

STEVAN M. KUKOLEČA

Народна библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'

30 CP 338

KUKOLEČA S. M.

Industrija Jugo

ПЕСКОВИЦ

600000058

COBISS ◻

INDUSTRIJA
JUGOSLAVIJE
1918-1938

„BALKANSKA ŠTAMPA“ A. D.

BEOGRAD

1941

Инв. бр.

46 365

Презиме и име писца:

Киволећа М.

Stevan

Сигнатура

33

НАСЛОВ ДЕЛА:

Industrija Jugoslavije
(1942-1968)

Место и година издања:

Београд 1941

Број карте
читаоца

Датум
враћања

Примедба

Број карте
читаоца

Датум
враћања

Примедба

~~122~~
~~52~~
743

~~15.1.~~
~~28~~
23. X 50

58

33845(497.1)1918

Stevan M. Kukoleča

INDUSTRIJA JUGOSLAVIJE 1918-1938

Stevan M. Kukoleča

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕШОВАЦА
Бр. 16365
Струка 33

»BALKANSKA ŠTAMPA« A. D.
BEOGRAD 1941

Sva prava novih izdanja i prevoda zadržava pisac.

Industrijsko štamparsko preduzeće »Luč«, Mitrović i Lazarević,
Beograd, Kraljice Natalije 100. — Tel. 21-772

Reč izdavača

Kao što je poznato, izdavačko preduzeće „Balkanska štampa“ a. d. u Beogradu izdaje dnevnu informativnu privrednu korespodenciju „Jugoslovenski Kurir“. Zadatak ove prvenstveno informativne korespodencije jeste da svakodnevno prati tok i razvoj privrednog života u zemlji, da osvetljuje probleme koje taj život nameće i izaziva te da na jedan i drugi način održava neophodno potrebni kontakt između privrede, njenih regulatora i javnog mišljenja. Pet godina neprestanog izlaženja i stalnog uspona „Jugoslovenskog Kurira“ pružili su njegovom izdavaču „Balkanskoj štampi“ najubedljiviji dokaz sa koliko je uspeha „Jugoslovenski Kurir“ ispunjavao postavljeni mu zadatak i kako je u ispunjavanju toga zadatka stekao obostrano poverenje, i poverenje privrede i poverenje široke javnosti.

Medutim „Balkanska štampa“ smatra da ona ne bi do kraja ispunila svoj program niti bi potpuno izvršila sebi postavljene zadatak kada bi se ograničila samo na izdavanje „Jugoslovenskog Kurira“. Zbog toga je ona prošle godine odlučila da otpočne i sa izdavanjem monografija iz oblasti privrednog života, i to monografija koje nemaju čisto naučnih pretenzija nego koje imaju više informativno-praktičnu vrednost priručnika potrebnih i privredniku kao i svakom onome koga interesuje naš privredni život i njegovi problemi. A da bi ove monografije mogle postati i neophodno potrebni priručnici, „Balkanska štampa“ je pri izboru monografija najviše polagala na to da one daju što potpuniju i što objektivniju dokumentaciju, jer ako igde baš u privredi vredi pravilo da informacije bez potrebne dokumentacije nisu ni dovoljne ni ubedljive.

Kao prvu svoju ediciju izdala je „Balkanska štampa“ prošle godine delo g. g. Vladimira V. Rozenberga i Jovana Lj. Kostića „Ko finansira jugoslovensku privredu“. Prijem na koji je

ovo delo naišlo i kod privrednika i kod široke javnosti, pa i kod stručne kritike, uverio je „Balkansku štampu“ da je bila sasvim u pravu kada je konstatovala potrebu ovakvih monografija-priručnika. Sada „Balkanska štampa“ pušta u javnost ovo drugo delo, koje ima isti cilj. Predajući ga javnosti, njegov izdavač smatra za potrebno da istakne svoje ubedenje da će ovo delo zaista moći poslužiti kao koristan priručnik i informator svima onima koje interesuje život i razvitak naše industrije. Delo g. Stevana Kukoleče će osim toga ispuniti i jednu osetnu prazninu u našoj privrednoj literaturi, jer ono predstavlja stvarno prvi sistematski i sveobuhvatni prikaz čitavog života i razvitka naše industrije kroz ove dve decenije, sa svima potrebnim podacima. Najzad, ovo delo osvetljuje sa svih strana i dinamiku procesa industrijalizacije naše zemlje i sve faktore koji tome procesu pogoduju kao i one koji ga koče. Ono prema tome može da posluži i kao siguran vodič kroz istoriju jugoslovenske industrije i kao pouzdan tumač svih njenih pojava i problema.

„BALKANSKA ŠTAMPA“

januar 1941
Beograd.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДИЈЕ КОМ. ПОВЕЉЕ
БЕОГРАД

Uspomeni Rade Kukoleče
svoga dede i prvog učitelja

P i s a c

SADRŽAJ

Strana

UVOD

1. NEDOSTACI INDUSTRIJSKE STATISTIKE

1. Politička podvojenost zemlje do kraja 1918 godine. — 2. Popis preradivačke industrije od 1934 godine. 1

2. ODVAJANJE INDUSTRIJE OD OSTALIH PROIZVODNIH PREDUZEĆA (ZANATA)

3. Pojam industrije prema pozitivnom zakonodavstvu. — 4. Statistički kriterium. 2

3. STATISTIČKA JEDINICA

5. „Tvornica“ i „firma“ kao statističke jedinice. 9

4. TERITORIJALNA PODELA I PODELA NA GRANE

6. Podela industrije po područjima. — 7. Ekstraktivna, preradivačka i građevinska delatnost. 10

5. EKSTRAKTIVNA INDUSTRIJA

8. Karakteristike statistike ekstraktivne industrije. — 9. Radna snaga u ekstraktivnoj industriji. — 10. Pogonska snaga ekstraktivne industrije. — 11. Vrednost ekstraktivne proizvodnje. — 12. Ekstraktivna industrija i spoljna trgovina. 12

6. PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA

13. Podela preradivačke industrije. — 14. Nedostaci statistike preradivačke delatnosti. — 15. Broj preduzeća preradivačke delatnosti. — 16. Broj radnika zaposlenih u preradivačkoj delatnosti. — 17. Industrijske investicije. — 18. Pogonska snaga. — 19. Koncentracija i integracija u proizvodnji. — 20. Mesto industrije u spoljnoj trgovini. 15

7. GRAĐEVINSKA DELATNOST

21. Građevinarstvo i ostale grane nacionalne privrede. 22

VII

8. FAKTORI INDUSTRIJALIZACIJE

22. Sirovine kao faktor industrijalizacije. — 23. Pogonska snaga kao faktor industrijalizacije. — 24. Kapital kao faktor industrijalizacije. — 25. Radna snaga kao faktor industrijalizacije. — 26. Tržište kao faktor industrijalizacije. — 27. Značaj carinske zaštite i carinske i poreske politike za razvitak industrije 22

9. NAČIN PRIKAZIVANJA PROIZVODNE DELATNOSTI 31

Prvi deo: STRUKTURA JUGOSLOVENSKE INDUSTRIJE

I poglavlje: MESTO INDUSTRIJE U SKLOPU JUGOSLOVENSKE NACIONALNE PRIVREDE

I glava: POLJOPRIVREDA KAO GLAVNA PRIVREDNA GRANA

1. Stanovništvo po zanimanjima. — 2. Uticaj političkih faktora na privredni razvitak. — 3. Obradiva poljoprivredna površina. — 4. Gustina naseljenosti i privredna struktura. — 5. Razlika u plodnosti zemljišta. — 6. Odnos žetvenog prinosa prema površini obradive zemlje. — 7. Poljoprivredni razvitak i priraštaj stanovništva. — 8. Priraštaj stanovništva i neproizvodne grane varoške privrede. — 9. Priraštaj stanovništva i mogućnost proširenja seoske privrede. 33

II glava: RUDNO BOGASTVO ZEMLJE

1. Rudno bogastvo kao osnov za industrijski razvitak. — 2. Vrsta i veličina rudnih polja. — 3. Broj i raspored rudnika. 51

II poglavlje: VELIČINA INDUSTRIJE I NJEN RAZVITAK OD 1918 DO 1938

I glava: BROJ INDUSTRIJSKIH PREDUZEĆA

1. ODNOS ZANATSKIH RADNJI PREMA INDUSTRIJI

1. Veličina zanatske proizvodnje i njen teritorijalni raspored. — 2. Značaj pojedinih zanata. 57

2. RASPODELA INDUSTRIJE PO GRANAMA I UPRAVNIM PODRUČJIMA

3. Broj tvornica i njihov raspored po banovinama i industrijskim granama. — 4. Industrija životnih namirnica. — 5. Električne centrale. — 6. Industrija drva. — 7. Tekstilna industrija. — 8. Ostale industrije. — 9. Karakteristične crte jugoslovenske pre-radivačke delatnosti obzirom na raspored tvornica i zanatskih radionica. 63

3. PRIRAŠTAJ INDUSTRIJSKIH PREDUZEĆA POSLE SVETSKOG RATA

Strana

10 Stanje industrije u 1918 godini.

a) Period 1918—1923

11. Značajan industrijski napredak do kraja 1923 godine. — 12. Napredak industrije potrošnih dobara. — 13. Napredak industrije proizvodnih sretstava. — 14. Podela industrije po banovinskim područjima krajem 1923.

b) Period 1924—1928

15. Slabiji napredak severnih a jači južnih krajeva. — 16. Značajniji napredak industrije potrošnih dobara od industrije proizvodnih sretstava.

c) Period 1929—1933

17. Ista investiciona aktivnost kao i u periodu prosperiteta. — 18. Slabiji napredak severnih a jači napredak južnih krajeva. — 19. Slabiji napredak industrije životnih namirnica od ostalih proizvodnih grana.

d) Period 1934—1938

20. Opadanje broja novih tvornica. — 21. Neujednačen napredak pojedinih industrijskih grana.

73

II glava: RADNA SNAGA U INDUSTRIJI

1. PODELA RADNIKA PO PRIVREDNIM GRANAMA

1. Broj svih osiguranih radnika.

91

2. PODELA RADNE SNAGE PO POLU

2. Broj muških i ženskih osiguranih.

93

3. PODELA RADNE SNAGE NA ZANATE I INDUSTRIJU

3. Broj osiguranih u industriji. — 4. Radnici u ekstraktivnoj industriji. — . Radna mesta preradivačke industrije.

95

4. TERITORIJALNA PODELA RADNIH MESTA U INDUSTRIJI

6. Radnici ekstraktivne industrije po rudarskim glavarstvima.—
7. Teritorijalna raspodela radnih mesta preradivačke industrije.
8. Teritorijalna raspodela radnih mesta u pet najvažnijih industrijskih grana. — 9. Teritorijalna raspodela radnih mesta u ostalim industrijskim granama.

98

IX

5. POSLERATNI RAZVITAK INDUSTRIJE OBZIROM
NA BROJ RADNIKA I RADNIH MESTA

Strana

A) *Ekstraktivna industrija*

10. Period 1918—1923. — 11. Period 1924—1928. — 12. Period 1929—1933. — 13. Period 1934—1938.

B) *Prerađivačka industrija*

a) *Period 1918—1923*

14. Slabiji kapacitet posleratne od predratne industrije. — 15. Najveći priraštaj radnih mesta u industrijski najrazvijenijim krajevima. — 16. Povećani proizvodni kapacitet severozapadnih krajeva. — 17. Priraštaj radnih mesta po industrijskim granama.

b) *Period 1924—1928*

18. Uzroci slabljenja investicione aktivnosti. — 19. Povećanje broja radnih mesta po industrijskim granama. — 20. Seljak kao industrijski preduzimač.

c) *Period 1929—1933*

21. Veći priraštaj radnih mesta od priraštaja tvornica u severozapadnim krajevima. — 22. Povoljniji uslovi za formiranje kapitala u industrijski razvijenijim krajevima. — 23. Priraštaj radnih mesta po industrijskim granama.

d) *Period 1934—1938*

24. Koncentracija radnih mesta u južnim krajevima. — 25. Priraštaj radnih mesta po industrijskim granama. — 26. Priraštaj radnih mesta nije znatno izmenio strukturu jugoslovenske industrije u vremenu od 1918 do 1938.

104

III glava: POGONSKA SNAGA U INDUSTRIJI

1. POGONSKA SNAGA OBZIROM NA IZVOR

1. Nemogućnost podele stvarne pogonske snage po industrijskim granama.

129

2. PODELA POGONSKE SNAGE PO PROIZVODNIM
GRANAMA

2. Pogonska snaga potrebna za puno iskorišćenje kapaciteta mašina radilica. — 3. Podela pogonske snage po industrijskim granama u 1938 godini. — 4. Kapitalom intenzivne industrije. — 5. Radom intenzivne industrije.

130

3. PODELA POGONSKE SNAGE PO UPRAVNIM PODRUČJIMA

Strana

6. Korektura ranijih cifara. — 7. Primorska banovina. — 8. Dravska banovina. — 9. Savska banovina. — 10. Dunavska banovina. — 11. Uprava grada Beograda kao izrazit predstavnik strukture jugoslovenske industrije. — 12. Ostala banovinska područja.

135

4. PORAST POGONSKE SNAGE POSLE 1918 GODINE

13. Slabiji porast pogonskih snaga od porasta tvornica i radnih mesta. — 14. Veći napredak radom intenzivnih industrija.

a) Period 1918—1923

15. Veći napredak krajnjeg Severozapada i Jugoistoka od ostalih krajeva. — 16. Značajan napredak Dravske banovine. — 17. Slabiji napredak Savske banovine. — 18. Sličnost Moravske sa Savskom banovinom. — 19. Sličnost Vardarske sa Dravskom banovinom. — 20. Ostala područja.

b) Period 1924—1928

21. Slabije povećanje pogonskih snaga od povećanja tvornica i radnih mesta. — 22. Povećanje pogonske snage po industrijskim granama. — 23. Slab napredak kapitalom intenzivne industrije. — 24. Specijalan karakter novopodignute radom intenzivne industrije. — 25. Porast pogonskih snaga po upravnim područjima.

c) Period 1929—1933

26. Razlika u strukturi novopodignute industrije u prethodnom i ovom periodu. — 27. Značajan napredak kapitalom intenzivne industrije. — 28. Slab napredak radom intenzivnih industrija. — 29. Značajnije povećanje pogonske snage od povećanja radnih mesta u industriji uzetoj kao celina. — 30. Porast pogonskih snaga po banovinama.

d) Period 1934—1938

31. Veće no proporcionalno smanjenje novih pogonskih snaga. — 32. Slab porast pogonskih snaga kod preduzeća kapitalom intenzivnih. — 33. Veći porast pogonskih snaga u industrijama radom intenzivnim. — 34. Opšte karakteristike posleratnog industrijskog razvitka.

140

IV glava: INDUSTRIJSKE INVESTICIJE

1. Značaj investicija. — 2. Investicije u građevinarstvu nisu proizvodne investicije.

167

XI

1. PODELA KAPITALA PO INDUSTRIJSKIM GRANAMA I UPRAVNIM PODRUČJIMA

Strana

A) Prerađivačka industrija

3. Visina investicija je najrealnija slika stvarne snage industrije. — 4. Kapital po industrijama i po banovinama. — 5. Investicije u industriji životnih namirnica, prehranbenoj, industriji pića i industriji ulja. — 6. Investicije u industrijama tekstila i kože. — 7. Investicije u industrijama koje proizvode potrošna dobra za stalnu upotrebu. — 8. Kapital industrije mineralnih ulja. — 9. Investicije u industrijama proizvodnih sretstava. — 10. Najjača koncentracija kapitala na području U. G. B., Moravske i Vrbaske banovine. — 11. Jača koncentracija kapitala od koncentracije tvornica u Primorskoj i Drinskoj banovini. — 12. Slaba koncentracija kapitala u ostalim banovinama. — 13. Preduzeća s velikim investicijama rasejana su po čitavoj zemlji bez obzira na stepen industrijalizacije pojedinih krajeva.

B) Građevinska delatnost

14. Kapital u građevinarstvu u odnosu na investicije u prerađivačkoj industriji. — 15. Utrošak kapitala za same javne građevine je znatno veći od celokupnih industrijskih investicija. — 16. Akumuliranje potreba javne službe. — 17. Teritorijalna raspodela izdataka za javne građevine. — 18. Konstantno opadanje investicija u industriju. — 19. Privatno investiranje u građevine. — 20. Ulaganje kapitala u građevine je privlačno za sitnog i srednjeg kapitalistu, jer je rentabilno i ne zahteva nikakvo stručno znanje.

168

2. INVESTICIJE PO NACIONALNOSTI

21. Strani kapital redovno prodire u najrentabilnije privredne grane. — 22. Specijalne okolnosti pod kojima je strani kapital ušao u jugoslovensku privredu. — 23. Zbog čega je strani kapital, koji je investiran u jugoslovensku privredu pre njenog stvaranja, ostao u njoj i posle Svetskog rata? — 24. Strani kapital na području predratne Srbije. — 25. Udeo stranog kapitala u domaćoj industriji. — 26. Strani kapital industrijskih akcionarskih društava. — 27. Strani kapital po nacionalnoj pripadnosti. — 28. Kriterium za ocenjivanje nacionalnosti kapitala u prerađivačkoj industriji. — 29. Suština „stranog“ kapitala. — 30. Podela tvornica po nacionalnosti firme. — 31. Podela kapitala po nacionalnosti firme. — 32. Strani kapital i tržišni odnosi. — 33. Uticaj na tržište rada. — 34. Uticaj na tržište potrošnih dobara. — 35. Uticaj na tržište pogonskih sretstava. — 36. Uticaj na tržište sirovina. — 7. Koliki je stvarni uticaj stranog kapitala.

192

ГЛАВАКА, БИСТРО
ПАНЕ А. А. А. А.
БЕЧКОБАУ

3. POVEĆANJE INVESTICIJA OD 1918 DO 1938 GODINE

Strana

38. Slabo učešće domaćih kapitalista u industrijskoj delatnosti i jak uticaj inostranstva.

a) Period 1919—1923

39. Upoređenje 1918 sa 1938 godinom. — 40. Porast kapitala je sličan porastu pogonskih snaga. — 41. Porast kapitala po proizvodnim granama. — 42. Porast investicija po banovinama.

b) Period 1924—1928

43. Smanjenje iznosa novih investicija. — 44. Povećanje investicija po industrijskim granama. — 45. Investicije po banovinama.

c) Period 1929—1933

46. Povećana investiciona aktivnost. — 47. Investirani kapital po banovinama.

d) Period 1934—1938

48. Osetno smanjenje novih investicija. — 49. Potrošačko tržište kao faktor industrijalizacije. — 50. Kapital kao faktor industrijalizacije. — 51. Upoređenje teritorijalne raspodele krajem 1938 s raspodelom krajem 1918 godine.

213

V glava: KONCENTRACIJA I INTEGRACIJA U PROIZVODNJI

1. KONCENTRACIJA PROIZVODNIH SRETSTAVA

1. U industriji se ne zapaža tendencija ka koncentraciji. — 2. Nedostatak tržišta kao sredstvo koje ometa koncentraciju proizvodnih sretstava. — 3. Poduzetnički duh i proizvodna koncentracija. — 4. Snabdevanje investicionim kapitalom i koncentracija u proizvodnji. — 5. Tehnički razvitak i proizvodna koncentracija. — 6. Ekspanzija stranog kapitala i proizvodna koncentracija.

235

2. INTEGRACIJA U PROIZVODNJI

7. Šta je integracija u proizvodnji i do kojih granica se ona razvila u jugoslovenskoj industriji.

A) Hemijska industrija

8. Mogućnosti integriranja u hemijskoj industriji. — 9. Integracija izvršena pod uticajem tržišta i prirode proizvodnog procesa. — 10. Integracija izvršena pod uticajem tržišnih prilika. — 11. — Integracija uslovljena proizvodnim procesom. — 12. Proizvodna integracija uslovljena električnom energijom.

XIII

B) Metalna industrija

Strana

13. Teškoće u razvitku metalne industrije. — 14. Proizvodno integriranje u industriji proizvodnje metala. — 15. Proizvodno integriranje u industriji prerade metala.

C) Integracija u ostalim industrijskim granama

16. Integriranje prouzrokovano tržišnim okolnostima. — 17. Integriranje u tekstilnoj industriji. — 18. Integriranje u industriji kože. — 19. Kombinatorna proizvodnja između raznih industrijskih grana.

248

3. DOBRE I LOŠE STRANE INTEGRACIJE U PROIZVODNJI

20. Proizvodno integriranje i proces industrijalizacije. — 21. Proizvodno integriranje i rentabilitet rada. — 22. Integracija i konjunkturne fluktuacije.

272

VI glava: ULOGA INDUSTRIJE U SPOLJNOJ TRGOVINI

1. OPŠTE KARAKTERISTIKE JUGOSLOVENSKOG IZVOZA

1. Niska vrednost izvoznih proizvoda po jedinici. — 2. Opšte karakteristike posleratnog izvoza. — 3. Period 1919—1923. — 4. Period 1924—1928. — 5. Period 1929—1933. — 6. Period 1934—1938.

277

2. UVOZ INDUSTRIJSKIH SIROVINA, POLUFABRIKATA I FINALNIH PROIZVODA

7. Industrijske grane kojima konkuriše inostranstvo.

A) Industrija životnih namirnica

8. Inostrana ponuda je skoro potpuno eliminisana sa tržišta životnih namirnica.

B) Industrija tekstila i kože

9. Opšte karakteristike tekstilnog uvoza. — 10. Uvoz tekstilnih sirovina i njihova proizvodnja u zemlji. — 11. Uvoz prediva. — 12. Uvoz tkanina i njihova proizvodnja u zemlji. — 13. I pored velikog razvitka tekstilne industrije, zemlja je delimično upućena na uvoz. 14. Uvoz kože i kaučuka i njihovih izrada.

C) Hemijska industrija

15. Karakter uvoza hemijskih proizvoda.

D) Industrija drva

16. Strana industrija prerade drva je skoro potpuno potisnuta s domaćeg tržišta.

17. Odnos uvoza finalnih proizvoda prema uvozu sirovina

3. IZVOZ INDUSTRIJSKIH SIROVINA, POLUFABRIKATA I
FINALNIH PROIZVODA

18. Izvoz industrijskih proizvoda po granama. — 19. Izvoz životnih namirnica. — 20. Izvoz hemijskih proizvoda. — 21. Izvoz proizvoda industrije kože. — 22. Izvoz proizvoda industrije nemetalnih minerala. — 23. Izvoz proizvoda metalne industrije.

DRUGI DEO:

ČINIOCI KOJI USLOVLJAVAJU INDUSTRIJALIZACIJU

I glava: PRIRODNO BOGASTVO

1. INDUSTRIJSKE SIROVINE BIOLOŠKOG POREKLA

1. Sirovine mlinske industrije i industrije prerade mesa. — 2. Sirovine industrije šećera. — 3. Sirovine industrije ulja. — 4. Sirovine industrije duvana. — 5. Sirovine industrije pića. — 6. Sirovine industrije alkaloida. — 7. Tekstilne sirovine biljnog porekla. — 8. Tekstilne sirovine životinjskog porekla. — 9. Sirovine industrije kože.

325

2. INDUSTRIJSKE SIROVINE MINERALNOG POREKLA

10. Proizvodnja ruda kao osnova za razvitak prerađivačke industrije. — 11. Proizvodnja gvožđa od 1929 do 1938 godine. — 12. Proizvodnja bakra od 1929 do 1938 godine. — 13. Produkcija olova, cinka, antimona i aluminijuma.

334

3. POGONSKA ENERGIJA I KALORIČNI MATERIJAL

14. Značaj pogonskog i kaloričnog materijala.

A) Bogatstvo zemlje ugljem i mineralnim ugljem

15. Kameni ugalj. — 16. Mrki ugalj. — 17. Lignit. — 18. Proizvodnja uglja od 1919 do 1938 godine. — 19. Potrošnja uglja od strane industrije. — 20. Zavisnost industrijskog razvitka od mogućnosti proizvodnje uglja i od njegovog kvaliteta. — 21. Tečno gorivo.

B) Bogatstvo zemlje vodenim snagama

22. Broj hidrocentrala i njihov raspored po banovinama. — 23. Hidrocentrale Primorske banovine. — 24. Hidrocentrale Dravske banovine. — 25. Hidrocentrale ostalih banovina. — 26. Karakter i snaga jugoslovenskih vodenih tokova.

345

XV

1. RADNA SNAGA KAO PROIZVODNI FAKTOR

1. Privredne posledice navale seoske omladine na škole. — 2. Zanatstvo kao vaspitač industrijskog radnog kadra. — 3. Stvaranje industrijskog radnog kadra u industrijskim zemljama. — 4. Stvaranje industrijskog radnog kadra u agrarnim zemljama. — 5. Teškoće u stvaranju kadra kvalifikovanih radnika. — 6. Kadar vodećih ličnosti u industriji. — 7. Visina nadnica u industriji.

371

8. KAPITAL KAO PROIZVODNI FAKTOR

8. Udeo sitnog kapitaliste u industrijskim investicijama. — 9. Udeo Države u industrijskim investicijama. — 10. Finansijsko učešće novčanih zavoda u industriji. — 11. Veličina obaveza novčanih zavoda kao smetnja za uspešno finansiranje industrije. — 12. Karakter obaveza novčanih zavoda kao smetnja za uspešno finansiranje industrije. — 13. Razlozi zbog kojih banke učestvuju u proizvodnoj delatnosti. — 14. Učešće stranog kapitala u industriji u obliku kredita. — 15. Oskudica u kapitalu kao jedna od smetnji industrijskom razvitku.

381

III glava: TRŽIŠTE KAO FAKTOR INDUSTRIJALIZACIJE

1. VELIČINA DOMAĆEG TRŽIŠTA

1. Tržište potrošnih dobara kao pokretač industrijskog razvitka. — 2. Tržište proizvodnih sretstava kao pokretač industrijskog razvitka. — 3. Kapacitet unutrašnjeg potrošačkog tržišta. — 4. Kupovna snaga domaćih potrošača. — 5. Učešće zanata na unutrašnjem tržištu.

399

2. KVALITATIVNI KARAKTER TRŽIŠTA INDUSTRIJSKIH DOBARA

6. Proizvodi ekstraktivne industrije. — 7. Proizvodi industrije životnih namirnica. — 8. Proizvodi hemijske industrije i industrije kaučuka. — 9. Proizvodi industrije drva. — 10. Proizvodi industrije hartije sa štamparijama. — 11. Proizvodi industrije kože. — 12. Proizvodi tekstilne industrije. — 13. Proizvodi industrije nementalnih minerala. — 14. Proizvodi industrije proizvodnje metala. — 15. Proizvodi industrije prerade metala.

410

3. REŽIM NA TRŽIŠTU INDUSTRIJSKIH DOBARA

16. Privredna struktura i slobodna utakmica. — 17. Oskudica u kapitalu kao faktor monopolisanja. — 19. Nedovoljno prostrano tržište kao faktor monopolisanja. — 19. Nedostatak stručne spreme kao faktor monopolisanja. — 20. Struktura tržišta i stvaranje kartelnih režima. — 21. Veličina kartilisanog tržišta.

A) Karteli u industriji životnih namirnica

Strana

22. Nepovoljne prilike za kartelisanje. — 23. Kartel šećera. —
— 24. Kartel kvasca. — 25. Kartel piva. — 26. Kartel čokolade.
27. Kartel sirćetne kiseline. — 28. Kartel ugljene kiseline.

B) Karteli u hemijskoj industriji

29. Intenzivno kartelisanje. — 30. Karteli karbida i cianamida.
— 31. Kartel tanina. — 32. Karteli nafte i njenih derivata. —
33. Kartel suve destilacije drva. — 34. Karteli tutkala. — 35.
Kartel superfosfata. — 36. Karteli kiseonika, trihloretilena, vo-
denog stakla i firnajza.

C) Karteli u industriji drva i hartije

37. Slabe mogućnosti kartelisanja u drvnoj industriji. — 38.
Karteli papira.

D) Karteli u tekstilnoj industriji

39. Značaj slobodne utakmice za razvitak tekstilne industrije.
— 40. Kartel hlačevina. — 41. Kartel čarapa. — 41. Kartel le-
pljene vate.

E) Karteli u industriji nemetalnih minerala

42. Mogućnosti kartelisanja u industriji nemetalnih minerala
— 43. Kartel cementa. — 44. Kartel cigle.

F) Karteli u metalnoj industriji

45. Intenzivno kartelisanje u metalnoj industriji. — 46. Kartel
gvožđa. — 47. Kartel osovina. — 48. Kartel šarafa. — 49. Kartel
limene i bravarske robe. — 50. Karteli žice i eksera. — 51.
Kartel kablova. — 52. Kartel livnica. — 53. Karteli — lanaca,
jedaćeg pribora, kotlova, teških gvozdenih konstrukcija i če-
šagija.

442

*IV glava: PRIVREDNA I FISKALNA POLITIKA KAO FAKTOR
INDUSTRIJALIZACIJE*

1. Složenost mera privredne i fiskalne politike i njeni uzroci. 455

*1. CARINSKA ZAŠTITA KAO MERA ZA UNAPREĐENJE
INDUSTRIJE*

2. Značaj carine i visina carinske zaštite. — 3. Cene uvezene
robe i carinska zaštita. — 4. Konkurentski odnosi između glav-

nih snabdevača jugoslovenskog tekstilnog tržišta. — 5. Konkurencija inostranstva domaćim proizvodima metalne industrije. — 6. Carinska ažija i visina zaštite. — 7. Autonomna izmena carinske tarife i visina zaštite. — 8. Ugovorno vezivanje s Italijom i visina zaštite. — 9. Ugovorno vezivanje s Nemačkom i visina zaštite. — 10. Ugovorno vezivanje s Francuskom i visina zaštite. — 11. Ugovorno vezivanje s Engleskom i visina zaštite. — 12. Ugovorno vezivanje s ostalim zemljama i visina zaštite. — 13. Razlika između dejstva ugovornog i autonomnog utvrđivanja carine na visinu zaštite. — 14. Visina zaštite industrije kao celine.

A) Carinska zaštita industrije životnih namirnica

15. Visina carinske zaštite industrije namirnica. — 16. Uticaj zaštite na porast tvornica industrije namirnica.

B) Zaštita hemijske industrije i industrije kaučuka

17. Visina zaštite hemijske industrije. — 18. Uticaj zaštite na porast tvornica u hemijskoj industriji.

C) Carinska zaštita industrije kože

19. Visina carinske zaštite kožne industrije. — 20. Uticaj carinske zaštite na porast tvornica kožne industrije.

D) Carinska zaštita industrije tekstila

21. Visina carinske zaštite tekstilne industrije. — 22. Uticaj carinske zaštite na porast tvornica tekstilne industrije.

E) Carinska zaštita metalne industrije

23. Visina carinske zaštite metalne industrije. — 24. Uticaj carinske zaštite na porast tvornica metalne industrije.

F) Carinska zaštita ostalih industrija

25. Carinska zaštita industrije hartije. — 26. Carinska zaštita industrije nemetalnih minerala i industrije drva.

2. PORESKA POLITIKA KAO FAKTOR INDUSTRIJALIZACIJE

27. Teškoće javnog finansiranja. — 28. Sistem neposrednih poreza. — 29. Ustanova minimalnog poreza i posebnog poreskog dodatka. — 30. Poreska stopa tečevine i društvenog poreza. — 31. Odnos neposrednih prema posrednim porezima. — 32. Opterećenje najvažnijih industrijskih proizvoda posrednim porezima.

522

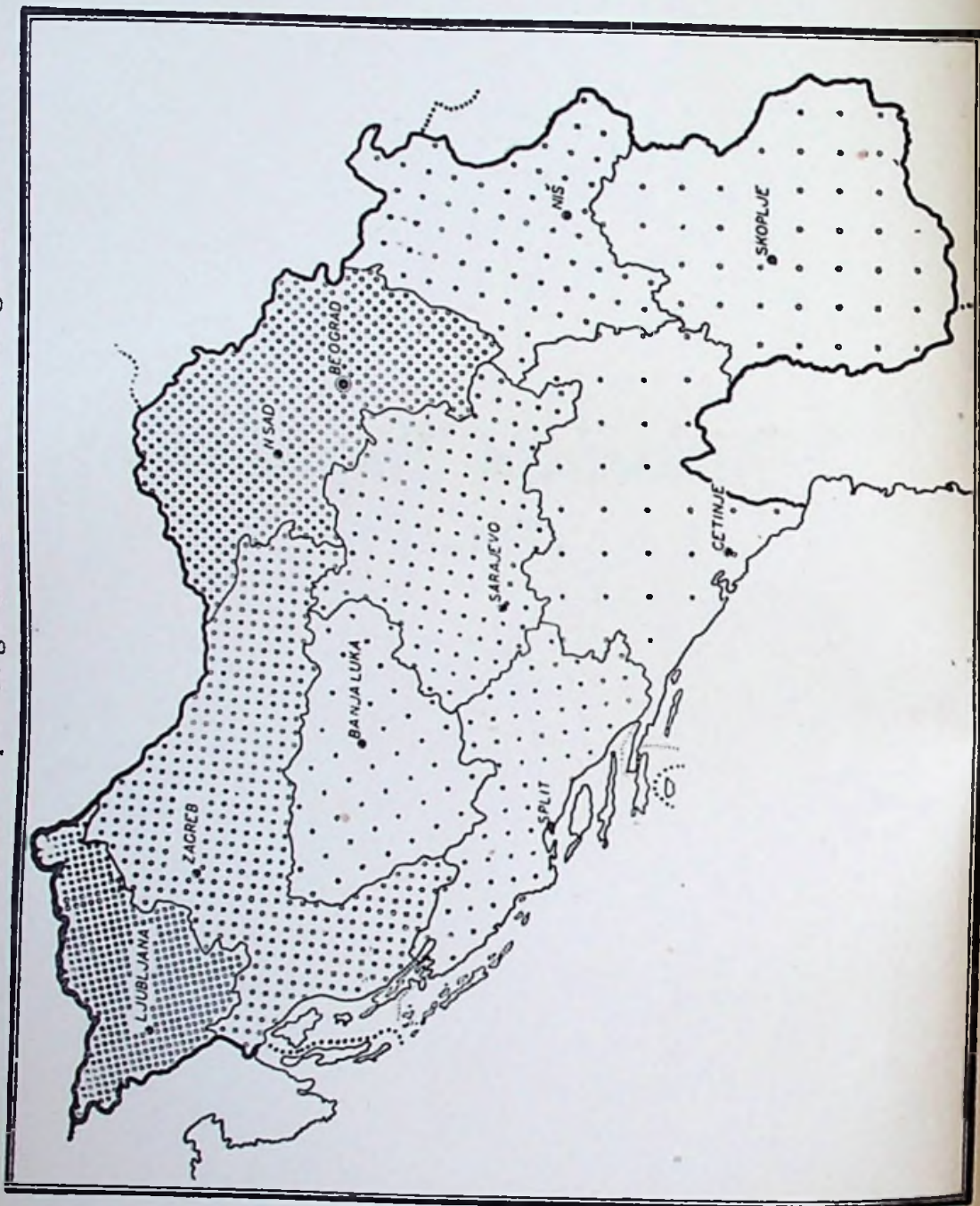
NEKOLIKO ZAVRŠNIH REČI

533

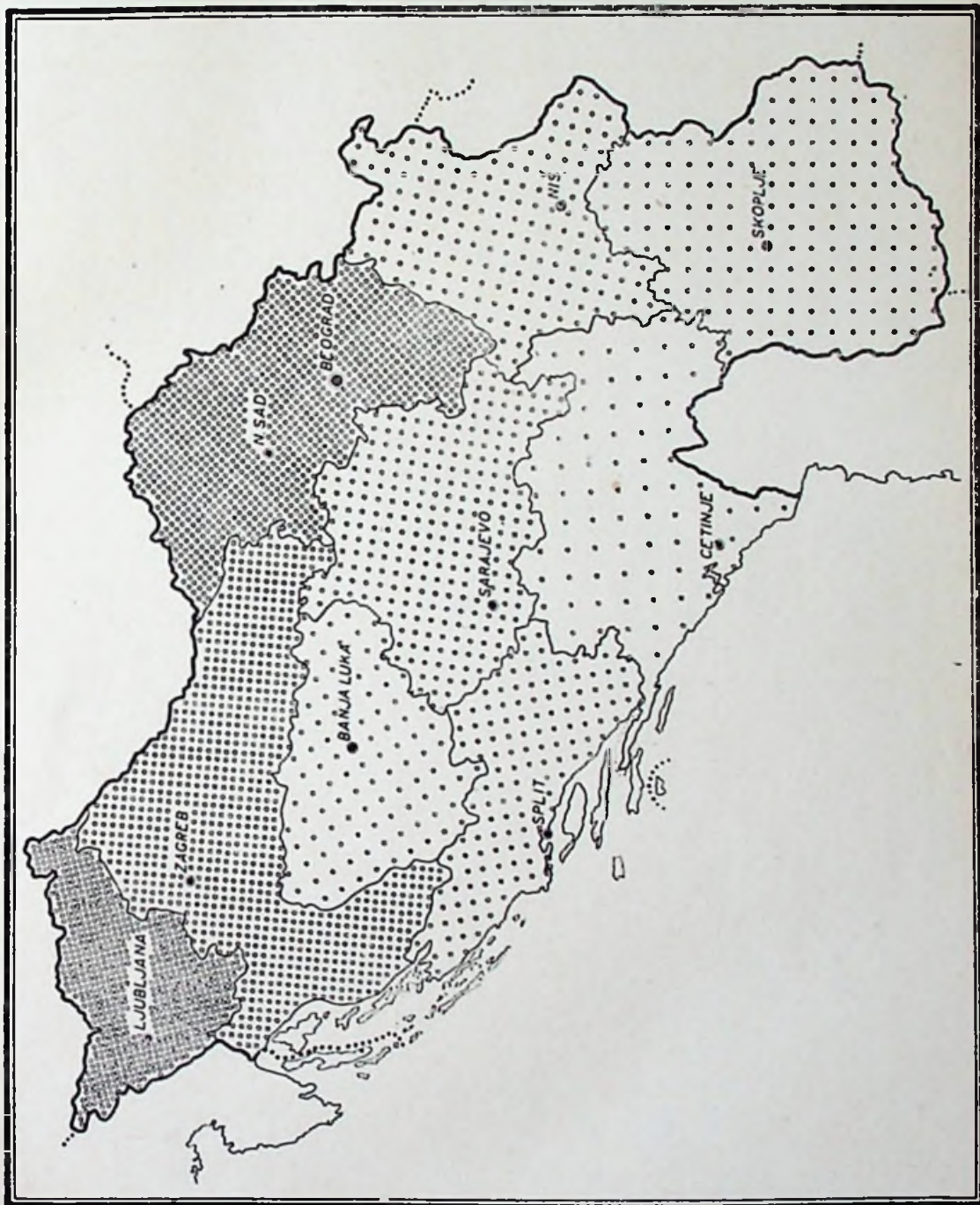

Industrija Jugoslavije
1918-1938

INDUSTRIJA JUGOSLAVIJE
Teritorijalna raspodela gustine tvornica u 1918 godini

INDUSTRIJA JUGOSLAVIJE
Teritorijalna raspodela gustine tvornica u 1938 godini

U V O D

1. NEDOSTACI INDUSTRIJSKE STATISTIKE

1. Politička podvojenost zemlje do kraja 1918 godine. Jednu od glavnih teškoća pri izlaganju strukture industrijske privrede u Jugoslaviji, kao i u drugim zemljama agrarnog ili pretežno agrarnog karaktera, čini oskudica u statističkim podacima. Jugoslavija je, slično ostalim podunavskim i balkanskim zemljama, posleratna politička tvorevina, čiji su pojedini delovi pre Ujedinjenja, pripadali raznim državnim zajednicama s različitim unutrašnjim organizacijama: na jednoj strani dve samostalne države — Srbija i Crna Gora — čije političko sređivanje i uređenje unutrašnjih odnosa nije bilo još definitivno formirano obzirom na nedavno oslobođenje ispod turske vlasti; na drugoj, krajevi koji su pripadali Austro-Ugarskoj Monarhiji a od kojih su opet jedni bili direktno vezani za Beč, drugi za Peštu, dok su treći imali specijalnu lokalnu unutrašnju organizaciju. Sve te okolnosti su u velikoj meri otežavale unificiranje i organizovanje vlasti u novostvorenoj zajedničkoj državi. Organizacija statističke službe takode je bila otežana gore navedenim razlozima.

2. Popis preradivačke industrije od 1934 godine. Prvi opšti popis preradivačkih industrijskih preduzeća, koji je do kraja sistematski sproveden, izvršen je tek 1934 godine. Jedini statistički podaci o industriji kojima se raspolaze a koji se odnose na period pre te godine, jesu podaci pribavljeni automatskim prikupljanjem u vezi s nekim aktom upravne vlasti: izdavanje dozvole na osnovu Zakona o radnjama, registrovanje firme u registar nadležne komore, protokolacija i sl. Usled toga, koliko su na jednoj strani podaci od 1934 god. na ovamo detaljni, budući da su pribavljeni direktnim prikupljanjem od samih industrijskih preduzeća, toliko su oni, koji se odnose na vreme pre 1934 god., oskudni i bazirani većinom na indirektnom prikupljanju.

Glavna teškoća ovog izlaganja je u tome što se mnoge činjenice koje žele da se utvrde neće moći da dokumentuju upoređenjem statističkih cifara koje se odnose na dva momenta odvojena većim vremenskim razdobljem. Ovo naročito važi za onaj deo izlaganja koji se tiče utvrđivanja specijalnih okolnosti

koje vladaju u industrijskoj privredi a koje mogu da se konstatuju samo individualnim posmatranjem odabranih proizvodnih preduzeća: utvrđivanje vrednosti industrijske proizvodnje, strane investicije u industrijskoj privredi i t. d. Usled toga će se posmatranje ovih činjenica da ograniči samo na jedan vremenski momenat, koji će da se odnosi mahom na poslednje godine. Ovakvo posmatranje pokazuje znatan nedostatak u tome što ono nije u stanju da u punoj meri ilustruje tendencije evolucije, kako same industrije tako i nacionalne privrede kao celine. Ono ipak ima svoje vrednosti obzirom da se odnosi na stanje u kome se privreda nalazi u toku poslednjih nekoliko godina, što svakako doprinosi upotpunjavanju opšte slike o strukturi jugoslovenske industrije.

Popisom od 1934 god. izgleda da se težilo da se u što većoj meri popune nedostaci jedne opšte statistike o industriji iz vremena pre te godine. Izvršena je dopuna podataka o broju industrijskih preduzeća koja su u zemlji *postojala krajem 1918 god.*; o broju preduzeća koja su *osnovana* u toku svake od narednih godina sve do godine opšteg popisa; zatim podaci o iznosu kapitala koji je *investiran* u ta preduzeća; o maksimalnoj pogonskoj snazi koja im je *potrebna* za puno iskorišćenje kapaciteta mašina radilica; o broju radnih mesta kojima industrija *raspolaze* i t. sl. Ova dopuna podataka, prikupljenih za godinu prvog popisa, uveliko olakšava čitavo izlaganje o razvitku industrije.

2. ODVAJANJE INDUSTRIJE OD OSTALIH PROIZVODNIH PREDUZEĆA (ZANATA)

3. Pojam industrije prema pozitivnom zakonodavstvu. Statistički prikaz industrije znatno je otežan i time što nikakvim pozitivnopravnim propisima nije preciziran pojam industrijskog preduzeća. Zakon o radnjama od 1931 god. daje definiciju pojma industrije, ali ta definicija ima više egzemplikativan karakter. Istina, ostale odredbe toga Zakona prave jasnu razliku između industrije i zanata predviđajući različite procedure za njihov postanak, poslovanje i prestanak ali se ni na osnovu tih procedura u svakom konkretnom slučaju ne može da utvrdi da li se radi o industriji ili o zanatu.

Pored ostalog Zakonom je predviđeno da se kod upravnih vlasti prvoga stepena vodi zaseban registar za industrijske a zaseban za zanatske radnje. Ovo je najvidniji znak po kome mogu da se odvoje industrijske radnje od zanatskih ali i on ima nedostataka kao što su: prvo, jedna radnja, kad je uneta u registar, može da bude zanatskog karaktera ali se vremenom može da pretvori u industrijsku, ako docnije bude vršila proširenja svojih postrojenja; drugo, stručne proizvođačke orga-

nizacije, kao što su komore, ne insistiraju uvek na tome da odvoje svoje članove koji im, obzirom na vrstu i veličinu proizvodnog preduzeća treba stvarno da pripadaju, od onih s kojima to nije slučaj, jer je svakoj od njih cilj da ima što veći broj članova obzirom na novčani doprinos koji od njih primaju; treće, sami proizvođači vrlo često prelaze iz industrijskog registra u zanatski i obrnuto, naročito ako je takav prelaz vezan za fiskalne ili druge kakve privredne beneficije.

4. Statistički kriterium. Da bi se otklonili svi ovi nedostaci koje sobom može da donese jedna nepotpuna zakonska definicija o pojmu industrije odnosno zanata, u ovom izlaganju je industrija odvojena od zanata prema zvaničnim kriteriumima statistike Ministarstva trgovine i industrije kojima se precizira pojam industrijskog preduzeća za čitavu nacionalnu privredu. Kod tih kriteriuma, došli su do izražaja sledeći principi:

Prvo, pojam industrijskog preduzeća prilagođen je stepenu privrednog razvitka nacionalne privrede. Kako je zemlja pretežno agrarnog karaktera, dok u preradivačkoj proizvodnji važnu ulogu igra zanatska delatnost, u pojam »industrija« ušla su i preduzeća koja bi se u jednoj visokorazvijenoj industrijskoj zemlji verovatno tretirala kao zanati. Čak i između privrednog razvitka pojedinih krajeva postoji tolika razlika da ona u jednom delu zemlje zahteva jedan a u drugome drugi kriterium za pojam industrijskog preduzeća. U statističkim podacima koji su izneti u ovom izlaganju, takvi detalji su međutim zanemareni. Ipak će se međusobnim upoređenjem industrijske strukture pojedinih krajeva te razlike dosta vidno ocrtati.

Drugo, zbog toga što je u zemlji industrija još nedovoljno razvijena, ona nije mogla u toj meri da se specijalizira u kojoj se specijalizirala u tipično industrijskim zemljama. Dok je u tim zemljama redovna pojava da jedno preduzeće obraduje ili doraduje neki predmet u jednoj ili najviše u svega nekoliko proizvodnih faza, u jugoslovenskoj industriji je česta pojava da jedno preduzeće obavlja veći ili manji broj heterogenih proizvodnih radnji samo zbog toga što nijedna od njih, obzirom na stepen industrijskog razvitka zemlje, ne može da bude *predmet samostalne proizvodne delatnosti*.

Treće, za sve proizvodne grane nije mogao da se uzme jedinstven kriterium o tome šta ima da se smatra industrijom a šta zanatom. Obzirom na privrednu strukturu zemlje i na njene proizvodne komponente, desiće se da jedna proizvodna grana ili čak jedna od proizvodnih grupa te grane, i u slučaju kad joj preduzeća raspolažu relativno malom pogonskom snagom, malim postrojenjem za rad ili zaposljavaju mali broj radnika, pretstavlja za nacionalnu privredu značajniju granu odn. proizvodnu grupu od neke druge industrijske grane čije prosečno preduzeće raspolaže postrojenjima većeg kapaciteta

i usposljava znatno veći broj radnika. Pogrešno bi stoga bilo preduzeća prve vrste staviti u zanate a preduzeća druge u industriju, što bi svakako moralo da se desi u slučaju ako bi se za čitavu industriju uzeo jedinstven kriterium.

Da bi se izbegle sve ove nezgode, pojmom »industrija« u ovom izlaganju su obuhvaćena ona proizvodna preduzeća koja, obzirom na granu kojoj pripadaju, zadovoljavaju dole navedene kriteriume¹⁾.

I INDUSTRIJA ŽIVOTNIH NAMIRNICA

1. *Mlinovi žita*: industrijskim mlinovima smatraju se samo oni mlinovi koji imaju uredaj za prečišćavanje semena i za prosejavanje i rastavljanje meljave, bez obzira na broj zaposlenih radnika i dnevni kapacitet meljave.

2. *Parne pekare*: industrijske pekare su one koje raspoložu najmanje sa jednom parnom peći a za izradu svojih proizvoda troše pogonsku snagu mašina ne manje od 5 KS.

3. *Industrija šećera, bonbona, čokolade i slatkiša*. Sva preduzeća koja proizvode šećer smatraju se industrijskim. Radionice bonbona i slatkiša koje za izradu svojih proizvoda troše pogonsku snagu mašina od najmanje 10 KS smatraju se industrijskim radnjama.

4. *Tvornice mlečnih proizvoda*. Industrijskim preduzećima se smatraju one tvornice mlečnih proizvoda koje izrađuju svoje produkte mašinskim putem i pri tome troše pogonsku snagu od najmanje 5 KS.

5. *Klanice*. Industrijom se smatraju ona preduzeća koja iskorišćavaju pogonsku snagu mašina ili uposljavaju stalno više od 30 radnika.

6. *Tvornice suhomesnate robe i salame* smatraju se industrijskim preduzećima ako izrađuju svoje proizvode mašinskim putem i pri tome troše najmanje 10 KS.

Pored navedenih u ovu industrijsku granu spadaju i sledeće vrste industrije:

7. *Nepomenuti mlinovi i tvornice raznih proizvoda od brašna*: mlinovi soli, mlinovi paprike, ljuštunoše pirinča i ječma, tvornice testenina, tvornice keksa, električne pekare i sl.

8. *Industrija konzervi*: tvornice mesnih konzervi, tvornice ribljih konzervi, tvornice konzervi voća i povrća, etivaže šljiva.

Kod poslednjih dveju vrsta (7 i 8) razgraničenje između industrije i zanata je izvršeno prema opštem kriteriumu § 32/1 Zakona o radnjama: »kao industrijske radnje u smislu ovoga Zakona smatraće se, s obzirom na način proizvodnje, predu-

¹⁾ Statistika Ministarstva trgovine i industrije ozvaničila je ove kriteriume, ma da oni ne odgovaraju odredbama Zakona o radnjama.

zeća koja izrađuju, preraduju, doraduju ili obraduju proizvode u radionicama ili na stalnom mestu primenom podele rada i uposljuju veći broj radnika a rad redovno vrše uz upotrebu motorne snage i proizvode proizvadjaju za stovarište ili po porudžbini u većem obimu«.

II INDUSTRIJA ALKOHOLNIH I BEZALKOHOLNIH PIĆA

Pivare i rafinerije špiritusa su sve uvrštene u red industrijskih preduzeća, jer se u ovoj vrsti proizvodne delatnosti ne javljaju radionice zanatskog obima.

Kod *pecara i tvornica alkoholnih pića* razgraničenje je vršeno prema § 32/1 Zakona o radnjama.

III INDUSTRIJA DUVANA

Razgraničenje između industrije i zanata je izvršeno prema § 32 Zakona o radnjama.

IV INDUSTRIJA ULJA

Tvornice ulja, koje za dobivanje svojih produkata iskorišćavaju pogonsku snagu mašina veću od 10 KS smatraju se industrijskim radnjama.

Sve *rafinerije ulja* smatraju se industrijskim radnjama.

Tvornice za cedenje ulja smatraju se industrijskim radnjama u slučaju ako se cedenje ne vrši ručnom presom i ako je pogonska snaga koju iskorišćavaju veća od 10 KS.

V HEMIJSKA INDUSTRIJA

Razgraničenje između industrije i zanata je izvršeno na osnovu § 32/1 Zakona o radnjama.

VI INDUSTRIJA KAUČUKA

Razgraničenje između industrije i zanata je izvršeno na osnovu § 32/1 Zakona o radnjama.

VII INDUSTRIJA DRVETA

1. *Strugare*: industrijskim strugarama smatraju se one koje raspoložu najmanje sa jednim brzohodnim ili punim gaterom čije su dimenzije 650/600 mm. ili veće od ovih.

2. *Industrija furnira i parketa*: industrijskim radnjama sma-

traju se one koje imaju mašinski pogon od najmanje 20 KS a koje uposljavaju najmanje 15 radnika.

3. *Tvornice ambalaže*: razgraničenje je izvršeno prema istom kriterijumu kao i kod tvornica furnira i parketa.

4. *Tvornice nameštaja i stolarije*: industrijskim preduzećima smatraju se one radnje ove vrste koje imaju mašinski pogon od najmanje 20 KS i imaju bilo četiri razne obične stolarske mašine bilo jednu ili više kombinovanih mašina koje su sposobne da potpuno zamene obične mašine i uposljavaju najmanje 15 radnika.

5. *Pletarska industrija*: industrijskim preduzećima se smatraju one radnje koje imaju mašinski pogon od najmanje 20 KS i uposljavaju najmanje 15 radnika.

6. *Industrija za impregniranje drveta*: razgraničenje je izvršeno prema § 32/1 Zakona o radnjama.

VIII INDUSTRIJA HARTIJE

1. *Tvornice hartije* sve ulaze u red industrijskih preduzeća.

2. *Konfekcija hartije*: industrijskim radnjama smatraju se one, koje svoje proizvode izrađuju specijalnim mašinama a pri tome troše pogonsku snagu od najmanje 10 KS ili radionice koje troše pogonsku snagu od najmanje 5 KS a uposljavaju najmanje 20 radnika.

IX ŠTAMPARIJE

Sve štamparije, litografije, cinkografije i knjigoveznice koje imaju mašinski pogon od najmanje 10 KS i najmanje jednu mašinu za slaganje ili mašinski pogon od najmanje 15 KS ili najmanje jednu rotacionu mašinu imaju se smatrati industrijskim radnjama.

X INDUSTRIJA KOŽE

1. *Tvornice činjene kože*: industrijskim radnjama smatraju se one radionice koje, za izradu svojih proizvoda, troše pogonsku snagu mašina od najmanje 10 KS.

Pored gornjih u ovu industrijsku granu spadaju:

2. *Radionice za bojenje kože i krzna*

3. *Tvornice obuće*

4. *Tvornice sedlarskih i remenarskih izrada*

5. *Tvornice torbarskih izrada*

6. *Konfekcija kože*

7. *Tvornice krzna*

8. *Tvornice krznenih izrada*

9. *Tvornice veštačke kože.*

Za sve gore pobrojane vrste (2—9), kao kriterium za razgraničenje je uzet § 32/1 Zakona o radnjama.

XI TEKSTILNA INDUSTRIJA

1. *Kudeljare*: industrijskim radnjama se smatraju one kudeljare koje raspolažu mašinama za preradu biljnog vlakna i koje za to upotrebljavaju pogonsku snagu od najmanje 10 KS. U ovu vrstu spadaju još i sledeće proizvodne grupe: lanare, perionice vune, vlačare vune, svilare, prerada konjske dlake i prerada perja.

2. *Predionice*

3. *Tkačnice*

4. *Trikotaže*

5. *Tvornice galanterijske robe*

6. *Tvornice ćilimova, zavesa, filca, vate i zavojnog materijala, dušeka i jorgana i tvornice padobrana*

7. *Tvornice džakova i užarije.*

Sve gore pobrojane vrste industrije razgraničene su od zanata prema § 32/1 Zakona o radnjama.

XII KONFEKCIJA TEKSTILA

Odvajanje zanata od industrije je izvršeno na osnovu § 32/1 Zakona o radnjama.

XIII ELEKTRIČNE CENTRALE I PLINARE

1. *Električne centrale*: industrijskim preduzećima smatraju se one centrale koje raspolažu generatorima ukupne snage 15 KW.

2. *Plinare*: sve su plinare ušle u red preduzeća industrijskog karaktera.

XIV INDUSTRIJA MINERALNIH ULJA I DESTILACIJE DRVETA

Za razgraničenje industrije od zanata uzet je opšti kriterium iz § 32/1 Zakona o radnjama.

XV PRERADA NEMETALNIH MINERALA

1. *Obrada kamena*: industrijskim preduzećima smatraju se one radnje koje za izradu svojih proizvoda upotrebljavaju pogonsku snagu od najmanje 10 KS.

2. *Tvornice cementa*: sve spadaju u industrijske radnje.

3. *Tvornice gipsa*: razgraničenje je izvršeno prema § 32/1 Zakona o radnjama.

4. *Izrada veštačkog kamena*: u industriju su ušle radionice koje, za izradu svojih proizvoda, upotrebljavaju pogonsku snagu od najmanje 10 KS.

5. *Industrija asfalta*: razgraničenje od zanata je izvršeno na osnovu § 32/1 Zakona o radnjama.

6. *Ciglane i crepare*: industrijskim ciglanama i creparama smatraju se samo one ciglane i crepare koje raspolažu najmanje sa jednom kružnom peći. Ako se u ciglanama izrađuju proizvodi mašinskim putem, treba da je pogonska snaga najmanje 10 KS; ako se radi ručnom radnom snagom, treba da je broj radnika najmanje 50.

Pored pobrojanih vrsta u ovu industrijsku granu spadaju:

7. *Tvornice stakla*

8. *Tvornice ogledala i obradenog stakla*.

Ove dve poslednje vrste su odvojene od zanatskih radionica na osnovu § 32/1 Zakona o radnjama.

XVI PROIZVODNJA METALA

Sva preduzeća ove industrijske grane tretirana su kao industrija, obzirom na njihovu veličinu.

XVII PRERADA METALA

1. *Mašinske radionice i livnice*. Industrijskim radnjama smatraju se one radionice koje imaju mašinski pogon od najmanje 20 KS, najmanje 15 mašina za obradu metala a uposljavaju najmanje 20 radnika.

Industrijskim livnicama smatraju se one koje raspolažu mašinskim pogonom od najmanje 15 KS, imaju najmanje 10 mašina za obradu metala a uposljavaju najmanje 20 radnika.

2. *Industrija gvozdarih konstrukcija*. Industrijskim radnjama smatraju se one koje imaju mašinski pogon od najmanje 20 KS, najmanje 15 mašina za obradu metala a uposljavaju najmanje 20 radnika.

3. *Industrija kotlova i limene robe*: kriterium za razgraničenje od zanata isti kao i pod 2).

4. *Industrija naoružanja*: razgraničenje industrije od zanata vršeno prema § 32/1 Zakona o radnjama.

XIII PROIZVODNJA MAŠINA, MOTORA I ELEKTRO-TEHNIČKIH SPRAVA

1. *Tvornice mašina i motora:* u industriju su ušle one tvornice koje, za izradu svojih proizvoda, troše pogonsku snagu mašina od najmanje 15 KS, imaju najmanje 10 mašina i uposljavaju najmanje 20 radnika.

2. *Elektrotehnička industrija:* u industriju su ušle one tvornice koje, za izradu svojih produkata, troše pogonsku snagu mašina najmanje 20 KS.

3. STATISTIČKA JEDINICA

5. »*Tvornica*« i »*firma*« kao statističke jedinice. Statistička dokumentacija, koja ima za cilj da prikaže strukturu jugoslovenske preradivačke industrije, bazirana je na pojmu »*tvornica*« koja se smatra osnovnom statističkom jedinicom.¹⁾ »Pod tvornicom se podrazumeva tehničko postrojenje sposobno da proizvodi jedan ili više tehnološki srodnih proizvoda koji, prema našim ekonomskim prilikama, mogu biti predmet samostalne industrijske proizvodnje.«²⁾)

Uzimanje pojma »*tvornica*« za statističku jedinicu umesto pojma »*firma*« odn. »*preduzeće*«, diktirano je, pored ostaloga, i sledećim okolnostima:

Prvo, česta je pojava da jedna firma, odn. jedno preduzeće ima više tvornica koje ne bi došle do izražaja u brojnom stanju industrije u slučaju ako bi se pošlo od firme kao osnovne statističke jedinice; pored toga za firmu, kao pravni odn. preduzeće kao ekonomski pojam, nemoguće je naći kriterium po kome bi se izvršilo razgraničenje između industrije i zanata.

Drugo, jedna velika firma odn. preduzeće gotovo redovno raspolaže s više tvornica koje se bave posve raznorodnom proizvodnom delatnošću: mlin i strugara, tvornica cementa i mašinska radionica koja proizvodi ili opravlja mašine za proizvodnju cementa, električna centrala i skoro svaka druga vrsta proizvodne delatnosti i sl. U slučaju kada bi se pošlo od firme kao osnovnog statističkog pojma, bilo bi nemoguće izvršiti raspodelu po industrijskim granama svih onih firmi koje imaju više heterogenih tvornica. Gde bi se svrstala jedna firma koja ima mlin, strugaru i električnu centralu? Da li u industriju životnih namirnica, u industriju drveta ili u električne centrale? Ma u koju od ovih grana da se stavi, statistička slika neće biti dovoljno verna.

¹⁾ Na istom pojmu je uglavnom bazirana i statistika Ministarstva trgovine i industrije.

²⁾ Uputstvo za prikupljanje statističkih podataka, doneto od strane Ministarstva trgovine i industrije 29-VII-1938, (Sl. nov. br. 182-LVIII).

Treće, firma, koja raspolaže s više tvornica, obično te tvornice ne osniva u istom momentu; jedne su podignute ranije druge kasnije. Polazeći od firme kao statističke jedinice, trebalo bi da se statistički posmatra godina njenog osnivanja, umesto godina osnivanja pojedinih tvornica. Ove poslednje su međutim znatno važnije za izučavanje razvitka industrije.

Samo u retkim slučajevima kao statistička jedinica je uzeta firma umesto tvornice. To su slučajevi u kojima je potrebno da se učine statističke konstatacije o kakvim pravno-komercijalnim činjenicama, što bi svakako bilo nemoguće posmatrajući tvornicu kao tehničko-tehnološki pojam: tako, najveći deo izlaganja o kapitalu vezan je za pojam firme a ne pojam tvornice. Ovo naročito važi za kapital posmatran kroz pasivne bilančne stavke.

Ovakav način posmatranja pruža izvesne teškoće pri vršenju upoređenja, ali je njega nemoguće izbeći, jer je jedino on moguć. Prikazivanje osnovne glavnice, iznosa kredita i njegovog bližeg karaktera moguće je jedino u vezi s firmom kao pravno-komercijalnim faktorom. Međutim izučavanje veličine investicija u zgrade, nepokretnosti i industrijska postrojenja od značaja je samo u vezi s nekom određenom vrstom industrije ali nikako ne u vezi s firmom. Usled ovoga moralo se kod preradivačke industrije, pri posmatranju kapitala, pristupati čas tvornici čas opet firmi kao osnovnoj statističkoj jedinici.

U ekstraktivnoj industriji svi ovi problemi su, u ovom izlaganju, postavljeni na mnogo jednostavniji način. Izlaganje njenog kapitala, zbog oskudice u podacima, svedeno je na najnužniju meru. Za takve slučajeve uzimana je kao osnova firma, jer su u pitanju pasivne bilančne stavke. Međutim posmatranje može da se vrši polazeći i od tvornice, jer su, kod ove vrste proizvodne delatnosti, pojam firme i pojam tvornice mnogo identičniji.

4. TERITORIJALNA PODELA I PODELA NA GRANE

6. Podela industrije po područjima. Narednom izlaganju nije samo cilj da se njime dâ analiza strukture nepoljopri-vredne proizvodne delatnosti. Ono ima, pored toga, i zadatak da prikaže evoluciju ovog proizvodnog organizma kroz dva-desetogodišnji period. Neke njegove grane su učinile veći napredak, druge opet manji; u nekim krajevima Države, prosperitet je bio vrlo velik, u drugima osetan, dok se u trećima jedva mogao da zapazi. Usled svega ovoga nemoguće je vršiti posmatranje evolucije proizvodnog organizma kroz dve decenije samo u okviru Države kao celine. Pored toga, potrebno

je i njegovo posmatranje po pojedinim delovima državne teritorije, kako bi došle do izražaja i lokalne pojave koje su bile od značaja za industrijski razvitak. U ovome pogledu u izlaganju se naišlo na izvesne teškoće. Jedne od njih su posledica promena u istorijskoj podeli zemlje a druge rezultat razlika koje postoje u metodama vodenja pojedinih statistika upotrebljenih u ovome izlaganju.

Ma da se ovde radi o periodu od svega dvadeset godina, podela zemlje na samoupravna područja je često menjana: počev od istorijskih pokrajina, iz kojih je formirana Jugoslavija, išlo se preko županija, oblasti i okruga dok u 1929 godini nije izvršena konačna podela na banovine. Pored ovih dešavale su se promene i u podeli na komore, glavarstva i sl. Tako raznolikim podelama statistika nije mogla da se prilagodi. Ona na prvom mestu uopšte nije tako sistematski vodena da bi mogao da se održi kontinuitet kretanja cifara, a zatim, u mnogim slučajevima, ona uopšte nije vodena, te se često moralo pristupiti njenom retrogradnom proračunavanju. Prirodno da se u slučajevima kao što je ovaj poslednji, teritorijalna jedinica nije mogla da menja, jer bi se time gubila svaka osnova za proračunavanje.

U ovome izlaganju je, usled svega navedenoga, upotrebljena podela na banovine, onakva kakva je bila pre 26 avgusta 1939 (Uredba o banovini Hrvatskoj). Za to postoje dva važna razloga: prvo, ta podela je bila najduža i s njom se završava ovaj dvadesetogodišnji period posmatranja; drugo, ovo je podela koja je neposredno pretstojala i velikim unutrašnjim i velikim spoljašnjim promenama. U unutrašnjem životu banovina Hrvatska je dobila široku autonomiju. Ovo će verovatno doći i do vidnog izražaja u industrijskom razvitku zemlje. Prelom u dosadanjoj evoluciji moraće da se zapazi u razvitku industrije tokom narednih deset ili dvadeset godina. Dogadaji i promene van naše zemlje mogu da budu još sudbonosniji po dalji razvitak ne samo jugoslovenske industrije već i čitave jugoslovenske nacionalne privrede. Ona se sa završetkom ovog dvadesetogodišnjeg perioda našla baš uoči novog velikog rata koji će ostaviti dubokih tragova na njenom razvitku.

Navedene činjenice predstavljaju bitne razloge da se, pri prikazivanju industrijskog razvitka od dve decenije, za osnovu uzme baš ona teritorijalna podela zemlje kakva je postojala neposredno pre promena koje mogu da budu sudbonosne za razvitak u narednim godinama. Podeli na devet banovina s Upravom grada Beograda prilagodene su statistika preradivačke industrije kao i poljoprivredna i građevinska statistika, a delom statistika o osiguranju radnika za ceo dvadesetogodišnji period. Pri tome se pošlo od pretpostavke, da su, u vremenu pre 1929 godine, jednom banovinskom području

pripadala sva ona industrijska postrojenja (tvornice) koja su podignuta na teritoriji dodeljenoj dotičnoj banovini prilikom podele zemlje na banovine. Isti princip je usvojen i kad je reč o broju osiguranih, o broju, veličini i vrednosti podignutih gradevina, o veličini ziratnog zemljišta, njegovoj plodnosti i tako dalje.

To što se postiglo kod navedenih, nije moglo da se postigne i kod ostalih statistika upotrebljenih u ovom izlaganju. Rudarska statistika se vodi po glavarstvima, satništvima i sl. Zanatsku statistiku vodi svaka zanatska komora za svoje područje po svojim metodama. Ova podela se morala usvojiti takva kakva je. Nije potrebno isticati da je i tu bilo teritorijalnih promena i promena u nazivima. Kod zanatske statistike ove promene nisu imale značaja, jer je ona upotrebljavana samo za poslednju godinu posmatranja. Za rudarstvo međutim, koje se posmatra kroz ceo dvadesetogodišnji period, usvojena je podela s nazivima koji su važili pred kraj ovoga perioda: Odeljenje za rudarstvo Beograd i rudarska glavarstva: Ljubljana, Zagreb, Split, Sarajevo. Prema tome ovde je zanearena najnovija podela Odeljenja za rudarstvo Beograd na glavarstvo Beograd i glavarstvo Skoplje.

7. Ekstraktivna, prerađivačka i građevinska delatnost. Statistička grupacija proizvodne delatnosti u čitavom ovom izlaganju prilagodena je gdegod je to bilo moguće podeli koju je preporučilo Društvo naroda. Prema ovoj podeli jasno je odvojena ekstraktivna industrija od prerađivačke odn. građevinarstva. Ipak posmatranje u svim ovim područjima privredne delatnosti nije moglo biti jednoobrazno. Glavni razlog odstupanja je u nedostacima statističke prirode: statistika ovih triju vrsta proizvodnje nije centralisana kod jednog nadležstva već se svaka od njih vodi u okviru ministarstva koje je pozvano da se stara o razvitku dotične grane: statistika ekstraktivne proizvodnje u okviru Ministarstva šuma i rudnika, statistika prerađivačke delatnosti u okviru Ministarstva trgovine i industrije, građevinska statistika u okviru Ministarstva građevina. Glavnu teškoću izlaganja čini okolnost što su ove statistike zasnovane i vode se na različitim principima, što svakako otežava upoređivanje pri statističkoj dokumentaciji.

5. EKSTRAKTIVNA INDUSTRIJA

8. Karakteristike statistike ekstraktivne industrije. Statističko dokumentovanje razvitka ekstraktivne industrije, pruža s jedne strane izvesno preimućstvo nad ostalim privrednim granama, dok na drugoj ima jedan nedostatak koji ostale proizvodne grane nemaju. Preimućstvo je u tome što se statistički podaci od rata na ovamo prikupljaju vrlo detaljno i redovno

iz godine u godinu. Na osnovu tih podataka moguće je utvrditi: kako se razvijala proizvodnja u ovoj privrednoj grani, koji su proizvodni artikli, koliki broj preduzeća obuhvata grana, koliki je bio broj zaposlenih u svakoj pojedinoj grani, kolike su njihove nadnice i slično.

Pored svih gornjih preimućstava, ova statistika pokazuje i izvesne nedostatke među koje spadaju: nedostaci podataka u pogledu investiranog kapitala, nedostaci podataka o ukupnom iznosu pogonske snage u ovoj grani, nedostatak podataka o pogonskoj snazi potrebnoj za puno iskorišćavanje raspoloživih radnih postrojenja, nedostaci o broju radnih mesta kojima raspolaze ekstraktivna industrija i t. d.

Obzirom na prirodu delatnosti ove privredne grane, navedeni nedostaci neće u ovom izlaganju činiti takve teškoće kakve bi prouzrokovali slični nedostaci podataka u preradivačkoj industriji. Investicije u rudnike ne mogu da budu toliko simptomatične za razvitak rudarske delatnosti koliko su simptomatične za razvitak neke od preradivačkih industrija. Nisu isključeni slučajevi da rudarska istraživanja, pripreme za otvaranje i samo otvaranje rudnika traže mnogo veća finansijska sredstva no što su izdaci koji ima da se utroše za postrojenja i instalacije potrebne za njegovu eksploataciju. Što je najvažnije ovi izdaci ne moraju da budu ni u kakvoj tesnoj vezi sa ekonomskim efektom koji će da ima ta eksploatacija.

9. Radna snaga u ekstraktivnoj industriji. Statističko posmatranje broja osoblja u ekstraktivnoj industriji unekoliko će se razlikovati od posmatranja u preradivačkoj. Teritorijalna raspodela radnika ovde je vršena po glavarstvima a ne po banovinama, jer je sama statistika prilagodena glavarstvima. Ovo nepodudaranje ipak ne isključuje mogućnost upoređenja. Drugo otstupanje koje se ovde javlja je u tome što se u posmatranje u ovoj grani ne uzima broj lica potrebnih za puno iskorišćavanje kapaciteta već broj stvarno zaposlenog osoblja. Ovo važi kako za posmatranje razvitka ovog fenomena kroz dvadesetogodišnji period, tako i za njegova posmatranja u vezi s teritorijalnom raspodelom državnog područja.

10. Pogonska snaga ekstraktivne industrije. Statističko upoređenje ekstraktivne i preradivačke industrije kroz pogonsku snagu teško je moglo da se izvrši s jedne strane zbog nedostataka podataka a s druge zbog razlike u podacima kojima se raspolaze u jednom i onima kojima se raspolaze u drugom proizvodnom sektoru. Poslednja izdanja statistike ekstraktivne industrije obuhvataju i podatke o iznosu ukupne instalisane pogonske snage u rudnike. Ti podaci se odnose svega na nekoliko zadnjih godina. O tome kako se razvijala ova snaga kroz protekle dve decenije, kakva je, u tome periodu, bila njena raspodela po upravnim područjima (kod

preradivačke industrije banovine) i sl. ne postoje podaci. Isto tako prepreku, pri upoređenju s preradivačkom industrijom, čini i nedostatak podataka o potrebnoj pogonskoj snazi za puno iskorišćavanje postrojenja. Tamo pak gde se ova industrija posmatra sama za sebe, odvojeno od preradivačke, ovaj nedostatak neće stvarati naročitih teškoća: u ovoj proizvodnoj delatnosti je mnogo veća podudarnost između kapaciteta pogonskih mašina i kapaciteta radnih postrojenja. To s jedne strane nalažu razlozi ekonomičnosti i s druge stroga individualnost svakog rudarskog preduzeća: retko će se javiti slučajevi da jedan rudnik kupi polovna postrojenja ili veće delove postrojenja i instalise ih za svoj rad kao što je to slučaj kod preradivačke industrije. Ovde su i kod istovetnih rudnika uslovi rada toliko individualizirani da je i karakter mašina i njihov kapacitet strogo vezan za lokalne prilike. Na ovaj način, kad je proizvođač radnim uslovima strogo vezan za lokalne prilike i, usled ovoga, prisiljen da nabavlja samo nove mašine i postrojenja prema tim prilikama, on će se truditi da odnos između kapaciteta pogona i kapaciteta rada uspostavi tako da mu se proizvodna delatnost obavlja sa što većim rentabilitetom. Može se, usled ovoga, pretpostavljati da se pogonska snaga koja je potrebna za puno iskorišćenje radnih postrojenja, neće, po veličini, mnogo da razlikuje od stvarno instalisane pogonske snage.

11. Vrednost ekstraktivne proizvodnje. Proračunavanje vrednosti rudarske proizvodnje znatno je lakše od proračunavanja vrednosti proizvodnje preradivačke delatnosti. Medutim ovo je samo utoliko ukoliko je reč o bruto vrednosti proizvodnje. Utvrđivanje neto vrednosti proizvodnje za ovu granu je onemogućeno time što se ne raspolaze podacima o iznosu investiranoj kapitala. Pri tom proračunavanju svakako jednu od glavnih teškoća čini neodređenost pojma rudarske amortizacije. Za razliku od preradivačkih grana industrije, u proizvodne troškove u rudarstvu ne ulazi samo amortizovanje kapitala investiranoj u zgrade, mašine i postrojenja već i amortizovanje onoga kapitala koji je investirano u »zemljište«, naime kapitala utrošenog na sticanje rudarske povlastice odnosno pripremu eksploatacije te povlastice. Utvrđivanje veličine ove investicije i proveravanje njene tačnosti i opravdanosti u najviše slučajeva je statistički neizvodivo.

12. Ekstraktivna industrija i spoljna trgovina. Ulogu ekstraktivne industrije u spoljnoj trgovini naročito je lako oceniti obzirom na mali broj artikala o kojima se ovde radi. Cifre uvoza i izvoza došle su do jasnog izražaja u delu izlaganja koji je posvećen spoljnoj trgovini. Obzirom na značaj koji proizvodi ove grane (koji su u stvari svi sirovine preradivačke proizvodne delatnosti) imaju u procesu industrijaliza-

cije jedne zemlje, statistika njihovog uvoza i izvoza predstavlja dragocenu dokumentaciju razvitka industrijskog dela jugoslovenske privrede. U potpunosti ostalim elementima koji su karakteristični, ona uveliko omogućuje da se dobije kako slika postojećeg stanja u industriji tako i tendencije njenog budućeg razvitka.

6. PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA

13. Podela preradivačke industrije. Najveća pažnja u ovom izlaganju je obraćena na preradivačku industriju koja je uostalom i najvažnija za izučavanje privrednog razvitka i stepena industrijalizacije jedne zemlje. Njena podela je potpuno prilagodena podeli koju je preporučilo Društvo naroda, što se videlo prilikom izlaganja kriterijuma o razgraničenju između industrije i zanata. Učinjeno je svega nekoliko sitnih izuzetaka, tako da su neke delatnosti ekstraktivnog karaktera ušle u red industrija preradivačkog karaktera¹⁾ — proizvodnja gipsa, kopanje mermera. Ova odstupanja su učinjena zbog toga što je tu u pitanju svega nekoliko firmi manjeg obima od kojih svaka ima istodobno i kamenolom i postrojenja za obradu kamena, tako da je statistički nemoguće odvojiti preradivačku od ekstraktivne delatnosti.

14. Nedostaci statistike preradivačke delatnosti. Mnoge činjenice koje se tiču preradivačke delatnosti, naročito one iz prvih poratnih godina, neće moći da se dokumentuju statističkim ciframa zbog toga što se sa sistematskom obradom statistike, koja se odnosi na ovaj deo privrede dosta kasno počelo. Ovo naročito važi za broj radnika zaposlenih u nepoljoprivrednoj proizvodnoj delatnosti i broj članova njihovih porodica, visinu radničke najamnice, vrednost industrijske proizvodnje i t. d. U pogledu ovih činjenica, moraće se stoga u izlaganju odreći uporednog metoda posmatranja dvaju vremenskih perioda u cilju utvrđivanja prirode i stepena evolucije industrijske privrede i ograničiti se samo na posmatranje sadanjeg stanja ili stanja iz najskorije prošlosti koje nije teško rekonstruisati i rasvetliti anketiranjem odnosno naknadnim statističkim prikupljanjem.

¹⁾ U metalurškoj industriji granom „proizvodnja metala“ obuhvaćene su i valjaonice i čeličane, ma da je vrlo sporno pitanje da li te vrste ima da se smatraju industrijom proizvodnje ili industrijom prerade metala. Iako za prvo stanovište može da se pruži više argumenata (proizvodnja metala je do one faze rada posle koje se još uvek proizvedeni artikali može da upotrebi za izradu bilo kakvog metalnog predmeta a da se time ne vrši uništavanje u tu proizvodnju već utrošene radne energije), u ovoj knjizi je usvojeno drugo, zbog strukture jugoslovenske metalurške industrije: topionice, valjaonice i čeličane su uvek kod istog preduzeća toliko tesno povezane da ih je vrlo teško statistički odvojeno posmatrati.

15. Broj preduzeća prerađivačke delatnosti. Utvrđivanje ukupnog broja proizvodnih (industrijskih i zanatskih) preduzeća prerađivačke delatnosti predstavlja jedan od glavnih problema ovog izlaganja. Prilikom prvog industrijskog popisa, vršen je samo popis »većih« proizvodnih preduzeća. Na osnovu prikupljenih podataka, a prema kriterijumima koji su napred izneti, izvršeno je odvajanje industrijskih radnji od zanatskih. O svima onima koje, prema kriterijumu, nisu mogle da uđu u red industrijskih preduzeća, kao i o onima za koje se unapred znalo da ne spadaju u red »većih« ne vodi se evidencija kod središnje statističke ustanove, tako da je teško sa sigurnošću tvrditi koliki je ukupan njihov broj.

Jedina statistička evidencija koja se vodi o ovim *neindustrijskim* proizvodnim preduzećima (zanatima) jesu statistike zanatskih komora koje su mahom korišćene u ovom izlaganju. Nedostaci ovih statistika, pored opštih nedostataka koje ima svaka statistika, još su i u sledećem: prvo, statistike raznih komora vode se na nejednoobrazan način; drugo, odvajanje zanatskih od industrijskih radnji nije vršeno prema unapred utvrđenom kriterijumu već prema lokalnim običajima i mišljenju komorskih vlasti u momentu registrovanja; treće, komorske statistike su, kao i statistika Ministarstva suviše kasno organizovane tako da je moguće služiti se samo statističkim podacima koji se odnose na nekoliko poslednjih godina; četvrto, grupisanje po proizvodnim granama ne vrše sve komore na isti način te je teško dobiti ukupnu cifru sumiranjem istovetnih podataka.

16. Broj radnika zaposlenih u prerađivačkoj delatnosti. Utvrđivanje broja zaposlenog osoblja u prerađivačkoj delatnosti zadaje znatnih teškoća. U ovom izlaganju su korišćene uglavnom tri vrste statističkih podataka koji se odnose na to područje: podaci Ministarstva trgovine i industrije; podaci zanatskih komora o osoblju u zanatima i podaci Središnjeg ureda za osiguranje radnika koji se odnose na ukupan broj osiguranih u celokupnoj proizvodnoj delatnosti bez obzira da li se radi o zanatima ili o industriji.

Ministarstvo trgovine i industrije raspolaže sledećim podacima o osoblju zaposlenom u industriji: brojem *radnih mesta kojim raspolaže svako proizvodno preduzeće pod pretpostavkom da koristi svoj maksimalan kapacitet* i brojem radnika koji su u preduzeću bili zaposleni jednog određenog momenta. U ovom izlaganju su korišćeni podaci prve vrste, zbog toga što se podacima o broju stvarno zaposlenih raspolaže samo za nekoliko poslednjih godina. Pored toga podaci o broju radnih mesta su podesniji za računsko proveravanje podataka o broju zaposlenih u zanatstvu obzirom da su ovi nesigurniji od podataka koji se tiču industrije.

Zajednički podaci kojim raspolažu sve zanatske komore jesu: podaci o broju zanatskih radnji koje imaju punovažna ovlašćenja za obavljanje posla, podaci o broju zaposlenih pomoćnika i podaci o broju zaposlenih učenika. Ako se identifikuje broj radnji s brojem zanatlija majstora, što je skoro redovno slučaj (redi su naime slučajevi da više majstora vodi jednu radnju ili da »bespravni majstor« vodi punopravnu radnju o kojoj bi se vodila evidencija kod komore), i kad se tome doda broj pomoćnika i učenika, dobiće se slika ukupnog broja zaposlenih u zanatstvu. Važno je naglasiti da se zbir pomoćnika i učenika s ukupnim brojem lica zaposlenih u industriji uglavnom podudara s brojem svih osiguranih prema statistici Središnjeg ureda za osiguranje radnika što pokazuje da se sa izvesnom sigurnošću može da osloni na zaključke donete na osnovu ovih podataka. Najveći nedostatak komorskih podataka o broju zanata je u tome što se takvim podacima raspolaže samo za dve poslednje godine (1937 i 1938), tako da je upoređivanje dvaju vremenskih perioda u cilju utvrđivanja evolucije nepoljoprivredne proizvodne delatnosti neizvodivo.

Kod onih preduzeća koja, prema napred iznetim kriterijumima, spadaju u red industrijskih, nije takode tako lako utvrditi ukupan njihov broj kako to na prvi mah izgleda. Procedura se ovde bitno razlikuje od ekstraktivne industrije. U ovoj, industrijskim preduzećem se smatra svako ono koje eksploatiše rudu bez obzira da li tu eksploataciju vrše svega 2 radnika ili 5000 radnika. Promene ovde nastaju tek kad preduzeće prestane da radi. Preradivačka industrija se u tome bitno razlikuje od ekstraktivne. Proizvodno preduzeće je ovde industrijsko tek kada raspolaže izvesnim minimalnim brojem radnika i minimalnim brojem mašina ili pak alternativno jednim od ovih faktora. Iz ove činjenice se vidi da su promene u toj industriji mnogo češća pojava nego u prvoj. Usled ovoga postoji teškoća da se utvrdi pravo činjeničko stanje. Jedno industrijsko preduzeće nije industrijsko sve dotle dok uposljava 19 radnika a po kriterijumu se traži 20. Međutim čim ono poveća broj radnika za jedan, ono postaje industrijsko i to ne od dana povećanja već od dana njegovog osnivanja, jer je dan povećanja broja radnika redovno dosta teško konstatovati. Slično je i u slučajevima gde kao kriterijum služi kapacitet mašina.

Kroz celo ovo izlaganje sve do 1938 godine upotrebljavani su podaci o preradivačkoj industriji onakvi kakvi su mogli da se utvrde do kraja juna meseca 1939 za stanje do 31-XII 1938 godine. Od toga vremena pa do kraja juna 1940 Ministarstvo trgovine i industrije je vršilo prečišćavanje podataka za taj isti period (do 31-XII-1938), čime su u ciframa nastale značajnije promene. Do njih je došlo mahom zbog sledećeg: 1) za neka preduzeća se konstatovalo da su obustavila bila

rad već u 1938 te su zato izbačena iz evidencije; 2) o drugima se tek naknadno doznalo da su industrijska te su naknadno i uzeta u evidenciju; 3) kod nekih je došlo do proširivanja te su prešla iz grupe zanatskih u grupu industrijskih. Usled svega ovoga došlo je do toga da je, prema poslednjem stanju statistike Ministarstva trgovine i industrije, ukupan broj tvornica krajem 1938 iznosio 4257 dok je prema ciframa u ovoj knjizi njihov broj 3954.

Ove cifre su zadržane zbog toga što su prema istom principu posmatrani svi drugi fenomeni (radna mesta, pogonska snaga, proizvodnja i sl.). Inače nepodudarnost sa statistikom Ministarstva ne može da bude na štetu izlaganja, jer je ovome, pored ostalog, cilj praćenje industrijskog razvitka kroz period od dve decenije a ne samo konstatovanje stanja u industriji krajem 1938 godine. Zbog toga je ovde bitno da se konstatuje da je jedno preduzeće osnovano do 1938 godine bez obzira što se naknadnim prečišćavanjem moglo da utvrdi da je ono do te godine i likvidiralo.

17. Industrijske investicije. Kapital u industriji predstavlja jedno od najznačajnijih pitanja u vezi s prikazom njenog razvitka. Zahtevi čitalaca će takode u ovom pogledu verovatno biti najveći. Postavljeno pitanje može i mora da se posmatra s mnogo raznih stanovišta ako želi da se dobije prava slika o finansijskom stanju industrije: kolike su industrijske investicije, kolike su one obzirom na aktivne, kolike obzirom na pasivne bilančne pozicije; koliki je iznos ostalog kapitala koji nije vezan za stalnu investiciju a ipak cirkuliše u industriji; kakav je odnos sopstvenih sretstava prema tudima u preduzeću; kakva je raspodela investicija obzirom na nacionalnost njihovih sopstvenika; kakva je njihova raspodela obzirom na izvor; kakva je raspodela kredita, kako obzirom na izvor tako i obzirom na nacionalnost kreditora i t. d.? Odgovor na ovako mnogostrana pitanja vezana za kapital u industriji zahteva i mnogo truda i opširno dokumentovanje statističkim materijalom. O teškoćama na koje se nailazi pri ilustrovanju svih tih fenomena biće kasnije reči.

18. Pogonska snaga. U preradivačkoj industriji došli su u obzir dvojaki podaci o pogonskoj snazi: stvarna pogonska snaga, kojom industrija raspolaže i pogonska snaga potrebna industriji za puno iskorišćenje njenih postrojenja za rad. U pogledu apsolutne visine ovih dvaju podataka nema velike razlike: investicije u pogonske mašine su vezane za dosta velike finansijske izdatke tako da se investiranje vrši obično na taj način da kapacitet pogonskih mašina bude približan potrebama mašina radilica; postoje uglavnom tri izuzetka od ovoga koji se javljaju kao češća pojava: prvo, kupovina rezervnih mašina za slučaj da postojeći pogon izneveri (recimo aktivan električni,

rezervni parni pogon); drugo, kupovina većih pogonskih mašina no što je kapacitet mašina radilica u cilju docnijeg proširenja postrojenja; treće, kupovina upotrebljavane pogonske mašine uz jeftinu cenu. Ova razlika u raspoloživom i potrebnom kapacitetu pogonskih mašina može da se zanemari obzirom da se javljaju i pozitivna i negativna odstupanja od kapaciteta mašina radilica i ona se u konačnim zbirovima u najviše slučajeva anuliraju. U svakom slučaju u ovom izlaganju je uzeta kao podesnija cifra o *potrebnim* pogonskim snagama za puno iskorišćenje mašina radilica, jer je tom cifrom obuhvaćena, ne samo ukupna pogonska snaga industrije, već je njom na posredan način prikazan kapacitet čitave preradivačke delatnosti i njen razvitak od Svetskog rata do kraja 1938.

Cifre o pogonskoj snazi imaju jedan nedostatak koji imaju i napred pomenute cifre o zaposlenoj odn. potrebnoj radnoj snazi za puno iskorišćenje proizvodnog kapaciteta. Prilikom rekonstruisanja statističkih podataka, koji se odnose na godine pre prvog popisa (1934), nisu mogla da se uzmu u obzir ona preduzeća koja su u međuvremenu od 1918 do 1934 postala i prestala. Taj nedostatak neće znatno da izmeni pravu sliku industrije obzirom da je reč o industriji jedne agrarne zemlje koja se dosta sporo razvija. Ovde se ne radi ni o dva amortizaciona perioda (u slučaju ako jedan amortizacioni period traje 10 godina), tako da može da se pretpostavlja da je u tom međuvremenu mali broj mašina instalisan i istrošen a da nije produžen njihov rad u istoj ili nekoj drugoj proizvodnoj delatnosti.

O pogonskim snagama u preradivačkoj delatnosti zanat-skog karaktera ne mogu da se dadu detaljnije statističke cifre ali su one najvećim delom obuhvaćene ciframa o ukupnoj pogonskoj snazi kojom industrija raspolaže: pogonske mašine u zanatstvu su uglavnom elektromotori kojima pogonsku energiju daju električne centrale čija je ukupna pogonska snaga navedena u docnijem izlaganju. Ciframa o kapacitetu električnih centrala obuhvaćen je na taj način i najveći deo kapaciteta pogonskih mašina kojima raspolažu zanatske radionice. Izuzetaka će biti samo kod onih koje imaju sopstveni parni ili eksplozivni pogon a ipak su tako male da nisu mogle da uđu u red industrijskih preduzeća obzirom na iznete kriteriume.

19. Koncentracija i integracija u proizvodnji. Razvitak industrijske proizvodne delatnosti, za razliku od ostalih vrsta proizvodnje, nije uslovljen samo faktorima od kojih direktno zavisi mogućnost proizvodnje i potrošnje dobara. Za nju nije dovoljno da se obezbedi potreban kapital i odgovarajuća radna snaga kao i dovoljno prostrano potrošačko tržište. Takva jedna industrija koja se bude oslanjala samo na ove elemente biće u nepovoljnom konkurentskom položaju prema inostranoj

industriji koja bude imala široke mogućnosti organizovanja kombinatorne proizvodnje, bilo da se radi o horizontalnom ili vertikalnom organizovanju.

Pitanje horizontalnog organizovanja proizvodne delatnosti u većoj meri zadire u tržišne probleme no u tehničke probleme proizvodnog procesa. Njegovo izlaganje stoga, po svojoj suštini, dolazi u red problema koji, kao faktori industrijalizacije, u jačoj ili slabijoj meri ubrzavaju ili usporavaju proces industrijskog razvitka zemlje. Pri analizi industrijske strukture njega se potrebno dodirnuti samo utoliko ukoliko je ono skopčano s koncentracijom proizvodnih sretstava oko vodećih industrijskih preduzeća. Protivno ovome, fenomen vertikalnog organizovanja, odnosno proizvodnog integriranja, baziran je najvećim delom na tehničkim pronalascima i tehničkom napretku. Tamo gde se deceniju ili dve ranije mogla da podigne s rentabilitetom svega jedna vrsta industrije danas je moguće podići nekoliko njih i da im svima rad bude rentabilan zahvaljujući samo tome što se, usled tehničkih pronalazaka, produktivno mogu da iskoriste otpaci, neiskorišćena toplota, neiskorišćena pogonska energija i t. d. Ukoliko je jedna nacionalna privreda postigla viši stepen industrijalizacije, utoliko su kod nje, obzirom na postojeće tehničke tekovine, veće mogućnosti za integriranje u proizvodnji bez obzira na nove pronalasci. Ako pak uporedo s industrijalizovanjem dolaze i novi pronalasci, proces integracije će da se obavlja po rastućoj progresiji i ovaj fenomen će da dobiva sve veći značaj.

Ovo je proces integracije posmatran samo s jednog stanovišta — sa stanovišta njegovog favorizovanja tehničkim napretkom i industrijalizacijom nacionalne privrede. Medutim njegovo posmatranje sa drugih — najčešće ekonomskih stanovišta — ilustruje od kolikog su značaja za razvitak privredne strukture mnogi činioci kao što su: karakter tržišta, vrsta i veličina pogona, stručna sprema privrednika, mogućnost snabdevanja sirovinama, trgovačka dobit i t. d.

Naša industrija je još u početku svoga razvitka. Kod nje će se teško naći oni klasični primeri kombinatorne proizvodnje kakvi se nalaze u visokorazvijenim industrijskim privredama kakve su nemačka, engleska, francuska i t. d. Pored svega toga problem vertikalne kombinatorne proizvodnje u njoj zaslužuje istu ako ne još i veću pažnju no u privredama industrijski razvijenim. Ovo otuda što je do integracije dolazilo i tamo gde nju nisu favorizovali tehnički uslovi rada nego su je nametale neke druge pogodnosti svojstvene nacionalnoj privrednoj strukturi. Koje su to pogodnosti koje je favorizuju, u kojim granicama se ona kretala za protekle dve decenije, kakve su sve kombinacije vršene pri tome integriranju i t. d., sve su to pitanja koja je teško zaobići kad je reč o kvalitativnoj strukturi nacionalne privrede.

20. Mesto industrije u spoljnoj trgovini. Analizom uvoza i izvoza dobara na bazi njihove podele na sirovine, polufabrikate i finalne proizvode, mogu da se dobiju osnovne konture o ulozi industrije u spoljnoj trgovini: povećani uvoz sirovina a smanjeni uvoz finalnih proizvoda vidan je simptom o povećanju proizvodne sposobnosti domaće industrije i o njenom jačem participiranju u spoljnoj trgovini. Međutim ovakav pregled ne daje dovoljno mogućnosti da se odvoji preradivačka industrija od ostalih privrednih grana koje dolaze do izražaja u poziciji finalnih proizvoda. Da bi se ovaj nedostatak popunio, dat je prikaz izvoza odnosno uvoza od 1919 do 1933 po sledećim privrednim granama:

- a) zemljoradnja
- b) stočarstvo
- c) šumarstvo
- d) rudarstvo i topioništvo
- e) industrija i zanati.

Poslednjom privrednom granom su obuhvaćene uglavnom sve pozicije preradivačke delatnosti (ne računajući topioništvo koje je na granici između ekstraktivne i preradivačke industrije). Njom su istina obuhvaćeni i zanati ali je njihova uloga u spoljnoj trgovini znatno manja od uloge industrije. U izvozu, koji je od naročitog značaja za ovaj prikaz, oni će jedva doći do izražaja (čilimi, rezbarske i pletarske izrade).

Uporedni pregled izvoza i uvoza po pojedinim privrednim granama, kako je to gore naznačeno, ne daje još dovoljno jasnu sliku o tome kako se razvijala preradivačka delatnost po pojedinim proizvodnim granama od rata na ovamo. Iz toga pregleda se ne vidi dovoljno napredak zemlje u procesu industrijalizacije. Da bi se to utvrdilo, potrebno je da se dadu cifre uvoza i izvoza po pojedinim industrijskim granama i to za: sirovine, polupreradevine i finalne proizvode koje ta grana proizvodi. U tom cilju statistika uvoza odnosno izvoza je potpuno prilagodena napred iznetoj podeli industrije na grane kako bi se, u okviru svake pojedine grane, mogao da prati njen izvoz odnosno uvoz. Ovo posmatranje ima tu dobru stranu što je njim omogućeno dovođenje u vezu cifara spoljne trgovine s ciframa kretanja broja novoosnovanih preduzeća, kretanja investiranog kapitala, radnih mesta, pogonske snage i slično.

Pomoću iznetih triju prikaza spoljne trgovine moguće je dati sliku kretanja izvoza i uvoza industrijskih potrošnih dobara odnosno proizvodnih sretstava. Poslednja grana preradivačke industrije (18) obuhvata uglavnom proizvodne mašine i alate, industrija proizvodnje metala metalne sirovine i polupreradevine. U svim ostalim granama preradivačke delatnosti koje proizvode potrošna dobra i proizvodna srestva, jasno su odvojene sirovine i poluproizvodi od finalnih proizvoda

koji pretstavljaju najvećim delom konzumne artikle. Pored toga, industrija životnih namirnica i industrija pića predstavljaju isključivo proizvodnju potrošnih dobara.

7. GRAĐEVINSKA DELATNOST

21. Građevinarstvo i ostale grane nacionalne privrede. Dva su razloga zbog kojih se naročito nameće potreba upoznavanja građevinske delatnosti u vezi s opštim prikazom evolucije jugoslovenske nepoljoprivredne proizvodnje: prvo, izgradnja javnih i privatnih objekata apsorbuje velike količine kapitala vezujući ga za domen potrošnje, umesto da isti ude u sektor proizvodne delatnosti; drugo, građevinarstvo, kao privredna grana, javlja se na potrošačkom tržištu kao jedan od najjačih potrošača proizvoda preradivačke industrije, naročito industrije proizvodnje metala i industrije prerade nemetalnih minerala. Ovo izlaganje će zbog toga da obuhvati građevinsku delatnost samo utoliko ukoliko bude potrebno da se ilustruju dve navedene činjenice. Kakav je intenzitet razvitka građevinarstva, kakav je efekat na privredu uopšte imalo investiranje u javne i privatne građevine, kakav je efekat toga investiranja na industrijske grane koje su direktni proizvođači građevinskog materijala i sl., sve su to pitanja koja ne mogu da se zaobidu u jednom izlaganju koje ima za cilj da pruži opštu sliku o razvitku proizvodne delatnosti.

Statističke cifre o investicijama u građevinskoj delatnosti odnose se samo na javne i privatne građevine i izgradnju puteva. Izgradnja železnica, ma da je jedna od najvažnijih komponenti nacionalne privrede, nije mogla da bude obuhvaćena ovim izlaganjem, zbog nedostataka odgovarajućih statističkih podataka.

Za prikaz razvitka građevinske delatnosti u oblasti podizanja javnih i privatnih građevina uzeti su uglavnom podaci o broju podignutih zgrada i o iznosu kapitala koji je investiran bilo u izgradnju novih bilo u opravku starih zgrada.

Izgradnja puteva za jugoslovensku privredu predstavlja jednu od privrednih grana koje su još u početnoj fazi svoga razvitka. Ona ipak zaslužuje naročitu pažnju u ovom izlaganju obzirom na sve veću ulogu putne mreže u razvitku privrednog organizma i stalno povećanje kredita koji se njoj namenjuju.

8. FAKTORI INDUSTRIJALIZACIJE

22. Sirovine kao faktor industrijalizacije. Jugoslavija spada u red onih agrarnih zemalja Evrope koje su poslednje počele da se industrijaliziraju. Ona stoga, kao što ne može da računa na svetsko tržište za svoje industrijske proizvode, zbog kon-

kurencije industrijskih zemalja, ima isto tako vrlo malo izgleda da će da razvije svoju industriju nabavkom sirovina i polufabrikata s toga tržišta.

Zbog agrarne strukture zemlje, akumuliranje kapitala u proizvodnoj delatnosti (poglavito onoj koja nije industrijska) vrši se vrlo sporo i teško. Za njegovo akumuliranje preko trgovine ima takode malo izgleda, jer je snaga unutrašnje trgovine uslovljena snagom pojedinih grana proizvodne delatnosti u zemlji, dok su mogućnosti učešća nacionalne privrede u međunarodnoj trgovini minimalne baš zbog njenog agrarnog karaktera. Prema tome, kapital, kao jedan od glavnih proizvodnih faktora, može da se stvori ili u samoj nacionalnoj privredi dugim i sporim akumuliranjem ili da bude unet iz inostranstva. Za poslednju alternativu biće izgleda u svim onim slučajevima u kojima, pored drugih relativno povoljnih uslova, postoje u zemlji dovoljne količine sirovina potrebnih za podizanje izvesne industrije.

Problem sirovina nameće se na taj način u dvojakom obliku: s jedne strane kao neposredni faktor industrijalizacije, jer od njihovog postojanja ili nepostojanja zavisi da li će izvesna industrija da ima oslonca u nacionalnim izvorima ili će ona da bude samo jedan proizvodni medustepen između domaćeg potrošača i stranog proizvođača sirovina odnosno polufabrikata; s druge pak strane one predstavljaju jedan od činioaca koji su u jačoj ili slabijoj funkcionalnoj vezi s ingeriranjem stranog kapitala u domaći privredni organizam. I sa jednog i sa drugog od ovih stanovišta one mogu da se posmatraju kao faktor industrijalizacije pa bilo da se radi o sirovinama biljnog ili sirovinama životinjskog porekla.

23. Pogonska snaga kao faktor industrijalizacije. Analiza strukture pogonskog mehanizma postojeće industrije ne osvetljava njegovu suštinu u onoj meri u kojoj je to potrebno. Zemlja je još u jednoj od početnih faza svoga industrijskog razvitka. Pogonska energija je samo jedan od faktora od kojih bitnosti zavisi taj razvitak u budućnosti. Kao što je važno da se sazna kakva je bila evolucija industrije kroz dve decenije posle Svetskog rata, od ne manje važnosti je i upoznavanje svih onih činilaca i uslova koji će u budućnosti imati presudnog uticaja na razvitak ovog proizvodnog faktora.

Jedno od najznačajnijih pitanja koje se nameće u vezi s ovim problemom svakako je pitanje pogonskog materijala. Ugalj, a delimično i mineralno ulje, jesu činioци koji su na presudan način uticali na industrijalizaciju svih sada postojećih industrijskih zemalja u svetu. Kakvi su izgledi naše industrije obzirom na taj fenomen? Raspolaze li ona dovoljnim ugljenim bogatstvom koje će joj omogućiti nesmetan razvitak u budućnosti? Da li je kvalitativna struktura toga bogatstva takva da

omogućiti industrijalizaciju na bazi sada važećeg stepena tehničkog razvitka ili će se s intenzivnijim podizanjem industrije moći da počne tek posle novih otkrića u ovome području? Sve su to pitanja koja je nemoguće zaobići pri izlaganju problema pogonske i kalorične energije u industriji.

Pogonski materijal pretstavlja samo jednu stranu toga problema. »Crni ugalj« je, blagodareći tehničkom napretku, naročito napretku elektrotehnike, postao samo jedna od komponenti izvora pogonske energije u industriji. Drugu komponentu čini »beli ugalj«, odnosno električna energija proizvedena snagom vodenih tokova, čiji značaj je gotovo isto tako velik i iz dana u dan postaje sve veći.

Obzirom na našu privrednu strukturu pitanje električne energije valja rasvetliti sa dva različita stanovišta: sa stanovišta sada aktivnih izvora električne snage i sa stanovišta njihovih potencijalnih izvora. Iz cifara koje su iznete u drugom delu ove knjige vidi se koliki je broj hidrocentrala koje služe industrijskom pogonu a koliki onih koje su namenjene javnom i privatnom osvetljenju; vidi se kakav je njihov raspored po pojedinim banovinskim područjima; kakav im je odnos prema stepenu industrijalizacije pojedinih krajeva zemlje i t. d.

Ovako iznetim ciframa osvetljena je samo jedna strana problema »belog uglja«. Od znatno većeg značaja od pitanja broja i kapaciteta postojećih hidrocentrala, je pitanje njihove izgradnje u budućnosti. Analiza snage vodenih tokova u stanju je da u znatnoj meri doprinese izučavanju ovoga problema. Njoj međutim, mora da se pristupi s mnogo predostrožnosti. Kvalitativna struktura naših vodenih tokova nije još u toj meri ispitana da bi se na osnovu toga moglo da pristupi proračunavanju njihove pogonske energije. Pored cifara o dužini vodenog toka, o vertikalnoj udaljenosti visinskih kota i o međusobnom položaju izohipsa, koje su u ovoj knjizi iznete na osnovu podataka dobivenih zvaničnim popisom vodenih tokova 1924 godine od strane Ministarstva poljoprivrede i voda, za izračunavanje pogonske energije vode, neophodni su još i podaci o količini vode kod svakog vodenog toka. Tek na osnovu toga moglo bi se pristupiti izračunavanju vodene snage za svaki konkretni slučaj i ovo bi moralo da bude skopčano najčešće s ispitivanjima na licu mesta.

Rad ove vrste, pored toga što je suviše obiman, prešao bi takode i granice ovoga izlaganja. On može da bude od interesa pri izradi jednog konkretnog privrednog plana po kome je predviđena, ne samo potrebna količina pogonske energije, već i njen raspored i koncentracija po pojedinim područjima. Na ovom mestu, umesto toga, biće dovoljno da se dobije jedan opšti pregled vodenih tokova. Iz njega će moći da se stvore opšte konture vodene snage zemlje i da se ove dovedu u vezu

s ostalim činionicima koji će u budućnosti biti presudni za razvitak industrije.

24. Kapital kao faktor industrijalizacije. U jednoj zemlji koja je još u prvim fazama svog industrijalizovanja, kapital nije samo činilac koji zaslužuje pažnju kao industrijska investicija. Koliki je dosada investirani kapital, koje je njegovo poreklo, njegova nacionalna obojenost i t. d. — sve su to neosporno važna pitanja pri izučavanju industrijalizacije zemlje. Međutim isto tako od ne manjeg značaja je da se utvrde mogućnosti njegovog pribavljanja za buduće potrebe industrije, njegovog akumuliranja i sl.

Kapital u industriji posmatran je usled toga sa dva osnovna stanovišta: prvo, njegova struktura i veličina u dosada postojećoj industriji zajedno s njegovom evolucijom kroz dve decenije, o čemu je već bilo reči; i drugo, značaj njegov za industrijalizaciju zemlje uopšte a specijalno za industrijalizaciju naše zemlje. Pri čitavom tome izlaganju statističke cifre su jedna od glavnih teškoća koje ima da se savladaju. Od podataka iz ovoga područja postoje jedino zvanični podaci Ministarstva trgovine i industrije i razni podaci objavljeni u izdanjima pojedinaca. Kroz podatke Ministarstva u stanju su do potpunosti da dodu do izražaja najvažnije pozicije aktive po bilansu. Još veću prednost pružaju oni obzirom na činjenicu da se odnose na čitavu industriju u onom njenom obimu u kome je obuhvaćena napred iznetim kriterijumima. Oni su obuhvatili kako sva industrijska preduzeća koja imaju oblik pravnih ličnosti tako i sve industrijske inokosne firme. Veliki nedostatak ovih podataka s druge strane leži u tome što ne pružaju ni dovoljno jasnu sliku o veličini ukupnog kapitala, zajedno s kreditom, koji cirkuliše u industriji, niti pak o vezi toga kapitala odnosno kredita sa spoljašnjim svetom: ko su njegovi sopstvenici, ko su kreditori, iz kog izvora potiče jedan iz koga drugi i t. d. Da bi se osvetlila sva ova pitanja potrebno je da se, na osnovu raspoloživih podataka i pomoću raznih simptomatičkih faktora, izvedu potrebni zaključci. Podaci, koji su o toj materiji publikovani u nekoliko stručnih radova, mnogo doprinose da se objasne pojedini detalji pri tom izlaganju, ma da oni, u većini slučajeva, obuhvataju samo jedan deo industrije.

25. Radna snaga kao faktor industrijalizacije. Pored broja radnika zaposlenih u industriji, pored izlaganja kapaciteta industrije obzirom na broj radnika koji može da primi pri punom iskorišćenju postrojenja, radna snaga zaslužuje pažnju, još sa jednog stanovišta, pa bilo da se radi o radnicima ekstraktivne bilo preradivačke industrije; to je pitanje mogućnosti stvaranja radnog kadra odgovarajućeg kvaliteta.

Postavljeno pitanje, u okviru jugoslovenske privrede,

nameće se u mnogo akutnijoj formi no što bi se postavljalo u nekoj industrijski razvijenoj zemlji, baš zbog agrarnog karaktera jugoslovenskog nacionalnog privrednog organizma. Često se čuju mišljenja da za podizanje te i te industrije ima mnogo izgleda u zemlji usled njenog agrarnog karaktera koji omogućuje obilato snabdevanje jeftinom radnom snagom zbog niskog životnog standarda radnog naroda pa prema tome i radničkog staleža u industriji. Ovakva tumačenja mogu da dovedu do velikih zabluda. Značaj radne snage za podizanje industrije ne može da se ceni samo kroz veličinu njenog izvora, kao što se ni rentabilitet njenog iskorišćenja ne može da meri kroz visinu nadnice. Umesto ovakvih koncepcija, može se tvrditi da se problem radne snage u agrarnim zemljama postavlja u mnogo složenijem obliku nego u industrijskim.

Komplikovanije vrste proizvodne delatnosti jedva da će moći da se podignu bez pomoći inostranstva u pogledu kvalifikovane radne snage. Ova pomoć će često predstavljati akutnije pitanje no što je pitanje pomoći inostranstva u kapitalu¹⁾ Kod drugih, čiji proizvodni proces je jednostavniji i uprošćeniji, pojedine radnje će moći da obavlja i nekvalifikovana radna snaga uz jeftinu nadnicu. Pitanje rentabiliteta rada ovde se ne postavlja zbog visine radničkih nadnica ali se postavlja zbog relativno slabog proizvodnog efekta njihovog rada.

Zbog ovih okolnosti problem radne snage u industriji — specijalno u preradivačkoj industriji — mora da se rasvetli i sa ovog stanovišta: koliki su viškovi radne snage koju poljoprivreda svake godine šalje u druge nepoljoprivredne delatnosti; kakav je kvalitet te radne snage, kakve mogućnosti za njegovo dizanje i popravljjanje i sl. — sve su to pitanja kojih se potrebno dodirnuti pri izučavanju faktora koji uslovljavaju budući razvitak industrije.

26. Tržište kao faktor industrijalizacije. Sirovine, pogon-ski i kalorični materijal, finansijska sredstva i radna snaga pretstavljaju samo neposredne faktore industrijalizacije koji su, ne samo u funkcionalnom odnosu, već, može se reći, u kauzalnom odnosu s podizanjem nove industrije. To ipak nisu jedini činoci koji uslovljavaju njen razvitak. Pored ovih postoje i drugi koji su u jačoj ili slabijoj funkcionalnoj vezi s industrijalizacijom ali koji mogu da budu isto tako presudni kao i oni koji na najneposredniji način utiču na nju. Jedan od tih faktora je svakako i problem tržišta industrijskih dobara.

Koliko je agrarna struktura, zbog jeftine radne snage, povoljan činilac za izgradnju njene industrije, ona je, s druge strane, na dvojak način nepovoljan faktor i to prvo, zbog

¹⁾ Pri podizanju industrije aviona kao i pri raznim projektima za podizanje automobilske industrije, kamen spoticanja nije u tolikoj meri bio kapital u kolikoj je bila radna snaga.

slabog proizvodnog efekta toga rada, što je već naglašeno, i drugo, zbog slabe potrošačke sposobnosti, kako radnika u industriji tako i celokupnog radnog naroda uopšte. Industrija, koja je još u početnoj fazi svoga razvitka — ne računajući ekstraktivnu industriju — ne može da računa na plasman svojih artikala na spoljašnje tržište. Mogućnost njenog proširivanja i razvitka uopšte stavljena je u tesnu zavisnost od apsorpcione sposobnosti unutrašnjeg tržišta. Ukoliko njegov kapacitet bude u mogućnosti da se povećava, utoliko veći izgledi će da budu za razvitak industrije i obrnuto. Do njegovog porasta može da dode na trojak način i to: povećanjem kupovne snage potrošača, povećanjem potrošnje industrijskih na štetu potrošnje artikala drugih proizvodnih grana (kao što su zanatstvo, kućna radinost i sl.) i obaranjem cena industrijskih proizvoda u cilju povećanja obima njihovog obrta.

Prikaz veličine kupovne snage potrošačkih slojeva teško može statistički da se ilustruje zbog oskudice u podacima iz ovoga područja. Da bi on mogao da se pruži u najgrubljim crtama, bilo bi potrebno da se utvrdi neto prihod najvažnijih privrednih grana kako bi se, na osnovu toga, mogla da oceni potrošačka sposobnost lica koja privreduju u odgovarajućoj grani ili žive na račun njenog prihoda. Produbljivanje problema u ovome pravcu, zbog gore iznetog razloga, ne bi dovelo do željenog rezultata. Umesto da se na neposredan način dode do potrošne sposobnosti domaćih potrošača, potrebno je nju oceniti na osnovu simptomatičkih činioca kroz koje se, u jačoj ili slabijoj meri, ta sposobnost odražava: ukupna vrednost domaćih industrijskih dobara namenjena unutrašnjem tržištu; vrednost istovetnih dobara uvezenih iz inostranstva; kvalitativni karakter tih dobara: da li ona većim delom predstavljaju najneophodnija dobra, da li su većim delom dobra bez kojih se može ali kojima se diže životni standard potrošača ili su pak u znatnoj meri luksuzna dobra, i tome slično. Na sva ova pitanja dobiće se dosta jasan odgovor kroz cifre o bruto vrednosti industrijske proizvodnje u 1938 godini i o vrednosti proizvodnje najvažnijih artikala pojedinih grana. Najveći nedostatak ovih cifara je u tome što se one odnose svega na jednu godinu, tako da je nemoguće pružiti prikaz razvitka kupovne snage potrošača kroz dvadesetogodišnji period posmatranja, čime bi se u znatnoj meri osvetlile tendencije evolucije potrošačke kupovne sposobnosti i njihov uticaj na industrijsku evoluciju. No i pored toga, iz cifara koje se odnose na 1938 godinu i pregleda najvažnijih artikala koje industrija proizvodi, moći će da se nasluti nivo do koga se digla sposobnost potrošača za protekle dve decenije. Na osnovu istih oceniće se u dovoljnoj meri uticaj potrošačke sposobnosti na intenzitet industrijalizacije.

Domašaj proširenja tržišta na račun neindustrijskih proizvodnih delatnosti neće takode moći da se oceni neposrednim posmatranjem industrijskog razvitka i razvitka tih grana — u prvom redu zanatstva i kućne radinosti. Umesto toga ovaj proces supstituisanja biće posmatran s jedne strane kroz cifre o povećanju industrijskih preduzeća i povećanju njihovog kapaciteta u dvadesetogodišnjem periodu a s druge kroz kvalitativni karakter proizvoda novopodignute industrije. Ako je u ovom meduvremenu podizana baš ona industrija koja proizvodi potrošna dobra širokih slojeva, to je vidan simptom da se ona razvijala ili na štetu zanata i kućne radinosti ili bar konkurišući ovima: industrija gumenih opanaka jasan je simptom o supstituisanju zanatskih opančarskih proizvoda industrijskim; industrija prostih pamučnih tkanina, simptom o supstituisanju seljačke čoje izradene u domaćinstvu fabričkim proizvodima; industrija konfekcije simptom o supstituisanju krojačkih odela konfekcionim i t. d.

Povećanje kapaciteta potrošnje industrijskih dobara putem obaranja njihovih cena i u cilju povećanja godišnjeg obrta pretstavlja jedan od središnjih problema tržišta industrijskih dobara u agrarnim zemljama. Za razliku od zanata, na industriju ne može da se primeni princip »pružanja prema guberu«. Novo industrijsko preduzeće koje treba da se izgradi, mora odmah da se izgradi s jednim početnim osnovnim kapacitetom, zbog samih tehničkih normi koje vladaju u dotičnoj vrsti proizvodnje. Ono ne može — u većini slučajeva — da računa sa spoljašnjim tržištem, te je stoga potrošni kapacitet unutrašnjeg tržišta jedini merodavan za godišnji promet a kroz ovaj i za rentabilitet poslovanja preduzeća. Ako je to tržište u stanju samo delimično da uposli njegov kapacitet, rentabilitet njegovog rada će biti manji no u slučaju punog iskorišćenja. Da bi pri tome preduzeće moglo da održi kontinuitet proizvodne delatnosti, ono mora da gubitak zbog delimičnog iskorišćenja kapaciteta, naknadi dobitkom ostvarenim visokim cenama. Visoke cene su glavna smetnja povećanju potrošnje i stepena iskorišćenja kapaciteta, neiskorišćeni kapacitet glavna smetnja obaranju visokih cena. Ovaj začarani krug, kao središnji tržišni problem, ukršta se s drugim problemima od kojih su jedni vezani za agrarnu privrednu strukturu a drugi za privredne odnose na tržištu uopšte. Među najglavnijima od njih je problem tržišnog režima obzirom na zakon ponude i tražnje. U vezi s njim od naročitog interesa je da se, s nekoliko reči, osvetli kartelni režim, čiji uticaj na podizanje nove industrije nije mali.

27. Značaj carinske zaštite i carinske i poreske politike za razvitak industrije. Od faktora koji nisu u tesnoj i neposrednoj vezi sa samom izgradnjom industrije ali su od pre-

sudnog uticaja na formiranje cena njenih proizvoda a preko ovih i na njen rentabilitet, valja se zadržati u prvom redu na carinskoj zaštiti a zatim na carinskoj i poreskoj politici uopšte.

Pitanje carinske zaštite pretstavlja jedan od retko složenih i delikatnih problema, čijoj analizi je potrebno pristupiti s mnogo predostrožnosti i obazrivosti. Svako statističko dokumentovanje u ovom području mora da se poprati mnogobrojnim primedbama i ogradama. Pored toga, da bi se prikaz iznetih problema što više pojednostavnio, vrlo često je potrebno da se izlaganje vezuje za pretpostavke koje znatno odstupaju od složenosti stvarnih odnosa. Ovaj način prikazivanja je ipak jedini moguć u ovome privrednom domenu. Njime se možda neće postići ono što će čitaoci postaviti kao krajnji cilj, a to je visina zaštite izražena u ciframa ali će ono doprineti da se pravilno shvati suština celog ovoga problema, što će biti od veće vrednosti nego visina zaštite pojedinih artikala izražena u procentima ili u apsolutnim brojevima. U tome cilju biće izneta procentualna visina zaštite najvažnijih artikala svake industrijske grane računata bilo na bazi njihove prosečne uvozne vrednosti u 1937 i 1938 godini, bilo na bazi njihove vrednosti u tvornici u 1938 godini uz primenu nezvanih minimalnih carinskih stavova.

Efekat zaštite proračunate na ovaj način znatno se razlikuje od njenog efekta u stvarnosti. Minimalni stavovi, koji važe za ugovorne zemlje, zamenjeni su vezanim ugovornim stavovima za mnoge brojeve carinske tarife i to baš s onim zemljama na koje smo, u pogledu uvoza, u najvećoj meri upućeni. Da bi se, obzirom na te ugovore, čijem režimu podleži znatan deo našega uvoza, ocenio pravi značaj zaštite, potrebno je da se ona proračuna na bazi ugovornih stavova. Ovaj značaj bi došao u punoj meri do izražaja samo tako ako bi se procenat opterećenja ugovornom stopom proračunao u odnosu na stvarnu uvoznú vrednost baš one robe koja je podvrgnuta toj stopi. Ova se iz godine u godinu menja, što stvara teškoće u proračunavanju. Pored toga proračunavanjem, izvršenim na ovaj način, ne bi se otkrio pravi odnos ugovornog opterećenja prema opterećenju po slobodnom minimalnom carinskom stavu. Usled svega ovoga u glavi o carinskoj zaštiti i carinskoj politici kao osnova za izračunavanje opterećenja po ugovornim stavovima uzeta je ista vrednost koja je uzimana kao osnova za izračunavanje autonomnog opterećenja.

Ovoj knjizi nije cilj kritika carinske i poreske politike, kao što joj nije cilj ni kritika privredne politike uopšte. Pisac će njom postići željeni cilj ako obuhvati činjenice onakve kakve su i ako uspe da utvrdi funkcionalne veze između tih

činjenica na onaj način kako su se one stvarno jedna na drugu odražavale, bez obzira da li su bile rezultat carinske, poreske ili opšte privredne politike ili su van područja u kome je mogao da se oseti uticaj privrednog odnosno finansijskog političara. Čitaocima će na taj način biti izneta slika stvarnih odnosa, a onima koji žele da se izjasne da li je nešto dobro ili rdavo učinjeno ili je propušteno da se učini, biće učinjena mnogo veća usluga ako im se skrene pažnja na svu složenost svakoga od problema nego ako im se sugerira odgovor o tim problemima o kojima će oni inače sami moći da dadu svoj sud posle iznetog činjeničkog stanja. U ovome cilju, uporedo s prikazom mera carinske i poreske politike, biće iznet razvitak industrije baš u onom njenom sektoru u kome je provodena odgovarajuća mera. Iz ovoga će moći da se uvidi funkcionalna uslovljenost carinskih mera i intenziteta razvitka industrije. Pogrešno bi ipak bilo ovaj odnos uzajamnog uticaja svoditi na kauzalni odnos i smatrati da je dizanje izvesne industrije bilo direktna posledica visoke zaštite i obrnuto — otsustvo izvesne industrije posledica nedovoljne zaštite. Zaključci ove vrste moraće da se donose s mnogo predostrožnosti nakon uzimanja u obzir i mnogih drugih okolnosti kao što su: veličina tržišta, karakter ponude i tražnje, kvalitativna struktura industrije koja je u pitanju i t. d.

Odnos poreske politike prema industriji još je složeniji no što je to slučaj s carinskom. U svakom domenu proizvodne delatnosti ovde se ukršta splet takvih problema koje je nemoguće uvek rešiti sa zadovoljavajućim uspehom. To pokazuju i vrlo česte i vrlo radikalne promene u poreskom zakonodavstvu sprovedene naročito u poslednjoj deceniji, tj. od vremena kad je za čitavu zemlju doneto jednoobrazno zakonodavstvo. Prikazivanje svih tih promena i način njihovog odražavanja na proizvodnu delatnost pretstavljalo bi jednu specijalnu i dugu studiju koja bi daleko premašila namenu ove knjige. Umesto toga u izlaganju posvećenom ovome pitanju otstupiće se od posmatranja evolucije poreskih fenomena kroz period od 1918 do 1938 godine, te će se zadržati samo na njihovim promenama poslednjih godina. Time će istodobno biti prekoračena godina 1938 na kojoj se zaustavlja obrada svih ostalih problema u vezi s razvitkom industrije posle 1918 godine. Ovo otstupanje je učinjeno stoga što je za budući razvitak industrije od mnogo većeg značaja poznavanje sada važećih propisa poreskog zakonodavstva nego poznavanje onih koji su važili do 1938. Između njih je međutim nastala znatna razlika zbog radikalnih poreskih reformi provedenih krajem 1939 i početkom 1940 godine.

9. NAČIN PRIKAZIVANJA PROIZVODNE DELATNOSTI

Zbog razlike u statističkom materijalu kojim se raspolaže i zbog različitih metoda njegove obrade, u ovom izlaganju je dat odvojeno prikaz svake od triju pomenutih grupa proizvodne delatnosti — ekstraktivne, preradivačke i građevinske.

U prvom poglavlju prvoga dela iznet je prikaz strukture jugoslovenske privrede u kome je izvršena naročita analiza prirodnog bogastva zemlje. Opisom poljoprivrede i okolnosti pod kojima se ona razvija pruža se mogućnost za upoznavanje glavnih činioca koji uslovljavaju industrijski razvitak zemlje: snabdevanje sirovinama, snabdevanje radnom snagom. S druge strane analizom rudnog bogastva dolazi se u mogućnost da se uvidi kakve su perspektive za razvitak onih industrija čiji postanak je baziran na snabdevanju mineralnim sirovinama ili mineralnim gorivom. Uporedo s izlaganjem rudnog bogastva dat je i prikaz rudnika koji su u eksploataciji, tako da je pri docnijem izlaganju broja industrijskih postrojenja (drugo poglavlje I glava) izbegnuto ovo izlišno ponavljanje.

Drugo poglavlje ovoga dela podeljeno je u šest glava. U prvoj je prikazano stanje industrije obzirom na broj tvornica u 1938 godini. Uporedo s ovim u njoj je prikazan i razvitak industrije od 1918 do 1938 posmatran kroz broj osnovanih tvornica. Druga, treća i četvrta glava ovoga poglavlja daju analognu sliku samo posmatranu, ne kroz broj tvornica, već kroz broj radnih mesta (II glava), broj pogonskih snaga (III glava) odnosno iznos industrijskih investicija (IV glava). U istorijskom delu, gde je prikazan razvitak industrije u toku dve decenije posmatran kroz navedena četiri fenomena, dosledno je proveden princip o posmatranju svih onih preduzeća koja su osnovana u godini posmatranja a nisu bila ugašena do 1934 godine (prvi popis industrije). Konkretno, statističkim ciframa u periodu 1924—1928 obuhvaćena je i takva jedna tvornica koja je osnovana u nekoj od tih godina, nije se ugasila do 1934 ali se ugasila već 1935 ili neke docnije godine. U petoj glavi izneta je opšta analiza industrijske strukture posmatrana kroz procese proizvodne koncentracije i integracije koja je izvršena do kraja 1938 godine. U šestoj glavi prikazan je odnos domaće industrije prema spoljnoj trgovini, bilo da se radi o izvozu industrijskih proizvoda ili uvozu industrijskih sirovina i konkurentskih proizvoda.

Drugi deo obuhvata prikaz glavnih činioca koji su na neposredan ili posredan način doprineli da se razvitak industrije, za proteklih dvadeset godina, vršio baš u onom pravcu kako je to prikazano u prvom delu. Oni su istodobno i glavni faktori od kojih će da zavisi budući razvitak industrije. Ovaj deo je podeljen u četiri glave od kojih je u prvoj prikazano

prirodno bogastvo zemlje obzirom na snabdevanje industrije sirovinama i pogonskom energijom; druga obuhvata prikaz proizvodnih faktora — rada i kapitala — dok je u trećoj prikazano tržište kao faktor industrijalizacije. Četvrta i poslednja glava ovoga dela posvećena je problemima carinske i poreske politike i njihovom uticaju na industrijalizaciju zemlje.

PRVI DEO

STRUKTURA JUGOSLOVENSKE INDUSTRIJE

Ovom izlaganju nije cilj detaljno prikazivanje jugoslovenske privrede već specijalno prikazivanje onoga njenog dela koji se odnosi na nepoljoprivrednu proizvodnu delatnost i to mahom na industriju. U njemu se ipak ne mogu potpuno da zaobidu ostale privredne grane — poljoprivreda, trgovina, kredit, saobraćaj i sl. Svaka od njih je u jačoj ili slabijoj vezi s industrijom, čineći jednu od komponenti koje uslovljavaju njen razvitak. Specijalno poljoprivreda, kao glavna privredna grana zemlje, predstavlja osnovu za celokupan razvitak nacionalne privrede. Otuda je, za valjano upoznavanje strukture i razvitka jugoslovenske industrije, potrebno prethodno u najopštijim potezima upoznati njenu poljoprivredu.

I POGLAVLJE

Mesto industrije u sklopu jugoslovenske nacionalne privrede

I GLAVA

POLJOPRIVREDA KAO GLAVNA PRIVREDNA GRANA

1. Stanovništvo po zanimanjima. Jugoslavija je, kao uostalom i sve ostale zemlje Jugoistočne Evrope, pretežno agrarna zemlja. To se najbolje vidi iz tabele na strani 34 o raspodeli stanovništva po glavnim zanimanjima i po banovinama:

Procentualna raspodela radnog dela naroda po banovinskim područjima i po privrednim granama (popis od 1931 godine:¹⁾)

P R I V R E D N A G R A N A						
Banovina	Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	Industrija i zanati	Trgovina, kredit, saobraćaj	Javna služba	Druga zanimanja	S v e g a
U. G. B.	—	—	—	—	—	—
Dravska	61,53	21,04	5,42	4,42	7,60	100,00
Savska	76,12	11,54	4,11	3,73	4,54	100,00
Vrbaska	89,74	4,77	2,32	1,82	1,36	100,00
Primorska	85,05	5,83	2,79	3,76	2,57	100,00
Drinska	82,27	7,68	3,24	3,86	2,75	100,00
Zetska	83,63	4,95	2,73	5,11	3,60	100,00
Dunavska	76,04	12,46	4,15	3,89	3,46	100,00
Moravska	86,04	7,10	1,89	2,78	2,19	100,00
Vardarska	79,47	8,18	3,24	5,47	3,64	100,00
Jugoslavija	77,—	10,65	3,85	4,31	4,20	100,00

Od ukupnog broja stanovnika koji je, prema popisu od 1931 god. iznosio 13,934.038 (prema proceni u 1938 god. ukupan broj je iznosio 15,490.000), 6,682.615 čini radni narod (47,96%) od koga na poljoprivredu sa šumarstvom i ribarstvom otpada 77%. Od ostalih privrednih grana, industrija sa zanatima dolazi na drugo mesto s 10,65% a javna služba s 4,31% već na treće mesto. Iz ove tabele se ujedno vidi i raspodela radnog naroda na pojedina upravna područja iz čega izlazi da je broj onih koji žive od poljoprivrede najveći na području Vrbaske, Moravske i Primorske banovine. Imajući u vidu da jedan deo naroda Primorske banovine živi od ribarstva, može se reći da su Vrbaska i Moravska banovina najtipičnija područja agrarno-stočarske privrede. U prvoj se zemljoradnjom bavi skoro 90% (89,74) radnog naroda a u drugoj 86,04%. Na industriju u njima otpada neznatan broj stanovništva i to u prvoj jedva 4,77% a u drugoj 7,10%.

Nasuprot gore pomenutim dvama banovinskim područjima, Dravska, Savska i Dunavska banovina predstavljaju pokrajine u kojima na poljoprivredu otpada relativno manji broj stanovnika nego u ostalim. U Dravskoj taj broj je 61,53%, u Savskoj 76,12%, a u Dunavskoj 76,04%. U sve tri banovine je dakle broj zaposlenih u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu ispod

¹⁾ U čitavom novom izlaganju kao osnovna teritorijalna jedinica uzeta je banovina prema podeli pre donošenja Uredbe o banovini Hrvatskoj, jer su toj podeli prilagodene sve statistike. Razvitak industrije banovine Hrvatske dovoljno će se uočiti ako se prati razvitak Savske i Primorske banovine.

proseka koji važi za čitavu Jugoslaviju, a koji iznosi 77—%. Obrnuto ovome, industrijom i zanatstvom se u ovim oblastima bavi veći broj stanovnika no u ostalim banovinama. U Dravskoj na industriju i zanate otpada čitavih 21,04%, u Dunavskoj 12,46%, a u Savskoj 11,54% — u svim trima je, dakle, procent iznad proseka, koji za čitavu zemlju iznosi 10,65%.

Značajno je da od svih zanimanja na treće mesto već dolazi javna služba dok je trgovina s kreditom i saobraćajem tek na četvrtom. Ovo važi kako za prosek za čitavu zemlju tako i za najveći broj banovina. Jedino u Dravskoj, Savskoj i Dunavskoj od trgovine, saobraćaja i kredita živi veći deo naroda nego od javne službe. To su iste one banovine u kojima je nepoljoprivredna proizvodna delatnost — uglavnom industrija — najrazvijenija.

Navedene cifre o raspodeli stanovništva po profesijama i upravnim područjima u stanju su već same da pruže izvesne konture o strukturi jugoslovenske privrede: najtipičnije zemljoradničko-stočarske krajeve pretstavlja centralna zona Države, koja je obuhvaćena Vrbaskom, Moravskom i Drinskom banovinom dok je u procesu industrijalizacije znatno više napredovao severni odnosno severozapadni deo zemlje obuhvaćen banovinama: Dunavskom, Savskom i Dravskom. Jugozapadni deo s primorjem je takode pretežno agrarnog karaktera ali se stanovništvo jednim delom bavi ribarstvom, dok je jugoistočni deo — Vardarska banovina — ma da je pretežno agrarnog karaktera, pokazao izvestan progres u industrijalizaciji ali je još uvek znatno iza severozapadnih krajeva.

Ipak bi na osnovu svega ovoga bilo preuranjeno da se donese zaključak da je ovakav razvitak jugoslovenske privrede posledica prirodnih uslova za privređivanje; da su Sever i Severozapad učinili najveći progres u nepoljoprivrednoj proizvodnoj delatnosti, zbog toga što su u ovim krajevima bili najpovoljniji prirodni uslovi za industrijalizaciju dok je centralna zona Države ostala skoro isključivo zemljoradničko-stočarskog karaktera, zbog toga što su to predeli koji imaju najviše uslova za razvitak zemljoradničko-stočarske privrede.

2. Uticaj političkih faktora na privredni razvitak. Jugoslavija, kao politička celina, postoji svega dve decenije. Politička podvojenost imala je uticaja i na razvitak privrede ovih zemalja i ona se mahom orijentisala prema opštim političkim prilikama. Srbija s Crnom Gorom i krajevima koji su bili u sastavu Turske carevine bile su, u prvim danima svog opstanka, orijentisane prema Istoku što je svakako moralo da ima značajnih reperkusija i na njihov privredni razvitak. U najneposrednijem dodiru s jednom moćnom zemljom feudalnog tipa, čiji sastavni deo su pre kratkog vremena bile, one nisu mogle da se tako brzo oslobode od uticaja toga poretka, pored svih najradikalnijih mera koje su neposredno po otcepljenju od

Turske preduzete, kako u privrednim tako i u socijalnim odnosima.

Intenzivno provedene privredne reforme još u drugoj polovini XIX veka likvidirali su u Srbiji stari agrarni poredak, ali je tim reformama stvoren jedan izraziti tip sitne seoske privrede koji nije pružao mogućnosti za nagli razvitak nepoljoprivredne proizvodne delatnosti, naročito ne mogućnosti za nagli razvitak industrije. Sitni agrarni posed nije bio u stanju da formira krupniji kapital potreban za industrijske investicije. Taj kapital je mogao da dode samo spolja, podizanjem industrije tuđim kapitalom, ili iz neke druge privredne grane kao što je trgovina i t. sl. Za sve to je trebalo da prođe znatno više vremena, u nesmetanom privrednom razvitku, no što je bilo vreme koje je proteklo od stvaranja nezavisne države u XIX veku pa do Ujedinjenja u drugoj deceniji ovoga veka.

Politička sudbina severnih i severozapadnih krajeva Jugoslavije znatno se razlikovala od sudbine onih koji su bili na Jugu i Jugoistoku. U sastavu Austro-Ugarske Monarhije ovi krajevi su prolazili skoro kroz iste faze privrednog razvitka kroz koje su prolazili i ostali delovi Carevine. Kao sastavni deo jedne velike političke zajednice oni su istodobno bili i sastavni deo jedne jedinstvene nacionalne privrede sa znatno većim privrednim prostorom no što je bio privredni prostor malih samostalnih susednih zemalja na Balkanskom poluostrvu. Pod tim okolnostima ove zemlje su mogle znatno brže da evoluiraju i da učine značajniji napredak na polju industrijalizacije no što je to bio slučaj sa njihovim susedima na jugoistočnoj granici Carevine sa kojima su docnije stupile u jednu zajedničku državu. Inače, da je evolucija ovih odvojenih privreda bila pod isključivim uticajem prirodnih privrednih faktora, današnja struktura jugoslovenske privrede bi verovatno posve drukčije izgledala. To se uostalom vidi i iz daljnjeg izlaganja u ovom prikazu.

3. Obradiva poljoprivredna površina. Celokupna teritorija Jugoslavije podeljena je na sledeći način po upravnim područjima (banovinama):

Banovinsko područje	Ukupna površina ha	Obradiva površina ha	% obradive prema ukupnoj površini u ban.
U. G. B.	37.758	13.356	35,37
Dravska	1,544.862	826.005	52,12
Savska	4,053.544	2,359.662	58,21
Vrbaska	1,891.741	1,076.031	56,88
Primorska	1,965.302	1,216.003	61,87
Drinska	2,784.533	1,448.413	52,02
Zetska	3,099.722	1,488.941	48,03
Dunavska	3,122.910	2,711.605	86,83
Moravska	2,546.598	1,420.485	55,78
Vardarska	3,667.196	1,993.001	54,35
Jugoslavija	24,754.166	14,553.502	58,79

Od celokupne površine, koja iznosi 24,754.166 ha, poljoprivredno obradivu zemlju čini svega 14,553.502 ha odnosno 58,79% od ukupne površine. Raspodela ziratne zemlje na pojedina upravna područja u znatnoj meri dopunjava raniju sliku strukture jugoslovenske privrede, prema kojoj centralna zona ima tipično agrarno stočarski karakter, dok je Severozapad napravio najveći progres na polju industrijalizacije. Ovom raspodelom se potkrepljuje tvrđenje da ovakav razvitak privrede nije došao kao posledica prirodnih privrednih uslova već kao rezultat različite političke prošlosti koju su imale pojedine pokrajine.

Ma da centralna zona, obuhvaćena Vrbaskom, Moravskom, Drinskom, jednim delom Primorske i jednim delom Zetske banovine, u najvećoj meri pokazuje izraziti tip agrarne privrede, po navedenoj procentualnoj raspodeli obradive zemlje se vidi da baš u tim područjima zemljišni činioци ne predstavljaju naročito povoljne uslove za poljoprivrednu delatnost. Dok se u Zetskoj banovini 83,63% stanovništva bavi poljoprivredom, od ukupne njene površine na ziratnu zemlju otpada 48,03%. U ostalim od pomenutih banovina taj procenat je nešto veći i on iznosi u Drinskoj 52,02%, u Moravskoj 55,78%, u Vrbaskoj 56,88% i tek u Primorskoj je veći od proseka za čitavu zemlju (58,79%) dostižući 61,87%.

Obrnuto ovome banovine, koje su pokazale veći napredak u industrijalizovanju pokazuju i za poljoprivredu povoljnije uslove no što su uslovi kod gore pomenutih: u Dunavskoj, gde se od ukupnog broja radnog stanovništva industrijom i zanatstvom bavi 12,46%, usled čega ona u pogledu industrijskog razvitka dolazi na drugo mesto, od celokupne površine na obradivi deo otpada 86,83% (dok je prosek za čitavu zemlju 58,79%); u Savskoj, koja je u pogledu razvitka industrije na trećem mestu, procenat obradive zemlje iznosi 58,21% (dakle bliži se procentu koji važi za čitavu Jugoslaviju) i tek u Dravskoj banovini on se spušta na 52,12% ukupne njene površine. Planinski karakter ove poslednje i slaba plodnost onoga dela zemljišta koji se obrađuje svakako da su dali izvesnog potstreka za industrijalizaciju i omogućili joj da se, u pogledu industrijskog napretka, stavi ispred svih ostalih banovina. Ipak bi bilo preterano, na osnovu ovoga, da se izvede zaključak da su nepovoljni poljoprivredni uslovi bili glavni razlog što je njena industrija napravila najveći progres u svome razvitku. Pored ovoga činioца ne sme da se zaboravi ni njena privredna orijentacija prema Srednjoj i Zapadnoj Evropi, koja je bila naročito jaka u vremenu dok se ona nalazila u sastavu Austro-Ugarske. Iz docnije analize agrarne strukture pojedinih banovina videće se da je ova orijentacija prema Zapadu imala pozitivnog efekta, ne samo u pogledu razvitka industrije, već i pogledu razvitka poljoprivrede.

4. Gustina naseljenosti i privredna struktura. Gustina naseljenosti stanovništva nije, izgleda, bila presudan faktor u tome da su jedne pokrajine učinile veći napredak u razvitku industrijske proizvodne delatnosti dok su druge očuvale izrazit poljoprivredni karakter. Centralna zona, koja je označena kao agrarna, pokazuje skoro istu naseljenost kao i severozapadni krajevi zemlje u kojima se, pored poljoprivrede, u znatnoj meri razvila i industrijsko-zanatska delatnost. To uostalom jasno pokazuje i niže navedena tabela o broju stanovnika koji otpadaju na pojedine banovine na 100 ha ukupne, odnosno 100 ha obradive površine.

Broj stanovnika na 100 ha ukupne odnosno obradive površine po pojedinim banovinama:

B a n o v i n a	Broj stanovnika na 100 ha ukupne površine	Broj stanovnika na 100 ha obradive površine
U G. B.	763,38	2.258,22
Dravska	72,20	138,53
Savska	66,72	114,60
Vrbaska	51,84	96,41
Primorska	45,88	74,15
Drinska	55,12	105,96
Zetska	29,86	62,16
Dunavska	76,44	88,04
Moravska	56,37	101,06
Vardarska	42,93	78,99
JUGOSLAVIJA	56,28	95,74

Ako se pode od ove tabele, naročito od broja stanovnika koji otpada na 100 ha ukupne površine, vidi se da Jugoslavija spada u red zemalja koje su relativno slabo naseljene. Sama činjenica da na jedan km² dolazi svega 56,28 stanovnika odaje njen agrarni karakter s pretežno seoskom privredom. Od ovoga proseka najviše odstupaju Dunavska, sa 76,44, Dravska sa 72,20 i Savska sa 66,72 stanovnika na jedan km². Inače ostale banovine su znatno slabije naseljene a među njima je najnenaseljenija Zetska s 29,86 i Vardarska s 42,93 stanovnika na jednom km².

Ova slika teritorijalne raspodele stanovništva daje mnogo izrazitije crte čitavoj privrednoj strukturi zemlje ako se posmatra broj stanovnika samo u odnosu na poljoprivredno obradivu zemlju. Tada prosek za čitavu Jugoslaviju iznosi 95,74 stanovnika na 100 ha, dok u Drinskoj dostiže 105,96, u Savskoj 114,60 a u Dravskoj čak 138,53 stanovnika na jedan km². U ostalim banovinama naseljenost je znatno manja a u

Zetskoj je najniža tako da na jedan km² otpada 62,16 stanovnika.

Veliko odstupanje iznad i ispod prosečnog broja stanovnika na 100 ha obradivog zemljišta nije u tolikoj meri posledica razlike između poljoprivrednog napretka pojedinih pokrajina koliko u tome što je gornjim ciframa obuhvaćena i varoška i seoska privreda zajedno. U trima najnaseljenijim banovinama nalazi se više varoši s većim brojem stanovnika; pored ostalih u svakoj od njih je i po jedna varoš čiji broj stanovnika prelazi 100 hiljada. Veći broj stanovnika u varošima čini da je prosečan broj stanovništva po kvadratnom kilometru u ovim banovinama znatno veći od prosečnog broja za čitavu zemlju.

Kad bi se posmatralo samo stanovništvo koje živi na selu, uvidelo bi se da, između gustine naseljenosti banovina za koje je rečeno da pretstavljaju izraziti tip agrarne privrede, i onih koje su već napravile izvesan progres na polju industrijalizacije nije tako velika razlika kakva se ogleda u gornjim ciframa. U prilog ovom tvrđenju idu još i sledeće okolnosti: prvo, radikalno provedena agrarna reforma usitnila je seoski posed i broj velikih poseda svela na minimum; drugo, način poljoprivrednog rada i obrade useva je dosta ujednačen, tako da se u žetvenom prinosu ne javljaju velike razlike kao posledice racionalizacije u obradi. Velike razlike u prinosu severne nizije i središnjih i južnih gratskih krajeva izgleda da su u većoj meri rezultat razlike u plodnosti zemljišta nego što su posledice različite obrade. Pored toga one leže i u većoj naklonosti jednog dela stanovništva prema jednima drugog prema drugim kulturama. To jasno pokazuje i sledeća tabela u kojoj je dat žetveni prinos pojedinih kultura po banovinama u 1938 godini.

Žetveni prinos žitarica po banovinama u 1938 god. u tonama:

Banovina	Pšenica	Ječam	Raž	Ovas	Kukuruz
U. G. B.	7.635	242	—	358	12.200
Dravska	73.804	21.075	35.670	23.451	62.726
Savska	439.061	60.681	41.506	70.637	946.533
Vrbaska	107.751	20.770	11.922	62.861	350.077
Primorska	35.995	58.701	8.030	6.244	52.494
Drinska	252.076	30.792	5.682	53.929	537.228
Zetska	53.726	40.423	10.725	15.686	74.495
Dunavska	1.581.128	69.865	12.108	44.497	2.227.828
Moravska	252.362	30.073	17.121	20.995	343.038
Vardarska	226.395	88.632	84.331	27.829	148.856
JUGOSLAVIJA	3.029.933	421.254	227.095	326.523	4.755.875

Žetveni prinos industrijskog bilja po banovinama u 1938 god. u tonama:

Banovina	Šećerna repa	Pamuk ¹⁾	Konoplja	Mak	Uljana repica
U. G. B.	480	—	—	—	30
Dravska	—	—	132	30	245
Savska	61.008	—	9.720	117	1.817
Vrbaska	906	—	3.508	1	208
Primorska	272	—	302	—	—
Drinska	5.129	—	3.437	—	1.622
Zetska	—	1	590	—	—
Dunavska	471.766	—	32.457	216	3.556
Moravska	17.881	—	3.180	—	—
Vardarska	—	1.236	2.170	1.396	1.481
JUGOSLAVIJA	557.442	1.237	55.396	1.760	8.959

Iz gornjih dveju tabela se vidi da su sve kulture za ishranu kao i veći deo kultura za industrijsku preradu zastupljene gotovo u svima upravnim područjima. Izuzetak čine samo one industrijske biljke za čije kultivisanje su potrebni ili specijalni klimatski uslovi ili specijalna priroda zemljišta. Tako, pamuk se gaji isključivo u Vardarskoj banovini koja predstavlja najtopliju pokrajinu u zemlji, šećerna repa — u severnim i severoistočnim krajevima, verovatno zbog naročite pogodnosti tla.

5. Razlika u plodnosti zemljišta. Pored iznetog, u gornjim tabelama naročito padaju u oči dve činjenice i to: prvo, pojedine kulture su u nekim banovinama u znatnoj meri zastupljene, ma da one nisu favorizovane ni prirodom zemljišta ni klimatskim pogodnostima, i drugo, žetveni prinos kod jedne iste kulture znatno varira od pokrajine do pokrajine. Kolika su ta variranja od jedne pokrajine do druge najbolje se vidi iz donjeg upoređenja procentualne raspodele ziratne zemlje s raspodelom žetvenog prinosa napred navedenih deset najvažnijih kultura:

Procentualna raspodela ziratnog zemljišta i prinosa deset najvažnijih kultura po banovinama (1938 god.):

Banovina	Obradivo zemljište u %	Prinos deset najvažnijih kultura u %
U. G. B.	0,91	0,18
Dravska	5,68	5,56
Savska	16,21	18,02
Vrbaska	7,39	7,37
Primorska	8,36	2,88
Drinska	9,95	10,68
Zetska	10,23	3,04
Dunavska	18,63	33,63
Moravska	9,76	5,85
Vardarska	13,69	12,28
JUGOSLAVIJA	100,00	100,00

¹⁾ Zajedno sa semenom.

Žetveni prinos je skoro u svim banovinama procentualno manji od procenta ziratnog zemljišta koje na tu banovinu otpada. Od ovoga čine izuzetak jedino Savska i Dunavska. Na prvu od ukupnog obradivog zemljišta otpada 16,21%, a od ukupnog žetvenog prinosa 18,02%. Ovaj odnos između zemljišta i žetvenog prinosa u Dunavskoj se pomera još znatno više u korist poslednjega: na 18,63% celokupnog obradivog zemljišta njoj pripada 33,63% (!) ukupnog žetvenog prinosa. Dakle, skoro dvaput više. Dok na nju otpada oko 1/6 celokupne obradive površine, njen žetveni prinos je veći od 1/3 celokupnog žetvenog prinosa zemlje. Suprotno tome na Zetsku banovinu otpada više od 1/10 obradivog zemljišta dok žetveni prinos sa toga zemljišta ne iznosi ni 1/30 celokupnog žetvenog prinosa.

Ova razlika između pojedinih banovina uglavnom je posledica razlike između plodnosti zemljišta pojedinih pokrajina. Dunavska obuhvata skoro čitav jugoslovenski deo Panonske nizije koja predstavlja najplodnije poljoprivredne krajeve Srednje Evrope. Pored toga, njoj pripada severozapadni deo Srbije koji u plodnosti malo zaostaje iza ostalih krajeva te banovine. Savska takode obuhvata svojim severnim delom nizije između reka Save i Drave koje ne zaostaju mnogo iza plodnosti zemljišta Dunavske banovine. Međutim, njen jugozapadni deo je krševit (Lika) i poljoprivredno siromašan tako da plodnost severoistočnog područja nije mogla da dode do takvog izražaja u iznetom statističkom prikazu kao što je to slučaj sa Dunavskom banovinom.

Izvesnu ravnotežu između žetvenog prinosa i obradive površine zemljišta pokazuju Dravska, Vrbaska, Drinska i Vardarska banovina — drugim rečima krajnji Severozapad, središnja zona Države i krajnji Jugoistok.

Slab žetveni prinos Dravske je svakako posledica slabe plodnosti zemljišta: brdski teren s dosta oštrom, gotovo alpskom, klimom ne predstavlja naročito povoljno tlo za poljoprivrednu delatnost. Pored toga u iznetim ciframa je žetveni prinos procentualno manji od obradive površine zbog toga što su statistički posmatrane samo žitarice i industrijske biljke dok je prinos od baštovanstva, šumarstva i stočarstva zanemaren. Međutim, zbog dosta guste naseljenosti (138,53 stanovnika na 100 ha obradive zemlje prema proseku od 95,74 koji važi za čitavu zemlju) u ovoj banovini je naročito razvijeno baštovanstvo (po gajenju krompira dolazi na drugo mesto odmah posle Savske) i stočarstvo (po gajenju deteline opet je na drugom mestu). U slučaju kad bi se i ove grane uzele u obzir, tada bi njen ukupan poljoprivredni prinos svakako bio proporcionalno veći od obradivog zemljišta koje joj pripada.

Centralna zona Države, obuhvaćena uglavnom Vrbaskom

i Moravskom banovinom, ma da čisto agrarnog tipa, ne pokazuje naročiti napredak u poljoprivrednoj proizvodnji; njen žetveni prinos je skoro proporcionalan površini obradivog zemljišta, slično Dravskoj banovini, ma da su ovde uslovi za poljoprivrednu proizvodnju, kako obzirom na plodnost zemljišta tako i obzirom na klimatske prilike, povoljniji. Glavni razlog slabog napretka poljoprivrede u ovim krajevima leži, pored primitivnih metoda rada, i u usitnjenosti poljoprivrednog poseda i relativno gustom naseljenosti stanovništva. (U Vrbaskoj na 100 ha plodnog zemljišta dolazi 96,41 st. a u Drinskoj 105,96).

Vardarska banovina spada takode u red onih čiji žetveni prinos je proporcionalno manji od površine obradive zemlje. Smeštena na krajnjem Jugoistoku, ova pokrajina ima najtopliju klimu u čitavoj zemlji i ima mogućnosti i za proizvodnju takvih kultura koje se inače ne mogu da gaje u drugim krajevima. Tako, čitava proizvodnja pamuka otpada isključivo na nju, proizvodnja maka isto tako. Gustina stanovništva je takode jedan od povoljnih faktora za njen uspešan poljoprivredni razvitak. Dok je prosečno gustina u čitavoj Jugoslaviji 56,28 na jedan km², ovde je prosečna naseljenost svega 42,93 stanovnika. Sličan je odnos i u slučaju kad se posmatra samo obradiva zemlja: prema 95,74 stanovnika na 100 ha u čitavoj Jugoslaviji, ovde dolazi 78,99 stanovnika na 100 ha. Pored svih povoljnih uslova za poljoprivredu, njen slab napredak u ovoj banovini ima da se pripíše, pored ostalog, i slabijem interesovanju stanovništva za poljoprivrednu delatnost no što je to slučaj u ostalim delovima zemlje. U vezi s ovim karakteristično je potsetiti se cifara o raspodeli stanovništva po zanimanjima koje su napred iznete i iz kojih se vidi da je ova banovina, obzirom na broj svojih stanovnika koji žive od industrije i zanatstva, na četvrtom mestu, odmah posle Dravske, Dunavske i Savske. Ma da je ovo pokrajina koja je privredno bila orijentisana više prema Istoku nego prema Zapadu i ma da je ona do danas najvećim delom sačuvala agrarni karakter, ipak je simptomatično da je u njenoj nepoljoprivrednoj proizvodnoj delatnosti našlo uposlenja 8,18% celokupnog radnog stanovništva. Ovo je svakako jedan od povoljnih simptoma za industrijalizaciju ove pokrajine i on je posledica razvijenog poduzetničkog duha i naklonjenosti stanovništva k varoškoj privredi.

6. Odnos žetvenog prinosa prema površini obradive zemlje. Velika razlika između efekta poljoprivredne proizvodnje po banovinama doći će još više do izražaja ako se proizvodnja po količini i vrednosti uporedi sa površinom obradivog zemljišta i gustom naseljenosti stanovništva na 100 ha obradive zemlje. U navedenoj tabeli na strani 43 proizvedena količina je računata prema produkciji 10 navedenih najvažnijih poljopri-

vrednih kultura u 1938 god. Do vrednosti prinosa došlo se na taj način što je godišnja proizvedena količina svake pojedine kulture pomnožena cenom koja je važila kao prosečna cena na veliko u mesecu avgustu, septembru i oktobru. Kako ovom proračunavanju nije cilj utvrđivanje nacionalnog prihoda, cena, koja je uzeta za pojedine kulture, nije od tolikog značaja od kolikog je značaja da ona bude podjednaka za čitavu zemlju da bi se moglo da izvrši upoređenje.

Odnos poljoprivredne proizvodnje prema obradivoj površini i naseljenosti na 100 ha obradive zemlje u % po banovinama:

Banovine	Obradivo zemljište u % po banovinama	Naseljenost na 100 ha obrad. zemlje	Žetv. pr. 10 najvaž. kultura u % po ban.	Vrednost žetv. prin. u % po banov.	Stanovn. u % po banov.
U. G. B.	0,91	2,258 22	0,18	0,22	2,61
Dravska	5,68	138,53	4,56	2,32	7,77
Savska	16,2	114,60	18,02	16,90	18,83
Vrbaska	7,34	96,41	7,37	5,84	7,70
Primorska	8,36	74,15	2,88	1,77	6,30
Drinska	9,95	105,96	10,68	9,40	11,71
Zetska	10,23	62,16	3,24	2,12	6,71
Dunavska	18,63	88,04	33,63	47,25	16,39
Moravska	9,76	101,06	5,85	7,60	10,51
Vardarska	13,69	78,99	12,28	6,58	11,48
JUGOSLAVIJA	100,00	95,74	100,00	100,00	100,00

Kroz gornje cifre dolazi do još jačeg izražaja razlika u plodnosti zemljišta pojedinih banovina. Ako se pode od površine obradivog zemljišta, vidi se da između pojedinih banovina nema naročito velike razlike: među najveće spadaju: Dunavska, Savska, Vardarska i Zetska, dok su nešto manje Moravska, Drinska, Primorska i Vrbaska a najmanja je Dravska. Međutim ako se posmatra gustina naseljenosti stanovništva, vidi se da veličina cifara ovde ide skoro obrnutim redom. Dravska banovina, na koju otpada svega 5,68% celokupne obradive površine, najnaseljenija je tako da na 100 ha obradive zemlje dolazi 138,53 stanovnika. Posle ove je Savska s 114,60 stanovnika na 100 ha, gde je naseljenost u neku vrstu proporcionalna površini obradive zemlje, ali zatim dolaze tri banovine kod kojih je naseljenost oko 100 stanovnika na 100 ha obradivog zemljišta — dakle preko proseka koji važi za čitavu zemlju — dok su po površini obradive zemlje na poslednjem mestu. To su Drinska, Moravska i Vrbaska od kojih nijedna ne raspolaže s jednom desetinom ukupnog obradivog zemljišta dok im je broj stanovnika u odnosu na ukupno stanovništvo 11,71% u Drinskoj, 10,51% u Moravskoj i 7,70% u Vrbaskoj. Dunavska banovina, na koju otpada najveći deo

obradive površine, spada u red krajeva koji su najslabije naseljeni. Dok u čitavoj zemlji na 100 ha obradive površine dolazi 95,74 stanovnika, u Dunavskoj je na 100 ha svega 88,04 stanovnika. Posle nje su, po gustini naseljenosti, samo Primorska s 74,15 i Zetska banovina s 62,16 stanovnika na 100 ha obradivog zemljišta.

Razlika u konfiguraciji i plodnosti zemljišta i gustini naseljenosti pojedinih upravnih područja postaje još uočljivija ako se ta područja posmatraju kroz prizmu vrednosti njihovog žetvenog prinosa. Na Dravsku banovinu koju naseljava 7,77% ukupnog stanovništva, otpada svega 4,56% žetvenog prinosa po količini, odnosno 2,32% po vrednosti; na Primorsku 6,30% stanovništva dok joj je žetveni prinos 2,88% po količini, odnosno 1,77% po vrednosti. Posle ove dolaze Zetska s prinosom 3,04% po količini odnosno 2,12% po vrednosti, Moravska s 5,85% po količini odnosno 7,60% po vrednosti, zatim Vrbaska s 7,37% po količini odnosno 5,84% po vrednosti i Vardarska s 12,28% po količini odnosno 6,58% po vrednosti, dok je broj stanovnika, koji im pripada u Zetskoj 6,71% od celokupnog stanovništva, u Moravskoj 10,51%, u Vrbaskoj 7,70% i u Vardarskoj 11,48%.

Prvo i drugo mesto u pogledu visine žetvenog prinosa po vrednosti zauzimaju Dunavska i Savska banovina. Žetveni prinos prve je 33,63% po količini, a 47,25% po vrednosti — dakle skoro $\frac{1}{2}$ vrednosti ukupnog žetvenog prinosa, dok na nju otpada svega 16,39% ukupnog broja stanovnika u zemlji. Žetveni prinos druge je 18,02% po količini a 16,90% po vrednosti dok je broj njenih stanovnika 18,83% celokupnog stanovništva.

Za banovine sa slabijim žetvenim prinosom karakteristično je to da je njihov procenat prinosa po količini veći od procenta po vrednosti što je posledica lošijih kultura koje se u njima gaje. Tako u Dravskoj vidno mesto, pored pšenice, zauzimaju kukuruz, ječam i raž, koji predstavljaju kulture lošijeg kvaliteta i manje vrednosti; u Savskoj koja je inače, po veličini prinosa, na drugom mestu, glavnu poljoprivdenu kulturu čini kukuruz usled čega je požeta količina svih useva prema njihovoj vrednosti u odnosu 18,02 : 16,90. Sličan slučaj je u svim ostalim banovinama izuzev Moravsku i Dunavsku. U ovoj poslednjoj je požeta količina prema vrednosti u odnosu 33,63 : 47,25, što je svakako posledica gajenja pšenice u velikim razmerama, koja po vrednosti ima dominantnu ulogu među svim kulturama.

7. Poljoprivredni razvitak i priraštaj stanovništva. Kakav zaključak može da se donese na osnovu ovog izlaganja strukture jugoslovenske poljoprivrede? Banovine, za koje je rečeno da predstavljaju izrazit tip poljoprivrednih pokrajina — a to su sve banovine izuzev Dravsku, Savsku i Dunavsku — predstavljaju krajeve oskudne kako obzirom na površinu obradivog

zemljišta tako i obzirom na količinu i kvalitet svoga žetvenog prinosa. Obrnuto tome, one koje su napravile izvestan progres u industrijalizaciji, s izuzetkom Dravske a to su Savska i Dunavska pored napretka u industriji, predstavljaju istodobno i poljoprivredno najnaprednije pokrajine. O tome u kakvoj funkcionalnoj vezi je poljoprivredno bogastvo ovih krajeva s razvitkom njihove industrije biće reči u kasnijem izlaganju strukture i prilika koje vladaju u jugoslovenskoj industriji.

Pre no što se prede na to izlaganje, od eminentne važnosti bi bilo rasvetliti nekoliko pitanja kao što su: kakvi su uslovi za dalji razvitak jugoslovenske poljoprivrede; da li je taj razvitak u stanju da osigura u budućnosti ishranu stanovništva koje se naglo množi? Detaljno izlaganje odgovara na postavljena pitanja prešlo bi granice ovog rada. Ipak njih je potrebno makar i u najopštijim crtama rasvetliti, zbog toga što će se time dati objašnjenje mnogih činjenica koje su mogle da se zapaze u posleratnom razvitku jugoslovenske industrije; time će se objasniti i mnoge tendencije koje su se ispoljile u toku toga razvitka.

Kao što je u ranijem izlaganju naglašeno, velika većina jugoslovenskog stanovništva bavi se poljoprivredom. Od ukupnog broja zaposlenih, na poljoprivredu, šumarstvo i ribarstvo (ma da su ove dve poslednje grane neznatne) dolazi 77% dok na sve druge profesije — među kojima je i industrija s 10,65% svih zaposlenih — otpada svega 23% radnog naroda. Obzirom na ovu okolnost, za održanje ravnoteže između pojedinih privrednih grana, bilo bi potrebno da se obradive površine zemljišta povećavaju skoro po istoj progresiji po kojoj se povećava broj stanovnika u zemlji. To se međutim ne vidi iz niže navedenog pregleda gde je dato kretanje stanovnika (na bazi prvoga popisa iz 1921 god.) uporedo s kretanjem obradive površine zemljišta za poslednjih deset godina.

Upoređenje kretanja stanovništva na bazi 100 iz 1929 godine s porastom obradive površine zemljišta:

Godina	Porast stanovništva prema 1929 god.	Porast obradivog zemljišta prema 1929 god.
1929	100,00	100,00
1930	102,76	104,12
1931	104,54	104,66
1932	100,35	105, 8
1933	108,19	104,47
1934	110,05	108,28
1935	111,94	109,08
1936	113,87	109,67
1937	115,82	110,01
1938	117,74	110,43

Dok je broj stanovnika za poslednjih deset godina porastao sa 100,00 na 117,74, obradiva površina zemljišta je porasla sa 100,00 na 110,43. Prvi porast iznosi dakle 17,74% a drugi svega 10,43%. Razlika je punih 7,31% u korist porasta stanovništva.

Ovaj višak stanovništva od 7,31% imao bi da se apsorbuje od strane ostalih nepoljoprivrednih delatnosti. Prema popisu od 1931 god. ukupan broj stanovnika je iznosio 13,934.038 od čega uzeto 7,31% čini 1,018.578. Priraštaj od preko milion stanovnika u roku od 10 godina nije dakle u stanju da nade zaposlenja u poljoprivredi a da time ne pogoršava socijalni i privredni položaj sugrađana koji su ranije bili zaposleni u toj grani privredne delatnosti. Oni ostaju kao višak koji ima da osigura sebi egzistenciju u drugim granama zanimanja i to: u industriji i zanatstvu, u trgovini, kreditnim ustanovama i osiguranju, u javnoj službi i sl.

Pod pretpostavkom da se struktura nacionalne privrede ne menja, t. j.: da se sve njene grane proporcionalno razvijaju — što je isključeno — kao i pod pretpostavkom da se višak prinosa, koji je rezultat racionalizacije poljoprivrednog gazdovanja, upotrebi za dizanje životnog standarda sela, gornji priraštaj stanovništva imao bi da se rasporedi između industrije sa zanatima, trgovine s kreditom i saobraćajem, javne službe i drugih zanimanja po proporciji: 10,65 : 3,85 : 4,31 : 4,20 budući da je po toj proporciji bio izvršen raspored stanovništva po privrednim delatnostima u vreme popisa od 1931 god. U tome slučaju na industriju sa zanatstvom bi došlo oko 471.645 stanovnika dok bi ostatak od 546.933 imao da bude raspoređen na trgovinu, kredit, saobraćaj i javnu službu. Ovaj višak raspoređen kroz 10 godina ne bi predstavljao naročito jak pritisak na radnu snagu zaposlenu u industriji i zanatstvu, jer bi ove dve grane verovatno mogle godišnje da apsorbuju višak od 50.000 stanovnika od kojih bi na radni narod otpadalo možda jedva 10.000 do 20.000. Međutim ovakva raspodela priraštaja je nemoguća iz više razloga.

8. Priraštaj stanovništva i neproizvodne grane varoške privrede. Mogućnosti razvitka jugoslovenske trgovine su stavljene u dosta uske granice i uslovljene mnogim faktorima kako privrednog tako i neprivrednog karaktera. Jedna od njenih tipičnih i za privredni razvitak značajnijih osobina je njena *nacionalnoprivredna* obojenost za razliku od trgovine jedne zemlje čija celokupna privredna struktura ima izrazit tip trgovačke privrede. Drugim rečima jugoslovenska trgovina se ne pojavljuje u međunarodnim privrednim odnosima kao veza između raznih nacionalnih privreda u kom slučaju bi granice njenog razvitka bile vrlo prostrane i uslovljene razvitkom međunarodno-privrednih odnosa. Ona je samo jedna spona koja na jednoj strani vezuje jugoslovensku privredu s drugim

nacionalnim privredama kroz proces međunarodne razmene dobara a na drugoj pojedine privredne individualitete u okviru same nacionalne privrede: pojedine industrijske grane ili pojedine poljoprivredne grane između sebe ili pojedine industrijske grane s pojedinim poljoprivrednim itd. Mogućnosti njenog razvitka su uslovljene razvitkom i potrebama grana odnosno privrednih individualiteta koje ona vezuje kroz proces razmene. Razvitak spoljne trgovine je uslovljen potrebama nacionalne privrede za uvozom odnosno izvozom pojedinih artikala. Razvitak unutrašnje trgovine potrebama za intenzivnijom razmenom dobara.

Napredak u procesu industrijalizacije neminovno dovodi do strukturnih promena u spoljnoj trgovini: uvoz industrijskih finalnih proizvoda u sve većoj meri ustupa svoje mesto uvozu sirovina i poluproizvoda; izvoz sirovina se postepeno supstituiše poluproizvodima a u krajnjoj granici finalnim proizvodima. Sve ove promene stavljaju spoljnu trgovinu pred punu neizvesnost. Da li će njen opseg da se poveća ili smanji? Ako se pode od razmene dobara između današnjih industrijskih zemalja, možda će se odgovoriti da će ona da se poveća. Međutim ovde ne treba gubiti iz vida jednu okolnost: u tim zemljama je trgovina jedna od najjačih komponenti nacionalnog privrednog organizma. U mnogima od njih, pre industrijalizacije, ona je bila glavna privredna grana. Razvitkom industrije njen obim je još više proširen, jer se nije moralo trgovati samo finalnim proizvodima, kupujući ih u jednoj zemlji i prodajući u drugoj, već su se sada u jednoj zemlji mogle da kupuju sirovine s tim da se finalni proizvodi, izradeni od njih, prodaju u drugoj zemlji.

Dobra razmenjena na ovaj način ne pripadaju razmeni prouzrokovanoj nacionalnim privrednim potrebama. Ta razmena je moguća u okviru nacionalnog privrednog organizma industrijski visokorazvijenih zemalja samo zbog toga što pored njih postoje agrarne zemlje koje predstavljaju i izvor sirovina i tržište potrošnih finalnih proizvoda. Ako ove jednom postignu svoj cilj u procesu industrijalizacije, međunarodna razmena dobara će se postaviti pred posve nove probleme. Kako će sve to da se reperkutuje na obim razmene dobara, to bi teško bilo predvideti. U svakom slučaju sa malo izgleda može da se računa da će spoljna trgovina biti u stanju da apsorbuje viškove stanovništva koji iz godine u godinu pritiču sa sela.

Unutrašnja trgovina takode može raznim faktorima da bude proširena ali isto tako i smanjena. Tešnja veza između proizvođača i potrošača može da eliminiše izvesne trgovačke slojeve iz procesa razmene. Razvitak zadrugarstva takode je u stanju da smanji i ograniči mogućnosti povećanja trgovačkog staleža.

Mogućnost zaposlenja viška stanovništva u kreditnim

ustanovama prestavlja još veću neizvesnost od mogućnosti zaposlenja u trgovini. Obzirom na to da je zemlja još u agrarnom stadiumu svoga privrednog razvitka, može se očekivati da će se kreditni sistem u budućnosti znatno povećati i razviti. Teško je ipak predvideti kakvog značaja će taj razvitak da ima u pogledu zaposlenja novih lica koja iz godine u godinu pristižu kao priraštaj stanovništva. Karakteristika ove privredne grane je u tome da je teško u njoj utvrditi odnos novozaposlenih prema proširenju njenog poslovanja. U svakom slučaju neće biti pogrešno ako se pretpostavi da su mogućnosti novih zaposlenja u tim ustanovama manje no proporcionalne razvitku kreditnih poslova.

Saobraćaj kao privredna grana je neosporno jedna od najneposrednijih funkcija proizvodne delatnosti: povećanje proizvodnje će verovatno da ima za posledicu skoro proporcionalno povećanje saobraćaja. Uporedo s razvitkom poljoprivrede i industrije, razvijaće se i saobraćaj. Međutim i ovde postoji jedna neizvesnost u pogledu mogućnosti zaposlenja novih radnih snaga. Ako se saobraćaj povećava proporcionalno povećanju produkcije, to ne znači da i mogućnosti zaposlenja u saobraćaju moraju da budu proporcionalne povećanju produkcije odnosno mogućnosti zaposlenja u proizvodnoj delatnosti. Ovde mogu da se jave vrlo velika odstupanja tako da povećanje zaposlenosti u saobraćaju bude dobrim delom isključeno, iako se on povećava.

Javna služba verovatno pokazuje najslabiju funkcionalnu vezu s proizvodnom delatnošću. Ona uostalom i nema karakter privredne delatnosti. Procenat zaposlenih u javnim službama ne samo da ne mora da bude proporcionalan procentu zaposlenosti u proizvodnim privrednim granama već nije isključeno da se on kreće po jednoj inverznoj skali u odnosu na privredu. U zemljama sa siromašnom privredom, kao što su to u većini slučajeva agrarne zemlje, ovo će biti skoro redovna pojava. Navala na javne službe je ovde potencirana dvama faktorima: prvo, javna služba često dobiva socijalnu obojenost i služi više kao put ka zaposlenju nego kao potreba organizacije javne vlasti; drugo, slab intenzitet privredne delatnosti ne dozvoljava da se privreda pojavi kao jak konkurent javnoj službi na tržištu intelektualnog rada. Zbog ovih okolnosti nije isključeno da će, sa razvitkom privredne delatnosti, procenat zaposlenih u javnoj službi da se smanji umesto da se poveća proporcionalno povećanju zaposlenosti u proizvodnim privrednim granama.

Usled ovoga teško može da se pretpostavlja da će raspodela viška priraštaja stanovništva između pomenutih nepoljoprivrednih delatnosti da se vrši po proporciji 10,65 : 3,85 : 4,31 : 4,20. Nije isključeno da sve neproizvodne delatnosti prestanu s povećanjem zaposlenosti tako da na industriju otpadne ceo

višak od 7,31% koji se javi u jednom desetogodišnjem periodu. Time bi industrija svakih 10 godina imala da pruži mogućnost stvaranja sretstava za život jednom priraštaju stanovništva od preko 1 milion, odnosno jednom godišnjem priraštaju od preko 100 hiljada radnika zajedno s članovima njihovih porodica. Pri docnijem izlaganju strukture i proizvodne sposobnosti jugoslovenske industrije videće se da li je ona u stanju i pod kojim uslovima da odgovori takvim zadacima.

9. Priraštaj stanovništva i mogućnost proširenja seoske privrede. Navedeni višak priraštaja stanovništva koji ne može da se zaposli u poljoprivredi, javljao bi se u gornjem odnosu (7,31% svakih 10 godina) samo u slučaju ako bi apsorpciona sposobnost poljoprivrede rasla po istoj proporciji po kojoj je rasla u toku poslednjih deset godina, naime kad bi desetogodišnji priraštaj obradive zemlje iznosio 10,43%. Poznato je međutim da mogućnosti priraštaja ziratnog zemljišta imaju svoje određene granice koje teško mogu da se predu. To može da se primeti i kod iznetih cifara za proteklih 10 godina: između pojedinih godina primećuje se osetnije povećanje obradivog zemljišta dok je u drugima jedva primetno. Porast se dakle ne javlja kao redovna pojava, kao što bi se mogao da očekuje redovan porast kapitala u industrijskoj delatnosti, već od slučaja do slučaja.

Pri gornjem izlaganju mogućnosti apsorbovanja viška stanovništva od strane poljoprivrede, pomišljalo se uglavnom na zemljoradnju, kao najvažniju poljoprivrednu granu. Za ostale grane kao što su šumarstvo, stočarstvo i sl., malo izgleda ima da pruže mogućnost zarade čitavom navedenom višku. Za samo stočarstvo, koje je, pored zemljoradnje, najvažnija poljoprivredna grana, potreban je takode priraštaj zemljišta radi proširenja pašnjaka i livada. Kakvo je bilo proširenje ovih dveju vrsta poljoprivrednog zemljišta vidi se iz niže naznačene tabele.

Povećanje obradivih poljoprivrednih površina u vremenu od 1929 do 1938 god. (1929 = 100)

Godina	Livade	Pašnjaci	Oranice	O r a n i c e	
				Žitarice	Industrijske biljke
1929	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
1930	99,82	114,60	100,84	102,51	103,22
1931	99,78	117,01	100,35	102,78	89,97
1932	101,12	118,92	101,20	102,55	79,57
1933	102,14	121,07	103,04	103,87	67,11
1934	100,12	120,60	105,53	104,57	74,76
1935	100,60	120,51	106,66	106,81	91,33
1936	100,86	123,20	106,26	107,87	110,60
1937	101,44	122,71	106,82	107,59	109,62
1938	101,00	122,47	107,61	107,96	121,71

Povećanje oranice zasejane žitaricama iznosi jedva 7,96%, dok je povećanje površina zasejanih industrijskim biljem krajem 1938 iznosilo 21,71%. Međutim ovom povećanju je nekoliko godina ranije prethodilo smanjenje sa još većim procentom, što je dokaz da su kod ove vrste kulture promene od godine do godine vrlo velike i povećanja se vrše na račun a smanjenja u korist drugih kultura, zbog toga što je oranica uopšte znatno manje povećana.

Kod pašnjaka se međutim oseća nagli porast u 1930 god. i taj porast se konstantno produžuje i u docnijim godinama, tako da u 1938 dostiže 122,47 prema stanju 100 iz 1929 god. Obzirom da pašnjaci predstavljaju oko 30% celokupnog ziratnog zemljišta, ovo povećanje bi zasluživalo naročitu pažnju kad se tu ne bi radilo specijalno o pašnjacima koji za unapredjenje stočarstva mogu da budu od značaja samo utoliko ukoliko je povećanje površine pod pašnjacima praćeno povećanjem površine pod livadama. Stoka, koja se leti hrani na pašnjacima, mora da ima osiguranu hranu za zimu. Međutim iz navedene tabele se vidi da se površina zemljišta pod livadama skoro nikako nije menjala što je jedan od vidnih simptoma da su razvitku stočarstva postavljene dosta određene granice.

I pod vrlo povoljnim uslovima za razvitak stočarstva, napredak ove poljoprivredne grane nije u stanju da apsorbuje znatne viškove priraštaja stanovništva. Ona ne predstavlja samostalnu privrednu granu koja može da osigura egzistenciju jednog naprednijeg domaćinstva. Tek u saradnji sa zemljoradnjom stočarstvo može znatno da doprinese dizanju životnog nivoa poljoprivrednog staleža. Za tu saradnju je potrebna dovoljna površina obradive zemlje koja bi se proširivala uporedo s porastom stanovništva.

Iz ovog i ranijeg izlaganja o strukturi jugoslovenske poljoprivrede mogu da se izvuku tri konstatacije koje su od značaja za upoznavanje strukture jugoslovenske industrije i tendencija koje dolaze do izražaja pri njenom razvitku: prvo, gro jugoslovenskog stanovništva (oko 77%) bavi se poljoprivrednom delatnošću; drugo, priraštaj stanovništva, koje najvećim delom pripada seoskom staležu je vrlo velik (u periodu od 10 godina 17,74%); treće, ovom priraštaju ne odgovara povećanje površine obradivog zemljišta zbog čega se javljaju znatni viškovi radnog naroda koji nisu u stanju da se zaposle u poljoprivredi. Da li je moguće zaposlenje toga stanovništva u industriji i zanatstvu, kao najvažnijim privrednim granama posle poljoprivrede? Odgovor na ovo pitanje moći će da se da posle drugog poglavlja ovog dela izlaganja u kome je prikazana veličina jugoslovenske industrije i njen razvitak od Svetskog rata do kraja 1938 godine.

II GLAVA

RUDNO BOGASTVO ZEMLJE

1. Rudno bogastvo kao osnov za industrijski razvitak. Proizvodna delatnost, koja obuhvata rudarstvo, zanatstvo i industriju, predstavlja po broju zaposlenih, posle poljoprivrede, najvažniju jugoslovensku privrednu granu. Od ukupnog broja stanovnika na nju otpada 10,65%.

Osnovi razvitka jugoslovenske industrije — poput razvitka njene trgovine — leže u nacionalnim proizvodnim snagama a ne u njenim međunarodnim privrednim vezama. Na jednoj strani potrebe domaćeg potrošača a na drugoj raspoložive količine sirovina i pogonske energije predstavljaju dve glavne poluge njenog razvitka. Izvoz finalnih proizvoda na inostrano tržište je znatno otežan zbog jake konkurencije industrijskih zemalja i nedovoljno razvijenih konkurentskih sposobnosti domaće preradivačke delatnosti. Prerada sirovina uvezenih iz inostranstva je takode reda pojava obzirom na slabu kupovnu sposobnost domaćih potrošača¹⁾. Zbog ovih okolnosti omogućen je brzi razvitak samo onim preradivačkim granama koje imaju u zemlji osigurane potrošače svojih artikala a pored toga su u mogućnosti da se u zemlji snabdu najvažnijim sredstvima potrebnim za proizvodnju: raznim rudama i poluproizvodima, pogonskim materijalom i t. sl.

Značaj rudnog bogatstva zemlje ne leži toliko u njegovoj količini koliko u raznolikosti. Od ukupne državne teritorije, koja iznosi 24,754.166 ha, na rudna polja otpada 222.353 ha, odnosno 0,90%. Ova polja su najvećim delom zastupljena mrkim ugljem, lignitom, hromnom rudom, olovnom i cinkanom rudom, magnezitom, boksitom i piritom. Pored toga, u nešto manjem prostranstvu, zemlja raspolaže rudnim poljima antimona, gvozdene rude, kamenog uglja i bakra. Pronadena su takode izvesna ležišta nafte ali ona nisu dovoljno ispitana, zbog čega je domaća produkcija još minimalna.

¹⁾ U ovom pogledu je tekstilna industrija u najvećoj meri vezana za inostrano tržište sirovina, jer se u zemlji proizvode samo neke od njih, dok je potrošnja finalnih proizvoda i vrlo velika i vrlo neelastična.

2. Vrsta i veličina rudnih polja. Kolika je veličina rudnih polja i kojim vrstama rude zemlja raspolaže jasno se vidi iz niže navedenog pregleda.

Raspored rudnih polja i vrsta ruda po pojedinim glavarstvima u ha¹⁾

Vrsta rude	Odeljenje za rudar. Beograd	Glavarstvo Sarajevo	Glavarstvo Ljubljana	Glavarstvo Zagreb	Glavarstvo Split	Ukupno
1) Kameni ugalj	14.409	3	36	36	—	14.481
2) Mrki ugalj	15.096	11.088	5.813	8.846	1.534	42.379
3) Lignit	19.790	7.305	900	8.777	217	36.990
4) Gvozdена ruda	244	2.279	264	1.298	36	4 121
5) Manganova ruda	—	500	45	9	—	554
6) Pirit	18.820	154	90	126	—	19.190
7) Bakarna ruda	2.800	1.074	51	99	—	4.028
8) Olovna i cink. ruda	27.154	301	1.177	191	—	28.726
9) Hromna ruda	31.762	250	—	—	—	32.012
10) Antimon	13.110	50	162	—	—	13.322
11) Boksit	—	200	126	360	2.670	3.358
12) Magnezit	21.900	—	—	—	—	21.900
13) Nafta	—	—	—	1.285	—	1.285
Svega	164.985	23.205	8.667	21.027	4.457	222.349

Pored raznolikosti u rudnom bogastvu, drugi vrlo povoljan uslov za razvitak jugoslovenske industrije je činjenica da su rudna polja rasprostrta skoro po čitavoj teritoriji zemlje — s izuzetkom krajnjeg Severa i Severoistoka koji predstavljaju ravnu plodnu zemlju, naročito podesnu za zemljoradnju. U pregledu na str. 53 data je procentualna raspodela pojedinih rudarskih polja na pet rudarskih glavarstava na koje je podeljena čitava rudarska oblast u zemlji:

¹⁾ U ovom izlaganju upotrebljeni su samo nazivi glavarstva za sve prvostepene rudarske vlasti izuzev Odeljenje za rudarstvo Beograd. Ovo je učinjeno stoga što su ti nazivi u toku poslednjih godina menjani; u Sarajevu, Zagrebu i Splitu je bilo satništvo, u Ljubljani glavarstvo, u Beogradu Odeljenje za rudarstvo. Posle toga u Sarajevu i Zagrebu se satništva pretvaraju u glavarstva, u Splitu u inspektorat a u Beogradu se odeljenje deli na glavarstvo Beograd i glavarstvo Skoplje. Da se ne bi stvorile zabune, izrazi »satništvo« i »inspektorat« su zamenjeni izrazom »glavarstvo«, a izraz »odeljenje za rudarstvo Beograd« je svugde upotrebljavan mesto glavarstvo Beograd i glavarstvo Skoplje.

Procentualna raspodela rudnika na rudarska glavarstva:

Vrsta rude	Odeljenje sa rudar. Beograd	Glavar- stvo Sarajevo	Glavar- stvo Ljubljana	Glavar- stvo Zagreb	Glavar- stvo Split	Svega
1) Kameni ugalj	99,48	0,02	0,25	0,25	—	100,00
2) Mrki ugalj	35,62	26,16	13,72	20,88	3,62	100,00
3) Lignit	53,50	19,75	2,43	23,73	0,59	100,00
4) Gvozdena ruda	5,92	55,32	6,40	31,49	1,87	100,00
5) Manganova ruda	—	90,24	8,13	1,63	—	100,00
6) Pirit	98,07	0,81	0,47	0,66	—	100,00
7) Bakarna ruda	69,51	26,67	1,34	2,47	—	100,00
8) Olovna i cink. ruda	94,18	1,05	4,10	0,67	—	100,00
9) Hromna ruda	99,22	0,78	—	—	—	100,00
10) Antimon	98,40	0,38	1,22	—	—	100,00
11) Boksit	—	5,96	3,76	10,75	79,54	100,00
12) Magnezit	100,00	—	—	—	—	100,00
13) Nafta	—	—	—	100,00	—	100,00

Od ukupnog broja rudnih polja proporcionalno najveći njihov deo otpada na Odeljenje za rudarstvo u Beogradu u čije područje spada Srbija s Južnom Srbijom i Crnom Gorom. Skoro sva hromna polja (99,22%) nalaze se na području ovog Odeljenja, sva polja magnezita, skoro sva polja kamenog uglja (99,48%), zatim isto tako skoro sva polja antimona, pirita, olova i cinka. U nešto manjem procentu ovo Odeljenje raspolaže bakarnom rudom (69,51%), lignitom (53,50%) i mrkim ugljem (35,62%). Teritorija koja potpada pod njega na taj način spada u najbogatije rudarske predele zemlje. Ona obuhvata čitavu Vardarsku i Moravsku banovinu, zatim jedan deo Dunavske i deo Drinske i Zetske banovine.

Izuzev samo deo Dunavske, koji mu pripada, za svu ostalu teritoriju, koja spada pod nadzor ovog Odeljenja je rečeno da predstavlja izrazit tip agrarne privrede s niskim stepenom industrijskog razvitka. Rudno bogastvo ovih krajeva nije im ipak omogućilo intenzivnije dizanje njihovog privrednog nivoa najvećim delom zbog toga što su bili orijentisani prema Istoku čijem su i privrednom i kulturnom uticaju podlegali do najskorijih vremena. Ipak je značajno za njihov budući privredni razvitak bogastvo u rudnim poljima kojima oni raspolažu. Kada se sadanja isključiva poljoprivredna struktura dopuni rudarskom i preradivačkom delatnošću, i životni i privredni nivo stanovništva će moći znatno da se digne bez opasnosti da se deo viška radnog naroda proletarizuje.

Od ostalih rudarskih područja naročito značaja za razvitak jugoslovenske industrije ima teritorija Bosne i Hercegovine koja spada u nadležnost rudarskog glavarstva Sarajevo. Njen značaj nije toliko u bogastvu rudnih polja koliko u vrsti ruda kojima raspolaže. Od ukupne površine rudnih polja gvožda na nju otpada 55,32%, od manganskih polja 90,24% a od bakarnih 26,67%. Bogastvo gvozdenom rudom pruža joj mogućnosti da se u najskorije vreme pretvori u centar jugoslovenske metalurške industrije.

Za razliku od gornjih dveju rudarskih oblasti, područja koja pripadaju ostalim trima glavarstvima su znatno siromašnija u rudnim poljima. Na teritoriji rudarskog glavarstva Ljubljana značajna su jedino rudna polja mrkog uglja (13,72%) i mangana (8,13%) a donekle i rudna polja gvožda (6,40%). Slična ovima je i priroda rudnih polja na području rudarskog glavarstva Zagreb: pored bogastva u mrkom uglju (20,88%) i lignitu (23,73%), ono raspolaže i većim poljima gvozdene rude (31,49%) i boksita (10,75%). Sva nalazišta nafte su na njegovoj teritoriji ali su ta nalazišta dosta mala.

Područje koje se proteže duž jadranske obale obuhvatajući teritoriju Dalmacije, predstavlja u rudnim poljima najsiromašnije krajeve u zemlji. Pored neznatnih nalazišta mrkog uglja, lignita i gvozdene rude, ovi krajevi obiluju jedino velikim poljima boksita, koja iznose 79,54% svih boksitnih polja u zemlji.

3. Broj i raspored rudnika. Slična rasporedu rudarskih polja je i raspodela rudnika po pojedinim glavarstvima, što se vidi iz tabele navedene na strani 55.

Raspored rudnika odnosno njihov procenat prema ukupnom broju rudnika
te vrste po pojedinim glavarstvima.¹⁾

Vrsta rudnika	Odeljenje Beograd		Glavarstvo Sarajevo		Glavarstvo Ljubljana		Glavarstvo Zagreb		Glavarstvo Spiš		Svega		y % po vrsti rudnika
	Broj rudn.	%	Broj rudn.	%	Broj rudn.	%	Broj rudn.	%	Broj rudn.	%	Broj rudn.	%	
1. Kameni uglj	8	88,89	1	11,11	—	—	—	—	—	—	9	100,00	5,55
2. Mrki uglj	13	20,31	10	15,62	28	43,75	9	14,06	4	6,25	64	100,00	39,51
3. Lignit	17	44,73	3	7,90	3	7,90	15	39,47	—	—	38	100,00	23,45
4. Gvozdna ruda	—	—	3	42,85	1	14,28	3	42,85	—	—	7	100,00	4,32
5. Mangan. ruda	—	—	1	100,00	—	—	—	—	—	—	1	100,00	0,62
6. Pirit	1	50,00	—	—	—	—	1	50,00	—	—	2	100,00	1,23
7. Bakarna ruda	1	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	1	100,00	0,62
8. Olov. i cink. rud.	2	66,67	—	—	1	33,33	—	—	—	—	3	100,00	1,85
9. Hromova ruda	9	90,00	1	10,00	—	—	—	—	—	—	10	100,00	6,17
10. Antimon	5	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	5	100,00	3,09
11. Boksit	—	—	2	33,33	—	—	—	—	—	—	6	100,00	3,70
12. Magnezit	6	00,00	—	—	—	—	—	—	—	—	6	100,00	3,70
13. Nafta	—	—	—	—	—	—	1	100,00	—	—	1	100,00	0,62
14. Asfaltni kamen	—	—	—	—	—	—	1	100,00	1	100,00	2	100,00	0,62
15. Zemni plin	1	50,00	1	50,00	—	—	—	—	—	—	2	100,00	1,23
16. Zlatonosna ruda	3	100,00	—	—	—	—	—	—	—	—	3	100,00	1,85
17. Mramor	—	—	1	100,00	—	—	—	—	—	—	1	100,00	0,62
18. So i slana voda	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19. Bitumenozni škrljajac	—	—	—	—	—	—	1	100,00	—	—	1	100,00	0,62
Ukupno	66	40,74	23	14,19	33	20,37	31	19,13	9	5,55	162	100,00	100,00

¹⁾ Rudarska i topionička statistika Kraljevine Jugoslavije, izdanje Ministarstva šuma i rudnika, godina 1936—1937.

Upoređenjem ovih dveju poslednjih tabela s napred prikazanom strukturom jugoslovenske privrede i teritorijalnom raspodelom stanovništva po zanimanju, vidi se da se progres u industrijalizaciji pojedinih pokrajina ne podudara s njihovim rudnim bogastvom i teritorijalnom raspodelom rudnika. Od 162 rudnika, koliko ih svega ima, području Odeljenja za rudarstvo Beograd pripada 66 a rudarskom glavarstvu Sarajevo 23 rudnika. Na glavarstva Ljubljani i Zagreb otpada svega 64 rudnika i to na prvo 33 a na drugo 31 — dakle na njih dva zajedno manje nego na samo rudarsko odeljenje Beograd.

Iz onoga što je ranije rečeno vidi se da teritorija koju obuhvata rudarsko glavarstvo Sarajevo i Odeljenje za rudarstvo Beograd prestavlja izrazit tip agrarne privrede. To su naime krajevi Vrbaske, Drinske, Moravske i Vardarske banovine. Na području prve, od ukupnog broja radnog naroda, poljoprivredom se bavi 89,74% industrijom svega 4,77%, na području druge poljoprivredom 82,27%, industrijom 7,68%, na području treće taj odnos je 86,04 prema 7,10 a na području četvrte 79,47 prema 8,18.

Obrnuto gornjemu rudarska glavarstva Zagreb i Ljubljana obuhvataju Savsku, jedan deo Dunavske i Dravsku banovinu — naime baš one banovine koje su postigle veći stepen industrijskog razvitka od ostalih delova zemlje. Iz ovoga se vidi da rudno bogastvo, iako jedan od najvažnijih preduslova za industrijalizaciju svake zemlje, nije bilo odlučujući faktor u dosadašnjem razvitku jugoslovenske industrije: krajevi koji su znatno siromašniji i po broju rudnika i po veličini rudnih polja, napravili su veći napredak u industrijalizaciji od krajeva koji su u tom pogledu znatno bogatiji. Ovakvom razvitku su doprineli razni elementi kako privrednog, tako i neprivrednog karaktera. Jedan od najvažnijih neprivrednih faktora — politička podvojenost zemlje sve do Ujedinjenja — već je ranije istaknut pri izlaganju postanka jugoslovenske nacionalne privredne i političke zajednice. Privredni elementi koji su bili presudni za ovakav dosadanji razvitak jugoslovenske privrede, specijalno jugoslovenske industrije, biće istaknuti u drugom delu izlaganja, kad bude reči o faktorima industrijalizacije.

II POGLAVLJE

Veličina industrije i njen razvitak od 1918 do 1938

I GLAVA

BROJ INDUSTRIJSKIH PREDUZEĆA

1. ODNOS ZANATSKIH RADNJI PREMA INDUSTRIJI

1. Veličina zanatske proizvodnje i njen teritorijalni raspored. Agrarni karakter zemlje i nedovoljan razvitak industrije daju naročiti značaj zanatskoj radinosti u okviru nepoljoprivrednog proizvodnog mehanizma. Taj značaj ne dolazi možda toliko obzirom na količnu i vrednost zanatskih proizvoda koliko obzirom na broj zanatlija odnosno zanatskih radionica koje se bave samostalnom proizvodnjom. Nažalost, zbog nedostataka statističkih podataka i velikog broja zanatskih radionica, teško je utvrditi koliko ima ukupno svih tih radionica. Ovo naročito važi za ranije godine, te onemogućuje da se utvrde tendencije u evoluciji zanatske proizvodne delatnosti. Nedostaci ove vrste otkloniće se u izvesnoj meri podacima o broju radnika u pojedinim proizvodnim granama a delom opet o broju preduzeća u industriji odnosno o broju njenih radnih mesta.

Prema podacima zanatskih komora u 1938 godini je bilo ukupno 155.696 zanatskih radionica koje su bile rasporedene po pojedinim komorskim područjima prema tabeli na str. 58.

Podela zanata u % po komorskim područjima:

VRSTE ZANATSKIH RADNJA	K o m o r s k i p o d r u č j a											Svega	
	Beograd	Ljubljana	Zagreb	Osijek	Banja Luka	Split	Dubrovnik	Sarajevo	Podgorica	Novi Sad	Niš		Skoplje
1. Metalne	17,82	13,22	13,50	8,60	6,96	2,79	0,88	7,76	1,70	14,95	2,29	9,55	100,00
2. Drvopreradivačke	18,53	16,75	15,76	10,36	3,36	3,10	0,57	4,41	0,85	13,06	6,56	6,40	100,00
3. Građevinske, instalac. i elektro- tehn. radnje	23,34	6,79	18,19	8,9	6,39	4,07	1,28	5,78	0,64	15,37	2,90	6,29	100,00
4. Grafičke, prerada hartije i srodne	21,80	14,03	18,00	9,76	0,7	4,41	1,74	3,54	0,65	11,20	,81	9,98	100,00
5. Kožarske	17,86	14,86	18,68	6,48	5,54	2,61	0,75	7,27	2,04	11,73	5,62	6,52	100,00
6. Tekstilne	22,38	2,22	15,35	8,57	1,46	1,55	0,81	6,50	2,17	19,26	8,83	19,90	100,00
7. Hemijske	7,81	24,09	10,79	3,63	0,19	16,46	0,65	18,42	3,72	10,79	3,44	—	100,00
8. Prehranbene	16,84	16,82	12,58	8,29	0,34	4,51	1,02	8,20	2,55	15,26	5,24	8,35	100,00
9. Lične usluge	23,71	4,54	13,55	8,17	1,41	4,18	1,00	6,02	2,04	17,28	11,82	6,76	100,00
10. Ostalo	—	39,31	16,34	—	13,94	0,72	1,33	1,79	4,44	14,50	7,62	0,72	100,00
PROSEČNO	17,77	14,25	15,38	7,72	4,50	3,15	0,99	6,38	1,99	14,88	5,79	7,19	100,00

Ovom tabelom je uveliko dopunjena slika strukture jugoslovenske privrede koja je data prilikom izlaganja njene poljoprivredne grane. Ranije je naime naglašeno da su Dravska, Savska i Dunavska banovina napravile u nepoljoprivrednoj proizvodnoj delatnosti znatno veći progres no što je to slučaj s ostalim banovinama. Ove banovine su u gornjoj tabeli obuhvaćene uglavnom ljubljanskim, zagrebačkim, osječkim i novosatskim komorskim područjem. Ako se ovim područjima doda još i teritorija beogradske komore, vidi se da njima pripada zajedno 70% svih zanatskih radionica. Drugim rečima u onim trima banovinama za koje je ranije rečeno da su u industrijskoj i zanatskoj proizvodnji najnaprednije nalazi se 70% svih zanata, dok ostatak od 30% otpada na ostalih šest banovina koje su označene kao izrazito agrarne pokrajine.

Ovakva raspodela zanatskih radnji posledica je toga što su baš u trima pomenutim banovinama glavni varoški centri zemlje: Beograd kao samostalno upravno područje, Ljubljana u Dravskoj, Zagreb u Savskoj a Novi Sad i Subotica u Dunavskoj banovini. Posleratni nagli razvitak ovih gradova omogućio je intenzivan napredak njihove proizvodne delatnosti, poglavito zanatske, koja uveliko dopunjuje industriju i građevinarstvo. Pada naročito u oči velik broj onih radnji koje služe mahom kao dopuna građevinarstvu: metalne, drvoprerađivačke, građevinske, instalacione i elektrotehničke radnje.

Velik deo specijalnih zanata, kao što su grafički, prerada hartije i hemijski zanati, i nemaju mogućnosti razvitka po manjim mestima zbog nedostatka dovoljnog broja potrošača. To međutim nije slučaj s kožarskim, tekstilnim i ishranbenim zanatima, što jasno dolazi do izražaja i na tabeli navedenoj na strani 60.

2. Značaj pojedinih zanata. Najveći broj zanatskih radionica pripada prehranbenoj grani (18,06%). Ovo su najčešće hlebarske i poslastičarske radnje koje su zastupljene kako u većim varoškim centrima tako i u manjim mestima u unutrašnjosti. Ipak je i ovde uočljiva razlika koja postoji između komorskih područja gusto naseljenih, s većim varoškim centrima, i onih koja su rede naseljena i nemaju velikih varoši. Dok se na području Ljubljanske zanatske komore od svih zanatskih radnji ove vrste, nalazi 16,82%, na području beogradske komore 16,84%, na području banjalučke komore taj broj jedva iznosi 0,34%.

Drugo mesto među zanatskim radnjama zauzimaju metalne radionice na koje otpada 14,79% svih zanatskih radnji koje postoje u zemlji. Karakteristično je da je njihov odnos prema ostalim vrstama zanata skoro na svim komorskim područjima isti i kreće se između 13—14% od ukupnog broja zanata na području dotične komore. Iz ove konstatacije mogu da se izvedu dva značajna zaključka: prvo, broj ovih radnji nije tesno vezan s kupovnom snagom sredine u kojoj se nalaze: u krajevima koji su najsiromašniji na radnje ove vrste otpada skoro isti procenat svih radnji kao i u najbogatijim krajevima; drugo, industrijski napredak pojedinih krajeva izgleda nije imao za posledicu relativno smanjenje ovih radnji: Beograd, Zagreb i Ljubljana, koji su centri industrijski najnaprednijih područja, imaju proporcionalno skoro isti procenat metalnih zanatskih radionica kao i Podgorica, Dubrovnik i Split, koji pripadaju pretežno agrarnom području. Jedino je na području Skopske, Banjalučke i Sarajevske komore broj ovih radnji relativno veći no na ostalim komorskim područjima. To su krajevi koji su podlegali jačem uticaju Istoka usled čega se naročito razvila filigranska radinost i razne druge vrste umetničkih izrada od metala.

Skoro od istog značaja, kao i gore opisane dve vrste zanata, su i drvoprerađivački, kožarski i tekstilni. U svim komorskim područjima na njih otpada gotovo isti procenat u odnosu na njihov ukupan broj u odgovarajućem području. Oni predstavljaju one grane proizvodne delatnosti čiji proizvodi nalaze potrošača i kod najširih, kako seoskih tako i varoških, slojeva. Od svih zanatskih radnji u zemlji, čiji broj premaša 155 hiljada, samo na ove tri grane otpada oko 38%.

Veliki broj zanata baš u onim proizvodnim delatnostima čije artikle troše najširi narodni slojevi pokazuje da industrijalizacija zemlje nije napredovala u tolikom stepenu da bi bila u stanju da podmiri i najveći deo potreba domaćeg stanovništva. U principu, industrija potiskuje izvesne vrste zanata i razvija se na njihovu štetu, dok se sa drugima dopunjava. Tekstilni, kožarski, pa i najveći deo zanata metalne grane, industrija obično potiskuje. Nasuprot tome s elektrotehničkim, hemijskim, grafič-

kim i zanatima prerade hartije, ona se dopunjava i omogućuje njihov razvitak paralelno sa sopstvenim razvitkom. Stoga bi se, kao redovna pojava, moglo da očekuje da će zanati prve vrste postepeno da slabe i da se smanjuje broj njihovih radnji, dok će zanati druge vrste da se proširuju i razvijaju uporedo s industrijom.

U gornjoj tabeli se međutim vidi obrnuta slika: kožarski, tekstilni i metalni zanati predstavljaju po broju radnji najjače zanatske grane, dok su grafičke, hemijske i električne zanatske radnje, kao i radnje koje preraduju hartiju, od mnogo manjeg značaja. Industrija još nije došla u onu fazu svoga razvitka u kojoj bi prve potisla i ugrozila njihov opstanak. Ona, iako je s njima u konkurentskom odnosu, nije u stanju da potrošače finalnih proizvoda odvoji od ovih radionica i vezuje ih za svoju masovnu proizvodnju. Da li je tome razlog nedovoljan kapacitet industrije ili neka druga okolnost, kao što su cene, navike potrošača, njihova kupovna snaga i sl., videće se nakon prikaza proizvodne snage ovih industrijskih grana.

Dok su gornje grane zanatske radinosti u ovim krajevima skoro podjednako razvijene, hemijski, elektrotehnički i grafički zanati kao i zanati prerade hartije, pokazuju znatna odstupanja od jednog komorskog područja do drugoga. Oni su mahom grupisani oko onih komora koje se nalaze u većim varoškim centrima dok su u unutrašnjosti zemlje još nedovoljno razvijeni. Pored ovog odstupanja, od jednog komorskog područja do drugoga, kod njih se javlja i drugo jedno odstupanje unutar same njihove grane. Tako, ma da je najveći broj ovih radnji skoncentrisan na području beogradske, ljubljanske i zagrebačke komore, one kod beogradske čine 16,66%, kod ljubljanske svega 7,52%, a kod zagrebačke 15,13% od ukupnog broja radnji.

Rezime ovog izlaganja o zanatima bio bi u sledećem. One grane zanatske delatnosti koje proizvode finalna potrošna dobra za najšire narodne mase teorijski su u konkurentskom odnosu s istovetnim industrijama ali taj konkurentski odnos dosada nije imao naročito velikih praktičnih posledica zbog toga što industrije ove vrste, iz bilo kojih razloga, nisu mogle da supstituišu te zanate. Obrnuto ovome zanati koji principijelno ne stoje u konkurentskom odnosu prema industriji, u unutrašnjosti zemlje su dosada pokazali minimalan napredak dok su u većim varoškim centrima, iako znatno razvijeniji, još uvek znatno iza zanata prve vrste. Stepenn privrednog razvitka i jedne i druge grupe ovih zanata, kao i njihov značaj za domaće potrošačko tržište, moći će da se uvidi tek nakon detaljnijeg upoznavanja industrijske strukture i njene teritorijalne raspodele na upravna područja.

2. RASPODELA INDUSTRIJE PO GRANAMA I UPRAVNIM PODRUČJIMA

3. Broj tvornica i njihov raspored po banovinama i industrijskim granama. U prikazu rudnog bogatstva Jugoslavije date su statističke cifre o broju rudarskih preduzeća koja su sada u eksploataciji. Ovim statističkim ciframa obuhvaćena je čitava ekstraktivna industrija tako da nije potrebno da se na ovom mestu na nju ponovo vraća. Preostaje dakle samo da se dâ prikaz preradivačke i građevinske industrije. Međutim, kako u građevinskoj delatnosti dominantnu ulogu igra Država i druge javne ustanove, privatna inicijativa je bačena u zasenak i ona gubi karakter industrijske delatnosti u pravom smislu reči. Iz broja „industrijskih“ građevinskih preduzeća malo toga bi se moglo da vidi u pogledu značaja ove privredne grane za nacionalnu privredu kao celinu. Njen privredni efekat dolazi do mnogo većeg izražaja u domenu potrošnje i domenu privrednih finansija. Zbog toga će se ovde glavna pažnja obratiti na preradivačku delatnost i njenu raspodelu na industrijske grane i upravna područja a o građevinarstvu će kasnije biti opširnije reči pri izlaganju investicija u industrijsku delatnost.

Raspodela tvornica po industrijskim granama i banovinama (stanje u 1938 godini):

Industrijska grana	U. G. B.	Dravska	Savska	Vrbaska	Primorska	Drinska	Zetska	Dunavska	Moravska	Vardarska	Čitava Jugoslavija
1. Prelirana ind.	39	100	221	10	27	39	13	457	50	44	1.000
2. Ind. pića	22	27	84	3	14	14	6	67	13	12	262
3. Ind. duvana	—	1	—	1	1	2	—	—	—	—	5
4. Ind. ulja	—	14	3	—	21	1	8	2	—	4	53
5. Hemijska ind.	27	50	50	4	15	7	4	23	3	10	193
6. Ind. kaučuka	1	1	1	—	—	—	—	—	1	1	5
7. Ind. drva	22	179	167	27	6	85	15	59	6	4	570
8. Ind. hartije	6	22	13	—	1	2	—	7	—	—	51
9. Štamparije	24	12	7	—	5	2	1	11	1	3	66
10. Ind. kože	11	50	22	2	—	4	—	20	5	2	116
11. Tekstilna ind.	58	94	105	2	4	11	—	122	11	25	412
12. Proizv. konfekte.	—	9	4	—	—	1	—	7	—	—	21
13. Elektr. centrale	24	127	124	24	26	58	20	112	46	28	589
14. Ind. min. ulja	—	2	7	3	—	—	—	1	—	—	13
15. Ind. nemet. miner.	23	54	71	7	20	16	6	72	18	12	299
16. Proizv. metala	—	15	2	2	1	5	—	1	2	—	23
17. Prerada metala	43	46	41	3	6	13	—	46	2	6	206
18. Proizv. mašina i motora	6	6	11	—	—	—	—	8	1	1	33
19. Ostale	3	1	7	—	—	—	—	1	—	—	12
Svega	309	810	940	88	147	260	73	1.016	159	152	3.954¹⁾

¹⁾ Vidi primedbu na str. 64.

Ovom tabelom je, obzirom na ono što je ranije rečeno za poljoprivredu, rudno bogastvo i zanate, najzad upotpunjena slika jugoslovenske privrede. Pri izlaganju poljoprivredne strukture zemlje naglašeno je da je severozapadni, severni i severoistočni deo pokazao izvestan napredak u nepoljoprivrednoj proizvodnoj delatnosti, dok su ostali krajevi sačuvali izrazit agrarni karakter. Sever i Severoistok međutim istodobno predstavljaju ravnicu koja je omogućila veći napredak poljoprivrede nego što je to slučaj s ostalim krajevima. Na samu Dunavsku banovinu od ukupnog prihoda žitarica po vrednosti otpada nešto manje od 50%. Zanatske radionice su takode skoncentrisane baš u ovim krajevima koji pokazuju uporedan napredak i u poljoprivredi i u industriji. Nametalo se stoga pitanje, pri ranijoj konstataciji da je nepoljoprivredna proizvodna delatnost u tim krajevima učinila izvestan progres, da li za ovaj progres ima da se zahvali isključivo zanatskom napretku ili se, pored ovoga, uporedo razvijala i industrija. Gornjom tabelom je dat delimičan odgovor na postavljeno pitanje. Od ukupnog broja industrijskih tvornica, koji iznosi 3.954, na U.G.B., Dunavsku, Savsku i Dravsku banovinu otpada oko 77% toga broja. Njihov procentualan raspored po banovinama vidi se iz tabele na sledećoj strani.

Po broju tvornica Dunavska banovina je na prvom mestu s 25,70%. Posle nje dolazi Savska s 23,77% i Dravska banovina s 20,49% tvornica. Na četvrtom je mestu U.G.B. sa 7,81%, iako je ona po površini znatno manja od bilo koje banovine a od ukupnog broja stanovnika na nju otpada svega 2,61%. Posle U.G.B. redaju se ostalih šest banovina koje ob-

¹⁾ Prema najnovijim prečišćenim podacima Ministarstva trgovine i industrije na dan 31-XII 1938 bilo je 4257 tvornica. Razlika između ovoga i broja navedenog u tabeli na str. 63 potiče otuda što je Ministarstvo na jednoj strani izvršilo nova naknadna prikupljanja a na drugoj sprovelo naknadna odvajanja tvornica koje su zbog svoje srodnosti dotada tretirane kao jedna. U ovome izlaganju svugde se operiše s cifrom 3954, jer ona odgovara kriterijumu po kome je utvrđivan broj radnih mesta, broj pogonskih snaga i iznos kapitala. Da se ovde radi u većoj meri o razlici u načinu statističkog izražavanja nego o stvarnoj nepodudarnosti, vidi se i iz upoređenja cifara o radnim mestima prema prečišćenom stanju statistike Ministarstva i cifara iznetih u ovoj knjizi:

	Prečišćene cifre Ministarstva	Cifre u ovoj knjizi
radna mesta	310.613	330.156
tvornice	4.257	3.954

U slučaju da se u ciframa Ministarstva radi isključivo o novim tvornicama, tada bi i broj radnih mesta morao biti veći. On je međutim manji upravo za onoliko koliko je njihov broj kod onih tvornica o čijem obustavljanju je Ministarstvo obavešteno u vremenu dok je ova knjiga pisana. U knjizi su zadržane ranije cifre zbog toga što je čitavo istorijsko izlaganje zasnovano ne na posmatranju tvornica, koje su postojale u odgovarajućoj godini već tvornica koje su u njoj osnovane.

Raspored tvornica po banovinama i industrijskim granama u
% po banovinama (stanje u 1938 god.):

Industrijska grana	U. G. B.	Dravska	Savska	Vrbska	Primorska	Drinska	Zetska	Dunavska	Moravska	Vardarska	SVEGA
1. Prehranbena industrija	3,90	10,10	22,10	1,00	2,70	3,90	1,30	45,70	5,00	4,40	100,00
2. Ind. alkohol. i bezalkohol. pića	8,40	10,31	32,06	1,15	5,34	5,34	2,29	25,57	4,96	4,58	100,00
3. Industrija duvana	—	20,00	—	20,00	20,00	40,00	—	—	—	—	100,00
4. Industrija ulja	—	26,42	5,66	—	39,62	1,89	15,09	3,77	—	7,55	100,00
5. Hemijska industrija	13,99	25,91	25,91	2,07	7,77	3,63	2,07	11,92	1,55	5,18	100,00
6. Industrija kaučuka	20,00	20,00	20,00	—	—	—	—	—	20,00	20,00	100,00
7. Industrija drvna	3,86	31,40	29,31	4,74	1,05	14,91	2,63	10,35	1,05	0,70	100,00
8. Industrija hartije	1,76	43,14	25,49	—	1,96	3,92	1,52	13,73	—	—	100,00
9. Štamparije	36,36	18,8	10,61	—	7,58	3,03	1,52	16,67	1,52	4,55	100,00
10. Industrija kože	9,48	43,10	18,96	1,72	—	3,45	—	17,24	4,31	1,72	100,00
11. Tekstilna industrija	13,43	21,76	24,31	0,46	0,93	2,55	—	28,24	2,55	5,79	100,00
12. Proizvodnja konfekcije	—	42,86	19,05	—	—	4,76	—	33,33	—	—	100,00
13. Elektr. centrale i plinare	4,07	21,56	21,05	4,07	4,41	9,84	3,40	19,02	7,81	4,75	100,00
14. Ind. miner. ulja i dest. drva	—	15,3	53,85	23,08	—	—	—	7,69	—	—	100,00
15. Prerada nemetalnih minerala	7,69	18,06	23,75	2,34	6,69	5,35	2,01	24,18	6,02	4,01	100,00
16. Proizvodnja metala	—	53,57	7,14	7,14	3,57	17,86	—	3,57	7,14	—	100,00
17. Prerada metala	20,87	22,33	19,90	1,46	2,91	6,31	—	22,33	0,97	2,91	100,00
18. Proizvod. mašina, motora i elektro- tehn. sprava	18,18	18,18	33,33	—	—	—	—	24,24	3,03	3,03	100,00
19. Ostale industrije	25,00	8,33	58,33	—	—	—	—	8,33	—	—	100,00
SVEGA	7,81	20,49	23,77	2,23	3,72	6,58	1,85	25,70	4,72	3,84	100,00

razuju južni, jugoistočni i jugozapadni deo Države i na koje dolazi svega zajedno 22,32% ukupnog broja tvornica.

Ovakva raspodela industrije na upravna područja nije posledica raspodele rudnog bogastva zemlje na ta područja. Najveći deo rudnih polja i najveći broj rudnika nalazi se baš u južnim i jugoistočnim krajevima koji su, u pogledu industrijalizacije, najmanje napredovali. Od 162 rudnika, koliko iznosi njihov ukupan broj, na samo Odeljenje za rudarstvo Beograd (Vardarska, Moravska, deo Dunavske i deo Drinske banovine) otpada 66, na rudarsko glavarstvo Sarajevo (Vrbaska i deo Drinske banovine) 23 rudnika, što čini 54,93% njihovog ukupnog broja. Međutim od ukupnog broja tvornica na Moravsku banovinu dolazi 4,02%, na Drinsku 6,58%, Vardarsku 3,84% a verovatno da ni onom delu Dunavske banovine, koji se nalazi na području Odeljenja za rudarstvo Beograd, ne pripada znatno veći procenat od ukupnog broja tvornica. Prema tome uzroke ovakve raspodele tvornica treba tražiti u nekim drugim činiocima a ne u teritorijalnoj raspodeli rudnog bogastva. Oni će delimično moći da se otkriju iz tabele na sledećoj strani u kojoj je data podela tvornica po banovinama i industrijskim granama izražena u procentima po granama.

4. Industrija životnih namirnica. Od ukupnog broja tvornica 25,29% dolazi na samu prehranbenu industriju, što zajedno s industrijom pića iznosi preko 30% ukupne industrije. Od 1622 tvornice ovih dveju industrijskih grana najveći njihov deo otpada na Dunavsku (45,70% prehranbene i 25,57% industrije pića) tako da na prehranbenu industriju u ovoj banovini dolazi 44,98% a na industriju pića 6,59% svih njenih tvornica.

Na drugo mesto dolazi Savska banovina kojoj pripada 22,10 prehranbenih i 32,06% tvornica industrije pića, što čini 23,51% odnosno 8,94% od ukupnog broja njenih tvornica.

U ostalim banovinama ove dve industrijske grane su slabo zastupljene. Tako na Dravsku od prve dolazi 10,00%, od druge 10,31% svih tvornica te vrste, usled čega je prehranbena industrija u njoj na trećem mestu (posle industrije drva i električnih centrala i plinara) a industrija pića tek na devetom mestu.

Na Moravsku dolazi svega 5,00% prehranbenih i 4,96% tvornica pića pa je, i pored svega toga, prehranbena industrija u njoj na prvom mestu (31,45% ukupnog broja njenih tvornica) dok je industrija pića na četvrtom (8,18% broja njenih tvornica), što je dokaz slabog industrijskog napretka ove banovine.

Sličan gornjemu je i odnos ovih dveju grana prema ostaloj industriji u Vardarskoj banovini. Od prehranbenih tvornica na ovu dolazi 4,40%, što čini 28,95% svih njenih tvornica. Industrija pića ima nešto većeg značaja prema istovrsnim industrijama ostalih banovina: 7,89% celokupnog broja tvornica ove banovine čini 4,58% celokupnog broja tvornica ove grane.

Na području U. G. B. nalazi se svega 3,90% tvornica prehranbene industrije što čini 12,62% ukupnog broja tvornica ovoga područja i 8,40% svih tvornica pića odnosno 7,12% svih njenih tvornica.

Slično U. G. B., u Primorskoj banovini se nalazi svega 2,70% prehranbene i 5,34% industrije pića, tako da je prva, u ukupnom broju tvornica te banovine zastupljena s 18,37% a druga s 9,52%.

U Zetskoj i Vrbaskoj banovini ove dve industrijske grane su najslabije zastupljene; na prvu dolazi svega 1,30% odnosno 2,29% a na drugu 1,00% odnosno 1,15% ukupnog broja tvornica tih grana. Pored svega toga prehranbena industrija i u jednoj i u drugoj banovini zauzima već treće mesto zbog slabog progresa koji su one učinile u industriji.

5. Električne centrale. Posle prehranbene industrije po broju tvornica dolaze električne centrale i plinare. Od svih tvornica u zemlji na njih otpada 14,90%. Njihova teritorijalna raspodela liči na raspored industrija životnih namirnica ali se njihov odnos prema ostalim industrijama u pojedinim banovinskim područjima razlikuje od odnosa koji su u tom pogledu imale industrije životnih namirnica.

Od ukupnog broja centrala na Dravsku, Savsku i Dunavsku banovinu otpada opet najveći broj. Prvoj pripada 21,56%, drugoj 21,05% a trećoj 19,02% svih centrala u zemlji. Ipak su u Dravskoj banovini centrale na drugom — s 15,68% svih njenih tvornica — a u Savskoj i Dunavskoj na trećem mestu čineći u prvoj 13,19% a u drugoj 11,02% njenih tvornica.

U ostalim banovinama broj centrala je znatno manji nego u trima gore pomenutim. Na Drinsku dolazi 9,84%, na Moravsku 7,81%, Vardarsku 4,75%, Primorsku 4,41%, U.G.B. 4,07% i Zetsku 3,40%. Međutim kad se posmatra njihov odnos prema ostalim industrijskim granama, vidi se da one u svakoj od gornjih banovina zauzimaju vrlo vidno mesto dolazeći svugde, sem U.G.B., na drugo mesto. U Drinskoj one su odmah posle industrije drva sa 22,31%, u Moravskoj posle prehranbene industrije sa 28,93% u Vardarskoj takode posle prehranbene sa 18,42%, u Primorskoj posle prehranbene sa 17,69%, dok su u Zetskoj banovini na prvom mestu sa 27,40% ukupnog broja njenih tvornica.

6. Industrija drva. Skoro isti procenat, kao i kod električnih centrala, od ukupnog broja tvornica otpada i na industriju drva kojoj pripada 14,42% svih tvornica u zemlji. Ova industrija teritorijalno je raspoređena u dva područja od kojih jedno obuhvata krajnji Severozapad a drugo središnju zonu Države. Prvo područje zahvata uglavnom Dravsku banovinu sa 31,40% i Savsku sa 29,30% ukupnog broja tvornica te industrije. Središnja zona obuhvata Drinsku, kojoj pripada 14,91%, i južni deo Dunavske banovine, na koji dolazi 10,35% svih tvornica ove grane. Na taj način na ove četiri dolazi 85,96% svih tvornica drvne industrije dok 14,04 otpada na sve ostale banovine.

Drvna industrija u okviru svake od gornjih četiriju banovina igra takode vrlo značajnu ulogu. U Dravskoj na nju otpada 22,10% ukupnog broja tvornica te banovine a u Savskoj 17,77% toga broja. U prvoj je ona na prvom a u drugoj na drugom mestu — odmah posle prehranbene. U Drinskoj ona opet zauzima prvo mesto s 32,69% svih njenih tvornica a samo je u Dunavskoj na šestom i to iz dva razloga: prvo, jedino je u južnom delu ove banovine razvijena drvna industrija (deo teritorije predratne Srbije), jer se jedino u tome delu nalaze veći kompleksi šuma. Inače ostali deo teritorije je bez šuma ili je mestimično pokriven vrbacima (Deliblatski pesak), koji ne mogu da pruže sirovine drvnoj industriji; drugo, u ovoj banovini su znatno razvijenije druge proizvodne grane — prehranbena, tekstilna, električne centrale — tako da se procenat koji otpada na drvnu industriju gubi, iako broj tvornica ove proizvodne grane u apsolutnom iznosu nije tako mali.

Ostatak od 14,04% drvne industrije podeljen je na ostalih pet banovina s Upravom grada Beograda tako da na Vrbašku dolazi 4,74%, U.G.B. 3,86%, Zetsku 2,63%, Moravsku 1,05% Primorsku takode 1,05%, i najzad Vardarsku 0,70%. Na poslednje tri banovine, kao što se vidi, dolazi vrlo mali procenat, tako da ova industrija ni u okviru industrije dotične banovine ne igra veliku ulogu. U Primorskoj ona predstavlja

svoga 4,08% svih njenih tvornica, u Moravskoj 3,77%, a u Vardarskoj 2,63%. Nešto značajnija je njena uloga na području U.G.B. gde na nju dolazi 7,12% celokupne industrije toga područja a još značajnija u Zetskoj banovini gde čini 20,55% celokupne industrije ove banovine. Ovako visok procenat koji u ovoj poslednjoj banovini otpada na drvenu industriju, ma da je njen udeo u drvenoj industriji čitave zemlje neznan, posledica je njenog slabog industrijskog razvitka.

7. Tekstilna industrija. Na četvrto mesto po broju tvornica u jugoslovenskoj industrijskoj proizvodnoj delatnosti dolazi tekstilna industrija. Od ukupnog broja tvornica u zemlji na ovu proizvodnu granu otpada 10,22%. Teritorijalno, ona je raspoređena u dve zone od kojih se jedna proteže od krajnjeg Severozapada Države i pruža se prema Jugoistoku obuhvatajući Dravsku, Savsku i najveći deo Dunavske banovine zajedno sa U. G. B., dok se druga proteže duž jugoistočne granice zahvatajući istočne delove Moravske i Vardarske banovine.

Od ukupnog broja tvornica koje pripadaju industriji tekstila zajedno s konfekcijom, najveći njihov deo se nalazi u Dravskoj i Savskoj banovini. Na prvu dolazi 21,76% svih tekstilnih tvornica i 42,86% celokupne konfekcije tekstila; na drugu 24,31% tekstilnih i 19,05% tvornica konfekcije. Uporedo s ove dve banovine može da se postavi Dunavska na koju otpada 28,24% tekstilnih tvornica i 33,33% tvornica konfekcije.

Od kolikog je značaja tekstilna industrija za proizvodnu delatnost ovih triju banovina najbolje se vidi iz njenog odnosa prema ostalim industrijskim granama dotične banovine. U Dravskoj na tekstilnu industriju s konfekcijom dolazi 12,71% od celokupne njene industrije, u Savskoj 11,60% a u Dunavskoj 12,70%. Na području U.G.B. ona takode igra značajnu ulogu obzirom da se nalazi ispred svih drugih proizvodnih delatnosti s 18,77% celokupnog broja tvornica ovog područja.

Na drugu zonu tekstilne industrije, koja se proteže duž jugoistočne granice Države, dolazi svega 8,33% ukupnog broja tekstilnih tvornica u zemlji od čega 5,79% otpada na Vardarsku a 2,55% na Moravsku banovinu. Obzirom na slab razvitak industrije u ovim dvema banovinama, napredak u tekstilnoj proizvodnji učinio je ovu proizvodnu granu naročito značajnom za privredne prilike tih banovina. Od ukupnog broja tvornica Vardarske na tekstilnu industriju dolazi 16,45% tako da je ona na trećem mestu u industrijskoj proizvodnji — odmah posle prehranbene industrije i električnih centrala. U Moravskoj, koja je inače u domenu industrijskog razvitka dosada napravila vrlo slab napredak, tekstilna industrija je na četvrtom mestu sa 6,92% celokupne njene industrije.

8. **Ostale industrije.** Znatno manje po broju tvornica, od pet dosada opisanih industrijskih grana su: industrija prerade nemetalnih minerala, industrija prerade metala, hemijska industrija, industrija kože i najzad, po broju tvornica vrlo slabo zastupljene štamparije, industrija hartije, industrija ulja, industrija duvana, proizvodnja metala, proizvodnja mašina, industrija mineralnih ulja i industrija kaučuka.

Industrija prerade nemetalnih minerala — čiji najveći broj čini ciglarsko-creparska proizvodnja —, zbog svoga lokalnog karaktera pokazuje najveću homogenost u teritorijalnom rasporedu. Od ukupnog broja tvornica najveći deo otpada na Dunavsku banovinu (24,08%), zatim Savsku (23,75%) i Dravsku (18,06%), posle čega se redaju U.G.B., Moravska, Primorska, Drinska i ostale sa skoro podjednakim brojem tvornica.

Značaj ove industrijske grane po nacionalnu privredu teško je oceniti obzirom na broj tvornica koje joj pripadaju. Ona obuhvata četiri industrijske grupe: ciglarsko-creparsku, keramičku, cementnu s obradom i proizvodnjom prirodnog i veštačkog kamena i industriju stakla, koje međusobno imaju malo zajedničkoga i znatno se razlikuju kako po prirodi svoje produkcije tako i obzirom na vrednost produkata. Odvajanje ovih proizvodnih delatnosti jedne od druge izvršiče se stoga u kasnijem izlaganju kad bude reči o investicijama kapitala, o broju osoblja, pogonskoj energiji i sl.

Industrija prerade metala raspoređena je u banovinama za koje je već u više mahova naglašeno da predstavljaju krajeve Države koji su u industrijskom razvitku dosada učinili najveći progres; to su Dravska, Šavska i Dunavska banovina s Upravom grada Beograda. Od ukupnog broja tvornica ove grane na samu U. G. B. dolazi 20,87%, tako da je ona na trećem mestu između svih samoupravnih područja. Ispred nje su jedino Dravska i Dunavska, svaka sa po 22,33% ukupnog broja tvornica, dok je na četvrtom mestu Šavska banovina s 19,90% svih tvornica ove vrste.

Sličan teritorijalnoj raspodeli industrije prerade metala je i raspored hemijske industrije. Najveći broj tvornica ove industrije nalazi se u severnim i severozapadnim krajevima zemlje. Na samu Dravsku i Savsku banovinu dolazi preko 50% svih tvornica ove vrste; na Dunavsku međutim dolazi 11,92%, na U.G.B. 13,99%, dok je ostatak raspoređen na druga samoupravna područja.

Industrija kože, industrija hartije, štamparije i proizvodnja metala su na sličan način raspoređene kao i dve gore pomenute industrijske grane. Najveći broj tvornica ovih industrija se nalazi u Dravskoj, Savskoj, i Dunavskoj banovini i Upravi grada Beograda. Od celokupne industrije kože na samu Dravsku dolazi 43,10% a od industrije hartije 43,14%.

Štamparska industrija je raspoređena po trima varoškim centrima, Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, usled čega na U.G.B. otpada 36,36%, na Dravsku banovinu 18,18% i na Savsku 10,61% svih tvornica ove vrste. Industrija proizvodnje metala je najvećim delom skoncentrisana u Dravskoj, (53,57%), dok je ostatak raspoređen na Drinsku, Moravsku, Savsku i Vrbašku banovinu.

9. Karakteristične crte jugoslovenske preradivačke delatnosti obzirom na raspored tvornica i zanatskih radionica. Upoređujući poslednje tri tabele o raspodeli industrije po proizvodnim granama i samoupravnim područjima s ranije iznetim tabelama o teritorijalnoj raspodeli zanata na komorska područja i vrste zanatskih radionica, može da se izvede nekoliko zaključaka koji su naročito značajni za strukturu jugoslovenske proizvodne delatnosti:

Prvo, kod skoro svih vrsta zanata — izuzev hemijske i elektrotehničke — procentualna raspodela zanatskih radnji na pojedine grane zanata je približno jednaka. Kod glavnih zanata, kao što su metalni, drvopreradivački, građevinsko-instalaterski, kožarski, prehranbeni i sl., razlika između broja radionica koje pripadaju jednoj i broja koje pripadaju drugoj vrsti zanata kreće se od 1 — 8% ukupnog broja zanatskih radnji. Ovo je jedan vidan znak da je zanatski sektor varoške proizvodne delatnosti takoreći kulminirao u svojoj evoluciji i da je zanatska radinost u neku ruku postala zasićena u sklopu nacionalne privrede. U njoj je, razvitkom pojedinih najvažnijih grana, došlo do nivelisanja između onih koje su bile više i onih koje su bile manje rentabilne. U budućoj njihovoj evoluciji ne mogu se očekivati velike razlike u prosperitetu pojedinih grana. One će uporedo da se razvijaju a ukoliko ipak dode do značajnih razlika u njihovom prosperitetu, te razlike neće da budu posledica novostvorenih povoljnih uslova za razvitak onih grana koje pokazuju najveći napredak, već posledica slabljenja grana, koje su u zaostatku, prouzrokovanog eventualnim jačanjem istovetne konkurentne industrije ili nekim faktorom tržišnog porekla.

Drugo, suprotno gornjoj pojavi kod zanatskih radionica, kod industrijskih preduzeća oseća se znatno veća razlika između napretka pojedinih proizvodnih grana. Dok na prehranbenu dolazi 25,29% ukupnog broja tvornica u zemlji, na industriju ulja otpada svega 1,34%, na proizvodnju tekstilne konfekcije 0,54%, ma da ove dve poslednje grane ne moraju da su od manjeg značaja po nacionalnu privredu nego što je prva. Do ove razlike je došlo zbog toga što su jedne proizvodne grane imale znatno povoljnije uslove za razvitak od drugih. Te pogodnosti mogu biti različite prirode: ili su povoljniji uslovi za nabavku sirovina, ili su za izvestan proizvod povoljnije tržišne prilike nego za ostale proizvode, ili su na-

vike, sposobnosti i sklonosti stanovništva prema jednoj industriji veće od navika, sposobnosti i sklonosti prema drugoj i tome slično. Izjednačenje ove vrste između pojedinih proizvodnih grana postići će se verovatno tek tada kad kod onih grana, koje su učinile veći napredak, iščeznu faktori koji su ih u tome favorizovali ili kad se evolucijom nacionalnog privrednog organizma, i kod zaostalih proizvodnih grana stvore povoljne okolnosti za njihov brži napredak. Od toga stepena privrednog razvitka jugoslovenska privreda je svakako još vrlo daleko.

Treće, teritorijalna raspodela zanatskih radnji je znatno homogenija od teritorijalne raspodele industrijskih preduzeća. Kad se eliminišu ona komorska područja na kojima se nalaze veći varoški centri — Beograd, Ljubljana, Zagreb — ne postoji velika razlika između broja zanata jednog i broja zanata drugog područja: na teritoriji Osječke komore nalazi se 7,72% svih zanatskih radnji a na teritoriji Skopljanske komore 7,19%, iako se jedna nalazi na krajnjem Severu (Savska banovina) a druga na krajnjem jugu (Vardarska banovina). Iz ovoga izlazi da za razvitak zanata nisu od tolikog značaja bile prirodne privredne okolnosti od kolikog su potrebe stanovništva i lokalne tržišne prilike.

Četvrto, iz statističkih cifara o teritorijalnoj raspodeli industrijskih preduzeća vidi se da su jedni krajevi učinili znatno veći progres u industrijalizaciji no što je to slučaj s drugima; između Dravske, Savske i Dunavske banovine s Upravom grada Beograda na jednoj strani i ostalih delova državne teritorije može da se povuče jedna oštra demarkaciona linija kojom će da se odvoje južni i jugoistočni isključivo agrarni krajevi od severnih i severozapadnih, koji su velikim delom takode agrarni ali pored toga u znatnoj meri i industrijski. Na prve tri banovine otpada oko 70% celokupnog broja tvornica dok je ostatak od 25% raspoređen na ostalih 6 banovina. Iz ovoga izlazi da za razvitak industrijske privrede — suprotno zanatskoj — potrebe stanovništva i lokalni tržišni uslovi nisu bili od presudnog značaja. Mnogo važniju ulogu su tu odigrali razni drugi elementi privrednog i neprivrednog karaktera, od kojih su neki već pomenuti dok će o drugima biti reči u daljem izlaganju.

3. PRIRAŠTAJ INDUSTRIJSKIH PREDUZEĆA POSLE SVETSKOG RATA

10. Stanje industrije u 1918 godini. Ako se s gore opisanom raspodelom industrije na industrijske grane i samoupravna područja, koja predstavlja stanje jugoslovenske industrije krajem 1938, uporedi stanje iz 1918 godine, videće se da

je njena tadašnja teritorijalna raspodela išla još više u korist severnih i severozapadnih krajeva nego danas.¹⁾

Posmatra li se celokupna teritorija Države, vidi se da je ukupan broj od 1855 tvornica iz 1918 godine, koliko ih je tada bilo, bio raspodeljen na pojedina banovinska područja prema sledećem pregledu:

Banovinsko područje	Broj tvornica	% po banovinama	% prema 1938 (1938=100)
U. G. B.	101	5,44	33,01
Dravska	443	23,88	55,03
Savska	429	23,13	45,98
Vrbaska	42	2,26	47,73.
Primorska	65	3,50	43,92
Drinska	124	6,68	48,06
Zetska	29	1,56	39,73
Dunavska	514	27,72	50,89
Moravska	65	3,50	41,40
Vardarska	43	2,32	28,48
S v e g a	1.855	100,00	46,91

Kroz dve decenije od 1918 do 1938 godine, jugoslovenska industrija, zajedno s čitavom jugoslovenskom privredom, prošla je kroz više peripetija koje su ostavile trajnih tragova na njenoj strukturi i koje su odigrale značajnu ulogu pri njenom formiranju i promenama do današnjeg oblika. Zahvaljujući bilo unutrašnjim privredno-političkim merama, bilo međunarodno-privrednim odnosima, industrija je, u vremenskim razmacima od pet godina, nekad nešto više, nekad manje, prolazila kroz značajne obrte, koji su njen razvitak od dve decenije podvojili na više perioda od kojih svaki za sebe ima svoje karakterne osobine. Najglavniji od njih biće dodirnuti u toku ovoga izlaganja.

Prvi period počinje posleratnim privrednim oporavljanjem a završava stabilizovanjem prilika na unutrašnjem tržištu i uredenjem spoljno-trgovinskih odnosa; drugi počinje stabilizovanjem nacionalne monete (1924) i donošenjem nove carinske tarife a završava se početkom svetske privredne krize (1929); treći obuhvata vreme krize sa fazom duboke privredne depresije (do 1933 godine) a četvrti i poslednji period obuhvata vreme oporavljanja od 1934 do 1938 godine.

¹⁾ Podela zemlje na banovine, kao upravna područja, izvršena je tek 1929 godine. Da bi se uprostilo prikazivanje, u ovom izlaganju je za čitav period posmatranja (1918—1938) upotrebljena banovina kao najmanja teritorijalna statistička jedinica. Jednoj banovini su 1918—1929 god. pripadala sva ona industrijska preduzeća koja su u odgovarajućim godinama osnovana na teritoriji koja je dotičnoj banovini pripadala u momentu podele zemlje na banovine.

U statističkom delu ovog izlaganja izvršeni su preseči u petogodišnjim vremenskim razmacima (1918, 1923, 1928, 1933, 1938) i oni su posmatrani u vezi s onim od gore označenih obrta koji su odgovarajući periodi obuhvatali. Iako se momenti statističkog posmatranja na taj način neće potpuno podudarati s fazama privrednih obrta, oni će ipak omogućiti da se dobije dosta verna slika o onom vremenskom periodu koji je protekao pre svakog od tih obrta.

a) Period 1918—1923

11. Značajan industrijski napredak do kraja 1923 godine. Prve poratne godine su predstavljale period privredne dezorganizacije u kojoj se nije moglo računati s jednom sistematski izgrađenom privrednom politikom. Događaji rata i ratna privredna politika, ne samo da su prouzrokovali ogromno uništavanje ekonomskih dobara, već su stvorili i velike poremećaje u tržišnim odnosima i u monetarnoj politici zemlje. U takvim prilikama privredna politika je bila upravljena na podmirivanje najhitnijih potreba i nije mogla da se zadržava na planskoj izgradnji nacionalne industrije.

Krajem prvog petogodišnjeg perioda (1923) industrija je bila raspoređena po banovinskim područjima na sledeći način:

Banovinsko područje	Broj tvornica	% po banovinama	% prema 1938 (1938=100)
U. G. B.	142	5,67	46,41
Dravska	590	23,54	73,29
Savska	638	25,46	68,38
Vrbaska	57	2,27	64,77
Primorska	86	3,43	58,11
Drinska	162	6,46	62,79
Zetska	31	1,24	42,46
Dunavska	644	25,70	63,76
Moravska	94	3,75	59,87
Vardarska	62	2,47	41,06
S v e g a	2.506	100,00	63,38

Karakteristično je kod gornjih cifara da je porast broja industrijskih preduzeća u petogodišnjem periodu od 1918 do 1923 bio dosta veliki: prema stanju u 1918 on iznosi 40,49%. Ovo investiranje u industrijska postrojenja objašnjava se sa više raznih činioca.

Prvo, velika količina papirnog novca emitovanog u periodu ratne privredne politike onemogućivala je normalizovanje tržišnih prilika na bazi liberalne privrede, usled čega je do-

lazilo do naglog skakanja cena i slabljenja domaće valute. Nesigurnost i nepoverenje u nacionalnu monetu imalo je za posledicu da su se imaoći novčanog kapitala trudili da investicijama u robu, nepokretnosti i industrijska postrojenja osiguraju svoj imetak koji je u većini slučajeva u ratnim prilikama olako stvoren.

Drugo, štete prouzrokovane ratom, trebalo je u što kraćem vremenu reparirati da bi se vratilo na redovan privredni život. Nasuprot smanjenim i oslabljenim privrednim snagama nove nacionalne političke zajednice stavljano je novo tržište s relativno jakim tražnjom u odnosu na ponudu što je sa svoje strane takode prouzrokovalo porast cena i proizvođačima pružalo mogućnost visoke zarade.

Treće, poremećaji koji su nastali u međunarodnim privrednim odnosima i slabljenja nacionalnih valuta zemalja koje su učestvovala u ratu prouzrokovalo je jake potrebe u međunarodnim trgovinskim odnosima. Gotovo u svim zemljama problem trgovinske privredne politike se sastojao u uspostavljanju ravnoteže u trgovinskom bilansu. Potreba za uvozom agrarnih proizvoda dovela je do pojačanog izvoza produkcionih sretstava iz idustrijskih zemalja u agrarne; obrnuto, potreba agrarnih zemalja za repariranjem sopstvenih proizvodnih snaga dovela je do povećanja uvoza proizvodnih sretstava — specijalno mašina.

Četvrto, povećanje potreba stanovništva, po izvršenoj demobilizaciji, nacionalna proizvodna delatnost nije mogla u potpunosti da pokrije. S druge strane, uvoz potrošnih dobara morao se ograničavati obzirom na teškoće u pogledu uspostavljanja ravnoteže u trgovinskom i platnom bilansu. Potrebe, koje su ostale nepokrivene, mogle su biti podmirene podizanjem sopstvene industrije koja bi proizvodila dobra namenjena njihovom podmirenju. Da su se nove investicije najvećim delom vršile u industriju koja proizvodi mahom potrošna dobra jasno se vidi i iz tabele na str. 77.

U njenim indeksnim brojevima jedna činjenica naročito pada u oči: kod jednih proizvodnih grana indeksni broj iz godine u godinu postepeno raste dok kod drugih iz godine u godinu pravi nagle skokove. Prvoj grupi industrija pripadaju: prehranbena industrija, industrija pića, hemijska i drvna industrija i još neke. U drugu spadaju industrija kaučuka, industrija hartije, delimično proizvodnja tekstilne konfekcije, zatim industrija mineralnih ulja, proizvodnja metala i proizvodnja mašina.

Do razlike u kretanju indeksa ne dolazi zbog toga što je druga grupa preživljavala izuzetan prosperitet dok se prva postepeno razvijala, već otuda što su kod nje pojedine industrijske grane 1918 godine bile reprezentovane svega sa nekoliko tvornica tako da je podizanje svake nove tvornice dola-

Procentualni porast broja tvornica u periodu 1918—1923 po pojedinim industrijskim granama (1918=100)

Industrijska grana	G o d i n a					
	1918	1919	1920	1921	1922	1923
1. Prehranbena industrija	100,00	104,36	108,71	114,81	122,14	125,95
2. Ind. alkoh. i bezalk. pića	100,00	104,14	108,97	115,87	120,69	122,07
3. Industrija duvana	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
4. Industrija ulja	100,00	103,57	107,14	107,14	107,14	114,28
5. Hemijska industrija	100,00	118,45	125,35	140,84	154,93	164,79
6. Industrija kaučuka	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
7. Industrija drva	100,00	109,81	118,49	130,19	139,24	144,14
8. Industrija hartije	100,00	100,00	125,00	150,00	155,00	165,00
9. Štamparije	100,00	106,67	116,67	136,67	136,67	140,00
10. Industrija kože	100,00	110,20	118,37	124,49	138,78	146,94
11. Tekstilna industrija	100,00	110,62	123,01	132,74	146,90	159,29
12. Proizv. konfekcije	100,00	128,57	128,57	171,41	185,71	200,00
13. Elektr. centrale	100,00	114,23	111,62	117,25	123,94	129,23
14. Ind. mineralnih ulja	100,00	100,00	100,00	150,00	150,00	150,00
15. Ind. nemetalnih minerala	100,00	101,60	104,28	110,16	116,58	129,32
16. Proizvodnja metala	100,00	100,00	100,00	105,00	105,00	105,00
17. Prerada metala	100,00	111,59	120,29	136,23	157,97	171,01
18. Proiz. mašina i motora	100,00	125,00	150,00	175,00	225,00	275,00
19. Ostale industrije	100,00	100,00	100,00	300,00	500,00	500,00

zilo do naročito izražaja u indeksu. Mnoge od ovih grana predstavljaju takve industrije koje zahtevaju i velike novčane investicije i prostrano tržište tako da je izgradivanje novih preduzeća unapred ograničeno na minimalan broj: to su industrija proizvodnje metala, industrija mineralnih ulja, proizvodnja hartije i sl.

12. Napredak industrije potrošnih dobara. Od industrija koje traže male i srednje investicije najveći napredak su učinile baš one koje proizvode artikle namenjene konačnoj potrošnji. Industrija životnih namirnica povećala je broj tvornica u ovom petogodišnjem periodu za 25,95%. U odnosu na neke druge proizvodne grane ovaj procenat nije velik. Međutim porast u apsolutnim brojevima je vrlo značajan obzirom da je u 1918 godini najveći broj industrijskih preduzeća pripadao ovoj grani. Sličan progres učinila je i industrija pića čiji broj tvornica se od 1918 do 1923 povećao sa 100,00 na 122,07. Industrija ulja povećala se sa 100 na 114,28.

Druge tri značajne proizvodne grane, koje proizvode potrošna dobra, su industrija kože, industrija tekstila i proizvodnja tekstilne konfekcije. Indeks ove poslednje se udvostručio u gornjem petogodišću, ma da ovaj porast ne treba precenjivati obzirom na mali broj njenih tvornica, koje su postojale 1918 god. Mnogo značajniji napredak je učinila proizvodnja tekstila koja je, u ovom razdoblju, porasla sa 100

na 159,29. Razvitak ove industrije favorizovan je trima značajnim okolnostima: veliko unutrašnje tržište, oslabljena spoljašnja konkurencija zbog carinske zaštite i najzad povoljni uslovi za razvitak ove delatnosti obzirom na tradiciju i iskustva koja su u toj privrednoj grani ranije stečena. Industrija kože gotovo nimalo nije zaostala iza industrije tekstila i proizvodnje tekstilne konfekcije. Mali broj tvornica, koji je u ovoj grani postojao 1918 godine,¹⁾ mogao bi dovesti do toga da se preceni vrednost gornjeg indeksa ali u svakom slučaju njen napredak je u pomenutom razdoblju bio vrlo osetan.

13. Napredak industrije proizvodnih sretstava. Od industrija koje ne proizvode artikle namenjene isključivo definitivnoj potrošnji, svakako je najveći napredak učinila industrija prerade metala. Od 1918 do 1923 ona se, po broju tvornica, povećala sa 100 na 171,01. Okolnosti koje su favorizovale razvitak ove grane, slične su okolnostima koje su favorizovale razvitak tekstilne industrije: povoljni spoljno-trgovinski odnosi, dosta veliko unutrašnje tržište a naročito investicije srednje veličine.

Pada naročito u oči osetan porast hemijske industrije i industrije drva, ma da, u većini slučajeva, ni jedna ni druga od njih ne predstavljaju delatnosti koje proizvode artikle namenjene definitivnoj potrošnji. Prva je u razdoblju od pet godina porasla sa 100,00 na 164,79, dok se kod druge broj tvornica povećao sa 100 na 144,14.

Napretku hemijske industrije je svakako najviše doprinelo to što je ova vrsta proizvodnje vrlo heterogena a pored toga mnoge njene delatnosti ne zahtevaju velike investicije (farmaceutska industrija).

Napredak industrije drva ima svoga osnova u vremenu pre Ujedinjenja, jer je ova proizvodna grana već tada bila razvijena u krajevima koji su pripadali Austro-Ugarskoj — naročito Bosna, Slovenija i Slavonija. Druga povoljna okolnost koja je nju favorizovala je svakako i uprošćen proces proizvodne delatnosti tako da je njeno vodenje i upražnjavanje pristupačno i samom seoskom staležu, koji redovno nema nikakve kvalifikacije za bilo koju vrstu industrijske proizvodnje.

15. Podela industrije po banovinskim područjima krajem 1923. Na kraju ovog prvog petogodišnjeg perioda odnos po broju tvornica između pojedinih banovinskih područja nešto se izmenio. Severni i severozapadni krajevi, u kojima se 1918 nalazilo 74,73% celokupne industrije, povećali su taj procenat na 80,37 ali je u njihovom međusobnom odnosu došlo do izvesnih razlika u napretku; područje U. G. B. povećalo je broj

¹⁾ Ova godina je uzeta kao baza 100 za izračunavanje indeksa.

svojih tvornica za 13,40%, Dravska banovina za 18,26%, Savska za 22,40%, a Dunavska za 12,87%. Zbog napretka područja Savske banovine a delimično i napretka U. G. B., procenat tvornica, koji otpada na U. G. B., povećao se sa 5,44% na 5,67% a procenat Savske banovine s 23,13% na 25,46%, dok je procenat Dravske opao s 23,88% na 23,54%, a procenat Dunavske s 27,72% na 25,70%.

Južni i jugoistočni krajevi zemlje, u kojima je industrija znatno manje razvijena, uzeti kao celina, učinili su manji napredak u pogledu podizanja novih tvornica nego severni. Od banovina koje obuhvataju ovo područje Moravska je najviše napredovala povećavši broj svojih tvornica u vremenu od pet godina za 18,47%. Njen napredak ima da se pripiše razvitku tekstilne industrije koja je u njoj već dotada bila dovoljno razvijena te je i u ovom vremenskom periodu učinila značajno povećanje.

Vrbaska banovina je povećala broj svojih tvornica za 17,04% — dakle nešto manje nego Moravska — zahvaljujući opet razvitku drvne industrije, dok su Primorska, Drinska i Vardarska slabije napredovale. Prva je u porastu za 14,19%, druga 14,73%, treća 12,58%. Najslabiji napredak je učinila Zetska banovina povećavši broj tvornica svega za 3,73%.

Zbog ovakve evolucije industrije izmenio se i u južnim banovinama odnos u pogledu broja tvornica koje im pripadaju. Procenat tvornica Moravske, u odnosu na broj tvornica u čitavoj industriji povećao se sa 3,50% na 3,75%, u Vrbaskoj sa 2,26% na 2,27% a u Vardarskoj s 2,32% na 2,47%. Taj procenat je međutim opao u Primorskoj banovini s 3,50% na 3,43%, u Drinskoj sa 6,68% na 6,46% a u Zetskoj s 1,56 na 1,24%.

b) Period 1924—1928

15. Slabiji napredak severnih a jači južnih krajeva. Bitna karakteristika drugog perioda posleratnog razvitka jugoslovenske preradivačke industrije ocrta se u slabijoj investicionoj aktivnosti uopšte. Prema porastu broja tvornica, koji je u prvom periodu iznosio 751, u ovom periodu su osnovane svega 532 nove tvornice, t. j. 219 manje. Njihov broj, koji je krajem 1923 iznosio 2506, popeo se krajem 1928 na 3038. On je u 1928 na sledeći način bio teritorijalno raspoređen:

Teritorijalna raspodela tvornica po banovinskim područjima krajem 1928 godine:

Banovinsko područje	Broj tvornica	% po banovinama	% prema 1938 (1938=100) ¹⁾
U. G. B.	202	6,72	66,01
Dravska	671	22,31	83,35
Savska	750	24,94	80,39
Vrbaska	72	2,19	81,82
Primorska	103	3,43	69,59
Drinska	203	6,22	78,68
Zetska	48	1,30	65,75
Dunavska	777	25,84	76,93
Moravska	121	4,02	77,07
Vardarska	91	3,03	60,26
S v e g a	3038	100,00	76,83

Iz procentualnog odnosa prema 1938 godini vidi se da su severni krajevi, u kojima je pretežan deo industrije, podigli relativno manji broj industrijskih objekata, kako u odnosu prema prethodnom periodu, tako isto i u odnosu prema južnim krajevima. Naročito je upadno smanjen broj novih tvornica u Dravskoj i Savskoj banovini. Dok se kod prve taj broj u prethodnom periodu povećao za 18,26%, prema 1938 godini, u ovom periodu povećanje iznosi svega 10,04%. U Savskoj banovini je slična pojava: odnos novih tvornica u ovom periodu prema novim tvornicama prethodnog perioda je 12,01 : 22,40. Investiciona aktivnost se, na taj način, skoro dvostruko smanjila.

Za razliku od dveju gornjih banovina, u Dunavskoj, koja takode pripada severnim krajevima, broj novih tvornica se nešto (0,30%) povećao u odnosu na prethodni period.

Najvažniji napredak, u severnim krajevima je učinilo područje Uprave grada Beograda. Dok je u prethodnom periodu broj novih tvornica ovoga područja iznosio 13,40% broja iz 1938 god., on se sada povećao na 20,40%.

Suprotno tendenciji slabljenja investicione aktivnosti koja se osećala kod severnih banovina, u južnim je ta aktivnost povećana. Od svih šest banovina ovog područja u Primorskoj, Moravskoj i Vardarskoj je podignut skoro isti broj novih tvornica kao i u prethodnom periodu. U ostale tri taj broj

¹⁾ U čitavom ovom izlaganju povećanje broja tvornica, radnih mesta, pogonskih snaga i kapitala, kad je posmatrano po industrijskim granama, proračunavato je u odnosu na stanje u 1918 (1918=100). Pri posmatranju porasta po banovinama, za osnovu je uzeto stanje u 1938 god. (1938=100), zbog toga što u 1918 nije postojala podela po banovinama. Ova razlika u tehnici proračunavanja neće verovatno čitaocima stvarati velike teškoće.

je čak i povećan. Tako u Drinskoj povećanje je učinjeno sa 14,73% na 15,89%, u Vardarskoj sa 12,58% na 19,20% a u Zetskoj sa 3,73% na 23,29%.

Uzroci smanjene investicione aktivnosti u ovom periodu moći će da se upoznaju i rasvetle u toku daljeg izlaganja strukture jugoslovenske industrije. Tome upoznavanju će da doprinese i sledeća tabela iz koje se vidi kakav je bio napredak industrije po pojedinim granama u ovom petogodišnjem razdoblju.

Procentualan porast broja tvornica u periodu 1924—1928 po pojedinim industrijskim granama (1918=100)

Industrijska grana	G o d i n a					
	1923	1924	1925	1926	1927	1928
1. Prehranbena industrija	125,95	130,13	135,57	139,93	139,93	148,82
2. Ind. alkoh. i bezalk. pića	122,07	122,76	129,66	137,24	146,90	148,28
3. Industrija duvana	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
4. Industrija ulja	114,28	114,28	121,43	135,71	153,57	153,57
5. Hemijska industrija	164,79	173,24	184,51	194,37	201,41	209,86
6. Industrija kaučuka	100,00	100,00	200,00	200,00	200,00	200,00
7. Industrija drva	144,14	150,57	156,60	159,62	166,4	173,21
8. Industrija hartije	165,00	170,00	170,00	175,00	175,00	185,00
9. Štamparije	140,00	146,67	150,00	160,00	170,00	170,00
10. Industrija kože	146,94	155,10	159,18	163,26	171,43	175,55
11. Tekstilna industrija	159,29	165,49	174,34	192,04	211,50	226,55
12. Proizv. konfekcije	200,00	214,28	228,57	228,57	242,86	242,86
13. Elektr. centrale	129,23	135,21	142,25	151,06	159,15	163,73
14. Ind. mineralnih ulja	150,00	150,00	150,00	150,00	150,00	150,00
15. Ind. nemet. minerala	120,32	121,92	127,27	130,48	133,69	136,36
16. Proizvodnja metala	105,00	105,00	105,00	110,00	110,00	110,00
17. Prerada metala	171,01	178,26	189,85	201,45	208,69	220,29
18. Proizv. mašina i motora	275,00	325,00	375,00	400,00	475,00	475,00
19. Ostale industrije	500,00	600,00	600,00	700,00	800,00	1000,00

Kao i u ranijem periodu, radi pravilne ocene napretka pojedinih industrijskih grana, potrebno je eliminisati one industrije koje su još u začetku svoga razvitka te, zbog malog broja njihovih tvornica, može da dode do precenjivanja značaja njihovog napretka. To su industrija kaučuka i industrije obuhvaćene granom »ostale«, čiji je broj vrlo mali. Slično je stanje i kod proizvodnje duvana, koja je državni monopol i broj tvornica uopšte nije povećan, kao i kod industrije mineralnih ulja čiji proizvodni kapacitet je još u početku ovog perioda bio dovoljan za jugoslovensko tržište tako da se nije osetila potreba za novim investiranjem.

16. Značajniji napredak industrije potrošnih dobara od industrije proizvodnih sretstava. Kao i u periodu 1918—1923, najznačajniji napredak su učinile one industrijske grane koje proizvode artikle namenjene konačnoj potrošnji najširih slo-

jeva. Industrija životnih namirnica se povećala za 22,87% prema 25,95% u prethodnom periodu. Protivno ovome industrija pića i industrija ulja učinile su veći napredak nego u prethodnom periodu. Prva je porasla za 26,21% a druga za 39,29%.

U najvećoj meri je napredovala ipak tekstilna industrija. Proizvodnja tekstila se povećala za 66,26% prema stanju u 1918 godini a izrada tekstilne konfekcije za 42,86%. Ovo su dve industrijske grane u čijem progresu je, kroz čitav ovaj desetogodišnji period, bilo najmanje zastoja, što pokazuje da su za njihov razvitak vladali izuzetno povoljni uslovi. Pored širokog nacionalnog tržišta, početkom ovog perioda doneta je nova carinska tarifa, kojom je domaća produkcija tih dveju grana stavljena pod naročitu zaštitu.

Od svih ostalih industrijskih grana izvestan napredak, u odnosu na prethodni period, učinile su jedino električne centrale i industrija proizvodnje mašina. Napredak prvih je razumljiv obzirom da najveći broj centrala pripada javnopravnim telima — opštinama, gradovima i državnim institucijama — i da ovaj period obuhvata godine u kojima su rasli državni i samoupravni prihodi. Povećanje industrije motora, mašina i aparata u velikoj meri ima da se pripíše povoljnom razvitku spoljne trgovine. U većini slučajeva, tvornice ove grane predstavljaju manje industrijske objekte a vrlo često i veće montažne radionice. Povećana razmena agrarnih proizvoda za industrijske i niska carina na mašine a visoka na mašinske delove, dali su povoda stranim industrijskim preduzećima da u zemlji podižu radionice prostijih mašina odnosno mašinskih delova kojima ima da se repariraju i dopunjavaju mašine i postrojenja koja su dotične firme uvezle iz inostranstva.

Hemijska industrija, industrija kože, industrija drva, industrija hartije, štamparije, prerada nemetalnih minerala i prerada metala, pokazuju znatno slabiju investicionu aktivnost nego u prethodnom periodu. Kod prve se broj novih tvornica smanjio sa 64,79% prema 1918 na 45,07%, kod druge s 38,78% na 28,61%, kod treće s 44,14% na 29,07%, kod četvrte s 65,—% na 20,—%, kod pete s 40,—% na 30,—%, kod šeste s 20,82% na 16,04% a kod sedme sa 71,08% na 49,28%. Glavni razlog ovog opadanja broja novih industrijskih preduzeća leži s jedne strane u nedovoljnoj veličini domaćeg tržišta a s druge u pojačanoj konkurenciji inostranstva. One proizvodne grane čija produkcija je upravljena na stvaranje novih proizvodnih sretstava, zbog svoje nedovoljne proizvodne sposobnosti, nisu mogle u punoj meri da se uzmu u zaštitu protiv strane konkurencije. To je naročito slučaj s metalnom industrijom: da bi se omogućilo što lakše investiranje i podizanje domaće proizvodnje, novom carinskom tarifom je oslobođen carine svaki uvoz mašina i proizvodnih sretstava koja se ne izrađuju

u zemlji. Ovim su stvoreni povoljni uslovi za razvitak izvesnih proizvodnih grana ali su istodobno i pogoršani uslovi za osnivanje preduzeća koja bi u zemlji proizvodila takve mašine. To se vidi i iz uporedenja industrije prerade metala s industrijom proizvodnje mašina i motora. Napredak prve je otežan zbog nedovoljno prostranog domaćeg tržišta a delimično i zbog konkurencije inostranstva. Napredak druge je favorizovan time što je stranim proizvođačima omogućen bescarinski uvoz proizvodnih mašina što povlači za sobom osnivanje raznih većih i manjih radionica u zemlji, od strane tih istih firmi, koje imaju za zadatak da opravljaaju te mašine i eventualno izrađuju delove koji inače nisu slobodni od carine.

One industrijske grane, za koje je gore navedeno da su u opadanju prema prethodnom periodu a koje proizvode artikle namenjene neindustrijskoj potrošnji (najveći deo industrije kože i hartije, izvesne hemijske industrijske grane, prerada nemetalnih minerala i sl.), ukoliko nisu ometane u razvitku nedostatkom tržišta, ometane su stranom konkurencijom, koja postaje jača u fazi privrednog prosperiteta: pojačana kupovna snaga domaćih potrošača često je sklonija stranoj nego domaćoj robi; specifična carinska stopa, zbog višeg nivoa cena, postaje u periodu prosperiteta manje efikasna nego u periodu privrednog nazadovanja.

c) Period 1929—1933

17. Ista investiciona aktivnost kao i u periodu prosperiteta. Opadanje investicione aktivnosti produženo je u periodu od 1929 do 1933 skoro istim onim laganim tempom kojim se vršilo i u prethodnom periodu, iako je ovo period ekonomske krize i duge privredne depresije.

Polazeći isključivo od broja novopodignutih industrijskih preduzeća, teško bi se mogla zapaziti razlika između uticaja privrednog prosperiteta i uticaja krize i privrednih zastoja na razvitak investicione aktivnosti. Najveći broj novih tvornica je podignut u prvom periodu, kad je vladala opšta pomatnja i dezorijentisanost na tržištu. Drugi period je period privrednog dizanja ali se u njemu smanjuje broj novih industrijskih preduzeća. Treći je obuhvaćen vremenom najveće privredne depresije i u njemu se produžuje opadanje broja novih industrijskih preduzeća istim tempom kao i u prethodnom. Docnije će se videti da je isti taj tempo produžen i kroz četvrti period, iako je to vreme privrednog ozdravljivanja i oporavka.

Ukupan broj tvornica u ovom periodu je porastao za 17,08%. Prema stanju od 3.038 iz 1928 sada u industriji postoji 3557 tvornica. Na pojedina banovinska područja one su raspoređene prema tabeli na sledećoj strani.

Teritorijalna raspodela tvornica prema banovinskim područjima krajem 1933 godine:

Banovinsko područje	Broj tvornica	% po banovinama	% prema 1938 (1938=100)
U. G. B.	253	7.12	82,68
Dravska	767	21,60	95,28
Savska	863	24,30	92,49
Vrbaska	83	2,17	94,32
Primorska	133	3,75	89,86
Drinska	234	6,59	90,70
Zetska	60	1,69	82,19
Dunavska	900	25,34	89,11
Moravska	145	4,08	92,36
Vardarska	119	3,35	78,80
S v e g a	3557	100,00	89,96

18. Slabiji napredak severnih a jači napredak južnih krajeva. Prva karakteristika, koja pada u oči kod gornjeg pregleda, je u tome da su područja koja su industrijski naprednija, napravila relativno manji progres od onih čija privreda je na polju industrijalizacije još u svojoj početnoj fazi. Severni krajevi, obuhvaćeni Dravskom, Savskom i Dunavskom banovinom, skoro u podjednako meri su povećali broj svojih tvornica u ovom petogodišnjem periodu: Dravska za 11,93% prema stanju u 1938 god., Savska 12,10% a Dunavska 12,18%. Jedino je U. G. B. napravila značajniji napredak tako da broj novih tvornica iznosi 16,67%.

Za razliku od severnih, južna banovinska područja, izuzev Vrbasku i Drinsku banovinu, su učinila značajniji napredak na polju industrijalizacije. Broj novih tvornica u Primorskoj se povećao za 20,27% prema stanju u 1938 godini, u Vardarskoj za 18,54%, u Zetskoj za 16,44% a u Moravskoj za 15,29%.

Usled razlike u progresu severnih i južnih krajeva, teritorijalna raspodela industrije pomerila se nešto više u korist južnih. Procenat celokupne industrije koji otpada na tri najrazvijenije industrijske banovine — Dravsku, Savsku i Dunavsku — smanjio se u odnosu na prethodni period: u Dravskoj sa 22,31% na 21,60%, u Savskoj sa 24,94% na 24,30% a u Dunavskoj sa 25,84% na 25,34%.

Suprotno gornjem, u južnim i jugoistočnim krajevima povećao se procenat industrijskih preduzeća koji na njih otpada od ukupnog broja: na području U. G. B., umesto 6,72% svih tvornica iz prethodnog perioda nalazi se sada 7,12%, u Zetskoj banovini 1,69% umesto 1,30%, u Moravskoj 4,08%, umesto 3,02% a u Vardarskoj 3,35% umesto 3,03%.

Središnja zona Države, koja je obuhvaćena Vrbaskom

banovinom, pokazala je najslabiji napredak; u njoj se broj industrijskih preduzeća smanjio sa 2,19% na 2,17% celokupne industrije.

Napredak pojedinih industrijskih grana u ovom petogodišnjem periodu vidi se iz sledeće tabele:

Procentualan porast broja tvornica u periodu od 1928—1933 po pojedinim industrijskim granama (1918=100):

Industrijska grana	G o d i n a					
	1928	1929	1930	1931	1932	1933
1. Prehrambena industrija	148,82	151,91	156,26	160,80	163,70	167,87
2. Ind. alkoh. i bezalk. pića	148,28	153,10	156,55	164,44	164,83	168,28
3. Industrija duvana	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
4. Industrija ulja	153,57	164,29	171,43	175,00	175,00	185,71
5. Hemijska industrija	209,86	222,54	230,98	240,85	243,66	252,11
6. Industrija kaučuka	200,00	200,00	200,00	200,00	200,00	200,00
7. Industrija drva	173,21	181,51	190,94	194,72	197,36	199,25
8. Industrija hartije	185,00	190,00	195,00	205,00	215,00	215,00
9. Štamparije	170,00	180,00	186,67	196,67	200,00	200,00
10. Industrija kože	177,55	189,80	197,96	202,04	208,16	222,45
11. Tekstilna industrija	265,5	246,02	259,29	270,80	282,30	295,58
12. Proizv. konfekcije	242,86	242,86	242,86	242,86	271,43	271,43
13. Elekt. centrale	163,73	171,83	179,58	185,21	189,79	194,37
14. Ind. mineralnih ulja	150,00	150,00	166,67	166,67	166,67	200,00
15. Ind. nemetal. minerala	136,36	140,64	144,92	147,59	149,73	150,80
16. Proizvodnja metala	110,00	110,00	115,00	115,00	115,00	120,00
17. Prerada metala	220,29	231,88	242,03	249,27	257,97	260,87
18. Proizv. mašina i motora	475,00	475,00	525,00	575,00	625,00	625,00
19. Ostale industrije	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00

19. Slabiji napredak industrije životnih namirnica od ostalih proizvodnih grana. Kao i u prethodnom periodu, procentualno najveće investicije izvršene su u industriji proizvodnje mašina. U petogodišnjem vremenskom razdoblju broj novih tvornica u ovoj industrijskoj grani se povećao za 150% prema stanju 1918 godine. U celokupnom napretku industrije ova cifra ipak neće da se preceni ako se ima u vidu da ta grana još uvek predstavlja relativno slabo razvijenu proizvodnu delatnost.

Za razliku od navedene industrije proizvodnih sretstava, sve grane industrije životnih namirnica pokazuju osetniji zastoj u investiranju. Broj novih tvornica smanjio se prema prethodnom periodu u prehrambenoj industriji s 22,87% na 19,06%, u industriji pića s 26,21% na 20,—%, a u industriji ulja s 39,29% na 32,14%. Izgleda da su ovome smanjenju doprinele dve vrste razloga; jedni su konjunkturog a drugi trgovinsko-političkog karaktera.

Naglašeno je da je prehrambena industrija jedna od najdo-
stupačnijih grana sitnom kako varoškom tako i seoskom kapitalisti. Ranije dosta intenzivno investiranje, koje je ovaj

vršio, znatno je ublaženo u ovom periodu, jer je svetska privredna kriza, koja pada u ovo vreme, pogodila u najvećoj meri baš taj red privrednika. To može da se zapazi kod mlinске industrije a takode i kod industrije ulja.

Poremećaji trgovinsko-političke prirode još osetnije su uticali na podizanje nove industrije no što je bilo dejstvo krize na investicionu sposobnost sitnih i srednjih kapitalista. U ovaj period padaju najzamašnije agrarno-protekcioniističke mere u susednim industrijskim zemljama. To naročito važi za Austriju, Čehoslovačku i Nemačku — dakle za najvažnije pijace naših proizvoda industrije životnih namirnica. Na jednoj strani sistematsko smanjenje uvoznih kontingenata a na drugoj sve rigoroznija primena veterinarskih konvencija, stvarali su znatne teškoće našoj prehranbenoj industriji — naročito industriji prerade mesa, kod koje je i rad postojećih preduzeća doveden u pitanje. O novim preduzećima u ovoj grani jedva je moglo biti reči.

Obrnuto slučaju industrije životnih namirnica, čije povećanje je bilo uslovljeno s jedne strane mogućnošću izvoza njenih proizvoda a s druge mogućnošću povećanja domaće potrošnje, tekstilna, kožna i hemijska industrija kao i industrija prerade metala, učinile su naročiti napredak u investicionoj aktivnosti. Broj novih tvornica, ma da je i u prethodnom periodu bio znatan (66,26%) povećao se sada za 69,03% u tekstilnoj a za 44,90% u industriji kože. U hemijskoj industriji i industriji prerade metala investiciona aktivnost je nešto smanjena prema prethodnom periodu ali ona ipak dostiže značajnu cifru: u prvoj 42,85% prema 45,07% a u drugoj 40,58% prema 49,28% iz prethodnog perioda.

Napretku ovih proizvodnih grana doprineli su razni činioci među kojima tržišna orijentacija, karakter tražnje njihovih artikala, carinska zaštita i spoljno-trgovinski odnosi.

Proizvodi ovih industrija upućeni su isključivo na unutrašnje tržište i namenjeni potrošnji širokih narodnih slojeva. Njihova tražnja je neelastična i privredna kriza nije mnogo dejstvovala u smislu smanjenja potrošnje. S druge strane u uvoznjoj trgovini je dolazilo do sve većih teškoća, usled trgovinsko-političkih mera koje su preduzimane u svim zemljama. Klirinški sporazumi, zaključeni sa svima zemljama s kojima su naši trgovinski odnosi bili najtešnji, još u većoj meri su vezali uvoznju trgovinu za te zemlje. Kako su one bile skoro jedini potrošači naših agrarnih proizvoda, trebalo je prema njima orijentisati takode i čitavu uvoznju trgovinu u cilju uspostavljanja ravnoteže bilansa. Kompenziranje agrarnog izvoza industrijskim uvozom međutim može da se vrši samo do izvesnih granica. Kod mnogih finalnih proizvoda uvoz je orijentisan i prema neklirinškim zemljama iz bilo kojih razloga. Ako su u pitanju potrošna dobra, tada i ukusi potrošača

igraju značajnu ulogu. Pored toga, dosta visoka carinska zaštita finalnih proizvoda otežava uvoz tih proizvoda, naročito kad su u pitanju lošiji kvaliteti, manje vrednosti, koja je uz to opala još i zbog pada cena, prouzrokovanog krizom. Gore pomenute restriktivne mere, koje su na stranim pijacama dovele do smanjenja izvoza naših agrarnih proizvoda, reperkutovale su se na uvoz industrijskih proizvoda iz tih zemalja. Proširena je uz to carinska zaštita za neke proizvode metalne industrije i industrije papira. S druge strane, pokušaji nekih stranih zemalja da se snizi carina na pojedine finalne proizvode ostali su bezuspešni (carina na obuću).

Usled ovakvih spoljno-trgovinskih odnosa, zemljama potrošačima naših agrarnih proizvoda, koje su uvezile kroz kliring, ostalo je da jedan deo toga uvoza kompenziraju, ili finalnim potrošnim dobrima po niskim cenama i uz visoku carinu, ili sirovinama odnosno polufabrikatima ali uz znatan gubitak rada za nacionalnu privredu. U najviše slučajeva, nijedna od ovih vrsta izvoza nije mogla da u potpunosti omogući uspostavljanje ravnoteže u platnom bilansu; on je s nekim zemljama godinama ostao za nas aktivan. Rezultat ovih teškoća u uvoznoj trgovini je bio da je uvoz mnogih finalnih proizvoda neelastične tražnje bio postepeno supstituisan uvozom fabrika koje su u zemlji izradivale te proizvode.

d) Period 1934—1938

20. Opadanje broja novih tvornica. U fazi privrednog oporavljanja, investiciona aktivnost u industriji produžila se isto tako sporim tempom kao i u fazi depresije koja joj je prethodila. Broj tvornica koji je krajem 1933 iznosio 3.557, popeo se krajem 1938 god. na 3.954 što prestavlja povećanje u ovom periodu od 397 tvornica odnosno 21,40% prema stanju iz 1918 godine. Taj broj je bio raspoređen na pojedina banovinska područja prema tabeli na sledećoj strani.

Opadanje broja novih tvornica u severnim krajevima u ovom periodu je još osetnije nego u ranijim. Jedino je Uprava grada Beograda učinila značajniji napredak povećavši taj broj za 17,32% dok je u periodu 1928—1933 povećanje iznosilo 16,67%. U Dravskoj banovini se ovaj broj smanjio sa 11,93% na 4,72%, u Savskoj sa 12,10% na 7,51%. Manje osetno je smanjenje u Dunavskoj banovini, gde broj novih tvornica iznosi 10,89% dok je u prethodnom periodu iznosio 12,18%.

Od južnih krajeva, koji su industrijski manje razvijeni, najveći napredak je učinila Vardarska banovina. Broj njenih novih tvornica povećao se za 21,20% prema stanju u 1938 dok je u prethodnom periodu povećanje iznosilo 18,54%. Posle Vardarske dolazi Zetska s porastom od 17,81%.

Teritorijalna raspodela tvornica prema banovinskim područjima krajem 1938 godine:

Banovinsko područje	Broj tvornica	% po banovinama
U. G. B.	309	7,79
Dravska	807	20,49
Savska	936	23,75
Vrbaska	90	2,24
Primorska	151	3,77
Drinska	260	6,57
Zetska	76	1,86
Dunavska	1.012	25,71
Moravska	160	4,00
Vardarska	152	3,83
S v e g a	3.954	100,00

Industrijski napredak središnjeg područja Države bio je jači od napretka severnih ali slabiji od napretka južnih krajeva. U Moravskoj banovini nastalo je povećanje za 7,64% prema stanju u 1938 god., u Drinskoj za 9,30%, u Vrbaskoj za 5,67% a u Primorskoj za 10,14%.

Neujednačen napredak u industrijskom razvitku pojedinih samoupravnih područja doveo je do ponovnih promena u teritorijalnoj raspodeli industrije. Procenat industrijskih preduzeća koja pripadaju U. G. B., Dunavskoj, Vardarskoj, a delimično i onih koja pripadaju Zetskoj, Primorskoj i Vrbaskoj banovini se povećao, dok se procenat preduzeća Dravske, Savske, Drinske i Moravske smanjio.

Priraštaj kod pojedinih industrijskih grana u ovom petogodišnjem razdoblju vidi se iz statističkog pregleda datog na strani 89.

21. Neujednačen napredak pojedinih industrijskih grana. Pored toga što se broj novih tvornica znatno smanjio u odnosu na svaki od ranijih perioda, u njemu se javlja nekoliko karakterističnih pojava koje se ni u jednom od ranijih perioda nisu mogle da zapaze.

Prvo, ma da je smanjen ukupan broj novih tvornica u čitavoj industriji, neke industrijske grane su napravile skoro isti progres kao i u ranijim godinama, što je svakako smanjilo procenat učešća u ukupnom broju industrijskih preduzeća onim granama koje su bile u zastoju. Tekstilna industrija, koja se u prva tri perioda skoro utrostručila prema stanju u 1918, u ovom periodu je postigla veći porast no i u jednom od ranijih povećavši se za 85,84% prema 1918 godini. Suprotno ovoj, njoj najsrodnija industrija — proizvodnja tekstilne konfekcije — koja je u ranijim periodima takode učinila

Procentualan porast broja tvornica u periodu 1934—1938
po pojedinim industrijskim granama (1918=100):

Industrijska grana	G o d i n a					
	1933	1934	1935	1936	1937	1938
1. Prehrambena industrija	167.88	170.96	173.68	176.41	178.04	180.22
2. Ind. alkoh. i bezalk. pića	168.28	171.72	172.41	175.17	177.24	177.24
3. Industrija duvana	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
4. Industrija ulja	185.71	189.29	189.29	189.29	189.29	189.29
5. Hemijska industrija	252.11	261.97	264.79	269.01	283.10	290.14
6. Industrija kaučuka	200.00	300.00	300.00	300.00	500.00	500.00
7. Industrija drva	199.25	203.02	206.04	207.55	211.70	213.21
8. Industrija hartije	215.00	220.00	230.00	230.00	245.00	255.00
9. Štamparije	200.00	206.67	210.00	216.67	216.67	220.00
10. Industrija kože	222.45	228.57	232.65	232.65	232.65	236.73
11. Tekstilna industrija	295.58	320.35	336.28	361.06	372.56	381.42
12. Proizv. konfekcije	271.43	285.71	300.00	300.00	300.00	300.00
13. Elektr. centrale	194.37	195.77	198.94	203.17	204.58	205.63
14. Ind. mineralnih ulja	200.00	216.67	216.67	216.67	216.67	216.67
15. Ind. nemetal. minerala	150.80	152.41	155.61	156.08	157.22	158.82
16. Proizvodnja metala	120.00	120.00	135.00	135.00	135.00	140.00
17. Prerada metala	260.87	266.67	273.91	276.81	291.30	298.55
19. Proizv. mašina i motora	625.00	700.00	725.00	775.00	775.00	800.00
19. Ostale industrije	100.00	1000.00	1000.00	1000.00	1200.00	1200.00

značajan napredak — povećala je u ovom periodu broj tvornica u istom odnosu kao i u prethodnom (28,57%).

Dosta sličan poslednjoj je i napredak industrije kože. Ovde nije odvojena produkcija kože od produkcije izrada od kože i kožne obuće kako bi se odvojeno mogao posmatrati napredak jedne i druge proizvodne grane. Izgleda međutim da su one obadve u zastoju prema ranijim periodima: nove tvornice predstavljaju prema 1918 god. povećanje od svega 14,28%, dok je u prethodnom periodu to povećanje iznosilo 44,90%.

Čime može da se objasni nazadak ovih dveju proizvodnih grana (konfekcija tekstila i industrija kože)? U proizvodnim okolnostima nije došlo ni do kakvih bitnih promena. S druge strane ovo su artikli koje troše najširi slojevi i malo je verovatno da smanjenje broja novih preduzeća može da bude posledica smanjene potrebe potrošača. Smanjenje kupovne snage potrošača takode ne može da se uzme kao ozbiljan razlog, jer je za to smanjenje bilo više izgleda u prethodnom periodu, koji je bio period depresije, nego sada. Izgleda da su ove dve grane pogodene i fiskalnom politikom, usled zavođenja trošarine na industrijsku odeću i obuću počev od 1 aprila 1936 godine. Karakteristično je naime da, posle te trošarine, nije osnovana nijedna nova tvornica konfekcije, dok se broj tvornica obuće neznatno povećao.

Ovde je potrebno da se istakne još jedna okolnost koja je dovela do smanjenja intenziteta podizanja novih tvornica u ovom periodu. To je osetno povećanje proizvodnog kapaciteta industrije kože u prethodnom periodu. Podizanjem Batinih preduzeća (1931/2) kapacitet industrije obuće je u mnogo većoj meri porastao no što je bio porast potrošačke kupovne snage, ma da je ovo bio period privrednog oporavljanja. Zemlja se u tom pogledu skoro potpuno emancipovala od inostranstva. Ova grana je na stranu pijacu bila upućena samo u pogledu uvoza boljih kvaliteta kože (indijski kips) ali je u zamenu za taj uvoz mogla da se izveze domaća štavljena koža lošijeg kvaliteta.

Drugo, industrijske grane, koje su u jugoslovenskoj proizvodnoj delatnosti brojno najviše zastupljene, a to su industrije koje proizvode životne namirnice, pokazale su u ovom periodu najslabiji napredak: prehranbena se povećala svega za 12,34% broja tvornica iz 1918 dok je u prethodnom periodu to povećanje iznosilo 22,87%; industrija pića svega za 8,96% prema 26,21% iz prethodnog perioda a industrija ulja za 3,58% prema 39,29%. Zastoj u podizanju novih tvornica ovih industrijskih grana izgleda da je nastao u najvećoj meri kao posledica zasićenosti domaćeg tržišta njihovim proizvodima. Dalje investicije u njih moći će se produktivno da vrše samo u slučaju ako se poveća unutrašnje tržište povećanjem kupovne snage domaćih potrošača ili ako se ono proširi povećanjem izvoza.

Najzad treće, industrija proizvodnih sretstava povećala se i u ovom periodu skoro isto tako intenzivno kao i u prethodnim. Najveće povećanje su učinile industrija mašina i industrija prerade metala u kojima je broj novih tvornica procentualno skoro isti kao i u prethodnom periodu. Hemijska industrija, koja je kroz sve ranije periode naglo rasla, povećala se u ovom periodu skoro u istom onom odnosu kao i ranije. Broj novih tvornica iznosi 38,03% od broja tvornica koje su postojale 1918 godine.

II GLAVA

RADNA SNAGA U INDUSTRIJI

1. PODELA RADNIKA PO PRIVREDNIM GRANAMA

1. Broj svih osiguranih radnika. U nedostatku statističkih podataka o broju zaposlenih radnika i nameštenika po pojedinim proizvodnim granama, u ovom izlaganju će biti iznete cifre osiguranih svih onih koji su podložni obaveznom osiguranju radnika. Na osnovu tih cifara moći će da se oceni koliki je domen proizvodne delatnosti u odnosu na ostale nepoljoprivredne grane privrede. One će s druge strane olakšati docniju analizu radne snage u industriji i omogućiti da se izvrši odvajanje onog proizvodnog sektora koji ima industrijski karakter od onoga koji se obavlja u zanatskom obimu.

Broj osiguranih radnika po pojedinim granama u 1938 godini:

	U apsolutnim brojevima	u %
1. Javni saobraćaj	13.049	1.80
2. Privatna saobraćajna preduzeća	10.279	1.42
3. Građenje železn. puteva i hid. otehn. postrojenja	38.862	5.37
4. Opštinski poslovi	34.245	4.74
5. Trgovina	65.321	9.03
6. Novčani zavodi i osig. društva	15.208	2.10
7. Pozorišta i slobodne profesije	15.499	2.14
8. Kućna posluga	62.748	8.68
9. Rudarstvo	54.237	7.50
10. Industrija i zanati	381.502	52.75
11. Građevinarstvo	32.243	4.45
Svega:	729.193	100.00

Od ukupnog broja osiguranih, na proizvodnu delatnost dolazi 64,70%. Od toga na industriju sa zanatstvom otpada 52,75%, na rudarstvo 7,50% a na građevinarstvo 4,45%. Ako

se eliminiše sektor ekstraktivne proizvodnje i sektor gradevinske delatnosti, dobiva se sledeća slika o podeli osiguranih radnika na pojedine grane preradivačke radinosti:

Broj osiguranih članova u industriji i zanatstvu po proizvodnim granama u 1938 god.¹⁾

	Broj osiguranih	% prema ukupnom broju
1. Industrija životn. namirnica, pića i ulja	40.041	10,50
2. Industrija duvana	20.431	5,36
3. Hemijska industrija i ind. kaučuka	11.855	3,11
4. Industrija drva	75.829	19,88
5. Industrija hartije	5.795	1,39
6. Štamparije i grafička industrija	9.864	2,59
7. Industrija kože	28.376	7,44
8. Tekstilna industrija	61.425	16,10
9. Izrada tekstil. konfekcije	33.178	8,70
10. Elektr. centrale i plinare	7.831	2,05
11. Prerada nemetalnih minerala	29.057	7,62
12. Proizvodnja i prerada metala i proizvodnja mašina	58.320	15,29
S v e g a :	381.502	100,00

Od ukupnog broja zaposlenih u preradivačkoj proizvodnji, najveći deo dolazi na industriju drva (19,88%), tekstilnu (16,10%) i metalnu (15,29%) industriju, tako da na ove tri proizvodne grane otpada 51,27% svih zaposlenih u proizvodnji dok na ostalih 9 dolazi 48,73%. Kad se ove cifre uporede s ranije datim brojem tvornica, vidi se da one procentualno znatno odstupaju od toga broja: od ukupnog broja tvornica na drvnu, tekstilnu i metalnu industriju dolazi svega 31,39%, dok je prema gornjim ciframa u ovim trima proizvodnim delatnostima zastupljeno preko 50% svih osiguranih u proizvodnji.

Gornje odstupanje može biti posledica dveju okolnosti: ili ove tri grane predstavljaju tip radom intenzivnih proizvodnih delatnosti, tako da je u njima odnos broja zaposlenih prema broju tvornica veći no u ostalim proizvodnim granama, ili je broj zanata u njima veći no u drugim proizvodnim granama. Prva pretpostavka, ukoliko bi se i usvojila za drvnu i tekstilnu industriju, teško može da se primi za metalnu.

¹⁾ Ova tabela se razlikuje od ranijih pregleda utoliko što je prehranbena industrija data zajedno s industrijom pića i industrijom ulja. Isto tako date su zajedno tri grane metalne industrije: proizvodnja metala, prerada metala i proizvodnja mašina. Ova odstupanja ipak nisu takve prirode da bi njima bilo onemogućeno upoređenje sa statističkim ciframa koje su ranije navedene i onima koje slede u toku daljeg izlaganja.

Druga pretpostavka izgleda međutim mnogo osnovanija. Nju, pored toga, potkrepljuju i ranije date cifre o broju zanatskih radionica po pojedinim vrstama zanata. Od ukupnog broja zanatskih radnji na metalne radionice dolazi 14,79%, na drvo-preradivačke 12,79% a na tekstilne 10,89% što zajedno čini 38,47%. Imajući u vidu da se prve dve vrste radnji retko vode bez pomoćničkog kadra, može se pretpostavljati da se procenat zaposlenih u ovim zanatskim granama bliži procentu osiguranih u tim trima vrstama proizvodne delatnosti.

2. PODELA RADNE SNAGE PO POLU

2. Broj muških i ženskih osiguranih. Pri utvrđivanju broja muških i ženskih radnika u svakoj proizvodnoj grani nailazi se na iste one teškoće na koje se nailazilo pri utvrđivanju ukupnog broja zaposlenih. Jedini statistički podaci koji o tom postoje jesu podaci o broju osiguranih radnika. Oni međutim imaju više nedostataka, kao što su: prvo, njima nisu obuhvaćene samo proizvodne grane već uopšte sve nepoljoprivredne grane privrede; odvajanje proizvodne od neproizvodne delatnosti je stoga isključeno; drugo, podaci o osiguranom muškom i ženskom osoblju nisu dati za svaku privrednu granu zasebno; treće, njima nisu obuhvaćeni osigurani u rudarstvu, jer rudarstvo podleži zasebnom osiguranju;¹⁾ četvrto, broj osiguranih ne prestavlja uvek stvaran broj zaposlenih, jer se i nezaposleni kroz izvesno vreme vode u statistici osiguranja.²⁾

Pored svih ovih nedostataka, statistika muških i ženskih osiguranih u stanju je da pruži izvestan pregled o odnosu ženske prema muškoj radnoj snazi u privredi kao što se to vidi iz sledeće tabele:

Kretanje broja osiguranih članova od 1923 do 1938 god.:

Godina	Muški	Ženski	Ukupno	% muških	% ženskih	Ukupno
1923	353.941	85.223	439.164	80,59	19,41	100,00
1928	440.933	124.863	565.796	77,93	22,07	100,00
1933	380.075	140.005	520.980	73,13	26,87	100,00
1938	526.457	188.729	725.186	73,61	26,39	100,00

Ma da se iz ovih cifara ne vidi koliki broj ženske radne

¹⁾ Ovaj nedostatak može da se zanemari obzirom na mali broj ženske radne snage koja je zaposlena u ekstraktivnoj industriji.

²⁾ Ni ovim nedostatkom stvarna slika neće biti znatno izmenjena, obzirom da je rok u kome se nezaposleni brišu iz spiska osiguranih dosta kratak.

snage je uposlen u proizvodnoj delatnosti, one pokazuju nekoliko simptomatičnih osobina koje su karakteristične za jugoslovensku privrednu strukturu.

Prvo, broj ženskih radnika je suviše mali u odnosu na njihov ukupan broj. Tek u 1933 godini on se penje iznad jedne četvrtine osiguranih. Kako su ovim brojem, pored industrije, obuhvaćeni zanaii, kreditne ustanove, osiguranje, trgovina i tome slično, može se pretpostaviti da je u industriji zaposlen još manji procenat od gore navedenoga, jer je ona, po prirodi posla, u najviše slučajeva, teže pristupačna ženama nego muškarcima. Tekstilna industrija, industrija hartije, industrija tekstilne konfekcije, delimično industrija obuće i prehranbena industrija su jedine grane u kojima je u većoj meri zastupljena i ženska radna snaga. Inače sve grane metalne industrije, najveći deo industrije drva, znatan deo prehranbene industrije i sl. predstavljaju proizvodne delatnosti u kojima dominira muška radna snaga.

Drugo, procenat ženske radne snage, u odnosu na ukupan broj zaposlenih, povećava se iz godine u godinu tako da je on od 1923 do 1933 godine porastao sa 19,41 na 26,87; dakle, u jednom desetogodišnjem periodu za oko 7%. Interesantno je ovaj priraštaj ženske radne snage uporediti s ranije pomenutim priraštajem viška seoskog stanovništva koji ne može da se uposli u poljoprivredi. Taj višak se takode kreće oko 7% u jednom desetogodišnjem periodu. Iako bi možda preterano bilo tvrđenje da je nepovljoprivredni sektor privrede u stanju da apsorbuje ceo seoski višak ženske radne snage, ipak izgleda kao verovatno da je u prvoj deceniji posle Svetskog rata najveći deo toga viška našao zaposlenje u varoši. U prvim poratnim godinama muška radna snaga je zauzimala i ona mesta koja se u jednoj razvijenoj nepoljoprivrednoj delatnosti popunjavaju ženskom radnom snagom, zbog toga što je konkurencija ženske radne snage bila još vrlo slaba. Ukoliko je više rastao višak radne snage na selu, utoliko je intenzivniji bio priraštaj ženske radne snage u nepoljoprivrednom sektoru privrede, utoliko intenzivnija njena konkurencija muškoj radnoj snazi. Usled jeftinije ženske radne snage, muška radna snaga je konkurentski potiskivana na tržištu rada ali samo do izvesnih granica — naime samo do onoga stepena dok ženska radna snaga nije popunila radna mesta koja ona redovno zauzima u jednoj razvijenoj varoškoj privredi.

Treće, u petogodišnjem periodu od 1933 do 1938 broj osiguranih je porastao više no u ijednom od prethodnih. Ženska radna snaga se međutim nešto malo smanjila u odnosu na mušku. Ovakav odnos između porasta muške i ženske radne snage može da se objasni sledećim okolnostima. Iz ranijeg izlaganja se videlo da su u periodu od 1933 do 1938 od svih grana preradivačke industrije najveći progres učinile indu-

strija tekstila, hemijska industrija, industrija hartije i sve grane metalne industrije. Razvitak prvih triju pružio je mogućnosti zaposlenja velikom delu ženske radne snage a razvitak metalne industrije omogućio je povećano zaposlenje muškoj radnoj snazi. Obzirom na kapacitet gornjih proizvodnih grana procenat ženske radne snage bi se znatno povećao u odnosu na mušku. Međutim u ovom periodu su značajan napredak učinile građevinska delatnost i ekstraktivna industrija. Čitavo povećanje zaposlenosti u tim dvema granama verovatno se odnosi isključivo na mušku radnu snagu. Otuda, kad bi se gornjem broju osiguranih u 1938 godini dodali i osigurani u rudarstvu, procenat zaposlene ženske radne snage bi se još više smanjio u odnosu na mušku.

Četvrto, sudeći po svemu što je gore rečeno, malo izgleda ima da će se u buduće ženska radna snaga moći da uposljava proporcionalno uposlenju muške. Jugoslovenska privreda je još uvek u onoj fazi svoga razvitka u kojoj najveći napredak postižu one privredne grane koje su većinom dostupne samo muškarcima: građevinarstvo, metalna industrija i sl. Činjenica da je od 1923 do 1933 godine bio veći porast ženske nego muške radne snage, pokazuje samo da je to bio period u kome su se naglo razvijale baš one industrijske grane u kojima su žene u povoljnijem konkurentskom položaju od muškaraca, zbog toga što one predstavljaju jeftiniju radnu snagu a u stanju su da poslove tih industrija obavljaju isto tako efikasno kao i muškarci.

3. PODELA RADNE SNAGE NA ZANATE I INDUSTRIJU

3. Broj osiguranih u industriji. Razgraničenje između industrijskih i zanatskih radnika je teško izvodivo ne samo obzirom na nedostatke zanatske statistike već i na razliku između pojma radnika u zanatu i istoga pojma u industriji. U industriji je on skoro identičan s pojmom osiguranog po propisima o obaveznom osiguranju. Između poslodavca i radnika ovde su otsečno podeljene funkcije tako da je radnik onaj koji svojom fizičkom snagom saraduje u proizvodnom procesu dok poslodavac obavlja administrativno-komercijalne poslove i po pravilu ne učestvuje u procesu proizvodnje.

U zanatstvu radnik nije samo posloprimac — dakle onaj koji je osiguran po propisima o obaveznom osiguranju — već najčešće i poslodavac kome pripada zanatska radnja. Stoga, pri utvrđivanju broja radnika u zanatstvu, može se poći od pretpostavke da 155.696 zanatskih radnji u stvari predstavljaju istodobno i broj zanatskih radnika — poslodavaca. Ako se ovom broju doda još 81.185 pomoćnika i 59.455 uččenika u zanatskim radionicama, dobiva se 296.336, što bi

prestavljalo ukupan broj radnika u zanatskoj proizvodnoj delatnosti. Ostaje da se utvrdi ukupan broj radnika u industriji.

Napred je navedeno da je u 1938 godini broj osiguranih u nepoljoprivrednoj proizvodnoj delatnosti iznosio 381.502. Ovim brojem su obuhvaćeni i osigurani u industriji i osigurani u zanatstvu. Na osigurane u zanatstvu dolazi 81.185 pomoćnika i 59.455 učenika, što zajedno čini 140.640. Ako se ova cifra odbije od 381.502, dobije se 240.862 što predstavlja broj osiguranih u industriji, odnosno približan broj radnika zaposlenih u industrijskoj proizvodnoj delatnosti.

Ovim brojem su obuhvaćeni samo zaposleni u preradivačkoj industriji, zbog toga što radnici ekstraktivne industrije podležu osiguranju kod svojih bratinskih blagajni. Prema statistici Centralnog odbora za zbrinjavanje nezaposlenih rudarskih i topioničkih radnika bilo je u 1938 godini u rudarskoj industriji zaposleno 54.237 radnika.

Ako se izvrši rekapitulacija dosadanjeg izlaganja o ukupnom broju zaposlenih u proizvodnoj delatnosti, dobija se sledeća slika:

1) ekstraktivna industrija	54.237
2) preradivačka industrija	537.198
a) zanatske radnje	296.336
1) maistori	155.696
2) pomoćnici	81.185
3) učenici	59.455
b) industrijska preduzeća	240.862
	<hr/>
	Ukupno: 591.435

4. Radnici u ekstraktivnoj industriji. Kvalitativna struktura ekstraktivne industrije je vrlo homogena. Najveći broj rudnika se bavi proizvodnjom čvrstih goriva kao što su: mrki ugalj, kameni ugalj i lignit; zatim proizvodnjom ruda metala: gvožđa, mangana, bakra, olova, antimona, boksita i sl. Od ukupnog broja radnika, u rudnicima mrkog uglja zaposleno je 49,04%, u rudnicima lignita 12,76%, rudnicima gvožđa 2,91%, rudnicima bakra 6,76% a u rudnicima olova 8,46%. Ostatak je raspoređen na ostale grane ekstraktivne industrije.

5. Radna mesta preradivačke industrije. Mnogo heterogenija je od ekstraktivne preradivačka industrija, usled čega je potrebno поближе upoznati njenu raspodelu radne snage na proizvodne grane. Umesto broja stvarno zaposlenih u 1938 godini, u niže navedenom pregledu dat je broj radnih mesta, t. j. *maksimalan broj radnika koji može da se uposli u industriji pri punom iskorišćenju kapaciteta mašina radilica*, obzirom da se te cifre ne menjaju u onim razmerama u kojima se menja broj stvarno zaposlenih.

Podela radnih mesta po industrijskim granama u 1938 godini:

Grana industrije	U apsolutnim brojevima	U % po granama
1. Prehranbena industrija	36.395	11,02
2. Industrija alkoholnih i bezalkoh. pića	6.537	1,98
3. Industrija duvana	3.132	0,95
4. Industrija ulja	1.301	0,39
5. Hemijska industrija	11.524	3,49
6. Industrija kaučuka	1.198	0,36
7. Industrija drva	57.361	17,37
8. Industrija hartije	5.615	1,70
9. Štamparije	6.421	1,94
10. Industrija kože	16.539	5,01
11. Tekstilna industrija	74.683	22,62
12. Proizvodnja konfekcije	3.093	0,93
13. Električne centrale i plinare	8.659	2,62
14. Ind. mineralnih ulja i destilacija drva	3.082	0,93
15. Industrija nemetalnih minerala	33.032	10,00
16. Proizvodnja metala	15.505	4,70
17. Prerada metala	41.116	12,45
18. Proizvodnja motora, mašina i elektr. sprava	4.208	1,27
19. Ostale industrije	755	0,23
Svega	330.156	100,00

Od ukupnog broja radnih mesta u industriji najveći procenat otpada na tekstilnu (22,62%), drvenu (17,37%) i industriju prerade metala (12,45%). Ako se ove cifre uporede s ranije datim ciframa o broju tvornica, vidi se da je broj radnih mesta koji pripada ovim industrijskim granama relativno veći od broja tvornica koji na njih dolazi. Od ukupnog broja radnih mesta na tekstilnu industriju otpada 22,62% dok joj pripada 10,22% svih tvornica u industriji; na industriju drva 17,37% prema 14,42% tvornica a na industriju prerade metala 12,45% radnih mesta prema 5,21% tvornica. Ma da se industrija drva i tekstilna industrija bliže radom intenzivnom tipu proizvodnih preduzeća, ovako velika razlika u odnosu između broja njihovih radnih mesta i broja tvornica pokazuje ipak suviše veliku suprematiju ovih grana nad ostalim, u pogledu mogućnosti zaposlenja. Za industriju prerade metala ovo može još u većoj meri da se tvrdi obzirom da je to kapitalom intenzivna proizvodna delatnost.

Kakav je ovaj odnos između broja radnih mesta i broja tvornica u ostalim industrijskim granama jasno se vidi iz sledećeg pregleda:

Raspored tvornica i radnih mesta u apsolutnim brojevima
i u % po granama krajem 1938 god.:

Grana industrije	Tvornice		Radna mesta	
	u apsolut. brojevima	u %	u apsolut. brojevima	u %
1. Prehranbena industrija	1.000	25,29	36.395	11,02
2. Ind. alkoholnih i bezalkoholnih pića	262	6,63	6.537	1,98
3. Industrija duvana	5	0,13	3.132	0,95
4. Industrija ulja	53	1,34	1.301	0,39
5. Hemijska industrija	193	4,88	11.524	3,49
6. Industrija kaučuka	5	0,13	1.198	0,36
7. Industrija drva	570	14,42	57.361	17,37
8. Industrija hartije	51	1,29	5.615	1,70
9. Štamparije	66	1,67	6.421	1,94
10. Industrija kože	116	2,93	16.539	5,01
11. Tekstilna industrija	132	10,22	74.683	22,62
12. Proizvodnja konfekcije	21	0,53	3.093	0,93
13. Elektr. centrale i plinare	589	14,90	8.659	2,62
14. Industr. miner. ulja i destil. drva	13	0,33	3.082	0,93
15. Industrija nemetalnih minerala	299	7,56	33.032	10,00
16. Proizvodnja metala	28	0,71	15.505	4,70
17. Prerada metala	206	5,21	41.116	12,45
18. Proizvodnja mašina, motora i elek. sprava	33	0,83	4.208	1,27
19. Ostale industrije	12	0,30	755	0,23
S v e g a	3.954	100,00	331.156	100,00

Naročito pada u oči da je u industriji životnih namirnica i industriji pića broj radnih mesta proporcionalno manji od broja tvornica koji im pripada. Dok na prehranbenu dolazi više od jedna četvrtina svih industrijskih preduzeća, na nju otpada jedva jedna desetina broja radnih mesta.

U ostalim industrijama, ne računajući tri ranije pomenute, procenat radnih mesta je nešto veći od procenta tvornica koje pripadaju odgovarajućoj industrijskoj grani. Ta razlika je međutim relativno mala. Jedino je u industriji proizvodnje metala odnos znatno veći u korist broja radnih mesta: na svega 0,71% broja tvornica, koje pripadaju ovoj grani, dolazi 4,70% radnih mesta u industriji.

4. TERITORIJALNA PODELA RADNIH MESTA U INDUSTRIJI

6. Radnici ekstraktivne industrije po rudarskim glavarstvima. Prema ranije datom pregledu rudno bogastvo zemlje i najveći broj rudnika skoncentrisani su u središnjem, istočnom i jugoistočnom delu Države. Otuda je najveći deo radne snage

zaposlene u ekstraktivnoj industriji raspoređen na području Odeljenja za rudarstvo Beograd, koje obuhvata Moravsku, Vardarsku, Zetsku i jedan deo Drinske i Dunavske banovine, zatim na području Odeljenja za rudarstvo Sarajevo, u čijem okviru je Vrbaska i drugi deo Drinske banovine. Kakva je bila raspodela radnika po rudarskim glavarstvima u 1938 godini vidi se iz sledeće tabele:

Rudarsko glavarstvo	Broj radn.	%
1. Odeljenje za rudarstvo Beograd	25.848	47,66
2. Glavarstvo Sarajevo	13.753	25,36
3. Glavarstvo Ljubljana	7.459	13,76
4. Glavarstvo Zagreb	5.458	10,06
5. Glavarstvo Split	1.719	3,16
	54.237	100,00

Od ukupnog broja radnika u rudarstvu na području Odeljenja za rudarstvo Beograd zaposleno je skoro polovina (47,66%), ma da ono, od ukupnog broja rudnika, eksploatiše svega 40,76%, što je dokaz da je proizvodni kapacitet tih rudnika proporcionalno veći od proizvodnog kapaciteta rudnika na području ostalih glavarstava. To se uostalom jasno vidi i iz sledećeg upoređenja procenta ukupnog broja radnika zaposlenih po glavarstvima i rudnika u eksploataciji, koji od ukupnog broja otpadaju na odgovarajuće glavarstvo.

Rudarsko glavarstvo	Rudnici u %	Radnici u %
1. Odeljenje za rudarstvo Beograd	40,76	47,66
2. Glavarstvo Sarajevo	15,18	25,36
3. Glavarstvo Ljubljana	19,10	13,76
4. Glavarstvo Zagreb	20,50	10,06
5. Glavarstvo Split	4,46	3,16
	100,00	100,00

Slično Odeljenju za rudarstvo Beograd, rudarskom glavarstvu Sarajevo takode pripada proporcionalno veći procenat radnika no što je procenat rudnika koji se na njegovoj teritoriji eksploatiše. U ostalim trima glavarstvima taj odnos se menja na štetu procenta radnika.

7. Teritorijalna raspodela radnih mesta preradiivačke industrije. Ukupan broj radnih mesta u preradiivačkoj industriji u 1938 godini bio je podeljen na pojedina banovinska područja kao što se vidi iz tabele navedene na strani 100.

**Raspored radnih mesta i tvornica u apsolutnim brojevima
i u % po banovinama krajem 1938 god.:**

B a n o v i n a	Radna mesta		Tvornice	
	u apsolutnim brojevima	u %	u apsolutnim brojevima	u %
U. G. B.	33.790	10,22	309	7,79
Dravska	67.981	20,59	807	20,49
Savska	81.130	24,58	936	23,75
Vrbaska	11.425	3,44	90	2,24
Primorska	10.672	3,21	151	3,77
Drinska	34.629	10,50	260	6,57
Zetska	2.475	0,75	76	1,86
Dunavska	62.545	18,97	1.012	25,71
Moravska	17.661	5,36	160	4,00
Vardarska	7.848	2,38	153	3,83
Jugoslavija	330.156	100,00	3.954	100,00

Slično teritorijalnoj raspodeli tvornica, najveći deo radnih mesta u industriji je raspoređen na tri severna banovinska područja — Dravsku, Savsku i Dunavsku banovinu — za koje je rečeno da su učinile znatno veći progres na polju industrijalizacije od južnih krajeva. Od ukupnog broja radnih mesta u industriji na ove tri banovine i U. G. B. otpada 74,36% prema 77,74% tvornica.

Ako se upoređi broj radnih mesta s brojem tvornica, vidi se da je u svim banovinama — izuzev Primorsku, Zetsku, Dunavsku i Vardarsku — procenat radnih mesta veći od procenta tvornica koje dotičnoj banovini pripadaju. Kod Dunavske banovine međutim naročito pada u oči da je procenat radnih mesta u njenoj industriji znatno manji od procenta tvornica; taj odnos je 18,97 prema 25,71. Ovako osetna razlika u korist poslednjih posledica je karaktera njene industrije. Najveći broj njenih tvornica pripada mlinskoj industriji za koju je naglašeno da predstavlja industriju kapitalom intenzivnu i redovno raspolože s vrlo malim brojem radnih mesta.

Kakva je raspodela radnih mesta u okviru svake banovine po pojedinim industrijskim granama vidi se iz tabele navedene na strani 101.

Podela radnih mesta po industrijskim granama i po banovinskim područjima
 u apsolutnim brojevima krajem 1938 godine:

Grana industrije	U. G. B.	Dravska	Savska	Vrbska	Primorska	Drinska	Zetska	Dunavska	Moravska	Vardarska	SVEGA
1. Prehranbena industrija	3.199	1.945	8.070	212	2.014	859	218	16.641	2.361	876	36.395
2. Ind. alkohol. i bezalkoh. pića	1.129	868	2.212	54	236	558	86	967	265	162	6.537
3. Industrija duvana	—	1.530	—	292	280	1.030	129	—	—	—	3.132
4. Industrija ulja	—	263	381	—	277	4	80	112	—	135	1.301
5. Hemijska industrija	1.081	2.070	3.937	1.026	225	777	—	1.526	268	534	11.524
6. Industrija kaučuka	221	297	69	—	—	—	566	—	351	260	1.198
7. Industrija drva	2.052	8.200	15.953	4.836	332	19.726	—	4.931	616	149	57.361
8. Industrija hartije	683	2.725	1.665	—	6	142	36	394	—	—	5.615
9. Štamparije	2.851	1.160	1.150	—	72	188	—	733	30	201	6.421
10. Industrija kože	2.051	5.216	5.823	21	—	336	—	1.874	1.187	31	16.539
11. Tekstilna industrija	6.687	22.919	20.416	388	113	2.934	—	13.846	3.682	3.698	74.683
12. Proizvodnja konfekcije	—	1.162	751	—	—	30	131	1.150	—	—	3.093
13. Električne centrale	2.566	946	1.978	168	297	709	—	1.354	292	218	8.659
14. Ind. mincr. ulja i destil. drva	—	36	845	2.169	—	—	1.220	32	—	—	3.082
15. Ind. nemetalnih minerala	1.876	4.608	6.901	448	4.328	1.801	—	8.549	2.234	1.055	33.032
16. Proizvodnja metala	—	4.519	940	583	100	3.511	—	990	5.362	—	15.505
17. Prerada metala	8.643	9.028	8.737	1.128	2.298	2.067	—	7.826	883	500	41.116
18. Proizvodnja mašina	462	510	1.415	—	—	—	—	1.557	150	114	4.208
19. Ostale industrije	262	40	353	—	—	—	—	100	—	—	755
S v e g a	33.769	58.042	81.096	11.325	10.578	34.675	2.475	62.582	17.681	7.933	330.156

8. Teritorijalna raspodela radnih mesta u pet najvažnijih industrijskih grana. Prehranbena, drvna, tekstilna, industrija nemetalnih minerala i industrija prerade metala, kojima pripada najveći broj radnih mesta, pokazuju sledeći odnos radnih mesta prema broju tvornica po pojedinim banovinskim područjima:

Banovinsko područje	Prehranb. industrija		Drvna industrija		Tekstilna industrija		Ind. nemet. minerala		Prerada metala	
	radna mesta	tvornice	radna mesta	tvornice	radna mesta	tvornice	radna mesta	tvornice	radna mesta	tvornice
U. G. B.	8,79	3,90	3,58	3,86	8,95	13,43	5,68	7,69	21,04	20,87
Dravska	5,34	10,00	14,30	31,40	30,69	21,76	13,95	18,06	21,96	22,33
Savska	20,17	22,10	27,81	29,30	27,34	24,31	20,89	23,75	21,25	19,90
Vrbaska	0,58	1,00	8,43	4,74	1,52	0,46	1,36	2,34	2,71	1,46
Primorska	5,53	2,70	0,58	1,05	0,15	0,93	13,10	6,69	5,59	2,91
Drinska	2,36	3,90	54,39	14,91	3,93	2,55	5,46	5,35	5,03	6,31
Zetska	0,60	1,30	0,99	2,63	—	—	3,72	2,01	—	—
Dunavska	45,72	45,70	8,60	10,35	18,54	28,24	25,88	24,08	19,03	22,33
Moravska	6,49	5,00	1,07	1,05	4,93	2,55	6,76	6,02	2,15	0,97
Vardarska	2,41	4,40	0,26	0,70	4,95	5,79	3,19	4,01	1,22	2,91
Svega	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

U prehranbenoj industriji skoro polovina (45,72%) svih radnih mesta dolazi na Dunavsku banovinu. Karakteristično je ipak da je odnos između procenta radnih mesta i procenta njenih tvornica uravnotežen: 45,72 : 45,70. Ova uravnoteženost javlja se i kod Savske banovine a u velikoj meri i kod Vrbaske, Drinske, Zetske i Moravske. Suprotno ovima, na području U. G. B. odnos između procenta radnih mesta i procenta tvornica, koje pripadaju tome području, pomeren je u korist radnih mesta — 8,79 : 3,90; na području Primorske 5,53 : 2,70 u korist radnih mesta; Dravske 5,34 : 10,00 i Moravske 2,41 : 4,40 opet u korist radnih mesta.

Iz ovoga izlazi da je najveća koncentracija radne snage na području U. G. B. i Primorske banovine, dok je ona prosečna u svima ostalim banovinama izuzev Dravsku i Vardarsku u kojima je najslabija. Preduzeća ovih industrijskih grana u poslednjim dvema banovinama verovatno da su u većini slučajeva maloga ili bar srednjeg obima.

U drvnoj industriji je u većini banovina odnos između radnih mesta i broja tvornica dosta ujednačen. Izuzetak od toga čine Vrbaska i Drinska koje uglavnom obuhvataju krajeve središnje državne zone inače vrlo bogate šumom. Obilata i jeftina radna snaga tih krajeva doprinela je mnogo razvitku ove industrije kao jedne od najvažnijih radom intenzivnih proizvodnih delatnosti.

Teritorijalna raspodela radnih mesta u tekstilnoj industriji

malo je raznolikija no kod gore pomenutih grana. Pet banovinskih područja je uravnoteženo dok je kod ostalih došlo do poremećaja bilo u korist radnih mesta bilo u korist tvornica. Najjača koncentracija radnih mesta je u Dravskoj, Savskoj a delimično u Moravskoj banovini. Suprotno ovima ona je najslabija na području U. G. B. i Dunavske banovine, što pokazuje da su na području ovih banovina preduzeća u kojima je ljućska radna snaga zapostavljena snazi mašina.

Industrija prerade nemetalnih minerala prestavlja proizvodnu granu u kojoj je u većini banovinskih područja uravnotežen odnos između broja tvornica i broja radnih mesta. Odstupanja od ovoga čine jedino Primorska i Dunavska banovina. U prvoj je odnos između broja radnih mesta i broja tvornica 13,10 : 6,69 a u drugoj 25,88 : 24,08. Ova povećana koncentracija radnih mesta posledica je okolnosti da je najvažnija grupa ove industrijske grane — cementna industrija — okupljena uglavnom u tim dvema banovinama.

Odnos između broja radnih mesta i broja tvornica koje pripadaju industriji prerade metala gotovo u svim banovinskim područjima je podjednako uravnotežen. Jedino odstupanje u korist broja radnih mesta javlja se u Primorskoj banovini.

9. Teritorijalna raspodela radnih mesta u ostalim industrijskim granama. Radna mesta u ostalim industrijama raspoređena su slično ranije iznetoj raspodeli tvornica na banovinska područja. Najveći njihov broj u industriji pića i hemijskoj industriji pripada Savskoj, Dunavskoj i Dravskoj banovini. Radna mesta u industriji hartije skoncentrisana su na području U. G. B., Dravske i Savske banovine. Sličan ovome je i raspored u industriji kože. Štamparije kao i električne centrale predstavljaju industrijske grane koje uglavnom snabdevaju varoške potrošače i otuda su one, kako obzirom na broj tvornica tako i obzirom na broj radnih mesta, skoncentrisane oko varoških centara. Od ukupnog broja radnih mesta u štamparijama na U. G. B. dolazi 44,40%, na Dravsku 18,07% a na Savsku banovinu 17,91%. Radna mesta u industriji proizvodnje metala skoncentrisana su uglavnom u Dravskoj, Drinskoj i Moravskoj banovini. Industrija mašina, motora i aparata međutim pokazuje obrnutu tendenciju i koncentriše se oko većih varoši: njena radna mesta pripadaju uglavnom U. G. B., Dravskoj, Savskoj i Dunavskoj banovini.

Iz čitavog gornjeg izlaganja o teritorijalnoj raspodeli radnih mesta u industriji u 1938 godini vidi se da je ona uglavnom slična raspodeli tvornica po pojedinim banovinskim područjima: severnim krajevima, koji su industrijski znatno razvijeniji od južnih, pripada najveći broj kako tvornica tako i radnih mesta. Između njihovog međusobnog odnosa dolazi kod nekih industrija do pomeranja ravnoteže u korist tvornica, kod drugih opet u korist radnih mesta, što sve zavisi od vrste

proizvodne delatnosti, njene vezanosti za tržište, vrste i osobina njenih potrošača i t. d. Karakteristično je da ova pomeranja, bilo u korist radnih mesta bilo u korist broja tvornica, posle Svetskog rata nisu išla uporedo s razvitkom industrije i njenom teritorijalnom raspodelom. Ako se posmatra kretanje broja tvornica i kretanje broja radnih mesta iz godine u godinu, videće se da je koncentracija tvornica po banovinskim područjima drukčije evoluirala od koncentracije radnih mesta. U tom cilju u narednom izlaganju biće ukratko prikazan uporedan pregled porasta broja tvornica i broja radnih mesta po banovinskim područjima kroz četiri napred prikazana perioda od 1918 do 1938.

5. POSLERATNI RAZVITAK INDUSTRIJE OBZIROM NA BROJ RADNIKA I RADNIH MESTA

A) EKSTRAKTIVNA INDUSTRIJA

10. Period 1918—1923. Ako se pode od broja radnika zaposlenih u ekstraktivnoj industriji, vidi se da je ona za poslednje dve decenije učinila vrlo značajan napredak. Dok je ukupan prosečan broj zaposlenih u 1938 godini bio 54.237, u 1918 odgovarajući broj jedva je iznosio 24.877. Broj zaposlenih u ovom dvadesetogodišnjem periodu kretao se, prema stanju u 1918 godini, na sledeći način:

1918.	100,00
1923.	158,14
1928.	148,12
1933.	139,34
1938.	218,02

Pada u oči nagli porast broja zaposlenih u prvom petogodišnjem periodu od 1918 do 1923 godine. U docnijem izlaganju će se videti da je u tom razdoblju i preradivačka industrija, obzirom na broj radnih mesta, učinila najveći napredak. Ipak se ne bi smelo uzeti da su napretku ekstraktivne industrije u istoj meri doprinele one okolnosti koje su doprinele napretku preradivačke. Skok indeksa sa 100,00 na 158,14 ne sme se preceniti obzirom da se ovde radi o vremenu neposredno posle Svetskog rata. Najveći deo glavnih rudnika nalazi se na teritoriji ranije Srbije koja je provela u ratovanju vreme od 1912 do 1918. Okupacione vlasti su jedan deo rudnika uništenih ili oštećenih ratnim operacijama, opravile i pristupile njihovoj eksploataciji. U toj eksploataciji je međutim moralo da dode do zastoja posle oslobodenja zemlje. Za nastavak rada i otvaranje rudnika u kojima je rad bio privremeno obustavljen

bilo je potrebno da prode izvesno vreme da bi ekstraktivna industrija mogla da bude vraćena u normalno stanje. Taj prelaz s poluratlrog stanja iz 1918 na mirnodopsko u docnijim godinama je došao do izražaja u upoređenju indeksa radnika za 1923 s indeksom za 1918 godinu.

Kakvo je bilo kretanje zaposlenih po pojedinim rudarskim glavarstvima u ovom periodu vidi se iz sledećeg pregleda u kome je dat procentualan odnos radnika krajem 1918 i krajem 1923 prema broju zaposlenih u odgovarajućem glavarstvu u 1938 (1938 = 100).

Broj zaposlenih radnika u pojedinim glavarstvima izražen u % prema stanju u 1938 (1938 = 100)

G l a v a r s t v o	% u 1918 god. (1938=100)	% u 1923 god. (1938=100)
1. Odeljenje Beograd	9,07	37,02
2. Glavarstvo Sarajevo	40,27	60,18
3. Glavarstvo Ljubljana	160,16	191,25
4. Glavarstvo Zagreb	87,92	127,00
5. Glavarstvo Split	40,37	61,26

Tragovi rata se zaista u najvećoj meri osećaju na području Odeljenja za rudarstvo Beograd. Broj zaposlenih 1918 godine jedva je iznosio 9,07% onoga broja radnika koji je na području istog Odeljenja bio zaposlen u 1938. U vremenu do 1923 god. taj procenat se povećao na 37,02%.

Glavarstva Sarajevo i Split, koja su do 1918 bila pod Austro-Ugarskom učinila su podjednak napredak u ovom vremenu.

Značajan je porast broja zaposlenih na području glavarstava Zagreb i Ljubljana. Na prvom on se popeo sa 87,92% na 127,00% stanja u 1938 god.; na drugom sa 160,16% na 191,25%, što pokazuje da je ekstraktivna industrija ovog područja u tom vremenu radila uz naročito povoljne okolnosti.

11. Period od 1924—1928. Da je rat bio glavni uzrok naglog porasta broja zaposlenih u vremenu 1918 do 1923 god. vidi se jasno i iz upoređenja ovog perioda s periodom 1924—1928. Indeks zaposlenih se u ovom drugom smanjio sa 158,14 na 148,12, ma da je to bio period privrednog prosperiteta. Broj zaposlenih po pojedinim glavarstvima izmenio se na način prikazan u prvoj tabeli na strani 106.

Glavarstvo	% u 1933 god. (1938=100)	% u 1928 god. (1938=100)
1. Odeljenje Beograd	37,02	45,53
2. Glavarstvo Sarajevo	60,10	55,90
3. Glavarstvo Ljubljana	191,25	130,33
4. Glavarstvo Zagreb	127,00	126,90
5. Glavarstvo Split	61,26	71,96

Od svih glavarstava broj zaposlenih je povećan jedino na području Odeljenja za rudarstvo Beograd i rudarskog glavarstva Split; na svim ostalim područjima taj broj se smanjio. Naročito je osetno smanjenje zaposlenih u Rudarskom glavarstvu Ljubljana, gde ono iznosi više od 60% ukupnog broja zaposlenih u ovom glavarstvu u 1938 godini. Ovo je vidan znak pomeranja ekstraktivne industrije sa Severa na Jug.

12. Period 1929—1933. Smanjenje broja zaposlenih u ekstraktivnoj industriji produžilo se, posle nastupanja ekonomske krize u 1929, skoro istim onim tempom kojim se kretalo u prethodnom periodu prosperiteta. Broj zaposlenih po pojedinim glavarstvima kretao se na sledeći način:

Glavarstvo	% u 1928 god. (1938=100)	% u 1933 rod. (1939=100)
1. Odeljenje Beograd	45,53	50,26
2. Glavarstvo Sarajevo	55,90	57,50
3. Glavarstvo Ljubljana	130,33	94,50
4. Glavarstvo Zagreb	126,90	101,74
5. Glavarstvo Split	71,96	70,62

Odeljenje za rudarstvo Beograd s rudarskim glavarstvom Sarajevo povećali su broj svojih zaposlenih radnika ali to povećanje nije bilo znatno. Protivno ovome u ostalim glavarstvima taj broj se vrlo osetno smanjio. Tako u rudarskom glavarstvu Ljubljana on je pao sa 130,33% na 94,50% — dakle ispod stanja u 1938 god., u rudarskom glavarstvu Zagreb sa 126,90% na 101,74% a u rudarskom glavarstvu Split sa 71,96% na 70,62%.

13. Period 1934—1938. Ovo je period najvećeg prosperiteta u jugoslovenskoj ekstraktivnoj industriji. Pored toga što je povećan proizvodni kapacitet postojećih rudnika, izvršena su i otvaranja novih u znatno širim razmerama no u bilo kom od prethodnih perioda. Naročito veliki napredak su učinila Odeljenje Beograd i glavarstvo Sarajevo. Prvo je skoro udvostručilo broj svojih radnika dok je kod drugoga taj broj porastao za 42,50% ukupnog broja zaposlenih u tom glavarstvu u 1938 god. Pored ovih dvaju glavarstava i rudarsko glavarstvo Split je takode učinilo dosta značajan napredak. Glavarstvo Ljubljana je povećalo malo broj zaposlenih obzirom

na prethodni period ali je ono još uvek znatno ispod nivoa na kome je bilo u prvim godinama posle rata. Rudarstvo glavarstvo Zagreb jedino pokazuje neznatno smanjenje u odnosu na prethodni period.

B) PRERADIVAČKA INDUSTRIJA

a) Period 1918—1923

14. Slabiji kapacitet posleratne od predratne industrije. Kao i kod broja tvornica tako je i kod broja radnih mesta priraštaj u ovom periodu bio veći no u bilo kome od docnijih. U odnosu na stanje u 1938 god. to povećanje je iznosilo za čitavu Državu 20,14%. Na pojedina banovinska područja ono je bilo raspoređeno prema sledećem pregledu:

Upoređan pregled povećanja broja tvornica i radnih mesta u periodu 1918—1923 god.:

Banovinsko područje	Tvornice				Radna mesta			
	1918		1923		1918		1923	
	% u odnosu na stanje u 1938	podela u % po banovinskim područjima	% u odnosu na stanje u 1938	podela u % po banovinskim područjima	% u odnosu na stanje u 1938	podela u % po banovinskim područjima	% u odnosu na stanje u 1938	podela u % po banovinskim područjima
U. G. B.	33,01	5,44	46,41	5,67	39,38	7,45	54,16	7,43
Dravska	55,03	23,88	73,29	23,54	49,92	19,36	74,93	21,07
Savska	45,98	23,13	68,38	25,46	46,61	21,58	75,91	25,48
Vrbaska	47,73	2,26	64,77	2,27	56,19	3,64	75,36	3,54
Primorska	43,92	3,50	58,11	3,43	49,57	3,00	62,46	2,74
Drinska	48,06	6,68	62,79	6,46	76,44	15,12	85,09	12,20
Zetska	39,73	1,56	42,46	1,24	39,55	0,35	43,35	0,44
Dunavska	50,89	27,72	63,76	25,70	59,26	21,18	74,40	19,28
Moravska	41,41	3,50	59,87	3,75	59,94	6,05	83,69	6,12
Vardarska	28,48	2,32	41,16	2,47	46,00	2,06	51,99	1,69
Jugoslavija	46,91	100,00	63,38	100,00	53,08	100,00	73,22	100,00

Ovom tabelom je znatno upotpunjena ranije data slika jugoslovenske industrije o broju tvornica i njihovom povećanju od 1918 godine. Ako se podeli od broja tvornica kojima je u 1918 godini raspolagalo svako pojedino banovinsko područje, vidi se da je od stanja u dotičnom području u 1918 bila najudaljenija Vardarska banovina koja je tada imala svega 28,48% tvornica iz 1938 god. Posle nje dolazi U. G. B. s 33,01%. Iza ove se redaju Zetska, Moravska, Primorska i ostale banovine. Prema tome Vardarska banovina i U. G. B. su — polazeći od broja tvornica — u toku ovih dveju decenija učinile najveći napredak: prva je porasla za 71,52% a druga za 66,99% broja tvornica u 1938.

Do ovih zaključaka se neće međutim doći ako se pode od broja radnih mesta. Njihov procenat iz 1918 u odnosu na broj u 1938 bio je veći od procenta tvornica iz 1918 uzetog prema broju tvornica u 1938.

Iz ovoga zapažanja mogu da se izvuku tri značajna zaključka: prvo, posleratni priraštaj industrije bio je veći po broju tvornica nego po broju radnih mesta; drugo, industrija koja je podignuta posle rata, predstavlja relativno sitniju i slabiju industriju od one koja se na jugoslovenskoj teritoriji zatekla u doba Ujedinjenja; treće, ako se napredak pojedinih krajeva ceni po broju tvornica, taj napredak može da se preceni, jer kroz broj tvornica ne dolazi u dovoljnoj meri do izražaja proizvodna sposobnost novih preduzeća.

15. Najveći priraštaj radnih mesta u industrijski najrazvijenijim krajevima. Kad se uporede gore navedene cifre priraštaja tvornica s priraštajem radnih mesta, vidi se da je u prvom petogodišnjem periodu priraštaj radnih mesta skoro proporcionalan priraštaju tvornica na području U. G. B., Zetske i Primorske banovine — dakle onih područja koja su dotada industrijski bila vrlo slabo razvijena.

Obrnuto tome, severni krajevi, industrijski razvijeni, imali su, ne samo veći priraštaj tvornica, već i priraštaj radnih mesta. Na području Dravske banovine, broj tvornica se povećao za 18,26% a broj radnih mesta za 25,01% prema stanju iz 1938 godine. Ovo povećanje je bilo još osetnije na području Savske, gde je priraštaju tvornica od 22,40% odgovarao priraštaj radnih mesta od 29,30%. Iz ovoga se vidi da su novopodignuta preduzeća u ovim krajevima, po svojoj proizvodnoj snazi, bila proporcionalno jača od proizvodnih preduzeća u ostalim delovima zemlje usled čega je njihova industrija zauzela značajnije mesto u sektoru proizvodne delatnosti nacionalne privrede kao celine no što bi se moglo da zaključi ocenjivanjem industrijskog napretka po broju tvornica.

Područje Dunavske banovine, koje je inače po industrijskom razvitku slično dvama gore pomenutim, u ovom periodu je slabije napredovalo i po broju tvornica i po broju novih radnih mesta; povećanju tvornica od 12,87% odgovara povećanje broja radnih mesta od 15,14%.

Suprotno ovome, područje Moravske banovine, koje je industrijski nerazvijeno, učinilo je značajan industrijski napredak, bilo da se sudi po broju novih tvornica ili po broju novih radnih mesta: povećanju tvornica od 18,47% odgovara povećanje radnih mesta od 23,75% u odnosu na stanje u 1938 godini. Za ovaj napredak ima najviše da se zahvali razvitku njene tekstilne industrije u prvim poratnim godinama.

Najslabiji napredak — obzirom na broj radnih mesta — su učinila područja Drinske i Vardarske banovine. Dok se u

prvoj broj tvornica povećao za 14,73%, povećanje radnih mesta je iznosilo svega 8,65%. U drugoj taj odnos ide još u većoj meri na štetu radnih mesta: prema 12,58% novih tvornica ovde stoji povećanje radnih mesta od svega 5,99%.

16. Povećani proizvodni kapacitet severozapadnih krajeva. Izneta razlika u proizvodnoj snazi novoosnovanih preduzeća u prvom petogodišnjem periodu, imala je za posledicu povećanje proizvodne industrijske sposobnosti severnih krajeva u većoj meri no što je to povećanje bilo kod južnih. To se najbolje vidi iz uporedenja teritorijalne raspodele tvornica i teritorijalne raspodele radnih mesta krajem ovoga petogodišta.

Od svih banovinskih područja jedino se u Savskoj i Moravskoj povećao i broj tvornica i broj radnih mesta koja im pripadaju. Od celokupne jugoslovenske industrije na prvu otpada 25,46% svih tvornica a 25,48% ukupnog broja radnih mesta. Povećanje procenta tvornica je dakle 2,33% a povećanje procenta radnih mesta 3,90%. U Moravskoj ovo povećanje je međutim bilo znatno manje: 0,25% tvornica a 0,07 radnih mesta.

Na području Dravske banovine procenat tvornica, koji joj od ukupne jugoslovenske industrije pripada, smanjio se ali se procenat radnih mesta povećao za 1,71%, što je dokaz da je njena novopodignuta industrija bila relativno većeg kapaciteta od novopodignute industrije ostalih banovina.

U svim ostalim banovinskim područjima u ovom vremen-skom razdoblju, smanjen je procenat radnih mesta koja im pripadaju od ukupnog broja radnih mesta u industriji, što dolazi kao rezultat povećanja procenta radnih mesta u dvema gore pomenutim banovinama (Savskoj i Dravskoj). Na područjima U. G. B. i Vardarske banovine došlo je do toga smanjenja, ma da je procenat tvornica, koji im od ukupnog broja tvornica pripada, porastao krajem ovog perioda; u prvom je bilo smanjenje sa 7,45% na 7,43% a u drugom s 2,06% na 1,69%.

17. Priraštaj radnih mesta po industrijskim granama. Gornjim izlaganjem je dat prikaz napretka jugoslovenske industrije u prvom petogodištu posle Svetskog rata posmatran sa stanovišta priraštaja radnih mesta u odnosu na banovinska područja. Kakav je bio taj priraštaj u odnosu na pojedine industrijske grane, vidi se iz prikaza na strani 110.

Povećanje tvornica i radnih mesta od 1918 do 1923 u % prema stanju u 1918 god. i njihov ukupni broj krajem 1923 godine po industrijskim granama:

Grana industrije	Tvornice			Radna mesta		
	ukupan broj krajem 1918	Povećanje u % prema 1918	ukupan broj krajem 1923	ukupan broj krajem 1918	Povećanje u % prema 1918	ukupan broj krajem 1923
1. Prehrambena industrija	551	25,95	695	23.428	21,07	28.576
2. Ind. alkoh. i bezalkoh. pića	145	22,07	178	4.979	15,68	5.760
3. Industrija duvana	5	—	5	3.132	—	3.132
4. Industrija ulja	28	14,28	32	815	18,65	967
5. Hemijska industrija	71	64,79	118	5.231	69,93	8.889
6. Industrija kaučuka	—	—	1	3.931	—	5.162
7. Industrija drva	265	41,14	383	34.481	30,20	44.195
8. Industrija hartije	20	65,00	33	2.736	53,00	4.186
9. Štamparije	30	40,00	42	3.931	31,32	5.162
10. Industrija kože	40	46,94	72	6.823	72,93	11.799
11. Tekstilna industrija	113	59,29	181	24.035	76,89	42.285
12. Proizvodnja konfekcije	7	100,00	14	1.682	59,93	2.690
13. Elektr. centrale i plinare	281	29,23	367	6.738	8,22	7.292
14. Ind. mineralnih ulja	6	50,00	9	2.611	11,95	2.923
15. Ind. nemetalnih minerala	187	20,32	225	23.550	14,25	26.012
16. Proizvodnja metala	20	5,00	21	14.390	0,21	14.420
17. Prerada metala	69	71,01	118	12.891	95,97	25.263
18. Proizvodnja mašina	4	175,00	11	403	217,62	1.280
19. Ostale industrije	1	400,00	1	1.001	111,11	1.362
S v e g a	1.855	35,09	2.506	174.986	37,71	241.355

Ovim upoređenjem izvršena je korektura onih nedostataka koji su se javili pri ranijem izolovanom posmatranju indeksa tvornica. U toku daljeg izlaganja biće izvršena još jedna korektura pomoću indeksa pogonske snage. Palo je naime u oči da je kod nekih industrijskih grana, kao što su konfekcija tekstila, industrija mineralnih ulja, proizvodnja metala, proizvodnja mašina i »ostale« industrije, indeks tvornica vrlo neelastičan: ili on pokazuje neznatno povećanje ili pravi velike i otsečne skokove. Do te pojave dolazi otuda što su ove grane koje raspolažu malim brojem tvornica tako da svaka nova dolazi do izražaja kroz nagli skok indeksa tvornica. Dovodnjem ovoga indeksa u vezu sa indeksom radnih mesta, skokovi se znatno ublažuju, što se jasno vidi na gornjoj tabeli: indeks tvornica tekstilne konfekcije se udvostručio dok se indeks radnih mesta povećao svega za 59,93%; u industriji mineralnih ulja ovaj odnos je 150 prema 111,95, u industriji proizvodnje metala 105 prema 100,21, u industriji mašina 275 prema 317,62 i t. d. Napredak ovih industrija će pravilnije da se oceni ako se pode od povećanja radnih mesta nego ako se pode od povećanja broja njihovih tvornica.

Upoređujući priraštaj radnih mesta s priraštajem tvornica vidi se da je od 19 industrijskih grana, obzirom na broj novih radnih mesta, veći no proporcionalan napredak u odnosu na 1918 godinu učinilo svega njih šest: industrija ulja, hemijska industrija, industrija kože, tekstila, prerada metala i proizvodnja mašina. U njima je priraštaj radnih mesta bio znatno veći od priraštaja tvornica, iako je i ovaj bio vrlo osetan. Kod svih ostalih porast radnih mesta je bio manji od porasta tvornica, što je znak da je novopodignuta industrija u ovim proizvodnim granama po proizvodnoj sposobnosti relativno slabija od industrije koja je u tim granama postojala do 1918 godine.

b) Period 1924—1928

18. Uzroci slabljenja investicione aktivnosti. Za razliku od prethodnog perioda, u ovom vremenskom razdoblju broj radnih mesta u preradivačkoj industriji proporcionalno se znatno manje povećao. Porastu tvornica od 13,45% odgovara porast radnih mesta od 11,30%. U prethodnom periodu su međutim odgovarajuća povećanja iznosila 16,47% odnosno 20,14%.

Uzrok ovako osetnom smanjenju broja novih radnih mesta može da bude trojake prirode: prvo, on može da leži u smanjenju broja novih tvornica, usled čega se automatski smanjuje i broj radnih mesta; drugo, on može da se smanji i usled toga što je smanjen kapacitet novopodignutih tvornica u odnosu na dotada postojeće; treće, može da se desi da ne bude ni jedan ni drugi od ovih slučajeva ali da se broj radnih mesta kod novih tvornica smanji usled toga što je kod njih u većem stepenu provedena racionalizacija nego kod onih koje su ranije podignute.

Iz gore navedenih cifara se vidi da je u ovom periodu bio manji nego u prethodnom ne samo priraštaj radnih mesta nego i priraštaj tvornica. Međutim, ovim slabijim povećanjem broja tvornica ipak ne može potpuno da se pravda slab priraštaj radnih mesta, jer je kod ovoga poslednjeg smanjenje znatno veće nego kod prvoga; dok se priraštaj tvornica smanjio sa 16,47% na 13,45% broja tvornica iz 1938 god., priraštaj radnih mesta je smanjen sa 20,14% na 11,30%. Prema tome razlozi slabog porasta radnih mesta mora da leže u jednoj od drugih dveju pretpostavki. Postavlja se pitanje da li je kapacitet novih tvornica, podignutih u ovom periodu bio proporcionalno veći ili manji od kapaciteta dotada postojećih tvornica. Pre no što se da odgovor na to pitanje, potrebno je videti kakva je bila raspodela radnih mesta po banovinama krajem ovog perioda.

U tabeli navedenoj na strani 112 dat je upoređan pregled porasta broja tvornica i broja radnih mesta po industrijama u vremenu od 1924 do 1928.

Porast broja tvornica i broja radnih mesta od 1924 do 1928 sa njihovim ukupnim brojem krajem 1928, po banovinskim područjima:

Banovinsko područje	Povećanje broja tvorn. u % prema stanju u 1938	Ukupan broj tvornica krajem 1928	Povećanje broja radnih mesta u % pr. st. u 1938	Ukupan broj radnih mesta krajem 1928
1. U. G. B.	20,40	202	27,61	27.059
2. Dravska	10,04	671	12,37	59.260
3. Savska	12,01	750	8,96	68.773
4. Vrbaska	17,05	72	8,38	9.483
5. Primorska	20,27	103	2,08	6.825
6. Drinska	15,89	203	6,21	31.565
7. Zetska	23,29	48	35,92	1.962
8. Dunavska	13,17	777	9,87	52.708
9. Moravska	15,29	121	5,17	15.693
10. Vardarska	19,20	91	15,35	5.285
Ukupno	13,45	3.038	11,30	278.613

Naročito je karakteristično da je u gotovo svim banovinskim područjima priraštaj radnih mesta osetno manji od priraštaja tvornica. Izuzetak od ovoga čine samo U. G. B., Dravska i Zetska banovina. Na području U. G. B. broj tvornica se povećao za 20,40% dok je povećanje radnih mesta bilo 27,61%; na području Dravske banovine ovo povećanje je bilo 10,04% prema 12,37% a na području Zetske 23,29% prema 35,92%. Za prvo i treće je značajno da se i broj tvornica i broj radnih mesta osetno povećao u odnosu na ostale banovine.

Kod svih ostalih banovina radna mesta su se u mnogo manjoj meri povećala no što je bilo povećanje broja tvornica. U Primorskoj banovini je taj odnos 2,08:20,27. U ostalim banovinama on je nešto blaži ali ipak vrlo osetan.

Ovom konstatacijom još nije dat odgovor na pitanje da li su se radna mesta u odnosu na tvornice proporcionalno manje povećala zbog toga što su novopogidnuti industrijski objekti bili manjeg kapaciteta te su pružali manje mogućnosti za zaposlenje ili otuda što je kod njih racionalizacijom broj radnih mesta sveden na minimum. To pitanje će u potpunosti moći da se rasvetli pri kasnijem izlaganju povećanja pogonske snage u industriji. Na ovome mestu će na njega da se odgovori samo za izvesne proizvodne grane izlaganjem statističkih cifara o povećanju broja radnih mesta po industrijskim granama.

19. Povećanje broja radnih mesta po industrijskim granama. Kakav je bio odnos između porasta radnih mesta i porasta tvornica po industrijskim granama u ovom periodu, vidi se iz tabele na strani 113.

Prirataj tvornica i radnih mesta u periodu 1924—1928 u %
prema stanju u 1918 i njihov ukupan broj krajem 1928

Industrijska grana	Prirataj tvornica u % prema 1918	Broj tvornica krajem 1928	Prirataj radn. mesta u % prema 1918	Broj radnih mesta krajem 1928
1. Prehranbena industrija	22,87	810	9,53	30.903
2. Ind. alkoh. i bezalkohol. pića	26,21	208	7,83	6.100
3. Industrija duvana	—	5	—	3.132
4. Industrija ulja	39,29	43	25,42	1.166
5. Hemijska industrija	45,07	146	20,49	9.961
6. Industrija kaučuka	100,00	2	87,54	5.932
7. Industrija drva	29,09	452	13,07	48.832
8. Industrija hartije	20,00	37	3,29	4.276
9. Štamparije	30,00	51	19,58	5.932
10. Industrija kože	30,61	87	24,24	13.005
11. Tekstilna industrija	66,26	252	57,33	56.638
12. Proizvodnja konfekcije	42,86	17	6,54	2.800
13. Elektr. centrale i plinare	34,50	465	7,68	7.877
14. Ind. mineralnih ulja	—	9	—	2.923
15. Ind. nemetalnih minerala	16,04	251	9,51	28.380
16. Proizvodnja metala	5,00	22	0,22	14.452
17. Prerada metala	49,28	152	50,84	31.106
18. Proizvodnja mašina i motora	200,00	19	442,43	3.063
19. Ostale industrije	500,00	10	159,65	1.535
Ukupno	28,70	3.038	21,71	278.613

Od svih grana jedino su industrija prerade metala i industrija proizvodnje mašina učinile veći progres po broju radnih mesta nego po broju tvornica. Kod ove poslednje je karakteristično da je povećanje radnih mesta u odnosu na povećanje broja tvornica više nego dvostruko. Ova cifra je dosta simptomatična za razvitak te grane. Ma da industrija proizvodnje mašina predstavlja više kapitalom nego radom intenzivnu proizvodnu delatnost, broj radnih mesta se u njoj povećao proporcionalno više od broja tvornica. Ovakvo povećanje je posledica specijalnih karakteristika ove proizvodne grane koje su svojstvene strukturi jugoslovenske industrije. Kao što je već naglašeno, ona ne predstavlja samostalnu proizvodnu granu već su njena preduzeća, u većini slučajeva, afilijacije strane istovetne industrije i u zemlji su podignuta u cilju da vrše opravke iz inostranstva uvezenih postrojenja ili da dopunjavaju razne delove na tim postrojenjima. To su najčešće radionice većeg obima koje su u sastavu neke druge industrije a vrlo često i u sastavu trgovačkog, saobraćajnog i sl. poslovanja (elektrotehničke radionice u sastavu trgovine elektrotehničkog materijala, garaže i mašinske radionice u sastavu ne-

kog saobraćajnog preduzeća i tome slično). Kod preduzeća ove vrste glavni proizvodni faktor je radna snaga. Najveći deo poslova obavljaju kvalifikovani radnici, obično uz upotrebu pogonskih mašina manjeg kapaciteta, ponajčešće uz upotrebu elektromotora, koji su ukopčani u varošku električnu mrežu. Otuda i dolazi, kao rezultat, da se kod ove grane broj radnih mesta u mnogo većoj meri povećava no što se povećava broj tvornica.

Od ostalih industrija najslabiji priraštaj radnih mesta su imale industrija proizvodnje metala, industrija hartije, električne centrale, proizvodnja konfekcije i industrija nemetalnih minerala. Prve tri, ma da predstavljaju kapitalom intenzivnu industriju, imaju relativno manji priraštaj radnih mesta od priraštaja tvornica što je znak da su nove tvornice manjeg kapaciteta od onih koje su dotada postojale. Kod električnih centrala se najčešće radi o komunalnim preduzećima koja u većoj meri ima da služe potrebama osvetljenja nego potrebama industrijskog pogona. Slab priraštaj radnih mesta kod industrije nemetalnih minerala i kod proizvodnje konfekcije vidan je znak slabijeg napretka ovih industrijskih grana no što je bio napredak ostale industrije. Obzirom na značajnu ulogu koju radna snaga u njima igra, povećanje radnih mesta bi moralo da dođe do većeg izražaja u gornjim ciframa u slučaju kad bi se radilo o novim preduzećima većeg kapaciteta. Međutim prema porastu tvornica od 16,04% u prvoj od njih radna mesta su se povećala svega za 9,51%; u drugoj je ova razlika još osetnija, tako da porastu tvornica od 42,86% odgovara povećanje broja radnih mesta od svega 6,54%.

Sličan ovim dvema industrijskim granama bio je i napredak industrija koje proizvode životne namirnice. Dok se broj tvornica u prehranbenoj povećao za 22,87%, povećanje radnih mesta je iznosilo svega 9,53%. U industriji pića povećanje broja tvornica je bilo još veće (26,21%) dok je povećanje broja radnih mesta bilo manje (7,83%) od gornjega. Jedino je u industriji ulja odnos između priraštaja tvornica i priraštaja radnih mesta bio više uravnotežen: 39,29 prema 25,42.

Iz iznetih cifara se vidi da nijedna od ovih triju industrijskih grana nije učinila takav napredak do kakvog se dolazi u slučaju kada se pode od samog priraštaja tvornica. Ovo su sve radom intenzivne proizvodne grane i njihova proizvodna sposobnost se u punoj meri ogleda kroz broj radnih mesta kojima raspolažu. Znatno slabiji procenat priraštaja tih mesta od procenta priraštaja tvornica pokazuje da su nova preduzeća po kapacitetu manja od preduzeća koja su u tim granama postojala pre početka ovoga perioda.

Kod ostalih grana, kao što su: hemijska industrija, štamparije, industrija kože, tekstilna industrija i dr., iako je priraštaj radnih mesta bio slabiji od priraštaja tvornica, između

njih ipak nije bilo velike razlike. Ovo je naročito karakteristično obzirom da su to proizvodne grane koje mogu pre da se smatraju kao industrije kapitalom nego radom intenzivne. Relativno velik priraštaj radnih mesta pokazuje da su nova preduzeća tih grana uglavnom većeg kapaciteta i da njihova proizvodna sposobnost ne mora da zaostaje iza proizvodne sposobnosti preduzeća koja su dotada postojala u odgovarajućim granama.

Dovodeći u vezu gornje cifre o priraštaju radnih mesta po pojedinim industrijskim granama s vremenskim periodom na koji se odnose, može da se donese jedan značajan zaključak za ilustrovanje strukture jugoslovenske nacionalne privrede a specijalno njene proizvodne delatnosti.

20. Seljak kao industrijski preduzimač. Vreme od 1924 pa do 1928, ili čak i nešto kasnije, može se smatrati kao period privrednog prosperiteta u kome je kupovna snaga čitavog naroda naglo rasla. Visoke cene agrarnih proizvoda povećale su naglo kupovnu snagu seoskog staleža, koji je, ne samo u punoj meri postao solventan, već je osposobljen i za proizvodna investiranja.

Investicije u poljoprivrednu proizvodnju nisu pružale izgleda na brz uspeh. Pored slabog rentabiliteta, ovde ima da se računa s mnogo dužim amortizacionim rokovima nego što je to slučaj u nepoljoprivrednoj proizvodnoj delatnosti. Drugu poteškoću za investiranje u poljoprivredu pričinjava i okolnost da poljoprivredni proizvođač nije još toliko napredovao da bi mogao pristupiti racionalnijim proizvodnim metodama. Sva investiranja svodila bi se obično na kupovinu zemljišta jednog poljoprivrednika od strane drugoga, što u stvari ne predstavlja investiciju u nacionalno-ekonomskom smislu.

Zbog ovih okolnosti u danima prosperiteta i zbog pojačane kupovne snage, nepoljoprivredna proizvodna delatnost za seoskog kapitalistu postaje mnogo privlačnija od poljoprivredne. On stoga unosi svoj kapital u ona proizvodna preduzeća za koja mu izgleda da će moći da ih vodi s najvećim uspehom i gde će mu biti osiguran plasman kapitala.

Ovo »konjunktorno« investiranje od strane seoskog kapitaliste okarakterisano je dvema tipičnim crtama: prvo, on vrši investicije u one proizvodne grane gde je poslovanje uprošćeno i ne zahteva velike stručne sposobnosti; drugo, zbog ograničenog kapitala, kojim on raspolaže, ovakva preduzeća su obično malog ili osrednjeg kapaciteta ali je njihov broj znatan.

Imajući u vidu ove dve konstatacije, napred data tabela o priraštaju radnih mesta po industrijskim granama postaje posve jasna. Industrije koje proizvode potrošna dobra — kao što su prehranbena industrija, industrija pića, proizvodnja tekstilne konfekcije, industrija nemetalnih minerala i sl. — predstavljaju industrijske grane u kojima je poslovanje jednostav-

nije prirode i pristupačno i ljudima koji za to nemaju specijalne kvalifikacije. Seoski kapitalista je u njih najradije investirao.

S druge strane broj radnih mesta u ovim industrijama povećao se u manjoj srazmeri no što je bilo povećanje broja tvornica, što je znak da su finansijska sredstva tih kapitalista bila osrednje veličine i da su ona omogućila samo podizanje sitnije industrije, najčešće takve koja je namenjena da podmiruje isključivo lokalno tržište.

Protivno ovome kod ostalih industrijskih grana — a to su u većini slučajeva industrije proizvodnih sretstava — priraštaj novih radnih mesta je skoro proporcionalan priraštaju tvornica. Ovo je posledica okolnosti da su one malo pristupačne sitnom kapitalisti, bilo zbog toga što ovaj ne raspolaže dovoljnim finansijskim sretstvima, bilo otuda što ne raspolaže stručnim znanjima potrebnim za vodenje složenijih vrsta poslovanja. Broj radnih mesta kod preduzeća ovih grana rastao je skoro proporcionalno broju novih tvornica, što kod napred imenovanih industrija nije bio slučaj.

c) Period 1929—1933

21. Veći priraštaj radnih mesta od priraštaja tvornica u severozapadnim krajevima. Slično ranije prikazanom opadanju broja novih tvornica u ovom periodu je produženo i opadanje broja novih radnih mesta i to kako u svim banovinskim područjima (izuzev Primorsku banovinu) tako i u svim proizvodnim granama preradivačke industrije. To opadanje je svugde bilo više no proporcionalno u odnosu na broj tvornica, što se jasno vidi iz sledeće tabelle:

Uporedan pregled porasta tvornica i radnih mesta u periodu 1929—1933 u % prema stanju u 1938 god. i njihov ukupan broj krajem 1933, po banovinama:

Banovina	T v o r n i c e		R a d n a m e s t a	
	Porast u % prema 1938	Ukupan broj krajem 1933	Porast u % prema 1938	Ukupan broj krajem 1933
1. U. G. B.	16,67	253	9,41	30.170
2. Dravska	11,93	767	10,40	66.323
3. Savska	12,10	863	9,57	76.528
4. Vrbaska	12,50	83	4,93	10.042
5. Primorska	20,27	133	29,36	9.929
6. Drinska	12,02	234	4,83	33.238
7. Zetska	16,44	60	11,96	2.258
8. Dunavska	12,18	900	8,23	57.855
9. Moravska	15,29	145	5,64	16.690
10. Vardarska	18,54	119	16,22	6.558
Jugoslavija:	13,13	3.557	9,40	309.591

Karakteristično je za priraštaj tvornica da je on — ma da smanjen u odnosu na prethodni period — bio približno jednak u svim banovinskim područjima: u Dravskoj banovini on je najniži i iznosi 11,93% tvornica iz 1938 godine dok je u Primorskoj najviši i dostiže 20,27%.

Suprotno gornjemu, kod priraštaja radnih mesta osećaju se mnogo veće razlike između pojedinih krajeva. Dok je on u Primorskoj banovini 29,36%, u Drinskoj banovini jedva iznosi 4,83%. Usled ovako nejednakog povećanja broja radnih mesta, menja se unekoliko ranije prikazana snaga industrije pojedinih samoupravnih područja posmatrana sa stanovišta broja tvornica koje pripadaju svakom od njih.

Kod severnih banovina — Dravske, Savske i Dunavske — podizanje nove industrije je usporeno u većoj meri nego kod južnih ako se ono posmatra sa stanovišta broja industrijskih preduzeća. Međutim, kad se podeli od broja novih radnih mesta, vidi se da je ovakav zaključak pogrešan. Iz toga broja izlazi da su severne banovine — ma da uz smanjeni intenzitet — ipak učinile veći napredak u ovom periodu no što je to slučaj s južnim.

Priraštaj tvornica u Dravskoj je iznosio 11,93%, dok je priraštaj radnih mesta 10,40% — dakle svega nešto manji od priraštaja tvornica. U Savskoj je ova razlika malo veća ali ni ona nije znatna: priraštaj tvornica je bio 12,10% dok je priraštaj radnih mesta 9,57%. Nešto veća razlika se javlja kod U. G. B. i kod Dunavske banovine. U prvoj je priraštaj tvornica 16,67% dok je priraštaj radnih mesta 9,41%; u drugoj je taj odnos 12,18 prema 8,23.

Protivno gornjoj relativno maloj razlici između procenta novih tvornica i procenta novih radnih mesta, u južnim krajevima, posmatranim kao celina, ta razlika je bila mnogo osetnija. Od ovoga čine izuzetak jedino Primorska i Vardarska banovina u kojima je, kako povećanje broja tvornica tako i povećanje broja radnih mesta, bilo vrlo znatno; u prvoj se broj tvornica povećao za 20,27% a broj radnih mesta za 29,36%, dok su u drugoj odgovarajuća povećanja iznosila 18,54% odn. 16,22%.

Ostale banovine južnog i središnjeg dela Države imale su značajan priraštaj po broju tvornica ali im je priraštaj radnih mesta bio relativno mali. U Moravskoj priraštaju tvornica od 15,29% odgovara priraštaj radnih mesta od svega 5,64%, u Drinskoj je taj odnos 12,02 prema 4,83 a u Vrbaskoj 12,50 prema 4,93.

22. Povoljniji uslovi za formiranje kapitala u industrijski razvijenijim krajevima. Cifre o broju radnih mesta predstavljaju svakako mnogo realniju sliku o porastu industrijske proizvodne sposobnosti pojedinih krajeva nego što su to u stanju da pokažu cifre o broju novih tvornica. Prema tim

ciframa u ovom periodu su severni krajevi učinili značajniji napredak od južnih u pogledu industrijalizacije, iako se dolazi do suprotnog zaključka kad se pode od broja novoosnovanih industrijskih preduzeća. Ovakav razvitak je posve razumljiv ako se ima u vidu da je ovo period duboke privredne depresije i ako se izbliže posmatra struktura pojedinih pokrajinskih privreda.

Severni krajevi su već pre toga bili učinili veći progres na polju industrijalizacije od južnih. Investicije u veća industrijska preduzeća predstavljaju obično kapital koji je stvoren u industrijskoj delatnosti ili je on u najmanju ruku plod varoške privrede (proizvodnje, trgovine, bankarstva i sl.). U periodu depresije formiranje ovoga kapitala se teže izvodi ali se teže izvodi i plasman onoga kapitala koji se posle krize zatekao kao »potencijalni«. Podizanje novih industrija obavljano je u ovom periodu uz znatno veće teškoće nego u prethodnom, koji je bio period prosperiteta, što se jasno vidi i iz slabog porasta broja tvornica u Dravskoj, Savskoj i Dunavskoj banovini. Taj porast je isti, čak i manji, od porasta tvornica u južnim i središnjim banovinama, ma da ove, kao izrazit tip agrarne privrede, imaju mnogo manje mogućnosti za stvaranje kapitala podesnog za industrijsko investiranje.

Baš zbog ove okolnosti javlja se razlika između severnih i južnih krajeva u industrijskom razvitku kroz ovaj period. Kod severnih su se nove industrije teško podizale, zbog toga što im je nedostajalo tržište i dovoljan broj potrošača s jakim kupovnom snagom. Otuda su se smanjila investiranja, usled čega je smanjen i broj novih tvornica ali se te tvornice u jednom bitno razlikuju od novih tvornica u južnim krajevima: one su po kapacitetu ravne prosečnom kapacitetu ostale industrije tih krajeva, jer je porast broja radnih mesta bio proporcionalan porastu broja tvornica. Ovo je znak da su se, pri podizanju nove industrije, dizala samo solidnija preduzeća, koja nisu morala da računaju na lokalno tržište kao na glavnog potrošača. Karakteristično je da su naročito industrije životnih namirnica pokazale slab napredak u ovom periodu a najveći deo tih industrija pripada baš ovim krajevima¹⁾.

Protivno ovome južni krajevi nisu imali tolike teškoće s pronalaženjem tržišta kolike im je teškoće pričinjalo stvaranje novog investicionog kapitala. Njihovo lokalno tržište još nije bilo zasićeno kao što je to bio slučaj s tržištem severnih krajeva. Otuda je kod njih podignut proporcionalno veći broj tvornica ali su te tvornice manjeg kapaciteta zbog manje investicione sposobnosti proizvođača. Ti proizvođači su često privrednici koji pripadaju seljačkom staležu ili su njemu vrlo bliski. Opšta privredna kriza je pogodila naročito poljoprivredu

¹⁾ Skoro 50% prehranbene industrije pripada Dunavskoj banovini.

koja je postala prezadužena i nesposobna za investiranja bilo kakve prirode. Novi kapital su mogli da stvore samo oni sitni privrednici kod kojih je smisao za štednju naročito razvijen. To može jasno da se uoči ako se u napred iznetoj tabeli uporedi industrijski napredak Vardarske banovine s napretkom ostalih krajeva zemlje. Nju naseljava vrlo vredan i neobično štedljiv elemenat, sa veoma razvijenim poduzetničkim duhom, koji ima vrlo mnogo smisla za varošku privredu. Zbog toga je ova banovina, iako u periodu privredne depresije, u ovom petogodišnjem razdoblju povećala broj svojih tvornica za 18,54% ukupnog broja u 1938 god., dok je povećanje radnih mesta bilo skoro proporcionalno povećanju broja tvornica (16,22%).

Zbog ovako nejednakog industrijskog napretka severnih i južnih krajeva došlo je krajem ovoga perioda do nešto izmenjene teritorijalne raspodele radnih mesta u industriji u odnosu na onu koja je bila u njegovom početku. To se vidi i iz donje tabele.

Upoređenje teritorijalne raspodele radnih mesta u industriji krajem 1928 i krajem 1933 godine u % po banovinama i njihovog ukupnog broja po banovinama:

Banovina	Raspodela po banovinama			
	1928 godina		1933 godina	
	U % po banovinama	U apsolutnim brojevima	U % po banovinama	U apsolutnim brojevima
1. U. G. B.	9,71	27.059	9,74	30.170
2. Dravska	21,27	59.260	21,42	66.323
3. Savska	24,68	68.773	24,72	76.528
4. Vrbaska	3,40	9.483	3,24	10.042
5. Primorska	2,45	6.825	3,21	9.929
6. Drinska	11,33	31.565	10,74	33.238
7. Zetska	0,70	1.962	0,73	2.258
8. Dunavska	18,92	52.708	18,69	57.855
9. Moravska	5,63	15.693	5,39	16.690
10. Vardarska	1,90	5.285	2,12	6.558
Jugoslavija	100,00	278.613	100,00	309.591

Krajem 1933 godine na području U. G. B., Dravske, Savske, Primorske i Vardarske banovine povećao se procenat radnih mesta u odnosu na njihov ukupan broj u zemlji, dok se kod ostalih šest banovinskih područja smanjio. Proizvodna sposobnost severnih krajeva je dakle u većoj meri povećana no što je bilo povećanje te sposobnosti kod južnih. Do ovoga se zaključka međutim ne bi došlo ako bi se pošlo od priraštaja tvornica kao što je to prikazano u ranijem izlaganju¹⁾.

¹⁾ Vidi ranije str. 83 i sledeće.

Procenat tvornica koji otpada na Dravsku, Savsku i Dunavsku banovinu, smanjio se ali se, u prvim dvema povećao procenat radnih mesta koji im od ukupnog broja pripada. Jedino je u Dunavskoj banovini, pored smanjenja procenta tvornica, došlo i do izvesnog smanjenja procenta radnih mesta (sa 18,92% na 18,69%).

Procenat radnih mesta, koji otpada na Primorsku i Vardarsku banovinu takode se povećao zbog njihovog izuzetnog napretka u ovom periodu. U svim ostalim banovinskim područjima smanjio se procenat radnih mesta koji im, od svih radnih mesta u industriji, pripada.

23. Priraštaj radnih mesta po industrijskim granama. Prikaz razvitka industrije posmatranog sa stanovišta priraštaja radnih mesta, bio bi nepotpun ako se gornji teritorijalni pregled njenog napretka ne bi dopunio pregledom napretka po pojedinim proizvodnim granama.

Upoređenje porasta radnih mesta s porastom broja tvornica u periodu 1929 do 1933, u % prema stanju u 1918 god. i njihov ukupan broj krajem 1933 po industrijskim granama:

Indnstrijska grana	Porast tvornica 1929—1933	Ukupan broj tvornica krajem 1933	Porast radn. mesta 1929-1933	Ukupan broj radn. mesta krajem 1933
1. Prehrambena industrija	19,06	917	9,36	33.189
2. Ind. alkohol. i bezalkoh. pića	20,00	238	4,18	6.308
3. Industrija duvana	—	5	—	3.132
4. Industrija ulja	32,14	52	15,70	1.294
5. Hemijska industrija	42,25	177	16,84	10.842
6. Industrija kaučuka	—	2	—	6.291
7. Industrija drva	23,04	522	10,86	53.688
8. Industrija hartije	30,00	43	22,95	4.904
9. Štamparije	30,00	60	10,14	6.291
10. Industrija kože	44,90	109	29,17	15.236
11. Tekstilna industrija	69,03	331	38,66	66.315
12. Proizvodnja konfekcije	28,57	19	10,76	2.981
13. Elektr. centrale i plinare	30,64	552	9,89	8.543
14. Ind. mineralnih ulja	50,00	12	5,59	3.069
15. Ind. nemetalnih minerala	14,44	279	11,95	31.196
16. Proizvodnja metala	10,00	24	0,78	14.564
17. Prerada metala	40,58	180	35,72	36.710
18. Proizvodnja mašina i motora	149,00	25	109,18	3.503
19. Ostale industrije	—	10	—	1.535
S v e g a	27,97	3.557	17,71	309.591

Dve karakteristične crte dolaze do izražaja u gornjoj tabeli: prvo, posledice privredne depresije zapažaju se kod svih grana industrije; drugo, kod pojedinih grana primećuju se očigledni znaci zasićenosti tržišta.

Posledice krize ogledaju se ne samo u smanjenom procentu novih tvornica u ovom petogodištu već i u većem no proporcionalnom smanjenju broja novih radnih mesta. U svima industrijskim granama povećanje broja radnih mesta je znatno niže od povećanja broja tvornica. Ovo je vidan znak da se kod novih preduzeća radi o industrijskim objektima čiji proizvodni kapacitet je slabiji od prosečnog proizvodnog kapaciteta dotada postojećih preduzeća.

Zasićenost tržišta se neosporno u najvećoj meri oseća kod industrijskih grana koje proizvode potrošne artikle potrebne najširim slojevima. To su: prehranbena industrija, industrija pića, industrija ulja i proizvodnja tekstilne konfekcije. Severni krajevi — naročito Dunavska banovina — su preplavljeni preduzećima prehranbene industrije, koju je podigao uglavnom seoski ili njemu blizak stalež. Nastankom krize za ova preduzeća se pogoršalo tržište u većoj meri nego za ostale grane industrije. Pored toga oslabljena kupovna snaga seljaka predstavljala je vrlo nepovoljan faktor za nova investiranja.

Porast tvornica i radnih mesta u industriji životnih namirnica u većoj meri je stoga rezultat napretka ostalih delova zemlje nego severnih banovina gde je ta industrija inače najrazvijenija.

Kod nekih industrija, kao što su proizvodnja tekstilne konfekcije i štamparije, zapažaju se kod priraštaja radnih mesta druge tipične osobine koje su svojstvene strukturi jugoslovenske preradivačke delatnosti. Ako se ove grane, u gornjoj tabeli, uporede s ostalim industrijama, kao što su hemijska, proizvodnja tekstila, prerada metala i sl., vidi se da je njihov priraštaj tvornica, po intenzitetu sličan priraštaju tvornica ovih poslednjih triju grana; po priraštaju radnih mesta međutim, one se od njih bitno razlikuju: u prvima je taj priraštaj znatno slabiji nego u poslednjima.

Poznavanje razvitka ovih dveju grana proizvodne delatnosti u stanju je da pruži objašnjenje za gornje nepodudaranje između povećanja broja njihovih tvornica i povećanja broja radnih mesta.

Ovo su industrije koje su se najvećim delom razvile iz domaće zanatske radinosti. Prostrano unutrašnje tržište i širok krug potrošača omogućili su u ovim granama podizanje nacionalne industrije koja je i po kapacitetu i po veličini investiranog kapitala bila na sredokraći između zanata i krupne industrije, koja je obično stranog porekla. U momentu krize i za vreme privredne depresije oslabila je investiciona sposobnost domaćih privrednika. Zbog neelastičnosti tražnje, kapacitet tržišta ovih proizvoda se neznatno smanjio. Naročito su potrebe lokalnog (pokrajinskog) tržišta ostale skoro nepromenjene. Usled toga je vršeno investiranje u nova preduzeća ove vrste, koja su se brojno jedva razlikovala od broja predu-

zeća iz prethodnog perioda, ali su se od njih uveliko razlikovala po kapacitetu; odnos između broja tvornica i broja radnih mesta znatno se pomerio na štetu poslednjih.

Sličan napretku ovih dveju bio je i napredak industrije prerade nemetalnih minerala. Razlika je u tome što ovde nije bio samo slab porast broja radnih mesta već i slab porast broja tvornica. To je industrija čije pojedine proizvodne vrste su podignute stranim krupnim kapitalom dok je u druge investirani sitni kapital domaćeg porekla. Slab napredak prvih je diktiran zasićenošću domaćeg tržišta (cement) a slab napredak drugih oslabljenom kupovnom snagom domaćih privrednika (ciglane, crepare).

Protivno gornjim slučajevima, u industriji proizvodnje mašina, industriji prerade metala, tekstilnoj industriji, industriji hartije, industriji kože i sl. ne javlja se tako velika razlika između porasta broja radnih mesta i porasta broja tvornica u ovom vremenskom periodu. Pod okriljem visoke carinske zaštite, u te proizvodne grane je strani kapital naročito brzo ingerirao i učinio od njih najnaprednije grane prerađivačke delatnosti. Kako je većina od njih vezana za potrošno tržište, tražnja se, u doba privredne depresije, usled svoje neelastičnosti, nije mnogo smanjila tako da se s investiranjem u nova postrojenja produžilo skoro istim onim tempom kojim se investiralo u doba prosperiteta. S druge strane nova preduzeća imala su da stupe u konkurentne odnose s istovetnim već postojećim preduzećima koja su raspolagala dosta visokim proizvodnim sposobnostima. Usled ovoga, ta nova preduzeća nisu mogla da budu suviše malog kapaciteta, ako su želela da izdrže konkurentsku borbu. Otuda i dolazi da je kod njih, u gornjoj tabeli, povećanje broja radnih mesta bilo skoro isto tako znatno kao i povećanje broja tvornica.

d) Period 1934—1938

24. **Koncentracija radnih mesta u južnim krajevima.** Opadanje investicione aktivnosti produženo je u ovom periodu još intenzivnijim tempom nego u prethodnom. Naročito je karakterističan neproporcionalno slabiji priraštaj radnih mesta od priraštaja broja tvornica.

Pored toga što je ovo očevidan simptom slabljenja proizvodne snage industrije usled slabijeg kapaciteta novih tvornica — on ipak mora da se dopuni jednom korekturom, budući da se radi o statističkom posmatranju industrije u periodu koji je blizak sadašnjosti: mnoga od preduzeća koja su došla do izražaja u ukupnom broju tvornica nisu u istom stepenu mogla da dođu do izražaja i u ukupnom broju novih radnih mesta, zbog toga što su još u izgradnji. Za razliku od zanatskih, trgovačkih i drugih poslovanja, u industriji je postanak preduzeća

vezan za jedan duži period. Izvesni njihovi faktori — kao što je njihov broj, njihova individualnost — mogu da se konstatuju već u prvoj fazi njihovog postanka dok je druge (ukupna pogonska snaga, ukupan broj radnih mesta, ukupan investirani kapital) moguće konstatovati tek u završnoj fazi formiranja. Slika razvitka industrije u ovom periodu dobivena na osnovu priraštaja tvornica odgovara stoga u većoj meri stvarnom stanju no što bi odgovarala slika dobivena na osnovu priraštaja radnih mesta. Kako se taj priraštaj kretao po banovinskim područjima, vidi se iz sledeće tabele:

Porast tvornica i radnih mesta u periodu 1934—1938 u % pre- prema stanju u 1938 god. i njihov ukupan broj krajem 1938 god., po banovinama:

Banovina	T v o r n i c e		R a d n a m e s t a	
	Povećanje u % prema 1938	Ukupan broj krajem 1938	Povećanje u % prema 1938	Ukupan broj krajem 1938
1. U. G. B.	17,32	309	8,82	33.790
2. Dravska	4,72	807	2,30	67.981
3. Savska	7,51	936	5,56	81.130
4. Vrbaska	5,67	30	11,33	11.425
5. Primorska	10,14	151	6,08	10.672
5. Drinska	9,30	260	3,93	34.629
7. Zetska	17,81	76	8,77	2.475
8. Dunavska	10,89	1.012	7,50	62.545
9. Moravska	7,64	160	5,50	17.661
10. Vardarska	21,20	153	16,44	7.848
Jugoslavija	10,04	3.954	6,08	330.156

Pored velike neujednačenosti, kako u pogledu broja novih tvornica tako i u pogledu broja novih radnih mesta, u ovoj tabeli može da se zapazi tendencija koncentracije industrije u južnim krajevima. Od svih banovinskih područja, i po broju tvornica i po broju novih radnih mesta, najveći napredak je učinila Vardarska banovina. Posle ove dolazi Zetska, iako ona spada u najmanje razvijene industrijske krajeve; zatim Primorska na Jugozapadu i najzad, u središnjoj zoni Države, Vrbaska u kojoj je priraštaj radnih mesta bio proporcionalno veći od priraštaja broja tvornica.

Osetno nazadovanje u industrijskom razvitku naročito se primećuje kod Dravske banovine i u pogledu broja tvornica i u pogledu njihovog kapaciteta. Na području U. G. B. porast tvornica bio je znatan (17,32%) ali je on praćen vrlo slabim porastom broja radnih mesta. Izvesna ravnoteža između priraštaja tvornica i priraštaja radnih mesta primećuje se u Savskoj i Dunavskoj banovini, iako se ni u jednoj od njih ne zapaža prosperitet u industrijskom razvitku. U prvoj je priraštaj

tvornica iznosio 7,51%, priraštaj radnih mesta 5,56% a u drugoj priraštaj tvornica 10,89% prema priraštaju radnih mesta od 7,50%.

25. Priraštaj radnih mesta po industrijskim granama. Povećanje broja radnih mesta, posmatrano po industrijskim granama, pokazuje neke karakteristične osobine koje nisu mogle da se zapaze ni u jednom od prethodnih perioda. Pored toga što je kod većine industrija priraštaj radnih mesta bio proporcionalno manji od priraštaja tvornica, pada u oči da je on, kod pojedinih proizvodnih grana, bio nesrazmerno velik u odnosu na ostale grane industrije. To se vidi i iz sledeće tabele.

Porast tvornica i radnih mesta u periodu 1934—1938 u % prema stanju u 1918 god. i njihov ukupan broj krajem 1938 god., po industrijskim granama:

Industrijska grana	Tvornice		Radna mesta	
	Povećanje u % prema 1918	Ukupan broj krajem 1938	Povećanje u % prema 1918	Ukupan broj krajem 1938
1. Prehranbena industrija	12,34	1.000	8,64	36.395
2. Industr. alkoh. i bezalkohol. pića	8,96	262	3,04	6.537
3. Industrija duvana	—	5	—	3.132
4. Industrija ulja	3,58	53	0,86	1.301
5. Hemijska industrija	38,03	193	12,87	11.524
6. Industrija kaučuka	300,00	5	215,83	1.198
7. Industrija drva	13,96	570	6,34	56.460
8. Industrija hartije	30,00	51	26,10	5.615
9. Štamparije	20,00	66	3,30	6.421
10. Industrija kože	14,28	116	17,06	16.539
11. Tekstilna industrija	85,84	432	25,35	74.683
12. Proizvodnja konfekcije	28,57	21	6,30	3.193
13. Elektr. centrale i plinare	11,26	589	1,72	8.569
14. Industrija mineralnih ulja	16,67	13	0,50	3.082
15. Industr. nemetalnih minerala	8,02	299	3,34	33.032
16. Proizvodnja metala	20,00	28	6,54	15.505
17. Prerada metala	37,68	206	22,31	41.116
18. Proizvodnja mašina i motora	175,00	33	180,88	4.208
19. Ostale industrije	200,00	12	47,37	1.656
Svega	21,40	3.954	14,43	337.156

Industrije, koje spadaju među najrazvijenije u zemlji, imale su vrlo slab porast broja radnih mesta u ovom periodu i on je bio znatno ispod porasta broja tvornica, ma da je i ovaj u opadanju u odnosu na prethodne periode. To naročito važi za sve tri industrije životnih namirnica od kojih je prehranbena imala povećanje radnih mesta od 8,64%, industrija pića 3,04% a industrija ulja jedva 0,86%.

Sličan ovim trima je i napredak industrije drva (6,34%),

štampanija (3,30%), konfekcije tekstila (6,30%) i industrije nemetalnih minerala (3,34%).

Neki od razloga opadanja investicione aktivnosti u svim ovim granama pomenuti su već ranije pri izlaganju povećanja radnih mesta u prethodnim periodima. Među te razloge spadaju:

Prvo, pomenute proizvodne grane predstavljaju pretežno industrije potrošnih dobara koje su, već u prvim poratnim godinama, dostigle dosta visok stepen razvitka obzirom na širok krug potrošača u zemlji. Njihov razvitak mogao se produžiti istim tempom kao u prvim godinama posle Svetskog rata samo u slučaju da se tim tempom povećavalo i njihovo tržište. Za to međutim nisu postojali potrebni uslovi: proširenje tržišta preko granica državne teritorije pružalo je slabe izgledе obzirom na jaku konkurenciju razvijenije strane industrije; povećanje potrošnje u zemlji uslovljavano je povećanjem kupovne snage potrošača ali je ova vrlo slabo napredovala.

Drugo, najveći deo kapitala ovih industrija domaćeg je porekla i srednje veličine. Domaći kapitalista međutim sa sve više teškoća stvara novi investicioni kapital iz mnogih razloga o kojima će biti reči u drugom delu ovog izlaganja.

Treće, privredna kriza sa dugom fazom depresije dovela je do strukturnih poremećaja kako u nacionalnoprivrednim, tako i u međunarodnoprivrednim odnosima i oni su stvorili jedno tako reći hronično pogoršanje uslova za dalji razvitak ovih proizvodnih grana. Kupovna snaga domaćih potrošača naglo se smanjila, što je prouzrokovalo smanjenje potrošnje u zemlji (industrija namirnica). Autarkične težnje pojedinih zemalja osetno su pogodile pojedine grane izvoza (naročito industriju cementa) koje više nisu u stanju da postignu izvozni kontingenat koji su imale pre krize.

Četvrto, neke industrije — naročito industrija drva — osetno su pogodene sankcijama koje su zavedene protiv Italije za vreme abisinskog rata. Italijansko tržište, kao najvažnije tržište za našu drvnu industriju, bilo je za nju već delimično izgubljeno Semerinškim protokolom, po kome je Italija povoljnije tretirala Austriju no Jugoslaviju kako u carinskom, tako i u pogledu uvoznih kontingenata za drvo. Potpuna obustava izvoza drva, koja je, zbog sankcija, posle toga došla, još u većoj meri je pogoršala pozicije naše drvne industrije na italijanskom tržištu tako da je dobar njegov deo ostao kroz čitav ovaj period za nas izgubljen.

Protivno navedenima, neke industrijske grane su, pored znatnog povećanja broja tvornica, u značajnoj meri povećale i broj svojih radnih mesta. Ovo naročito važi za proizvodnju mašina, preradu metala, proizvodnju kaučuka, tekstilnu industriju i industriju hartije. Neke od ovih — kao što je slučaj s industrijom kaučuka — nalaze se još u početnoj

fazi svoga razvitka, zbog čega je njihov proizvodni efekat, u odnosu na celokupnu nacionalnu privredu, još vrlo malo značajan. Utoliko je ipak karakterističniji njihov nagli razvitak, jer se taj razvitak odigrava baš u fazi kada najrazvijenije industrijske grane pokazuju tendenciju ka opadanju. Obzirom na stvaranje novih potreba i njihov nagli porast (gumena roba i sl.), može se očekivati da će ove nove industrije, koje su takođe još u začetku svoga razvitka, u najskorijoj budućnosti da dožive vrlo brz napredak.

Kod treće vrste industrije, kao što su industrija duvana, industrija mineralnih ulja, električne centrale i sl., oseća se vrlo slaba tendencija ka porastu radnih mesta. Razlog slabog napretka prvih dveju leži uglavnom u zasićenosti domaćeg tržišta: i jedna i druga od njih raspolažu proizvodnim kapacitetom koji premašuje potrebe domaćeg tržišta. Kod električnih centrala priraštaj radnih mesta je znatno ispod priraštaja novih tvornica, već zbog samog toga što one predstavljaju kapitalom intenzivnu industrijsku granu.

26. Priraštaj radnih mesta nije znatno izmenio strukturu jugoslovenske industrije u vremenu od 1918 do 1938. Relativno veći progres u industrijalizaciji južnih krajeva u ovom i prethodnom periodu ipak nije u velikoj meri izmenio strukturu jugoslovenske industrije i njen teritorijalni raspored obzirom na radna mesta. To će najbolje da se vidi ako se teritorijalni raspored radnih mesta početkom i krajem ovoga perioda uporedi s odgovarajućim rasporedom iz 1918 godine.

Raspored radnih mesta u industriji u % po banovinama i u apsolutnim brojevima:

Banovina	1918		1933		1938	
	u % po banovinama	u apsolut. brojevima	u % po banovinama	u apsolut. brojevima	u % po banovinama	u apsolut. brojevima
1. U. G. B.	7,45	13.031	9,74	30.170	10,22	33.790
2. Dravska	19,36	33.884	21,42	66.323	20,59	67.981
3. Savska	21,58	37.769	24,72	76.528	24,58	81.130
4. Vrbaska	3,64	6.364	3,24	10.042	3,44	11.425
5. Primorska	3,00	5.241	3,21	9.929	3,21	10.672
6. Drinska	15,12	26.458	10,74	33.238	10,50	34.629
7. Zetska	0,56	979	0,73	2.258	0,75	2.473
8. Dunavska	21,18	37.064	18,69	57.855	18,97	62.545
9. Moravska	6,05	10.586	5,39	16.690	5,36	17.661
10. Vardarska	2,06	3.610	2,12	6.538	2,38	7.848
Jugoslavija	100,00	174.986	100,00	309.591	100,00	330.156

U odnosu na 1933 godinu severozapadni deo Države (Dravska i Savska banovina) pokazuju izvestan nazadak po porastu broja radnih mesta, dok je severoistočni i južni deo zemlje (Dunavska i Vardarska banovina) nešto više napredovao u odnosu na ostale krajeve. Međutim, kad se teritorijalni raspored u 1938 uporedi s rasporedom u 1918 godini, vidi se da su, protivno ranije prikazanom povećanju broja tvornica, u priraštaju radnih mesta severozapadne pokrajine u većoj meri napredovale nego jugoistočne. Procenat radnih mesta, koji dolazi na Dravsku banovinu, povećao se, za poslednje dve decenije, sa 19,36 na 20,59; onaj koji otpada na Savsku s 21,58% na 24,58%. Sličan napredak ovoj poslednjoj je učinilo i područje U. G. B., koje je povećalo procenat radnih mesta sa 7,45% na 10,22% ukupnog njihovog broja u zemlji. Od severnih krajeva u ovom dvadesetogodišnjem razdoblju je nazadovala jedino Dunavska banovina, ma da je ona u poslednjem periodu pokazala izvestan napredak; procenat radnih mesta, koji na nju od ukupnog broja otpada, smanjio se sa 21,18 na 18,97.

Od južnih krajeva, za poslednjih dvadeset godina, najslabije je napredovala Drinska banovina. U tom vremenu smanjio se procenat radnih mesta, koji na nju otpada, s 15,12 na 10,50; u poslednjem petogodišnjem periodu ona je takode imala smanjenje s 10,74% svih radnih mesta na 10,50%. Posle Drinske po smanjenju dolazi Moravska a zatim Vrbaska banovina.

Kao što se iz ovog izlaganja vidi, posleratni razvitak jugoslovenske industrije posmatran s gledišta povećanja broja radnih mesta išlo je na štetu središnje zone države (Dunavske, Drinske i Moravske banovine) a u korist Severozapada (Dravske a naročito Savske banovine) a delimično i u korist krajnjeg Juga (Vardarska banovina). U. G. B. je učinila takode značajan progres ali taj progres ne može da se ceni na osnovu uporedenja s ostalim upravnim područjima, koja, pored varoške, imaju i seosku privredu, dok to nije slučaj kod Uprave grada Beograda.

Do ovako nejednakog napretka pojedinih krajeva u progresu industrijalizacije nije moglo da dode zbog razlike u privrednim okolnostima koje uslovljavaju tu industrijalizaciju; ranije je naglašeno¹⁾ da su ovi uslovi, obzirom na rudno bogatstvo i vegetaciju, mnogo povoljniji u centralnoj i istočnoj zoni nego na Severozapadu i Jugoistoku. Do te razlike je otuda moglo da dode ili zbog različite strukture privrede pojedinih krajeva u prvim godinama posle Ujedinjenja ili zbog različito vodene regionalne privredne politike. Koji od ovih faktora je bio značajniji, videće se nakon toga što bude završeno izlaganje treće glave ovog poglavlja, gde će biti prikazan razvitak jugoslovenske industrije obzirom na veličinu pogonske snage potrebne za iskorišćenje njenog punog kapaciteta

¹⁾ Vidi prvo poglavlje prvog dela.

III GLAVA

POGONSKA SNAGA U INDUSTRIJI

1. POGONSKA SNAGA OBZIROM NA IZVOR

1. Nemogućnost podele stvarne pogonske snage po industrijskim granama. Najveći deo pogonske snage u jugoslovenskoj industriji predstavlja električna energija. Ovo je jedna teškoća više da se izvrši uspešno odvajanje one pogonske snage koja pripada industriji od one koju iskorišćavaju zanatska preduzeća. Pored toga, gotovo svaka električna centrala služi istodobno i za osvetljenje i za pogon. Na taj način, jedan deo njihove energije se troši u neproizvodne ciljeve, drugi koriste zanati i tek treći deo iskorišćava industrija. Utvrđivanje tih delova je skoro neizvodivo obzirom na brzinu kojom se menja njihov međusobni odnos.

Još komplikovanije je od gornjih dvaju slučajeva odvajanje pogonske snage obzirom na izvor i njena podela po pojedinim industrijskim granama. Pogonske mašine, ma da jedan isključivo tehnički fenomen, u većoj meri su vezane za firmu nego za tvornicu, iako prva predstavlja pravni a druga tehnički pojam. Kod firmi koje imaju svega jednu tvornicu, vezivanje pogonske energije za jednu određenu industrijsku granu ne predstavlja nikakav problem: ta pogonska snaga pripada onoj grani kojoj pripada tvornica po svojoj proizvodnoj nameni. Međutim, svaka veća industrijska firma redovno raspolaže s više tvornica koje pripadaju različitim industrijskim granama a imaju zajednički pogon, kao što imaju recimo zajednički kapital ili tome slično. U koju granu da se uvrste takve pogonske mašine? U koju granu uvrstiti jednu parnu mašinu koja istodobno služi industriji prerade metala i industriji proizvodnje mašina ili, što je još češći slučaj, koja služi istodobno drvnoj i prehranbenoj industriji?

S druge strane, potrebe pogona u okviru jednog preduzeća toliko su raznolike da jedan deo postrojenja zahteva parni, drugi električni, treći opet parni itd. pogon. Usled ovoga, energija jednog istog pogonskog izvora javlja se čas kao ka-

lorična čas opet kao električna. Na kakve se sve teškoće nailazi pri tom odvajanju jedne vrste pogonske energije od druge i pri njenoj raspodeli po proizvodnim granama, vidi se dovoljno iz sledećih cifara.

Od ukupnog broja tvornica u industriji koji je krajem 1938 godine iznosio 3.954, svega kod 768 njih bilo je moguće raspodeliti pogonsku energiju po vrsti izvora i po proizvodnim granama. Prema toj raspodeli, isključivo električnom pogonskom snagom služilo se 245 tvornica, parnom 492, gasnom 81, tečnim gorivom 93 a vodenom 102. Sve ostale su imale kombinovanu pogonsku snagu ili je pogonsku snagu iz jednog istog izvora delilo više tvornica.

2. PODELA POGONSKE SNAGE PO PROIZVODNIM GRANAMA

2. Pogonska snaga potrebna za puno iskorišćenje kapaciteta mašina radilica. Obzirom na teškoće na koje se nailazi pri odvajanju industrijske od neindustrijske pogonske snage, mnogo interesantniju sliku kvalitativne strukture jugoslovenske privrede su u stanju da pruže cifre o pogonskoj snazi potrebnoj za puno iskorišćenje kapaciteta mašina radilica. Dosada izneti podaci o ukupnom broju tvornica, o njihovoj teritorijalnoj raspodeli po industrijama, o broju i raspodeli radnih mesta, bili bi nedovoljni za upoznavanje strukture proizvodne delatnosti i njene evolucije, ako se ne bi upotpunili ciframa o pogonskoj snazi potrebnoj za iskorišćenje punog kapaciteta industrijskih postrojenja. Konture, koje su date upoređivanjem porasta broja tvornica s porastom broja radnih mesta, biće znatno više dopunjene i precizirane kad se dovedu u vezu s ciframa o pogonskoj snazi. Kod industrija kapitalom intenzivnih porast broja tvornica i broja pogonskih snaga je proporcionalno veći od porasta broja radnih mesta. Obrnuto tome, porast radnih mesta je proporcionalno veći od jednog perioda do drugog u industrijama radom intenzivnim. Na osnovu ovoga moći će da se dâ i precizniji odgovor na pitanje o koncentraciji u industriji, koje će zasebno biti obradeno na kraju ove glave.

Kao što je ranije naglašeno, kod većine preduzeća između raspoložive pogonske snage i maksimalne pogonske snage potrebne za puno iskorišćenje kapaciteta mašina radilica nema velike razlike, jer se, pri izgradnji industrijskog objekta, vodi računa o tome da se investirani kapital u što većoj meri amortizuje stvarnim radom čitavog postrojenja. Posmatranje pogonske snage potrebne za iskorišćenje punog kapaciteta mašina pruža međutim preimućstvo budući da je njime obuhvaćena sva pogonska energija, bez obzira na izvor, i istodobno odeljen

onaj njen deo koji ne služi pogonu (struja za osvetljenje) od dela koji se upotrebljava u pogonske svrhe. Ovim su cifre o pogonskoj snazi u industriji na dvojak način upotpunjene: prvo, njima su obuhvaćeni svi sopstveni izvori pogonske snage kod onih preduzeća koja takvom snagom raspolažu; drugo, njima je obuhvaćena pogonska snaga onih preduzeća koja nemaju sopstvene pogonske izvore već se snabdevaju preko transmisionih stanica tuđom pogonskom snagom.

3. Podela pogonske snage po industrijskim granama u 1938 godini. U kakvom je odnosu ova pogonska snaga u 1938 godini bila prema radnim mestima i broju tvornica po pojedinim industrijskim granama vidi se iz sledećeg pregleda.

Uporedan pregled pogonske snage, radnih mesta i broja tvornica krajem 1938 god. u % po granama i u apsolutnim brojevima:

Grana industrije	Pogon. snaga		Radna mesta		Br. tvornica	
	u % po granama	u apsolut. brojevima K.S.	u % po granama	u apsolutnim brojevima	u % po granama	u apsolutnim brojevima
1. Prenhranbena industrija	8,85	83.035	11,02	36.395	25,29	1.000
2. Ind. alkohol. i bezalk. pića	2,04	19.137	1,98	6.537	6,63	262
3. Industrija duvana	0,13	1.181	0,95	3.132	0,13	5
4. Industrija ulja	0,23	2.132	0,39	1.301	1,34	53
5. Hemijska industrija	7,86	73.780	3,49	11.524	4,88	193
6. Industrija kaučuka	,10	978	0,36	1.198	0,13	5
7. Industrija drva	5,65	53.038	17,37	56.460	14,42	570
8. Industrija hartije	1,44	13.534	1,70	5.615	1,29	51
9. Štamparije	0,30	2.802	1,94	6.421	1,67	66
10. Industrija kože	1,05	9.849	5,01	16.539	2,93	116
11. Tekstilna industrija	4,30	40.375	22,62	74.683	10,22	432
12. Proizvodnja konfekcije	0,08	726	0,93	3.093	0,53	21
13. Elektr. centrale	58,32	546.789	2,62	8.659	14,90	589
14. Ind. mineralnih ulja	0,14	1.356	0,93	3.082	0,33	13
15. Prerada nemetal. minerala	4,06	38.068	10,00	33.032	7,56	299
16. Proizvodnja metala	3,33	31.279	4,70	15.505	0,71	28
17. Prerada metala	1,84	17.276	12,45	41.116	5,21	206
18. Proizvodnja mašina	0,23	2.149	1,27	4.208	0,83	33
19. Ostale industrije	0,05	950	0,23	1.656	0,30	12
Svega	100,00	938.434¹⁾	100,00	330.156	100,00	3.954

¹⁾ Prema poslednjim podacima Ministarstva trgovine i industrije ukupan iznos pogonskih snaga potrebnih industriji za puno iskorišćenje kapaciteta je 871.155 K. S. Do ove razlike dolazi zbog toga što gornja cifra obuhvata pogonsku snagu industrije koja je osnovana do te godine dok je ciframa Ministarstva obuhvaćena samo industrija koja je u toj godini postojala.

4. Kapitalom intenzivne industrije. Od svih gore pobrojanih industrijskih grana, električne centrale su najizrazitiji tip kapitalom intenzivne proizvodne delatnosti. Ma da brojno predstavljaju značajnu industrijsku granu, budući da im pripada 14,90% svih tvornica, na njih dolazi svega 2,62% svih radnih mesta u industriji. Suprotno tome, pogonska snaga, koja im je potrebna za puno iskorišćenje kapaciteta, dostiže cifru od 58,32% ukupne pogonske snage.

Značaj ove industrije ne može da se ceni ni po brojnemu stanju tvornica ni po brojnemu stanju radnih mesta ni po broju pogonskih snaga. Bilo da se pode od broja tvornica ili od broja radnih mesta, taj značaj će biti potcenjen u odnosu na ostale industrijske grane. Protivno tome ako se pode od pogonske snage, on će se preceniti. Dovodenjem u vezu svih triju ovih faktora, moguće je nju staviti na mesto koje joj odgovara: polazeći od broja tvornica, kao od osnove za upoređenje, njoj pripada manji broj radnih mesta po tvornici, no što je prosečan broj koji otpada na jednu tvornicu u čitavoj industriji. Međutim, obzirom na pogonsku snagu, ona je znatno iznad proseka koji otpada na jednu tvornicu u čitavoj industriji. Pozitivno odstupanje u korist pogonske snage znatno je veće od negativnog odstupanja na štetu radnih mesta usled čega i dolazi do izražaja njena tipičnost kao grane koja je kapitalom intenzivna.

Od ostalih industrijskih grana najslabije su električnoj hemijska industrija i industrija pića, ma da je i kod jedne i kod druge odstupanje u korist pogonske snage na štetu radnih mesta znatno slabije. Na hemijsku otpada nešto manji procenat radnih mesta no što je procenat tvornica koji na nju dolazi (3,49% : 4,88%). Procenat pogonskih snaga je međutim znatno veći od procenta tvornica (7,86% : 4,88%).

5. Radom intenzivne industrije. Kod svih ostalih industrijskih grana javljaju se u većoj ili manjoj meri odstupanja u korist radnih mesta a na štetu pogonske snage (radom intenzivna preduzeća). Kod nekih ta odstupanja su jedva osetna dok su kod drugih vrlo upadna.

Medu industrijske grane kod kojih je relativno slabo odstupanje u korist radnih mesta spadaju: prehranbena industrija, industrija kaučuka, industrija hartije, štamparije, industrija mineralnih ulja, proizvodnja metala i proizvodnja mašina.

U prehranbenoj industriji procenat radnih mesta, koji joj pripada znatno je ispod procenta tvornica koji od ukupnog broja na nju dolazi (11,02% : 25,29%). Pored toga procenat pogonske snage je čak i ispod procenta radnih mesta (8,85% : 11,02%). Iz ovog procentualnog odnosa mogu da se izvuku dve značajne konstatacije: prvo, prehranbena industrija spada u red industrijskih grana sa sitnijim tipom preduzeća, jer na nju

otpada veći procenat tvornica no što joj je procenat radnih mesta i pogonskih snaga; drugo, ona je radom intenzivna industrija, budući da odnos između procenta pogonske snage i procenta radnih mesta ide u korist poslednjih.

Kod industrije kaučuka, hartije, štamparija, industrije mineralnih ulja i proizvodnje mašina postoji izvestan odnos uravnoteženosti između procenta tvornica i procenta radnih mesta odnosno pogonskih snaga. U svim tim granama je procenat radnih mesta nešto iznad procenta tvornica koji na svaku pojedinu granu otpada, dok je procenat pogonskih snaga ispod procenta tvornica. Značajno je da nijedna od njih ne učestvuje, u odnosu na čitavu industriju, ni s velikim procentom tvornica ni s velikim procentom pogonske snage.

Nešto značajnija je, obzirom na ova dva poslednja faktora, industrija proizvodnje metala. Ma da je po broju tvornica među najmanjima (0,71%), pripada joj 4,70% ukupne radne snage ni 3,33% ukupne pogonske snage. Iz toga odnosa se vidi da ona spada u industrijske grane koje su, obzirom na kapacitet mašina, iznad proseka koji važi za čitavu industriju. S druge strane, budući da je procenat radnih mesta iznad procenta pogonske snage, izlazi da je ona u većoj meri radom nego kapitalom intenzivna.

Sve ostale nepomenute grane pokazuju jednu zajedničku crtu a ta je da u njima rad u većoj meri dolazi do izražaja od kapitala: odnos između pogonske snage i radnih mesta je značajno pomećen u korist ovih poslednjih. To je naročito slučaj kod drvne i tekstilne industrije, prerade nemetalnih minerala, proizvodnje konfekcije i industrije kože.

Industrija drva, koja je, po broju svojih tvornica, na trećem mestu u jugoslovenskoj industriji — odmah posle prehrambene i električnih centrala — a po broju radnih mesta na drugom — posle tekstilne — po pogonskoj snazi nalazi se na četvrtom mestu. Dok na nju, od ukupnog broja tvornica otpada 14,42% a od ukupnog broja radnih mesta 17,37%, njena pogonska snaga čini svega 5,65% celokupne pogonske snage u industriji. Po broju radnih mesta ona se dakle nalazi iznad prosečnih preduzeća u industriji obzirom da je odnos procenta tih mesta prema procentu tvornica pomećen u korist prvog. Nasuprot tome, po pogonskoj snazi, ona je ispod proseka za čitavu industriju, budući da je odnos pogonske snage prema tvornicama 5,65:14,42 — dakle, pomećen je na štetu pogonske snage.

Slična drvnoj je i tekstilna industrija samo s odstupanjem utoliko što je kod nje još veća razlika u odnosu između broja tvornica, broja radnih mesta i pogonskih snaga koje joj pripadaju. Po broju tvornica ona je na četvrtom mestu među svim industrijskim granama dok je po broju radnih mesta na prvom

(22,62% svih radnih mesta u industriji). Međutim, ako se posmatra sa stanovišta svoje pogonske snage, ona dolazi tek na peto mesto — posle električnih centrala, prehranbene, hemijske i drvne industrije — sa svega 4,30% ukupne pogonske snage u industriji.

Ovako velika razlika između broja tvornica, broja radnih mesta i pogonskih snaga u tekstilnoj industriji je posledica njene kvalitativne strukture. Obzirom na prirodu delatnosti glavni njen proizvodni faktor je radna snaga. Zahvaljujući dosta značajnom napretku ove grane i tome što kod nje dominantnu ulogu igra radni elemenat, ona je uspela da se po broju radnih mesta stavi na čelo jugoslovenske industrije. Relativno mali procenat pogonske snage koji joj pripada, ni u kom slučaju ne može da umanjí značaj ove proizvodne delatnosti, budući da pogonska snaga, po prirodi proizvodnje, kod nje igra manje značajnu ulogu od radne.

Tekstilna konfekcija, kako po broju tvornica, tako i po broju radnih mesta odnosno ukupnom iznosu pogonskih snaga spada u proizvodne grane koje su od manjeg značaja u sklopu jugoslovenske industrije. Ipak je i kod nje, kao i kod proizvodnje tekstila, jasno došao do izražaja karakter radom intenzivne delatnosti: na 0,53% svih tvornica u industriji, na nju otpada 0,93 % svih radnih mesta i svega 0,08% celokupne industrijske pogonske snage. Na taj način procenat njenih tvornica iznosi jednu polovinu procenta radnih mesta dok je procenat pogonske snage više od 10 puta manji.

Obzirom na broj tvornica, radna mesta i pogonsku snagu veći značaj od industrije tekstilne konfekcije ima industrija kože ali znatno manji od proizvodnje tekstila. Inače, po odnosu broja tvornica prema radnim mestima odnosno pogonskim snagama, ona je slična ovim dvema granama: na 2,93% tvornica na nju otpada skoro dvaput toliko svih radnih mesta u industriji (5,01%), dok je broj pogonskih snaga koji joj pripada više nego dvaput manji. Na taj način pogonska snaga prema radnim mestima bliži se odnosu 1:5.

Industrija prerade nemetalnih minerala, zahvaljujući širokoj potrošnji svojih proizvoda (cigla, crep, cement, gips), po svome značaju ušla je među prve grane preradivačke delatnosti. Po broju tvornica ona se nalazi na petom dok je po broju radnih mesta na četvrtom mestu. Zbog velike uloge radne snage, po pogonskoj snazi ona je tek na šestom mestu sa svega 4,06% celokupne pogonske snage u industriji. Više nego dvostruko veći procenat radnih mesta od procenta pogonske snage, koja pripada ovoj industrijskoj grani, dovodi do jasnog izražaja njen karakter radom intenzivne delatnosti.

3. PODELA POGONSKE SNAGE PO UPRAVNIM PODRUČJIMA

6. Korektura ranijih cifara. Pri ranijem izlaganju teritorijalne raspodele tvornica i radnih mesta po banovinskim područjima, rečeno je da je najveći deo industrije skoncentrisan u severnim i severozapadnim krajevima zemlje. Ovaj zaključak mora u izvesnoj meri da se ublaži, ako se posmatra teritorijalna raspodela pogonske snage. Dok od ukupnog broja tvornica na U.G.B., Dravsku, Savsku i Dunavsku banovinu dolazi 77,74% a od ukupnog broja radnih mesta 74,34%, procenat pogonske snage, koji pripada ovim područjima, iznosi svega 59,45%. Kakva je bila raspodela ukupne pogonske snage po banovinskim područjima vidi se iz sledeće tabele.

Raspored pogonske snage, radnih mesta i tvornica po banovinskim područjima krajem 1938 godine u % po banovinama i u apsolutnim brojevima:

Banovina	Pogonska snaga		Radna mesta		Tvornice	
	u % po banovin.	u apsolutnim brojevima	u % po banovinama	u apsolutnim brojevima	u % po banovinama	u apsolutnim brojevima
1. U. G. B.	8,11	75.934	10,22	33.790	7,79	309
2. Dravska	19,48	183.037	20,59	67.981	20,49	807
3. Savska	16,85	158.410	24,58	81.130	23,75	936
4. Vrbaska	4,09	38.268	3,44	11.425	2,24	90
5. Primorska	21,12	198.434	3,21	10.672	3,77	151
6. Drinska	8,79	82.407	10,50	34.629	6,57	260
7. Zetska	0,80	7.469	0,71	2.475	1,86	76
8. Dunavska	15,01	140.668	18,97	62.545	25,71	1.012
9. Moravska	3,66	34.253	5,36	17.661	4,07	160
10. Vardarska	2,09	19.569	2,38	7.848	3,83	153
Jugoslavija	100,00	938.434	100,00	330.156	100,00	3.954

7. Primorska banovina. Od ukupne pogonske snage u industriji najveći deo (više od jedne petine) dolazi na Primorsku banovinu, ma da je ona dosadanjim izlaganjem uvrštena u red krajeva koji su na polju industrijalizacije učinili najslabiji napredak. Dok na nju otpada svega 3,77% tvornica s 3,21% ukupnog broja radnih mesta, za puno iskorišćenje njenih industrijskih postrojenja potrebna joj je pogonska snaga koja iznosi 21,12% ukupne pogonske snage potrebne preradivačkoj industriji. Ovako velika razlika u odnosu između pogonske snage i radnih mesta u korist prve može da se objašnjava jedino prirodom njene industrijske strukture: ma da inače in-

dustrijski slabo razvijena, ona raspolaže velikim izvorima prirodne pogonske energije što joj je omogućilo stvaranje velikih električnih centrala. Za ove je međutim rečeno da su izrazit tip kapitalom intenzivnih preduzeća, usled čega je odnos između pogonske snage i radnih mesta uveliko pomeren u korist pogonske snage.

8. Dravska banovina. Drugo mesto po veličini pogonske snage zauzima Dravska banovina, za koju je ranije naglašeno da predstavlja industrijski najrazvijeniju pokrajinu u zemlji. Od ukupne pogonske snage na nju otpada 19,48% — dakle nešto manje od procenta tvornica (20,49%) i procenta radnih mesta (20,59%) koja joj pripadaju. Obzirom na ovaj odnos pogonske snage prema broju tvornica i radnih mesta, za njenu industriju, kao celinu, može se reći da u nešto većoj meri predstavlja radom nego kapitalom intenzivnu delatnost.

Ovakvu konstataciju potkrepljuje i sama industrijska struktura te banovine. Najrazvijenije njene grane su industrija drva, tekstilna i prehranbena industrija. Za prve dve je rečeno da su izrazit tip radom intenzivne delatnosti. To naročito važi za tekstilnu, jer se u njoj nalazi i nekoliko najvećih tekstilnih preduzeća sa znatnim brojem radnika. Prehranbena industrija, ma da ne toliko kao ove dve, ipak pokazuje u većoj meri radom intenzivnu nego kapitalom intenzivnu proizvodnu delatnost.

Pored gornjih triju, u ovoj banovini se nalazi i znatan deo industrije prerade metala kao i industrije proizvodnje mašina. I za jednu i za drugu je rečeno da predstavljaju industrije u kojima dominira radna snaga ali se one i po raspoloživim pogonskim snagama dižu iznad proseka koji na jednu tvornicu otpada u čitavoj industriji. Zahvaljujući pogonskoj snazi ovih dveju grana zajedno s industrijom proizvodnje metala došlo je do izvesne ravnoteže između radnih mesta i pogonske snage u industriji ove banovine (20,59 : 19,48). Inače bi, obzirom na karakter triju gore pomenutih najvažnijih proizvodnih grana, ravnoteža morala da se pomeri u korist radnih mesta.

9. Savska banovina. Savska banovina je, kako u pogledu industrijskog napretka uopšte, tako i obzirom na procenat pogonske snage, odmah posle Dravske. Od ukupnog broja pogonskih snaga u zemlji na nju otpada 16,85%, ma da joj od ukupnog broja radnih mesta pripada 24,58% a od ukupnog broja tvornica 23,75%.

Polazeći od odnosa pogonske snage prema radnim mestima, može se izvesti zaključak da kod najvažnijih njenih industrijskih grana rad, po svome značaju, dominira nad kapitalom odnosno mašinskim pogonom. S druge strane, kad se procenat radnih mesta dovede u vezu s procentom tvornica, vidi se da je ona, i po broju radnih mesta koji dolazi na jednu tvornicu, iznad proseka za čitavu zemlju.

Ovim se još u većoj meri potvrđuje karakter radom intenzivne industrije ove banovine.

Od ukupnog broja njenih preduzeća, koji iznosi 940, brojno su najzastupljenije prehranbena industrija, industrija drva, tekstilna i kožna industrija i električne centrale. Ova posljednja jedina predstavlja industriju kapitalom intenzivnu, dok su sve tri ostale radom intenzivne. Za razliku od Dravske banovine, njene centrale su, ne samo brojno manje, već su manje i po broju radnih mesta kojima raspolažu. S druge strane, gore navedene industrije raspolažu relativno velikim brojem radnih mesta a neke od njih imaju preduzeća koja po njihovom broju spadaju među najveća u zemlji: prehranbena industrija do 2000 radnih mesta, industrija kože do 3000, tekstilna industrija do 3000 i sl. Usled ovoga relativno malog broja kapitalom intenzivnih preduzeća na jednoj strani i velikog broja radom intenzivnih preduzeća s velikim brojem radnih mesta na drugoj strani, došlo je u ovoj banovini do značajnog pomeranja odnosa između procenta radnih mesta i procenta pogonske snage, koji joj pripada na taj način da je njena industrija dobila obojenost radom intenzivne proizvodne delatnosti.

10. Dunavska banovina. Četvrta po redu, obzirom na iznos pogonskih snaga, je Dunavska banovina koja je inače u pogledu stepena industrijalizacije na trećem mestu. Po odnosu procenta pogonskih snaga prema procentu radnih mesta kojima raspolaže, ona liči pomalo na Savsku samo što je razlika u korist radnih mesta kod nje znatno blaža no u Savskoj. Do ovoga dolazi zbog razlike u strukturi njihovih proizvodnih delatnosti.

Kod Savske banovine glavne proizvodne grane su prehranbena, drvna, tekstilna i kožna industrija s električnim centralama, dok kod Dunavske na prvo mesto dolazi prehranbena, posle nje tekstilna industrija a zatim centrale; sve druge proizvodne grane su znatno slabije. Od industrija kapitalom intenzivnih, kod nje se naročito zapaža slab razvitak električnih centrala kojih brojno ima mnogo ali su, po svojoj snazi, znatno slabije od centrala u Dravskoj i Savskoj banovini. Isto tako industrija proizvodnje metala je vrlo slaba a industrija prerađivanja metala raspolaže samo tvornicama osrednjeg kapaciteta. Sve ovo je doprinelo da pogonska snaga nije mogla da dođe u neku osetnu suprematiju nad brojem radnih mesta.

Dok je pogonska snaga ovog banovinskog područja relativno manja od pogonske snage triju pomenutih područja, ni radna mesta u njoj nisu došla do naročitog izražaja. Prehranbena industrija, koja je brojno najveća (od 1016 preduzeća njoj pripada 457), sastoji se uglavnom od mlinova za koje je rečeno da su pre kapitalom nego radom intenzivna preduzeća obzirom na mali broj radnih mesta kojima oni raspolažu;

drvena, koja je radom intenzivna, u ovoj banovini je izuzetno slabo razvijena. Usled toga i dolazi do posledice da je odnos između broja pogonskih snaga i broja radnih mesta dosta uravnotežen.

11. Uprava grada Beograda kao izrazit predstavnik strukture jugoslovenske industrije. Obzirom na pogonsku snagu, U. G. B. je, pored Primorske banovine, jedino područje u kome je procenat koji na to područje dolazi od ukupnog broja veći od procenta tvornica koje mu, od celokupnog broja tvornica, pripadaju. Dok je procenat tvornica 7,79%, procenat pogonskih snaga iznosi 8,11% a procenat radnih mesta 10,22%.

Sudeći po ovom odnosu navedenih triju faktora, za Upravu grada Beograda može se reći da je najizrazitiji predstavnik posleratne strukture jugoslovenske industrije. Od ukupnog procenta tvornica javlja se jedno neznatno odstupanje u korist pogonskih snaga i nešto jače u korist radnih mesta. Prema tome, odnos radnih mesta i pogonskih snaga na ovom području, prema broju tvornica, je veći od prosečnog odnosa radnih mesta i pogonskih snaga prema broju tvornica za čitavu zemlju.

Do ovako uravnoteženog odnosa između pogonskih snaga, broja tvornica i radnih mesta došlo je zahvaljujući strukturi industrije ovoga područja i njenom suviše kasnom ali naglom razvitku. Iz dosadanjeg izlaganja se videlo da je od Svet-skog rata na ovamo od svih upravnih područja u pogledu industrijalizacije ono učinilo najveći napredak. Tome napretku su doprinele dve povoljne okolnosti kojima nisu raspolagali ostali krajevi: veće mogućnosti stvaranja investicionog kapitala i bolje tržište obzirom na znatno veću kupovnu snagu varoškog potrošača. Zahvaljujući poslednjoj okolnosti, industrija ovoga područja je mogla da se razvija u svima pravcima proizvodne delatnosti skoro podjednakim tempom, što nije bio slučaj ni sa jednom od ostalih banovina. U ukupnom broju tvornica koji je na ovom području krajem 1938 godine iznosio 309, gotovo sve proizvodne grane su zastupljene ciframa koje se malo razlikuju jedna od druge: prehranbena industrija s 39, industrija pića s 22, hemijska industrija s 27, industrija drva s 22, štamparije s 24, tekstilna industrija s 58, centrale s 24, industrija nemetalnih minerala s 23 a industrija prerade metala s 43 tvornice. Ostale grane su zastupljene s vrlo malim brojem tvornica. Ranije se videlo da su one zastupljene s malim brojem tvornica i u slučaju kad se posmatra čitava državna teritorija, što je dokaz da je industrijska struktura ovoga područja najidentičnija industrijskoj strukturi cele Države.

Iz navedenih cifara se vidi da su na području Uprave grada Beograda zastupljene skoro u podjednakoj meri i radom intenzivne i kapitalom intenzivne industrije. Na električne centrale, industriju pića i hemijsku industriju, koje spadaju u kapitalom intenzivne proizvodne grane i u kojima nad rad-

nom snagom dominira pogonska, dolazi preko 70 tvornica dok radom intenzivnim industrijama, kao što su tekstilna, drvna i prerada metala pripada preko 100 tvornica. Zbog izuzetno velike suprematije pogonske nad radnom snagom, kod električnih centrala i zbog dosta velikog broja pogonskih snaga u industriji prerade metala — koja je, obzirom na strukturu jugoslovenske industrije, uvrštena u red industrija radom intenzivnih — odnos između broja pogonskih snaga i broja radnih mesta je ostao uravnotežen, ma da bi, obzirom na broj i vrstu tvornica, morao biti pomeren u korist radnih mesta. Ostale industrije, koje su na ovom području u dovoljnoj meri zastupljene (prehranbena, prerada nemetalnih minerala i dr.) nisu mogle da poremete ovu ravnotežu između pogonske i radne snage budući da je i u okviru njih samih taj odnos u dovoljnoj meri uravnotežen.

12. Ostala banovinska područja. Od ostalih gore nepomenutih, područja u Drinskoj i Vrbaskoj banovini je pomeren odnos između procenta pogonskih snaga i procenta tvornica u korist prvih dok je u ostalim on pomeren u korist poslednjih. Što se tiče odnosa pogonskih snaga i radnih mesta on je kod Vrbaske banovine takode pomeren u korist pogonske snage. Kod svih drugih banovina međutim on ide u korist radnih mesta.

Glavne proizvodne grane na području Vrbaske banovine čine prehranbena industrija, industrija drva i električne centrale. Prva je po veličini preduzeća vrlo slaba obzirom da svega jedno raspolaže sa preko 50 radnih mesta. Industrijama drva, koja predstavlja radom intenzivnu industriju, pripada jedna trećina svih preduzeća a električnim centralama, koje su kapitalom intenzivan tip delatnosti, nešto manje od jedne trećine. Zbog toga što ova banovina raspolaže s nekoliko većih preduzeća (do 1000 radnih mesta) proizvodnje i prerade metala, procenat pogonske snage koji joj pripada od ukupne pogonske snage u zemlji, premašio je procenat njenih radnih mesta a ovaj poslednji je opet prešao procenat tvornica. Otuda i dolazi da je kod nje odnos između pogonske i radne snage s jedne i broja tvornica s druge strane u većoj meri pomeren u korist prvih dveju no što je to slučaj s industrijom čitave Države.

Zbog istih ovih razloga došlo je i kod Drinske banovine do pomeranja odnosa između pogonske snage, radnih mesta i broja tvornica u korist prvih dvaju faktora. Razlika je samo u tome što je procenat radnih mesta veći od procenta pogonskih snaga koje pripadaju ovoj banovini. Iste tri industrije, koje su pomenute kod Vrbaske banovine (prehranbena, industrija drva i električne centrale) i ovde predstavljaju glavne tri proizvodne grane ali s tom razlikom što je industrija drva ovde znatno razvijenija. Od 85 preduzeća ove grane nekoliko

njih raspoložu kapacitetom od 2—3000 radnih mesta a neka čak i preko 3000. Ove cifre bi svakako morale da dovedu do značajne suprematije radnih mesta nad pogonskom snagom da Drinska banovina ne raspoláže i dosta velikim brojem centrala s relativno visokim kapacitetom. Dominantna uloga pogonske snage u ovoj industriji unekoliko je uravnotežila odnos između nje i radnih mesta. Pored toga izvesna suprematija pogonske snage nad radnim mestima u industriji proizvodnje metala doprinela je takode tome uravnotežavanju.

U Moravskoj banovini, zbog dominantne uloge tekstilne industrije, koja je po broju tvornica na trećem a po broju radnih mesta na prvom mestu, došlo je do suprematije radnih mesta nad pogonskom snagom. Tu suprematiju nije mogao da uravnoteži relativno veliki broj centrala (46) obzirom na njihov mali kapacitet. Pored toga ova banovina raspoláže s nekoliko preduzeća proizvodnje metala od kojih jedno, obzirom na broj radnih mesta spada u najveća u zemlji.

Zetska i Vardarska banovina, čiji stepen industrijalizacije je najniži, raspoložu pogonskom snagom koja je procentualno niža od procenta tvornica koje od ukupnog broja na njih otpadaju. Njihova industrijska preduzeća su, na taj način, po veličini pogonskih snaga, ispod proseka koji važi za čitavu zemlju.

4. PORAST POGONSKE SNAGE POSLE 1918 GODINE

13. Slabiji porast pogonskih snaga od porasta tvornica i radnih mesta. Bitna karakteristika posleratnog porasta pogonske snage po industrijama je u tome da je on bio proporcionalno slabiji i od porasta radnih mesta i od porasta tvornica. Dok su se radna mesta od 1918 do 1938 povećala s 53,08 na 100 a broj tvornica s 46,90 na 100, povećanje pogonske snage u istom vremenskom periodu je izvršeno sa 66,— na 100.

Uzrok slabijem povećanju pogonskih snaga od broja tvornica svakako leži u manjem proizvodnom kapacitetu novopodignutih tvornica a uzrok slabijeg povećanja pogonskih snaga od povećanja radnih mesta verovatno je u tome što je u ovom periodu podignut relativno veći broj radom intenzivnih nego kapitalom intenzivnih preduzeća.

Imajući u vidu strukturu i proizvodnu snagu pojedinih banovinskih područja, iz upoređenja povećanja broja tvornica s povećanjem pogonskih snaga, može delimično da se ocrtava veličina novopodignutih preduzeća u tim područjima, obzirom na njihovu pogonsku snagu.

Od svih upravnih područja po broju tvornica najveći napredak su učinila ona koja su bila industrijski najslabije razvijena: U. G. B., Vardarska, Zetska, Primorska, Moravska

i Drinska banovina. Međutim ako se p o d e od broja p o g o n s k i h s n a g a, tada se vidi da su industrijski najrazvijenije banovine proporcionalno više povećale svoje pogonske snage od gore pomenutih industrijski nerazvijenih banovina. Od ovoga čini izuzetak jedino Vardarska, ne računajući Zetsku, koja je u svakom pogledu industrijski najslabije napredovala.

Tvornice i pogonska snaga u 1918 god. u % prema stanju u 1938 godini (1938=100) i u apsolutnim brojevima, rasporedene po banovinama:

Banovina	Tvornice		Pogonska snaga	
	u apsolutnim brojevima u 1918 god.	Br. iz 1918 u % prema br. u 1938 god. (1938=100)	u apsolutnim brojevima u 1918 god.	Br. iz 1918 u % prema br. u 1938 god. (1938=100)
1. U. G. B.	101	33,01	36.012	47,41
2. Dravska	443	55,03	100.194	54,89
3. Savska	429	45,98	112,840	71,46
4. Vrbaska	42	47,73	34.4 9	89,99
5. Primorska	65	43,92	146.691	74,11
6. Drinska	124	48,06	68.326	82,91
7. Zetska	29	39,73	3.328	44,56
8. Dunavska	514	50,89	86.261	61,32
9. Moravska	65	41,40	23.749	69,33
10. Vardarska	43	28,48	6.559	33,52
Jugoslavija	1.855	46,91	618.369	66,00

Kod svih ovih industrijski slabo razvijenih banovina (Vrbaske, Drinske, Moravske, Zetske, Primorske i Vardarske) glavne proizvodne grane sačinjavaju prehranbena i drvna industrija, u većini slučajeva podignute domaćim kapitalom od strane sitnih industrijskih preduzimača. Izuzetci postoje u Primorskoj, koja raspolaže razvijenom industrijom cementa, u Vrbaskoj, s nekoliko većih preduzeća drvne industrije, i u Drinskoj i Moravskoj banovini s nekoliko većih preduzeća metalne industrije. Karakteristično je za sva ta veća preduzeća da su osnovana pre 1918 godine. Prema tome, industrija koja je u ovim banovinama podignuta posle te godine, predstavlja manji tip preduzeća od onih koja su na odgovarajućim područjima dotada postojala. Otuda i dolazi do relativno slabijeg priraštaja pogonskih snaga od priraštaja tvornica. Zbog toga i slabiji priraštaj njihovih pogonskih snaga od priraštaja pogonskih snaga industrijski razvijenijih banovina (Dravske, Savske i Dunavske).

14. Veći napredak radom intenzivnih industrija. Drugi razlog slabijeg povećanja pogonskih snaga od broja tvornica

i radnih mesta u industrijski najslabije razvijenim banovinskim područjima leži u većem prosperitetu radom intenzivnih nego kapitalom intenzivnih industrija. U niže navedenom pregledu vidi se kakav je bio porast industrije od 1918 do 1938 obzirom na broj tvornica, radnih mesta i pogonskih snaga.

**Stanje industrije u 1938 godini u odnosu na 1918 god.
(1918=100):**

Industrijska grana	Tvornice	Radna mesta	Pogonska snaga
1. Prehranbena industrija	180,22	148,60	147,66
2. Ind. alkohol. i bezalkoh. pića	177,24	129,79	128,48
3. Industrija duvana	100,00	100,00	100,00
4. Industrija ulja	189,29	159,63	195,35
5. Hemijska industrija	290,14	220,13	322,84
6. Industrija kaučuka	500,00	403,37	391,20
7. Industrija drva	213,21	160,47	169,72
8. Industrija hartije	255,00	205,23	136,39
9. Štamparije	220,00	163,34	181,26
10. Industrija kože	236,73	242,40	177,65
11. Tekstilna industrija	381,42	298,23	254,88
12. Proizvodnja konfekcije	300,00	183,53	311,59
13. Električne centrale	205,63	128,51	139,07
14. Ind. mineralnih ulja	216,67	118,04	123,95
15. Ind. nemetalnih minerala	158,82	140,05	123,44
16. Proizvodnja metala	140,00	107,75	110,83
17. Prerada metala	298,55	318,95	340,15
18. Proizvodnja mašina	800,00	1044,17	948,24
19. Ostale industrije	1200,00	418,13	815,09

Polazeći od indeksa tvornica, najveći napredak su, u toku ove dve decenije, učinile industrija proizvodnje mašina, industrija prerade metala, proizvodnja tekstila, tekstilna konfekcija, industrija kaučuka (koja je inače relativno mala) i hemijska industrija. Od ovih, jedino hemijska predstavlja tipičnu kapitalom intenzivnu industriju. Industrije proizvodnje mašina i prerade metala, pored toga što im je potrebna značajna pogonska snaga, predstavljaju ipak grane u kojima radna snaga dominira nad pogonskom. Obe grane tekstilne industrije predstavljaju tipične radom intenzivne proizvodne delatnosti. Usled najvećeg napretka baš ovih grana dolazi do toga da je industrija, posmatrana kao celina, učinila slabiji napredak obzirom na priraštaj pogonskih snaga nego obzirom na broj radnih mesta.

a) Period 1918—1923

15. Veći napredak krajnjeg Severozapada i Jugoistoka od ostalih krajeva. Dok je industrija, obzirom na povećanje tvornica i povećanje radnih mesta, u ovom prvom periodu učinila

najznačajniji napredak u čitavom svom posleratnom razvitku, kod povećanja pogonskih snaga oseća se i jedna značajna pojava: u nekim banovinskim područjima ono je bilo proporcionalno porastu tvornica i radnih mesta dok je u drugima znatno zaostalo iza ovoga. Koja su to područja, vidi se iz sledeće tabele.

Porast tvornica, radnih mesta i pogonskih snaga u periodu 1918—1923 u % prema stanju u 1938 god. i njihov ukupan broj krajem 1923 po banovinskim područjima:

Banovina	Tvornice		Radna mesta		Pogonska snaga	
	Prirastaj u % prema 1938	Ukupan br. krajem 1923	Prirastaj u % prema 1938	Ukupan br. krajem 1923	Prirastaj u % prema 1938	Ukupan br. krajem 1923
1. U. G. B.	13,40	142	14,78	17.922	4,64	39.536
2. Dravska	18,26	590	25,01	50.865	36,29	166.433
3. Savska	22,40	638	29,39	61.506	14,63	135.946
4. Vrbaska	17,04	57	19,17	8.535	3,31	35.674
5. Primorska	14,19	86	12,91	6.605	0,70	148.080
6. Drinska	14,73	162	8,67	29.452	4,25	71.825
7. Zetska	2,73	31	3,80	1.073	3,34	3.578
8. Dunavska	12,87	644	15,14	46.536	7,51	96.820
9. Moravska	18,47	94	23,75	14.780	15,26	28.973
10. Vardarska	12,58	62	5,99	4.081	23,47	11.152
Jugoslavija	16,47	2.506	20,14	241.355	12,76	738.017

Prosečnom povećanju tvornica od 16,47% i radnih mesta od 20,14% odgovara prosečno povećanje pogonskih snaga od svega 12,76% u odnosu na stanje u 1938 god. Na taj način prosečno povećanje pogonskih snaga je bilo skoro dvaputa manje od prosečnog povećanja radnih mesta.

Od proseka za čitavu zemlju, kod Dravske, Savske, Moravske i Vardarske banovine javljaju se pozitivna a kod svih ostalih negativna odstupanja.

Zbog čega su pojedine banovine učinile tako neujednačen napredak vidiće se delimično i iz sledećeg pregleda napretka pojedinih industrijskih grana u tom periodu. (Vidi tablicu na str. 144).

16. Značajan napredak Dravske banovine. U Dravskoj banovini povećanje broja tvornica je iznosilo svega 18,26%, radnih mesta 25,01% a pogonskih snaga 36,29%. Pogonske snage su se, prema tome, udvostručile u odnosu na broj tvornica.

Na osnovu navedenih triju faktora, razvitak ove banovine u prvom petogodišnjem razdoblju mogao bi se okarakterisati

Porast pogonskih snaga, tvornica i radnih mesta u periodu 1918—1923 u % prema stanju u 1918 i njihov ukupan broj krajem 1923 god., po industrijskim granama:

Industrijska grana	Tvornice		Rad. mesta		Pogon. snaga	
	Povećanje u % pr. 1918	Ukupan br. krajem 1923	Povećanje u % pr. 1918	Ukupan br. krajem 1923	Povećanje u % pr. 1918	Ukupan br. krajem 1923
1. Prehranbena industrija	25,95	695	21,07	28.576	17,22	65.617
2. Ind. alk. i bezal. pića	22,07	178	15,68	5.760	9,78	16.318
3. Industrija duvana	—	5	—	3.132	—	1.181
4. Industrija ulja	14,28	32	18,65	967	50,05	1.637
5. Hemijska industrija	64,79	118	69,93	8.889	12,47	25.699
6. Industrija kaučuka	—	1	—	5.162	—	250
7. Industrija drva	44,14	383	30,20	44.195	28,62	39.816
8. Industrija hartije	65,00	33	53,00	4.186	21,60	12.066
9. Štamparije	40,00	42	31,32	5.162	38,29	2.138
10. Industrija kože	46,94	72	72,93	11.799	35,58	7.519
11. Tekstilna industrija	59,29	181	76,89	42.285	52,40	24.478
12. Proizvodnja konfekcije	100,00	14	59,93	2.640	66,09	620
13. Elektr. centrale	29,23	367	8,22	7.292	18,44	465.011
14. Ind. mineralnih ulja	50,00	9	11,95	2.923	10,79	1.212
15. Ind. nemet. minerala	20,32	225	14,25	26.012	8,00	33.468
16. Proizvodnja metala	5,00	21	0,21	14.420	0,27	28.297
17. Prerada metala	71,01	118	95,97	25.263	135,95	11.984
18. Proizvodnja mašina	175,00	11	17,62	1.280	195,58	668
19. Ostale industrije	400,00	1	11,11	1.362	98,11	638
S v a	16,47	2.506	20,14	241.355	12,76	738.017

na sledeći način: prvo, obzirom na to da je kod nje i porast radnih mesta i porast pogonskih snaga bio veći od porasta broja tvornica, izlazi da je proizvodni kapacitet novopodignutih tvornica bio relativno veći od prosečnog proizvodnog kapaciteta svih njenih tvornica; drugo, obzirom da je priraštaj kod pogonskih snaga bio relativno veći nego kod radnih mesta, može se zaključiti da je kapitalom intenzivna industrija učinila veći napredak od napretka industrije radom intenzivne. I jedna i druga od ovih konstatacija može da se potkrepi detaljnijom analizom industrijske strukture ove banovine.

Najvažnije njene proizvodne grane su prehranbena industrija, industrija drva, tekstilna industrija, industrija kože, električne centrale, proizvodnja metala i prerada metala. Prve četiri od navedenih grana čine radom intenzivne industrije. S druge strane, sva njena preduzeća ove vrste predstavljaju preduzeća tipa srednjeg proizvodnog kapaciteta izuzev tekstilnu industriju u kojoj postoje preduzeća i sa nekoliko hiljada radnih mesta. Znatno njihov deo, naročito onih srednjega tipa, bio je podignut baš u periodu od 1918 do 1923.

Zbog njihovog relativno niskog proizvodnog kapaciteta, priraštaj radnih mesta nije mogao da dođe do naročitog izražaja, ma da su ovo radom intenzivne industrijske grane.

Tri poslednje gore pomenute grane, koje su u ovom periodu učinile takode vrlo značajan napredak, spadaju u red kapitalom intenzivnih proizvodnih delatnosti. Zahvaljujući njihovom napretku a specijalno napretku električnih centrala i industrije proizvodnje metala, broj pogonskih snaga je, u ovom petogodištu, u znatno većoj meri, porastao no što je bio porast bilo broja radnih mesta bilo broja tvornica.

17. Slabiji napredak Savske banovine. Razvitak Savske banovine nije se u ovom pogledu podudaraao s gore opisanim razvitkom Dravske. Ranije istaknuti veliki napredak ove banovine obzirom na značajan porast tvornica i radnih mesta, unekoliko je ublažen iznetim ciframa o porastu pogonskih snaga: povećanju tvornica od 22,40% i radnih mesta od 29,30% odgovara povećanje pogonskih snaga od svega 14,63%. Na taj način, dok je ona i po priraštaju tvornica i po priraštaju radnih mesta na prvom mestu, po priraštaju pogonskih snaga dolazi tek na četvrto. Ipak ovaj znatno slabiji napredak obzirom na broj pogonskih snaga ne bi smeo da se potceni. Naročito ne zbog toga što su od nje, u tom pogledu, veći napredak učinile Dravska, Moravska i Vardarska banovina. Kod upoređenja indeksnih brojeva od značaja je takode kojim brojem pogonskih snaga je dotična banovina raspolagala u osnovnoj godini, tj. u onoj godini koja je uzeta za 100 — u ovom slučaju 1938 godina. Za Dravsku se zna da je ona krajem 1938 raspolagala s 19,53% svih pogonskih snaga u zemlji, usled čega je nesumnjiv prosperitet iskazan na osnovu toga stanja. Moravskoj je međutim pripadalo svega 3,66% pogonskih snaga a Vardarskoj 2,07%, zbog čega je i gore dati priraštaj u relativnim brojevima stvarno znatno blaži ako se izrazi u apsolutnim brojevima.

Od upoređenja po upravnim područjima mnogo realniju sliku privrednog razvitka ove banovine daje upoređenje povećanja pogonske snage s povećanjem radnih mesta. Iz toga upoređenja se vidi da je priraštaj pogonskih snaga bio više nego dvaputa slabiji od priraštaja radnih mesta. Ovaj odnos može da bude samo posledica relativno većeg napretka radom intenzivnih industrija no što je bio industrija kapitalom intenzivnih. (Dakle protivno onome u Dravskoj banovini).

Ovakav razvitak industrije ovoga područja objašnjava se njenom strukturom i faktorima koji uslovljavaju njenu industrijalizaciju. Od svih industrijskih grana, na samu prehrambenu industriju otpada oko jedna četvrtina industrijskih preduzeća (od njih 940 na ovu granu dolazi 221). Njen napredak baš u ovom periodu bio je vrlo znatan: po broju tvornica ona je porasla za 25,95%, po broju radnih mesta za 21,07% a po

broju pogonskih snaga za 17,22%. Obzirom na to da od ukupne prehranbene industrije na ovu banovinu dolazi vrlo veliki deo, može se smatrati da je, zahvaljujući značajnom napretku ove proizvodne grane baš u ovom periodu, velikim delom došlo do proporcionalno većeg povećanja radnih mesta no što je bilo povećanje pogonskih snaga.

Druga proizvodna grana, po svom značaju, je industrija drva, takode radom intenzivan tip proizvodne delatnosti. Od celokupnog broja njenih tvornica na ovu banovinu dolazi skoro 30% (29,30%). Iz napred iznete tabele vidi se da ona spada među industrije koje su u ovom periodu učinile takode vrlo značajan napredak: povećanju tvornica od 44,14% odgovara povećanje radnih mesta od 30,20% odnosno povećanje pogonskih snaga od 28,62%. Slabiji porast radnih mesta od porasta broja tvornica znak je da su novopodignuta preduzeća, po svom proizvodnom kapacitetu, bila slabija od proizvodnog kapaciteta dotada postojećih preduzeća. Slabiji porast pogonskih snaga od porasta radnih mesta je posledica osobine ove proizvodne grane da u njoj radna snaga igra značajniju ulogu od pogonske.

Sve ove činjenice morale su da dodu do izražaja u ukupnom priraštaju pogonskih snaga i radnih mesta, što se jasno vidi i iz gore iznetog odnosa (14,63 : 29,30).

Od ostalih industrijskih grana koje su mogle da budu od značaja po razvitak odnosa između pogonskih snaga i radnih mesta ove banovine svakako valja istaknuti električne centrale i tekstilnu industriju, koje u njoj zauzimaju treće i četvrto mesto po svome značaju. Prva predstavlja tip kapitalom intenzivnih a druga tip radom intenzivnih preduzeća. Tekstilna je učinila mnogo veći napredak od električnih centrala (kod prve je priraštaj tvornica 29,23% a kod druge 59,29%). Pored toga novopodignute centrale su, po svome kapacitetu, bile slabije od dotadanih, obzirom na slabiji priraštaj pogonskih snaga od priraštaja radnih mesta. Ovo je takode doprinelo poremećaju odnosa između procenta novih radnih mesta i novih pogonskih snaga u korist prvih.

18. Sličnost Moravske sa Savskom banovinom. Napretku Savske banovine, po povećanju pogonskih snaga u ovom periodu, sličan je napredak Moravske ali u nešto blažoj formi. Dok je procenat novoosnovanih tvornica iznosio 18,47 (u Savskoj 18,26), procenat pogonskih snaga se povećao za 15,26. Povećanje radnih mesta je međutim bilo osetnije i od povećanja broja tvornica i od povećanja broja pogonskih snaga i ono je iznosilo 23,75%.

Veći priraštaj radnih mesta od priraštaja pogonskih snaga posledica je okolnosti što u ovoj banovini glavne industrijske grane čine radom intenzivne industrije: industrija pića, tekstilna industrija i industrija nemetalnih minerala. Od indu-

stria kapitalom intenzivnih, pored mlinova, jedino su još značajne električne centrale. Međutim njihov napredak, ma da je bio značajan u ovom periodu, ipak nije bio toliki da bi mogao da uravnoteži odnos između porasta pogonskih snaga i porasta radnih mesta ove banovine: dok je prvi iznosio svega 15,26%, drugi je dostigao 23,75% stanja iz 1918 godine.

19. Sličnost Vardarske sa Dravskom banovinom. Kao što postoji sličnost između porasta pogonskih snaga kod Savske i Moravske banovine u ovom periodu, takva sličnost takođe postoji i između porasta pogonskih snaga u Dravskoj i Vardarskoj banovini; slično Dravskoj, u Vardarskoj je priraštaj pogonskih snaga bio skoro dvaputa veći od priraštaja tvornica: povećanju tvornica od 12,58% odgovara povećanje pogonskih snaga 23,47%. Razlika između ovih dveju banovina postoji samo u odnosu između novih pogonskih snaga i radnih mesta: u prvoj je povećanju pogonskih snaga od 36,29% odgovaralo povećanje radnih mesta od 25,01%, dok su u drugoj odgovarajuća povećanja iznosila 23,47% odnosno 5,99% dakle odnos ide u znatno većoj meri u korist pogonskih snaga.

Ovakav razvitak ove banovine posledica je strukture njene proizvodne delatnosti. Najvažniju njenu industrijsku granu sačinjava prehranbena industrija a ovu najvećim brojem predstavljaju mlinovi. Za prehranbenu industriju kao celinu, ranije je rečeno da predstavlja u većoj meri radom no kapitalom intenzivnu proizvodnu granu. Međutim, ona je ovo svoje obeležje dobila, ne prema karakteru mlinske proizvodne delatnosti, već prema karakteru ostalih proizvodnih vrsta kao što su: industrija šećera, industrija bonbona, slatkiša i čokolade, industrija testenina i t. sl. Inače, kad se pode od same mlinske industrije, onda ona mora da se svrsta u red industrija kapitalom a ne radom intenzivnih.

Novi mlinovi, koji su u ovom periodu podignuti u ovoj banovini, predstavljaju tip malih ili, u najboljem slučaju, srednjih preduzeća od kojih, i kod najvećih, broj radnih mesta ne premaša cifru 100. Pri njihovoj izgradnji, broj radnih mesta je povećan u znatno manjoj meri od povećanja broja pogonskih snaga. Ova okolnost je svakako morala da dode do izražaja i u slici celokupnog industrijskog napretka te banovine.

Veći no proporcionalan porast pogonskih snaga, prouzrokovan specijalnim karakterom njene prehranbene industrije, još u većoj meri je potenciran razvitkom električnih centrala, koje brojno dolaze odmah na drugo mesto. Po broju radnih mesta, one su još manje od mlinske industrije, budući da ni kod jedne od njih taj broj ne iznosi ni pedeset.

Ovakvu suprematiju pogonske snage nad radnim mestima u izvesnoj meri, ali ne potpuno, ublažila je tekstilna industrija koja je, po broju tvornica, na trećem mestu — odmah posle prehranbene — i električnih centrala. Najveći broj tekstilnih

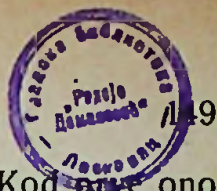
tvornica je manjeg kapaciteta, usled čega one raspolažu relativno malim brojem radnih mesta. Ta radna mesta međutim nisu bila u stanju da uspostave ravnotežu između pogonskih snaga i radnih mesta u čitavoj industriji ove banovine.

20. Ostala područja. Ostala upravna područja, Uprava grada Beograda, Vrbaska, Primorska, Drinska i Zetska banovina — pokazuju međusobno izvesne sličnosti u pogledu povećanja pogonskih snaga u ovom periodu. Ta sličnost je naročito u dvema činjenicama: prvo, priraštaj pogonskih snaga bio je kod njih vrlo slab; drugo, on je svugde znatno slabiji od priraštaja tvornica u odgovarajućem području. Na osnovu ovih okolnosti može se izvući dvojak zaključak o industrijskom razvitku ovih banovina u prvom periodu: ili su nova preduzeća bila radom intenzivna te je, zbog toga, povećanje broja tvornica došlo u jačoj meri do izražaja od povećanja broja pogonskih snaga; ili su ta nova preduzeća, po svom proizvodnom kapacitetu, bila slabija od dotada postojećih, usled čega je došlo i do procentualno slabijeg povećanja radnih mesta i do slabijeg povećanja pogonskih snaga no što je bilo povećanje broja tvornica. Obzirom na ovu poslednju pretpostavku, pomenuta upravna područja mogu da se podele na dve grupe: U. G. B. i Primorska banovina, u kojima je porast radnih mesta bio skoro proporcionalan porastu tvornica dok je porast pogonskih snaga u znatnoj meri zaostao iza ovih; Drinska i Zetska banovina gde je bio vrlo slab kako porast radnih mesta tako i porast pogonskih snaga.

Glavnu industrijsku granu Drinske banovine čini industrija drva kojoj pripada oko jedna trećina svih preduzeća. Mnoga od njih, koja su u ovom periodu podignuta, raspolažu dosta velikim kapacitetom kako u pogledu proizvodne sposobnosti tako i u pogledu broja radnih mesta: priraštaj ovih poslednjih je bio stoga veći od priraštaja pogonskih snaga, ma da je on u znatnom zaostatku iza povećanja broja tvornica.

U Primorskoj banovini povećanju radnih mesta od 12,91% odgovara povećanje pogonskih snaga od svega 0,70%. Do ovako velike razlike između tih dveju veličina došlo je iz dva razloga: Prvo, najveći napredak u ovom periodu učinile su prehranbena industrija i industrija ulja. Pored ovih napredovala je u znatnoj meri i industrija prerade nemetalnih minerala, ali baš one vrste u kojima rad dominira nad kapitalom: obrada kamena, proizvodnja cigle i sl. Kod svih ovih industrija povećanje broja radnih mesta bilo je proporcionalno veće od povećanja broja pogonskih snaga. Drugo, po završetku rata ova banovina je raspolagala razvijenom cementnom industrijom s dosta visokom pogonskom snagom. Prema toj pogonskoj snazi, povećanje nove pogonske snage u ovom periodu, procentualno izraženo, izgleda znatno slabije no što u stvari jeste.

Najslabiji napredak u ovom periodu u povećanju pogon-

skih snaga su učinile U. G. B. i Zetska banovina. Kod ~~prve~~ ono iznosi svega 4,64% u odnosu na stanje iz 1918 god. dok je povećanje radnih mesta bilo 14,78% a povećanje tvornica 13,40%; isto povećanje kod druge je 3,34% prema povećanju radnih mesta od 3,80% odnosno povećanju broja tvornica od 2,73%.

b) Period 1924—1928

21. Slabije povećanje pogonskih snaga od povećanja tvornica i radnih mesta. Obzirom na priraštaj pogonskih snaga ovaj period se u dvojakom pogledu razlikuje od prethodnog: prvo, taj priraštaj se, u odnosu na prethodni, znatno smanjio; drugo, ovo smanjenje je bilo proporcionalno znatno manje od smanjenja broja novih radnih mesta odnosno broja novih tvornica.

U prethodnom periodu broj novih pogonskih snaga je porastao za 12,76% a ovom povećanju je odgovaralo povećanje radnih mesta od 20,11% odnosno povećanje tvornica od 16,47%. Nasuprot tome u ovom periodu je prosečan porast pogonskih snaga iznosio jedva 4,74%, dok su radna mesta porasla za 11,30% a broj tvornica za 13,45%. Prema tome, dok je priraštaj pogonskih snaga opao za tri četvrtine, priraštaj radnih mesta se smanjio za jednu polovinu a priraštaj tvornica svega za jednu petinu.

Da je do ovog smanjenja došlo kod svih gore pobrojanih faktora, uzrok je taj što je ovo period dosta stabilizovanih privrednih odnosa za koji može da se veruje da su u njemu investiranja vršena iz onih viškova koji su stvarani redovnim privređivanjem kao preduzimačka dobit, za razliku od prethodnog perioda koji prestavlja period posleratnog repariranja i u kome su u proizvodni mehanizam unošeni kapitali koji su dotada bili uopšte van sfere privređivanja, i u kome se veliki broj industrijskih preduzeća doselio u Jugoslaviju iz inostranstva (vreme od 1918—1924 godine). Do ovoga se mora doći i u slučaju ako se uporedi odnos između broja radnih mesta, pogonskih snaga i broja tvornica, koje su u toku toga perioda osnovane: relativno velikom porastu broja tvornica odgovara slabo povećanje-pogonskih snaga i relativno visok porast radnih mesta.

Povećanje pogonskih snaga potrebnih za puno iskorišćenje kapaciteta u dosta tesnoj relaciji je s povećanjem investicionog kapitala; ono u stvari znači povećanje mašina radilica, koje je redovno skopčano s dugoročnim novčanim izdacima. Takvim finansijskim sredstvima se u ovom periodu izgleda nije raspolagalo u dovoljnoj količini.

Iako je zbog ovoga povećanje broja novih mašina radilica bilo malo, broj novih radnih mesta se vrlo osetno povećao; dok povećanje pogonskih snaga redovno iziskuje i povećanje inve-

sticionog kapitala, kod povećanja radnih mesta to nije slučaj; ako se ono vrši izolovano od povećanja pogonskih snaga, to je očevidan simptom da se radi o industrijama radom intenzivnim koje ne zahtevaju velik investicioni ali mogu da zahtevaju velik obrtni kapital. Ovaj se međutim može da zameni i kreditom kratkoročnog ili srednjeročnog karaktera. Period od 1924 do 1928 važi kao period privrednog prosperiteta u kome se, kako čitava privreda tako i proizvodna delatnost, u mnogo većoj meri koristila kreditnim mehanizmom no što bi to možda bio slučaj pod drugim okolnostima.

22. Povećanje pogonske snage po industrijskim granama. Do sličnih zaključaka će se doći ako se posmatra razvitak pojedinih industrijskih grana obzirom na priraštaj pogonskih snaga, što će se uočiti i u sledećoj tabeli.

Porast pogonskih snaga, radnih mesta i tvornica u periodu 1924—1928 u % prema stanju u 1918 god. i njihov ukupan broj krajem 1928 god.:

Industrijska grana	Tvornice		Radna mesta		Pogon. snaga	
	Porast u % prema 1918	Ukupan br. krajem 1928	Porast u % prema 1918	Ukupan br. krajem 1928	Porast u % prema 1918	Ukupan br. krajem 1928
1. Prehrambena industrija	22,87	810	9,53	30.903	11,86	71.259
2. Ind. alkoh. i bezalkoh. pića	26,21	208	7,83	6.100	7,66	17.457
3. Industrija duvana	—	5	—	3.132	—	1.181
4. Industrija ulja	39,29	43	25,42	1.166	25,63	1.916
5. Hemijska industrija	45,07	146	20,49	9.961	7,10	27.321
6. Industrija kaučuka	100,00	2	87,54	5.932	160,00	650
7. Industrija drva	29,07	452	13,07	48.832	18,00	45.065
8. Industrija hartije	20,00	37	3,29	4.276	0,56	12.122
9. Štamparije	30,00	51	19,58	5.932	20,96	2.462
10. Industrija kože	30,61	87	24,24	13.005	15,17	8.356
11. Tekstilna industrija	66,26	252	57,33	56.638	47,50	32.108
12. Proizvodnja konfekcije	42,86	17	6,54	2.800	9,45	642
13. Električne centrale	34,50	465	7,68	7.877	4,33	480.400
14. Industr. mineralnih ulja	—	9	—	2.923	—	1.212
15. Ind. nemetalnih minerala	16,04	251	9,51	28.380	5,61	35.208
16. Proizvodnja metala	5,00	22	0,22	14.452	0,11	28.029
17. Prerada metala	49,28	152	50,84	31.106	45,19	14.273
18. Proizvodnja mašina	200,00	19	442,43	3.063	500,88	1.800
19. Ostale industrije	500,00	10	159,65	1.535	616,98	912
S v e g a	28,70	3.038	21,71	278.613	7,12	782.373

23. Slab napredak kapitalom intenzivne industrije. Kapitalom najintenzivnije dve industrijske grane — hemijska industrija i električne centrale — učinile su vrlo slab napredak u ovom periodu.

Kod prve, osetnom povećanju tvornica (45,07%) odgovara vrlo slabo povećanje radnih mesta (20,49%) a još slabije povećanje pogonskih snaga. Na taj način je ova industrijska grana, umesto da bude kapitalom intenzivna, postala radom intenzivna proizvodna delatnost. Do toga je došlo otuda što su u njenom okviru napredovale baš one proizvodne vrste u kojima rad igra skoro isto toliko značajnu, ako ne još i značajniju, ulogu od proizvodnih postrojenja. To su mahom grane van domena velike hemijske industrije koje ne zahtevaju krupne investicije.

Sličan hemijskoj industriji bio je i napredak električnih centrala, iako nešto slabiji. Broj tvornica se povećao za 34,50% dok je povećanje radnih mesta iznosilo 7,68% a povećanje pogonskih snaga svega 4,33%. Iz ovoga se vidi da se kod novih centrala radilo o preduzećima manjeg kapaciteta, u većini slučajeva namenjenih potrebama osvetljenja a ne potrebama industrijskog pogona.

Karakteristično je da su sve tri grane metalne industrije imale skoro isto tako veliko povećanje pogonske snage kao što im je bilo i povećanje radnih mesta.

U industriji proizvodnje metala ono je doduše najslabije (0,11%) ali je i povećanje radnih mesta bilo slabo (0,22%) u odnosu na povećanje broja tvornica (5,—%).

Povećanju tvornica u industriji prerade metala od 49,28% odgovara povećanje radnih mesta od 50,84% i povećanje pogonskih snaga od 45,19% — dakle sva tri činioca su u značajnoj meri porasla i to skoro proporcionalno.

Za razliku od ovih dveju, kod proizvodnje mašina, pored toga što je porast tvornica bio vrlo značajan, od njega je bio još znatniji i porast radnih mesta i porast pogonskih snaga: porastu tvornica od 200,—% odgovara povećanje radnih mesta od 442,43% a pogonskih snaga od 500,88%.

Skoro proporcionalan priraštaj pogonskih snaga i radnih mesta u ovim trima industrijskim granama nije mnogo doprineo uspostavljanju ravnoteže između radnih mesta i pogonskih snaga u čitavoj industriji. Ovo otuda što su te grane, obzirom na svoj proizvodni kapacitet, izražen kroz gornja dva faktora (radna mesta i pogonsku snagu), relativno slabe da bi mogle svojim promenama u značajnoj meri da izmene sliku čitave industrije. Kad to važi za ovaj period u kome industrije radom intenzivne nisu učinile neki značajan progres, ono će još u većoj meri da važi za jedan drugi period u kome će njihov napredak da bude mnogo veći.

24. Specijalan karakter novopodignute radom intenzivne industrije. Prehranbena industrija i industrija pića, koje spadaju pre u red radom intenzivnih nego kapitalom intenzivnih proizvodnih delatnosti, pokazale su svojim razvitkom u ovom periodu osobine slične onima koje je pokazala hemijska indu-

strija samo u obrnutom smislu: porast pogonskih snaga bio im je veći od povećanja radnih mesta, ma da bi, obzirom na njihov proizvodni karakter, trebalo da se desi obrnuto.

Do ovakvog odnosa je došlo zbog neujednačenog napretka pojedinih proizvodnih vrsta ovih dveju industrijskih grana. U prehranbenoj industriji, od svih proizvodnih vrsta, najviše je napredovala mlinska delatnost, usled pojačane kupovne i investicione sposobnosti seoskog i njemu bliskog staleža. Kod manjeg i osrednjeg kapaciteta mlinova broj radnih mesta je mali tako da mlinovi ove vrste spadaju u red kapitalom intenzivnih preduzeća. Veliki broj takvih mlinova i slab napredak ostalih proizvodnih vrsta ove grane, doprineli su da je odnos između pogonskih snaga i radnih mesta pomeren u korist prvih (11,86:9,53). Do sličnog odnosa je došlo i u industriji pića, i to uglavnom zbog istih okolnosti: povećana investiciona aktivnost seoskog staleža.

Ono što je gore navedeno za prehranbenu industriju još u većoj meri može da se primeni za industriju drva. Ovo je industrijska grana u kojoj rad, pod redovnim okolnostima, dominira nad kapitalom. Iz iznete tabele se međutim vidi da je jednom dosta značajnom priraštaju tvornica (29,07%) odgovarao priraštaj radnih mesta od svega 13,07% dok je priraštaj pogonskih snaga bio znatno veći i iznosio 20,96%. Sudeći po ovome drvna industrija bi morala da se uvrsti u red preduzeća kapitalom intenzivnih, ma da bi to bilo pogrešno.

Delatnost jugoslovenske drvne industrije je u mnogo slučajeva tehnički vezana za proizvodnu delatnost prehranbene industrije (mlinovi i strugare u Sloveniji) a takode nisu retki slučajevi kombinacije strugare i električne centrale (naročito u Bosni). Do kombinovanja ove vrste dolazi iz više razloga: prvo, ono omogućuje ekonomičan pogon budući da se otpaci, koji se dobijaju na strugari, mogu da koriste i za pogon mlina odnosno centrale; drugo, snabdevanje sirovinama i jedne i druge delatnosti vrši se iz najneposrednije blizine (seosko žito, drvo iz seoskih šuma ili iz šuma javnopравnih tela); treće, potrošače i jedne i druge industrije čine najširi slojevi i oni se — naročito kod sitnijih industrija — nalaze u najneposrednijoj okolini proizvodnog preduzeća; četvrto, za obavljanje poslova ovih dveju grana nisu potrebne gotovo nikakve kvalifikacije, tako da ih mogu da obavljaju i seljaci. Ova poslednja okolnost je došla do izražaja u drvnoj industriji baš u ovom periodu privrednog razvitka. Kao što je seoski element u mlinskoj industriji u tome vremenu, više no obično, došao do izražaja, on je takode, uporedo s ovom, u znatnoj meri doprineo izgradnji drvne industrije. Posledica toga njegovog ingeriranja je došla do izražaja i u gore navedenim statističkim ciframa koje mogu da se okarakterišu na sledeći način:

veliki broj tvornica, mali broj radnih mesta, relativno velika pogonska snaga.

Porast pogonskih snaga u tekstilnoj industriji, proizvodnji tekstilne konfekcije i industriji kože potvrđuje ono što je za ove tri grane rečeno pri ranijem izlaganju o radnim mestima. Ma da su one sve radom intenzivan tip poslovanja, priraštaj radnih mesta kod njih je bio procentualno manji od priraštaja tvornica a priraštaj pogonskih snaga gotovo proporcionalan povećanju radnih mesta. Na osnovu ovoga za njih bi mogao da se izvede isti onaj zaključak koji je izveden za prehranbenu i drvenu industriju: nova preduzeća su bila malog i osrednjeg tipa, podignuta mahom od strane seoskog staleža ili varošana bliskih ovom staležu.

25. Porast pogonskih snaga po upravnim područjima. Napredak industrije sitnog i osrednjeg karaktera u ovom periodu može se da se zapazi i u slučaju ako se posmatra priraštaj pogonskih snaga po pojedinim upravnim područjima.

Priraštaj pogonskih snaga, radnih mesta i tvornica u periodu 1924—1928 u % prema stanju u 1938 god. i njihov ukupan broj krajem 1928 god., po banovinskim područjima:

Banovinsko područje	Pogon. snaga		Radna mesta		Tvornice	
	Povećanje u % pr. 1938	Ukupan br. krajem 1927	Povećanje u % pr. 1938	Ukupan br. krajem 1928	Povećanje u % pr. 1938	Ukupan br. krajem 1928
1. U. G. B.	6,04	44.122	27,61	27.059	20,40	202
2. Dravska	4,56	174.761	12,37	59.260	10,04	671
3. Savska	7,04	147.057	8,96	68.773	12,01	750
4. Vrbaska	3,70	37.089	8,38	9.483	17,05	72
5. Primorska	0,23	148.629	2,08	6.825	20,27	103
6. Drinska	3,33	74.567	6,21	31.565	15,89	203
7. Zetska	27,45	5.628	35,92	1.962	23,29	48
8. Dunavska	6,56	106.055	9,87	52.708	13,17	777
9. Moravska	6,55	31.217	5,17	15.693	15,29	121
10. Vardarska	10,71	13.248	15,35	5.285	19,20	91
Jugoslavija	4,74	782.373	11,30	278.613	13,45	3.038

Dravska i Savska banovina predstavljaju industrijski najrazvijenije krajeve i u njima su svakako najpovoljniji uslovi za stvaranje investicionog kapitala i njegovo unošenje u novu proizvodnu delatnost. Međutim iz gornje tabele se vidi da je porast njihovih tvornica bio ispod proseka koji važi u ovom periodu za čitavu zemlju; prosečnom povećanju broja tvornica u celoj Jugoslaviji od 13,45% odgovara povećanje u Savskoj od 12,01% a u Dravskoj od 10,04%. Ovom povećanju odgovaralo je takode, manje od prosečnog, povećanje radnih me-

sta u Savskoj i, nešto veće od prosečnog, povećanje radnih mesta u Dravskoj banovini. Suprotno tome u Savskoj banovini je povećanje pogonskih snaga bilo iznad proseka koji važi za čitavu zemlju (7,04 : 4,74), dok je u Dravskoj ono nešto niže od ovoga.

Navedene razlike mogu da se objasne karakterom novopodignutih preduzeća u ovim krajevima.

Savska je broj svojih radnih mesta povećala za 8,96% dok je broj pogonskih snaga povećan za 7,04%. Nova preduzeća su se svakako bližila tipu preduzeća radom intenzivnih. Izgleda da je mlinska industrija i ovde odigrala takode značajnu ulogu u procesu industrijalizacije.

U Dravskoj je povećanje broja radnih mesta bilo nešto više od povećanja broja tvornica ali je priraštaj pogonskih snaga iznosio jedva jednu četvrtinu priraštaja radnih mesta. Do ovakvog razvitka je došlo verovatno zbog toga što je u toj banovini u ovom periodu od svih industrijskih grana najveći progres učinila drvna industrija sa srednjim tipom preduzeća u kojoj rad dominira nad kapitalom.

Od ostalih upravnih područja gornjim dvema je najsljednija Uprava grada Beograda. Razlika je samo u tome što je njen porast radnih mesta bio znatno veći. Industrija ovoga područja naglo se razvijala i to u svim pravcima proizvodne delatnosti. Značajan razvitak industrije prerade metala i prerade nemetalnih minerala kao i tekstilne industrije pomerio je odnos između mesta i pogonskih snaga u korist prvih.

Za razliku od gornjih upravnih područja u svima ostalim banovinama, između priraštaja radnih mesta i priraštaja pogonskih snaga je bila znatno manja razlika. I jedan i drugi od ovih faktora pokazali su slab progres ali je taj progres bio skoro proporcionalan.

Najveći procentualan porast je imala Zetska banovina, gde je broj radnih mesta porastao za 35,92% a broj pogonskih snaga za 27,45%. Ovaj napredak se ipak ne sme da preceni obzirom na nizak stepen industrijalizacije toga banovinskog područja.

U Moravskoj banovini je povećanje pogonskih snaga bilo veće od povećanja radnih mesta, što je opet posledica napretka mlinske industrije a delimično i napretka industrije proizvodnje metala (električne centrale u okviru ekstraktivne industrije obuhvaćene su ovim ciframa).

Kod Dunavske i Vardarske banovine odnos između radnih mesta i pogonskih snaga pomećen je u korist radnih mesta ali je ta razlika minimalna. Ona je nešto osetnija kod Vrbaske, Drinske i Primorske banovine. U prvoj i drugoj ta razlika dolazi kao posledica napretka drvne industrije a u trećoj kao posledica razvitka industrije nemetalnih minerala, industrije ulja i pojedinih vrsta prehranbene industrije.

c) Period 1929—1933

26. Razlika u strukturi novopodignute industrije u prethodnom i ovom periodu. Pri izlaganju povećanja tvornica u ovom periodu, naglašeno je da je investiciona aktivnost produžena istim onim sporim tempom kakav je bio u prethodnom periodu, ma da je to bio period privrednog prosperiteta dok je ovo period duboke privredne depresije. Do takvog zaključka se došlo isključivo posmatranjem broja novopodignutih tvornica: prosečnom povećanju tvornica od 13,45% u prethodnom odgovara prosečno povećanje u ovom periodu od 13,13%. — Smanjenje je dakle minimalno.

Medutim kad se pode od radnih mesta a naročito od broja pogonskih snaga, vidi se da se struktura nove industrije, podignute u ovom periodu, u značajnoj meri razlikuje od strukture one industrije koja je podignuta u prethodnom. Dok je u prethodnom povećanje radnih mesta iznosilo 11,30% prosečno, ono sada dostiže svega 9,40%. Suprotno ovom smanjenju, u prethodnom periodu prosečno povećanje pogonskih snaga je iznosilo 4,74% dok ono u ovom dostiže 13,87%, premašujući na taj način i sam priraštaj tvornica.

Posmatrajući ova tri faktora (broj tvornica, radna mesta i pogonsku snagu) izražena kroz navedene statističke cifre, može da se dode do sledećih zaključaka: prvo, priraštaj pogonskih snaga bio je veći i od priraštaja radnih mesta i od priraštaja tvornica; drugo, zbog većeg povećanja pogonskih snaga no što je bilo povećanje broja tvornica, može se pretpostavljati da su nova preduzeća, po svom proizvodnom kapacitetu, veća od prosečnog tipa preduzeća u svakoj pojedinoj grani; treće, zbog većeg porasta pogonskih snaga no što je bio porast radnih mesta, verovatno je da su u ovom petogodišnjem razdoblju veći napredak učinile kapitalom intenzivne nego radom intenzivne industrijske grane. Koliko su tačni ovi zaključci, vidi se najbolje iz pregleda datog na str. 156.

27. Značajan napredak kapitalom intenzivne industrije. Iz gornje tabele se jasno vidi zbog čega je u ovom periodu porast pogonskih snaga bio proporcionalno veći od porasta radnih mesta. Industrije kapitalom intenzivne, u kojima pogonska snaga dominira nad radnom, učinile su gotovo sve vrlo značajan napredak. Hemijska je povećala broj svojih tvornica za 42,25% prema povećanju od 45,07% iz prethodnog perioda; električne centrale za 30,64% prema 34,50%, prerada metala za 40,58% prema 49,28%, proizvodnja mašina za 150% prema 200% a industrija mineralnih ulja za 50,—% dok u prethodnom periodu nije uopšte imala povećanja.

Mnogo vernija slika od ove se dobija ako se, umesto upoređenja tvornica, izvrši upoređenje pogonskih snaga. Kod hemijske se pogonska snaga povećala za 201,80%, prema 7,10%

Porast pogonskih snaga, radnih mesta i tvornica u periodu 1929—1933 po industrijskim granama u % prema stanju u 1918 god. i njihov ukupan broj krajem 1933 god., po industrijskim granama:

Industrijska grana	Pogon. snaga		Radna mesta		Tvornice	
	Povećanje u % pr. 1918	Ukupan br. krajem 1933	Povećanje u % pr. 1918	Ukupan br. krajem 1933	Povećanje u % pr. 1918	Ukupan br. krajem 1933
1. Prehrambena industrija	11,35	78.612	9,36	33.189	19,06	917
2. Ind. alkoh. i bezalk. pića	6,03	18.353	4,18	6.308	20,00	238
3. Industrija duvana	—	1.181	—	3.132	—	5
4. Industrija ulja	18,91	2.123	15,70	1.294	32,14	52
5. Hemijska industrija	201,80	71.432	16,84	10.842	42,25	177
6. Industrija kaučuka	—	650	—	6.291	—	2
7. Industrija drva	16,12	50.378	10,86	53.688	23,04	522
8. Industrija hartije	12,98	13.410	22,95	4.904	30,00	43
9. Štamparije	16,90	2.731	10,14	6.291	30,00	60
10. Industrija kože	19,68	9.448	29,17	15.236	44,90	109
11. Tekstilna industrija	28,55	36.693	38,66	66.315	69,03	331
12. Proizvodnja konfekcije	30,90	714	10,76	2.981	28,57	19
13. Električne centrale	15,03	541.208	9,89	8.543	30,64	552
14. Ind. mineralnih ulja	13,16	1.356	5,59	3.096	50,00	12
15. Ind. nemetalnih minerala	6,11	37.101	11,95	31.196	14,44	279
16. Proizvodnja metala	0,18	28.379	0,78	24.564	10,00	24
17. Prerada metala	25,91	15.595	35,72	36.710	40,58	180
18. Proizvodnja mašina	103,54	2.034	109,18	3.503	150,00	25
19. Ostale industrije	—	912	—	1.535	—	10
Svega	21,18	912.310	17,71	309.591	27,97	3.557

iz prethodnog perioda, kod električnih centrala za 15,03% prema 4,33% kod prerade metala za 25,91% prema 45,19%, kod proizvodnje mašina za 103,54% prema 500,—% a kod industrije mineralnih ulja za 13,16% dok u prethodnom periodu nije uopšte bilo povećanja. Ma da su industrije prerade metala i proizvodnje mašina, u pogledu pogonskih snaga, učinile slabiji napredak nego u prethodnom periodu, to nije moglo mnogo da utiče na odnos između radnih mesta i pogonskih snaga, jer su one još uvek, u odnosu na ostale proizvodne grane, relativno slabe industrijske delatnosti.

Značaj povećanja pogonskih snaga u ovom periodu dolazi do još jačeg izražaja, no što bi to inače bio slučaj, zbog toga, što je u svim važnijim proizvodnim granama porast radnih mesta bio znatno slabiji no u prethodnom periodu. S izuzetkom industrije hartije, kože, konfekcije i nemetalnih minerala, sve ostale industrijske grane su imale slabije povećanje radnih mesta no što je bilo povećanje broja njihovih tvornica.

28. Slab napredak radom intenzivnih industrija. Kao treća okolnost zbog koje je povećanje pogonskih snaga prevazilazilo

povećanje radnih mesta, može da se navede to što su radom intenzivne industrije imale vrlo slab priraštaj radnih mesta, kako u odnosu na priraštaj tvornica tako i u odnosu na priraštaj pogonskih snaga.

U prehranbenoj industriji, koja je jedna od najvažnijih proizvodnih grana, povećanju tvornica od 19,06%, odgovara porast pogonskih snaga od 11,35% a radnih mesta od svega 9,36%. Kod ove grane se susreću skoro iste one tipične osobine koje su istaknute kod novopodignute industrije u prethodnom periodu: iako redovno radom intenzivna proizvodna delatnost, podizanje novih preduzeća vršeno je na taj način da su u većoj meri porasle pogonske snage nego radna mesta, što je znak da su, u okviru ove grane, podizana u najvećoj meri samo preduzeća onih proizvodnih vrsta kod kojih je odnos između rada i pogonskih snaga pomeren više u korist poslednjih; to je u najviše slučajeva mlinska industrija srednjeg tipa. Razlika je samo u tome što je u ovom periodu povećanje pogonskih snaga bilo znatno veće no u prošlom, usled čega je došlo do mnogo značajnijeg poremećaja ravnoteže u odnosu radnih mesta i pogonskih snaga u korist poslednjih.

Kod industrije pića, pa čak i industrije ulja, sličan je slučaj kao i kod mlinske: povećanju tvornica od 20,-% odgovara u prvoj povećanje pogonskih snaga od 6,03% a povećanje radnih mesta od svega 4,18% a u drugoj povećanju tvornica od 32,14%, povećanje pogonskih snaga od 18,91% a povećanje radnih mesta od svega 15,70%.

Najkarakterističniji je porast tekstilne industrije koja inače važi kao tipična radom intenzivna proizvodna delatnost. U proizvodnji tekstila, broj novih tvornica se u odnosu na prethodni period povećao sa 66,26% na 69,03% dok se broj novih radnih mesta i novih pogonskih snaga smanjio: prvi sa 57,33% na 38,66% a drugi sa 47,50% na 28,55%. Iz ovoga se vidi da su nova preduzeća slabije proizvodne sposobnosti od dotadanih. Kod proizvodnje tekstilne konfekcije koja je inače dosta slična gornjoj, javlja se suprotan slučaj: dok se broj tvornica povećao za 28,51%, povećanje pogonskih snaga iznosi 30,90% a povećanje radnih mesta svega 10,76%. Na taj način u ovoj proizvodnoj grani priraštaj pogonskih snaga je bio veći ne samo od priraštaja radnih mesta već i od priraštaja tvornica, usled čega ona pokazuje karakter kapitalom intenzivne industrije, ma da je u stvari radom intenzivna.

29. Značajnije povećanje pogonske snage od povećanja radnih mesta u industriji uzetoj kao celina. Kakav rezime može da se izvuče iz ovog izlaganja o povećanju pogonske snage u pojedinim industrijskim granama u toku ovog perioda? Kod svih njih javlja se jedna zajednička karakteristična crta a to je da je odnos između pogonskih snaga i radnih mesta negde više negde manje pomeren u korist pogonskih snaga. Kod in-

dustrija, čiji je proizvodni proces jednostavniji i koje izrađuju konzumne artikle za najšire slojeve, kao što je to slučaj s industrijama drva, ulja, pića, nemetalnih minerala a naročito s prehranbenom industrijom, to pomeranje je bilo dosta blago. Obrnuto ovome, kod industrija koje proizvode potrošna dobra pojedinih društvenih krugova ili proizvodna sredstva kao što su hemijska industrija, prerada metala, proizvodnja mašina i sl., taj odnos je znatno više pomeren u korist pogonskih snaga. Na osnovu onoga što je ranije rečeno o razvitku industrije u ovom periodu i ovoga što je sada izneto u pogledu povećanja pogonskih snaga, može da se tvrdi da je do ove pojave došlo zahvaljujući konjunktturnim činiocima. U prethodnom periodu, kod industrija, koje proizvode potrošna dobra za široke narodne slojeve i kod kojih je proizvodni proces uprošćen, bio je značajan priraštaj tvornica a mnogo slabiji priraštaj pogonskih snaga zbog toga što su one podizane domaćim kapitalom, najčešće kapitalom sitnih štediša. U ovom periodu, usled ekonomske krize, naročito je smanjena kupovna snaga toga štediša. što je izazvalo smanjenje njegove investicione aktivnosti u industriji. Novopodignuta preduzeća baš onih industrijskih grana u koje je on ranije najviše investirao imaju, sudeći po pogonskim snagama potrebni za puno iskorišćenje njihovog kapaciteta, karakter zamašnjih investicija po čemu može da se zaključi da je investiranje sitnih kapitalista — mahom seljaka — u ovom periodu u velikoj meri supstituisano investiranjem i od strane domaćih krupnijih a možda i stranih kapitalista.

Ono što se kod gornjih industrija može tek da nasluti, izgleda da je očigledno kod ostalih grana, naročito onih čija proizvodnja nema isključivi karakter proizvodnje potrošnih dobara. Ovo osobito važi za hemijsku industriju, industriju prerade metala i industriju proizvodnje mašina. To su proizvodne grane za čije vođenje su potrebne i naročite tehničke i naročite komercijalne kvalifikacije kojima redovno ne raspolažu sitni privrednici. Otuda je kapital u njih unet najvećim delom od strane varoških privrednika — domaćih ili stranih — što može da se zaključi i obzirom na visoku proizvodnu sposobnost mašina radilica koja dolazi do naročitog izražaja kroz napred iznete cifre o povećanju pogonskih snaga u tim granama.

30. Porast pogonskih snaga po banovinama. Razlika u napretku pojedinih upravnih područja, koja je istaknuta pri ranijem izlaganju priraštaja tvornica i radnih mesta po pojedinim upravnim područjima samo je potencirana ciframa o povećanju pogonske snage, što se jasno vidi i iz tablice na str. 159.

Od severnih krajeva, u Savskoj banovini se jedino povećao broj novih radnih mesta u odnosu na prethodni period dok su Dravska i Dunavska imale smanjenje. Međutim kod priraštaja pogonskih snaga vidi se da je kod Dravske i Savske on smanjen u odnosu na prethodni period: u prvoj iznosi 3,50% a u

Porast broja pogonskih snaga, radnih mesta i tvornica u periodu 1929—1933 u % prema stanju u 1938 god. i njihov ukupan broj krajem 1933 god. po banovinskim područjima:

Banovina	Pogon. snaga		Radna mesta		Tvornice	
	Priraštaj u % pr. 1938	Ukupan br. kra- jem 1933	Priraštaj u % pr. 1938	Ukupan br. kra- jem 1933	Priraštaj u % pr. 1938	Ukupan br. kra- jem 1933
1. U. G. B.	38,38	73.273	9,41	30.170	16,67	253
2. Dravska	3,50	181.157	10,40	66.323	11,93	767
3. Savska	4,77	154.596	9,57	76.528	12,10	863
4. Vrbaska	1,95	37.838	4,93	10.042	12,50	83
5. Primorska	23,49	194.937	29,36	9.929	20,27	133
6. Drinska	5,25	78.898	4,83	33.238	12,02	234
7. Zetska	11,70	6.502	11,96	2.258	16,44	60
8. Dunavska	20,73	135.213	8,23	57.855	12,18	900
9. Moravska	6,40	33.412	5,64	16.690	15,29	145
10. Vardarska	18,84	16.434	16,22	6.558	18,54	119
Jugoslavija	13,87	912.310	9,40	309.591	13,13	3.557

drugoj 4,77% dok su odgovarajuća povećanja u prethodnom periodu bila 4,56% odnosno 7,04% ukupnog broja pogonskih snaga u 1938 godini. Dunavska banovina, za razliku od ovih dveju, imala je povećanje pogonskih snaga od 20,73% dok je u prethodnom periodu ono iznosilo svega 6,56%, iz čega izlazi da se na nju ne bi smeo primeniti argumenat o oslabljenoj kupovnoj snazi seljaka u istoj onoj meri u kojoj se primenjuje na ostale banovine. Ipak se iz odnosa pogonske snage prema radnim mestima (20,73:8,23) vidi da se kod novih tvornica radi o sitnijem tipu preduzeća s većim investicijama no što je bila prosečna investicija u prethodnom periodu a nju verovatno seljak i sitni kapitalista uopšte nije vršio u tolikoj meri u kolikoj krupniji varoški kapitalista.

Središnja zona države i južni i jugoistočni krajevi učinili su nešto značajniji napredak, obzirom na priraštaj pogonskih snaga, u ovom nego u prethodnom periodu. Naročito pada u oči veliki napredak Primorske banovine u kojoj je broj pogonskih snaga povećan za 23,49% prema povećanju iz prethodnog perioda od 0,28%¹⁾. U Drinskoj je povećanje učinjeno sa 3,33% na 5,25%, u Vardarskoj sa 10,71% na 18,84%; Moravska je imala isti priraštaj kao i u prethodnom periodu dok je u Vrbaskoj ono bilo nešto slabije.

Područje U. G. B. razlikuje se po povećanju pogonskih snaga i od severnih i od južnih krajeva. Dok su severni u nazadovanju a južni u izvesnom napretku prema prethodnom pe-

¹⁾ Podizanje i repariranje velikih hidrocentrala Društva za eksploataciju hidroelektričnih snaga Dalmacije „La Dalmatienne“.

riodu, ovo područje je učinilo izuzetno velik skok: prema povećanju od 6,04% iz prethodnog perioda, sadanje povećanje iznosi 38,38%. Ono još više dolazi do izražaja obzirom na to da je priraštaj tvornica bio 16,67% a priraštaj radnih mesta svega 9,41%. Iz toga se vidi da se kod nove industrije radi o preduzećima kapitalom intenzivnim.

U ovaj period pada podizanje nove električne centrale koja najvećim delom služi za osvetljenje i varoški tramvajski saobraćaj, usled čega bi bilo pogrešno precenjivati industrijski značaj ovog naglog priraštaja pogonskih snaga.

d) Period 1934—1938

31. Veće no proporcionalno smanjenje novih pogonskih snaga. Ono što je rečeno za ovaj period prilikom izlaganja porasta tvornica i radnih mesta može ovde samo da se potvrdi ciframa o povećanju pogonskih snaga: dok se broj novih tvornica, kod nekih grana manje, kod nekih opet više, smanjio u odnosu na ranije periode, dok je smanjenje broja novih radnih mesta bilo mnogo osetnije, smanjenje broja novih pogonskih snaga je znatno veće i od samog smanjenja radnih mesta. Prosečnom povećanju tvornica od 10,04% odgovara povećanje radnih mesta od 6,08% a povećanje pogonskih snaga od svega 2,63% ukupnog broja koji je postojao krajem ovog perioda. Po pojedinim industrijskim granama ono je bilo izvršeno na na način prikazan u tabeli na str. 161.

Dok su u prethodnom periodu ne samo kapitalom intenzivne, već i mnoge radom intenzivne proizvodne grane, imale veći priraštaj pogonskih snaga no što je bilo povećanje njihovih radnih mesta, u ovom periodu su samo radom intenzivne industrije imale značajniji porast pogonskih snaga no što im je bio porast radnih mesta, iako bi, pod redovnim okolnostima morao da bude obrnut slučaj. Ovo je svakako jedna izuzetna pojava koja ima svojih dubokih uzroka u unutrašnjem sklopu jugoslovenske privrede: mogućnostima proširivanja potrošačkog tržišta, mogućnostima formiranja investicionog kapitala, mogućnostima stvaranja preduzimačkog podmlatka u industriji i t. d.

32. Slab porast pogonskih snaga kod preduzeća kapitalom intenzivnih. Električne centrale, koje spadaju u tip kapitalom intenzivnih preduzeća, imale su povećanje pogonskih snaga od 1,27% prema povećanju tvornica od 11,26%; povećanje njihovih radnih mesta, iako je bilo znatno slabije od povećanja tvornica, bilo je ipak nešto jače od povećanja broja pogonskih snaga.

Od ukupnog broja centrala veći deo otpada na kalorične a manji na hidrocentrale. Međutim, obzirom na ukupan proizvodni kapacitet jednih i ukupan kapacitet drugih, kao i na deo njihove pogonske energije koji troši industrija, razlika između

Porast pogonskih snaga, radnih mesta i tvornica u periodu 1934—1938 u % prema stanju u 1918 god. i njihov ukupan broj krajem 1938 god., po industrijskim granama:

Industrijska grana	Pogon. snaga		Radna mesta		Tvornice	
	Porast u % prema 1918	Ukupan br. krajem 1938	Porast u % prema 1918	Ukupan br. krajem 1938	Porast u % prema 1918	Ukupan br. krajem 1938
1. Prehrambena industrija	7,23	83.035	8,64	36.395	12,34	1000
2. ind. alkoh. i bezalkoh. pića	5,01	19.137	3,04	6.537	8,96	262
3. Industrija duvana	—	1.181	—	3.132	—	5
4. Industrija ulja	0,86	2.132	0,87	1.301	3,58	53
5. Hemijska industrija	1,47	73.780	12,87	11.524	38,03	193
6. Industrija kaučuka	131,20	978	215,83	1.198	300,00	5
7. Industrija drva	6,98	53.038	6,34	56.460	13,96	5 0
8. Industrija hartije	1,25	13.534	26,00	5.615	30,00	51
9. Štamparije	5,11	2.802	3,30	6 421	20,00	66
10. Industrija kože	7,22	9.849	17,06	16.539	14,28	116
11. Tekstilna industrija	26,43	40.375	25,35	74.683	85,84	432
12. Proizvodnja konfekcije	5,15	726	6,30	3.093	28,57	21
13. Električne centrale	1,27	546.789	1,72	8.659	11,26	589
14. Ind. mineralnih ulja	0,32	1.356	0,50	3.082	16,67	13
15. Ind. nemet. minerala	3 76	38.068	3,34	33.032	8,02	299
16. Proizvodnja metala	10,27	31.279	6,54	15.505	20,00	28
17. Prerada metala	33,10	1 276	22,31	41.116	37,68	206
18. Proizvodnja mašina	48,24	2.149	180,88	4.208	175,00	33
19. Ostale industrije	—	960	47,37	1.656	200,00	12
S v e g a	4,20	938.434	11,43	330.156	21,40	3.954

njih nije tako velika. Razlika postoji u nečem drugom a to je prosečan broj radnih mesta koja kod jednih i kod drugih dolaze na jednu tvornicu.

Od kaloričnih centrala, one koje imaju veći proizvodni kapacitet gotovo sve troše svoju energiju u znatnijoj meri za varoški saobraćaj i osvetljenje. Protivno tome, u sastavu industrijske delatnosti nalaze se mnogobrojne centrale malog kapaciteta kod kojih ne postoji velika razlika u odnosu pogonskih snaga i radnih mesta. One koje su u sastavu rudnika, u sastavu metalne industrije ili industrije prerade nemetalnih minerala (ciglanc, industrija cementa i sl.) pored pogona, služe i za prevoz sirovine, polufabrikata ili finalnog proizvoda. Na toj transportnoj mreži uposlen je ponekad znatan broj osoblja koje je u gornjim ciframa obuhvaćeno radnim mestima električnih centrala.

Hydrocentrale, među koje spadaju najveće centrale u zemlji, namenjene su pretežno industrijskim ciljevima. Pri podizanju jedne nove centrale ove vrste velikog kapaciteta, svakako da se odnos između pogonskih snaga i radnih mesta znatno pomera u korist prvih.

U ovom periodu nije podignuta nijedna hidrocentrala većeg kapaciteta niti pak ijedna velika kalorična centrala namenjena industrijskim potrebama. Najveći broj novopodignutih centrala su kalorične i malog su kapaciteta, sagrađene u okviru neke druge industrijske grane. Usled ovoga, u gornjim ciframa, i nije mogla da dode do izražaja njihova osobina kapitalom intenzivnih preduzeća, jer je, uz priraštaj pogonskih snaga, došlo do većeg no proporcionalnog priraštaja radnih mesta, tako da je odnos između tih dvaju faktora — 1,27:1,72 u korist radnih mesta.

Hemijska industrija, koja čini drugu tipičnu granu kapitalom intenzivne proizvodne delatnosti, imala je, u ovom periodu, još veći poremećaj u odnosu između pogonskih snaga i radnih mesta u korist poslednjih: priraštaju pogonskih snaga od svega 1,47% odgovara priraštaj radnih mesta od 12,87%, dok je priraštaj novih tvornica iznosio 38,03%.

Ove tri cifre već same pokazuju u dovoljnoj meri karakter novopodignute industrije. U području velike hemijske industrije nije u ovom periodu podignuto skoro nijedno preduzeće većeg kapaciteta kod koga bi u jačoj meri došla do izražaja suprematija pogonske nad radnom snagom. Najveći broj novih tvornica pripada ili hemijsko-tehničkoj ili pak farmaceutskoj proizvodnji. I jedna i druga od njih najčešće raspolažu malim ili u najboljem slučaju osrednjim proizvodnim kapacitetom, tako da radna snaga kod njih u mnogo slučajeva igra značajniju ulogu od pogonske.

33. Veći porast pogonskih snaga u industrijama radom intenzivnim. Radom intenzivne industrije po priraštaju pogonskih snaga, pokazale su u ovom periodu karakterne osobine koje nisu mogle ranije da se opaze; taj priraštaj je kod mnogih od njih bio veći od priraštaja radnih mesta, iako bi trebalo da bude obrnuto. Industrija drva, štamparije, tekstilna industrija, industrija nemetalnih minerala i industrija prerade metala imale su sve osetnije povećanje pogonske snage no što im je bilo povećanje radnih mesta. Ovo je svakako jedan od značajnih simptoma u razvitku industrijske proizvodne delatnosti, koji će u velikoj meri da doprinese izmeni unutrašnje strukture celokupne industrije, posmatrane kao celina. On dolazi još u većoj meri do izražaja zbog toga što se kod industrija, koje proizvode potrošna dobra za najšire narodne slojeve, kako u prethodnom tako i u ovom periodu javlja izvesna zasićenost koja se ogleda kako u smanjenju broja novih tvornica tako i u smanjenju broja radnih mesta i u smanjenju broja pogonskih snaga.

Do ove pojave moglo je da dode iz više razloga kao što su: povećani stepen mehanizacije u industriji, promena u veličini industrijskih preduzeća, promena u vrsti novopodignutih tvornica i tome slično.

Progres u mehanizaciji pojedinih radnji proizvodne delatnosti verovatno je doprineo većem porastu pogonskih snaga no što je porast radnih mesta u odgovarajućim proizvodnim granama. Teško bi ipak bilo na ovom mestu utvrditi koliko je taj progres doprineo napred iznetom odnosu između radnih mesta i pogonskih snaga u pojedinim granama radom intenzivnih industrija. To pitanje, koje je inače tesno vezano s problemom koncentracije radnih mesta i pogonskih snaga u industriji, biće detaljnije raspravljeno u docnijem izlaganju. Na ovom mestu valja istaknuti da je mehanizacija išla uporedo s promenom u veličini novopodignutih industrijskih preduzeća.

U mnogim industrijskim granama, naročito drvnoj industriji, štamparijama, tekstilnoj industriji, industriji nemetalnih minerala i industriji prerade metala, može da se zapazi sve veći broj preduzeća malog i srednjeg tipa dok je broj velikih preduzeća sve manji. Ovakva evolucija industrije potpuno je u skladu s evolucijom tržišnih okolnosti od kojih ona zavisi. Njeni proizvodi su najvećim delom upućeni na domaće tržište. One grane koje su orijentisane prema izvozu podignute su uglavnom još pre Ujedinjenja, u okviru privrede Austro-Ugarske Monarhije.

Kupovna snaga domaćeg potrošača vrlo sporo se razvija, jer je ona mahom uslovljena proizvodnom sposobnošću seoskog staleža kao najbrojnijeg. Dok je kapacitet proizvodnog mehanizma bio ispod kupovne snage tih potrošača, investiranje u industriju se vršilo vrlo brzim tempom. To se videlo i iz ranijeg izlaganja o razvitku industrije u prvom periodu posle Svetkog rata. Ukoliko se od toga perioda više odmiče, potrebe domaćih potrošača, koje oni mogu da podmire svojom kupovnom snagom, postaju sve manje u odnosu na proizvodni kapacitet i tempo investiranja postaje sve sporiji.

34. Opšte karakteristike posleratnog industrijskog razvika. Ako se ovaj proces industrijalizacije posmatra kroz statističke cifre rasporedene po vrstama proizvodne delatnosti i upravnim područjima, videće se da je on složen i da se vrši u dvojakom smislu: prvo, industrija je u toku ove dve poslednje decenije u izgradnji pokazala izvesnu orijentaciju prema jugu, ma da ta orijentacija dosada još nije u dovoljnoj meri došla do izražaja; drugo, ona menja svoju kvalitativnu strukturu preorijentišući se sa grana koje su, prema sadanjoj kupovnoj snazi potrošača postale zasićene, na grane čiji proizvodi su u stanju još da nadu tržište. O prvoj tendenciji je već bilo reči i ona je u više mahova podvučena u dosadanjem izlaganju. Obzirom na drugu, može se istaknuti sledećih nekoliko karakterističnih crta:

Prvo, ne računajući mali broj industrijskih preduzeća na teritoriji bivše Srbije, od današnje jugoslovenske teritorije izvesnom industrijom raspolagali su jedino krajevi koji su bili pod Austro-Ugarskom.

Drugo, karakteristična crta ove industrije je bila u tome da ona nije u tolikoj meri nosila lokalnu obojenost u kolikoj je danas nosi industrija tih krajeva. Glavne njene grane, kao što su drvna, cementna, metalurška, hemijska a delimično i tekstilna, bile su izrazit tip kapitalističkih preduzeća koja nisu podignuta da podmiruju isključivo lokalne potrebe, već da rade i za izvoz ili u najmanju ruku bar da prošire svoje tržište na područje čitave Monarhije.

Treće, industrija, koja je u tim krajevima podignuta u prvim poratnim godinama, pokazala je tendenciju preorijentacije u cilju podmirenja lokalnih potreba, koje su tada bile izuzetno velike.

Četvrto, kad je ona dostigla kapacitet lokalnog, ili u najboljem slučaju kapacitet unutrašnjeg tržišta, investicije su vršene sve sporijim tempom i prilagodavane porastu kupovne snage domaćeg potrošača.

Peto, u toj fazi, naime kad je u severnim i severozapadnim krajevima počeo da slabi intenzitet investiranja, u neindustrijskim južnim i jugoistočnim krajevima se sve više povećava izgradnja preradivačke delatnosti. Ova nova industrija je, po svojoj strukturi, slična industriji severozapadnih krajeva podignutoj u prvom periodu posle rata, i ona je namenjena pretežno lokalnim potrebama.

Šesto, poslednji gore opisani period pokazuje, u mnogim industrijskim granama, zasićenost, kako u severnim tako i u južnim krajevima. Ne bi se moglo tvrditi da je ovo u tolikoj meri posledica dovoljnog kapaciteta industrije u kolikoj je rezultat slabe kupovne snage domaćeg potrošača. U prilog ovome idu i sledeće okolnosti: neke retke industrijske grane, koje imaju jake potrošače — industrija kaučuka, tekstilna industrija i proizvodnja mašina — pokazuju iz godine u godinu značajan napredak: zatim, u banovinama, koje još nisu izgradile ni industriju za podmirenje lokalnih potreba relativno jači je priraštaj kako broja tvornica tako i pogonskih snaga i osoblja nego u banovinama industrijski razvijenim. To se vidi i iz tabele na str. 165 u kojoj je prikazan razvitak industrije u ovom poslednjem periodu po pojedinim banovinskim područjima.

Porast pogonskih snaga, radnih mesta i tvornica u periodu 1934—1938 u % prema stanju u 1938 god. i njihov ukupah broj krajem 1938 god., po banovinama:

Banovina	Pogon. snaga		Radna mesta		Tvornice	
	Prirastaj u % pr. 1938	Ukupan br. kra-jem 1938	Prirastaj u % pr. 1938	Ukupan br. kra-jem 1938	Prirastaj u % pr. 1938	Ukupan br. kra-jem 1938
1. U. G. B.	3,53	75.934	8,82	33.790	7,32	309
2. Dravska	0,76	183.037	2,30	67.981	4,72	807
3. Savska	2,10	158.410	5,56	81.130	7,51	936
4. Vrbaska	1,05	38.268	11,33	11.425	5,67	90
5. Primorska	1,51	198.434	6,08	10.672	10,14	151
6. Drinska	4,36	82.407	3,93	34.629	9,30	260
7. Zetska	12,95	7.469	8,77	2.475	17,81	76
8. Dunavska	3,88	140.668	7,50	62.545	10,89	1.012
9. Moravska	2,46	34.253	5,50	17.661	7,64	160
10. Vardarska	13,46	19.569	16,44	7.848	21,20	153
Jugosiavija	2,63	938.434	6,08	330.156	10,04	3.954

Najslabije industrijalizovane banovine, među koje spadaju Zetska, Vardarska i Vrbaska, pokazuju veći napredak u industrijalizaciji od ostalih banovinskih područja bilo da se posmatra pogonska snaga, bilo radna mesta, bilo pak broj tvornica. Kod Primorske, Drinske i Moravske, koje su dostigle viši stepen industrijalizacije od triju pomenutih, ali su znatno iza Dravske i Savske, javlja se relativno veći porast navedenih triju faktora nego kod ovih dveju poslednjih ali manji nego kod prvih triju. Najzad, banovine s najrazvijenijom industrijom a to su Dravska i Savska, učinile su najslabiji napredak u ovom periodu.

IV GLAVA

INDUSTRIJSKE INVESTICIJE

1. Značaj investicija. Bilo da se radi o upoznavanju strukture industrije, bilo o izučavanju stepena, bilo uslova industrijalizacije, upoznavanje industrijskih investicija je jedan od postulata koji se ni u kom od tih slučajeva ne može da zaobiđe. U ovom delu izlaganja kome je cilj prikazivanje kvalitativne strukture jugoslovenske industrije, kapital će, kao i napred izneti faktori — naime broj tvornica, broj radnih mesta i pogonska snaga — biti posmatran analitički kroz protekli dvadesetogodišnji period. Na osnovu cifara o ukupnom njegovom iznosu, o njegovoj raspodeli po industrijskim granama, o raspodeli po banovinama, o uticaju inostranstva na njegovo formiranje, kao i tome kakvim su promenama industrijske investicije podlegle u toku tih dvadeset godina, dobiće se, ne samo jasnija slika o strukturi jugoslovenske industrije, već će ona da posluži i kao odličan putokaz u drugom delu izlaganja, gde će biti izneti glavni faktori koji, na neposredan ili posredan način, pospešuju ili usporavaju tok industrijalizacije zemlje.

Analogno prikazu broja tvornica, radnih mesta i pogonskih snaga, u narednom izlaganju biće izneta slika sadanjeg stanja industrije, posmatranog sa gledišta investiranog kapitala, a zatim će se pristupiti izlaganju intenziteta investiranja za protekle dve decenije. Pri tom će se, analizom stanja iz 1938 godine, dodirnuti, pored prerađivačke industrije, i građevinarstvo, koliko to oskudica u statističkim podacima bude dozvoljavala. Iako bi za potpun prikaz investicija u industriji, pored ovih dveju grana, trebalo prikazivati i investicije u ekstraktivnoj delatnosti, one će ovde izostati, zbog statističkih nedostataka o kojima je u uvodu bilo reči.

2. Investicije u građevinarstvu nisu proizvodne investicije. Investicije u građevinarstvu, iako dopunjavaju sliku investiranog kapitala u industriji, ipak imaju vrlo malo sličnosti s investicijama u prerađivačkoj delatnosti.

Podaci o investicijama u prerađivačkoj industriji tiču se kapitala koji je unet u proizvodna sredstva i to ne čitavog toga kapitala već samo onog njegovog dela koji predstavlja

trajnu investiciju i ulazi u proizvodni proces kao neka vrsta proizvodnog subjekta: mašine, postrojenja, nepokretnosti i sl. Ekonomski efekat ovoga kapitala ne može da se meri po njegovom apsolutnom iznosu već po tome koliko je on, transformisan u proizvodna sredstva, doprineo stvaranju novog ekonomskog bogastva; umesto njegovog apsolutnog iznosa, kriterium za ocenu njegovog privrednog efekta, može da bude samo ona količina dobara čijem stvaranju je on, na neposredan ili posredan način, doprineo. Otuda će cifre, koje su u ovom izlaganju date, da služe samo kao dopuna ranije iznetim podacima o tvornicama, radnim mestima i pogonskoj snazi, kako bi se, na osnovu svih tih faktora, dobila što potpunija slika o veličini i snazi pojedinih proizvodnih grana.

Suprotno ovome, investiranje u građevinarstvo ne predstavlja uopšte proizvodnu investiciju. Kapital utrošen u građevine nije tim utroškom pretvoren u proizvodna sredstva. On nema sposobnost reprodukcije i njegov ekonomski efekat može da se meri po ciframa njegovog ukupnog utroška. Građevinarstvo, kao privredna grana, predstavlja jednog velikog potrošača artikala pojedinih grana preradivačke industrije. Svaka nova investicija znači smanjenje kupovne snage toga potrošača koja neće da se reprodukuje kroz proizvodni proces već kroz proces potrošnje (kirijska zakupoprimeca zakupodavcu), ako do te reprodukcije uopšte dođe (javne građevine namenjene neprivrednim ciljevima). Stoga se u ovom izlaganju iznose investicije u građevinarstvu, ne zbog toga da bi se kroz njih uvideo efekat građevinske delatnosti već jedino da bi se videlo kolika je kupovna snaga te grane kao potrošača i kakvog efekta na ekstraktivnu i preradivačku proizvodnju može da ima njeno trošenje.

1. PODELA KAPITALA PO INDUSTRIJSKIM GRANAMA I UPRAVNIM PODRUČJIMA

A) PRERADIVAČKA INDUSTRIJA

3. Visina investicija je najrealnija slika stvarne snage industrije. Ako se posmatra raspodela kapitala bilo po proizvodnim granama, bilo po upravnim područjima, dobiva se utisak da su procenti kojima se izražavaju investicije neka vrsta aritmetičke sredine između procenata kojima je ranije prikazan broj tvornica i broj pogonskih snaga. I kod jednog i kod drugog od ovih faktora cifre su vrlo često oscilirale iz jedne ekstremnosti u drugu: velikom procentu tvornica odgovarao bi mali procenat ukupnih pogonskih snaga i obrnuto. Do ovih oscilacija je dolazilo iz dvojakog razloga: ili zbog vrste proizvodne delatnosti, ako se posmatranje vršilo po proizvodnim granama, ili zbog industrijske strukture odgovarajuće banovine ako je posmatran odnos između industrije pojedinih upravnih pod-

ručja. Prehrabrenoj industriji pripada jedna četvrtina svih industrijskih preduzeća i manje od jedne dvanaestine pogonskih snaga samo zbog toga što, obzirom na vrstu proizvodne delatnosti, ovu industriju sačinjavaju mahom preduzeća srednje veličine. Isto tako, pri upoređenju industrije po banovinama, Primorskoj pripada više od jedne petine celokupne pogonske snage samo zbog toga što su u njoj najveće hidrocentrale u zemlji. Ako se međutim vrše upoređenja po kapitalu, vidi se da na prehrabrenu dolazi oko 14% a Primorsku oko 7% celokupnog kapitala investiranog u industriju. Ovi procenti izgleda da najviše odgovaraju stvarnom stanju.

4. Kapital po industrijama i po banovinama. Ukupni kapital investiran u zgrade, nepokretnosti i industrijska postrojenja, preduzeća koja su osnovana do kraja 1938 godine iznosio je 13.055,594.000 dinara a bio je na sledeći način raspoređen na pojedine industrijske grane:

Industrijska grana	Dinara
1) Prehrabrena industrija	1.829,385.000
2) Industrija alkoholnih i bezalkoholnih pića	1.006,575.000
3) Industrija duvana	65,546.000
4) Industrija ulja	71,303.000
5) Hemijska industrija	627,944.000
6) Industrija kaučuka	23,588.000
7) Industrija drva	1.160,562.000
8) Industrija hartije	338,255.000
9) Štamparije	209,234.000
10) Industrija kože	362,608.000
11) Tekstilna industrija	1.558,720.000
12) Proizvodnja konfekcije	22,290.000
13) Električne centrale i plinare	2.472,221.000
14) Industrija mineralnih ulja	505,020.000
15) Industrija nemetalnih minerala	1.339,942.000
16) Proizvodnja metala	759,326.000
17) Prerada metala	564,402.000
18) Proizvodnja mašina i motora	89,435.000
19) Ostale industrije	49,238.000
Ukupno	13.055,594.000

Po banovinskim područjima taj kapital je bio raspoređen na sledeći način:

Banovinsko područje	Dinara
1) U. G. B.	1.551,150.000
2) Dravska	2.374,933.000
3) Savska	2.870,028.000
4) Vrbaska	599,291.000
5) Primorska	1.009,206.000
6) Drinska	1.016.900.000
7) Zetska	181,538.000
8) Dunavska	2.176.884.000
9) Moravska	916,036.000
10) Vardarska	359,628.000
Jugoslavija	13.055,594.000

Gornje cifre, u kojima je data raspodela kapitala po proizvodnim granama i upravnim područjima, u znatnoj meri modifikuju ranije prikazanu raspodelu industrije obzirom na broj tvornica, radna mesta i pogonsku snagu. Upoređujući procentualnu raspodelu kapitala s procentualnom raspodelom triju gornjih faktora, dobiva se sledeći odnos kod pojedinih industrijskih grana:

Podela industrije po granama obzirom na kapital, pogonsku snagu, radna mesta i broj tvornica u 1938 godini:

Industrijska grana	Kapital	Pog. snaga	Radna mesta	Tvornice
1. Prehrambena industrija	14,01	8,85	11,02	25,29
2. Ind. alkohol. i bezalkoholnih pića	7,71	2,04	1,98	6,63
3. Industrija duvana	0,50	0,13	0,95	0,13
4. Industrija ulja	0,55	0,23	0,39	1,34
5. Hemijska industrija	4,81	7,86	3,49	4,88
6. Industrija kaučuka	0,18	0,10	0,36	0,13
7. Industrija drva	8,89	5,65	17,37	14,42
8. Industrija hartije	2,59	1,44	1,70	1,29
9. Štamparije	1,60	0,30	1,94	1,67
10. Industrija kože	2,78	1,05	5,01	2,93
11. Tekstilna industrija	11,94	4,30	22,62	10,22
12. Proizvodnja konekcije	0,17	0,08	0,93	0,53
13. Električne centrale	18,94	58,32	2,62	14,90
14. Industrija mineralnih ulja	3,87	0,14	0,93	0,33
15. Industrija nemetalnih minerala	10,26	4,06	10,00	7,56
16. Proizvodnja metala	5,82	3,33	4,70	0,71
17. Prerada metala	4,32	1,84	12,45	5,21
18. Proizvodnja mašina	0,69	0,23	1,27	0,83
19. Ostale industrije	0,38	0,05	0,23	0,30
Ukupno	100,00	100,00	100,00	100,00

5. Investicije u industriji životnih namirnica, prehranbenoj, industriji pića i industriji ulja. Procenat kapitala koji dolazi na prehranbenu industriju veći je od procenta njene pogonske snage i radnih mesta a znatno manji od procenta tvornica. Glavnu njenu proizvodnu delatnost čine mlinovi. Kako je procenat njihovih pogonskih snaga manji od procenta tvornica, za najveći deo mlinova može se reći da raspolažu malim ili, u najboljem slučaju, osrednjim postrojenjima koja ne zahtevaju velike investicije. Stoga bi se moglo pretpostaviti da na mlinsku industriju dolazi proporcionalno manji deo kapitala no što je procenat pogonskih snaga koji joj od ukupnog broja pripada. Međutim iz gornjih cifara se vidi da je kod prehranbene industrije — čiji je sastavni deo mlinska industrija — odnos između investiranog kapitala i pogonskih snaga 14,01 : 8,85 u korist kapitala. Do ovoga odnosa je došlo usled jedne druge okolnosti a ne usled toga što mlinska industrija predstavlja industriju velikih investicija. Iza mlinske industrije naime u ovoj proizvodnoj grani nalazi se, na drugom mestu po važnosti, industrija šećera. Njoj pripada svega 8 preduzeća koja su u vrlo maloj meri mogla da dođu do izražaja u ukupnom broju tvornica. S druge strane, po prirodi svoje delatnosti, ova industrija zahteva velike investicije u nepokretnosti i postrojenja a takode raspolaže i velikim brojem radnih mesta po preduzećima.

Zahvaljujući tim krupnim investicijama procenat kapitala, koji otpada na prehranbenu industriju, kao celinu, veći je od procenta pogonske snage. Isto tako, zbog velikog broja radnih mesta kojima ona raspolaže, i procenat radnih mesta se digao iznad nivoa na kome bi morao da bude u slučaju da se radi samo o mlinskoj industriji koja je pre kapitalom nego radom intenzivna.

Kod industrije alkoholnih i bezalkoholnih pića zapažaju se kod investicija karakterne osobine suprotne osobinama prehranbene industrije: na 6,63% tvornica dolazi svega 1,98% radnih mesta, 2,04% pogonskih snaga a čitavih 7,71% kapitala investiranog u industriji. Iz odnosa radnih mesta prema pogonskim snagama vidi se da je ona kapitalom intenzivna što je uostalom dosada već u više mahova naglašeno. Otuda zbog velikog značaja mašina i postrojenja dolazi do toga da u njoj procenat investicija premašuje ukupan procenat tvornica koji na nju otpada.

Pogrešno bi ipak bilo ako bi se doneo zaključak da sva preduzeća ove grane zahtevaju velike investicije. U tom slučaju između procenta tvornica, pogonskih snaga i investiranog kapitala ne bi smelo da bude velike razlike. Međutim iz gornjih cifara se vidi da je procenat pogonskih snaga znatno ispod procenta tvornica, što je dokaz da su ovom granom, pored preduzeća koja zahtevaju velike investicije, obuhvaćena i preduzeća s relativno malim kapitalom.

Glavne dve njene proizvodne vrste predstavljaju pivare i fabrike špiritusa s rafinerijama. Kod njih mašine dominiraju nad radnom snagom, usled čega ovakve tvornice apsorbuju vrlo veliki kapital. Pored ovih, tom proizvodnom delatnošću je obuhvaćen veći broj sitnih tvornica koje spravljaju razna alkoholna i bezalkoholna pića i čija je proizvodna sposobnost vrlo mala tako da nije mogla da dode do naročitog izražaja ni kod pogonskih snaga, ni kod radnih mesta, ni kod investiranog kapitala. U ukupnom broju tvornica one su međutim u istoj meri došle do izražaja kao i najveće pivare i rafinerije koje su u ukupnoj sumi kapitala reprezentovane vrlo visokim ciframa.

Industrija ulja, koja je inače vrlo srodna prehranbenoj, pokazuje i u gornjim ciframa veliku sličnost s njom. Zbog njenog radom intenzivnog karaktera, procenat investicija je ispod procenta tvornica ali on ipak prevazilazi i procenat pogonskih snaga i procenat radnih mesta.

6. Investicije u industrijama tekstila i kože. Od ostalih industrija potrošnih dobara među najvažnije spada proizvodnja tekstila i proizvodnja tekstilne konfekcije. I jedna i druga od tih grana ulaze u red radom intenzivnih delatnosti, što se vidi i iz napred iznetog odnosa pogonskih snaga prema radnim mestima. Veliki značaj rada ipak nije doprineo smanjenju investicija u postrojenja tih industrija.

Na tekstilnu industriju otpada 11,94% celokupnog investicionog kapitala, i ako joj pripada svega 4,30% pogonskih snaga. Tom cifrom ona procentualno prevazilazi i procenat tvornica koje joj pripadaju a koji iznosi 10,22.

Tekstilna konfekcija, koja je inače od znatno manjeg značaja, raspolaže proporcionalno nešto manjim investicijama tako da je njihov odnos prema broju tvornica — 0,17:0,53. Ipak su one procentualno dvostruko veće od procenta pogonskih snaga, koji od ukupnog broja dolazi na ovu granu

Priroda proizvodne delatnosti ovih dveju grana je takva da ona zahteva veliki broj mašina radilica, čija nabavka je skopčana sa znatnim finansijskim izdacima. S druge strane proizvodnja tekstila se rede obavlja u zanatskom obimu, tako da sva tekstilna preduzeća spadaju u red većih ili bar osrednjih proizvodnih delatnosti što takode doprinosi povećanju investicionog kapitala.¹⁾

Po odnosu kapitala prema broju tvornica, tekstilnoj indu

¹⁾ Ovo ne bi moglo da se tvrdi za veliki broj sitnih tekstilnih radionica u Sloveniji koje manje više sve imaju zanatski karakter. Činjenica da su one podignute najvećim delom za poslednjih desetinu godina — dakle u vremenu kad je jugoslovenska tekstilna industrija odmakla od početne faze svoga razvitka — i da izdržavaju konkurentsku borbu s mnogo moćnijim industrijskim preduzećima, u punoj meri ilustruje na kakvoj je visini preduzimački duh Slovenaca.

striji je slična kožna na koju dolazi 2,93% broja tvornica i 2,78% investiranog kapitala. Ona takode prestavlja radom intenzivnu delatnost ali se procenat investicija ipak bliži procentu tvornica.

Iako su u ovu granu ušle dosta homogene proizvodne vrste (isključivo proizvodnja i prerada kože), u njoj postoje velike razlike između veličine i proizvodne sposobnosti pojedinih tvornica. One koje proizvode kožu, spadaju obično u red većih preduzeća i u njih su unete veće investicije. Proizvodnja obuće i kožne konfekcije može biti vrlo raznolika i obuhvata kako najmanja preduzeća koja uopšte ne mogu da dođu u red industrije, obzirom na napred iznete kriteriume, tako i ona koja spadaju među najveća u industriji. Ova raznolikost u veličini preduzeća, odnosno veličini investicija, uveliko je doprinela ravnoteži odnosa između broja tvornica i investiranog kapitala u toj proizvodnoj grani.

7. Investicije u industrijama koje proizvode potrošna dobra za stalnu upotrebu. Industrija nemetalnih minerala raspolaze znatno većim procentom investiranog kapitala no što je procenat tvornica koje joj pripadaju: na 7,56% tvornica dolazi 10,26% kapitala.

Do ovakvog odnosa došlo je otuda što su tom granom obuhvaćene dosta heterogene proizvodne delatnosti i to: industrija cementa, ciglarsko-creparska industrija, industrija stakla i keramička industrija. Industrija cementa i industrija stakla spadaju u red proizvodnih grana koje ne poznaju mali obim poslovanja. Naročito preduzeća industrije proizvodnje cementa spadaju u red najvećih u zemlji i ona predstavljaju vrlo velike investicije kapitala. Ciglarsko-creparska industrija, koja je najmnogobrojnija u ovoj grani, dosta je raznolika po veličini preduzeća ali i u njoj dominantnu ulogu igraju srednja i velika preduzeća koja zahtevaju značajnije ulaganje kapitala. Keramička preduzeća su, po veličini, obično znatno manja od triju gore pobrojanih vrsta ali je njihov broj takode znatno manji, tako da u navedenim ciframa nisu došla do naročitog izražaja ni kod procenta tvornica ni kod procenta kapitala.

Karakterističan je odnos između investiranog kapitala i broja tvornica u drvenoj industriji. Po prirodi svoje delatnosti najveći njen deo morao bi da se sastoji iz preduzeća većega tipa čije podizanje je skopčano sa značajnijim investicijama. I stvarno, glavnu vrstu jugoslovenske drvne industrije čine strugare ali su one, po svojoj veličini, prilagodene strukturi jugoslovenske privrede. Veliki deo njih prestavlja preduzeća srednjeg ili čak i malog tipa koja vode sitni privrednici a vrlo često i sami seljaci. Kapital unet u te strugare je relativno mali. Čest je slučaj da su one u sastavu nekog drugog poslovanja, koje prestavlja glavnu industriju dok su one sporedna: mlin, šumska industrija i sl.

Kod velikih preduzeća drvne industrije takode su strugare sporedne delatnosti dok glavnu delatnost predstavlja obično ili šumska (seča za izvoz) ili hemijska industrija (proizvodnja tanina, proizvodnja raznih kiselina i sl.). Kod najvećih preduzeća jugoslovenske drvne industrije, prerada i obrada drveta čini obično jedan mali deo poslovanja, koje obavljaju svega jedna ili dve tvornice, dok na poslovanja iz područja ostalih industrijskih grana dolazi po deset i više tvornica. Na taj način i od ukupnog investiranog kapitala jednog ovako velikog preduzeća, na drvnu industriju otpada svega jedan deo, usled čega i dolazi do gornje pojave da su investicije prema broju tvornica u odnosu 8,89 : 14,42.

Industrija hartije i štamparije, iako predstavljaju radom intenzivan tip preduzeća, raspoložu investicijama koje su procentualno veće od procenta tvornica koje pripadaju tim dvema granama: od ukupnih investicija u industriji na prvu dolazi 2,59% a na drugu 1,60%, dok procenat tvornica prve iznosi 1,29 a procenat tvornica druge 1,67. Do ovoga dolazi otuda što se poslovanje u industriji hartije ne može da obavlja u malom obimu dok kod štamparija i relativno mali tip preduzeća zahteva dosta velike investicije.

8. Kapital industrije mineralnih ulja. Od svih industrija potrošnih dobara kod industrije mineralnih ulja u najvećoj meri je pomenen odnos između investicija i broja tvornica u korist prvih: na 0,33% ukupnog broja tvornica dolazi 3,87% ukupnog kapitala, te je procenat kapitala ove industrije više od deset puta veći od procenta tvornica.

Čitava industrijska delatnost ove grane bazirana je na preradi sirovine (mineralnog ulja) uvezene iz inostranstva. Domaće rafinerije su u stvari afilijacije ili su bar u tešnim finansijskim vezama sa stranim društvima koja ih snabdevaju sirovinom. Svega nekoliko preduzeća te industrije raspolože kapacitetom koji premaša potrebe domaćeg tržišta, tako da je podizanje novih tvornica ove vrste bilo malih bilo velikih postalo nepotrebno.

9. Investicije u industrijama proizvodnih sretstava. Od industrija kapitalom intenzivnih kod hemijske odnos između investiranog kapitala i broja tvornica ide nešto na štetu kapitala — 4,81% : 4,88% — iako se iz odnosa pogonskih snaga prema broju radnih mesta vidi da su mašine i postrojenja kod nje u znatnoj supremaciji nad radnom snagom. Ovo dolazi otuda što se u toj grani, pored velikog broja preduzeća s velikom proizvodnom sposobnošću i znatnim investicijama, nalazi i veliki broj sitnih preduzeća — naročito onih iz područja farmaceutske industrije — čiji kapital je relativno mali.

Kod električnih centrala, usled velike supremacije postrojenja i mašina nad radnom snagom, procenat ukupnog kapitala, koji dolazi na ovu industrijsku granu, znatno je veći od procenta tvornica koje joj pripadaju — 18,94% : 14,90%. Pored

velikog broja malih centrala, koje ili služe javnim potrebama (gratske centrale za osvetljenje) ili su u sastavu nekog drugog industrijskog poslovanja a koje obično predstavljaju investicije srednje količine postoji i znatan broj velikih centrala bilo u službi javnih ustanova, bilo u sastavu industrije. Investicije u ove centrale su vrlo velike, tako da su one u cifri ukupnog kapitala u jačoj meri došle do izražaja no što su tvornice, kao industrijske jedinice, mogle da dodu do izražaja u ukupnom broju tvornica.

Metalna industrija, uzeta kao celina, dobiva veći značaj ako se posmatra obzirom na udeo njenog kapitala u kapitalu čitave industrije nego što joj je značaj kad se meri udeo njenih tvornica prema ukupnom njihovom broju. Proizvodnji metala, kao tipu industrijskog poslovanja koje može da se obavlja samo u većem obimu, pripada 5,82% ukupnog kapitala investiranog u industriju, dok na nju otpada svega 0,71% celokupnog broja tvornica. U industriji prerade metala i industriji proizvodnje mašina ovaj odnos je pomeren nešto na štetu investicija. U prvoj je investirani kapital prema broju tvornica u odnosu 4,32 : 5,21 a u drugoj 0,69 : 0,83. Ovo pomeranje kod njih dveju u korist tvornica ipak nije doprinelo da se odnos između kapitala i broja tvornica kod svih triju, posmatranih kao celina, pomeri na štetu kapitala zbog njegove velike suprematije nad tvornicama kod industrije proizvodnje metala.

10. Najjača koncentracija kapitala na području U. G. B., Moravske i Vrbaske banovine. U tabeli na str. 170 data je raspodela investiranog kapitala po banovinskim područjima. Upoređenjem pojedinih cifara o apsolutnom iznosu tih investicija, mogu da se dobiju izvesne konture o veličini i finansijskoj moći industrije pojedinih krajeva. Medutim ta moć je uslovljena i prirodom delatnosti u koju je izvršena investicija a ova će u izvesnoj meri da dode do izražaja kroz broj pogonskih snaga, broj radnih mesta i broj tvornica kao što je to ranije izneto. U tom cilju, da bi se ocenila snaga industrije pojedinih banovina, u pregledu na str. 176 upoređen je raspored investiranog kapitala s rasporedom pogonskih snaga, radnih mesta i broja tvornica na njihovoj teritoriji.

Karakteristično je da je, od svih upravnih područja, jedino kod U. G. B., Moravske i Vrbaske banovine procenat investiranog kapitala veći od procenta bilo koga od ostalih triju faktora.

Kod U. G. B na 7,79% tvornica, 10,22% radnih mesta i 8,11% pogonskih snaga dolazi 11,89% celokupnog kapitala investiranog u industriju. Zbog specijalnog karaktera ovoga područja, njega je dosta teško upoređivati s ostalim banovinskim područjima. Kod njih najveći deo radnog naroda predstavlja seljački stalež. U jednoj od njih razvijena je jedna u drugoj druga vrsta proizvodne delatnosti, već prema okolnostima koje

Podela kapitala, pogonskih snaga, radnih mesta i tvornica u 1938 godini u % po banovinskim područjima:

Banovina	Kapital	Pogonska snaga	Radna mesta	Tvornice
1. U. G. B.	11,89	8,11	10,22	7,79
2. Dravska	18,18	19,48	20,59	20,49
3. Savska	21,99	16,85	24,58	23,75
4. Vrbaska	4,60	4,09	3,44	2,24
5. Primorska	7,74	21,12	3,21	3,77
6. Drinska	7,80	8,79	10,50	6,57
7. Zetska	1,39	0,80	0,75	1,86
8. Dunavska	16,67	15,01	18,97	25,71
9. Moravska	7,00	3,66	5,36	4,00
10. Vardarska	2,75	2,09	2,38	3,83
Jugoslavija	100,00	100,00	100,00	100,00

su uslovljavale industrijalizaciju. Sa U. G. B. to nije slučaj. Nju naseljava gotovo isključivo varoško stanovništvo. Tri faktora su predstavljali naročito povoljne okolnosti za njenu industrijalizaciju: viši nivo privrednog obrazovanja stanovništva, jača kupovna snaga potrošača i povoljnije kreditno tržište. Zahvaljujući tim trima okolnostima ona je uspela da razvije, ne samo neke, već skoro sve proizvodne grane svoje industrijske delatnosti, kao što je to već ranije naglašeno. Iako njena industrija, posmatrana kao celina, predstavlja u većoj meri radom nego kapitalom intenzivan tip proizvodne delatnosti, njene investicije su procentualno veće i od pogonskih snaga i od radnih mesta i od broja tvornica. Ovome je svakako u velikoj meri doprineo poslednji od triju gore pomenutih faktora — naime povoljnije finansijsko tržište nego što je ono u ostalim upravnim područjima.

Moravska banovina, mada po odnosu procenta investicija prema ostalim posmatranim faktorima, liči na U. G. B., ipak se od nje razlikuje po strukturi svoje industrije. Glavne njene proizvodne grane su prehranbena industrija, električne centrale, tekstilna industrija, industrija nemetalnih minerala i proizvodnja metala. Po veličini kapitala prosečna preduzeća tekstilne industrije su najveća: kod jednog od njih kapital pripada grupi od 50—100 miliona dok je nekoliko njih s kapitalom od 10—50 miliona. Među električnim centralama, čiji ukupan broj iznosi 46, nalazi se nekoliko njih dosta velikih tako da im se investirani kapital kreće od 10 do 25 miliona. Značajno je da i njena industrija nemetalnih minerala raspolaže relativno velikim investicijama obzirom da se kod nekolicine preduzeća investirani kapital kreće između 10 do 50 mil. dinara. Industrija proizvodnje metala je takođe u znatnoj meri doprinela da je cifra investiranog kapitala u ovoj banovini proporcionalno veća od

cifre tvornica: od dvaju preduzeća ove vrste jedno je vrlo veliko, tako da po veličini spada među najveća u zemlji dok je drugo dosta malo (kapital ispod 3 miliona dinara).

Vrbaska banovina, obzirom na odnos između pogonske snage i radnih mesta, predstavlja industriju kapitalom intenzivnu. Međutim ako se pode od broja njenih tvornica, ne bi se mogao doneti takav zaključak. Kao područje koje je industrijski slabo razvijeno, ona je do kraja 1938 godine, imala osnovanih svega 88 tvornica od 3954 sa koliko ih je dotada bilo osnovano u celokupnoj jugoslovenskoj industriji. Od toga broja na prehranbenu dolazi 10 tvornica, na industriju drva 27 a na električne centrale 24. Ostale industrije su, po broju tvornica, mnogo slabije. Polazeći od ovoga, moglo bi se očekivati da je njen investirani kapital procentualno manji od broja tvornica, pogonskih snaga i radnih mesta koja joj pripadaju. Međutim je baš obrnuto. Iz napred iznete tabele vidi se da na 2,24% tvornica, 3,44% radnih mesta i 4,60% pogonskih snaga dolazi 4,60% celokupnog investiranog kapitala. Do ovoga odnosa je došlo zbog sledećih razloga:

Njena drvna industrija, ne samo da je značajna po broju tvornica, koji od ukupne industrije na nju dolazi, već i otuda što mnoga od tih preduzeća spadaju u odabrani deo industrije: kod 19 njih je kapital do 3 mil. din., kod 5 do 10 mil. din., kod dvaju do 25 mil. din. a kod jednog preko 100 mil. dinara.

Električne centrale takode, pored toga što brojno predstavljaju jednu od najvažnijih njenih industrijskih grana, i po iznosu investiranog kapitala pripadaju tipu većih industrijskih preduzeća: kod 10 njih je kapital od 3 do 10 mil. dinara.

Relativno visokim investicijama industrije ove banovine u najvećoj meri je doprinela industrija mineralnih ulja. Njoj sa destilacijom drva, pripadaju svega tri preduzeća ali se kod jednog od njih investirani kapital bliži cifri od 100 mil. dok kod drugoga čak i prelazi tu cifru.

11. Jača koncentracija kapitala od koncentracije tvornica u Primorskoj i Drinskoj banovini. Za razliku od gornjih triju upravnih područja, kod Primorske i Drinske banovine procenat investicija je takode veći od procenta tvornica ali je on, kod prve, manji od procenta pogonskih snaga a kod druge i od procenta pogonskih snaga i od procenta radnih mesta.

Primorska banovina predstavlja područje u kome je u najvećoj meri koncentrisana pogonska snaga usled čega je došlo i do relativno veće koncentracije kapitala no što je koncentracija u ostalim banovinama. Od ukupnog broja tvornica, koji kod nje iznosi 147, na prehranbenu dolazi najveći broj (27); posle ove slede električne centrale (26) a odmah zatim industrija prerade nemetalnih minerala (20 tvornica).

Preduzeća prehranbene industrije su srednjega i maloga tipa obzirom da najveća imaju investirani kapital između 5

i 10 mil. din. Električne centrale su mnogo značajnije po veličini investiranog kapitala: kod 15 njih on iznosi do 10 mil. din., kod 3 do 50 mil. din. a kod 1 preko 100 mil. din. Industrija nemetalnih minerala takode raspolaže velikim investicijama zahvaljujući cementnoj industriji, koja je svojim velikim delom okupljena baš na ovom području. Kod svakoga od 5 preduzeća te industrijske grane investirani kapital prelazi cifru od 50 mil. din. Industrija proizvodnje metala, iako, po broju tvornica, spada među industrije najslabije zastupljene u ovoj banovini, jer joj pripada svega jedno preduzeće, doprinela je takode povećanju investicija, budući da to preduzeće spada u red većih obzirom na veličinu kapitala.

Glavne dve industrijske grane Drinske banovine su industrija drva i električne centrale. Pored toga, po broju tvornica značajnije su prehranbena i tekstilna industrija.

U prehranbenoj industriji preovladuje tip malih preduzeća obzirom na veličinu investicija. U industriji tekstila su takode mnoga od njih relativno mala dok se kod svega dva investirani kapital kreće od 10 do 25 mil. din. Mnogo veća su, po iznosu investiranog kapitala, preduzeća drvne industrije: pored 50 njih sa posve sitnim kapitalom, koji je ispod 1 mil. din. postoji i 35 preduzeća sa srednjim i velikim kapitalom; kod nekolicine on se kreće između 50 i 100 mil. dinara.

12. Slaba koncentracija kapitala u ostalim banovinama. Kod ostalih pet nepomenutih banovinskih područja — Dravske, Savske, Dunavske, Zetske i Vardarske banovine — procenat investiranog kapitala je niži od procenta tvornica koji na njih dolazi. Kod prvih triju ovo dolazi otuda što su to industrijski najnapredniji krajevi u kojima su se u dovoljnoj meri razvila sva tri tipa preduzeća: i velika i srednja i mala. Broj ovih poslednjih je najveći usled toga što je investiciona aktivnost sitnih privrednika u tim banovinama razvijenija nego u ostalim. U poslednjim dvema je procenat investiranog kapitala ispod procenta tvornica, zbog toga što su one industrijski najslabije razvijene.

Dravska banovina raspolaže s 810 tvornica od kojih najveći deo otpada na industriju drva (179), zatim električne centrale (127), prehranbenu (100), tekstilnu (94), industriju nemetalnih minerala (54), hemijsku industriju (50), industriju kože (50), dok su preduzeća ostalih industrijskih grana malobrojnija.

Po veličini investicija, najveća preduzeća pripadaju industriji proizvodnje metala, električnim centralama, industriji prerađivanja metala i industriji pića. Među njima su 2 s investiranim kapitalom preko 100 mil. dinara, 4 s kapitalom od 50 do 100 mil. din. a 9 s kapitalom od 25 do 50 mil. din. Iz ovih cifara se već u dovoljnoj meri vidi kolika je razlika između stepena

industrijalizacije ove i stepena industrijalizacije ostalih banovina.

Iako ona raspolaže najvećim brojem preduzeća koja, po veličini investiranog kapitala, spadaju među najveća u zemlji, procenat njenog kapitala je manji od procenta tvornica koje joj pripadaju od svih tvornica u industriji. To pokazuje da njoj pripada toliki broj sitnih preduzeća s malim investicijama da je, usled ovih, iznos kapitala, koji dolazi na jedno preduzeće, ispod proseka koji važi za čitavu zemlju.

Savska banovina raspolaže nešto većim brojem industrijskih preduzeća od Dravske ali su joj investicije skoro proporcionalne investicijama Dravske, iako su tvornice po industrijskim granama na drugi način rasporedene: na prvo mesto dolazi prehranbena industrija (221 tvornica) a posle ove se redaju: drvna (167), centrale (124), tekstilna (105), industrije nemetalnih minerala (71) i t. d.

Po veličini investicija, prvo mesto zauzimaju električne centrale i industrija mineralnih ulja. One raspolažu s tri preduzeća čiji investirani kapital prelazi 100 mil. din. Kod ove banovine je naročito karakteristično da ima dosta veliki broj tvornica čiji investicioni kapital je srednje veličine: 15 tvornica s kapitalom između 25 i 50 mil. din., 44 tvornice s kapitalom 10 do 25 mil. din., 60 s kapitalom 5 do 10 mil. din. i t. d. Pored ovoga kod najvećeg broja tvornica kapital se kreće od 1 do 3 mil. dinara, usled čega je i u njoj prosečan iznos investicija na jednu tvornicu ispod prosečnog iznosa kapitala koji važi za čitavu zemlju.

U Dunavskoj banovini je razlika između procenta tvornica i procenta kapitala mnogo veća u korist tvornica nego kod dveju gore pomenutih; taj odnos je 25,71 prema 16,67. Do njega je došlo usled velike jednoobraznosti industrije ove banovine. Od 1016 tvornica na samu prehranbenu industriju dolazi 457 — dakle nešto manje od jedne polovine. Pored nje su jedino još razvijene tekstilna (122 tvornice) i električne centrale (112 tvornica). Sve ostale grane raspolažu relativno malim brojem tvornica.

Prehranbena industrija, pored toga što je najmnogobrojnija, takode je i najrazvijenija industrija ove banovine po veličini svojih preduzeća. Pored 119 tvornica, koje ne raspolažu ni s investiranim kapitalom od 300 hilj. din., ona ima i pet tvornica s investicijama od 10 do 25 mil. din., 2 s investicijama od 50 do 100 mil. din. a 2 s kapitalom preko 100 mil. din.

Najveći deo njene tekstilne industrije predstavlja mali tip poslovanja kod koga investirani kapital ne prelazi ni 3 mil. din. Svega 5 tvornica je s kapitalom 5—10 mil. din. a 3 preko toga iznosa.

Električne centrale su omanjeg tipa, slično preduzećima tekstilne industrije. Iako po broju dosta značajne, one nemaju

velike važnosti za industriju, jer su mnoge od njih namenjene javnim potrebama (osvetljenje, saobraćaj). One koje su namenjene industrijskim ciljevima najvećim delom su malog tipa i rade u okviru neke druge industrijske delatnosti (obično u sastavu tekstilne industrije).

Zetska banovina je, kako po broju tvornica tako i po iznosu investiranog kapitala, industrijski najnerazvijenija banovina. Ona raspolaže svega s jednim preduzećem čiji investirani kapital prelazi 50 mil. din. i ono pripada industriji nemetalnih minerala. Pored toga, postoji jedno s kapitalom preko 10 mil. din. dok je on kod svih ostalih ispod toga iznosa. Otuda i dolazi da je odnos između investiranog kapitala i broja tvornica 1,39 : 1,86 na štetu kapitala, ma da je i broj njenih tvornica vrlo mali.

Vardarska banovina ima 152 tvornice od kojih na prehranbenu industriju dolazi 44, na tekstilnu 25, električne centrale 28 a na ostale industrijske grane znatno manji broj.

Zbog ovakvog karaktera njene industrijske strukture (mahom radom intenzivan tip preduzeća) ona ne raspolaže preduzećima s velikim investicijama. Najveća od njih pripadaju prehranbenoj industriji, industriji ulja, tekstilnoj industriji i električnim centralama. Prva ima jednu tvornicu čiji kapital prelazi 10 mil. din., druga takode jednu, treća 4 a četvrta 3. Kod svih ostalih preduzeća u svim industrijskim granama investirani kapital je ispod 10 mil. din. zbog čega je i ona, obzirom na investicije po jednoj tvornici, ispod prosečnog tipa tvornica u čitavoj industriji.

13. Preduzeća s velikim investicijama rasejana su po čitavoj zemlji bez obzira na stepen industrijalizacije pojedinih krajeva. Kakav rezime treba da se donese na kraju ovoga izlaganja o raspodeli kapitala po industrijskim granama i banovinskim područjima? Iz analize industrijske strukture pojedinih banovina, obzirom na veličinu kapitala, videlo se da se najveći broj preduzeća s krupnim kapitalom nalazi u severozapadnim krajevima zemlje, koji su industrijski najrazvijeniji. Međutim, pored ovih videlo se da i skoro sve ostale banovine, koje su učinile mnogo slabiji progres u industrijalizaciji, imaju izvestan broj preduzeća s vrlo velikim investicijama koje ih stavljaju u red najvećih preduzeća u zemlji. Od ovoga čine izuzetak samo Vardarska i Zetska banovina.

Cifre o apsolutnom iznosu investicija ovih retkih preduzeća gube se u slučaju ako se one posmatraju u okviru celokupnog kapitala investiranog u industriju pojedinih područja. Te cifre međutim mogu da budu vrlo simptomatične u slučaju kad se ispituju uslovi i mogućnosti industrijalizacije. Ako jedno područje, inače industrijski nerazvijeno, raspolaže s nekoliko preduzeća velikih po svom proizvodnom kapacitetu, i po veličini investicija, može se pretpostavljati, da su postanak

tih preduzeća favorizovali neki specijalni faktori industrijalizacije, koje nisu imali druge grane proizvodne delatnosti. Ovi faktori mogu da budu: povoljne okolnosti snabdevanja sirovinama, povoljne okolnosti snabdevanja gorivom, ako ono u proizvodnom procesu igra značajnu ulogu, povoljne tržišne prilike, kao što su mogućnosti izvoza, jeftina radna snaga itd. Tako, za velika preduzeća Drinske i Moravske banovine može se sa izvesnošću reći da su postala zbog vrlo povoljnih uslova u snabdevanju sirovinama (metalna i drvna industrija), za velika preduzeća Primorske da su favorizovana povoljnim spoljnotrgovačkim odnosima i t. d.

Obzirom na značaj ovih preduzeća koja su malobrojna ali raspolažu velikim investicijama u sledećoj tabeli je data raspodela tvornica po banovinskim područjima prema veličini njihovog investiranog kapitala.

Podela tvornica po banovinama i grupama kapitala u 1938 godini

Grupa kapitala	U. G. B.	Dravska	Savska	Vrbaska	Primorska	Drinska	Zetska	Dunavska	Moravska	Vardarska	Svega
1) do 300.000 .	50	138	130	7	30	42	8	246	17	24	692
2) 300—500.000	31	100	123	11	22	36	9	183	22	16	553
3) 500.000—1 mil.	43	129	170	17	21	48	12	210	30	27	707
4) 1 mil. — 3 mil.	80	177	193	22	27	44	25	198	32	40	838
5) 3 mil. — 5 mil.	24	59	53	7	3	11	5	37	14	11	224
6) 5 mil. — 10 mil.	18	42	58	9	10	16	5	32	13	9	212
7) 10 mil. — 25 mil.	16	33	44	3	5	19	1	18	8	9	156
8) 25 mil. — 50 mil.	6	9	15	1	4	7	—	7	—	—	49
9) 50 mil. — 100 mil.	1	4	3	2	4	2	1	5	3	—	25
10) 100 mil. na više	1	2	3	2	2	—	—	3	1	—	14
11) bez podataka	39	117	148	7	19	35	7	77	19	16	484
S v e g a	309	810	940	88	147	260	73	1016	159	152	3.954

Pada u oči u ovoj tabeli velika raznolikost u pogledu iznosa investicija kod svih banovinskih područja. Većina njih raspolažu i s preduzećima sa najsitnijim kapitalom koji ne prelazi ni 300 hiljada i s investicijama od preko 100 mil. dinara. Karakteristično je takode da su investicije do 25 mil. rasporedene skoro proporcionalno rasporedu industrije po pojedinim banovinskim područjima. Investicije preko 25 mil. skoncentrisane su uglavnom u Dravskoj, Savskoj, Dunavskoj i Primorskoj banovini kao i na području U. G. B. Medutim i na području ostalih banovina, izuzev Zetsku i Vardarsku, nalazi se izvestan broj preduzeća s krupnim kapitalom. O okolnostima koje su favorizovale ovaj mali broj krupnih preduzeća u

tim banovinskim područjima, industrijski slabo razvijenim biće reći u docnijem izlaganju. Na ovom mestu valja se s nekoliko reći zadržati na pitanju investicija u građevinsku delatnost kao jednu od najvažnijih potrošačkih grana prerađivačke industrije.

B) GRAĐEVINSKA DELATNOST

14. Kapital u građevinarstvu u odnosu na investicije u prerađivačkoj industriji. Građevinska delatnost je, preko kapitala kao proizvodnog faktora, na dvojak način funkcionalno tesno vezana s prerađivačkom industrijom: na tržištu investicionog kapitala ona je jedan od njenih najjačih konkurenata; na tržištu finalnih proizvoda njen najjači potrošač. U ovom izlaganju koje se, zbog oskudice statističkih podataka, ne može da zadrži na svestranom prikazivanju građevinarstva kao jedne neobično važne privredne grane, biće ono prikazano samo utoliko ukoliko dolazi do izražaja kroz dva gornja odnosa, kako bi mnoge pojave kod prerađivačke industrije postale jasnije.

Ma da je, iz razloga napred iznetih, teško vršiti upoređenja između kapitala koji je investiran u industrijska postrojenja i nepokretnosti i kapitala unetog u privatne i javne građevine, niže navedeni pregled u stanju je da pruži dosta uočljivu sliku o odnosu prerađivačke industrije prema građevinarstvu na tržištu kapitala.

Glavni nedostatak ovog pregleda je u tome što je njim obuhvaćeno samo javno a ne i privatno građevinarstvo. Kao

Desetogodišnji pregled investicija u industriju i u javne građevine:

God na	Industrija		Građevinarstvo		S v e g a	
	u 1000 din.	% prema „ svega „	u 1000 din.	% prema „ svega „	u 1000 din.	% prema svega
1929	338.317	36,53	587.718	63,47	926.035	100,00
1930	409.607	53,59	354.764	46,41	764.371	100,00
1931	161.791	24,95	486.742	75,05	648.553	100,00
1932	75.950	15,94	400.381	84,06	476.331	100,00
1933	83.947	21,54	305.777	78,46	389.724	100,00
1934	76.409	17,26	366.513	82,74	442.722	100,00
1935	84.398	18,97	360.391	81,03	444.789	100,00
1936	102.551	24,85	310.189	75,15	412.740	100,00
1937	62.106 ¹⁾	6,97	829.401	93,03	891.507	190,00
1938	41.628	6,78	572.408	93,22	614.036	100,00

¹⁾ Ovom sumom, kao ni inače u tekstu, nije obuhvaćeno 200 mil. dinara koje Državna hipotekarna banka ima da investira u Jugoslovenski čelik a. d., jer se to investiranje vrši postepeno (do 1945 godine).

i mnogi raniji, ovaj nedostatak je posledica oskudice u statističkim podacima. Da bi se on koregirao, niže je naveden odnos investicija u javne građevine prema investicijama u privatne građevine za 17 najvažnijih varoških centara u zemlji u 1938 godini za koje postoje podaci i o investicijama u privatne građevine. Taj odnos je sledeći:

Javne građevine		Privatne građevine 17 najvažnijih varoških centara		S V E G A	
u 1000 din.	u % prema „svega“	u 1000 din.	u % prema „svega“	u 1000 din.	u % prema svega
572.408	35,97	1,018.776	64,03	1,591.184	100,00

Dovodenjem u vezu dveju gornjih tabela, mogu da se izvuku sledeće konstatacije: prvo, investicije u javne građevine su znatno veće od industrijskih investicija skoro kroz čitav ovaj desetogodišnji period; drugo, procenat investicija u industriju, u odnosu na investicije u javne građevine u konstantnom je opadanju; obzirom na odnos investicija u javne prema investicijama u privatne građevine u 1938 god., može se pretpostavljati da su investicije u industriju u opadanju i u odnosu na privatne investicije u građevinarstvu, jer je 1938 god. bila relativno normalna godina; treće, investicije u privatne građevine samo kod 17 pomenutih varoških centara veće su više no dvostruko od celokupnih investicija u javne građevine. Do ovih pojava došlo je iz mnogo razloga i na najglavnijima od njih potrebno je zadržati se s nekoliko reči.

15. **Utrošak kapitala za same javne građevine je znatno veći od celokupnih industrijskih investicija.** Za razliku od građevinarstva, u industriji se Država, kao privrednik, pojavljuje s dosta slabim učešćem. Značajnije joj je učešće u industriji đuvana, u pojedinim vrstama industrije životnih namirnica, u ratnoj industriji (koja je samo delimično obuhvaćena statističkim podacima u ovom izlaganju), pojedinim vrstama ekstraktivne industrije i u industriji proizvodnje metala. Otuda, kad bi se obuhvatile sve ove proizvodne vrste, umesto same prerađivačke industrije, gornji procenat ukupnih investicija u industriju prema investicijama u industriju i građevinarstvo zajedno, nešto bi se povećao, jer je baš u tome periodu Država investirala u ekstraktivnu proizvodnju značajnije sume. Međutim, ovo povećanje ipak ne bi bilo takve prirode da bi ono u bitnosti moglo da izmeni gornji odnos.

Učešće Države u svim tim proizvodnim granama diktirano je raznim neprivrednim razlozima ali u značajnoj meri i inte-

resom privredivanja. Mnoge od navedenih proizvodnih delatnosti, obzirom na neelastičnost tražnje artikala koje proizvode, predstavljaju vrlo rentabilna privredna poslovanja — industrija duvana, pojedine vrste ekstraktivne industrije — koja mogu da posluže kao dobar izvor državnih prihoda.

Protivno ovome u građevinskoj delatnosti do jakog finansijskog učešća Države u manjoj meri je došlo iz privrednih a u mnogo većoj iz neprivrednih razloga kao što su: interesi javne službe, zdravstveni, socijalni, strategijski i drugi javni interesi.

16. Akumuliranje potreba javne službe. Organizovanje javne vlasti u novostvorenoj državi posle Svetskog rata bilo je skopčano s vrlo značajnim izdacima. Ti izdaci su bili utoliko veći što je mala predratna Srbija bila tip agrarne zemlje malog prostranstva i s malim brojem stanovnika, usled čega je njena administracija i uopšte organizacija javne službe bila vrlo jednostavna. Stvaranje nove države s mnogo većim prostranstvom i znatno većim brojem stanovnika, zahtevalo je naglo povećanje kako administrativnih, školskih i uopšte prosvetnih, sanitetskih, privrednih i drugih zgrada, tako i zamašnu izgradnju puteva, mostova, hidrotehničkih radova i t.sl. Izgradnja ovih mahom neprivrednih objekata zahtevala je ogromne investicije za koje jugoslovenska privreda nije dorasla. Glavnu privrednu komponentu kako posle rata tako još i danas, čini poljoprivreda i to ne samo obzirom na broj stanovnika već i obzirom na vrednost njene ukupne neto proizvodnje.¹⁾ Za nju su, naglo povećane potrebe javne službe, predstavljale takav izdatak koji njena kupovna snaga nije mogla odmah da pokrije. I oni javni radovi koji su bili doista hitni, morali su periodično da se rasporede kroz dugi niz godina. Na taj način je dolazilo do prvog akumuliranja javnih potreba s jedne strane zbog toga što su i najhitnije potrebe jednim delom morale biti odgadane za docnije godine a s druge otuda što su docnije godine sobom donosile nove potrebe. Koliko su javne potrebe prevazišle kupovnu snagu zemlje vidi se otuda što i sada, nakon dve decenije od Svetskog rata, glavne izdatke Države na javne radove čine izdaci na opravku puteva i izgradnju novih zgrada, u mesto izgradnje puteva i opravke starih zgrada, što se vidi i iz pregleda na str. 185.

¹⁾ Prema mišljenju izvesnih eksperata za procenu državnih prihoda pri Ministarstvu finansija u poslednjim godinama neto vrednost industrijske proizvodnje je dostigla neto vrednost poljoprivredne proizvodnje, što bi teško moglo da se primi kao tačno.

Izdaci Države na javne radove izvršeni u 1938 god. u % po banovinama:

Banovina	Putevi		Zgrade		Ostalo	Svega
	novi	opravljeni	nove	opravljene		
1. U. G. B.	—	7,58	60,12	13,09	19,21	100,00
2. Dravska	—	65,86	3,34	7,28	23,52	100,09
3. Savska	5,95	67,23	5,34	2,95	18,53	100,00
4. Vrbaska	—	38,65	17,30	2,57	41,48	100,00
5. Primorska	—	25,81	12,09	3,63	58,47	100,00
6. Drinska	2,20	56,79	6,65	2,92	31,44	101,00
7. Zetska	5,76	47,59	3,66	3,37	39,62	100,10
8. Dunavska	0,70	75,90	1,69	1,45	20,26	100,00
9. Moravska	0,62	33,53	23,68	3,05	39,12	100,00
10. Vardarska	11,63	39,79	15,12	2,69	30,77	100,00
Jugoslavija	2,34	55,78	10,53	3,55	27,80	100,00

Iz gornjega se vidi da, od ukupnih izdataka Države na samu opravku puteva ide 55,78% a na izgradnju novih zgrada 10,53%, dok se na izgradnju novih puteva troši svega 2,34% a na sve druge radove (mostove, propuste, osiguranja od poplava, instalacije, razne hidrotehničke radove i sl.) dolazi 27,80%. Procenat od 10,53%, koji dolazi na nove zgrade, svakako je dosta znatan i pokazuje kolika je još oskudica javne službe u objektima te vrste. S druge strane odnos između izgradnje novih i opravke starih puteva od 2,34:55,78, pokazuje da je najveći deo državnih finansija namenjenih javnim radovima apsorbovan opravkom postojeće putne mreže a svega neznatan procenat preostaje za njeno proširenje, iako su potrebe zemlje za putevima vrlo velike.

17. Teritorijalna raspodela izdataka na javne građevine. Izgradnja novih puteva mahom se vrši o trošku samouprava (banovina, srezova i opština), usled čega su toj izgradnji mogle da pristupe samo bogatije pokrajine, što se unekoliko vidi i iz tabele date na str. 186.

Izdaci na javne gradevine (puteve i zgrade) u 1938 god. u %
po banovinama:

Banovina	Putevi		Zgrade	
	novi	opravljeni	novc	opravljene
1. U. G. B.	—	1,14	46,83	30,94
2. Dravska	—	6,69	1,80	11,64
3. Savska	36,79	17,43	6,34	12,05
4. Vrbaska	—	4,23	9,20	4,49
5. Primorska	—	1,91	3,75	4,24
6. Drinska	8,15	8,83	4,48	7,15
7. Zetska	13,30	4,61	1,88	5,13
8. Dunavska	10,35	46,91	4,54	14,11
9. Moravska	1,75	3,99	13,92	5,71
10. Vardarska	29,66	4,26	7,26	4,54
Svega	100,00	100,00	100,00	100,00

Od novih puteva najveći broj dolazi na Savsku, Vardarsku, Zetsku i Dunavsku banovinu. Prva i poslednja predstavljaju bogatije banovine i gradnja njihovih puteva pala je na samoupravne budžete. Izuzetno u Zetskoj je takode izgradnja teretila banovinski budžet, iako je ovo jedna od najsiromašnijih banovina. U Vardarskoj gradnju je izvela Država u svojoj režiji.

Izgradnja puteva u ovim dvema poslednjim banovinama diktirana je najneophodnijim saobraćajnim potrebama. To su krajevi koji nemaju gotovo nikakvih saobraćajnih veza. Izgradnja željeznica otežana je s jedne strane usled planinskog terena tih banovina a s druge ona zahteva vrlo velika finansijska sredstva. Otuda se pristupilo izgradnji puteva kao prvom i najneophodnijoj meri.

Mnogo karakterističnije su, u gornjoj tabeli, cifre o podizanju novih zgrada. Od ukupnih investicija izvršenih u njih na U.G.B. dolazi skoro jedna polovina (46,83%). Posle ove su najznačajnije Moravska (13,92) i Vrbaska (9,20%). Gradnja izvršena na području U.G.B. učinjena je mahom u cilju podmirjenja potreba državne administracije. Ovo se vidi i iz toga što je na ovom području Država u najvećoj meri participirala u snošenju izdataka. Gradnje izvršene u Moravskoj banovini većim delom su izvedene o trošku banovine a manjim o trošku Države. U Vrbaskoj banovini najveći deo finansijskih tereta je pao na banovinski budžet.

Makoliko grubu sliku pružale ove cifre, obzirom da se one odnose samo na jednu godinu (1938), iz njih u dovoljnoj meri dolazi do izražaja jedna činjenica kojom se, kao rezime gornjeg izlaganja, na sledeći način može da objasni razlika

između investiranja u javne radove i celokupnog investiranja u industriju: napon, koji je nastao između javnih potreba i kupovne snage proizvođačkog dela (zašto baš proizvođačkog videće se iz kasnijeg izlaganja o podizanju privatnih građevina) privrede, postaje sve veći otuda što se na strani javne službe nepodmirene stare i iskrsele nove potrebe sustižu i akumuliraju a na strani proizvodnog dela privrede njene proizvodne snage slabe, zbog toga što se taj napon povećava — dakle jedan začarani krug koji postaje neka vrsta privrednog hroničnog oboljenja prouzrokovanog disharmonijom nastalom između potreba javne službe i strukturnih osobina privrednog organizma. Ovim oboljenjem može da se objasni i druga napred istaknuta pojava a to je — konstantno opadanje investiranja u industriju bilo da se ono posmatra u apsolutnim brojevima bilo u odnosu na investicije u javne građevine.

18. Konstantno opadanje investicija u industriju. Iz napred iznete tabele¹⁾ videlo se da su investicije u preradivačku delatnost, počev od 1929 pa do 1938 god. stalno opadale. Izuzetak čini samo 1930 god. i on dolazi otuda što u tu godinu pada osnivanje nekoliko većih industrijskih preduzeća²⁾, što je i dovelo do izuzetnog porasta investiranog kapitala, ma da se u čitavoj industriji oseća tendencija ka njegovom opadanju³⁾. Suprotno ovome investicije u javne građevine osetno su se smanjile u 1930 godini a odmah posle toga su u izvesnom porastu.

Značajno je, u vezi s ovim, da se istakne jedna bitna razlika između investicija jedne i druge vrste. Kod prvih (industrijskih) nastup krize (1929-30) nije se osetio toliko naglo. Zbog specijalnih okolnosti u 1930 god., možda bi preterano bilo tvrđenje da je do povećanja investiranog kapitala došlo zbog tendencije ka racionalizaciji da bi se paralisali gubici nastali usled pada cena prouzrokovanog krizom, ali je verovatno i taj fenomen došao do izražaja u navedenoj cifri. Posle te godine opadanje investiranja u industriju moglo bi se pravdati privrednom depresijom u kojoj je kupovna snaga nacionalne privrede kao celine, a s njom zajedno i kapitalista voljnih za investiranje opala. Prema tome, industrijsko investiranje se potpuno povilo prema konjunktornom kretanju a što njegov intenzitet nije porastao posle 1936, kad je ostala privreda počela naglo da se oporavlja, razlozi leže u struktu-

¹⁾ Vidi stranu 182.

²⁾ Mehanička fabrika stakla a. d. Pančevo, »Snaga i svelost« a. d. Beograd, »Ipoil« a. d., Osijek i sl.

³⁾ U 1936 je takođe došlo do povećanja industrijskih investicija zbog osnivanja nekoliko većih preduzeća: Lazar Teokarević, Vučje, sa 2 tvornice, Predović a. d., Zemun, sa 6 tvornica, »Vistad« a. d. Višegrad, sa 2 tvornice, »Župa« a. d., Kruševac, sa 5 tvornica.

ri industrije a i u strukturi čitave privrede uopšte. Ta tendencija ka opadanju je jedna pojava trajnog karaktera, koja se zbiva odvojeno od konjunktornih oscilacija i nju stoga treba odvojeno i posmatrati. U čitavom dosadanjem izlaganju ona je već dovoljno puta istaknuta.

Protivno reakcijama industrijskih investicija na konjunktorna kretanja, investicije u javne građevine pokazuju posve drukčije reakcije: pri nastupu krize, usled poremećaja ravnoteže u javnim finansijama, one se naglo smanjuju. Odmah zatim one se povećavaju, pored ostalog, i zbog sledećeg: raniji zadatak Države da se stara o javnoj službi i privrednim interesima zemlje — zbog čega su uglavnom izvedeni javni radovi — sada se komplikovao još jednim zadatkom a to je socijalno staranje. Povećani broj nezaposlenih i veliki broj sitnih privrednika, čija kupovna snaga se svela takoreći na nulu, zahteva od Države pomoć na neposredan ili posredan način. U nemogućnosti da mu omogući zaposlenje u proizvodnoj delatnosti, Država pristupa intenzivnijem izvođenju javnih radova kako bi, bar na neki način, iskoristila proizvodnu snagu toga sitnog privrednika s oslabljenom kupovnom snagom. Ova njena težnja dovoljno se vidi iz napred iznetih cifara o finansijskim sredstvima utrošenim na javne radove: u periodu najveće privredne depresije njeni izdaci su na nivou koji nije mnogo niži od nivoa u 1929 god. u kojoj privreda u svom konjunktornom kretanju dostiže kulminaciju. Tek u 1936 god., kad se privreda počela da oporavlja i kad su socijalni razlozi za izvođenje javnih radova znatno ublaženi, investiranje u njih dostiže najnižu tačku. Istina, u sledećoj godini ono se ponovo naglo povećava ali sad već nisu u pitanju socijalni razlozi već saobraćajni a delimično i odbranbeno-politički. Svi ovi momenti manje više neprivrednog karaktera, obzirom na strukturu jugoslovenske privrede, utiču u jačoj ili slabijoj meri na gore istaknutu tendenciju slabljenja investicione aktivnosti u proizvodnoj delatnosti. Koliki je taj uticaj to bi teško bilo utvrditi ali je neosporno da on postoji.

19. Privatno investiranje u građevine. Dok su investicije u javne radove diktirane u većoj meri neprivrednim razlozima, baš u periodu privredne depresije, u privatne građevine je takođe vršeno vrlo intenzivno investiranje, ali je ono rukovodeno privrednim motivima. Kakvo je to investiranje bilo baš u vremenu krize i privredne depresije, ne može se na žalost statistički da dokumentuje zbog oskudice u podacima. Ipak će i iz cifara o investiranju u privatne zgrade u 1938 godini u izvesnoj meri moći da se vidi koji su bili pravi razlozi toga investiranja i kakve su njegove tendencije u budućnosti.

Investicije u privatne zgrade u 17 najvažnijih gradova izvršene u 1938 god. (predračunska vrednost):

Gradovi	Nove zgrade		Dozidane	
	broj	vrednost (1000 din.)	broj	vrednost (1000 din.)
1. Beograd	494	192.679	48	199.508
2. Zagreb	334	133.132	65	142.195
3. Subotica	92	2.292	57	2.826
4. Sarajevo	55	19.810	52	22.682
5. Skoplje	104	10.334	13	11.116
6. Novi Sad	424	23.629	108	30.062
7. Ljubljana	118	33.631	94	36.168
8. Osijek	24	2.900	53	4.560
9. Niš	89	16.336	—	16.337
10. Maribor	33	10.504	6	10.954
11. Bitolj	9	284	3	420
12. Vel. Kikinda	30	1.024	30	1.150
13. Zemun	146	26.300	378	31.300
14. Kragujevac	156	3.892	23	4.247
15. Banja Luka	52	6.405	3	6.460
16. Pančevo	50	3.662	8	3.974
17. Karlovac	89	3.939	12	4.064
Svega	2.299	490.753	953	528.023

Od celokupnih investicija izvršenih u privatne građevine u 1938 god., koje iznose 1.018 mil. din., na nove građevine dolazi nešto manje od jedne polovine (490,7 mil. din.) dok je više od jedne polovine utrošeno na dozidane (528 mil. din.). Pod pojmom »dozidane« ne podrazumeva se samo proširenje postojećih građevina već i zamena postojećih građevina novim, što se vidi i iz gornje tabele prema kojoj su investicije u te dozidane građevine veće od investicija u nove, iako je njihov ukupan broj manji od ukupnog broja novih građevina.

Najveći broj bilo novopodignutih bilo dozidanih građevina predstavlja građevine srednjeg ili malog karaktera, što pokazuje i tabela data na str. 190 u kojoj je ukupan iznos investicija deljen s ukupnim brojem zgrada u odgovarajućem mestu.

Iz gornjih cifara se vidi da je prosečna investicija po jednoj novoj zgradi najviša u Zagrebu gde ona dostiže 398,6 hilj. din. a po jednoj dozidanoj zgradi u Beogradu, gde iznosi 4.156,4 hilj. din. U svima drugim mestima, prosečne investicije su niže i one se kreću čak i od 20—50 hilj. din. (u Subotici za nove zgrade 24,9 hilj. a za dozidane 49,6 hilj. din.)

Čak i kad se uzmu ona mesta u kojima je prosečna investicija po jednoj zgradi najviša (Beograd, Zagreb, Maribor, Ljubljana), vidi se da su sve zgrade naročito novopodignute, srednje veličine. Iz ove konstatacije mogu da se izvuku dva zaključka koji su karakteristični za strukturu jugoslovenske privrede: prvo,

Iznos investicija u 1938 god. koje dolaze na jednu građevinu u 17 najvećih gradova, u 1000 din.:

Gradovi	Novc	Dozidane
1. Beograd	390,0	4.156,4
2. Zagreb	398,6	2.187,0
3. Subotica	24,9	49,6
4. Sarajevo	360,2	436,2
5. Skoplje	99,4	855,0
6. Novi Sad	55,7	278,4
7. Ljubljana	285,0	384,8
8. Osijek	120,8	86,0
9. Niš	183,5	—
10. Maribor	319,4	1.825,7
11. Bitolj	31,6	140,0
12. Velika Kikinda	34,1	38,3
13. Zemun	180,1	82,8
14. Kragujevac	24,9	184,7
15. Banja Luka	123,2	2.153,3
16. Pančevo	73,2	496,7
17. Karlovac	44,3	338,7

građevinsku delatnost u najvećoj meri finansira sitni kapital (najvećim delom malog domaćeg štediša), jer je neznatan broj kuća s krupnim investicijama, dok su kod svih ostalih investicije relativno male; drugo, obzirom na činjenicu da je sitni štediša investiciju u građevinarstvo pretpostavljao investicijama u ostale privredne grane, može se zaključivati da su investicije te vrste za njega bile najpovoljnije.

20. Ulaganje kapitala u građevine je privlačno za sitnog i srednjeg kapitalistu, jer je rentabilno i ne zahteva nikakvo stručno znanje. Do intenzivnog investiranja u građevinsku delatnost došlo je mahom zbog toga što je kod svih većih varoši posle Svetskog rata, bio vrlo velik priraštaj stanovnika koji je prozrokovan najrazličitijim okolnostima. Usled toga priraštaja došlo je do oskudice u stanovima, što je dovelo do povišenja njihovih cena. Visoke cene su davale potstreka za nove investicije i kod kapitalista s relativno sitnim kapitalom.

Pored ove povoljne okolnosti, na tržištu stanova valja pomenuti i drugu jednu okolnost koja je takode u značajnoj meri favorizovala intenzivno investiranje u građevinarstvo: ta okolnost je činjenica da kapitalista koji investira, ne mora da raspoláže nekim specijalnim kvalifikacijama.

Ranije, pri izlaganju motiva koji su doveli do značajnog razvitka mlinske i drvne industrije u prva dva petogodišnja perioda (1919—1929), rečeno je da je on, pored ostalog, favorizovan i okolnošću što se za vodenje tih dveju industrija ne traže nikakve kvalifikacije koje bi morao da ispunjava onaj

koji ih podiže. Veliki broj sitnih seoskih štediša pristupao bi najčešće izgradnji mlina s jednim ili dva kamena, posle čega bi proširivao postepeno postrojenja, nameštao uređaj za selekcioniranje i prosejavanje, dok se najzad ne bi dobio mlin velikog kapaciteta. Isti slučaj je i sa strugarama. Sitni seoski kapitansta počinje proizvodnju drvene grade i obradu drveta s jednom ili dve testere i svoj posao postepeno proširuje, dok se on ne pretvori u pravo industrijsko preduzeće. Nisu retki slučajevi da se ovakvoj jednoj primitivnoj strugari, ranije obično potočari, istodobno doda jedan ili dva mlinska kamena (česti slučajevi u Sloveniji) i tako uporedo da se vodi i mlin i strugara.

Slično procesu investiranja u ove dve industrijske grane od strane seoskog kapitaliste, vršeno je i investiranje u gradevinarstvo, samo ovde pretežno od strane sitnog varošskog kapitaliste. Taj kapitalista bi počinjao kao zanatlija, kafedžija, mali trgovac, gradevinar i sl., vršeci uštede iz godine u godinu i, kad bi one dostigle veličinu dovoljnu za nabavku zemljišta za gradnju i najpotrebnijeg materijala, on bi, uz izvesno zaduženje, pristupao izgradnji kuće čije izdavanje pod zakup mu je omogućivalo s jedne strane da otplaćuje dug a s druge da realise jedan čisti prihod u vidu kućne rente. Ovi prihodi bi se takode štedeli zbog toga što se rashodi toga malog privrednika nisu povećavali u istoj srazmeri u kojoj su rasli prihodi. Nove uštede bi se investirale u nove zgrade namenjene izdavanju pod zakup. Ovakvom štediši su u tom pogledu išle u prilog dve napred istaknute činjenice a to su: nezasićenost tržišta stanova i okolnost da za izdavanje stanova pod zakup nije potrebno nikakvo specijalno obrazovanje. I dok se kod mlinske i drvne industrije osetila zasićenost tržišta već u godinama posle 1929, u gradevinarstvu je investiranje još i u 1938 god. bilo vrlo živo, što je dokaz da je tražnja stanova u većim mestima još uvek velika. Ta tražnja poslednjih godina sve više privlači i seoskog kapitalistu i nije isključeno da uštede, koje je sitni privrednik u prvim poratnim godinama investirao u prehranbenu (mlinsku) i drvnu (strugare) industriju, počnu u sve većoj meri da migriraju u varoš radi investiranja u kuće namenjene zakupu, jer one zasada, obzirom na njegove kvalifikacije, za njega predstavljaju najsigurniji plasman.

Rezime ovog kratkog izlaganja o investicijama učinjenim u gradevinarstvo bio bi sledeći: prvo, one su znatno veće od investicija u industriju, pa bilo da se posmatraju samo privatne ili istodobno i privatne i javne investicije; drugo, Država u većoj meri participira u investiranju u gradevinarstvo zbog toga što se ta investiranja ne vrše toliko u ekonomskom koliko u zdravstvenom i socijalnom interesu, u interesu javne službe i sl.; treće, sitni štediša, koji predstavlja tip jugoslovenskih kapitalista, više je naklonjen investiranju u zgrade, namenjene

zakupu nego investiranju u industriju, zbog toga što mu je kod prvih, obzirom na njegove kvalifikacije, u mnogo većoj meri osiguran uspeh nego kod poslednjih; četvrto, u industriju, a naročito u njene složenije grane, investira samo onaj privrednik koji ima takvo privredno obrazovanje u oblasti proizvodnje, koje mu je u stanju da osigura uspeh u radu; broj takvih privrednika u zemlji je međutim još relativno mali.

Posle ovih konstatacija, postaće znatno jasnije mnoge činjenice, koje su u vezi s ingeriranjem stranog kapitala u domaću privredu, a koje će ukratko biti iznete u sledećem izlaganju.

2. INVESTICIJE PO NACIONALNOSTI

21. Strani kapital redovno prodire u najrentabilnije privredne grane. Pitanje nacionalnosti kapitala unetog u privrednu delatnost vrlo često se nameće i u nacionalnim privredama koje su u procesu industrijalizacije učinile mnogo značajniji napredak od jugoslovenske. Njegovo produbljanje i upoznavanje može da posluži kao odlična indikacija za ocenu domaćeg privrednog bogastva: privredne grane, u koje je strani kapital u najvećoj meri ingerirao pod redovnim okolnostima, mogu da se a priori uzmu kao najprivlačnije tačke privredne delatnosti koje pružaju najpovoljnije uslove za ukamaćenje finansijskog kapitala. Upoznavanje ostalih okolnosti pod kojima su se razvile dotične grane, daje mogućnosti, ne samo da se proveriti tačnost ovakvih pretpostavki o rentabilitetu privrednih delatnosti, već može da posluži, kako privrednom tako i finansijskom političaru, kao odlična podloga pri donošenju mera upućenih na regulisanje opštih privrednih odnosno finansijskih odnosa u zemlji.

U jugoslovenskoj privredi se ovaj problem ukrstio s više drugih problema od kojih se mnogi ne susreću niti u visokorazvijenim industrijskim privredama niti pak u privredama onih agrarnih zemalja koje su još u prvoj fazi svoje industrijalizacije.

Kao i kod svih zemalja s pretežno agrarnom privrednom strukturom, jugoslovenska privreda, u procesu industrijalizacije, nije mogla da računa isključivo na sopstvena finansijska sredstva. Saradnja industrijskih zemalja na tom polju njoj se naturala isto onako kao što se i mnogim sadanjim industrijskim zemljama naturala slična saradnja u njihovom procesu industrijalizacije sa onim zemljama koje su kroz taj proces prošle pre njih. Prirodno je da se prvi kontakt između domaće i stranih privreda morao da oseti najpre na onim tačkama koje su kapitalistički najprivlačnije — koje pružaju najpovoljnije uslove za realisanje dobiti. Ipak, zbog specijalnih okolnosti, pod kojima se stvarala postojeća jugoslovenska industrija, ovakav

zaključak mogao bi da ne bude tačan. On bi a priori mogao da se uzme kao tačan samo u slučaju da je jugoslovenska nacionalna privreda postala »jugoslovenska nacionalna« pre no što je u njoj počeo proces industrijalizacije. To međutim nije bio slučaj.

22. Specijalne okolnosti pod kojima je strani kapital ušao u jugoslovensku privredu. U momentu formiranja jugoslovenskog nacionalnog privrednog područja, posle Ujedinjenja, na jugoslovenskoj teritoriji se već nalazila izvesna industrija koja je dotada bila u okviru drugih nacionalnih privreda: ona na području bivše Austro-Ugarske Monarhije u okviru austro-ugarske nacionalne privrede, ona na području Kraljevine Srbije u okviru njene nacionalne privrede. Zbog izmene konstelacije kako privrednih tako i političkih prilika u Evropi posle Svetskog rata, u okviru nove jugoslovenske privrede niti su se mogle da primenjuju one privredno političke mere koje su primenjivane na području predratne Srbije, niti pak one koje su se primenjivale na delovima teritorije pod bivšom Austro-Ugarskom. Političke promene, stvorene posle rata, morale su da dovedu i do strukturnih promena u nacionalno privrednom organizmu, koji je stvoren od delova drugih dotada postojećih nacionalnih privreda.

Iz gornjega se vidi da se, za strani kapital u jugoslovenskoj privredi, u stvari ne bi smeo da upotrebi termin »ingerirao«. On je »ingerirao« u nju samo u onoj meri, u kojoj su investicije izvršene posle Svetskog rata. Preduzeća koja su pre toga postojala na teritoriji bivše Austro-Ugarske, u većini slučajeva bila su »domaća« ne samo po državljanstvu već i po nacionalnosti kapitala. Strani kapital je bio samo kod onih čiji sopstvenici nisu bili austrougarski državljani.

Promena austrougarskog državljanstva u jugoslovensko nije mogla automatski da povuče za sobom i promenu nacionalnosti kapitala; prva je diktirana isključivo političkim a druga u većoj meri privrednim nego političkim okolnostima. Otuda se za ovaj kapital može reći da nije »prodro« u jugoslovensku privredu zbog toga što je ona svojim bogastvom pružala povoljne uslove za njegovo ukamaćenje već je on investiran u austrougarsku privredu verovatno zahvaljujući povoljnim uslovima pod kojima je vršeno to investiranje. Njegovo »ingeriranje« u jugoslovensku privredu bilo je diktirano *političkim a ne privrednim okolnostima*.

23. Zbog čega je strani kapital, koji je investiran u jugoslovensku privredu pre njenog stvaranja, ostao u njoj i posle Svetskog rata? U vezi s ovim nameće se drugo jedno pitanje koje je od mnogo većeg značaja za upoznavanje strukture i uslova razvitka jugoslovenske industrije: budući da je strani kapital ušao u jugoslovensku privredu zahvaljujući političkim a ne privrednim okolnostima, koji su razlozi da on još i sada,

posle dvadeset godina, funkcioniše u okviru toga novog nacionalnog privrednog organizma; da li do njegovog povlačenja i repatriiranja nije došlo usled političkih ili usled privrednih okolnosti?

Bez obzira kakav odgovor ima da se dâ na ovo pitanje, na ovom mestu važno je da se učini jedna konstatacija: bilo o kom privrednom poslovanju da se radi, povlačenje kapitala iz tog poslovanja mnogo teže se obavlja no što se obavilo njegovu unošenje u poslovanje. Pre no što je izvršena investicija, kapital je nevezan, on predstavlja samo jedan finansijski »potencijal« koji je vrlo pokretan i sposoban na brzu privrednu preorijentaciju. Kada je jednom unet u poslovanje, on je u neku vrstu »objektiviziran« — ako može da se upotrebi taj termin — i mnogo teže može privredno da se preorijentiše nego dotada.

Ne ulazeći zasada u pitanje da li je strani kapital investiran u preduzeća koja se nalaze na teritoriji bivše Austro-Ugarske, ostao u sastavu jugoslovenske privrede zbog toga što su za njegovo funkcionisanje postojali povoljni privredni uslovi ili zbog nekih drugih razloga, važno je da se istakne da su njegovo povlačenje otežale i političke promene nastale posle rata u državama kojima on pripada obzirom na nacionalnost. Makoliko kapital, kao proizvodni faktor, imao internacionalan karakter, rasparčavanje jedinstvene nacionalne privrede Austro-Ugarske Monarhije, koja je bila veća od privrede bilo koje od zemalja naslednica, moralo je da ima negativnog efekta na kapital koji je dotada funkcionisao u toj privredi bez obzira na njegovu nacionalnost. Njegovo povlačenje iz jedne od novostvorenih država u drugu nije moglo da se vrši iz »nacionalnih« već iz privrednih razloga. Ti privredni razlozi su teško mogli da se nadu obzirom da su u zemljama naslednicama pogoršani uslovi privređivanja usled toga što je smanjen privredni prostor. Povlačenje kapitala iz inostranstva moglo je da ima za posledicu njegovu zasićenost u smanjenoj nacionalnoj privredi naročito u slučaju ako nacionalna industrija nije mogla da računa s izvozom. Ovo je pak bila gotovo redovna pojava, budući da su sve zemlje, ranije ili dočnije, podvrgle svoju spoljnu trgovinu izvesnim ograničenjima. To je bio slučaj i sa zemljama naslednicama Austro-Ugarske Monarhije.

24. Strani kapital na području predratne Srbije. Za onaj strani kapital, koji je investiran u industrijska preduzeća bivše Kraljevine Srbije, može da se kaže da mu je ingeriranje u većoj meri bilo uslovljeno privrednim nego političkim okolnostima. U državljanstvu tih preduzeća nije se, posle Ujedinjenja, ništa izmenilo. Promene su nastale samo u privrednim okolnostima: umesto malene privrede predratne Srbije, došla je znatno veća privreda Jugoslavije, čime je i nacionalno tržište prošireno. Kakvog efekta je to proširenje imalo na raz-

vitak ovih preduzeća sa stranim kapitalom zavisi od prirode njihovog poslovanja: ako je poslovanje bilo vezano za unutrašnje tržište, strukturne promene u privrednom organizmu su svakako imale pozitivnog efekta obzirom na njegovo povećanje; ako su pak ona bila upućena na međunarodno tržište, ona su imala da dele sudbinu svih ostalih domaćih preduzeća koja su orijentisana prema izvozu snoseći s njima zajedno sve teškoće nastale posle Svetskog rata, usled restrikcija u međunarodnim privrednim odnosima.

25. Udeo stranog kapitala u domaćoj industriji. O veličini stranog kapitala u jugoslovenskoj industriji i njegovom uticaju na razvitak nacionalne privrede, mnogo se raspravljalo i pisalo. Pored velikog broja rasprava i članaka po listovima i časopisima, iscrpne studije Dr. Lamera,¹⁾ Dr. Čurčina²⁾ i V. Rozenberga³⁾, mnogo su doprinele rasvetljavanju toga pitanja.

Sva tri ova poznavaoća privrednih prilika u zemlji, a naročito u industriji, slažu se da je iznos stranog kapitala, koji je unet u jugoslovensku industriju, vrlo veliki a njegov uticaj na razvitak nacionalne privrede ogroman. Pored mnogobrojnih preduzeća, koja pisci tih studija individualno poznaju i kod kojih je poreklo kapitala moglo biti nesumnjivo utvrđeno, oni ukazuju i na t. zv. »uticajnu sferu« u kojoj je teško konstatovati visinu i poreklo kapitala ali je njegova veza s inostranstvom očigledna.

Pored sve brižljivosti i stručnosti s kojom je obradeno ovo pitanje, statističke cifre iznete u tim studijama teško bi se mogle u potpunosti primeniti na stanje u industriji u vremenu koje želi da se prikaže ovim izlaganjem. Za to postoje dva važna razloga: prvo, promene u kapitalu toliko se brzo redaju da se stanje, u momentu objavljivanja statističkih podataka, vrlo često znatno razlikuje od stanja u momentu njihovog prikupljanja; to će naročito biti u ovom slučaju, budući da i samo prikupljanje, i obrada podataka o kapitalu vrlo dugo traje; drugo, nijedna od ovih studija nije obuhvatila industriju u onom obimu u kome je ona obuhvaćena u ovom izlaganju, usled čega može da dode do neslaganja u ciframa koje su ovde iznete i onih koje su tamo date. Ipak, u nedostatku podataka koji bi odgovarali sadašnjem stanju, u ovom prikazu će se, u izvesnoj meri, poslužiti i tim studijama, kao najiscrpnijim obzirom na pitanje koje se izlaže.

V. Rozenberg i J. Kostić, čija je studija najnovijeg datuma, svojim statističkim ciframa obuhvataju samo onaj deo industrije čija preduzeća funkcionišu u obliku akcionarskih

¹⁾ M. Lamer: *Weltwirtschaftliche Verflechtungen Südslaviens*;

²⁾ S. Čurčin: *Pénétration économique et financière des capitaux étrangers en Yougoslavie*;

³⁾ V. Rozenberg i J. Kostić: *Ko finansira jugoslovensku privredu*, Beograd, 1940 god.

društava. Prema tim podacima, od ukupnog broja akcionarskih društava kod 29% njih se javlja učešće stranog kapitala. Međutim ako se pade od osnovne glavnice, vidi se da je ekonomska snaga industrije sa stranim kapitalom mnogo veća no što bi moglo da se zaključi na osnovu gornjeg procenta: ukupan kapital 1522 akcionarska društva, koliko ih svega ima, iznosi 7.441,06 mil. dinara. Na zborovima akcionara bilo je deponovano 4.663,6 mil. din. akcija od kojih su 2.387,02 mil. din. predstavljali strani kapital, što čini 51,52% svih deponovanih akcija. U slučaju kad se izdvoji samo industrijski sektor, tada ovaj procenat dostiže cifru od 72,67% ukupnog iznosa deponovanih akcija.

Ako se, proporcionalno gornjem odnosu, izvrši raspodela ukupnog (deponovanih i nedeponovanih akcija) kapitala kod svih akcionarskih društava, tada se dobija sledeća slika učešća stranog kapitala u pojedinim privrednim granama¹⁾.

26. Strani kapital industrijskih akcionarskih društava. Niže navedeni pregled prikazuje podelu stranog kapitala po privrednim granama kod akcionarskih društava:

Podela stranog kapitala po privrednim granama kod akcionarskih društava (svega 1418 preduzeća)²⁾:

Privredna grana	Inostrani kapital u glavnici po oceni u din.	Finansijski krediti po oceni u din.	Ukupno u dinarima	u % po granama
1. Rudarska i topion. ind.	826.649.204	165.652.714	992.301.918	21,70
2. Prehranbena industrija	52.007.731	35.358.563	87.366.294	1,91
3. Mlinska industrija	3.649.664	19.457.252	23.106.916	0,51
4. Poljoprivredna industrija	18.552.529	55.957.954	74.510.483	1,62
5. Hem. ind. i destil. nafte	543.191.861	129.832.339	673.024.200	14,72
6. Industrija drva	72.993.307	234.836.460	307.829.967	6,73
7. Industrija kože	—	4.610.063	4.610.063	0,10
8. Tekstilna industrija	40.146.318	116.952.477	157.098.795	3,43
9. Tekstilna konfekcija	42.275.290	19.913.182	62.188.472	1,33
10. Električne centrale	756.393.145	185.847.844	942.240.989	20,61
11. Ind. cementa i boksita	124.392.761	97.358.890	221.751.651	4,85
12. Metalurška industrija	130.475.536	116.486.142	246.961.678	5,40
13. Hotelijerstvo	6.082.774	1.006.733	7.089.507	0,16
14. Transport	318.811.953	30.944.200	349.796.233	7,65
15. Trgovina	42.883.567	74.707.949	117.591.516	2,57
16. Kreditne ustanove	262.167.628	—	262.167.628	5,73
17. Osiguravajuće ustanove	41.667.012	—	41.667.012	0,96
Svega	3.282.340.280	1.288.963.042	4.571.303.322	100,00

¹⁾ Industrijska podela u ovoj tabeli razlikuje se od dosadanje podele industrije na proizvodne grane ali ona ipak ne isključuje mogućnost upoređenja s ostalim podacima.

²⁾ V. Rosenberg i J. Kostić: Ko finansira jugoslovensku privredu, str. 233.

Najveći nedostatak ovih cifara je u tome što one, ne samo da nisu obuhvatile svu industriju obzirom na broj preduzeća, već ni sve industrijske grane. Prema podeli upotrebljavanoj u dosadanjem izlaganju, izostavljene su: industrija duvana, industrija kaučuka, industrija hartije, štamparije, i industrije prerađevine metala. Kod prve od njih (industrija duvana) ovaj nedostatak se ne oseća, budući da je čitav njen investirani kapital u rukama države. Kod svih ostalih, gore pobrojanih grana, pored domaćeg, zastupljen je i strani kapital negde u većoj negde u manjoj meri.

S druge strane gore izneti podaci pružaju jednu prednost koja je u tome da su u njima iznete i cifre o jednom delu kapitala ekstraktivne industrije, što u dosadanjem izlaganju nije bio slučaj.

Obzirom na ranije datu veličinu¹⁾ investicija, gornje cifre su u stanju da pruže značajnu orijentaciju u pogledu finansijske veze domaće industrije s inostranstvom. Ma da je njima obuhvaćen samo jedan deo industrijskih preduzeća, iz njih se vidi da su to baš ona preduzeća, koja su finansijski najjača i u kojima je pojava stranog kapitala najčešća. Ako se gore izneta glavica od 3.282,3 mil. din. uporedi s ukupnim investicijama u industrijske nepokretnosti, mašine i postrojenja koje iznose 13.055,5 mil. din. vidi se, da strani kapital, bez kredita, dostiže visinu od 25% ukupnih industrijskih investicija. Istina ova cifra bi imala nešto da se smanji ako bi se cifri o ukupnim investicijama (13,055,5 mil.) dodale investicije u ekstraktivnu industriju, koje su izostavljene. To smanjenje procenta ipak ne bi bilo veliko.

27. Strani kapital po nacionalnoj pripadnosti. Prema istom izvoru navedeni iznos stranog kapitala, bio je podeljen po nacionalnosti na način prikazan u tabeli na str. 198.

Iz tih cifara se vidi da je najveći deo glavnice stranih akcionarskih društava francuskog porekla (25,01%). Posle francuskog po važnosti dolazi engleski kapital, a zatim se redaju: američki, nemački i čehoslovački, italijanski, belgijski, švajcarski itd. Značajno je da je nemački kapital već na četvrtom mestu, dok je još pre nekoliko godina bio na jedanaestom. Ovo dolazi s jedne strane zbog toga što su gornjom cifrom obuhvaćene i investicije austrijskog i češkog porekla a s druge otuda što su zadnjih godina i direktne nemačke investicije znatno povećane.

28. Kriterium za ocenjivanje nacionalnosti kapitala u prerađivačkoj industriji. Da bi se dopunila gore izneta slika o ve-

¹⁾ Vidi ranije str. 169 i dalje.

Podela stranog kapitala (samo glavnica) po njegovoj nacionalnosti

N a c a o s t	Iznos u dinarima	U % prema ukup. iznosu
1. Francuski	820,954.601	25,01
2. Engleski	570,762.646	17,38
3. Sjedinjene Američke Države	490,468.300	14,95
4. Nemački i češki	365,629.310	11,13
5. Italijanski	310,331.567	9,45
6. Belgijski	243,464.796	7,41
7. Švajcarski	194,245.500	5,91
8. Monako	107,001.250	3,25
9. Holantski	72,779.600	2,20
10. Švetski	42,690.590	1,30
11. Madarski	42,656,290	1,30
12. Luksemburški	19,496.000	0,59
13. Rumunski	1,526.500	0,11
14. Danski	333.330	—
U k u p n o	3,282,340.280	100,00

ličini stranog kapitala investiranog u jugoslovensku industriju, kojom je obuhvaćen samo izvestan broj preduzeća, finansijski najjačih (samo industrijska akcionarska društva) u narednom izlaganju je obuhvaćen kapital celokupne preradivačke industrije u onom svom obimu i po onoj podeli na industrijske grane kako je to činjeno u čitavom dosadanjem izlaganju. Pri tome statističkom posmatranju uzete su u obzir sledeće okolnosti:

Prvo, statističkim ciframa su obuhvaćena, ne samo akcionarska društva u industriji, već celokupna industrija bez obzira na pravni oblik preduzeća. Od 3954 tvornice izostavljene su samo one za koje se nije mogla da utvrdi nacionalnost, što je svaki put naglašeno. Broj takvih tvornica je međutim minimalan.

Drugo, pojmom »kapital« obuhvaćen je samo onaj deo kapitala koji je investiran u zgrade, postrojenja i nepokretnosti, čime je omogućeno upoređenje ovih podataka o nacionalnosti s drugim podacima koji se tiču kapitala a koji su izneti u ovom izlaganju.

Treće, nacionalnost kapitala nije ocenjivana prema nacionalnosti njegovog sopstvenika već prema nacionalnosti članova firme kojoj pripadaju postrojenja u koja su izvršene investicije. Kod inokosnih firmi to je najprostiji slučaj, budući da se radi o jednom sopstveniku čiju je nacionalnost uvek lako utvrditi dok s društvima već teže ide. Kod čisto domaćih društava i vlasnici kapitala će biti domaći državljani. Kod stranih društava međutim nije obrnut slučaj, iako bi to moglo da se očekuje: retko su kada sve akcije jednog stranog društva

isključivo u rukama stranaca; pored njih se skoro redovno nalazi i poneki domaći državljanin koji služi kao veza između društva i domaćih vlasti (obično poverenik stranog kapitala). Utvrđivanje koji deo kapitala pripada domaćim, koji stranim državljanima, skoro je neizvodljivo. Kod akcionarskih društava, kad akcije glase na ime, problem utvrđivanja nacionalnosti akcija još nije neizvodiv. On međutim postaje nerešiv ako se radi o akcijama na donosioca. Jedina mogućnost da se oceni njena nacionalnost, jeste ocena nacionalnosti lica koja su deponovala akcije na zboru akcionara. Ipak i ovaj metod ima svojih nedostataka. Oni mogu da budu u sledećem:

Redi su slučajevi da svi akcionari deponuju sve svoje akcije. Obično se deponuju za zbor akcije samo do kvoruma utvrđenog društvenim pravilima. Na taj način nedeponovani deo akcija ne može da dode do izražaja u ukupnom iznosu kapitala.

Pravi sopstvenik akcija vrlo često ne deponuje te akcije sam u svoje lično ime već preko svoga poverenika. Ako se deponovanje vrši preko neke od domaćih banaka, onda iskrsava novi problem a taj je: da se utvrdi nacionalnost banke. Ako je i ona akcionarsko društvo, tada nastaju iste teškoće sa spisikom akcionara kao što su teškoće sa spisikom akcionara kod industrijskih preduzeća.

Da bi se izbegle sve ove teškoće utvrđivanju nacionalnosti kapitala pristupilo se na jedan posredan način. Pošlo se naime od pretpostavke da će strani kapital, bez obzira na to ko drži akcije u svojim rukama, morati da bude reprezentovan u upravi preduzeća od strane stranaca. Stoga u svim onim slučajevima gde se na nesumnjiv način nije moglo da utvrdi ko su sopstvenici akcija ili drugih papira na udele, poslužilo se upravom preduzeća. Na osnovu toga stvoreno je sledećih pet grupa nacionalnosti preduzeća:

1) čisto jugoslovensko: ako su mu svi akcionari, odnosno svi članovi uprave jugoslovenski državljanin,

2) čisto strano: ako su mu svi akcionari, odnosno članovi uprave stranci,

3) pretežno jugoslovensko: ako je veći deo akcija ili drugih udela, odnosno veći broj članova uprave jugoslovenske nacionalnosti,

4) pretežno strano: ako je veći deo akcija (udela) odnosno veći broj članova uprave strane nacionalnosti.

5) 50% domaće, 50% strano: ako su akcije (udeli) odnosno članovi uprave podeljeni na 50% i 50% na domaće i strane.

29. Suština „stranog“ kapitala. Prirodno da ovaj kriterium ima svojih mana. Jedna od najvećih je svakako i to što se njime ne utvrđuje nacionalnost investicije već nacionalnost firme. Ovaj nedostatak može da izgleda velik ako se investicija posmatra isključivo sa nacionalnog stanovišta; ako se strani kapital, u svojoj bitnosti, tretira kao nešto što je strano i

što ni u kom slučaju i ni pod kojim uslovima ne može da bude ravno nečemu što je domaće; drugim rečima, ako se pojam »strani kapital« uzme na isti način kao i pojam strani državljanin koji od domaćeg može da se razlikuje po krvi, jeziku, fizičkim osobinama, običajima, religiji i t.d. i koji se, obzirom na sve te razlike, ne može uopšte da izjednači s domaćim.

Međutim ako se pode s opšte privrednog stanovišta i u stranom kapitalu se gleda samo jedan od faktora proizvodnje, tada između njega i domaćeg uopšte neće da bude razlike: niti strani ima svoju niti domaći svoju nacionalnost; i jedan i drugi imaju iste zajedničke osobine da mogu da se pretvore u proizvodna sredstva i da se reprodukuju kroz proizvodni proces dajući pri tome, kao rezultat svoga funkcionisanja, jedan višak vrednosti. Ono što je važno kod toga kapitala to je način na koji se on iskorišćava u okviru nacionalne privrede. To iskorišćenje, kako kod domaćeg tako i kod stranog kapitala, može da bude u skladu s interesima nacionalne privrede a može da bude upravljeno i protivu njih. Od koga to zavisi? Ni u kom slučaju ne od kapitala kao ekonomskog faktora već od onih koji njim upravljaju. To su kod akcionarskih društava akcionari u momentu kad koriste svoje akcionarsko pravo na osnovu zakona ili svojih statuta a inače redovno, kroz poslovanje u toku godine, vodstvo preduzeća na čijem čelu stoji njegova uprava.

Prema tome, od volje članova uprave zavisi da li će neki kapital biti korisno ili štetno upotrebljen po nacionalnu privredu bez obzira da li je on »domaći« ili »strani«. Za članove koji su domaći državljanini može se pretpostavljati da će da vode više računa o interesima nacionalne privrede, budući da oni prema svojoj zemlji imaju više obaveza i prava nego stranci. Otuda je utvrđivanje nacionalnosti onih koji upravljaju industrijskim preduzećima, od isto tolike, ako ne možda i od veće, koristi od kolike je utvrđivanje nacionalnosti samih sopstvenika kapitala.

30. Podela tvornica po nacionalnosti firme. Na osnovu ovako postavljenih kriteriuma, posmatrano je stanje u industriji u poslovnoj godini 1937/38 te je izvršena ne samo podela kapitala po nacionalnosti firme već i podela tvornica.

Obzirom na veliki broj sitnih tvornica, koje imaju isključivo jugoslovenski karakter, u njihovoj raspodeli po nacionalnosti firme, nije došao u velikoj meri do izražaja strani uticaj na jugoslovensku industriju, što se vidi iz tabele na str. 201.

Podela tvornica po nacionalnosti firme u poslovnoj 1937-38
godini po industrijama:

Industrijska grana	Čisto jugosl.	Čisto strano	Pretež. jugosl.	Pretež. strano	50% jug. 50% str.	Bez podataka	Svega
1. Prehranbena industrija	90,40	1,80	3,20	2,00	0,80	1,80	100,00
2. Indust. alkoh. i bezal. pića	80,15	0,38	7,63	8,40	0,30	3,05	100,00
3. Industrija duvana	100,00	—	—	—	—	—	100,00
4. Industrija ulja	92,45	1,89	5,66	—	—	—	100,00
5. Hemijska industrija	56,99	8,29	19,69	10,88	2,59	1,55	100,00
6. Industrija kaučuka	60,00	—	—	20,00	—	20,00	100,00
7. Industrija drva	81,05	4,04	6,67	4,21	1,93	2,11	100,00
8. Industrija hartije	58,82	7,84	19,61	1,96	—	11,76	100,00
9. Štamparije	92,42	1,52	3,03	—	—	3,03	100,00
10. Industrija kože	87,07	2,59	4,31	3,45	1,72	0,86	100,00
11. Tekstilna industrija	64,35	9,03	11,11	9,49	2,08	3,94	100,00
12. Proizvodnja konfekcije	66,67	4,76	9,52	—	4,76	11,29	100,00
13. Električne centrale	67,40	3,06	13,24	13,24	1,19	1,87	100,00
14. Industr. mineralnih ulja	53,85	—	23,08	23,08	—	—	100,00
15. Industr. nemetal. minerala	76,59	5,02	8,70	6,02	—	3,68	100,00
16. Proizvodnja metala	17,86	7,14	39,29	32,14	—	3,57	100,00
17. Prerada metala	71,36	4,85	9,71	7,77	0,97	5,34	100,00
18. Proizvodnja mašina	54,55	9,09	15,15	15,15	—	6,06	100,00
19. Ostale	50,00	8,33	16,67	16,67	—	8,33	100,00
Svega	76,78	3,95	8,67	6,70	1,16	2,73	100,00

Od ukupnog broja tvornica, koji iznosi 3.954, za svega 2,73% nedostaju podaci o nacionalnosti firme. Ostalih 97,27% raspodeljeno je po nacionalnosti tako da isključivo jugoslovenske tvornice predstavlja 76,78% a isključivo strane svega 3,95%. Kod ostalih je mešovita nacionalnost.

Ako se uzmu one tvornice u čijoj upravi su isključivo stranci ili stranci sa 50% i više od toga, dobiva se cifra od 11,81% što predstavlja uticajnu sferu stranog kapitala. To je svakako vrlo uzak domen obzirom na broj tvornica koje su uzete u obzir.

Po pojedinih industrijskim granama, stranom uticaju najviše podležu tekstilna industrija, proizvodnja mašina, hemijska industrija, industrija hartije i proizvodnja metala. U prvoj su isključivo stranci u 9,03% tvornica a pretežno stranci u 9,49%. U drugoj je taj odnos 9,05% i 15,15%, u trećoj 8,29% i 10,88%, u četvrtoj 7,84% i 1,96% a u petoj 7,14% i 32,14%. Pada u oči da su procenti tvornica u kojima su isključivo stranci relativno mali i oni ne dostižu ni 10%.

Mnogo simptomatičnije su od gornjih one cifre koje obuhvataju preduzeća s pretežno stranom upravom. Za ova se može pretpostavljati da je u njima takode najvećim delom strani kapital dok su domaći državljani u upravi samo zbog toga

da bi predstavljali vezu s domaćim vlastima. Kod gore pobrojanih pet industrijskih grana ta sfera s pretežnim brojem stranaca je dosta velika i ona, kod industrije proizvodnje metala, predstavlja 32,14% svih tvornica te grane. U docnijem izlaganju će se videti kako se taj odnos tvornica odražava posmatran sa stanovišta nacionalnosti kapitala koji je investiran u njih.

Od ostalih grana nešto slabije učešće stranaca je u industriji drva, industriji nemetalnih minerala, proizvodnji tekstilne konfekcije i industriji prerade metala. Procenat preduzeća s čisto stranim upravama kreće se kod njih između 4% i 6%. Procenat onih s pretežno stranom upravom takode nije velik i on se kreće između 6% i 8% — dakle niži je nego kod pretходne grupe.

Kod svih ostalih proizvodnih grana broj tvornica s čisto stranom upravom je vrlo mali. Broj onih s pretežnim brojem stranaca je međutim dosta raznolik. U industriji mineralnih ulja on iznosi 23,08%, u industriji kaučuka 20,—%, kod električnih centrala 13,24%, dok je kod svih ostalih grana znatno manji.

31. Podela kapitala po nacionalnosti firme. Raspodela investiranog kapitala po nacionalnosti firme pokazuje mnogo veći uticaj inostranstva na jugoslovensku proizvodnu delatnost no što bi se to moglo da zaključi na osnovu gore iznetih podataka o raspoledi tvornica, kao što se vidi iz pregleda datog u tabeli na strani 203.

Ako se prva i treća i druga i četvrta kolona ove tabele saberu i uporede s odgovarajućim procentima tvornica sa 201 strane, dobija se slika prikazana u tabeli na strani 204.

Od ukupnog broja tvornica 85,45% su isključivo ili pretežno jugoslovenskog karaktera dok je 10,65% njih isključivo ili pretežno inostranog karaktera. Ako se isti odnos posmatra sa stanovišta investiranog kapitala, vidi se da se kod njega jugoslovenska nacionalnost ne odražava u tolikoj meri u kojoj se odražava kod tvornica. Od ukupnih investicija, koje su u 1938 god. iznosile 13.055,5 mil. din., na kapital koji pokazuje čisto ili pretežno jugoslovenski karakter, dolazi 64,40% a na onaj koji pokazuje čisto ili pretežno inostrani karakter 33,12%. Kod kapitala je dakle strani uticaj u većoj meri došao do izražaja nego kod tvornica, jer je on nesumnjiv kod jedne trećine svih investicija.

Iz ovih nekoliko cifara u dovoljnoj meri može da se vidi koja je razlika između preduzeća u kojima dominira jugoslovenski i onih u kojima dominira inostrani uticaj. Na svega 10,65% tvornica sa pretežno stranim uticajem dolazi 33,12% odgovarajućeg kapitala. Prema tome sfera kapitala, koja je pod tim uticajem trostruko je veća od sfere tvornica. Ovo po-

Podela investiranog kapitala po nacionalnosti firme u poslovnoj 1937-38 godini po industrijskim granama:

Industrijska grana	Čisto jugosl.	Čisto strano	Pretež. jugoslov.	Pretežno strano	50% jug. 50% str.	Bez podataka	Svega
1. Prehrambena industrija	65,20	1,64	11,02	20,69	1,02	0,44	100,00
2. Ind. alkoh. i bezalkoh. pića	82,61	0,01	4,87	12,14	—	0,37	100,00
3. Industrija duvana	100,00	—	—	—	—	—	100,00
4. Industrija ulja	84,77	0,16	15,07	—	—	—	100,00
5. Hemijska industrija	21,60	2,82	20,32	49,82	5,31	0,13	100,00
6. Industrija kaučuka	51,71	—	—	34,28	—	14,01	100,00
7. Industrija drva	45,35	5,91	31,35	12,68	3,20	1,50	100,00
8. Industrija hartije	59,99	5,52	33,29	—	—	1,21	100,00
9. Štamparije	96,49	0,48	3,03	—	—	—	100,00
10. Industrija kože	69,36	1,99	25,13	2,40	1,05	0,07	100,00
11. Tekstilna industrija	38,55	14,92	18,37	26,64	0,41	1,12	100,00
12. Proizvodnja konfekcije	49,27	1,79	35,52	—	5,83	7,58	100,00
13. Električne centrale	57,86	2,25	7,64	31,98	0,04	0,23	100,00
14. Industr. mineralnih ulja	19,52	—	—	2,68	77,80	—	100,00
15. Ind. nemetaln. minerala	39,23	10,07	8,26	41,56	—	0,88	100,00
16. Proizvodnja metala	2,45	1,46	39,14	55,42	—	1,53	100,00
17. Prerada metala	51,20	2,32	2,52	17,94	0,41	0,62	100,00
18. Proizvodnja mašina	18,31	3,46	26,10	51,53	—	0,60	100,00
19. Ostale	22,45	1,93	20,40	55,08	—	0,14	100,00
Svega	49,65	4,56	15,75	28,56	0,80	0,69	100,00

tiče otuda što su preduzeća, u koja je investiran strani kapital, i po svom proizvodnom kapacitetu i po veličini investicija, mnogo veća ne samo od preduzeća s domaćim investicijama već i od prosečnog tipa preduzeća u industriji. Naročito je značajno istaknuti da su ona veća po svom proizvodnom kapacitetu, što dovodi i do njihovog proporcionalno većeg uticaja na tržištu no što je uticaj domaćih preduzeća.

32. Strani kapital i tržišni odnosi. Kao što je već naglašeno, pri izlaganju uticaja inostranog kapitala na razvitak domaćih privrednih prilika, nije od tolikog značaja njegova nacionalnost — jer on u strogom smislu reči, i nema svoje nacionalne obojenosti — već to kako se njegovo funkcionisanje odražava na prilike u domaćoj privredi. To funkcionisanje u najvećoj meri dolazi do izražaja kroz tržišne odnose, budući da je to jedina važna dodirna tačka između industrije kao privredne grane i ostalih privrednih grana odnosno privrednika pojedinaca. Ovaj tržišni kontakt može da se vrši preko tržišta rada, preko tržišta potrošnih dobara, preko tržišta proizvodnih sretstava kao i preko tržišta kapitala. Koji od ovih tržišnih uticaja je najvažniji po razvitak opštih privrednih prilika u zemlji, zavisi najvećim delom od strukture nacionalne privrede.

Procentualno upoređenje tvornica i kapitala po nacionalnosti
u poslovnoj 1937-38 god., po industrijskim granama:

Industrijska grana	Čisto i pretežno jugoslovensko		Čisto i pretežno strano	
	tvornice u % pr. ukup.	kapital u % pr. ukup.	tvornice u % pr. ukup.	kapital u % pr. ukup.
1. Prehranbena industrija	93,60	76,22	3,80	22,33
2. Ind. alkoh. i bezalkoh. pića	87,78	87,48	8,78	12,15
3. Industrija duvana	100,00	100,00	—	—
4. Industrija ulja	98,11	99,84	1,89	0,16
5. Hemijska industrija	76,68	41,92	10,88	52,64
6. Industrija kaučuka	60,00	51,71	—	34,28
7. Industrija drva	87,72	76,70	5,97	18,59
8. Industrija hartije	78,43	93,28	7,84	5,52
9. Štamparije	95,45	99,52	1,52	0,48
10. Industrija kože	91,38	94,59	6,04	4,39
11. Tekstilna industrija	75,46	56,92	18,52	41,56
12. Proizvodnja konfekcije	76,19	84,79	4,76	1,79
13. Električne centrale	80,64	65,50	16,30	34,23
14. Indust. mineralnih ulja	76,93	19,52	23,08	2,68
15. Industr. nemetalnih minerala	85,29	47,49	11,04	51,63
16. Proizvodnja metala	57,15	41,59	39,28	56,88
17. Prerada metala	81,07	78,72	12,62	20,26
18. Proizvodnja mašina	69,70	44,41	24,24	54,99
19. Ostale	66,67	42,85	25,00	57,01
Svega	85,45	64,40	10,65	33,12

33. Uticaj na tržište rada. Na tržištu rada strani kapital u industriji dolazi do uticaja kroz odnos ponude i tražnje domaće radne snage. Odnos snaga između industrije kao tražnje i radničkog staleža kao ponude, pored toga što je uslovljen stepenom radničkog organizovanja, zavisi i od karaktera industrije u kojoj su radnici zaposleni. U industriji gde preovladuje tip velikih preduzeća, kod svakoga od njih je zaposleno na stotine pa i na hiljade radnika. Njihovi interesi su najtešnje povezani i oni su na svakom koraku upućeni na međusonu saradnju. Ravnopravan položaj s poslodavcima u odnosu ponude i tražnje kod njih je češća pojava.

Obrnuto ovome, u industriji s pretežno sitnim tipom preduzeća položaj radnika je mnogo nepovoljniji, budući da su oni rasuti u mnogobrojnim sitnim grupicama. Svi ti radnici po najsitnijim preduzećima gotovo i ne dolaze svojom snagom do izražaja u odnosu ponude i tražnje, iako njihov broj može da bude vrlo velik. Do izražaja će doći samo onaj mali broj radnika koji su zaposleni po malobrojnim preduzećima velikog kapaciteta. Zbog njihovog malog broja, odnos između njih i poslodavaca ide u korist poslodavaca — dakle lica koja pri-

vredno vode ta najkrupnija preduzeća. A za njih je, pri prednjoj raspodeli kapitala po nacionalnosti, rečeno da podležu mnogo većem uticaju inostranstva no što je uticaj domaćih elemenata.

34. Uticaj na tržište potrošnih dobara. Veza industrije, pa s njom i stranog kapitala, s ostalim delovima privrednog organizma preko tržišta potrošnih dobara mnogo je značajnija od veze preko tržišta rada i to iz dvojakog razloga: prvo, zbog toga što najveći deo industrije proizvodi potrošna dobra, te veliki deo svih njenih proizvoda izlazi na to tržište; drugo, broj potrošača koji se na njemu pojavljuje na strani tražnje mnogobrojniji je od broja radnika koji se na tržištu rada pojavljuje na strani ponude.

Između tržišta potrošnih artikala, koje proizvode sitna preduzeća, i onih koje proizvode krupna, u najviše slučajeva može da se povuče jedna dosta uočljiva demarkaciona linija: cene na prvome su ili niže ili više od cena na drugome. Tarifa ušurnog mlina koji melje brašno za seljaka iz najbliže okoline razlikuje se od tarife jednog većeg mlina koji radi i za izvoz; ona je veća od ove poslednje ako je ušurni mlin u bogatijem kraju a konkurencija mu nije jaka; ona je niža ako je kraj siromašniji a konkurencija jača. Isti je slučaj i sa svima drugim sitnijim industrijama koje proizvode potrošna dobra potrebna pojedincu s osrednjom kupovnom snagom ili prosečnom domaćinstvu: odeća, obuća, razne tekstilne i kožne izrade, sitni metalni predmeti u domaćinstvu itd.

Do ove pojave na tržištu potrošnih dobara dolazi zbog osobina samog domaćeg potrošača. On se snabdeva iz najneposrednije okoline a na tržištu plaća onu cenu na koju ga prisili ponuda. Kad ponudu predstavlja sitni lokalni proizvođač, ravnoteža između nje i tražnje je izbalansirana prema veličini kupovne snage potrošača i prema konkurenciji drugih istovetnih proizvođača. Suprotno ovome, ako je u pitanju ponuda krupnog proizvođača, čiji akcioni radius obuhvata čitavo nacionalno pa čak zadire i u internacionalno tržište, kupovna snaga lokalnog potrošača redovno ne dolazi do izražaja u odnosu između ponude i tražnje: ponuda sama jednostrano određuje nivo cena.

Iznetom razlikom između cena na tržištu sitnog i onih na tržištu krupnog proizvođača nije se htelo da naglasi da su cene jednoga niže a drugoga više tako da one neravnomerno pogodaju potrošače. Za jugoslovensku privredu je tipično samo to da njena tržišta često dobijaju uzak lokalni karakter, zbog pretežne agrarne strukture zemlje i slabe poslovne upućenosti najvećeg dela potrošača. Ono što je od značaja da se istakne, pri gornjem odvajanju tržišta, to je da je lokalno tržište znatno elastičnije od nacionalnoga i da su na njemu oscilacije cena mnogo češće. Kad se ta simptomatična pojava dovede u vezu

s iznetom podelom kapitala po nacionalnosti, mnogo jasniji po staje uticaj inostranstva na razvitak opštih privrednih prilika u zemlji.

Sitna industrija podignuta je uštedama sitnog lokalnog privrednika i njena proizvodna delatnost je obično namenjena podmirivanju potreba lokalnog potrošača. Od kupovne snage ovog potrošača zavisi i obim poslovanja te industrije i visina cena njenih proizvoda. Proizvodač je njemu blizak, u stanju je da oceni njegovu potrošnu sposobnost i da svoju delatnost prilagodi svakoj situaciji: ako je potrošač finansijski jači, njegove nabavne cene će biti više, a ako je kupovna snaga potrošača slaba, te cene mogu da idu i ispod nivoa na kome se baziraju kalkulacije jednog normalnog proizvodnog poslovanja.

Ovde je od važnosti da se istakne jedna činjenica koja je u stanju da doprinese objašnjenjima mnogih pojava u strukturi jugoslovenske industrije: kod svih onih proizvodnih delatnosti koje ne zahtevaju veliki kapital i velike stručne sposobnosti, do visokih cena teško može da dode zbog karaktera jugoslovenskog preduzimača. Sitni privrednik koji se nalazi na selu ili je blizak seljaku, redovno je u vrlo nepovoljnoj situaciji u pogledu zarade a rad s uštedom i stvaranjem kapitala sposobnog za proizvodne investicije spada u izuzetne pojave. Kad je u njegovoj neposrednoj okolini stvoreno tržište artikala za čiju proizvodnju se ne zahteva ni veliki kapital, ni velike privredne sposobnosti a ono pruža mogućnost pristojne zarade, on će, ranije ili docnije, da pristupi toj proizvodnoj delatnosti, ne dozvoljavajući da mu promakne jedna mogućnost zarade i uštede. Ne mora dobit, koja je u izgledu, da bude velika u odnosu na proizvodne troškove koje on ima da učini. Ona može da bude najumerenija građanska dobit pa da ovaj pristupi proizvodnji. Njegova poslovna računica je takve vrste da on zaradu vidi i tako ga ta zarada ne postoji. On, pri određivanju svojih proizvodnih troškova, svoj rad vrlo malo ceni a vrlo često ne ceni mnogo više ni rad drugih.¹⁾

Ovakav stav sitnog privrednika prema proizvodnoj delatnosti najbolje se ogleda u razvitku mlinske i drvne industrije.

¹⁾ Žalio mi se jedan industrijalac, koji ima veliko preduzeće za preradu metala, da mora da obara cene zbog toga što ga »komšija« potiskuje s najneposrednijeg tržišta u nekim finalnim proizvodima. »Ma da mi je preduzeće organizovano na vrlo racionalnoj bazi i ma da imam kartelni sporazum sa svima većim proizvođačima u zemlji, rekao je ovaj, prisiljen sam da spuštam cene zbog njegove konkurencije; njega roba deset puta više košta, no on ju ipak nudi dvostruko jeftinije«. Ovakve cene mogu da se objasne jedino na taj način što je ovaj proizvođač sam radio i danju i noću uz eventualnu pripomoć seljačke najamne radne snage koja, u najviše slučajeva, nije uopšte plaćena u gotovu. Razume se da ovakvi sitni slučajevi preduzimljivosti propadaju ranije ili docnije ali su oni vredni pažnje, iako ne ulaze u domen industrijske delatnosti, jer je njima posve identična i preduzimljivost sitnog industrijalca.

Videlo se iz dosadašnjeg izlaganja da su to, po broju tvornica, dve najveće industrijske grane! One su istodobno, po prirodi svoje delatnosti, najbliže i najpristupačnije tome sitnom privredniku.¹⁾ Ovaj privrednik, pred kojim su minimalni izgledi za zaradu a koji ima ambicije vredne poštovanja, podizao je i mlinove i strugare sve dotle dok je ta vrsta proizvodne delatnosti pružala makakve mogućnosti za zaradu. Dovoljno je da je ta zarada samo nešto viša od zarade koja može da se realizuje u poljoprivredi, pa da on pristupi investiranju u „industriju“ bilo sopstvena bilo tuda finansijska sredstva koja ga, u najviše slučajeva, uvlače u dugove i dovode ranije ili kasnije do potpune insolventnosti.

Ovaj prikaz poslovnog mentaliteta sitnog domaćeg industrijalca ima za zadatak da pokaže koliko je ogromna razlika između onih većih „elitnijih“ preduzeća koja u velikoj meri podležu stranom uticaju, budući da je kod njih većina kapitala stranog porekla, i ovih mnogobrojnih sitnih preduzeća u koje je investiran mali kapital domaćih kapitalista. Ta razlika nije u stanju u dovoljnoj meri da se istakne ni upoređenjem veličine kapitala, ni veličine pogonske snage ni broja radnika koji su zaposleni u proizvodnji. Prva imaju svoju uobičajenu kalkulaciju, svoje utvrđene troškove proizvodnog procesa, utvrđene režijske troškove, nadnice i t. d., dok je kod drugih sve to nestalno i prilagodava se prilikama najuže sredine. Kod prve postoji određen tržišni režim, određene poslovne norme na osnovu kojih se mogu vršiti poslovna predviđanja i u dužim vremenskim razmacima. Usled toga tržišnog režima i režim njihovih cena je u znatno većoj meri stabilizovan nego kod preduzeća druge vrste. Iako u zemlji postoji relativno mali broj kartela, ti karteli su obuhvatili čitavo nacionalno tržište koje nije lokalnog karaktera. U njih su učlanjena skoro sva ta elitna preduzeća za koja je naglašeno da su podložna jakom finansijskom uticaju inostranstva.

Usled ovako izgrađenog kako proizvodnog tako i prodajnog mehanizma, ta preduzeća su mnogo dalje od domaćeg sitnog potrošača, iako je čitavo njihovo poslovanje bazirano na unutrašnjoj potrošnji. Kad bi postojala mogućnost da se statistički uporede cifre o prometu tih preduzeća i cifre o njihovim cenama, kroz jedan duži period, videlo bi se, verovatno, da su cifre o obimu prometa pravile veće oscilacije od cifara o cenama. Poslednje su ostale neelastične zbog toga što one

¹⁾ Pored iznetih cifara o broju tvornica prehrambene industrije, postoje još mnogobrojni mlinovi koji nisu obuhvaćeni ovim izlaganjem, jer su svrstani u red poslovanja zanatskog karaktera. Prema izvesnim procenama broj takvih mlinova dostiže 34.000. Iako je ova cifra suviše visoka, mora se priznati da je njihov broj znatno veći od broja mlinova koji imaju industrijski karakter a koji su obuhvaćeni statističkim podacima u ovom izlaganju.

baziraju na poslovnoj kalkulaciji, čije sve pozicije moraju da budu obuhvaćene prodajnom bruto cenom. Prve su se menjale, dodajući da se menjao kvantum potrošnje, usled toga što se menjala kupovna snaga potrošača. Ove oscilacije u obimu potrošnje predstavljaju najbolje merilo o tome koliki je stvaran uticaj tih boljih industrijskih preduzeća na domaće potrošačko tržište. One istodobno mogu da budu i najsigurniji simptom o uticaju stranog kapitala na domaćeg potrošača i to tako pouzdan simptom kakav ne može da predstavlja ni najtačnija cifra o veličini stranog kapitala investiranog u domaću industriju.

Treći domen, u kome se javlja značajan uticaj stranog kapitala na razvitak opštih domaćih privrednih prilika, jeste tržište proizvodnih sretstava. Na uticaju stranog kapitala na to tržište potrebno se takode s nekoliko reči zadržati, jer se on vrši između pojedinih preduzeća u okviru same industrije.

Preko tržišta proizvodnih sretstava na proizvodnu delatnost jednog preduzeća moguće je na više načina uticati: preko snabdevanja pogonskim materijalom, preko snabdevanja sirovinama, preko snabdevanja pomoćnim materijalom, preko snabdevanja mašinama i t. d. U svim tim slučajevima uticaj se vrši ili od strane trgovca dobavljača na veliko ili od strane drugoga proizvođača. U ovom izlaganju biće reči samo o uticaju koji su u stanju da vrše proizvođači u čije preduzeće je investiran strani kapital, na ostale proizvođače.

35. Uticaj na tržište pogonskih sretstava. Na tržištu pogonskog i uopšte kaloričnog materijala proizvodna delatnost je u najvećoj meri upućena na inostranstvo. Od čvrstog goriva u zemlji se u dovoljnoj količini proizvode samo ona lošijeg kvaliteta: lignit, mrki ugalj i sl. Koks i kameni ugalj dolaze iz inostranstva. Prema tome u pogledu ovih artikala ne dolazi do uticaja jednih proizvođača na rad drugih, jer su svi materijali od inostranstva. Sto se tiče ostalih lošijih goriva, tu je nesumnjiv uticaj domaćih proizvođača tih goriva na one koji ih troše za pogon ili zagrevanje pri svojoj proizvodnoj delatnosti, iako bi se teško moglo reći koliki je uticaj stranog kapitala u tom sektoru.

Iz ranijeg izlaganja¹⁾ videlo se da je učešće stranog kapitala u rudarskoj proizvodnji vrlo veliko i ono dostiže 21,70% celokupnog stranog kapitala u jugoslovenskoj privredi. Koliko je to učešće specijalno u onom delu ekstraktivne industrije koji proizvodi čvrsto gorivo, to se teško može reći. V. Rosenberg,²⁾ od rudnika uglja, koji su u rukama stranog kapitala, pominje „Trbovljansko ugljenokopno društvo“, „Rudnike uglja u Aleksincu“, „Francusko-srpsku industriju uglja u Si-

¹⁾ Vidi str. 196.

²⁾ V. Rosenberg, op. cit. str. 36 i sledeće.

sevcu“, „A. D., Udružene rudnike i topionice“, Zagreb i društvo „Monte Promina“, Siverić. Finansijska snaga ovih nekoliko rudnika ogleda se u sledećem:

glavnica	289	mil. din.
krediti	175	„ „
potraživanja	213,1	„ „
investicije	283,1	„ „
obrotni kapital	196,1	„ „
obim poslovanja	622,5	„ „

Iz ovih cifara u dovoljnoj meri može da se vidi da je zavisnost domaće preradivačke delatnosti od stranog kapitala, obzirom na domaće čvrsto gorivo, znatna, jer je najveći deo produkcije domaćih rudnika obuhvaćen produkcijom gornjih pet društava.

Kod tečnog goriva zavisnost od inostranstva je još veća i ona se ogleda u dvojakom pogledu: prvo, sirovina za proizvodnju tečnog goriva (nafta) gotovo sva se uvozi iz inostranstva; drugo, prerada te sirovine vrši se od strane društava, koja u pogledu finansiranja pokazuju tesnu vezu s inostranstvom.

U napred iznetoj tabeli¹⁾ naznačeno je da je u industriji mineralnog ulja 23,08% tvornica pretežno stranog karaktera a da je od celokupnog investiranog kapitala, pretežno stranog karaktera svega 2,68% na osnovu čega bi moglo da se očekuje da je uticaj inostranstva na ovu proizvodnu granu vrlo slab. Međutim iz iste tabele se vidi da na pretežno domaći kapital dolazi svega 19,52% dok su od tvornica 76,93% pretežno domaćeg karaktera. Rešenje ove nepodudarnosti u statističkim ciframa nalazi se u tabeli na str. 203 iz koje se vidi da, od ukupnog kapitala investiranog u ovu granu, 77,80% predstavlja kapital koji je ravnomerno (50%:50%) raspoređen na domaći i strani. Ne treba pri tome zaboraviti na kriterium od koga se pošlo pri određivanju šta ima da se smatra kao domaća a što kao strana uticajna sfera; ovo „ravnomerno“ tiče se odnosa između članova uprave i ono označava samo da je u poslovnoj 1937/38 god. u upravi sedelo 50% domaćih 50% stranih državljana. Inače što se samog kapitala tiče, kod tri najveća preduzeća ove grane on je 100%-no stranog porekla, budući da se radi o afilijacijama istovetnih stranih društava, dok je kod četvrtog 50% domaći a 50% strani.

36. Uticaj na tržište sirovina. Uticaj stranog kapitala na tržište sirovina predstavlja mnogo složeniji problem. Njegovo statističko objašnjavanje, pored toga što zahteva obiman statistički materijal, iziskuje i iscrpno poznavanje svih faza proizvodnog procesa svake od industrijskih vrsta a pored toga i detaljno poznavanje konkretnih tržišnih prilika. Kako je to

¹⁾ Vidi str. 201.

nemoguće učiniti u ovom izlaganju zbog obimnosti materijala koji bi pri tome imao da se iznese, u njemu će se zadržati na svega nekoliko objašnjenja i zaključaka koji mogu da se izvedu iz dosada iznetih statističkih cifara. Pri tome će se početi od „primarnih“ industrija koje proizvode početnu sirovinu za ostale industrijske grane, te će se, na osnovu toga, da oceni njihov uticaj na delatnost pojedinih grana preradivačke industrije.

Kod svih grana industrije životnih namirnica sirovine su mahom poljoprivrednog karaktera i one se pribavljaju od domaćih poljoprivrednika. Uticaj stranog kapitala na proizvodnu delatnost je tu skoro isključen. Njega može da bude samo u domenu potrošnje, o čemu je ranije bilo govora.

Industrija drva, ma da predstavlja i proizvodnju primarne sirovine (šumsko drvo), nije u mogućnosti da znatno utiče na industriju prerade drveta zbog toga što ona, kao snabdevač, nema monopolistički položaj na tržištu. Inače u njoj je učešće stranog kapitala dosta znatno, iako ono, u napred iznetoj tabeli nije u dovoljnoj meri došlo do izražaja (18,59%), zbog toga što je uzet u rasmatranje isključivo strani i pretežno strani kapital.

Od ostalih industrija, koje proizvode primarne sirovine, najvažnije su: proizvodnja tekstila, kože, metala i industrija prerade nemetalnih minerala. Prve tri su u stanju da vrše uticaj na funkcionisanje preradivačke a četvrta na funkcionisanje građevinske delatnosti.

U tekstilnoj industriji uticaju inostranstva podleži 18,52% tvornica i 41,56% kapitala. Iz odnosa procenta tvornica prema procentu kapitala vidi se da su u rukama stranaca najelitnija preduzeća ove industrijske grane. Stoga se može pretpostavljati da je uticaj stranog kapitala ovde mnogo veći no što to izlazi iz gornjeg procentualnog odnosa. Dovoljno je da strani kapital igra dominantnu ulogu u proizvodnji prediva, pa da od njega zavisi čitava tkačka industrija koja preraduje domaće predivo. Isto tako taj uticaj može da se protegne i na čitavu apretturnu industriju.

Industrija tekstilne konfekcije, prema iznetom odnosu domaćeg prema stranom kapitalu, trebala bi da spada u industrijske grane koje najmanje podležu uticaju inostranstva. Od ukupnog broja tvornica pretežno strani karakter pokazuje 4,76% a od ukupnog kapitala svega 1,79%. Međutim ova grana stoji u tesnoj funkcionalnoj vezi s industrijom tekstila, koja je njen glavni snabdevač sirovinom. Otuda nije preterano ako se smatra da je uticaj inostranstva na nju još veći no što je uticaj na tekstilnu industriju, zbog toga što taj uticaj može da dode i preko onoga kapitala koji je u nju samu investiran i preko kapitala investiranog u tekstilnu industriju.

Odnos stranog kapitala prema domaćem u industriji kože

znatno se razlikuje od odnosa u tekstilnoj. Od ukupnog broja tvornica, stranom uticaju podleži svega 6,04%, dok je kod kapitala taj procenat još manji i on iznosi svega 4,39%. Iz ovoga odnosa se vidi da su preduzeća, u koja je investiran strani kapital, po veličini investicija manja od prosečnog tipa preduzeća ove grane, jer investirani kapital od 6.04% tvornica predstavlja svega 4,39% ukupnih investicija. Navedenim ciframa o industriji kože obuhvaćena je kako proizvodnja kože, tako i izrada obuće odnosno kožne konfekcije. Pored izvesnog broja velikih preduzeća koja proizvode kožu i kožnu obuću, čitavu ovu industriju čine sitna preduzeća mahom domaćeg karaktera. Značajno je da je i od onih najvećih preduzeća ove grane veliki deo u rukama domaćeg kapitala, čime se industrija kože uveliko razlikuje od ostalih proizvodnih delatnosti.

Podlogu proizvodne delatnosti svih grana metalne industrije čini industrija proizvodnje metala, jer je ona snabdevač tih grana glavnom sirovinom. Kod nje 39,28% tvornica podleže uticaju stranog kapitala a investicije koje pripadaju tim tvornicama čine 56,88% celokupnih investicija u ovu industriju. Na osnovu tih cifara, dve činjenice dolaze do jasnog izražaja: prvo, veliki deo industrijskih preduzeća pripada uticajnoj sferi stranog kapitala; drugo, ova preduzeća su, po svojim investicijama a verovatno i po svom proizvodnom kapacitetu, veća od preduzeća iste grane s domaćim kapitalom, usled čega je njihov tržišni uticaj svakako veći no što može da se zaključi na osnovu iznetih procenata.

Industrija prerade metala, pri redovnim tržišnim prilikama, 100%-no je zavisna od industrije proizvodnje metala. Prema tome uticaj stranog kapitala na njenu proizvodnu delatnost neće moći pravilno da se oceni, ako se on bude merio ciframa o veličini kapitala koji predstavlja njenu investiciju a stranog je porekla. Taj kapital iznosi svega 20,26%, što svakako ne predstavlja visoku cifru. Međutim, kako je ona upućena na industriju proizvodnje metala, može se smatrati da je uticaj stranog kapitala investiranog u ovu poslednju isto tako velik i u industriji prerade metala kao i u njoj samoj.

U industriji proizvodnje mašina odnos stranoga prema domaćem kapitalu je sličan odnosu u industriji proizvodnje metala. Na 24,24% tvornica dolazi 54,99% ukupnog kapitala koji je stranog porekla. Iz toga se vidi da je i u ovoj grani strani kapital investiran u elitniji deo preduzeća. Do ovako velikog procenta investicija stranog porekla u njoj je došlo iz dva razloga:

Prvo, veliki broj tvornica mašina nalazi se u sastavu neke druge industrijske grane — obično industrije proizvodnje ili prerade metala. U takvim slučajevima u pitanju su veća preduzeća za koja je već naglašeno da su obično pod jačim ili slabijim uticajem inostranstva. Kod industrije mašina koja je u

sastavu industrije proizvodnje metala, mora da se oseća jak uticaj inostranog kapitala već zbog samog toga što je taj uticaj jak i u ovoj poslednjoj.

Drugo, znatan broj tvornica ove grane predstavlja zapravo velike mašinske radionice koje su podigle strane uvozničke firme i koje služe za opravku mašina uvezenih po povlašćenom carinskom stavu ili za izradu delova na tim mašinama koji se ne mogu da uvezu po povlašćenom stavu.

Hemijska industrija, uzeta kao celina, jednim delom predstavlja primarnu industriju (velika hemijska industrija) dok je drugi deo preradivačkog karaktera. Od ukupnog broja tvornica, 10,88% podležu stranom uticaju. Investicije ovih tvornica predstavljaju međutim 52,64% celokupnih investicija ove industrijske grane. Prema tome strani kapital se nalazi baš u onim preduzećima čije su investicije najveće. Postavlja se pitanje da li ta preduzeća predstavljaju primarnu ili preradivačku industriju. Obzirom na njihovu veličinu, najverovatnije je da su ona iz područja velike hemijske industrije koja se skoro sva može da uzme kao primarna. Preradivački deo ove grane, koji je manji i po investicijama i po kapacitetu, u rukama je mahom domaćih kapitalista.

Međutim kako je on u zavisnosti od primarne industrije ove grane, koja je u rukama stranog kapitala, uticaj inostranstva će se potceniti ako se pode od gornje cifre (52,64%) koja predstavlja sferu kapitala u kojoj dominira strani uticaj. Može se smatrati da je taj uticaj znatno veći, jer se on, preko primarne delatnosti, vrši i na preradivački deo ove grane.

37. Koliki je stvarni uticaj stranog kapitala. Na osnovu čitavog ovog izlaganja o uticaju stranog kapitala investiranog u industriju na razvitak jugoslovenske privrede, može se reći da je taj uticaj mnogo jači i složeniji no što to u prvi mah izgleda. On se ogleda počev od proizvođača primarnih sirovina pa kroz svu preradivačku delatnost. On ide još i dalje i, preko tržišta potrošnih dobara, dopire do poslednjeg potrošača. Sve te uticaje nemoguće je uopšte izraziti pomoću statističkih cifara, ma sa kako tačnim podacima se raspolagalo. Otuda ako je potrebno da se oni dokumentuju statistički pravo stanje neće moći da se otkrije upoznavanjem veličine kapitala koji pripada domaćim državljanima i veličine onoga dela koji pripada strancima. Ako ovaj poslednji dominira u preduzeću, tada će se i prvi da potčini njegovoj orijentaciji i efekat njegove delatnosti će biti isti kao i u slučaju da pripada stranom državljanu. Usled toga, mnogo vernija prestava o domašaju stranog kapitala u preradivačkoj delatnosti će se dobiti, ako se, iz ukupnih investicija, izdvoji ono što je čisto jugoslovensko a ostatak da se tretira kao sfera u kojoj strani uticaj u jačoj ili slabijoj meri dolazi do izražaja. Taj pokušaj je učinjen u tabeli, datoj na strani 213.

Uticajna sfera stranog kapitala u apsolutnim brojevima i procentima prema stanju u 1937-38 god.:

Industrijska grana	Ukupne investicije	Čisto jugoslovenski kapital		Uticajna sfera inostranstva	
	u 1000 din.	u 1000 din.	u % pr. ukup.	u 1000 din.	u % pr. ukup.
1. Prehranbena industrija	1,829.385	1,192.760	65,20	636.625	34,86
2. Ind. alkoh. i bezalkoh. pića	1,006.575	831.505	82,61	175.070	17,39
3. Industrija duvana	65.546	65.546	100,00	—	—
4. Industrija ulja	71.303	60.446	84,77	10.857	15,23
5. Hemijska industrija	627.944	135.619	21,60	492.325	78,40
6. Industrija kaučuka	23.588	12.198	51,71	11.360	48,29
7. Industrija drva	1,160.562	526.275	45,35	634.287	54,65
8. Industrija hartije	338.255	205.925	59,99	135.330	40,01
9. Štamparije	209.234	201.884	96,49	7.350	3,51
10. Industrija kože	362.608	251.498	69,36	111.110	30,64
11. Tekstilna industrija	1,558.720	600.850	38,55	957.870	61,45
12. Proizvodnja konfekcije	22.290	10.983	49,27	11.307	50,73
13. Električne centrale	2,472.221	1,430.444	57,86	1,041.777	42,14
14. Indust. mineralnih ulja	505.020	98.595	19,52	406.425	80,48
15. Indust. nemetalnih minerala	1,339.942	525.669	39,23	814.273	60,77
16. Proizvodnja metala	759.326	18.612	2,45	740.714	97,55
17. Prerada metala	564.402	288.956	51,20	275.446	49,80
18. Proizvodnja mašina	89.435	16.374	18,31	73.061	81,69
19. Ostale	49.238	11.055	22,45	38.183	77,55
Ukupno	13,055.594	6,482.200	49,65	6,573.380	50,35

3. POVEĆANJE INVESTICIJA OD 1918 DO 1938 GODINE

38. Slabo učešće domaćih kapitalista u industrijskoj delatnosti i jak uticaj inostranstva. Kroz čitavo dosadanje izlaganje tri činjenice su došle do naročitog izražaja: prvo, podizanje nove industrije je u opadanju, bilo da se posmatra po broju tvornica, po broju radnih mesta ili po broju pogonskih snaga; drugo, domaći kapitalista pretpostavlja investiranje u građevine investicijama u industriju; treće, učešće stranog kapitala u jugoslovenskoj industriji je vrlo znatno.

Polazeći od prvih dveju konstatacija, vrlo lako može da se dode do zaključka da su okolnosti pod kojima se razvija jugoslovenska industrija, nepovoljne, ili čak da u zemlji uopšte ne postoje uslovi za industrijalizaciju. Međutim, ako se pode od iznosa stranog kapitala koji je investiran u industriju, doneće se obrnut zaključak — naime da su uslovi za industrijski razvitak zemlje vrlo povoljni.

Kao objašnjenje ovih dveju kontradiktornosti navedeno je da je strani kapital prodro jednim velikim delom u današnju jugoslovensku privredu još pre Ujedinjenja. S druge strane is-

taknuto je da je domaći kapitalista naklonjeniji građevinarstvu nego industriji, zbog toga što mu njegov stepen privrednog obrazovanja danas pruža veće izgleda na zaradu u građevinarstvu nego u industriji. Sve ove činjenice daju dosta neodređenu sliku o tome kakve su bile finansijske okolnosti pod kojima se razvijala jugoslovenska industrija za poslednjih dvadeset godina kao i kakvi su uslovi njenog budućeg razvika. U tome cilju potrebno je da se u sledećem ukratko iznese pregled intenziteta investiranja od 1918 do 1938 godine. Iz njega će da se vidi kakav je po veličini odnos kapitala investiranog u ovom periodu prema onom kapitalu koji se u jugoslovenskoj privredi zatekao na dan Ujedinjenja; koje industrijske grane su bile najprivlačnije za kapitaliste; koji krajevi su po veličini investicija, učinili najveći napredak i t. d. Ovim će ujedno biti objašnjene i izvesne pojave koje su došle do izražaja kod izlaganja o porastu tvornica a koje su u stvari rezultanta različitih uslova za formiranje novog kapitala podesnog za investiranje.

a) Period 1919—1923

39. Upoređenje 1918 sa 1938 godinom. Odnos ukupnih investicija u industriji u 1918 godini potvrđuje samo ono što je u ranijem izlaganju rečeno za strukturni karakter posleratne industrije: nova preduzeća su, ne samo po broju radnih mesta i po broju pogonskih snaga, već i po visini investiranog kapitala, bila manja od preduzeća koja su na jugoslovenskoj teritoriji postojala do 1918 godine. Kapital, investiran u postrojenja i nepokretnosti popeo se od 1918 do 1938 sa 8.448,6 mil. din. na 13.055,5 mil. din. Ako se kao baza 100 uzme 1938 godina, tada se dobija sledeća slika o odnosu porasta kapitala prema porastu pogonskih snaga, radnih mesta i broja tvornica:

	1918	1938
kapital	64,81	100,00
pogonska snaga	66,—	100,00
radna mesta	53,08	100,00
tvornice	46,91	100,00

Iz ovoga pregleda jasno se vidi da su cifre o porastu kapitala najbliže ciframa o porastu pogonskih snaga dok se cifre o porastu radnih mesta bliže ciframa o porastu broja tvornica. Broj tvornica se za dvadeset godina povećao za više od 50%, a broj radnih mesta nešto manje od 50%. Protivno tome povećanje broja pogonskih snaga iznosilo je 34% a kapitala 35,19%. Ovaj paralelizam između tvornica i radnih mesta s jedne i kapitala i pogonskih snaga s druge strane još jednom više dovodi do izražaja tipične crte posleratne industrije: broj novih tvornica bio je dosta velik, što pokazuje značajnu investicionu aktivnost u oblasti preradivačke delatnosti. Tom ak-

tivnošću je mahom rukovao domaći kapitalista koji, u većini slučajeva, raspolaže sitnim i srednjim kapitalom. On nije stoga bio u stanju da podiže preduzeća s velikim mašinskim pogonom, jer takva preduzeća zahtevaju krupne investicije. Umesto toga izgrađen je veliki broj sitnih preduzeća čija proizvodna delatnost je u većoj meri bazirana na ljutskoj radnoj snazi nego na pogonskoj energiji mašina.

Iz ove činjenice mogu da se izvuku dve konstatacije koje su od neobične važnosti po tržišne odnose industrije: prvo, zbog njenog pretežno radom intenzivnog karaktera, ona je u stanju da apsorbuje relativno visok broj domaće radne snage kod koje se iz godine u godinu javljaju sve veći viškovi usled velike populacije sela; drugo, zbog toga što u novoj industriji dominira živa radna snaga i sitniji kapital, kod nje su mnogo manji uslovi za racionalizaciju i smanjenje proizvodnih troškova nego kod industrije koja je u većem stepenu mehanizovana, usled čega je ona u nepovoljnom položaju u konkurentskoj borbi na spoljašnjem tržištu, što će se videti i u docnijem izlaganju u kome je prikazano učešće industrije u spoljnoj trgovini. Ovim konstatacijama se najbolje ilustruje koliko se uslovi industrijalizacije jedne agrarne zemlje mogu da komplikuju tržišnim odnosima i pod pretpostavkom da se ta zemlja, obzirom na proizvodne faktore, nalazi u najpovoljnijem položaju: jeftina radna snaga i slabo tržište kapitala daju potstreka razvitku baš onih proizvodnih grana u kojima rad dominira dok je uloga kapitala od manjega značaja; s druge strane proizvodi tih grana su u slabijem konkurentskom položaju na svetskom tržištu zato što je kod njih progres u procesu racionalizacije mnogo sporiji nego kod proizvodnih grana gde kapital igra dominantnu ulogu.

40. Porast kapitala je sličan porastu pogonskih snaga. Gore istaknuti paralelizam između investiranog kapitala i pogonske snage, zapaža se, ne samo pri posmatranju čitave industrije, već i pri posmatranju njenih pojedinih grana, što se vidi iz tabele navedene na strani 216.

Od industrija potrošnih dobara, naročito je velika podudarnost između povećanja kapitala i povećanja pogonskih snaga kod onih grana kod kojih je odnos između radnih mesta i pogonskih snaga dosta uravnotežen. Među ove u prvom redu spadaju industrije životnih namirnica: u prehranbenoj petogodišnjem povećanju pogonskih snaga od 17,22% odgovara povećanje kapitala od 16,84%; u ostalim dvema granama ovaj odnos je još tešniji, tako da je u industriji pića povećanje kapitala iznosilo 9,83% prema povećanju pogonskih snaga od 9,78%, dok su u industriji ulja odgovarajuća povećanja iznosila 48,99% odnosno 50,05%.

Karakteristična je ista podudarnost i kod industrije tek-

Upoređenje porasta kapitala s porastom pogonskih snaga odnosno radnih mesta i broja tvornica u periodu 1919—1923, u % prema 1918 god.:

Industrijska grana	Kapital	Pogonska snaga	Radna mesta	Tvornice
1. Prehranbena industrija	16,84	17,22	21,07	25,95
2. Ind. alkoh. i bezalkoh. pića	9,83	9,78	15,68	22,07
3. Industrija duvana	—	—	—	—
4. Industrija ulja	48,99	50,05	18,65	14,28
5. Hemijska industrija	32,82	12,47	69,93	64,79
6. Industrija kaučuka	—	—	—	—
7. Industrija drva	23,75	28,62	30,20	44,14
8. Industrija hartije	38,73	21,60	53,00	65,00
9. Štamparije	36,09	38,29	31,32	40,00
10. Industrija kože	54,53	35,58	72,93	46,94
11. Tekstilna industrija	63,42	52,40	76,89	59,29
12. Proizvodnja konfekcije	17,63	66,09	59,93	100,00
13. Električne centrale	14,20	18,44	8,22	29,23
14. Indust. mineralnih ulja	69,90	10,79	11,95	50,00
15. Indust. nemetalnih minerala	12,54	8,00	14,25	20,32
16. Proizvodnja metala	0,08	0,27	0,21	5,00
17. Prerada metala	56,60	135,95	95,97	71,01
18. Proizvodnja mašina	90,63	195,58	17,62	175,00
19. Ostale	90,26	98,11	11,11	400,00

stila, iako ova ne prestavlja kapitalom intenzivnu vrstu proizvodnje: povećanju pogonskih snaga od 52,40% odgovara povećanje kapitala od 63,42%.

Za razliku od tekstilne industrije, u proizvodnji tekstilne konfekcije porast kapitala je iznosio 17,63% dok je povećanje pogonske snage bilo 66,09%. Ova razlika postaje jasnija ako se povećanje pogonskih snaga dovede u vezu s povećanjem radnih mesta odnosno brojem tvornica. Prvo od njih iznosi 59,93% a drugo 100,—% — dakle i jedno i drugo je vrlo znatno. Što je povećanje ovih triju elemenata, u procentima izraženo, bilo znatno više od povećanja kapitala, iako bi obzirom na njen radom intenzivan karakter, trebalo očekivati da povećanje tvornica i radnih mesta bude proporcionalno veće od povećanja kapitala i pogonske snage, razlog leži u tome što je ova proizvodna grana u prvim poratnim godinama bila još vrlo mala. Ako bi se gornja četiri elementa u 1918 god. izrazila u apsolutnim brojevima, videlo bi se da je cifra o kapitalu bila znatno veća od ostalih triju zbog same prirode fenomena koji kroz nju dolazi do izražaja. Kako je ova godina uzeta kao 100, to su ostala tri fenomena u procentima rapidnije rasla no što je rastao kapital, jer se ovaj obračunava po mnogo široj osnovi.

Sličan proizvodnji konfekcije je i slučaj s industrijama prerade metala i proizvodnje mašina. I kod jedne i kod druge povećanje pogonskih snaga je bilo veće od povećanja kapitala, ma da za to ne postoje neki opravdani razlozi. Opravdanje može da leži samo u tome što su i ove grane, po broju preduzeća, bile male u 1918, tako da je osnova, prema kojoj je računato povećanje, kod kapitala bila znatno veća nego kod pogonskih snaga.

Od ostalih industrijskih grana pomenuta tesna veza između porasta kapitala i porasta pogonskih snaga zapaža se kod industrije drva, industrije hartije i industrije nemetalnih minerala. Kod prve je porast kapitala bio nešto niži od porasta pogonskih snaga, što dolazi kao posledica radom intenzivnog karaktera njene delatnosti. U drugim dvema on je međutim bio veći; u industriji hartije taj odnos je 38,73:21,60 a u industriji nemetalnih minerala 12,54:8,—.

Porast investiranog kapitala u hemijskoj industriji u punoj meri pokazuje njen karakter kapitalom intenzivne proizvodne delatnosti: dok je broj njenih tvornica porastao za 64,79% a broj radnih mesta za 69,94% (dakle više i od samog broja tvornica), povećanje kapitala je iznosilo samo 32,82%, usled čega ni povišenje broja pogonskih snaga nije moglo da bude veće od 12,47%. Ove cifre pokazuju da je prvi posleratni period pružao izuzetno povoljne uslove za razvitak hemijske industrije, jer je domaće tržište bilo dovoljno prostrano a pored toga i dovoljno zaštićeno od inostrane konkurencije. Usled toga je došlo do velikog porasta broja tvornica ali tome porastu nije mogao da sleduje odgovarajući porast investiranog kapitala, zbog slabog domaćeg tržišta kapitala. Kod nje su se u najvećoj meri razvile baš one proizvodne delatnosti u kojima značajnu ulogu igra ljutska radna snaga, iako je to kapitalom a ne radom intenzivna vrsta proizvodnje.

41. Porast kapitala po proizvodnim granama. Što se tiče odnosa između pojedinih industrijskih grana, obzirom na petogodišnji porast njihovih investicija, iz prednje tabele se vidi da su one u najvećoj meri porasle u industriji proizvodnje mašina, industriji prerade metala i u industriji mineralnih ulja. Visok procenat novih investicija kod ovih grana ipak ne bi smeo da se preceni, jer su one sve tri u 1918 bile dosta male po broju preduzeća a i danas još nisu dostigle taj stepen svoga razvitka da mogu da se uvrste u red najvažnijih proizvodnih delatnosti.

Od navedenih triju mnogo značajnije je povećanje kapitala u tekstilnoj industriji i u industriji kože, iako je ono procentualno nešto manje. U prvoj ono iznosi 63,42% a u drugoj 54,53%. Ovo pokazuje da je napredak tih dveju grana, koji je već ranije bio dovoljno istaknut, bio stvaran ne samo obzirom

na broj tvornica, radnih mesta i pogonskih snaga već i obzirom na količinu investiranog kapitala.

Sličan ovim dvema bio je i napredak industrije hartije i štamparija, iako malo slabiji. Kod prve se investirani kapital povećao za 38,73% a kod drugih za 36,09%.

Najslabiji procentualni priraštaj kapitala imale su prehranbena industrija (16,84%), industrija pića (9,83%), industrija nemetalnih minerala (12,54%) industrija drva (23,75%) i industrija proizvodnje metala (0,08%).

Mali procenat investicija kod prehranbene u stvari ne pruža realnu sliku napretka ove industrijske grane. Ona je već u 1918 god. bila, po broju tvornica, najveća proizvodna grana tako da su i njene investicije bile znatno veće od investicija ostalih grana. Otuda i nove investicije izražene u % prema 1918, izgledaju znatno manje no što su u stvari.

Slabo povećanje kapitala u industriji pića posledica je njenog slabog napretka u ovom periodu. Od kapitala, pogonskih snaga, radnih mesta i tvornica procentualan priraštaj ovih poslednjih je najveći i iznosi 22,07%. Iz odnosa ovog procenta prema procentu novih investicija vidi se da su novopodignute tvornice bile malog i osrednjeg kapaciteta.

Razlog slabog povećanja kapitala u industriji prerade nemetalnih minerala leži u tome što su preduzeća s najkrupnijim kapitalom u ovoj industrijskoj grani bila podignuta pre 1918 godine. To su uglavnom preduzeća cementne industrije. U ovom periodu su napredovale većinom ciglane, čiji investirani kapital spada u red kapitala srednje veličine.

Slab napredak industrije proizvodnje metala postaje jasan kad se ima u vidu karakter ove proizvodne delatnosti. Ona naime ne poznaje mali tip poslovanja. Podizanje jedne visoke peći vezano je s izdatkom od nekoliko desetina miliona dinara. Da bi se izvršila ovako velika investicija, potrebno je obezbediti tržište za dobivene proizvode i osigurati uslove amortizovanja investiranog kapitala. Ako je domaće tržište dovoljno prostrano, njega treba osigurati od inostrane konkurencije, jer će domaći proizvodni troškovi biti verovatno viši od troškova u inostranstvu. U slučaju, ako je domaće tržište nedovoljno prostrano, njega je potrebno proširiti preko granice, pri čemu se imaju osigurati konkurentski uslovi u inostranstvu i sl. Pored toga, za investiranje u ovu industrijsku granu, još jedna činjenica igra vrlo značajnu ulogu: ovo nije industrija finalnih proizvoda već samo proizvodnja jedne primarne sirovine. Pored uslova potrebnih za njen razvitak, neophodno je da postoje povoljni uslovi za razvitak svih onih preradivačkih industrija koje tu sirovinu prerađuju ili doraduju. Od kakvog je značaja ovaj faktor vidi se otuda što su jugoslovenskoj metalurškoj industriji postavljeni širi temelji tek u 1937-38 godini — dakle, dve dece-

nije posle Ujedinjenja. Do toga je došlo blagodareći činjenici da su se privredne prilike u zemlji toliko izmenile da je sirovinim metalima (specijalno gvožđu) osigurano tržište u zemlji.

42. Porast investicija po banovinama. Ako se posmatra porast industrijskih investicija u čitavoj Državi, vidi se da je on, u odnosu na tri ostala fenomena (tvornice, radna mesta, pogonska snaga), bio dosta velik: dok je povećanje tvornica u % prema stanju u 1938 bilo 16,47 za čitavu zemlju, povećanje kapitala dostiže gotovo istu cifru i iznosi 16,54. Ovaj osetan priraštaj kapitala bio je utoliko značajniji što je porast radnih mesta bio znatno veći od porasta pogonskih snaga (20,14:12,76). Po pojedinim banovinskim područjima investicije su se povećale na sledeći način.

Porast investicija u periodu 1919—1923 u % prema stanju u 1938 god. i njihov ukupan iznos krajem 1923 god., po banovinskim područjima:

Banovina	Povećanje u % prema 1938	Ukupan iznos u 1000 din. krajem 1923
1. U. G. B.	10,76	1,117.770
2. Dravska	21,28	2,013.227
3. Savska	26,36	2,389.770
4. Vrbaska	5,91	541.775
5. Primorska	10,99	837.477
6. Drinska	9,00	860.319
7. Zetska	5,82	64.475
8. Dunavska	12,27	1,778.606
9. Moravska	14,85	801.753
10. Vardarska	22,40	201.934
Jugoslavija	16,54	10,607.106

Od svih banovina Dravska, Savska i Vardarska imale su najveći porast investicija. Kod prve je on iznosio 21,28%, kod druge 26,36% a kod treće 22,40%.

Napredak prvih dvaju područja razumljiv je, kad se ima u vidu struktura njihove privrede. Naglo povećanje potreba posle Svetskog rata stvorilo je u čitavoj zemlji potrebu za intenzivnim investiranjem u proizvodna sredstva kako bi se ponovo uspostavila ravnoteža u odnosu ponude i tražnje industrijskih dobara. Ovoj potrebi mogli su da udovolje prvenstveno oni krajevi koji su imali više mogućnosti za stvaranje novog kapitala sposobnog za investiranje. To su u prvom redu krajevi koji su već dotada bili postigli veći stepen industrijalizacije a među ove spadaju baš Dravska i Savska banovina. Glavni izvor njihovog investicionog kapitala, ukoliko je on stvoren

u okviru domaće privrede¹⁾ leži u njihovoj industrijskoj delatnosti. Proizvodni procesi te delatnosti smenjuju se znatno brže od proizvodnih procesa u zemljoradnji usled čega je kod nje i akumulacija kapitala intenzivnija nego u poljoprivredi. S druge strane češće smenjivanje proizvodnih obrta dovodi i do intenzivnije razmene dobara, što takode ima za posledicu bržu akumulaciju kapitala u trgovini.

Za razliku od ovih dveju banovina, kod kojih je do jačeg investiranja došlo zbog bržeg stvaranja investicionog kapitala usled jačeg proizvodnog efekta dotada već postojeće industrije, u Vardarskoj banovini su relativno visoke investicije rezultat jake sklonosti ka štednji i razvijenog poduzetničkog duha njenog stanovništva. Za kapital koji je investiran u njenu industriju u prvim poratnim godinama, ne bi se moglo reći da je rezultat proizvodne delatnosti dotada već postojeće industrije. On je formiran ili u poljoprivredi ili u trgovini ili u drugoj nekoj privrednoj grani iz koje je posle migrirao u industriju. Ipak se gore navedena cifra o procentualnom porastu kapitala u ovoj banovini ne bi smela da preceni obzirom na slab stepen njene industrijalizacije. Za njen industrijski razvitak sa sigurnošću se može tvrditi da je u ovom periodu bio znatno slabiji od razvitka Dravske i Savske banovine, iako se do toga zaključka ne bi došlo u slučaju kad se pode od procenta investiranog kapitala.

Pored ovih triju, značajniji su napredak učinile Moravska i Dunavska banovina.

Povišenje kapitala pod prve, takode se ne sme da preceni zbog njenog pretežno agrarnog karaktera.

Znatno slabiji priraštaj kapitala Dunavske od priraštaja Savske i Dravske banovine, iako je ona uvrštena u red industrijski naprednijih krajeva, posledica je naročite strukture njene industrije. Najveći broj njenih preduzeća pripada mlinskoj industriji koja ne traži naročito velike investicije. Povećanje broja tvornica u ovom periodu je bilo procentualno skoro isto kao i povećanje kapitala (12,87%). Iz ovoga se vidi da je investiranje od strane sitnog privrednika bilo još dosta slabo, jer se njegova kupovna snaga tek počela da oporavlja od poremećaja, prouzrokovanih ratom i od monetarnih potresa.

Sva ostala upravna područja učinila su slabiji napredak na polju industrijalizacije od onih koja su gore pomenuta. U. G. B. povećala je svoje investicije za 10,76%, Primorska banovina za 10,99% a Drinska za 9,06%. Najslabije investicije su bile u Vrbaskoj (5,91%) i Zetskoj banovini (5,82%).

¹⁾ U ovom periodu je znatan broj industrijskih preduzeća doselio iz inostranstva u Jugoslaviju, što je došlo kao posledica povlačenja novih državnih granica.

b) Period 1924—1928

43. Smanjenje iznosa novih investicija. Ako se zanemari nešto slabiji intenzitet, investiranje u ovom periodu ima skoro iste karakterne osobine kao i u prethodnom: velika podudarnost između povećanja investiranog kapitala i povećanja pogonskih snaga, značajniji napredak baš onih proizvodnih grana, koje su i u prethodnom periodu imale relativno veći priraštaj kapitala, od ostalih grana itd. Razlika postoji samo u rasporedu novih investicija po banovinama o čemu će docnije biti reči.

O podudarnosti između povećanja investicija i povećanja pogonskih snaga govore dosta jasno i cifre iznete u sledećoj tabeli.

Upoređenje porasta kapitala s porastom pogonskih snaga po industrijskim granama u periodu 1924—1928 godine:

Industrijska grana	Kapital	Pogonska snaga
1. Prehranbena industrija	7,66	11,86
2. Ind. alkoh. i bezalkoh. pića	5,26	7,66
3. Industrija duvana	—	—
4. Industrija ulja	33,73	25,63
5. Hemijska industrija	17,14	7,10
6. Industrija kaučuka	81,15	160,00
7. Industrija drva	11,00	18,00
8. Industrija hartije	0,64	0,56
9. Štamparije	9,43	20,96
10. Industrija kože	8,33	15,17
11. Tekstilna industrija	33,71	47,50
12. Proizvodnja konfekcije	21,22	9,45
13. Električne centrale	11,04	4,33
14. Indust. mineralnih ulja	—	—
15. Indust. nemetalnih minerala	9,79	5,61
16. Proizvodnja metala	0,14	0,11
17. Prerada metala	50,89	45,19
18. Proizvodnja mašina	1072,13	500,88
19. Ostalo	561,29	616,98

Ne uzimajući u obzir proizvodnju mašina i industriju obuhvaćenu grupom »ostale«, čiji napredak ne može da se prati posmatranjem relativnih brojeva, u svima drugim granama je i priraštaj kapitala i priraštaj pogonskih snaga bio znatno slabiji nego u prethodnom periodu. Ova pojava je utoliko karakterističnija što je porast tvornica u ovom periodu bio malo slabiji nego u prethodnom. Ako se uporedi prosečan porast ovih triju faktora u prethodnom i ovom periodu izražen u % prema stanju u 1938 god., dobija se sledeći odnos:

P o v e ć a n j e

Period	kapitala	pogonskih snaga	tvornica
1) 1919 — 1923	16,54 ⁰ / ₀	12,76 ⁰ / ₀	16,47 ⁰ / ₀
2) 1924 — 1928	6,70 ⁰ / ₀	4,74 ⁰ / ₀	13,45 ⁰ / ₀

Broj novih tvornica se smanjio sa 16,47% na 13,45%. Uporedo s tim došlo je do smanjenja investiranog kapitala sa 16,54% na 6,70%, tako da je njegov pad bio trostruko veći od pada procenta novih tvornica. Zbog ovog naglog smanjenja novih investicija, moralo je da dode do još jačeg smanjenja procenta novih pogonskih snaga, zato što je njihovo povećanje tesno vezano s povećanjem investiranog kapitala.

44. Povećanje investicija po industrijskim granama. Od pojedinih industrijskih grana, kao i u prethodnom periodu, najznačajnije povećanje kapitala su imale tekstilna industrija, industrija prerade metala, industrija ulja i donekle hemijska industrija. Ma da su kod svih tih proizvodnih delatnosti investicije nešto opale, one i u ovom periodu ipak dostižu dosta visoku cifru: u tekstilnoj 33,71% prema stanju u 1918 god., u industriji prerade metala 50,89%, industriji ulja 33,73% a u hemijskoj 17,14%.

Za razliku od navedene četiri grane, industrija kože, industrija hartije i industrija mineralnih ulja u prethodnom periodu su imale vrlo velik procentualan porast kapitala dok je on u ovom periodu znatno opao tako da u industriji hartije iznosi svega 0,64%, industriji kože 8,33% a u industriji mineralnih ulja uopšte nije bilo povećanja. Upoređenjem ovoga porasta s ranije iznetim porastom tvornica gornji niski procenti postaju jasniji.

U industriji mineralnih ulja, kao što nije bilo povećanja tvornica, isto tako nije bilo ni povećanja investiranog kapitala. Do ovoga dolazi, kako zbog tržišnih razloga tako i zbog samog karaktera investicija te grane. Kao industrija proizvodnje metala, tako ni ova ne poznaje tip malog poslovanja već zahteva vrlo krupne investicije. Dok je kapacitet domaćeg tržišta pružao povoljne uslove za ukamaćenje investiranog kapitala, strani kapital, koji je jedini i mogao u većim količinama da se plasira u jednu proizvodnu delatnost, pokazivao je veliki interes za ovu vrstu proizvodnje. To interesovanje je bilo baš u prethodnom periodu u kome su investicije u ovu proizvodnu granu porasle za 69,90%¹⁾. Završetkom toga perioda jugoslovensko tržište derivata mineralnih ulja je bilo zasićeno. Nove investicije nisu više imale izgleda na uspeh. Ukoliko je do njih ipak došlo u dvama docnijim periodima, one nisu izvršene zbog stvarnih potreba tržišta već iz nekih drugih razloga.

¹⁾ Godine 1921 podignuto je Jugoslovensko Shell d. d., s postrojenjima u Capragu.

Slabo povećanje investicija u industriji hartije takode je posledica malog kapaciteta nacionalnog tržišta. Ovo se vidi i iz toga što je porast njenih tvornica u ovom iznosio 20,—%, dok je porast kapitala bio ispod 1%. Nova preduzeća predstavljaju sitnu proizvodnu delatnost preradivačkog karaktera u kojoj dominantnu ulogu igra ljudska radna snaga (porast radnih mesta je iznosio 3,29% prema porastu pogonskih snaga 0,56%).

Sličan, ali nešto veći bio je napredak industrije kože u kojoj je kapital porastao za 8,33%, dok je porast tvornica iznosio 30,61% iz čega izlazi da novopodignuta industrija predstavlja sitni ili osrednji tip preduzeća.

Kod svih ostalih grana industrije došlo je do smanjenja procenta novih investicija slično napred iznetom smanjenju procenta novih tvornica.

45. Investicije po banovinama. Ako se posmatra porast kapitala po banovinama, vidi se da se njegov teritorijalni raspored znatno razlikuje od rasporeda u prethodnom periodu.

Raspored novih investicija po banovinama izražen u % prema stanju u 1938 god. i njihov ukupan iznos krajem 1923 odnosno 1928 god.:

Banovina	Povećanje 1919-1923	Ukup. iz- nos u 1000 din. kra- jem 1923	Povećan 1924-1928	Ukup. iz- nos u 1000 din. kra- jem 1928
1. U. G. B.	10,76	1,117.770	4,24	1,183.498
2. Dravska	21,28	2,013.227	8,53	2,215.577
3. Savska	26,36	2,389.770	6,76	2,583.435
4. Vrbaska	5,91	541.775	3,38	561.994
5. Primorska	10,99	837.477	2,38	861.470
6. Drinska	9,06	860.319	4,43	905.366
7. Zetska	5,82	64.475	47,79	151.188
8. Dunavska	12,27	1,778.606	6,39	1,917.426
9. Moravska	14,85	801.753	5,89	854.570
10. Vardarska	22,40	201.934	12,04	245.177
Jugoslavija	16,54	10,607.106	6,70	11,479.701

Za razliku od prethodnog perioda, u kome su najveći progres učinile Dravska i Savska banovina, u ovom razdoblju se oseća izvesno nivelisanje u pogledu novih investicija kod svih banovina. Izuzev Zetsku, u kojoj je porast kapitala bio 47,79% ali koji nema velikog značaja obzirom na slab stepen njene industrijalizacije, kod svih drugih banovina taj porast je bio dosta ujednačen. Među njima na prvom mestu je Vardarska sa 12,04%, posle koje se redaju Dravska, Savska, Dunavska, Moravska itd.

Iz ovog ujednačenog ali relativno slabog povećanja novih investicija može se zaključiti da je investicioni kapital u ovom periodu u većoj meri bio domaćeg porekla nego u prethodnom. Godine piveknog prosperiteta omogućile su jačanje kupovne snage kod svih domaćih privrednika. Investiranja u industrijsku proizvodnu delatnost bila su uslovljena uglavnom dvema okolnostima: privrednim bogastvom svakog pojedinog kraja i štedljivošću njegovog stanovništva. Kod Savske, Dravske i Dunavske banovine prvi faktor je igrao značajniju ulogu dok je u Vardarskoj do jasnog izražaja došla naklonost njenog stanovništva ka štednji.

c) Period 1929—1933

46. Povećana investiciona aktivnost. Pri ranijem izlaganju porasta pogonskih snaga, naglašeno je da su se industrijska preduzeća, podignuta u ovom periodu, razlikovala od dotada postojećih većim stepenom racionalizacije. Usled ovoga je priraštaj pogonskih snaga bio veći od priraštaja radnih mesta, iako su u svim drugim periodima radna mesta rasla proporcionalno brže. Ova pojava još u jačoj meri dolazi do izražaja ako se, uporedo s ciframa o porastu pogonskih snaga, radnih mesta i broja tvornica, posmatraju još i cifre o porastu kapitala. U odnosu na prethodni period smanjio se procenat novih tvornica s 13,45% na 13,13% a procenat radnih mesta sa 11,30% na 9,40%. Medutim, protivno ovome, procenat pogonskih snaga se povećao s 4,74% iz prethodnog na 13,87% u ovom periodu. Uporedo s ovim i procenat investicija se, u odnosu na prethodni period, povećao: dok su tada one iznosile 6,70% ukupnih investicija u 1938 godini, sada iznose 8,75%, tako da u novim preduzećima značajniju ulogu igra mašinski pogon i mašinska postrojenja od ljutske radne snage, usled čega i veće mogućnosti za sprovođenje racionalizacije.

U cilju da se pruži slika o tome kakav je bio ovaj porast po pojedinim granama, u pregledu na strani 225 je dato upoređenje porasta kapitala i pogonskih snaga u prethodnom i u ovom periodu.

Od svih industrijskih grana, manje povećanje investicija no u prethodnom periodu imale su samo industrija pića, industrija ulja, hemijska industrija, štamparije i tekstilna industrija. Sve su one, sem hemijske, radom intenzivne proizvodne delatnosti pa i pored svega toga kod njih je došlo do slabijeg povećanja njihovih pogonskih snaga no što im je bilo povećanje u prethodnom periodu.

Medutim hemijska industrija, koja predstavlja kapitalom intenzivan tip proizvodnje, imala je znatnije povećanje pogonskih snaga, ne samo u odnosu na pogonske snage u prethod-

Porast kapitala i pogonskih snaga po industrijskim granama u % prema stanju u 1918 godini:

Industrijska grana	Period 1924-1928		Period 1929-1933	
	Kapital	Pog. snaga	Kapital	Pog. snaga
1. Prehranbena industrija	7,86	11,86	9,38	11,35
2. Ind. alkoh. i bezalkoh. pića	5,66	7,66	4,71	6,03
3. Industrija duvana	—	—	—	—
4. Industrija ulja	33,73	25,63	20,71	18,91
5. Hemijska industrija	17,14	7,10	10,50	201,80
6. Industrija kaučuka	81,15	160,00	—	—
7. Industrija drva	11,00	18,00	11,03	16,12
8. Industrija hartije	0,61	0,56	17,97	12,98
9. Štamparije	9,43	20,96	5,38	16,90
10. Industrija kože	8,33	15,17	11,08	19,68
11. Tekstilna industrija	33,71	47,50	26,46	28,55
12. Proizvodnja konfekcije	21,22	9,45	35,45	30,90
13. Električne centrale	11,04	4,33	15,93	15,03
14. Indust. mineralnih ulja	—	—	3,24	13,16
15. Indust. nemetalnih minerala	9,79	5,61	18,55	6,11
16. Proizvodnja metala	0,14	0,11	0,25	0,18
17. Prerada metala	50,89	45,19	232,32	25,91
18. Proizvod. mašina i motora	1072,13	500,88	311,53	103,54
Prosečno	10,32	7,12	12,47	21,18

nom, već i na investirani kapital u ovom periodu. Ovaj je porast u velikoj meri doprineo da je procenat o ukupnom povećanju pogonskih snaga u ovom periodu bio veći no u prethodnom. Pogrešno bi ipak bilo tumačiti da je racionalizacija u ovoj industrijskoj grani toliko daleko napredovala da se s povećanjem kapitala od svega 10,50% kapacitet njenih mašina povećao za 201,80%. Racionalizacija je neosporno doprinela ovom naglom povećanju pogonskih snaga ali glavni njegov razlog ipak leži u činjenici da u ovaj period pada osnivanje nekoliko većih preduzeća hemijske industrije sa značajnim kapacitetom mašina radilica, za čije iskorišćenje je potreban i veliki broj pogonskih snaga.

Pored gore iznetih, i u industriji drva, industriji prerade metala a donekle i u prehranbenoj industriji porast pogonskih snaga bio je manji, dok je porast kapitala bio veći u ovom no u prethodnom periodu. Na osnovu ovoga odnosa mogao bi da se donese zaključak protivan onome koji je gore istaknut, naime da se ovaj period od ostalih naročito odvaja po stepenu racionalizacije postignutom kod novopodignutih preduzeća. Međutim, kad se pobliže osmotre gornje cifre, vidi se da je istaknuta razlika minimalna: industrija prerade metala je još relativno mala, tako da njen priraštaj, makakav bio, nije u stanju, u značajnoj meri da izmeni sliku celokupne industri-

je; u prehranbenoj industriji, koja je inače velika, ne postoji značajna razlika ni u povećanju priraštaja kapitala, ni u smanjenju priraštaja pogonskih snaga; drvna pak industrija, koja predstavlja radom neobično intenzivan tip poslovanja, po prirodi svoje delatnosti, ne pruža velike mogućnosti za provođenje racionalizacije.

Kod svih ostalih grana, kako porast pogonskih snaga tako i porast investicija, je bio veći od porasta u prethodnom periodu. U industriji hartije investicije su porasle za 17,97% prema 0,61% dok je povećanje pogonskih snaga iznosilo 12,98% prema 0,56% u prethodnom periodu. U industriji kože je ova razlika nešto blaža ali ipak dosta osetna u korist ovoga perioda.

Mnogo značajniji je odnos između porasta investicija u ovom i prethodnom periodu u industriji tekstilne konfekcije: porastu od 21,22% iz prethodnog perioda, odgovara u ovome porast od 35,45%. Ovaj kapital je međutim tako investiran u mašine i postrojenja da je on doveo do povećanja pogonske snage potrebne za iskorišćenje punog kapaciteta postrojenja za 30,90% dok je odgovarajuće povećanje u prethodnom periodu iznosilo svega 9,45%. Neosporno da je do ovakvog odnosa između priraštaja kapitala i priraštaja pogonskih snaga došlo, pored ostaloga, i zbog povećane racionalizacije u ovoj grani.

Sličan ovom bio je i odnos između povećanja kapitala i povećanja pogonskih snaga kod električnih centrala: dok je priraštaj kapitala iznosio 15,93%, prema 11,04% iz prethodnog perioda, povećanje pogonskih snaga je bilo 15,05% prema 4,33% u prethodnom periodu. Ove cifre su, kako za kapital, tako i za pogonsku snagu, vrlo značajne, budući da centrale, po svom broju i proizvodnoj snazi, predstavljaju jednu od najjačih industrijskih grana. Povećana racionalizacija u toj grani doprinela je u znatnoj meri stvaranju ranije istaknutog odnosa između povećanja kapitala i povećanja pogonskih snaga, do koga je došlo, pored ostalog, zahvaljujući i povećanoj racionalizaciji pri investiranju u ovom periodu.

Ovo što je gore navedeno za proizvodnju konfekcije i električne centrale ne bi u punoj meri moglo da se primeni na industriju prerade nemetalnih minerala. Kod nje se kapital, u odnosu na prethodni period, skoro udvostručio. Međutim procenat pogonskih snaga neznatno se povećao prema prethodnom periodu (5,61% u prethodnom, a 6,11% u ovom periodu). Kako je ovo pretežno radom intenzivna proizvodna grana, može se pretpostavljati da su relativno velike investicije, koje su u ovom periodu unete u tu industrijsku granu, plasirane na taj način da je njima u znatno većoj meri povećan broj radnih mesta (povećanje 11,95%) no što je bilo povećanje pogonskih snaga.

47. Investirani kapital po banovinama. Povećanje investiranog kapitala po pojedinim banovinskim područjima u ovom periodu pruža jednu sliku koja se znatno razlikuje od one u prethodnom periodu, što se vidi i iz sledećeg pregleda.

Povećanje investiranog kapitala po banovinama u % prema stanju u 1938 god. i njegov ukupan iznos krajem 1928 odnosno 1933 god:

Banovina	Povećanje 1924—1928	Ukupan iznos u 1000 din. krajem 1928	Povećanje 1929—1933	Ukupan iznos u 1000 din. krajem 1933
1. U. G. B.	4,24	1,183.498	20,51	1,501.491
2. Dravska	8,53	2,215.577	5,05	2,335.052
3. Savska	6,76	2,583.435	7,08	3,786.643
4. Vrbaska	3,38	561.994	5,13	592.775
5. Primorska	2,38	861.470	12,47	987.376
6. Drinska	4,43	905.366	4,75	953.598
7. Zetska	47,79	151.188	10,39	170.028
8. Dunavska	6,39	1,917.426	8,71	2,106.666
9. Moravska	5,89	854.570	5,49	899.663
10. Vardarska	12,04	245.177	15,25	299.945
Jugoslavija	6,70	11,479.701	8,75	12,633.236

Od svih upravnih područja najveći porast kapitala je imala U. G. B. kod koje je povećanje, prema stanju u 1938 iznosilo 20,51% dok je porast u prošlom periodu bio svega 4,24%. Ovako nagli porast investicija može da se objasni time što je ovaj period obuhvatio privrednu krizu s dubokom privrednom depresijom, koja je prouzrokovala strukturne poremećaje u celokupnom privrednom organizmu.

Potreba za preorijentacijom nametala se u svim privrednim granama, negde u jačoj negde u slabijoj meri. Ona je najviše dolazila do izražaja u onim krajevima gde su privredni odnosi bili najsloženiji. Među te krajeve spada svakako i U. G. B. Zahvaljujući velikom broju stanovnika skupljenih na relativno malom prostoru, ona je brzo razvila svoj privredni život i uputila ga u svima pravcima. Novčana sredstva, koja su u doba prosperiteta cirkulisala u neproizvodnim privrednim granama gde su, uz vremenski kratke obrte, postizavala dosta visoke zarade, u mnogo slučajeva su, bilo zbog naglog konjunktturnog obrta, bilo zbog nesigurnih monetarnih prilika, bila prinudena da se povuku u privredne grane u kojima će biti vezana za trajna materijalna dobra. Ovo je naročito bio slučaj sa sredstvima koja su cirkulisala na tržištu elastične tražnje. Najsigurnije privredne delatnosti bile su za njih one proizvodne grane tražnja čijih dobara je najmanje elastična.

Na području U. G. B. su skoro sve industrije takve, obzirom na veliki broj potrošača i njihovu kupovnu snagu koja je znatno jača od kupovne snage ostalih krajeva zemlje. Otuda je i došlo do toga da je na njenom području bio velik porast investicija s velikim porastom tvornica što je znak da je njena industrija, u ovom periodu, učinila značajan napredak ali da su novopodignuta preduzeća osrednjeg proizvodnog kapaciteta.

Od naročitog je značaja da je procenat novih investicija u Dravskoj banovini znatno opao u odnosu na nove investicije u prethodnom periodu. Ova banovina je od svih krajeva dostigla najveći stepen industrijalizacije. Ona je još pre Ujedinjenja podigla sve one proizvodne grane, koje su imale za cilj podmirenje potreba lokalnih potrošača. Industrija, koju je ona posle Svetskog rata podizala, bila je ili industrija namenjena izvozu ili pak industrija koja je imala da podmiruje potrebe potrošača onih krajeva zemlje koji su još u najvećoj meri očuvali svoj agrarni karakter. Na potrošnju tih krajeva moglo se računati samo u vremenu kad je njihova kupovna snaga ojačavala, tj. kada je celokupna nacionalna privreda bila u poletu. Isto tako industrije koje su radile za izvoz, mogle su s tim izvozom da računaju samo u vremenu intenzivne međunarodne razmene. Nastankom opšte privredne krize, došlo je do jakih poremećaja u spoljnoj trgovini a s njom ujedno i u izvozu industrijskih proizvoda. Kupovna snaga unutrašnjih potrošača je znatno opala, čime je opao i najveći deo potrošnje dobara čija je tražnja bila elastična. Podmirivane su mahom samo potrebe dobrima neelastične tražnje. Te potrebe međutim podmiruju u najviše slučajeva lokalne industrije, ma kako dotični kraj industrijski bio slabo razvijen.

Karakteristično je, u vezi s gore navedenim, da su baš u ovom periodu procentualno najveće povećanje investicija imale Vardarska, Zetska i Primorska banovina koje su industrijski najnerazvijenije. Osrednji kapitalisti i poslovan svet, koji je imao uložena novčana sredstva u neku drugu privrednu delatnost, povlačio je svoj kapital i unosio ga u one industrijske grane čija tražnja dobara se nije mnogo smanjila i čija dobra su u najviše slučajeva namenjena lokalnoj potrošnji. U Dravskoj banovini međutim nisu mogle da se vrše takve investicije baš zbog toga što su industrije te vrste u njoj bile podignute davno pre krize.

Sličan Dravskoj, bio je slučaj i sa Savskom banovinom, iako u znatno slabijem obliku. Njene nove investicije doduše nisu manje od investicija u prethodnom periodu ali one nisu ni znatno veće od njih. Zahvaljujući mnogo većem broju svojih lokalnih potrošača i manjem stepenu industrijalizacije no što je u Dravskoj, ova banovina je uspela da u istoj meri poveća svoje investicije kao i u prethodnom periodu, iako to povećanje nije bilo znatno.

Kod svih drugih upravnih područja, javilo se, negde u većoj, negde u manjoj meri ali svugde jače no u prethodnom periodu, povećanje investiranog kapitala. Za sve njih važe iste one primedbe koje su gore učinjene u pogledu investicija u Vardarsoj, Zetskoj i Primorskoj banovini: sve su one — izuzev Dunavsku — još u početnom stadiumu industrijskog razvitka, tako da još ne raspolazu ni industrijom koja proizvodi dobra neelastične tražnje, namenjena lokalnoj potrošnji. Stoga je industrija ove vrste u periodu krize u tim banovinama bila pribežište za sve one kapitale koji su bili plasirani u poslove podložne jakim konjunkturnim fluktuacijama.

d) Period 1934—1938

48. Osetno smanjenje novih investicija. Kao što je već, pri ranijem izlaganju porasta tvornica, radnih mesta i pogonskih snaga, naglašeno, ovaj period je period u kome je došlo do vrlo osetnog smanjenja investiranja u industriju. Iako je prethodni period bio period privredne depresije, njegove investicije kapitala su iznosile 8,75% dok u ovom periodu, koji važi kao period privrednog oporavljanja, investicije iznose svega 13.20% ukupnih investicija koje su u industriji postojale krajem 1938 god.

Do ove ovako osetne razlike u ciframa moglo je da dode iz dvojakog razloga: ili zbog nekog nedostatka statističke prirode ili stvarno zbog nekih poremećaja privrednog karaktera. Što se tiče statističkih nedostataka, ranije je već naglašeno da je vrlo teško posmatrati industrijske investicije u jednom periodu koji se bliži momentu posmatranja, jer se u tom slučaju gotovo redovno dešava da su investicije novih preduzeća samo delimično obuhvaćene, budući da vreme investiranja traje dosta dugo i često pada u dva razna perioda statističkog posmatranja. Medutim kad bi se radilo samo o nedostatku statističke prirode, konstatovanje toga nedostatka ne bi bilo teško, jer bi on u svim industrijskim granama bio približno isti. To medutim u ovom periodu nije slučaj: investicije su istina u svim granama niže nego u prethodnom periodu ali je kod nekih porast kapitala bio jedva osetan, dok se kod drugih smanjenje prema ranijim periodima jedva može da zapazi što se vidi i iz pregleda datog na strani 230.

Navedene cifre pokazuju jedan dosta oštar prelom u razvitku pojedinih proizvodnih grana: industrije, koje su u ranijim periodima uvek imale vrlo značajan napredak, kao što su industrija životnih namirnica, hemijska, drvna i industrija kože, znatno su smanjile svoje investicije u ovom periodu. Jedino je proizvodnja tekstila od svih njih imala osetniji porast kapitala. Protivno prvima četirima, industrijske grane, koje su još u po-

Povećanje investiranog kapitala u periodu 1934—1938 u procentima prema stanju u 1918 god.

Industrijska grana	Povećanje investicija
1. Prehranbena industrija	4,12
2. Ind. alkoh. i bezalk. pića	2,52
3. Industrija duvana	—
4. Industrija ulja	1,06
5. Hemijska industrija	3,47
6. Industrija kaučuka	96,74
7. Industrija drva	3,08
8. Industrija hartije	3,45
9. Štamparije	2,15
10. Industrija kože	3,73
11. Tekstilna industrija	16,62
12. Proizv. konfekcije	3,82
13. Eletk. centrale	1,32
14. Ind. mineralnih ulja	1,34
15. Ind. nemetal. minerala	2,91
16. Proizvodnja metala	3,17
17. Prerada metala	30,42
18. Proizv. mašina	155,16
19. Ostale	—

četnoj fazi svoga razvitka i koje samo delimično podmiruju potrebe domaćih potrošača, imale su relativno veće investicije od ostalih. To su u prvom redu industrija proizvodnje mašina, industrija prerade metala i industrija kaučuka. Kod prve porast kapitala iznosi 155,16%, kod druge 30,42% a kod treće 96,74%.

Navedene cifre, koje se odnose na tri poslednje grane, ma da ne smeju da se precene, zbog toga što su ove industrije još nedovoljno razvijene, svojim odstupanjem od procentualnog povećanja investicija u ostalim proizvodnim granama, postaju vrlo simptomatične za dalji razvitak industrije. Obzirom da su one jedine grane kod kojih nije došlo do zastoja u investiranju, može se pretpostavljati da je njihov napredak bio favorizovan povoljnim uslovima koji su postojali i na tržištu kapitala i na potrošačkom tržištu, dok su ti povoljni uslovi u jačoj ili slabijoj meri nedostajali svim drugim proizvodnim granama.

49. Potrošačko tržište kao faktor industrijalizacije. Potrošačko tržište bilo je glavni faktor koji je, od Svetskog rata pa do početka ovoga perioda, omogućivao povoljan razvitak svih industrija potrošnih dobara, nekih više nekih manje. Najveći deo preduzeća, koja su podizana u ranijim periodima, upravljen je bio na podmirenje potreba domaćih potrošača supstituišući postepeno stranu proizvodnju ili bar ne dozvoljavajući joj da proširi svoju delatnost na domaćem tržištu. Bilo da se radilo o industriji životnih namirnica, bilo o industriji obuće i odeće,

ili o ostalim značajnijim proizvodnim granama, sve su one bile upućene na podmirenje potreba širokih domaćih potrošačkih krugova. Dok je kupovna snaga ovih krugova rasla, te industrije su se nesmetano razvijale iz godine u godinu.

Prvi osetniji prelom, koji je nastao u industrijskom razvitku, bio je u 1929 godini usled nastupanja opšte privredne krize. Kupovna snaga potrošača naglo je opala. Mnoge proizvodne delatnosti osetno su zastale s novim investiranjima. To su bile one grane koje su proizvodile pretežno za seoskog potrošača, što je očevidan znak da su zastoje u investicijama došli kao posledica poremećaja na potrošačkom tržištu. Međutim, na tržištu kapitala izgleda da nije bilo takvih poremećaja koji bi prouzrokovali zstoje u investiranju. Grane, koje proizvode u većoj meri za varoškog potrošača imale su u tome periodu osetniji porast investicija nego u periodu koji mu je prethodio, iako je ono bio period privrednog prosperiteta. Iz ovoga se vidi da je na tržištu kapitala došlo samo do izvesnog preorijentisanja u pogledu vrsta proizvodnih delatnosti u koje se investiralo dok u intenzitetu investiranja nije došlo ni do kakvog slabljenja; smanjene su samo investicije u one grane koje su proizvodile za potrošače sa najslabijom kupovnom snagom dok su povećane u onim koje proizvode za potrošače s jačom kupovnom snagom. Kako je broj ovih potrošača relativno mali, to je i investiranje, posmatrano u čitavoj industriji kao celini, bilo manje no u ranijim periodima.

50. Kapital kao faktor industrijalizacije. U ovom periodu, čiji početak može da se obeleži kao period privrednog oporavljanja, novi momenti dolaze do izražaja: ne samo da kupovna snaga domaćih potrošača nije ojačala u tolikoj meri da investicionoj aktivnosti dá onaj polet koji je ona imala u prvim poratnim godinama, već je i na tržištu kapitala došlo do trenja koja su usporila intenzitet novog investiranja. Krajevi privredno najnapredniji imali su relativno manji porast investicija od onih koji su privredno slabiji što je znak da se i u njima, pored problema tržišta, u sve većoj meri postavljao problem stvaranja investicionog kapitala. Investicije su vršene jedino u blizini većih varoških centara koji raspolažu većim krugom potrošača i jačom kupovnom snagom, što se delimično može da vidi i iz tabele date na strani 232.

U ovoj tabeli dve cifre naročito padaju u oči: to su cifre o porastu kapitala u Vardarskoj banovini i o njegovom porastu na području U. G. B. Ovaj poslednji je bio veći no u ijednom drugom upravnom području. Važno je istaknuti da je i u prethodnom periodu porast u ovim dvama područjima bio najveći.

Da je do relativno jačeg investiranja došlo na području U. G. B. nego u ostalim krajevima, ima da se pripíše dvema

**Porast investicija po banovinama u periodu 1934—1938 god.,
u % prema stanju u 1938 god.:**

Banovina	Porast investicija
1. U. G. B.	3,13
2. Dravska	1,46
3. Savska	2,80
4. Vrbaska	1,09
5. Primorska	2,17
6. Drinska	6,17
7. Zetska	6,29
8. Dunavska	3,07
9. Moravska	1,43
10. Vardarska	16,48
Jugoslavija	3,20

okolnostima: prvo, boljem kvalitetu potrošača i drugo, većim mogućnostima stvaranja investicionog kapitala. Obzirom na varoško stanovništvo, koje živi na njenom području, prva okolnost je nepobitna činjenica. Međutim druga okolnost kod ovog područja ne može u toj meri da dode do izražaja u kojoj dolazi kod Vardarske banovine, zbog toga što ne može da se utvrdi da li su nove investicije u većoj meri favorizovane jakom kupovnom snagom lokalnih potrošača ili obilnijim finansijskim sredstvima. Kod Vardarske banovine ona se mnogo vidnije ocrta.

Iz čitavog dosadanjeg izlaganja se videlo da Vardarska banovina spada u red krajeva industrijski najnerazvijenijih. Ni druge njene neindustrijske privredne grane nisu naročito razvijene. Prema tome, kupovna snaga njenog potrošača ni u kom slučaju ne može da bude znatno veća — ako nije čak i manja — od kupovne snage potrošača u ostalim krajevima. Međutim, i pored takve kupovne snage, investicije u industriju u ovoj banovini su bile znatno veće no u ostalim krajevima. Te investicije su favorizovane većom mogućnošću stvaranja investicionog kapitala čiji je osnov veća naklonost stanovništva ovih krajeva ka štednji.

51. Upoređenje teritorijalne raspodele krajem 1938 s raspodelom krajem 1918 godine. Kao rezime ovoga izlaganja o intenzitetu investiranja u industriju kroz dve poslednje decenije, interesantno je da se izvrši upoređenje teritorijalne raspodele kapitala na početku i na kraju ovoga perioda.

Od svih upravnih područja kod U.G.B., Savske, Zetske i Vardarske banovine povećao se procenat kapitala, koji na njih

Investirani kapital u industriji u 1918 odnosno 1938 god.,
u % po banovinama i u 1000 dinara:

Banovina	1918		1938	
	u % po banovin.	u 1000 dinara	u % po banovin.	u 1000 dinara
U. G. B.	11,26	951.152	11,89	1,551.150
Dravska	17,86	1,509.037	18,18	2,374.933
Savska	19,34	1,633.980	21,99	2,870.028
Vrbaska	5,99	506.314	4,60	599.291
Primorska	8,60	726.501	7,74	1.009.206
Drinska	9,09	768.311	7,80	1.016.900
Zetska	0,64	53.906	1,39	181.538
Dunavska	17,89	1,511.752	16,67	2,176.884
Moravska	7,89	666.214	7,00	916.036
Vardarska	1,44	121.481	2,75	359.628
Jugoslavija	100,00	8,448.648	100,00	13,055.594

otpada, uporedo s napred iznetim povećanjem procenta tvornica koji im od ukupnog broja pripada. Kod Dravske banovine je takode povećan procenat kapitala, iako joj je smanjen procenat tvornica. Obrnuto tome, nasuprot ranije istaknutom povećanju procenta tvornica u Primorskoj i Moravskoj banovini, procenat njihovih investicija je smanjen. Najzad u Dunavskoj, Drinskoj i Vrbaskoj banovini smanjen je i procenat investicija i procenat tvornica.

Značajno je da se istakne da su sve te promene u teritorijalnoj raspodeli investicija bile neznatnije prirode. Obzirom da su one izvršene u periodu od dve decenije, može se smatrati da industrijski razvitak nijednog od upravnih područja nisu favorizovale ni naročite privredne ni naročite neprivredne okolnosti.

Osetniji porast broja tvornica bio je na području U.G.B. i taj porast je nešto malo povećao i njen procenat kapitala. O privrednim faktorima koji su favorizovali napredak ovog područja ranije je bilo reči. Pored toga su i neprivredni faktori igrali izvesnu ulogu pri stvaranju njegove industrije, među kojima politički (politički centar države), vojni i slično.

Sličan napretku U.G.B. bio je i napredak Vardarske banovine za koji ima da se zahvali proizvodnoj aktivnosti i štednji njenog stanovništva. U čitavoj ostaloj Državi u neznatnoj meri se izmenio odnos između investicija pojedinih banovina, iz čega može da se zaključi da se ni odnos između njihove proizvodne snage nije u velikoj meri izmenio.

V GLAVA

KONCENTRACIJA I INTEGRACIJA U PROIZVODNJI

1. KONCENTRACIJA PROIZVODNIH SRETSTAVA

1. U industriji se ne zapaža tendencija ka koncentraciji. Analizom osnovnih elemenata industrijskih preduzeća i posmatranjem njihove evolucije kroz vreme od dve decenije, dobila se opšta slika o tendencijama posleratnog razvitka jugoslovenske industrije kao celine. Na osnovu upoređenja porasta broja tvornica, radnih mesta, pogonskih snaga i kapitala investiranog u nepokretnosti i postrojenja, došlo se do zaključka da industrija, podignuta po završetku Svetskog rata, pokazuje jaku tendenciju ka usitnjavanju. Za svega dve decenije porast tvornica je u tolikoj meri išao ispred porasta radnih mesta, pogonskih snaga i investiranog kapitala, da njihov međusobni odnos, za posmatranih dvadeset godina pruža sledeću sliku.

Godina	Broj radnih mesta koja dolaze na 1 tvornicu	Br. pogonskih snaga koje dolaze na 1 tvornicu u K. S.	Iznos kapitala koji dolazi na 1 tvornicu u 1000 din.
1918	94,33	333,35	4.554,52
1923	96,31	294,50	4.232,68
1928	91,71	257,53	3.776,72
1933	87,04	256,48	3.551,65
1938	83,50	237,34	3.207,42

Bilo da se pode od broja lica koja mogu da uposle, bilo od iznosa pogonske snage koja im je potrebna sa stavljanje u pogon svih mašina, bilo od kapitala koji je investiran u njihova postrojenja i nepokretnosti, nova posleratna preduzeća su, po svojoj proizvodnoj sposobnosti, znatno iza onih koja su se krajem Svetskog rata zatekla na jugoslovenskoj teritoriji. Ma da je industrija, kroz tih dvadeset godina, učinila osetan progres, kod nje se ne zapažaju nikakve tendencije ka koncentrisanju proizvodnih sretstava. Mnogi od razloga ovakve evolucije već su napred uzgred isticani i na ovom mestu bi, kao rezime, trebalo pomenuti se svega onoga što je ranije rečeno

o tome i isto upotpuniti u toj meri da se jasno ilustruje industrijska struktura i sa ovog stanovišta.

Okolnosti koje uopšte dovode do koncentrisanja proizvodnih sretstava odnosno do njihovog horizontalnog organizovanja vrlo su različite. One počinju s raso-etničkim osobinama, obuhvataju razne ekonomske pogodnosti i završavaju se s čisto tehničkim napretkom.

Jugoslovenska privreda u ovome pogledu pruža vrlo šaroliku sliku: od najjednostavnijeg tipa preduzeća, koje u većoj meri ima karakter zanatske radionice nego karakter industrije, susreće se serija različitih varijanti horizontalnog organizovanja, dok se ne dode do vrlo složene proizvodnje, slične onoj u industrijski razvijenim zemljama. Tendencija ovoga procesa uočiće se ako se on posmatra kroz duže vreme. U periodu od 20 godina ona je u sve većoj meri skretala ka sitnom tipu proizvodne delatnosti. Za ovo su bile od presudnog značaja kvalitativne osobine jugoslovenske sredine, koje se ogledaju u karakteru tržišta, osobinama poduzetničkog duha, mogućnostima finansiranja itd.

2. Nedostatak tržišta kao sredstvo koje ometa koncentraciju proizvodnih sretstava. Jugoslovenska industrija — specijalno njena preradivačka delatnost — upućena je najvećim delom na nacionalno tržište. Zemlja je pristupila industrijalizovanju u vremenu kad je njeno najneposrednije susedstvo uveliko već razvilo svoju industriju. Njena novopodignuta preduzeća su, u odnosu na strana već amortizovana, bila inferiorna ne samo na spoljašnjem već često i na unutrašnjem tržištu. Izvoz je uspevao najčešće tamo gde se radilo o snadevanju inostrane proizvodne delatnosti sirovinama ili polufabrikatima namenjenim preradi i doradi; finalni proizvodi su se u izvozu javljali samo kao retki slučajevi.

Specifične osobine unutrašnjeg tržišta takode su povukle uske granice koncentraciji proizvodnih sretstava. Iz analize njegove strukture vidi da ono može da bude ili tržište polufabrikata, koje sukcesivne industrije treba da prerade odnosno dorade, ili tržište luksuznih i ovima sličnih dobara ili pak tržište artikala neophodnih za rad i egzistenciju. O proizvodnim sredstvima, naročito mašinama, rede će biti reči u vezi s pitanjem mogućnosti proširenja unutrašnjeg tržišta.

Proizvodnja polufabrikata namenjenih preradi od strane sukcesivnih industrija, teško je mogla napredovati oslanjajući se na tržište kao glavnu polugu svoga razvitka. Dok je zemlja još u jednoj od početnih faza industrijskog razvitka, ona teško može da stvara samostalne industrije a da ove ne proizvode dobra namenjena definitivnom konzumu. Inače tržište polufabrikata lakše će moći da se formira u slučaju kad je već osigurana sopstvena prerada jednog dela tih polufabrikata: industrija sirovog gvožđa moći će da se razvije i proširuje radeći

za tržište tek nakon toga što je osigurala početni rentabilitet preradom ili doradom toga gvožđa u sopstvenoj režiji sve do finalnih potrošnih dobara; industrija emaljiranja, tek nakon toga što je emaljiranjem u sopstvenoj režiji osiguran početni rentabilitet itd.

Struktura tržišta luksuznih ili njima sličnih dobara takode malo može da doprinese koncentraciji kapitala. Ono, kao i ostala, ima nacionalnu obojenost, jer s izvozom luksuznih proizvoda i industrijske zemlje samo s teškoćama mogu da računaju. S druge strane broj njihovih potrošača u zemlji je mali, prvo zbog malog broja stanovnika a drugo zbog niskog životnog standarda i kupovne snage potrošača. Ova okolnost je uostalom glavna prepreka i za podizanje onih industrija koje ne mogu da se smatraju luksuznim ali čiji proizvodi su namenjeni potrošnji viših krugova — industrija putničkih automobila, industrija radio aparata takode sve do najnovijih dana, kada se pristupilo podizanju fabrike u Pančevu.

Karakterne osobine tržišta neophodnih potrošnih dobara su: relativno velik broj potrošača i relativno slaba njihova kupovna snaga. Ove okolnosti, udružene, ne favorizuju mnogo razvitak potrošnje koja bi mogla da dovede do koncentracije kapitala. Takvoj tendenciji stoji na putu još jedna prepreka čijim isticanjem će biti objašnjene mnoge dosada iznete pojave; to je razlika u ukusima i navikama potrošača. Veliki broj potrošača dobara neelastične tražnje s različitim ukusima i navikama pretvara to veliko tržište u veliki broj malih tržišta koja, ma da su zadržala karakter neelastičnosti u tražnji, nisu u stanju da omoguće izgradnju krupne industrije u kojoj bi došlo do šire koncentracije kapitala. Posleratna preduzeća su, usled ove osobine, predstavljala najčešće sitan tip proizvodne delatnosti, koja, tek što je iskoračila iz obima zanatske proizvodnje, ali jedva da je zakoračila u industrijsku. U mnogim slučajevima, specijalno u drvnoj i prehranbenoj industriji, preduzimački duh sitnog privrednika je odigrao značajnu ulogu. Medutim uticaj navika potrošača može i ovde da se zapazi. On je pak znatno vidniji u onim granama koje proizvode razne sprave i alate namenjene upotrebi u poljoprivrednoj proizvodnji. Najveći broj industrija ovih proizvoda, ma da su njihove godišnje proizvedene količine dosta velike, nije mogao mnogo da se udalji od malog ili osrednjeg tipa preduzeća. Iznad toga su se dizale samo one koje su pristupile kombinatornoj proizvodnoj delatnosti uporedo s artiklima koji se od ovih bitno razlikuju i po svojoj tržišnoj upućenosti, i po elastičnosti tražnje i po kupovnoj snazi njihovih potrošača. Inače u domenu isključive produkcije poljoprivrednih alata one nisu mogle da stvore veći tip proizvodnog poslovanja zbog razlike u navikama potrošača. Tipovi motika idu na stotine; gotovo svako veće mesto u inače agrarnom kraju ima svoj specijalni tip sa svojim nazivom —

požarevačke, zaječarske, sremske, medumurske itd. Sličan je slučaj i sa drugim alatima i poljoprivrednim priborom: kolske osovine, ma da jednostavne namene, proizvode se u stotinama raznih tipova. Pri ovakvoj proizvodnji teško je razviti preduzeće velikog kapaciteta, jer se za svaki od tipova koji se troše može da javi lokalni konkurent, koji će još u većoj meri da zadovolji lokalne navike i ukuse. Kod kosa, srpova, motika, lopata itd. lokalni konkurenti su takode česta pojava.

3. Poduzetnički duh i proizvodna koncentracija. Posleratna industrija ističe se ne samo po usitnjenosti svojih preduzeća već i po njihovoj raznovrsnosti. U procesu industrijalizacije, poduzetnički duh sitnog privrednika je na dvojak način dolazio do izražaja: na jednoj strani on je davao impulsa izgradnji novih preduzeća sve dotle dok tržište artikala koje su ona proizvodila, nije postalo zasićeno. To je slučaj s drvnom i prehranbenom industrijom. Na drugoj, on je prelazio s artikla na artikal apsorbujući tako redom heterogena lokalna tržišta: trikotaže, kožne izrade a delimično i električna energija u Sloveniji. I kroz jedan i kroz drugi od ovih procesa taj duh ometa koncentraciju proizvodnih sretstava.

U slučaju prehranbene i drvne industrije reč je o uprošćenim proizvodnim procesima za čije upoznavanje nije potrebno naročito prethodno privredno obrazovanje. Malo samoinicijative i osrednje mogućnosti stvaranja investicionog kapitala u seoskom gazdinstvu, podigli su najveći deo vojvodanske industrije. Slični su rezultati i u Južnoj Srbiji gde jak poduzetnički duh, uz dosta slabe mogućnosti stvaranja kapitala, izgrađuje sličnu industriju. Prednosti koje industrijski način poslovanja pruža nad poljoprivrednim, daju impulsa svim onim sitnim štedišama i kapitalistima koji su u stanju da stvore minimalna investiciona sredstva i da pristupe industrijskoj proizvodnoj delatnosti. Granice njihovog proširivanja su u mogućnostima proširenja tržišta a ove su vrlo uske zbog slabe kupovne snage potrošača. Veći tip preduzeća ove vrste mogao je da se podigne samo tamo gde je ono moglo da računa s proširenjem tržišta preko granice.

Razvijeniji poduzetnički duh privrednika Slovenije a delom i Južne Srbije nije se zadržao na ovim industrijama koje su, iako s artiklima široke potrošnje, brzo postale zasićene, usled uprošćenosti proizvodnog procesa i preimućstava koje one pružaju u odnosu na poljoprivrednu proizvodnu delatnost. Njihova investiciona aktivnost je prenetna na složenije grane proizvodne delatnosti, kao što su tekstil, koža, jednostavnije vrste hemijske industrije (laneno ulje, firnajz, boje, lakovi, tutkalo), električna energija i t. d. Prelazeći ovako s jednog na drugo od nezasićenih tržišta, preduzimljivost ovih privrednika je doprinela da se na svakom od njih javi veći ili manji broj konkurentskih proizvođača koji nisu mogli da računaju s velikim proši-

renjem proizvodne delatnosti naročito u slučajevima kad je ona bila upravljena na produkciju svega nekoliko srodnih artikala. Do jače koncentracije proizvodnih sretstava u ovakvim slučajevima takode je teže moglo da dode.

4. Snabdevanje investicionim kapitalom i koncentracija u proizvodnji. Upoređenje preduzeća podignutih posle Svetskog rata s onima koja su dotada postojala u zemlji po veličini kapitala investiranog u nepokretnosti i postrojenja, dolazi se do konstatacija koje postaju simptomatične za usitnjenost posleratne industrije: najveći broj novih tvornica predstavlja preduzeća sa relativno malom investicijom. Broj krupnijih preduzeća isčezava pored ovih mnogobrojnijih sitnih. Ako se ude još i dalje u analizu cifara, konstatovaće se da velika preduzeća, ukoliko se ona uopšte osnivaju u periodu po svršetku Svetskog rata, padaju najvećim delom u prve poratne godine, naime u period do 1924. U docnijim godinama ona su retkost a tipična novopodignuta industrijska preduzeća su ona osrednjih ili čak i posve malih investicija.

Investiranje vršeno prvih godina po završetku Svetskog rata ne predstavlja izgrađivanje industrije prouzrokovano novopojavljenim ekonomskim potrebama u strogom smislu reči. Ratna uništavanja su istina povećala potrebe za repariranjem ali bi se teško moglo tvrditi da se novopodignutim preduzećima za duže vreme otvaralo prostranije potrošačko tržište no što je bilo ono koje je industrija pojedinih jugoslovenskih pokrajina imala do kraja rata. Njihova intenzivna izgradnja nije u tolikoj meri imala svoga osnova u strukturnim potrebama nacionalne privrede u kolikoj je bila posledica konjunkturnih prilika: na jednoj strani naglo i za kratko vreme iskrsele potrebe koje je trebalo zadovoljiti u cilju što skorijeg likvidiranja posledica rata; na drugoj monetarna nesigurnost i težnja da se kapital u što većoj meri plasira u ekonomska dobra bilo koje vrste. Ta težnja se oseća i kod novčanih zavoda čije poslovanje nema uopšte ničega zajedničkog sa proizvodnim poslovanjem.

Konjunkturna crta ovoga investiranja može da se zapazi još bolje ako se vreme pre 1925 uporedi s vremenom posle te godine. Tada je doneta nova carinska tarifa kojom je industriji pružena veća zaštita no što je bila dotadanja. Da je investiranje do ove godine bilo prouzrokovano istinskim obiljem finansijskih sretstava i velikim i dugotrajnim potrebama a ne nesigurnim monetarnim prilikama, ono bi, pod višom zaštitom, moralo da se produži još intenzivnijim tempom no dotada. Ovaj tempo međutim sve više opada. Banke, koje su pre toga bežale od „obilja“ finansijskih sretstava, dolaze u sve veće teškoće da odgovore svojim obavezama. Znatan broj proizvodnih preduzeća, koja su one podigle, ili prelazi u ruke drugih sopstvenika ili čak obustavlja i rad. Broj novoosnovanih ve-

likih preduzeća sve je manji. Industrija nailazi na sve veće teškoće u pogledu snabdevanja neophodnim finansijskim kapitalom.

Industrija koja se oslanja na inostrano tržište kapitala a podizana je posle 1925 godine, vršila je investiranje samo do mere kojom je mogla da zadovolji potrebe unutrašnjeg tržišta. Pokriće tih potreba uvozom robe iz inostranstva obavljalo se dosta teško obzirom na visinu zaštite. Umesto uvoza robe, u toku prvih nekoliko godina, posle 1925, nastaju godine intenzivnog uvoza fabrika. Po veličini investicija one nisu otkakale od osrednjih i malih preduzeća podignutih domaćim kapitalom, jer njihova namena nije bila izgradnja proizvodne delatnosti, koja bi jednog dana mogla da istupi i na spoljašnje tržište, već jedino podmirenje unutrašnjih potreba, zaobilazanjem visine carinske zaštite.

Unutrašnje tržište finansijskog kapitala nije takode pružalo povoljne mogućnosti za industrijske investicije većeg obima. Industrija, kao proizvodna delatnost, imala je na tome tržištu jake konkurente u drugim neproduktivnim granama. Plasmanu kapitala u građevine davalo se preimućstvo nad plasmanom u industriju, jer se prvi vršio s manje rizika i obezbeđivao sigurnu rentu. Pored toga, sitni štediša imao je široke mogućnosti da, uz zelenaški interes, ustupi svoj kapital potrošačima.¹⁾

Ovakvi uslovi finansiranja, bilo spolja bilo iznutra, ne stvaraju velike mogućnosti za koncentraciju kapitala širih razmera. Ukoliko je do nje dolazilo, ona nije bila posledica ni povoljnih finansijskih, ni povoljnih tržišnih okolnosti. Moglo bi se čak tvrditi da je pre došla kao rezultat i nepovoljnih finansijskih i nepovoljnih tržišnih prilika. Mnoge novčane ustanove, koje su se bacile na industrijsko investiranje, u cilju da se obezbede protiv nesigurnosti monete, dospele su i u finansijske i u tržišne teškoće čim su se monetarne prilike u zemlji stabilizovale. One su često velikim novčanim zavodima na koje su se oslanjale i koji su im pomagali da se izvuku iz finansijskih teškoća, morale da ustupaju veći deo svojih akcija. U rukama ovih velikih novčanih ustanova, na taj način, našla se skoncentrisana većina akcija raznih industrijskih preduzeća koja su pripadala neobično heterogenim vrstama proizvodnje. Samo ovakvim procesom u industrijskom investiranju u prvim poratnim godinama može da se objasni ona heterogenost u proizvodnoj delatnosti skoncentrisana u rukama jedne jedine firme. Naša najveća industrijska preduzeća koja raspoložu sa 10 do 20 tvornica, odala su se tako raznolikim vrstama proizvodne

¹⁾ U vezi s ovim pitanjem vrlo interesantnu sliku pruža analiza seljačkih dugova iz koje se vidi da su dugovanja seljaka drugim seljacima — verovatno uz vrlo visok interes — bila isto tako značajna kao i dugovanja novčanim ustanovama.

delatnosti da je između njih vrlo teško naći bilo šta zajedničko. Tu se nalazi istodobno i pekara i strugara i ciglana i razne industrije hemijskih proizvoda, zatim mlin, kamenolom, električna centrala i t .d. Koncentracija je došla spontano a prouzrokovana je neredovnim privrednim prilikama i osustvom privrednog plana, bilo da se radi o opštem planu industrijalizacije zemlje, bilo o planu pojedinaca privrednika po kome su oni imali da izvrše investiranje svojih finansijskih sretstava u proizvodnu delatnost.

5. Tehnički razvitak i proizvodna koncentracija. Pogrešno bi bilo smatrati da su nepovoljne tržišne prilike, nepovoljni uslovi finansiranja i nizak stepen privrednog obrazovanja u toj meri mogli da utiču na proces koncentrisanja proizvodnih sretstava da ga potpuno ometu i otklone iz industrijskog proizvodnog organizma. Dejstvo nepovoljnih ekonomskih okolnosti u znatnoj meri je ublaženo uticajem tehničkog napretka i novih metoda proizvodne delatnosti. Neke industrije, a one su dosta česta pojava, mogu da rade s rentabilitetom samo u slučaju ako postignu jedan minimalni kapacitet proizvodnje. Tehnički uslovi rada i sticaj proizvodnih okolnosti kod njih su takvi, da je svaki rad ispod toga minimalnog kapaciteta nerentabilan i stavlja proizvođača u nepovoljan konkurentski položaj prema ostalim proizvođačima u zemlji ili eventualnoj konkurenciji iz inostranstva. Ukoliko više se proizvodni proces bliži prirodnoj materiji, utoliko je redovitija pojava koncentracije ove vrste.

Ekstraktivna industrija predstavlja tipičnu proizvodnu delatnost gde je koncentrisanje proizvodnih sretstava normalna pojava. Od preko 150 rudnika, koji su kod nas u eksploataciji, malo ih je koji predstavljaju tip malog proizvodnog poslovanja. Čak i oni što ih nazivaju malima, takvi su samo u upoređenju s istovetnim ekstraktivnim preduzećima dok su oni, u odnosu na preduzeća neke od preradivačkih grana industrije, dosta veliki. Priroda rada ovde zahteva investicije koje u znatnoj meri prevazilaze investicije u mnogim granama preradivačke industrije. Proizvođač, pre no što pristupi ekonomski korisnom radu, mora da povede borbu s prirodom, pri čemu ima da se savladaju mnoge teškoće skopčane sa znatnim finansijskim izdacima. Istraživanje minerala, ispitivanje veličine rudnih polja, bušenje, utvrđivanje veličine nalazišta i t .d., sve su to radnje koje zahtevaju investiranja pre no što je sirovina ušla u fazu laboratorijskih opita. Posle ovoga slede laboratorijski opiti, opiti u drugim već postojećim fabrikama, nakon čega se pristupa prvom proizvodnom investiranju. Okolnost da se u većini rudnika rad obavlja pod zemljom ima za posledicu da su pripremni radovi za eksploataciju takode vezani za značajne finansijske izdatke: bušenje okna, kopanje galerija, oblaganje, instalisanje postrojenja za crpljenje vode, instalisanje postrojenja za prečišćavanje vazduha, postavljanje rudarskih postrojenja

za osvetljenje, postrojenja za transport minerala i t .d. Na obavljanje ovako obimnih poslova uz velike finansijske izdatke, pre no što nastane mogućnost bilo kakvog amortizovanja unetog kapitala, domaći — najčešće sitni — kapitalista jedva može i da pomišlja. Usled tih velikih finansijskih izdataka, svi srednji i veliki rudnici ili su u eksploataciji inostranih rudarskih društava ili ih eksploatiše sama Država. Ovo je još jedan vidan znak da je oskudica u domaćim finansijskim sredstvima jedna od važnih smetnji kako za industrijalizaciju uopšte tako i za koncentraciju kapitala.

Po tehničkim uslovima rada i obzirom na veličinu investicija, ekstraktivnoj proizvodnji se najviše bliži metalurška industrija. Bez obzira na ekonomske pogodnosti za koncentraciju proizvodnih sretstava, nju nameće sama tehnika proizvodnje metala. Bilo da se radi o topljenju metala u visokim pećima, bilo o njihovom rafiniranju Besemerovim, Martinovim ili elektrolitičkim procesom, njihovu produkciju je nemoguće danas postaviti na modernu osnovu bez velikih investicija. Sama postrojenja za proizvodnju sirovog metala (peći sa pripadajućim postrojenjima), s kapacitetom koji osigurava minimalan rentabilitet, zahtevaju investiciju od 20 do 30 mil. dinara. Ako se ovima dodaju još i postrojenja za rafinisanje, investicioni kapital će da dostigne i cifru od 50 miliona. Preduzeća s ovakvim investicijama znatno otskaču od prosečnog tipa jugoslovenskih industrijskih preduzeća. Ona su u stanju da apsorbuju više stotina (ona velika i više hiljada) radnika a za pogon svih postrojenja potrebna im je pogonska snaga od nekoliko hiljada K. S. Prosečna tvornica u 1938 mogla je međutim da apsorbuje svega 83,50 radnika a za pogon svih postrojenja bila joj je potrebna pogonska snaga od svega 237,34 K. S.

Ovakav minimalan početni kapacitet, s relativno velikom koncentracijom kapitala ne odgovara ni jugoslovenskom tržišnom kapacitetu niti pak mogućnostima finansiranja sopstvenim sredstvima. Preduzeća ove vrste koja su sada aktivna, postala su u naročitim momentima i zahvaljujući specijalnim okolnostima koje su iziskivale njihovo podizanje.

Od 6 topionica gvožđa sa 8 aktivnih visokih peći do pre nekoliko godina postojale su svega 3 sa 4 peći: Državna željezara Vareš sa 2 peći, Rudarsko udruženje talionica Zrinjska Gora u Bešlincu sa jednom i Talionica željeza Topusko sa jednom. Sva tri ova preduzeća, od kojih je najveće bilo Vareš, zatekla su se na jugoslovenskoj teritoriji sa danom Ujedinjenja i ona potiču još iz XIX veka. U okviru novostvorene nacionalne privrede njima se nisu pružale naročito povoljne okolnosti za budući razvitak. Državna željezara Vareš bila je u najpovoljnijem položaju, jer je organizovala kombinatni rad proizvodnje i prerade metala (topionica gvožđa i livnica gvožđa i čelika). Protivno ovome topionica Bešlinac, koja je obustavila

rad još u 1910, ponovo je proradila tek 1935 godine. Ni topionica u Topuskom nije bila u znatno povoljnijem položaju: preduzeće je prvih godina posle rata bilo pod prinudnom upravom Države, posle čega je izvršena njegova nacionalizacija pod vodstvom „Slovenske banke“. Posle nekoliko godina ono je bilo prisiljeno da obustavi rad (1925) i proradilo je tek u 1927 a uskoro potom je prešlo u ruke Kranjske industrijske družbe, da bi posle nekoliko godina produžilo rad pod samostalnim vodstvom.

Iz načina rada ovih triju topionica jasno izlazi da jugoslovenska nacionalna privreda, kroz čitavo to vreme, nije raspolagala dovoljnom apsorpcionom sposobnošću da bi omogućila rentabilno amortizovanje metalurških preduzeća i s minimalnim početnim kapacitetom. Ovo će još u jačoj meri da se uoči ako se ima u vidu da od 4 valjaonice, koje su u zemlji postojale do pre nekoliko godina, nijedna nije proizvodila sirovo gvožđe za sopstvene potrebe već su se snabdevale preko tržišta. Jedna od njih — Kranjska industrijska družba — koja je pre rata predstavljala veliki proizvodni koncern, mirovnim ugovorom je tako izdeljena da su joj preduzeća potpala pod tri razne države: u Italiji je ostala visoka peć, u Jugoslaviji valjaonica, dok su ostala preduzeća pripala Austriji. Pored svih nezgoda koje su joj ovim prouzrokovane, ona je gotovo punih 20 godina produžila rad snabdevajući se sirovim gvoždem preko tržišta. Neosporno da su glavni razlozi za ovo ležali u nepovoljnim izgledima za amortizovanje tako velikih investicija kakve je zahtevala izgradnja postrojenja za topljenje gvožđa.

Za poslednjih nekoliko godina prilike na jugoslovenskom tržištu metala su se u toj meri izmenile da su one prouzrokovale radikalnu promenu u industriji gvožđa. Potrebe za gvoždem, naročito javne potrebe, naglo su porasle. Željezara Vareš i Industrija gvožđa Zenica, koja je raspolagala s 4 pruge: za valjanje, fuzionirale su se u zajedničko akcionarsko društvo Jugoslovenski čelik, čiji glavni akcionar je Država; Kranjska industrijska družba je u kratkom vremenu podigla dve visoke peći; u Majdanpeku je takode sagrađena jedna visoka peć (društvo „Sartid“) malog kapaciteta za rad na drveni ugalj. Najzad osma visoka peć je podignuta u Capragu i ona je proradila u najnovije vreme.

Iz same okolnosti da se, posle dvadesetinu godina, pristupilo jednoj ovako intenzivnoj izgradnji gvozdene industrije, proizlazi da je nju mogla da favorizuje jedino radikalna promena koja je nastala na tržištu. Usled te promene, pristupilo se intenzivnoj izgradnji visokih peći i postrojenja za rafiniranje metala, ma da su drugi uslovi (sem tržišnih) za razvitak ove industrije ostali i dalje nepovoljni. Oskudica u kapitalu nije dozvolila da se u ovim novim investicijama privatni privrednici angažuju u značajnijoj meri. Kod najvećeg preduzeća ove vr-

ste (Jugoslovenski čelik a. d.) Država je postala glavni akcionar. Jedino je Kranjska industrijska družba, koja je dotada u velikoj meri bila već razvila kombinatni sistem proizvodnje metalnih i hemijskih proizvoda, bila u stanju da nabavku gvožđa sa tržišta najvećim delom supstituiše sopstvenom produkcijom, u momentu kad je njenim finalnim proizvodima bilo osigurano tržište potrebnog kapaciteta. Izgradnja visoke peći od strane „Sartida“ došla je kao posledica težnje da se preduzeće kod glavne svoje sirovine emancipuje od tržišta, na kojem su se nabavni uslovi sve više komplikovali. Kapacitet ove topionice je toliki da on ne podmiruje uvek ni sopstvene potrebe čirušta. Sve veće teškoće koje su nastale u vezi sa snabdevanjem sirovim gvoždem bile su od uticaja i na podizanje topionice u Capragu: dve valjaonice su bile bez sopstvene produkcije gvožđa; industrija prerade gvožđa (naročito livnice) bila je upućena uglavnom na svega dve male topionice, jer su velike same preradivale najveći deo svoje produkcije; uvoz iz inostranstva je opadao usled konjunktura naoružanja.

Slično iznetoj koncentraciji kapitala u industriji gvožđa nametnutoj tehničkim uslovima produkcije, došlo je do koncentracije proizvodnih sretstava i u ostalim industrijama proizvodnje metala, naročito u industriji bakra i industriji olova. Jedina razlika je u tome što je ovde kapacitet unutrašnjeg tržišta nesravnjeno manji i što su uslovi finansiranja ovde još nepovoljniji. Na taj način glavni pokretač razvitka ovih industrija bilo je povoljno spoljašnje tržište a glavni činilac koji je omogućio koncentraciju proizvodnje jeste volja stranog kapitala da se angažuje u domaću industriju. Usled ratnih prilika plasman bakra i olova, odnosno njihovih koncentrata, na svetskom tržištu vršio se uz sve povoljnije uslove. S druge strane u spoljašnjoj razmeni oni su predstavljali artikule sigurnije od svake devize. Državi je stoga bilo od interesa da pomogne izgradnju ovih proizvodnih delatnosti. Stranom kapitalu je opet bilo u interesu da osigura rentabilan plasman. Na taj način je došlo do izgradnje ovih dveju važnih grana metalurške industrije i do jake koncentracije kapitala u njihovoj proizvodnoj delatnosti. Do te koncentracije ne bi moglo da dode da je ona zavisila od kapaciteta unutrašnjeg tržišta i od mogućnosti finansiranja sopstvenim kapitalom.

Isti razlozi koji su doveli do koncentracije kapitala kod topionica metala bili su od presudnog značaja i za koncentraciju kod valjaonica gvožđa. Od 5 valjaonica, koliko ih svega ima, dve pripadaju preduzećima koja su i po svojoj proizvodnoj sposobnosti i po veličini investiranog kapitala i po broju zaposlenog osoblja najveća u zemlji (Kranjska industrijska družba i Jugoslovenski čelik a. d.). Ostale tri su znatno manje od ovih (Štore, Turnski i Sartid) ali se i kod njih investicije u sama postrojenja za valjanje kreću između 30 i 40 mil. dinara.

Koncentracija kapitala izvršena u ovu vrstu proizvodnje, na taj način, posledica je tehničkih uslova za proizvodnju a ne dolazi kao posledica tendencije za koncentracijom u industriji uopšte. Do novih investiranja je došlo zahvaljujući potrebama unutrašnjeg tržišta ali ono ne bi moglo da se izvede u slučaju da se proizvodna delatnost želela da osloni isključivo na domaći kapital. Učešće ovoga je najveće tamo gde se Država angažovala sopstvenim finansijskim sredstvima. Inače kod ostalih a naročito manjih valjaonica strani kapital igra dominantnu ulogu.

Hemijska industrija spada u onaj red proizvodnih delatnosti gde se javljaju sve varijante preduzeća počev od radionica laboratorijske veličine pa do preduzeća čije investicije ne mogu da se spuste ispod nekoliko desetina miliona dinara. Ovo poslednje je naročito slučaj s velikom hemijskom industrijom. U našoj proizvodnoj delatnosti su ta svojstva hemijske industrije došla takode do izražaja: tamo gde je moguće vodenje malog tipa poslovanja uz rentabilan rad, podignut je znatan broj preduzeća u kojima je preduzimljivost domaćih sitnih kapitalista odigrala značajnu ulogu; obrnuto ovome, kod onih vrsta proizvodnje, koje i za minimalan početni kapacitet iziskuju velike investicije, izgrađen je mali broj preduzeća potrebne veličine i u njima je došlo do jače koncentracije kapitala no što je slučaj kod ostalih. U red ovih vrsta industrije spadaju tvornice sumporne kiseline („Zorka“ u Šapcu i Subotici i „Hrasnik“ u Hrasniku), sode („Solvay“ u Lukavcu), plavog kamena („Zorka“, „Hrasnik“ i „Župa“ iz Župe kod Kruševca), tanina (Gutman u Belišću i Našička u Đurđenovcu), kalcium karbida i cianamida („La Dalmatienne“, „Ruše“), superfosfata („Zorka“ i „Hrasnik“) itd. Nijedna od ovih vrsta proizvodnje nije mogla da se zasnuje na investicijama koje ne prelaze prosečnu investiciju u industriji (u 1938 god. 3.207,42 hilj. din.); nijedna od njih verovatno ne bi bila podignuta bez učešća stranog kapitala. Tržište je u zemlji obezbeđivalo potreban početni kapacitet i strani kapital je koristio prvu zgodnu priliku da imigrira. Naročito u prvim godinama posle rata, kad je tražnja svih dobara, pa i ovih, bila veća no obično, znatan deo gornjih preduzeća je osnovan uz učešće stranog kapitala. Ukoliko više se odmiče od 1918 godine, broj većih preduzeća hemijske industrije sve je redi, tržište postaje sve zasićenije a investiranje je moglo da se vrši samo u slučaju ako je proizvođačima bio osiguran toliki promet dobara koji im je obezbeđivao minimalan početni rentabilitet. Umesto preduzeća velike hemijske industrije, u docnijim godinama se dižu uglavnom farmaceutska preduzeća, preduzeća za proizvodnju prirodnih boja, lakova itd., jer se u njima poslovanja mogu da vode u bilo kome obimu.

6. Ekspanzija stranog kapitala i proizvodna koncentracija. Izneti slučaj favorizovanja koncentracije proizvodnih sretstava

samom tehnikom proizvodnje nije jedini slučaj u kome je, obzirom na strukturu jugoslovenske privrede, bilo moguće da dođe do jače koncentracije kapitala. Pored njega postoje i razne druge varijante u kojima se ona javlja sad u jačem sad u slabijem obliku. Neosporno da je od svih takvih slučajeva najznačajniji onaj gde je koncentracija vezana za ekspanziju stranog kapitala.

Od mnogobrojnih modaliteta pod kojima je došlo do ingeriranja stranog kapitala u jugoslovensku privredu, svakako da je ono bilo najuspešnije onda kad se radilo o artiklu neelastične tražnje i široke potrošnje a za proizvođače postojala mogućnost stvaranja apsolutnog monopola na tržištu. Jedan od tipičnih slučajeva ove vrste je industrija mineralnih ulja. Pre rada sirove nafte, ili nafte već rafinirane i ponovo izmešane, može da se obavlja u preduzećima skoro svakog kapaciteta. Nafta sa derivatima međutim predstavlja artikal neelastične tražnje i široke potrošnje koja pokazuje konstantnu tendenciju ka porastu. Izgradnja preduzeća ove vrste s velikim proizvodnim kapacitetom ima tu prednost što se, pored smanjenja proizvodnih troškova, pružaju izgledi da će se time eliminisati budući konkurenti i za sebe osigurati novi konzumenti čiji broj stalno raste.

Po završetku Svetskog rata u zemlji je postojala svega jedna rafinerija nafte. Po poreklu kapitala ona je bila najtešnje vezana za međunarodnu organizaciju proizvođača ove vrste (razne varijante interesnih zajednica kod svih društava Standard Vacuum Oil Company-a). Ma da je njen kapacitet bio vrlo velik, pored nje je moglo da egzistira još jedno veliko preduzeće uz isto tako rentabilan plasman kapitala. Godine 1921 drugo veliko internacionalno petrolejsko društvo prodire na jugoslovensko tržište stvarajući u zemlji svoju afilijaciju (Jugoslovensko Shell d. d., Caprag) ali bez namere da stupi u konkurentsku borbu s onim preduzećem koje je već postojalo. Umesto borbe između svega dva konkurenta vrlo lako je došlo do sporazuma i stvaranja monopolističkog položaja na tržištu. Na taj način do koncentracije kapitala u ovoj vrsti proizvodnje došlo je iz dvojakog razloga: prvo, zbog toga što je potrošnja artikla u pitanju vrlo neelastična i što se ona stalno povećava; i drugo, zbog toga što su proizvođači želeli da osiguraju sebi celokupno tržište u zemlji sadanje i buduće, kako bi imali slobodne ruke u pogledu određivanja cena.

Iznete tendencije stranog kapitala za ekspanzijom i njihov uticaj na koncentraciju kapitala, mogu da se jave i u drugim oblicima i pod drugim okolnostima. Jedan od takvih slučajeva je ekspanzija u industriji obuće. Kožna industrija predstavlja jednu od proizvodnih delatnosti koje svoje poreklo vode od pre Svetskog rata. U poratnim godinama ona je dopunjena a industrija izrada od kože, naročito industrija kožne obuće, uči-

nila je vrlo značajan napredak, tako da se već posle 1930 godine nalazila pred zasićenošću tržišta. Godine 1931 dolazi do ekspanzije stranog kapitala u ovoj proizvodnoj grani. „Bata“ čijem uvozu je stajala na putu carinska zaštita, pristupio je izgradnji industrije obuće u našoj zemlji. Novim načinom organizovanja proizvodnje, pribegavanjem sistemu proizvodnog integriranja a raspoložuci dovoljnim investicionim kapitalom, on je, za vrlo kratko vreme, zauzeo vodeće mesto na jugoslovenskom tržištu obuće. Svojim popularnim cenama ubrzo je uspeo da eliminiše mnoge sitne proizvođače, naročito one koji su proizvodili za šire slojeve potrošača. Jugoslovensko tržište obuće je nekoliko godina kasnije postalo već potpuno zasićeno. Od 1934, kroz naredne četiri godine, u čitavoj kožnoj industriji nije podignuta nijedna tvornica ni kože ni kožnih izrada. Svojom ekspanzijom „Bata“ nije stvorio monopol na jugoslovenskom tržištu obuće, jer je u zemlji već postojao znatan broj preduzeća ove vrste od kojih su samo neka bila prinudena da obustave rad. Horizontalnom i vertikalnom koncentracijom kapitala on je samo uspeo da spusti nivo cena onih artikala čija potrošnja je najveća i da njihovo tržište pridobije isključivo za sebe.

Između gornjega slučaja i slučaja koncentracije kapitala u industriji cementa postoji izvesna ali ne potpuna sličnost. Unutrašnje tržište je dosta neelastično a potrošnja cementa, ma da po jednom stanovniku vrlo mala, omogućuje relativno velik godišnji promet. Ova industrija je, izuzev svega dve manje tvornice, izgrađena na jugoslovenskoj teritoriji još pre Ujedinjenja. U momentu te izgradnje pred njom je bilo široko austrougarsko tržište, usled čega su podizana preduzeća s velikim proizvodnim kapacitetom. Koncentraciju kapitala ovde su daleko nametnule s jedne strane povoljne tržišne prilike a s druge težnja da se, proizvodnjom u velikim količinama, postigne što veći rentabilitet u proizvodnoj delatnosti. Do podizanja nove industrije posle rata jedva je moglo da dode („Lepenac“ u Đeneral Jankoviću i Indusrija cementa Livno), jer je tržište već postojećom industrijom bilo zasićeno.

Prednje izlaganje o koncentraciji proizvodnih sretstava u industriji moglo bi da se rezimira na sledeći način. Struktura jugoslovenske privrede, ukoliko je reč isključivo o privrednim momentima, nimalo ne favorizuje koncentrisanje kapitala u proizvodnoj delatnosti. Protiv nje govori kapacitet tržišta i navike potrošača, oskudica u finansijskim sretstvima, nisko privredno obrazovanje i t. sl. Ukoliko je ipak do nje došlo, to je bilo ili zahvaljujući težnji stranog kapitala za ekspanzijom i monopolisanjem tržišta ili pak zahvaljujući tehničkim uslovima delatnosti u pojedinim granama proizvodnje. Kad se imaju u vidu ove okolnosti, postaje objašnjiva kako činjenica da je posle prvih nekoliko godina po završetku Svetskog rata (nakon toga

što je izvršeno repariranje ratom oštećenog proizvodnog organizma) pa do 1938 broj novih tvornica konstantno opadao, tako i okolnost da je među tim novim preduzećima iz godine u godinu bilo sve manje onih koja predstavljaju veći tip proizvodnog poslovanja. Ostaje na ovome mestu da se objasni koji razlozi su doveli do onih raznolikih kombinacija heterogenih proizvodnih delatnosti pod vodstvom jedne firme, kakve se susreću gotovo u svima vrstama proizvodnje.

2. INTEGRACIJA U PROIZVODNJI

7. Šta je integracija u proizvodnji i do kojih granica se ona razvila u jugoslovenskoj industriji. »Integracija je, po rečima De Rousiers-a¹⁾, takvo okupljanje komplementarnih proizvodnih delatnosti pod jednim zajedničkim vodstvom, da proizvodi jedne istodobno predstavljaju sirovine namenjene preradi od strane neke od ostalih delatnosti«. Ovo je pojam integracije u užem i najstrožijem smislu reči. Medutim u jednoj privredi, koja se nalazi tek u početnoj fazi industrijalizacije, javljaju se i mnoge druge varijante kombinovanja u proizvodnji od kojih se jedne bliže fenomenu proizvodnog integriranja dok druge pokazuju veće sličnosti s horizontalnim koncentrisanjem proizvodnih sretstava.

Prema kriterijumu statistike Ministarstva trgovine i industrije, „pod tvornicom se podrazumeva tehničko postrojenje sposobno da proizvodi jedan ili više tehnološki srodnih proizvoda, koji, prema našim ekonomskim prilikama, mogu da budu predmet samostalne industrijske proizvodnje“. Po tome kriterijumu i kriterijumima kojima je odvojen pojam industrije od pojma zanata, broj tvornica u industriji, koje su osnovane do kraja 1938 godine, iznosio je 3954 (prema prečišćenom i pregrupisanom stanju statistike 4257). Medutim broj firmi je znatno manji zbog toga što mnoge od njih raspolažu s dve ili više tvornica vršeći na taj način bilo koncentraciju kapitala na način kako je to izneto u prethodnoj tački, bilo integrirajući proizvodnu delatnost uz najrazličitije varijante. Slučajevi ove kombinatorne proizvodnje najčešće se susreću u hemijskoj i metalnoj industriji, industriji kaučuka, zatim drvnoj, prehranbenoj, tekstilnoj i kožnoj industriji, kao i u industriji nemetalnih minerala. Usled nje je došlo do toga da je 3226 tvornica, koje su krajem 1938 godine pripadale gornjim granama, bilo tako podeljeno da je 1586 firmi imalo po jednu tvornicu dok je ostalih 1640 tvornica dolazilo na svega 507 firmi, što znači da je svaka od ovih poslednjih raspolagala sa više od 3 tvornice prosečno. Ako se one svrstaju po grupama: do 2 tvornice, 3 do 5 tvornica, 6 do 10 tvornica i preko 10 tvornica, tada će se dobiti slika njihovog odnosa i odnosa tvornica po glavnim industrijskim granama koja je data na strani 249.

¹⁾ Paul de Rousiers, »Les grandes industries modernes« II p. 97.

Podela firmi i pripadajućih im tvornica po grupama i najvažnijim industrijskim granama krajem 1938 godine:

Industrijska grana	Grupa tvornica	Broj firmi sa više tvornica	Broj tvornica koje im pripadaju	Ukupan broj tvornica
1. Ind. životnih namirnica	do 2 tvor.	96	192	
	3 " 5 "	82	283	
	6 " 10 "	8	63	
	preko 10 "	5	70	
	Svega	191	608	
2. Hemijska industrija	do 2 tvor.	18	36	
	3 " 5 "	18	74	
	6 " 10 "	3	22	
	preko 10 "	1	16	
	Svega	40	148	
3. Drvna industrija	do 2 tvor.	73	146	
	3 " 5 "	37	129	
	6 " 10 "	7	52	
	preko 10 "	3	52	
	Svega	120	379	
4. Tekstilna industrija	do 2 tvor.	35	70	
	3 " 5 "	32	126	
	6 " 10 "	4	25	
	preko 10 "	—	—	
	Svega	71	221	
5. Kožna industrija	do 2 tvor.	10	20	
	3 " 5 "	3	9	
	6 " 10 "	—	—	
	preko 10 "	1	12	
	Svega	14	41	
6. Ind. nemetal. minerala	do 2 tvor.	24	48	
	3 " 5 "	8	30	
	6 " 10 "	1	7	
	preko 10 "	—	—	
	Svega	33	85	
7. Metalna industrija	do 2 tvor.	18	36	
	3 " 5 "	13	51	
	6 " 10 "	4	27	
	preko 10 "	3	44	
	Svega	38	158	
UKUPNO		507	1.640	3.226

Do proizvodnog koncentrisanja odnosno kombinatorne proizvodnje došlo je u najjačoj meri u hemijskoj industriji. Mali je broj preduzeća ove vrste koja raspolažu sa svega 1 tvornicom, što može da se uoči i iz okolnosti da od svega 206

tvornica ove grane 148 njih otpada na svega 40 firmi. U većini od tih slučajeva radi se o integraciji u proizvodnoj delatnosti, dok su slučajevi koncentrisanja preduzeća između čijih proizvodnih procesa nema tešnje veze reda pojava. — Iza hemijske industrije u ovom pogledu nimalo ne zaostaje industrija proizvodnje i prerade metala: od 267 tvornica, 158 njih dolazi na svega 38 firmi. Kombinatorna proizvodnja i ovde je kroz gornje cifre u jačoj meri došla do izražaja no obična koncentracija proizvodnih sretstava. — Posle ovih dveju redaju se tekstilna, prehranbena i drvna industrija, zatim industrija prerade nemetalnih minerala, a na poslednjem mestu je industrija proizvodnje i prerade kože. Kod svih njih može da se zapazi da su u procesu integriranja otišle dosta daleko. Za jugoslovensku privrednu sredinu je naročito tipično da se to integriranje u dosta razvijenom obliku javlja i tamo gde njega ne favorizuju sami tehnički uslovi — čije postojanje je uostalom prvi preduslov da uopšte dode do kombinatorne proizvodnje. To se vidi iz slučaja industrije namirnica, gde je skoro polovina (608) svih tvornica ušla u kombinatornu proizvodnju pod rukovodstvom svega 191 firme.

Naglašena je već tipična osobina jugoslovenskog tržišta da je ono iscepkano i vrlo često posve lokalnog karaktera. Bilo navike potrošača, bilo njihova slaba kupovna snaga doprineli su toj usitnjenosti. Iz docnijeg izlaganja će se videti da je to tržište, zahvaljujući visini zaštite, dobilo u velikoj meri nacionalnu obojenost, jer je njom rezervisano za nacionalnu proizvodnu delatnost. Na taj način nacionalno tržište postalo je glavno tržište za plasman domaćih industrijskih proizvoda, dok je domaća industrija glavni snabdevač toga tržišta.

Obzirom na sve istaknute okolnosti nije teško izvesti zaključak da je specijalizovanje industrijske proizvodne delatnosti teško moglo da se provodi u ovakvoj privrednoj strukturi. Ono što se u industrijski razvijenim zemljama u redovnim slučajevima vodi kao samostalna vrsta proizvodnje, u jugoslovenskoj privredi se moglo da obavlja tek u vezi s jednom ili više drugih proizvodnih delatnosti. Otuda, ako su tehnički uslovi favorizovali kombinatornu proizvodnju na bazi sukcesivne prerade sirovina odnosno polufabrikata, njoj se pristupalo gdegod je za to bilo mogućnosti obzirom na ostale uslove proizvodnje.

Pored navedenog, u mnogim slučajevima integracije racionalno iskorišćenje pogonske energije bilo je glavni pokretač kombinatorne proizvodnje. Njom se, negde zbog karaktera izvora (hidrocentrale), raspolagalo u većoj količini no što je potrebno; u drugim slučajevima sticaj okolnosti doveo je do njenog konstantnog viška (jeftino kupljena pogonska mašina, čiji kapacitet je veći od kapaciteta raspoloživih mašina radilica); u trećim, priroda proizvodnog procesa je stvorila periodičan višak pogonske energije, koja može da se iskoristi za neku drugu

vrstu proizvodnje (pogonska energija svih industrija sezonskog karaktera) i sl.

Tamo gde se, kombinovanjem sirovina i pogonske energije, nije moglo da dode do složenog tipa proizvodnje a preko ovoga do uštede u proizvodnim troškovima, pristupalo se drugim merama racionalizacije. Kod ovih se razlikuje toliko niansa da one predstavljaju jednu seriju varijanti koje počinju s merama stvarne uštede u proizvodnim troškovima i završavaju s kombinovanjem proizvodnje koje nema gotovo nikakvog efekta na smanjenje proizvodne cene već je posledica okolnosti koje su često vrlo daleko od proizvodnog procesa: uštede u podvoznim troškovima, teškoće u plasmanu sirovina, uštede u režijskim troškovima (naročito komercijalna režija), na jednoj strani, a na drugoj — poslovni mentalitet privrednika, rezerva u finansijskim sredstvima za koja ne može da se nađe povoljniji plasman, nezasićenost lokalnog potrošačkog tržišta i sl. Koja od gornjih okolnosti je bila od presudnijeg uticaja na proces integriranja u ovoj, koja pak u onoj vrsti industrije, to će da se uoči iz sledećeg prikaza varijanti kombinatorne proizvodnje u pojedinim granama industrije.

A) HEMIJSKA INDUSTRIJA

8. Mogućnosti integriranja u hemijskoj industriji. Ova industrija predstavlja za integriranje najidealniji tip proizvodne delatnosti. Gotovo ni kod jedne od njenih vrsta ne postoje procesi rada kojima se obrađuje i prerađuje sirova materija dok se ne dobije finalni proizvod, kao što je to slučaj kod ostalih proizvodnih grana. Njen „proces rada“ predstavlja kraću ili dužu seriju sukcesivnih hemijskih reakcija, koje se obavljaju po tačno utvrđenim hemijskim zakonima i na koje nema uticaja ni volja radnika ni volja proizvođača. Raditi ovde ne znači obrađivati ili doradivati već prosto premeštati, nameštati, meriti, otpremati i t.d., a umesto procesa obrade i dorade ovde postoje samo procesi hemijskih reakcija.

Procesima hemijskih reakcija, umesto mehaničkih procesa rada, proizvođač je u znatno većoj meri postao vezan za proizvodni proces no što je slučaj s bilo kojom od ostalih vrsta proizvodnje. Od njegove volje najčešće ne zavisi koje sve proizvode će on da proizvodi. On može da se reši za jedan od njih ali će samim tim automatski pristupiti i produkciji mnogih drugih. Ako je on rešen da proizvodi benzin iz sirove nafte — što predstavlja jedan od najprostijih proizvodnih procesa ove grane — on se neće moći da ograniči samo na produkciju benzina, jer će rafiniranjem, pored njega, morati da dobije petroleum, plinsko ulje, razna druga ulja, parafin i sl., već prema prirodnom sastavu nafte. Ako je u pitanju suva destilacija drva, pored drvenog uglja, koji je ranije bio glavni proizvod pri toj destilaciji, dobiće se sirova sirćetna kiselina, drveni katran i razni ga-

sovi. Sirova sirćetna kiselina sadrži u sebi katran, čistu sirćetnu kiselinu i seriju drugih sličnih kiselina, zatim metilalkohol, aceton, najzad razne estre, amine i aldehide. Proces integriranja je još neminovniji pri destilaciji kamenog uglja. Iz njega se dobiva koks, sirovi benzin, amonsulfat, ciankalium i ter; iz tera benzol, naftalin, antracen, smola, karbolna kiselina i katranska ulja; iz benzola, naftalina, antracena i t. sl. veštačke boje, koje idu na hiljade raznih vrsta; iz karbolne kiseline — fenol, krezol i sl.; iz katranskih ulja — ulja za impregniranje i t. d.

Tehničkim usavršavanjima i pronalascima svi ovi tzv. sporedni produkti mogli su vremenom da se iskoriste, bilo da je reč o njihovoj upotrebi u drugim industrijama bilo o njihovom definitivnom konzumu, tako da se u seriji proizvoda teško moglo reći koji od njih ima da se smatraju kao glavni, koji pak kao sporedni. Kad se proizvođač reši za produkciju jednoga, on mora da osigura trgovački plasman i za sve ostale „sporedne“ koji su, zahvaljujući napretku nauke, postali upotrebljivi. U protivnom njegovu proizvodni troškovi „glavnog“ proizvoda biće povećani za tržišnu vrednost svih onih sporednih proizvoda, čiji plasman ne može da se osigura; njegovo preduzeće, u toj istoj meri će biti u nepovoljnijem konkurentskom položaju u odnosu na preduzeća koja su osigurala plasman svih svojih proizvoda.

Neminovnosti do kojih dovode razne hemijske reakcije pri produkciji, i trgovačka oportunistička, koja je u jačoj ili slabijoj vezi s tim reakcijama, dovela je do intenzivnog integriranja proizvodnih procesa i u našoj hemijskoj industriji, ma da je ona još na niskom stepenu razvitka. Neke od tih kombinatornih vrsta proizvodnje nastale su istodobno i pod uticajem tržišnih prilika i pod uticajem reakcija u proizvodnom procesu; do drugih je opet došlo najvećim delom pod uticajem tržišnih okolnosti; u trećima je izvršeno integriranje u širem smislu zahvaljujući istovetnim sirovinama koje se upotrebljavaju za različite proizvode; u četvrtima usled specijalnih pogonskih, kaloričnih i sl. okolnosti i t. d.

9. Integracija izvršena pod uticajem tržišta i prirode proizvodnog procesa. Najveća jugoslovenska hemijska preduzeća su ona čiju izgradnju je favorizovalo prostrano tržište a način proizvodnje je omogućivao kombinacije bilo u horizontalnom bilo u vertikalnom smislu. Tu spadaju preduzeća koja proizvode razne hemijsko-tehničke proizvode široke narodne potrošnje.

Jedan od ovih proizvoda je svakako petrolej. Dok je on na tržištu vezan za široke potrošačke slojeve, na drugoj strani njegov proizvodni proces je najtešnje vezan s proizvodnim procesom benzina i plinskog ulja (tri sukcesivne frakcije). Potrošnja petroleja, zbog neelastične tražnje, teško može da se smanji. Protivno tome potrošnja benzina i plinskog ulja su u stalnom porastu usled motorizacije zemlje. Prema tome, tržište

ovih triju artikala omogućilo je da se izgrade rafinerije mineralnog ulja koje spadaju među najveća naša preduzeća ove grane. Uporedo s proizvodnjom tih artikala ove rafinerije proizvode u manjim količinama i ulje za loženje (pakura), zatim razna fina ulja ali u znatno manjim količinama. Zbog malog kapaciteta tržišta ovih proizvoda, organizovanje kombinatorne proizvodnje u ovom pravcu nije moglo da pokaže naročite rezultate. Isti slučaj je i s parafinom, koji se uopšte u zemlji ne proizvodi, s jedne strane zbog male potrošnje (oko 2000 tona godišnje) a s druge zbog toga što nafta koju preraduju domaće rafinerije, ne sadrži u sebi parafin.

U industriji plavog kamena se, u mnogo jačoj meri no u industriji naftenih derivata, oseća ovisnost razvitka proizvodne delatnosti s jedne strane od kapaciteta potrošačkog tržišta a s druge od prirode proizvodnog procesa. Veličinom svoje godišnje potrošnje jugoslovenska poljoprivreda je omogućila podizanje domaće industrije plavog kamena. Njenu izgradnju favorizovalo je i to što je u zemlji omogućeno snabdevanje bakrom kao glavnom sirovinom te delatnosti (plavi kamen = sulfat bakra). Trebalo je samo rešiti pitanje druge važne sirovine — sumporne kiseline — pa da se industrija plavog kamena postavi na solidne osnove. Relativno velika i neelastična tražnja ovoga artikla omogućila je njegovim proizvođačima da podignu sopstvenu industriju sumporne kiseline koja, kao polufabrikat, služi produkciji plavog kamena, namenjenog konzumu u poljoprivredi. Ovo su bili prvi osnovi integracije u toj vrsti proizvodnje. Fabrika kemijskih proizvoda d. d. Hrasnik, kao jedan od glavnih proizvođača plavog kamena, proizvodi sumpornu kiselinu i ovu upotrebljava i kao polufabrikat pri produkciji drugih finalnih proizvoda i kao finalan proizvod namenjen tržištu. Isti slučaj je i sa „Zorkom“, društvom za hemijsku industriju d. d. Beograd, koja u Subotici proizvodi bakarnu galicu a u Subotici i Šapcu sumpornu kiselinu namenjenu produkciji bakarne galice i drugih svojih finalnih proizvoda. Treći proizvođač plavog kamena — „Župa“ a. d., Kruševac—Dedina — takode upotrebljava sopstvenu sumpornu kiselinu pri produkciji plavog kamena kao finalnog proizvoda.

Podizanjem industrije sumporne kiseline nisu samo industriji plavog kamena udareni solidni temelji i postignut veći rentabilitet rada no što bi bio slučaj da se ova sirovina nabavlja preko tržišta. Ona predstavlja najvažniji hemijski polufabrikat, čija primena u gotovo svima vrstama hemijske i farmaceutske proizvodnje pruža mogućnosti i samim njenim proizvođačima za proizvodno integriranje širokih razmera. Ona je, pored iznetog, „Zorki“ i „Hrasniku“ poslužila kao baza za izgradnju sopstvene industrije veštačkog dubriva. I jedna i druga podigle su tvornice superfosfata čiji proizvodni proces se sastoji u mešanju u vodi nerastvorivog prirodnog fosfata sa

sumpornom kiselinom na osnovu čega se dobiva rastvorivi fosfat koji poljoprivredne kulture lako apsorbuju. Mešanjem superfosfata s amonsulfatom i kalijevim solima dobiva se jedno novo veštačko đubrivo — kali-amoni-superfosfat („K.A.S.“), čija produkcija od strane gornjih dveju firmi takode dobiva sve više značaja. Pored navedenih dveju „Danici“ d. d., Koprivnica sopstvena produkcija sumporne kiseline poslužila je takode kao osnova za proizvodnju veštačkog đubriva.

Slično industriji bakarne galice i veštačkog đubriva sumporna kiselina je poslužila kao osnova i za izgradnju domaće industrije zelene galice (sulfat gvožđa). „Hrasnik“ je, pored tvornica plavog kamena i superfosfata, podigao i tvornicu zelene galice; „Župa“ je takode pored industrije plave, podigla i industriju zelene galice.

Do proizvodnog integriranja u hemijskoj industriji na bazi sumporne kiseline nije došlo samo u gore navedenim slučajevima proizvodnje veštačkog đubriva i proizvodnje sretstava za uništavanje biljnih štetočina. Ono je provedeno kod svih onih proizvodnih vrsta gde je kapacitet potrošačkog tržišta omogućio rentabilnost rada proizvodnog preduzeća industrijskog karaktera. „Danica“ je podigla industriju boja kojoj je sumporna kiselina uglavnom poslužila kao baza; Metalno a. d. u Celju, iako samo ne proizvodi sumpornu kiselinu, na bazi ove glavne sirovine, nabavljene preko tržišta, podiglo je industriju zelene galice i industriju litopona (cink-sulfid i bariumsulfat); „Župa“, pored već pomenutih, poseduje i sopstvenu tvornicu glauberove soli (natrium sulfat s vodom — dakle opet jedna so sumporne kiseline).

U proizvodnom integriranju na bazi sumporne kiseline „Hrasnik“ je ipak otišao najdalje. Od 16 tvornica ove firme 12 njih zasniva svoju proizvodnu delatnost na sumpornoj kiselini kao osnovnoj sirovini. Pored već pomenutih industrija plave i modre galice, industrije superfosfata i drugih veštačkih đubriva, ona ima tvornicu glauberove soli, gorke soli (magnezium-sulfat s vodom), industriju solne kiseline, čiji proizvodni proces je vrlo tesno povezan s proizvodnim procesima pomenutih sulfata, zatim tvornicu raznih hemijsko-tehničkih preparata, tvornicu anorganskih boja (osnova je uglavnom sumporna kiselina i zelena galica), tvornicu alkaloida, (gde se sumporna kiselina upotrebljava kao pomoćno sredstvo) i t. d. Ovako razvijena hemijska industrija omogućila je kod nje koncentraciju proizvodnih sretstava iz ostalih industrijskih grana a naročito metalne industrije: bravarska radionica, koja ima karakter industrijskog poslovanja, služi uglavnom potrebama sopstvenog preduzeća; stolarska i bačvarska radionica opet proizvodi najvećim delom ambalaž za razne hemijske proizvode preduzeća.

10. Integracija izvršena pod uticajem tržišnih prilika. U drugoj važnoj delatnosti hemijske industrije — industriji tanina —

došlo je do integracije proizvodnih sretstava najvećim delom pod uticajem tržišnih prilika. Glavni proizvođači tanina — S. H. Gutman, Belišće i Našička, tvornica tanina i paropila — veći deo svoje proizvodne delatnosti su skoncentrisali na industriju drva a manji na hemijsku industriju. Kod prve je tvornica tanina samo jedna od 17 raznih tvornica dok od ostalih 16 veći deo pripada drvnoj industriji (strugare), a manji industriji namirnica (mlin, pekara i ledara, koji služe uglavnom potrebama osoblja zaposlenog u preduzeću) i metalnoj industriji (mašinska radionica i tvornica bačava za izradu ambalaža za hemijske proizvode). Kod druge je industrija tanina jedna od 23 razne tvornice, od kojih opet najveći deo otpada na drvenu industriju a zatim dolaze električne centrale i dr.

Kombinatorna proizvodnja artikala drvne i hemijske industrije pruža proizvođaču izvesna tržišna preimućstva u odnosu na proizvođače koji se bave samo jednom ili samo drugom vrstom proizvodne delatnosti. Proizvođači drvne grade izlaze na tržište s drvetom kao finalnim proizvodom; proizvođači tanina, čija je glavna sirovina drvo, s taninom kao glavnim proizvodom. U slučaju nepovoljnih prilika na tržištu drva, proizvođač drvne grade će biti prisiljen ili da smanji ili pak obustavi proizvodnju; u slučaju nepovoljnih prilika na tržištu tanina, to isto će se desiti s proizvođačem tanina. Kombinatornom proizvodnjom, kakvu imaju navedena dva preduzeća drvne industrije, ova opasnost od tržišnih potresa je znatno ublažena: nepovoljne prilike na tržištu drva dovešće do preorijentacije većeg dela proizvodnje na industriju tanina; obrnuto; nepovoljne prilike na tržištu tanina dovešće do preorijentacije na industriju drva. Samo u slučaju nepovoljnih prilika i na jednom i na drugom tržištu, ova industrija će doći u izvesne teškoće. Teorijski uzeto to će biti redi slučaj (obično za vreme opštih privrednih kriza), jer industrija drva proizvodi polufabrikate namenjene gradevinarstvu, brodarstvu i raznim vrstama prerade drva, dok industrija tanina proizvodi fabrikat koji se, kao pomoćna sirovina, upotrebljava u kožnoj industriji.

Proizvodna integracija kod ovih vrsta proizvodnje pruža i to preimućstvo da proizvođač ima velike mogućnosti odabiranja koje drvo će da nameni jednoj koje drugoj vrsti prerade. Pored tog jedan deo mašina — ne računajući pogonske mašine koje i inače mogu da budu zajedničke — može po potrebi da se koristi sad u industriji drva sad opet u industriji tanina.

Do sličnog kombinovanja u proizvodnji došlo je i kod trećeg našeg preduzeća ove vrste — Tvornice tanina d. d. Zagreb.

Industrija ulja i firnajza pokazuje izvesne sličnosti u proizvodnoj integraciji s navedenim industrijama drva odnosno tanina, ali u mnogo manjem obimu. U Sloveniji postoji jaka tradicija u proizvodnji ulja iz lanenog semena. S ovom se počelo na vrlo primitivan način i u vrlo malom obimu. Mnoga od davno

osnovanih sitnih preduzeća zanatskog obima još i danas egzistiraju.

Proizvedeno laneno ulje može u sirovom stanju da se iznese na tržište ili da se kuvanjem na temperaturi 300°—360° C, uz dodavanje olovnog oksida, olovnog belila, manganhidroksida ili mangansuperoksida preradi u neki od firnajza i tada iznese na tržište. Ovakvu vrstu proizvodne delatnosti razvila su mnoga veća slovenačka industrijska preduzeća, među kojima: Zabret i Komp. d. z o. z., Britof pri Kranju, A. d. za kemično industrijo, Ljubljana, Medić i Zankl d. z o. z., Ljubljana i dr. Svi oni proizvode laneno ulje i firnajz istodobno, i od tržišnih prilika zavisi čiju prodaju će u većoj meri forsirati: ako su na tržištu firnajza nepovoljne prilike, tada će se kupovati laneno seme a prodavati ulje; ako je cena firnajza visoka a cena ulja niska, kupovaće se, umesto lanenog semena, laneno ulje i proizvoditi firnajz.

Industrija sapuna, ma da jedna od važnih vrsta naše hemijske proizvodne delatnosti, još nije ušla u fazu intenzivnog integriranja u proizvodnji. Većina preduzeća raspolažu svega s jednom ili rede dve tvornice sapuna. Pored ovih postoji samo nekoliko slučajeva kombinatorne proizvodnje koja je favorizovana uglavnom upotrebom istovetnih ili sličnih sirovina: Tvornica sapuna i sveća, Skoplje, Rafinerija ulja i fabrika sapuna, Kotor, „Zlatorog“, Maribor, koji ima tvornicu sapuna i tvornicu kozmetičkih sretstava i t. d.

11. Integracija uslovljena proizvodnim procesom. Pored iznetih slučajeva, gde je do integracije u proizvodnji došlo bilo zahvaljujući i tržišnim okolnostima i proizvodnim uslovima istodobno ili zahvaljujući samo tržišnim okolnostima, od značaja je istaknuti nekoliko slučajeva integriranja do kojih je došlo jedino zbog naročitih tehničkih uslova proizvodnje.

Unutrašnje tržište sirćetne kiseline toliko je veliko da, u okviru drugih sličnih proizvodnih delatnosti, omogućuje dosta rentabilan rad ove industrije. Njenom proizvodnjom suvom destilacijom drva bave se firme S. H. Gutman, Belišće i Jugoslovenska destilacija drva, Teslić. Medutim za proizvodni proces destilacije drva vezana je produkcija čitave serije drugih artikala, koji su namenjeni ili definitivnom konzumu ili služe kao sirovine drugim industrijama; tu dolaze formaldehid, natrium acetat, aceton purum, tehnički aceton, metilaceton, amilbutil-etilacetat, razna otapala, katran, metil alkohol i t. d. Svima tim artiklima potrebno je osigurati tržište, jer se u protivnom povećavaju proizvodni troškovi sirćetne kiseline. Za neke od njih Teslić je ušao u međunarodni kartel u cilju osiguranja kvote na spoljašnjem tržištu. Unutrašnje tržište je takode i kod sirćetne kiseline, i kod skoro svih destilata drva, podvrgnuto kartelnom režimu o čemu će biti reči u drugom delu. Sve te okolnosti omogućile su proizvodno integriranje bez koga ne bi moglo uopšte da dode ni do podizanja industrije drvenog uglja

ni do podizanja industrije sirćetne kiseline ili, ukoliko bi one ipak bile izgrađene, njihovi proizvodni troškovi bi bili znatno viši.

12. Proizvodna integracija uslovljena električnom energijom. Pitanje kominatorne proizvodnje, u vezi s iskorišćenjem električne energije, zaslužuje naročitu pažnju kako zbog obima tako i zbog vidova pod kojima se javlja. Poznato je da električna energija, proizvedena iskorišćenjem vodenih padova, predstavlja vrlo jeftinu pogonsku i kaloričnu snagu i da je njena upotreba u industriji rentabilna svugde tamo gde je ona tehnički moguća. Otuda je gotovo redovna pojava da su se velika industrijska preduzeća, koja imaju sopstvene hidrocentrale, odala najrazličitijim vrstama proizvodnje, između kojih ima malo veze, samo da bi produktivno iskoristila raspoloživu električnu energiju. Slučajevi ove vrste susreću se ne samo u hemijskoj već i u svim ostalim industrijskim granama. Oni stoga ne predstavljaju tipičnost svojstvenu ovoj grani, usled čega nije neophodno zadržati se na njihovom nabrojanju.

Pored navedenih slučajeva opšteg karaktera, u hemijskoj industriji se javljaju i takvi gde između električne energije i proizvodnih procesa postoji vrlo tesna uslovljenost i to ne obzirom na struju kao izvor pogonske snage već kao sredstvo za izazivanje hemijskih reakcija. To je slučaj s industrijom prerade krečnjaka, u prvom redu industrijom kalcijeva karbida i cianamida.

Za proizvodnju kalcium karbida neophodna su tri faktora: krečnjak, veliki izvori električne energije i neki od ugljeva s malom sadržinom pepela (antracit, koks). Propuštajući, u naročitim pećima, električnu struju velike jačine u plamenim lukovima kroz punjenje krečnjakom on se zagreva i rastapa pri čemu se kalcium oksid (krečnjak) jednim delom pretvara u kalcium karbid dok drugi deo i dalje ostaje nepromenjen. Ovaj proces pretvaranja kalcium oksida u karbid počinje na temperaturi od 1630° C, pri čemu, po završetku hemijskih reakcija, ostaje još punih 30% krečnjaka; na temperaturi od 2300° C ostatak krečnjaka se svodi na minimum.

Da bi se postigla ova visoka temperatura, industriji karbida je potrebna električna struja velike jačine. Njena preduzeća, usled toga, s rentabilitetom mogu da rade samo u slučaju ako u blizini imaju jeftinu električnu energiju velike jačine i u dovoljnim količinama.

Naša zemlja, naročito primorski krajevi, bogata je krečnjacima. Padovi primorskih reka veliki su i to baš u svome srednjem i donjem toku, čime se stvaraju veliki izvori pogonske energije. Ovo je omogućilo podizanje jedne velike kominatorne proizvodne delatnosti od strane društva „La Dalmatienne“ koje ima dve tvornice karbida i dve hidrocentrale od kojih jedna sa 70.000 kW a druga s 35.000 kW.

Proces proizvodnog integriranja kod ovog preduzeća nije se zadržao samo na produkciji električne energije koja se troši pri radu sopstvenih hemijskih fabrika. On se produžio i u samim tim hemijskim fabrikama: umesto da izlazi na tržište isključivo s karbidom, preduzeće ima instalacije za preradu jednog njegovog dela u kalcijev cianamid, koji se, kao polufabrikat, iznosi na tržište. Prednosti ove vrste proizvodnog integriranja su istaknuti u ranije iznetim slučajevima kombinatorne proizvodnje u industriji tanina: odnos između količine karbida iznetog na tržište i količine preradene u cianamid redovno će se podešavati prema prilikama na jednom odnosno drugom tržištu.

Drugi veliki proizvođač karbida — Tvornica za dušik d. d., Ruše kod Maribora izvršila je integriranje u proizvodnom procesu slično gornjem. Umesto sopstvene električne struje ona doduše troši struju koju dobiva od elektrarne „Fala“ ali se zato, pri preradi karbida, nije zadržala samo na kalciumcianamidu. Jedan njegov deo ona preraduje u acetilen a ovaj u dissous plin, koji se u čeličnim bocama nosi na tržište. Osim navedenih triju, njena industrija amonijaka predstavlja proizvodnu delatnost čiji proizvodni proces je tesno vezan s proizvodnim procesima tih grana.

Na kraju ovoga izlaganja o proizvodnoj integraciji u hemijskoj industriji trebalo bi pomenuti i slučajeve kombinatorne proizvodnje ove industrije s ostalim industrijskim granama. U okviru gotovo svake od tih grana, pri jačoj koncentraciji proizvodnih sretstava, naći će se i neko hemijsko preduzeće koje dopunjava ostale. U prehranbenoj industriji ona su ponekad u vezi s industrijom mesa i mesnih proizvoda (Predović a. d. Zemun ima jednu tvornicu seruma, kao glavnu, a tri tvornice mesnih proizvoda, koje preraduju meso svinja od kojih je uziman serum). U industriji alkoholnih pića, hemijska preduzeća najčešće dopunjavaju ova proizvođači komprimovane gasove, ugljičnu kiselinu i sl. (M. Fišla sinovi, Kreka, pored dveju tvornica alkohola, zatim tvornice za pougljavanje džibre, ima i tvornicu komprimovanih gasova i ugljene kiseline). Slučajevi ovakvih kombinovanja u drvnoj industriji ranije su navedeni. U metalnoj hemijske tvornice se takode javljaju kao dopunske ostalim industrijama (Kranjska, od 18 raznih tvornica, čiji najveći deo pripada metalnoj industriji, ima i tvornicu kiseonika — za zavarivanje! — i tvornicu acetilena). U industriji nemetalnih minerala ovakvi slučajevi su reda pojava ali su oni česti u tekstilnoj i kožnoj industriji.

B) METALNA INDUSTRIJA

13. Teškoće u razvitku metalne industrije. Za razliku od hemijske industrije, gde je do proizvodnog integriranja dolazilo sad pod uticajem karaktera proizvodnog procesa, sad pod uticajem tržišta, sad opet pod uticajem i jednog i drugog ovog

faktora, na stvaranje kombinatorne proizvodnje u metalnoj industriji — specijalno metalurškoj — najvećeg uticaja je imala sama priroda proizvodnog procesa.

Kapacitet jugoslovenske metalne — naročito gvozdene — industrije, u momentu stvaranja jugoslovenske nacionalne privrede, bio je znatno ispod veličine potreba unutrašnjeg tržišta. Puno dve decenije od završetka Svetskog rata problem podizanja metalurške industrije predstavljao je glavni kamen spoticanja razvitku industrije prerade metala. Dok je na jednoj strani postojalo bogatstvo u rudama metala a oskudica u sirovim metalima, na drugoj strani slaba kupovna snaga potrošača otežavala je izgradnju teške industrije i emancipovanje od inostranstva.

Sirova bakarna ruda, a zatim crni bakar, godinama su izvoženi iz zemlje pre no što je došlo do produkcije čistog bakra na elektrolitičnoj osnovi. Toj proizvodnji nije pristupljeno s ciljem da se postave osnovi industriji prerade bakra. Domaće potrebe su za to suviše male a s izvozom finalnih proizvoda, za čiju izradu se upotrebljava bakar, jedva da se može računati. Do izgradnje industrije čistog bakra došlo je, može se reći, u većoj meri iz komercijalno-kapitalističkih pobuda: elektrolitički bakar predstavlja i bolji devizni artikal i ima bolji plasman na spoljašnjem tržištu no što je slučaj bilo s bakarnom rudom bilo s crnim bakrom.

Problem industrije olova i cinka postavljen je u sličnom obliku i njegovo rešenje nije postignuto ni krajem ovog dvadesetogodišnjeg perioda.

Industrija proizvodnje i prerade gvožđa godinama je predstavljala jedno od gorućih pitanja. Gvozdena ruda se u velikim količinama izvozila u inostranstvo a uvoz sirovog gvožđa i gvoždenih izrada dostizao je vrlo velike cifre. Preradi rude u zemlji s ciljem potpunog podmirenja potreba industrije prerade gvožđa stajale su na putu, pored ostalog, i sledeće smetnje: prvo industrija proizvodnje gvožđa mogla se izgraditi samo uz investicije koje su uveliko prevazilazile naše finansijske mogućnosti; drugo potrošačka sposobnost čitave preradivačke industrije gvožđa nije pružala dovoljno sigurnosti za povoljan tržišni plasman sirovog gvožđa.

Već je ranije naglašeno kakva su finansijska sredstva potrebna za izgradnju postrojenja za proizvodnju gvožđa. Rentabilnost rada preduzeću je osigurana samo u slučaju ako se proizvodnja vrši u velikim količinama. Nju je moguće postići jedino investiranjem koje ide na nekoliko desetina miliona dinara. Privatni kapital se nerado angažovao u ovakve poduhvate. Ove i druge okolnosti su razlozi da je jugoslovenska industrija gvožđa, sve do 1938 godine, produžila rad na onim temeljima koji su se u zemlji zatekli krajem 1918 godine. Tri predratne visoke peći, iako malog kapaciteta, često ga nisu ni koristile

u punoj meri a uz to su radile s prekidima od više godina (peć u Topuskom). Valjaonice gvožđa i tvornice čelika ostale su takođe na onome što se zateklo 1918 godine. Ma da su one bile u povoljnijem položaju od topionica, obzirom da su na strani sirovina imale konkurentsko tržište a na strani finalnih proizvoda su mogle da se orijentišu u pravcu dobara neelastične tražnje, one ipak nisu pokazivale nikakve tendencije ka povećavanju ili proširivanju bilo u horizontalnom bilo u vertikalnom smislu. Ni kod njih izgleda nije bilo dovoljno garancije za amortizovanje velikih investicija koje je trebalo učiniti za bilo kakvo povećanje proizvodnog kapaciteta.

Kao drugu okolnost, koja je predstavljala smetnju razvitku industrije gvožđa, valja pomenuti karakter tržišta sirovog gvožđa. Njegovi proizvođači su 100%-no biti upućeni na industriju prerade gvožđa u zemlji, što znači da je obim njihovog rada zavisio od nekoliko martinarni odnosno valjaonica i od dvadesetak livnica gvožđa. Zbog ove isključive vezanosti za industriju prerade metala iskorišćenje njihovog kapaciteta je znatno variralo, jer je promet ovih preradivačkih industrija zavisio s jedne strane od veličine potrošnje gvozdenih valjanih i livenih proizvoda a s druge od konkurencije inostranstva na tržištu samog sirovog gvožđa.

Ni položaj industrije čelika i valjanog gvožđa nije bio, u pogledu tržišta, mnogo povoljniji od položaja topionica. Jedino njihovo preimućstvo je u tome što im proizvodi nisu bili upućeni isključivo na preradivače već direktno na potrošače. Broj profila gvožđa i raznih vrsta čelika dosta je velik, tako da su ovde ipak postojale izvesne mogućnosti preorijentisanja. Međutim konkurencija inostranstva je i tu mogla u znatnoj meri da utiče na veličinu godišnjeg prometa odnosno stepen iskorišćenja kapaciteta valjaonica.

Tržišni konkurentski odnosi industrije prerade metala (livnice, industrija gvozdene ili šarafske robe i sl.) bili su slični tržišnim odnosima industrije gvožđa i čelika. Gotovo ni u jednom momentu konkurencija inostranstva nije bila isključena. Pored toga, zbog manjih investicija, broj domaćih proizvođača ove vrste bio je veći nego kod valjaonica. Na taj način konkurencija inostranstva i unutrašnja međusobna konkurencija u znatnoj meri su ometale proširenje tržišta i proizvodni kapacitet ovih preduzeća.

Rezimiramo, gornje izlaganje pruža sledeću sliku: u industriji proizvodnje gvožđa i industriji čelika slabo interesovanje privatnog kapitala za proizvodnu delatnost, zbog nedovoljnog i nesigurnog tržišta, kako kad su u pitanju konzumenti, tako i kad je reč o industriji prerade gvožđa; u industriji prerade gvožđa nepovoljni uslovi za proširenje proizvodnje i koncentraciju proizvodnih sretstava, s jedne strane zbog konkurencije

inostranstva a s druge zbog i inače vrlo malog unutrašnjeg potrošačkog tržišta.

Otklanjanje svih ovih smetnji, koje su kočile razvitak industrije proizvodnje i prerade gvožđa, bilo je moguće jedino pristupanjem kombinatornoj proizvodnji. Njoj se u industriji gvozdenih izrada postepeno prilazilo odmah nakon toga što je stvoreno jugoslovensko nacionalno tržište i ona je krajem ovoga dvadesetogodišnjeg perioda postigla dosta široke razmere. U industriji proizvodnje gvožđa ona se teže provodila usled slabog interesovanja privatnog kapitala i veličine minimalnih investicija koje je trebalo izvršiti za svako povećanje proizvodnog kapaciteta. Tek uz jače angažovanje Države poslednjih godina je došlo do proizvodnog integriranja širih razmera i u ovoj vrsti proizvodnje.

14. Proizvodno integriranje u industriji proizvodnje metala.

Do integriranja u industriji olova, cinka i bakra jedva je moglo da dode zbog nedovoljnog kapaciteta unutrašnjeg tržišta. Ono je moglo da se provodi samo do završne faze produkcije čistog metala, zbog toga što je ovaj bio namenjen najvećim delom izvozu a izvoz se bez teškoća vrši samo dok je u pitanju sirovina ili polufabrikat. U industriji bakra pošlo se od proizvodnje sirove bakarne rude a docnije pristupilo njenoj preradi u crni bakar. Na ovu se tek poslednjih godina nadovezala treća faza kombinatorne proizvodnje — elektroliza bakra u Boru.

Poput industrije bakra i industrija olova je dostigla jedino kombinovanje topioničke proizvodnje s ekstrakcijom olovne rude. The Central European Mines Limited, Mežica s proizvodnje olovne rude prešli su na proizvodnju sirovog olova, posle čega je došla njegova obrada u valjaonici (olovni lim). Rudnici Trepča Mines Limited na putu su da produ kroz isti proces ka kombinovanju proizvodnje olovne rude i olova.

U samoj industriji cinka još nije došlo do kombinatorne proizvodnje ali je izvršeno proizvodno integriranje s drugim industrijskim granama. Cinkarna d. d. Celje, pored svoje topionice cinka, ima i sopstvenu tvornicu sumporne kiseline i tvornicu zelene galice između čijih proizvodnih procesa postoji tehnička povezanost.

Do proizvodnog integriranja u industriji gvožđa došlo se dvojakim putem, na jednoj strani počelo se od industrije finalnih proizvoda i išlo prema sirovom gvožđu dok se na drugoj vršio obrnut proces: sirovo gvožđe — finalni proizvodi.

Od finalnih proizvoda počela su uglavnom ona preduzeća koja su se, po završetku Svetskog rata, zatekla na jugoslovenskoj teritoriji. Tu dolaze: Kranjska industrijska družba, Jesenice, Fabrika čelika Đorda grofa Turnskog i Rudnik in Željzara Štore. Od preduzeća koja su posle rata izgrađena ovaj proces integriranja je imalo Srpsko akcionarsko rudarsko i

topioničko društvo („Sartid“), Smederevo. Protivno ovima Jugoslovenski čelik a. d. (odnosno fuzionirana preduzeća Zenica i Vareš) počeo je od sirovina i provodio vertikalnu organizaciju u pravcu finalnih proizvoda. Topionica gvožđa u Capragu, kao i predratne topionice u Topuskom i Bešlincu, takode su počele od sirovine ali one dosada uopšte nisu uspele da se vertikalno organizuju.

Željezara Turnski, koja spada u najstarija naša preduzeća (osnovana 1774 godine) od svoga postanka se odala produkciji čelika na raniji primitivni način a docnije je ovu usavršavala specijalizujući se u pojedinim vrstama čelika. Njena fabrika čelika sastoji se iz jedne Simens-Martinove peći i nekoliko peći za specijalni čelik (Tiegelstahl). Ona je spojena s valjaonicom koja ima jednu grubu, jednu srednju i jednu finu prugu. Na sličan način organizovala je svoju kombinatornu proizvodnju i željezara Štore, koja, pored martinarne i valjaonice, ima i sopstvenu livnicu gvožđa, s 2 kupolne peći, i mehaničku radionicu.

Proizvodno integriranje, koje se razvija od finalnog proizvoda prema sirovini, s jedne strane favorizuje proizvođača finansijski a s druge mu pruža više izgleda za povoljan plasman finalnih proizvoda na tržištu. Gornja dva preduzeća, koja su se do 1918 nalazila na teritoriji Austro-Ugarske, predstavljala su perifernu industriju u okviru ranije svoje nacionalne privrede. Njihov položaj na tržištu konkurentski je bio ugrožen od mnogih istovetnih preduzeća tadanje prostrane carevine i ona su prilagodila proizvodnju ili lokalnim potrebama ili tržišnim potrebama južnih i jugoistočnih krajeva, koje su predstavljale uglavnom potrebe konačne potrošnje. Na njemu, kao tržištu finalnih proizvoda, ove željezare su mogle povoljno da se plasiraju. Investiranjem osrednjeg kapitala one su stvorile produkciju svih vrsta gvožđa koja se lako prilagođavala lokalnim potrebama građevinarstva i potrebama preradivačkih preduzeća bilo industrijskog bilo zanatskog karaktera. Pored toga, njima su ostale otvorene mogućnosti da se specijalizuju u pojedinim vrstama delatnosti. (Naročito Turnski u izradi specijalnih plemenitih čelika koji i danas, na jugoslovenskom tržištu, nailaze na vrlo dobar prijem). Proizvođači ove finalne proizvode, ta preduzeća su morala svojim valjaonicama da priključe peći za rafiniranje metala (Martinove, Martin-Simensove), jer ih je na to prisiljavala sama tehnika proizvodnog procesa. (Da one kupuju ingote na tržištu i obraduju ih u svojim valjaonicama, proizvodni troškovi bi im bili veći, jer bi gubili u toploti). Preko ovog stepena vertikalnog organizovanja njima nije bilo potrebno da idu na niže.

Da su ova preduzeća pošla od sirovine prema finalnom proizvodu, ona bi naišla na znatno veće teškoće na tržištu. U mnogo većoj austro-ugarskoj nacionalnoj privredi ona bi imala veliki broj konkurentskih preduzeća, da se i ne govori o ne-

srazmerno većim finansijskim sretstvima koja bi trebalo investirati. Pored toga, pri proizvodnji sirovine i njenom iznošenju na tržište, proizvođač se ne nalazi prema potrošaču, koji je obično neorganizovan i slabo otporan u pogledu cena, već prema manjoj grupi proizvođača odnosno preradivača koji na tržištu, kao kupci, mogu da zauzmu potpuno ravnopravan stav prema svome prodavcu sirovine.

Treće predratno preduzeće, koje je u jugoslovenskoj privredi počelo s vertikalnim organizovanjem od finalnog proizvoda prema sirovini,¹⁾ je Kranjska industrijska družba. Ma da je ona pre 1918 godine predstavljala jedan veliki proizvodni koncern, sticajem okolnosti stvorenih mirovnim ugovorom, ona je počela u prvim poratnim godinama s proizvodnjom finalnih proizvoda namenjenih najvećim delom potrošačkom tržištu. U poratnoj izgradnji Simens-Martinove peći poslužile su joj kao osnova za vertikalno proizvodno organizovanje, koje je poslednjih godina postiglo široke razmere i dovelo do velike koncentracije kapitala. Na jednoj strani proizvodi martinarni preraduju se u sopstvenoj valjaonici (gruba, srednja i fina pruga) u sve vrste gvozdениh profila. U valjaonici žice proizvodi se valjana žica koja pokriva potrebe svih domaćih tvornica vučene žice (ova se izvlači iz valjane). Pored toga ona je na drugoj strani otvorila nove mogućnosti za proizvodno integriranje, jer se na nju nadovezuje sopstvena produkcija vučene žice a iz ove se opet izraduju ekseri. Na trećoj strani valjaonica je poslužila kao osnova za nova vertikalna organizovanja produkcije: tvornica cevi koja je izazvala potrebu za izgradnjom tvornice kiseonika, tvornice acetilena, pocinkovaonice i t. d. Četvrtu granu integriranja proizvodne delatnosti u ovome preduzeću predstavljaju livnice i mašinske radionice koje proizvode najrazličitije predmete namenjene najvećim delom potrebama sopstvenih tvornica.

Pored ovoga organizovanja proizvodnje u pravcu tržišta, ovo veliko metalurško preduzeće je poslednjih godina provelo vrlo intenzivnu vertikalnu organizaciju proizvodne delatnosti u pravcu primarnih sirovina izgradnjom visokih peći. Na taj način ono je uspelo da stvori sistem kombinatorne proizvodnje, koji počinje s produkcijom sirovog gvožđa kao primarne sirovine, a završava se finalnim proizvodima namenjenim definitivnom konzumu (ekseri, cevi). Taj sistem je upotpunjen dopunskim preduzećima u koja spadaju: 5 hidrocentrala i 1 kalorična centrala, koje služe proizvodnom pogonu; krečana, čiji proizvod

¹⁾ U austrougarskoj privredi ono je takode počelo od finalnog proizvoda i išlo prema sirovini: jedan ljubljanski industrijalac je kupio nekoliko metalnih radionica i počeo s radom. Godine 1896 sagrađena je visoka peć kod Trsta, godine 1900 valjaonica u Javorniku a godine 1906 žicara u Rozentalu — vidi Ivan Crnić: Die jugoslawische Eisenindustrie im Ramen der jugoslawischen Volkswirtschaft, Köln 1938.

služi kao pomoćna sirovina pri topljenju; tvornica šamotne cigle, koja takođe služi preduzeću kao potrošni materijal za oblaganje peći.

Slično ovom proizvodnom integriranju, kod navedenih triju predratnih preduzeća, je i integriranje koje je od 1921 godine do danas proveo „Sartid“, ma da se njegovi konkurentski uslovi i naša privredna struktura bitno razlikuju od privredne strukture i konkurentskih uslova Austro-Ugarske Monarhije. Osnovu njegovog vertikalnog organizovanja čini martinarna u kojoj se priprema gvožđe za valjaonicu. Ova jednim delom proizvodi finalna potrošna dobra (razne profile namenjene građevinarstvu) dok se drugi preraduje u sopstvenim preduzećima, čime je izvedeno jedno novo integriranje u pravcu finalnih proizvoda: industrija gvođenih konstrukcija, brodogradilište, industrija izrada od čeličnog lima, proizvodnja raznih poljoprivrednih sprava i alata (lopate, motike, ašovi, sekire i sl.). Valjaonica je u drugom pravcu poslužila za organizovanje još jedne vrste kombinatorne proizvodnje izgradnjom kovačnice. Produkcija finalnih proizvoda je takođe upotpunjena izgradnjom pocinkovaonice u kojoj se dograđuju pocinkovani artikli.

Preduzeće se nije zadržalo samo na ovome vertikalnom organizovanju produkcije u pravcu tržišta. Poslednjih godina ono je upravilo nastojanja ka integriranju i u pravcu sirovine. U tome cilju podignuta je topionica u Majdanpeku koja ma da je malog kapaciteta, pokriva potrebe sopstvenih tvornica u slučaju kad redovno obavlja produkciju. Na taj način ovo preduzeće je, slično Kranjskoj, uspelo da vertikalno organizuje svoju proizvodnu delatnost od primarne sirovine pa do finalnih potrošnih dobara, čime je postiglo veliku nezavisnost od tržišta sirovina.

Vodeće preduzeće jugoslovenske metalurške industrije — Jugoslovenski čelik a. d. — proveo je vertikalnu organizaciju sličnu organizaciji gornjih preduzeća ali na mnogo široj osnovi. Pored proizvodnog integriranja u sektoru metalurške industrije i industrije prerade metala, ovo preduzeće je obuhvatilo i ekstraktivnu delatnost, tako da je vertikalno organizovanje provedeno od prirodne materije, bilo da je reč o sirovini (gvozdena ruda) bilo o pogonskom i kaloričnom materijalu (ugalj), pa do finalnih potrošnih dobara, kao što su žica, žičani ekseri i slično.

Vertikalno organizovanje kod njega su naročito favorizovale prirodne okolnosti. Te iste okolnosti favorizovale su i fuziju ranijih državnih preduzeća u samostalno akcionarsko društvo s državnim kapitalom. Željezara u Zenici udaljena je od rudnika i visokih peći u Varešu svega osamdesetinu kilometara. Na istoj udaljenosti je i rudnik uglja Breza, koji pripada preduzeću, dok se u neposrednoj blizini Zenice nalaze državni kakanjski rudnici. Prema tome teritorijalna raspodela objekata ovoga preduzeća pruža naročito povoljne mogućnosti za orga-

nizovanje kombinatorne proizvodnje, kojom se diže njegov rentabilitet bilo obzirom na prevozne troškove sirovina, polufabrikata i pogonskog materijala, bilo pak na komercijalna preimućstva, koja se tim organizovanjem postižu.

Ekstraktivne proizvodne delatnosti ovog preduzeća, i to kako proizvodnja uglja u Brezi, tako i proizvodnja gvozdene rude u Zenici, Varešu i Ljubiji, predstavljaju samostalne proizvodne grane koje su svoj rad jednim delom upravile prema tržištu dok su se drugim delom ukopčale u kombinatornu proizvodnju sopstvenog preduzeća. Onim delom gvozdene rude koji se iznosi na tržište, podmiruje se najveći deo potreba ostalih topionica (naročito Kranjska industrijska družba) i preko toga se velike količine izvoze u inostranstvo. Deo, namenjen sopstvenim potrebama, topi se u visokim pećima u Varešu i ovako dobiveno sirovo gvožđe se preraduje u željezari u Zenici.

Osnovu željezare čini čeličana, čiji proizvodni kapacitet je znatno povećan posle osnivanja Jugoslovenskog čelika (za preko 100% u odnosu na stanje u 1937). Na bazi proizvodnje čeličane provedena je vertikalna organizacija obrade ingota koji prolaze kroz tri valjaonice (valjaonica lima najnovijeg datuma). Veliki broj proizvoda valjaonica izlazi na tržište posle valjanja kao finalna roba (naročito željezničke šine). Ostali se dalje preraduju, bilo u zasebnim odeljenjima, bilo u samostalnim tvornicama. Među najvažnije od ovih spada žicara, koja izraduje vučenu žicu i žičane eksere. U sastavu postrojenja u Zenici nalazi se i livnica, koja funkcioniše kao samostalna tvornica.

Ceo rad ovoga preduzeća uskladen je još i time što ono samo proizvodi pogonsku energiju za svoje potrebe. Tome cilju služi jedna kalorična centrala u Varešu, jedna u Brezi, jedna u Ljubiji i tri centrale u Zenici. Pored ovoga ono raspolaže i izvesnim brojem pomoćnih radionica, koje, u nekim slučajevima, imaju potpuno industrijski karakter: pilana u Zenici, pekara u Zenici i sl.

Kod ostalih preduzeća teške gvozdene industrije nije dosada došlo do investiranja u proizvodnji. Topionica u Topuskom proradila je nakon dvogodišnjeg mirovanja i, sa svojim skromnim sretstvima, nije mogla da misli na preradu sirovog gvožđa u sopstvenoj režiji.¹⁾ Topionica u Bešlincu takode je proradila posle mirovanja od preko 20 godina. Njena namena je bila izrada finalnih proizvoda potrebnih ostalim granama (metalna roba za Batinu industriju kože, kožnih izrada i gume). Medutim,

¹⁾ Sličan slučaj je i s topionicom u Capragu koja je osnovana 1939 godine te još nije bila u mogućnosti da organizuje kombinatornu proizvodnju širih razmera. Pored toga povoljne prilike na tržištu sirovog gvožđa omogućuju joj zasada rentabilan rad i u samoj ovoj prvoj fazi metalurške delatnosti.

zbog specijalnih današnjih okolnosti, ova topionica izlazi na tržište s celokupnom svojom produkcijom.

Treba naglasiti da specijalne okolnosti, koje poslednjih godina vladaju na jugoslovenskom tržištu, naročito favorizuju prodaju sirovog gvožđa, kao polufabrikata, na štetu vertikalnog organizovanja proizvodnje. Pomenuta velika kombinatna preduzeća su skoro svu svoju produkciju sirovog gvožđa apsorbavala za sopstvene potrebe. Znatan broj livnica lišen je time svoje osnovne sirovine, usled čega su se topionice, koje jedino proizvode sirovo gvožđe, našle u nekoj vrsti monopolističkog tržišnog položaja, koji im omogućuje rentabilan plasman njihovog proizvoda bez ulaska u njegovu dalju preradu u sopstvenom preduzeću.

15. Proizvodno integriranje u industriji prerade metala.

Dok je u industriji proizvodnje metala integriranje bilo nužna posledica tehničkog napretka, u industriji prerade metala ono dolazi kao rezultat sticaja najrazličitijih okolnosti, često slučajnih, i bez unapred utvrđenog plana.

Sama suština prerade odnosno obrade metala je takva da ona vrlo često isključuje vertikalnu organizaciju od sirovine prema finalnom proizvodu ili obrnuto. To je delatnost kojoj je cilj neko finalno dobro namenjeno konzumu (peći, štednjaci, kuhinjsko posude i sl.) ili docnijoj upotrebi u proizvodnji (mašine, alati i sl.). Ukoliko više se proizvodni proces bliži svojoj završnoj fazi, utoliko više svaka proizvedena radnja dobiva svoj specifični karakter, mašine za obradu i doradu imaju specifičnu namenu, a sirovina, odnosno polufabrikat, koji se obrađuje, postaje sve više vezan specijalno za onaj finalni proizvod za koji je namenjen. Pod ovakvim okolnostima kombinatna proizvodnja se teško izvodi. U većini slučajeva proizvodne radnje su ovde u koordinirajućem odnosu. Od dve ili više njih proizvođač se redovno u jednom određenom momentu može da primi samo jedne. U slučaju ako on želi istodobno da obavlja dve ili tri, on će morati da udvostruči odnosno utrostruči svoja proizvodna sredstva i radnu snagu.

Vrlo retko će proizvođač moći da jednu istu radnu snagu koristi za više uporednih a još ređe za više sukcesivnih radnji. Proizvodna sredstva će se takode retko moći da upotrebe i za produkciju jednog i za produkciju drugog proizvoda. Pogonska energija jedina čini izvestan izuzetak u ovom pogledu: ona će gotovo uvek biti racionalnije iskorišćena ako se troši u kombinatnoj a ne jednostavnoj proizvodnji.

Zbog ovih teškoća, na koje se nailazi pri provođenju integracije u industriji prerade metala, kao i zbog suviše malog potrošačkog tržišta kod većine proizvoda ove grane, u jugoslovenskoj industriji metalnih izradevina javljaju se vrlo raznoliki oblici udruživanja proizvodnih delatnosti. Neka od tih udruživanja bliže se tipu integriranja proizvodnih radnji (livnice u

kojima se izlivaju metalni predmeti i mehaničke radionice u kojima se oni obraduju i doraduju); druge imaju u većoj meri karakter koncentracije kapitala no karakter proizvodnog integriranja (livnica s tvornicom lopata, tvornicom armatura i sl.); kod trećih je ovo udruživanje takvo da se dobija utisak da je ono posledica slučajnosti (livnica metala, tvornica gvođenog nameštaja i tvornica sapuna).

Najčešći i najjednostavniji slučajevi kombinatorne proizvodnje u ovoj grani, izvedene s ciljem da se poveća stepen racionalizacije, jeste kombinacija neke tvornice obrade metala s električnom centralom. U većini procesa obrade i dorade za pojedine vrste rada potrebna je relativno mala pogonska energija. Snagu parnog ili eksplozivnog pogona teško bi bilo tako raspodeliti da se stave u pokret sva postrojenja i da ne ostane neiskorišćen višak kapaciteta pogonskih mašina, jer one obično imaju veći broj konjskih snaga. Umesto neracionalnog iskorišćenja parnih i eksplozivnih pogonskih mašina, proizvođač, u takvim slučajevima, izgrađuje sopstvenu električnu centralu, čiju energiju na najracionalniji način može da raspodeli na stotine i najmanjih elektromotora i da pri tome gubi samo minimalnu količinu pogonske energije. Od mnogih slučajeva kombinatorne proizvodnje ove vrste, primera radi, navode se sledeći: „Sila“, strojarsko preduzeće, Zagreb (mašinska radionica, livnica, kalorična centrala), Henrick Kieffer d. z o. z., Sveti Lovrenc na Pohorju (tvornica alata, kalorična centrala), Željezara A. Pogačnik, Ruše (livnica, kalorična centrala), Greinitz industrija željeza d. d., Muta ob Dravi (livnica gvožđa, hidrocentrala), A. Vesten d. d. Gaberje pri Celju (tvornica posuda, kalorična centrala), Preduzeća Jovana T. Markovića, Beograd (bravarska i limarska radionica, radionica za mašinsku obradu, livnica gvožđa, kalorična centrala) i t. d.

Kod nekih malobrojnih preduzeća ove grane kombinatorna proizvodnja bazirana na tehničkim preimućstvima u jačoj meri je došla do izražaja no što je slučaj s gore navedenima. Ona su provela vertikalno organizovanje počev od finalnih proizvoda pa do početnih polufabrikata. Tako Jugoslovenska tvornica vagona d. d., Slavonski Brod, pored tvornice vagona, tvornice lokomotiva i tvornice mostova, ima livnicu, tvornicu konstrukcija i tvornicu parnih kotlova. Na tvornici parnih kotlova baziran je rad tvornice lokomotiva, na tvornici konstrukcija i livnici rad tvornice vagona kao i rad tvornice mostova. Ova kombinacija u proizvodnji upotpunjena je još i sopstvenom električnom centralom. — Jasenica a. d., Smederevska Palanka, izvela je sličnu kombinaciju u proizvodnji. Njenu glavnu delatnost predstavlja rad u tvornici vagona i tvornici gvođenih konstrukcija. Ove su dopunjene raznim mehaničkim i mašinskim radionicama, radionicama za obradu drva i sl. Uz to ceo pogon

se vrši sopstvenom električnom energijom proizvedenom u dve kalorične centrale.

Pored integriranja u okviru same ove grane postoje takode česti slučajevi kombinovane proizvodnje između industrije metalnih izradevina i neke druge industrije. Tako fabrika kabela d. d. Novi Sad kao i Prva jugoslovenska fabrika kabela „Elka“ d. d., Zagreb, armiraju kablove, izvlače žicu, proizvode žicu iz sirovog bakra, proizvode gumenu smesu, impregniraju traku i sl. Kod drugih preduzeća se opet javlja delimično integriranje delimično opet obična koncentracija u proizvodnji: „Lim“ d. d. Zagreb ima tvornicu aluminijskog posuda, tvornicu limenog ambalaža i tvornicu bačava. Koncentrisanjem ovih srodnih delatnosti mogu da se izvrše izvesne uštede u pogonskoj energiji, zatim uštede u radnoj snazi a ponajviše u mašinama i alatima koji služe obradi i doradi. Međutim, pored ovih, preduzeće poseduje i jedan mlin kao i tvornicu kiseonika, ma da ove nemaju tesne veze s trima pomenutim.

Na sličan način organizovan je i izvestan broj drugih preduzeća između čijih tvornica ne postoji tesna veza obzirom na prirodu proizvodnog procesa. Neka od njih su takvu organizaciju provela u okviru same ove grane, dok su kod drugih pomešana preduzeća raznih industrijskih grana. Najčešći slučajevi prve vrste su kombinacije livnica i mašinskih radionica, livnica i tvornica poljoprivrednih sprava i raznih alata i t. d. Kod slučajeva druge vrste ne osećaju se nikakve pravilnosti i do njihovog kombinovanja je došlo vrlo često pod uticajem najrazličitijih neprivrednih okolnosti.

C) INTEGRACIJA U OSTALIM INDUSTRIJSKIM GRANAMA

16. Integriranje prouzrokovano tržišnim okolnostima. Dosadanjim izlaganjima prikazani su najtipičniji slučajevi proizvodnog integriranja a svojstveni su naročito trima pomenutim granama industrije — hemijskoj, ekstraktivnoj i metalnoj. Pomenuto je međutim ranije da se kod nas susreću česti slučajevi kombinatorne proizvodnje (koncentrisanja i integriranja) i u tekstilnoj, prehranbenoj, drvnoj i kožnoj industriji. Ni za jednu od ovih grana — izuzev proizvodnju tekstila — ne bi se moglo da kaže da je to kombinovanje proizvodne delatnosti bazirano na tehničkim preimućstvima koja se time postižu. Pri njemu su tržišni momenti, u svakom konkretnom slučaju, verovatno odigrali presudniju ulogu. Mali i srednji proizvođač pritešnjen suviše uskim tržištem, snalazio se sa svojim skromnim finansijskim sredstvima na način na koji je najbolje umeo. On često nije mogao da stvara široke planove za dalju budućnost. Kad bi se zasitilo lokalno tržište za jedan njegov artikal, on bi prelazio na drugi za čiji plasman je još bilo izgleda. Pri tome, njemu nije mnogo smetalo da li je proizvodni proces drugoga srodan s proizvodnim procesom prvoga. Na taj način je došlo

do najrazličitijih kombinacija koje postaju neobjašnjive ako se u tančine ne poznaje karakter domaćeg tržišta. Na ovome mestu će biti iznete samo najtipičnije od tih varijanti.

17. Integriranje u tekstilnoj industriji. Najsloženiji slučajevi vertikalnog organizovanja u tekstilnoj industriji su oni gde je u jednom preduzeću organizovana prerada sirove materije od prve faze njene obrade pa do finalnog potrošnog dobra. Jedan od ovih sproveden je u tvornicama Koste Ilića sinovi a. d., Beograd. Rad u preduzeću počinje s pripremom sirove vune za pređenje. Posle toga sirovina prolazi kroz predionicu, zatim kroz tkačnicu vune, da bi se najzad tkanina našla u tvornici konfekcije, gde se izrađuju gotova odela. Na drugoj strani na tkačnicu se nadovezuje tvornica gajtana i razne pozamentarije, dok je na trećoj rad predionice vertikalno dopunjen radom u tvornici trikotaže.

Na sličan način organizovan je i rad fabrike kanapa d. d., Odžaci. Proizvodnja počinje s pripremom kudeljke i proizvodnjom vlakna, posle čega se prelazi na grebenanje, sortiranje, pređenje i najzad na tkanje kudeljnih tkanina. Na drugoj strani predionica je dopunjena tvornicom užarije i tvornicom kolana.

Lanena industrija d. d., Osijek ima tvornicu za preradu lana i konoplje u Vladislavcima, zatim predionicu u Osijeku i tkačnicu takode u istom mestu. Fabrika kanapa i užarije u Leskovcu ima kudeljku, predionicu kudeljke, tkačnicu a isto tako i tvornicu kanapa i užarije.

Jedino preduzeće u industriji prirodne svile --- Državna fabrika svile Novi Sad — provela je vertikalnu organizaciju u proizvodnji počev od svilenih čaura pa do svilenih tkanina. U tu svrhu preduzeće raspolaže končanicom u Novom Sadu, dve predionice, od kojih jedna u Pančevu a druga u Kneževcu, jednom tkačnicom u Novom Sadu i bojadisaonom i apreturom takode u Novom Sadu. U pamučnoj industriji se javljaju takode češći slučajevi kombinovanja tkačnica s bojadisaonama. Jugoslovenska d. d., Kranj, pored tkačnice kao glavne tvornice, ima tvornicu škroba (za apretiranje) i štampariju tekstilne robe. Ovo preduzeće je izgradilo i sopstvenu mehaničku radionicu industrijskog karaktera koja služi potrebama tkačnice. Sličan slučaj je i kod firme Karl Toma i Komp., Maribor, koja, pored jedne tkačnice, ima bojadisaonu, apreturu i štampariju tkanina. Mautner d. d. Zagreb, pored predionice u Litiji, ima tkačnicu i štampariju tkanina u Sv. Pavlu. Preduzeća takode raspolažu s dve svoje električne centrale.

Pored ovih složenijih slučajeva vertikalnog organizovanja, u tekstilnoj industriji je gotovo redovna pojava kod svih većih preduzeća kombinacija predionice i tkačnice. Među najvažnija preduzeća ove vrste spadaju Tekstilna industrija d. d., Varaždin, „Tivar“ (predionica, tkačnica, tvornica konfekcije), V. Teokarević i komp., Paraćin (predionica i tkačnica vune), Beogradska

tekstilna industrija (predionica i tkačnica), „Dugaresa“ d. d., Dugaresa (predionica i tkačnica pamuka), Huter in drug, Maribor (predionica i tkačnica pamuka i tvornica konca); „Vunateks“ d. z o. z., Majšperk (predionica i tkačnica vune), Mariborska tekstilna tvornica d. z o. z. (predionica i dve tkačnice), „Inteks“ d. z o. z. Huje pri Kranju (predionica i tkačnica), Fabrika tkanine Petrović i Ko., Leskovac (2 predionice, 2 tkačnice i tvornica gajtana), Tekstilna industrija Vukojičić i Sin, Zemun (predionica i tkačnica) i t. d.

Kombinovanje predionice, tkačnice i tvornice vate predstavlja integriranje na bazi iskorišćenja otpadaka. Ovakav slučaj postoji kod firme Avgust Erlih, Maribor, koja, pored predionice i tkačnice, ima i tvornicu vate i zavojnog materijala, kao i kod „Obnove“ d. d. Beograd, koja, za proizvodnju vate i zavojnog materijala, koristi otpatke iz tvornice pamučnjaka.

18. Integriranje u industriji kože. Najsloženiji slučaj kombinatorne proizvodnje u industriji kože ili tačnije u industriji obuće — proveden je kod preduzeća Bata, tvornica obuće d. d., Borovo. Počev od tvornice koža u Beogradu i gumare u Borovu, ovo preduzeće je podiglo niz sukcesivnih i dopunskih preduzeća u kojima se izrađuju sve potrepštine u vezi s obućom. Tu dolaze u prvom redu tvornice kožne i gumene obuće, tvornica masti za obuću, tvornice raznih praškova za čišćenje, odeljenja za izradu pribora za obuću i t. d. Gumara je poslužila kao polazna tačka za izgradnju drugog niza vertikalnih preduzeća. Ovde spadaju: tvornica pneumatika, tvornica maski, tvornica dečjih balona i t. d. Kao dopunske industrije preduzeću su dograđena električna centrala i strojarnica.

Od ostalih preduzeća ove grane, zbog njihovog vertikalnog organizovanja, vredi navesti: „Merkur“, industrija tašni, Nova Palanka, koji ima tvornicu koža u Novom Sadu, tvornicu tašni u Novoj Palanci i tvornicu metalnih izradevina (pored ostalog metalni delovi kod tašni i sl.); Knebl i Ditrih, Indija, s tvornicom leteće opreme, tvornicom kožnog odela i krznarijom; Industrija tovarne usnja, Ljubljana, s dve tvornice koža i jednom tvornicom remenarskih i sedlarskih izrada; Kohnstein, strojarna usnja, Podbrežje pri Mariboru s tvornicom koža i tvornicom kaiševa; Jugoslovensko Knoch d. d., Zagreb s tvornicom obuće i tvornicom remenja i t. d.

Pored ovih slučajeva integriranja u okviru same grane postoji još svega dvadesetak slučajeva kombinovanja po jednu tvornicu kože, odnosno kožnih izrada s električnom centralom. Do ovakvih kombinacija, kao što je već naglašeno, dolazi u cilju racionalnijeg iskorišćenja pogonskih izvora, usled čega se one ne mogu ni da smatraju kao slučajevi vertikalnog organizovanja u pravom smislu.

19. Kombinatorna proizvodnja između raznih industrijskih grana. Naglašeno je da se, pored hemijske, metalno-metalur-

ške, ekstraktivne i tekstilne industrije, javljaju slučajevi integriranja i u prehranbenoj industriji, industriji drva i industriji nemetalnih minerala, ma da su oni znatno redi.

Sama priroda proizvodnog procesa u industriji namirnica pruža malo mogućnosti za vertikalno organizovanje: mlin predstavlja jednu delatnost a tvornica testenina već sledeću sukcesivnu. To su međutim dva toliko raznolika posla da svaki zahteva zaseban način poslovanja. U industriji ulja proizvodni proces je još kraći, industriji alkoholnih pića sličan je onome u industriji ulja: nakon jedne ili dve proizvodne radnje, dobiven je finalni proizvod koji može sam da se konzumira ili upotrebi u nekoj drugoj industriji. U ovome poslednjem slučaju se međutim izlazi iz domena industrije namirnica i ulazi u neku drugu granu proizvodnje (hemijsku i sl.).

Nisu mnogo povoljniji uslovi vertikalnog organizovanja proizvodnje ni u drvnoj industriji. Kod svega nekoliko velikih preduzeća, ono je provedeno od obaranja drva u šumi pa do finalnog proizvoda. Tako već pomenuta Našička tvornica tanina i paropila, pored sopstvene šumske industrije (obaranje i seča drva), ima ljuštenu drva u Gor. Podgradcima, zatim strugare u Gornjim Podgradcima, Zavidovićima, Đurdenovcu, Andrijevcima, Leskovici, Klenaku i Begovhanu; posle ovoga dolaze tvornice obrade drva i to: tvornica nameštaja u Đurdenovcu, tvornica sanduka u Zavidovićima, tvornica parketa u Đurdenovcu i tvornica bačava i buradi u Đurdenovcu. — „Šipad“ a. d. Sarajevo ima takode sopstvenu šumsku industriju, zatim strugare u Drvaru, Dobrljinu, Zavidovićima i Ustipračićima; tvornicu drvnog ambalaža u Drvaru, tvornicu nameštaja i stolarije u Drvaru, tvornicu celuloze u Drvaru i sedam električnih centrala u raznim mestima. Slično je i sa industrijom S. H. Gutmann d. d., Belišće i još nekim većim preduzećima.

Industrija nemetalnih minerala pruža još manje izgleda za proizvodno integriranje nego drvna. Bilo da je reč o kamenolomima, o industriji cementa, cigle, keramike i stakla, proizvodni proces od početne sirovine do finalnog proizvoda je toliko kratak da on obuhvata svega nekoliko radnji. Obavljanje svih tih radnji, kako kod najuprosćenije tako i kod najsloženije proizvodnje, neophodno je, usled čega integriranje praktično uopšte ne može da dode u obzir.

Pored svega ovoga što za vertikalno organizovanje proizvodnje u gornjim trima granama ima malo mogućnosti, iz pregleda koji je iznet na početku ove tačke videlo se da je broj firmi s dve ili više tvornica kod svih njih dosta velik. Ovo međutim nisu tvornice koje sukcesivno doraduju istu materiju već tvornice koje pripadaju heterogenim industrijama i pod vodstvom su jedne firme.

Najčešći slučaj kombinovanja ove vrste je kombinovanje s električnim centralama. Tako u industriji životnih namirnica,

pored raznih drugih kombinacija, postoji oko 74 firme, koje, bilo u sastavu mlinske industrije, bilo industrije pića, imaju i električnu centralu; u industriji drva broj ovakvih firmi iznosi 43 a u industriji nemetalnih minerala 20.

Posle kombinovanja s električnim centralama, vrlo česti su slučajevi kombinovanja preduzeća industrije namirnica (mlinovi) s preduzećima drvne industrije (strugare). Oko 50 firmi provelo je kombinatornu proizvodnju ove vrste a od njih 17 u većoj meri pripadaju drvnoj, u manjoj prehranbenoj dok su 33 firme u većoj prehranbeno a u manjoj drvna preduzeća.

Karakteristične slučajeve kombinatorne proizvodnje predstavljaju kombinacije tekstilne industrije s industrijom nemetalnih minerala i industrijom životnih namirnica. To su od tekstilnih preduzeća obično kudeljare, od industrije nemetalnih minerala — ciglane a od industrije namirnica — mlinovi. U načinu rada ovih vrsta proizvodnje nema nikakve sličnosti. Medutim vreme u koje radovi padaju prestavlja povoljnu okolnost za vezivanje jedne vrste preduzeća za drugu. Sezona ciglana počinje u aprilu a završava se u oktobru. U tome vremenu kudelja je prošla kroz fazu močenja i sušenja. Kad se u ciglanama obustavlja rad, on u kudeljarama počinje. Ova okolnost omogućuje da se iste pogonske mašine upotrebe i za pokretanje postrojenja u ciglani i za njihovo pokretanje u kudeljari.

Na isti način izvodi se kombinovanje rada u kudeljari s radom u mlinu. Kod prve je sezona na izmaku krajem kalendarske godine dok je ona kod druge u punom jeku početkom nove godine. Ovo takode omogućuje upotrebu istih pogonskih mašina i za jednu i za drugu delatnost.

3. DOBRE I LOŠE STRANE INTEGRACIJE U PROIZVODNJI

Dosadanjim izlaganjem izneti su najtipičniji slučajevi proizvodnog integriranja u granama gde je ono češća pojava: prikazani su oblici u kojima se javlja, i ocrtane granice do kojih može da ide obzirom na stepen industrijskog razvitka zemlje; izneti su, od jednog konkretnog slučaja do drugoga, momenti koji su ga favorizovali ili ometali. Na kraju ove glave trebalo bi, s nekoliko reči, zadržati se na pitanju pozitivnih i negativnih strana proizvodnog integriranja.

Dobre i loše strane integriranja u proizvodnji mogu da se posmatraju s mnogo raznih stanovišta, koja je nemoguće sva izneti. Usled toga će ovde da se raspravi samo pitanje odnosa fenomena integriranja prema procesu industrijalizacije, njegovog odnosa prema rentabilitetu rada preduzeća i najzad odnosa prema konjunktturnim oscilacijama.

20. Proizvodno integriranje i proces industrijalizacije. U mnogim vrstama proizvodne delatnosti kombinatornom proizvodnjom se ubrzava proces industrijalizovanja zemlje. Gde se

ona zasniva na iskorišćenju otpadaka, potrebne su samo dopunske investicije i dopunska radna snaga, pa da se dobije nova industrija; gde je u pitanju zajedničko iskorišćenje pogonske energije, treba pribaviti sirovine i postrojenja za rad, pa da se dobije nova tvornica; gde se radi o sukcesivnim preradama i obradama jedne iste materije, potrebno je izgraditi sistem veza od tržišta primarne sirovine do tržišta finalnih potrošnih dobara i do tržišta polufabrikata, pa da se dobije jedna složena industrija s jakom otpornošću prema svim spoljašnjim potrebama.

Pogrešno bi ipak bilo smatrati da će se u svim slučajevima gde se javi neki od gornjih sticaja okolnosti, da pojave nove tvornice. Pod pretpostavkom da su povoljni svi drugi uslovi od kojih zavisi podizanje preduzeća, pitanje tržišta i dalje ostaje glavni faktor od koga zavisi da li će nova industrija biti podignuta ili ne. Iskorišćenjem otpadaka u predionicama i tkačnicama neka naša preduzeća ove vrste su mogla da podignu sopstvene tvornice vate, jer je domaće tržište ovoga artikla bilo dovoljno veliko da je dozvoljavalo da se s rentabilitetom izvede takvo kombinovanje; iskorišćenje pogonske snage mlina odnosno ciglane za pokretanje postrojenja kudeljare moglo je da se izvede samo u Vojvodini, gde za nabavku sirove kudelje nije trebalo plaćati velike podvozne troškove; postojanje strugare u kraju bogatom žitom favorizovalo je izgradnju mlina ili neke druge uprošćene industrije, jer se otpacima strugare mogu da stavljaju u pogon i mašine koje pokreću mlin.

U svima ovim slučajevima izvedenog integriranja tržište je bilo glavni faktor od koga je zavisilo kombinovanje delatnosti. Pored tih najprostijih slučajeva, u kojima je ubrzan proces industrijalizacije, postoje međutim još mnogobrojni drugi slučajevi, gde integriranje pruža preimućstva proizvođaču ali do njega dosada nije došlo; ono je ostalo „nezasićeno“, zbog toga što je domaće tržište nedovoljno za rentabilan plasman novih artikala. U metalurškoj industriji je došlo do kombinatorne proizvodnje samo onih finanlnih proizvoda koji su imali najširu potrošnju. Međutim granice kombinovanja ovde su znatno veće i ono bi moglo da se protegne na još mnogo drugih artikala koji se uvoze iz inostranstva. Do toga ipak ne može da dode otuda što je odnos između investicija za to potrebnih i veličine unutrašnjeg godišnjeg prometa takav da bi plasman kapitala u nove tvornice, i pri kombinovanoj proizvodnji — dakle proizvodnji koja inače ima preimućstava u odnosu na uprošćenu — bio nerentabilan. Slično ovome one grane tekstilne industrije, koje preraduju domaću sirovinu (lan, konoplja) uspele su dosada da provedu vertikalnu organizaciju samo glavnom proizvodnom arterijom — vlakno — predivo — tkanina, dok za dalja kombinovanja ostaju široke mogućnosti (proizvodnja raznih finalnih proizvoda, kotonizacija i sl.) ali

su ona uslovljena u prvom redu tržištem. Za hemijsku industriju nije ni potrebno isticati od kolike je važnosti postojanje dovoljno prostranog tržišta da bi se od kombinatorne proizvodnje imala sva ona preimućstva koja ona, pod povoljnim okolnostima, pruža.

21. Proizvodno integriranje i rentabilitet rada. Redovno je da je u svima onim slučajevima gde je do integriranja došlo bilo iskorišćenjem otpadaka i sporednih proizvoda, bilo iskorišćenjem neiskorišćene pogonske energije, bilo pak zajedničkim iskorišćenjem jednog dela postrojenja, podignut, ne samo rentabilitet preduzeća, već i ekonomski efekat njegovog rada u okviru nacionalne privrede. Od ovoga opšteg principa međutim ima osetnih odstupanja koja mogu da potiču iz najrazličitijih okolnosti. Do integriranja ne dolazi uvek samo tamo gde je njega favorizovao rentabilitet rada preduzeća. Njega često nameću drugi, viši, obično neprivredni, razlozi, pri čemu čisto ekonomski momenti dolaze na drugo mesto ili se uopšte ne uzimaju u obzir. Ako odbranbeno-politički razlozi ili uopšte nezavisnost od inostranstva nalažu proizvodnju nekog artikla a ova je vezana za proizvodni proces drugih artikala, koji se, pri samostalnoj produkciji, proizvode uz niže proizvodne troškove, tada će se na proizvodne troškove „sporednih“ proizvoda (koji i po količini i po vrednosti mogu da budu glavni) malo moći da osvrće. Integriranje ovde dakle ne favorizuje preduzeće već ga stavlja u nepovoljniji konkurentski položaj na tržištu „sporednih“ proizvoda.

U vezi s pitanjem konkurentskih odnosa na tržištu od naročitog značaja je raspraviti problem tih odnosa kad se radi o preduzećima sa složenom proizvodnjom. Taj problem je za njih od vitalnog interesa i njegovo potpuno osvetljavanje bi zahtevalo jedno iscrpno i dugo izlaganje za koje u ovome radu nedostaje dovoljno prostora. Umesto da su vezana za jedno tržište, preduzeća s kombinovanom proizvodnjom su istovremeno upućena na više tržišta različitih finalnih dobara. Cena svakoga od njih je rezultat njegovih ukupnih proizvodnih troškova. Jedan deo ovih troškova je specifičan svakom artiklu dok je drugi deo svima zajednički. Na svakom od tih tržišta konkurentski uslovi su različiti; tamo gde je konkurencija veća marža između cene i proizvodnih troškova je niža, i obrnuto. Jedno preduzeće s uprošćenom proizvodnjom moći će s cenom da ide na niže sve dok ona ne padne na nivo proizvodnih troškova. Posle toga počinje rad s gubitkom. Kod kombinatornog preduzeća nije ovaj slučaj. Pod pretpostavkom da je za sve njegove proizvode marža između proizvodnih troškova i cena podjednaka i da mu se na tržištu jednog od artikala koje proizvodi pojavi konkurencija, on će borbu moći da izdrži mnogo duže no da je proizvođač samo toga artikla. On može da obara cenu i ispod proizvodnih troškova (ukoliko je ove za pojedine ar-

artikle u kombinatornoj proizvodnji uopšte moguće utvrditi) artikla, čija prodaja je ugrožena konkurencijom, i to da obara sve dotle dok dobitak na svima drugim artiklima ne bude iscrpen gubitkom na artiklu koji se prodaje ispod proizvodnih troškova. Do ovakvih krajnosti će retko kada da se ide, jer će jednostavna preduzeća mnogo pre toga da ispadnu iz borbe.

Ovakvi tržišni odnosi zaslužuju naročitu pažnju baš u okviru jugoslovenske privredne strukture. Skoro u svima granama industrije na jednoj strani postoje mnogobrojna sitna preduzeća, koja proizvode svega nekoliko artikala, dok je na drugoj mali broj velikih preduzeća s vertikalno provedenom organizacijom u proizvodnji. Njihovi konkurentski uslovi su vrlo raznoliki: malo preduzeće će moći da obara cenu do iznosa svojih proizvodnih troškova; veliko mnogo niže, jer su njegovi proizvodni troškovi u kombinatornoj proizvodnji jedna fikcija. Koliki su recimo proizvodni troškovi jedne lopate koju proizvode preduzeće u kome je kombinovano 10—15 različitih tvornica, izrađuje na stotine artikala, a samo za nju proizvodi sve polufabrikate od gvozdene rude pa do početne faze produkcije lopate? Njih je moguće samo računski utvrditi u cilju ravnomerne raspodele zajedničkih troškova ali je utvrđivanje njihovog stvarnog iznosa u ovakvim slučajevima gotovo isključeno.

Kombinatorna proizvodnja, zbog ove svoje osobine može na dvojak način negativno da utiče na razvitak privrednih odnosa: prvo, njom može da se dovede do uništavanja sitnih proizvodnih preduzeća, koja ne mogu da izdrže konkurentsku borbu; drugo, na tržištu onih artikala, koje proizvode kombinatorna preduzeća a koji nisu izloženi jakoj konkurenciji, doći će do porasta cena kako bi se naknadio gubitak prouzrokovan prodajom drugih artikala ispod cene koštanja. Na taj način troškove konkurentске borbe sa slabijim preduzećima kombinatorna preduzeća će da prebace na potrošače ovih artikala.

Potrošači artikala, koji su izloženi jakoj konkurentskoj borbi, biće tom borbom bonificirani ali samo privremeno: posle kraćeg ili dužeg vremena s tržišta će biti eliminisani svi slabiji konkurenti, tako da jačima neće biti teško da monopolišu to tržište.

22. Integracija i konjunkturne fluktuacije. Gore iznetom osobinom, koja dolazi do izražaja kad je reč o rentabilitetu rada preduzeća i o njegovim konkurentskim odnosima na tržištu, proizvodna integracija pokazuje svoje pozitivne strane u slučaju jačih konjunkturnih potresa. Već samo isključivo vertikalno organizovanje proizvodnje pruža preduzeću u ovom pogledu izvesna preimućstva u odnosu na uprošćenu proizvodnu delatnost. Ono se tim približava tržištu finalnih proizvoda a

ovo slabije reagira na konjunkturane potrese nego tržište sirovina i polufabrikata¹⁾). Pored ovih prednosti, preduzeće može da pojača svoju otpornost i samim načinom organizovanja kombinatorne proizvodnje. Ako ono polufabrikate samo delimično preraduje a delimično ih iznosi na tržište, njegove pozicije su poboljšane, jer je tada vezano za dva tržišta — polufabrikata i finalnih proizvoda. Privredne oscilacije se neće na ovim tržištima podjednako da reperkutuju te će, prema tome, preduzeće imati mogućnosti da jače udare na jednom tržištu parališe ili ublaži slabijim udarima na drugima.

Umesto istodobnog vezivanja za tržište polufabrikata i tržište jednog finalnog proizvoda, kombinatorno preduzeće može da se vezuje za tržište sirovina i više različitih tržišta finalnih proizvoda. Njegove pozicije su tada još u većoj meri pojačane, jer će ono, pomoću više tržišta s različitim reakcijama na konjunkturane oscilacije, lakše moći da održi ravnotežu no da su u pitanju jedno ili dva tržišta.

¹⁾ U vezi s ovim interesantno je osvrnuti se na način reagiranja naše industrije na privrednu krizu od 1929 god.: ekstraktivna i metalurška industrija bile su najviše pogodene i ukoliko se više išlo prema finalnom proizvodu, utoliko slabiji su bili udari krize.

VI GLAVA

ULOGA INDUSTRIJE U SPOLJNOJ TRGOVINI

1. OPŠTE KARAKTERISTIKE JUGOSLOVENSKOG IZVOZA

1. Niska vrednost izvoznih proizvoda po jedinici. Obzirom na pretežno agrarni karakter jugoslovenske privrede, moglo bi se očekivati da je učešće industrije u izvoznoj trgovini mnogo slabije od učešća ostalih privrednih grana. Međutim, ako se zagleda statistika izvoza ma koje godine, vidi se da u njemu industrija participira u dosta velikom procentu, bilo da se pođe od količine izvoza, bilo od njegove vrednosti. To pokazuje i donji pregled izvoza u 1938 godini po glavnim grupama proizvodnje.

Izvoz po količini i vrednosti u 1938 godini:

Privredna grana	Količina		Vrednost	
	u tonama	u %	u 1000 d.	u %
1. Zemljoradnja	743.562	20,69	1,368.255	26,53
2. Stočarstvo	58.656	1,63	1,320.207	25,65
3. Šumarstvo	917.159	25,52	783.236	15,22
4. Rudarstvo	1,595.598	44,40	454.815	8,84
5. Topioništvo	48.072	1,34	507.606	9,86
6. Preradivačka industrija i zanati	230.540	6,42	613.314	11,91
S v e g a	3,593.587	100,00	5,197.633	100,00

U gornjoj tabeli, koja prestavlja strukturu izvoza prikazanu u najgrubljim crtama, pada u oči nekoliko tipičnih osobina među kojima: prvo, izvoz po vrednosti veći je od izvoza po količini ali ta razlika nije velika; drugo, ako se posmatraju poljoprivredni proizvodi s proizvodima šumarstva na jednoj strani a industrijski (ekstraktivna i preradivačka zajedno) na drugoj, vidi se da je izvoz ovih poslednjih po količini veći od izvoza prvih; treće, protivno izvozu po količini, izvoz proizvoda poljoprivrede i šumarstva, po vrednosti, je znatno veći od izvoza proizvoda industrije.

Iz ovih nekoliko karakternih osobina izvozne trgovine, na posredan način mogu da se izvuku zaključci o stepenu indu-

strijalizacije jugoslovenske privrede i ulozi njene industrije u spoljnoj trgovini.

Odnos između izvezena količine i vrednosti toga izvoza može da bude vrlo simptomatičan za karakter nacionalnog proizvodnog organizma pa bilo o čijoj privredi da se radi. Ukoliko u većoj meri taj odnos ide u korist vrednosti, utoliko veći stepen usvršavanja proizvodne delatnosti, pa prema tome i veći stepen industrijalizacije, je postigla dotična nacionalna privreda. U gornjoj tabeli taj odnos je izražen upoređenjem količine u kgr. s vrednošću u dinarima i on je od prilike 3:5 u korist poslednje što znači da 3 kgr. robe u izvozu vredi otprilike 5 din. ako se uzme prosek za čitavi izvoz. Kad se ovaj odnos dovede u vezu sa jačinom jugoslovenske monete izražene u zlatu, može se smatrati da najveći deo izvoza čine dobra male vrednosti. Njihov proizvodni proces mora da je vrlo uprošćen, jer je svako usavršavanje procesa proizvodnje skopčano s porastom proizvodnih troškova, što bi svakako moralo da dode do izražaja i u izvoznju vrednosti.

Mala vrednost izvoznih artikala po jedinici još u jačoj meri dolazi do izražaja pri upoređenju količine i vrednosti poljoprivrednih s količinom i vrednošću izvesnih industrijskih proizvoda. Poljoprivredni proizvodi po pravilu važe kao dobra niske, ili u najboljem slučaju, osrednje vrednosti izražene po jedinici (proizvodi stočarstva). Međutim iz gornje tabele se vidi da na manje od 50% celokupnog izvoza po količini, koji otpada na poljoprivredne proizvode, dolazi preko 70% ukupnog izvoza po vrednosti. Obrnuto ovome na više od 50% ukupnog izvoza po količini, koja otpada na industrijske proizvode, dolazi ispod 30% celokupnog izvoza po vrednosti. Iz ovoga izlazi da je vrednost industrijskih proizvoda, u izvozu, proporcionalno niža od vrednosti poljoprivrednih, iako je i za ove poslednje naglašeno da predstavljaju artikale dosta male vrednosti.

Ako se u gornjoj tabeli izvrši klasifikacija proizvodnih grupa prema vrednosti izvoza po jedinici, počev od onih čija je vrednost najviša, tada će da se dobije sledeći pregled:

stočarstvo	15,73
topioništvo	7,35
preradivačka industrija	1,86
zemljoradnja	1,29
šumarstvo	0,60
rudarstvo	0,20

Od svih izvoznih grupa po vrednosti proizvoda po jedinici na prvo mesto dolazi stočarstvo. Posle ovoga je topioništvo a znatno iza njega preradivačka industrija koja se, u pogledu vrednosti po jedinici, bliži zemljoradnji. Preradivačka industrija, koja po svom karakteru, treba da predstavlja savršeniji oblik proizvodne delatnosti, odnosno viši stepen industrijalizacije, ima skoro četiri puta manju vrednost proizvoda po jedinici od

topioničke proizvodnje. Ovo je jasan dokaz da od preradivačke industrije u izvozu participiraju najvećim delom grane koje proizvode artikle male vrednosti po jedinici težine, kao što je cement, drvena grada i sl. Drugim rečima u zemlji se nije razvila preradivačka industrija savršenijeg oblika koja bi orijentisala svoju proizvodnju u pravcu izvoza. Ukoliko ona postoji, njena delatnost je stavljena u zavisnost od potreba domaćeg tržišta.

2. Opšte karakteristike posleratnog izvoza. Gore iznete karakteristike jugoslovenskog izvoza odnose se na poslednju godinu u dvadesetogodišnjem periodu koji je predmet posmatranja ove rasprave. Medutim iz narednog izlaganja će da se vidi da su te karakteristike, sad u većoj sad u manjoj meri, bile svojstvene jugoslovenskom izvozu kroz čitavo vreme od Svetskog rata do danas, što pokazuje i sledeći pregled, u kome je dat prikaz izvoza po količini u petogodišnjim vremenskim razmacima od Svetskog rata do kraja 1938 godine.

Kretanje izvoza po količini od 1918 do 1938 godine po glavnim proizvodnim grupama, u % prema 1919 godini:

Proizvodna grupa	G o d i n e				
	1919	1923	1928	1933	1938
1. Zemljoradnja	100,00	242,21	238,93	548,08	528,22
2. Stočarstvo	100,00	759,21	826,78	786,51	847,14
3. Šumarstvo	100,00	2.893,23	4.793,41	2.078,92	2.035,50
4. Rudarstvo	100,00	19.223,75	28.820,68	18.603,73	34.021,27
5. Topioništvo	100,00	1.271,12	1.221,12	1.683,33	1.724,24
6. Preradivačka industrija i zanati	100,00	346,05	465,24	247,00	362,37

Ako se na isti način dade pregled izvoza po vrednosti, dobiva se sledeća slika.

Kretanje izvoza po vrednosti od 1918 do 1938 godine po glavnim proizvodnim grupama, u % prema 1919 godini:

Proizvodna grupa	G o d i n e				
	1919	1923	1928	1933	1938
1. Zemljoradnja	100,00	707,73	597,58	452,87	645,75
2. Stočarstvo	100,00	1.366,73	827,40	412,49	589,31
3. Šumarstvo	100,00	8.309,54	8.553,12	3.404,23	4.078,71
4. Rudarstvo	100,00	23.962,76	22.820,08	12.351,87	34.851,72
5. Topioništvo	100,00	4.215,74	4.180,16	3.217,82	4.833,43
6. Preradivačka industrija i zanati	100,00	508,77	430,00	155,21	278,87

U prednjim statističkim ciframa naročito pada u oči nagli porast izvoza kod svih proizvodnih grupa u periodu od 1918 do 1923. Ovo važi kako za izvoz po količini tako i za izvoz po vrednosti. Druga karakteristika, koju te cifre pokazuju, je u tome da je izvoz po vrednosti u većoj meri porastao od izvoza po količini.

3. Period 1919—1923. Velika razlika u izvozu između 1919 i 1923 godine objašnjava se istim onim okolnostima kojima je ranije objašnjavan nagli porast novih industrijskih preduzeća u ovom periodu. Neredovne prilike stvorene ratom, po izvršenoj demobilizaciji, dovele su do komplikovanja privrednih odnosa i do njihovog ukrštanja s mnogim drugim faktorima neprivrednog karaktera. Potrebe obnavljanja proizvodnog organizma potencirane su potrebama uposlenja nezaposlene radne snage, koja je porasla usled demobilizacije; potrebe funkcionisanja proizvodnog organizma prouzrokovale su povećanje potreba uvoza sirovina, polufabrikata, mašina i njihovih delova, koje je opet, sa svoje strane, iziskivalo povećanje izvoza, kako bi se uspostavila ravnoteža u trgovinskom odnosno platnom bilansu.

Koliko je izvoz u ovom periodu bio dirigovan potrebom za uspostavljanjem ravnoteže bilansa, najbolje se vidi ako se izvrši upoređenje njegovog povećanja kod pojedinih proizvodnih grupa.

Najslabije povećanje izvoza imala je zemljoradnja čiji indeks je porastao sa 100 iz 1919 na 242,24 u 1923. Makako velike bile potrebe za uspostavljanjem ravnoteže bilansa, ova proizvodna grupa nije bila u stanju da u onoj meri poveća viškove za izvoz u kojoj su ga povećale ostale. Pored toga što je to proizvodnja u kojoj dominantnu ulogu igraju organski elementi, ona je vezana za klimatske prilike i uslovljena sezonskim faktorima. Ako su u jednoj godini klimatske prilike bile izuzetno povoljne, zemljoradnja je bila u stanju da udvostruči ili možda čak i utrostruči količine namenjene izvozu, iako je možda njen proizvodni organizam ostao nepromenjen iako možda uopšte nije došlo do novih investiranja. To međutim ništa ne smeta da taj isti proizvodni organizam, već u narednoj godini smanji izvozne količine na jednu polovinu ili čak i ispod toga, ako su nepovoljne klimatske prilike prouzrokovale osetno smanjenje žetve. Koliko značajnu ulogu kod izvoza proizvoda zemljoradnje igra klimatski faktor jasno se vidi, ako se posmatra kretanje izvoznog indeksa kroz nekoliko uzastopnih godina. U 1921 on je iznosio 363,10 a već u 1922 pada na 81,78 da bi se u 1923 popeo na 242,24, posle čega konstantno raste kroz nekoliko godina.

Izvoz proizvoda stočarstva povećavao se na posve drugi način od izvoza proizvoda zemljoradnje, ma da je i u ovoj grupi organski faktor igrao dominantnu ulogu. Dok kod zemljoradnje rdave klimatske i meteorološke prilike imaju redovno za

posledicu smanjenu žetvu a preko ove i smanjeni izvoz, kod stočarstva se te rdave prilike ne moraju da reperkutuju na istovetan način. Neosporno je da sušna ili preterano kišovita godina ima negativnog dejstva i na gajenje stoke ali to ne mora da ima za posledicu smanjenje izvoza, jer mogućnosti ishrane nisu jedini uslov od koga zavisi veličina ponude stoke. U krajevima bogatim sa stočnom hranom loša godina će imati za rezultat verovatno samo smanjenje broja odrasle stoke koja se ugojena prodaje: umesto ugojenih svinja i goveda na tržište će se iznositi prasci i telad. Protivno ovome, krajevi koji i inače oskudevaju sa stočnom hranom (siromašniji brdski krajevi), biće verovatno prinudeni da prodaju i onu stoku koju u rodnoj godini ne bi prodavali — razume se neugojenu. Ova potreba će biti povećana još i potrebom za nabavkom hrane neophodne za ishranu porodice. Ako se ovakvim okolnostima pridruže i povoljni spoljno-tržišni uslovi, tada nije isključeno da se izvoz stoke poveća, iako je godina bila nerodna.

U ovim godinama prilike na spoljašnjem tržištu su neobično favorizovale izvoz naše stoke. Beč je bio glavna pijaca rogate stoke; izvoz konja u Italiju je bio takode vrlo velik. S druge strane porast cena stoke i stočnih proizvoda davao je poljoprivredniku mnogo više inicijative da povećava proizvodnju dobara iz oblasti stočarstva u većoj meri od povećanja proizvodnje zemljoradničkih dobara. Najzad postoji i treće preimućstvo koje stočarstvo stavlja ispred zemljoradnje, a to je da je vrednost stočarskih proizvoda po jedinici znatno veća od vrednosti zemljoradničkih. Zbog svih tih okolnosti izvoz proizvoda stočarstva krajem ovoga perioda (1923) popeo se na 759,21 po količini a 1366,73 po vrednosti prema stanju 100 u početku perioda (1919).

U ovoj težnji za uspostavljanjem ravnoteže u trgovinskom bilansu, industriji je pripala vrlo interesantna uloga. Izvoz proizvoda zanatstva i proizvoda preradivačke industrije popeo se od 1919 do 1923 godine sa 100 na 346,05 po količini i 508,77 po vrednosti. Prema tome izvoz po količini se utrostručio, dok se onaj po vrednosti upetostručio. Ni jedan ni drugi međutim ne sme da se prećeni, budući da je povećanje mereno prema 1919 god., koja je, kao prva poratna godina, predstavljala vrlo nerodno stanje u kome ni izvoz nije mogao da dostigne svoj normalan kapacitet. Mnogo realniju sliku o izvozu proizvoda preradivačke industrije, pružiće upoređenje toga izvoza sa izvozom ostalih proizvodnih grupa gore navedenih. Iz toga upoređenja se vidi da je preradivačka industrija učinila proporcionalno najslabije povećanje izvoza. Jedino je iza nje zemljoradnja i to samo po količini, što dolazi kao rezultat nepovoljnih žetvenih uslova u 1923 godini, o čemu je gore bilo reči. Međutim ako se uporedi njihov izvoz po vrednosti, vidi se da je zemljoradnja imala mnogo povoljniju izvoznju konjunkturu, jer

se vrednost njenog izvoza više no proporcionalno povećala u odnosu na vrednost izvoza preradivačke industrije, što je znak da su cene proizvoda ove poslednje bile relativno niže od cena proizvoda zemljoradnje.

Slab izvoz proizvoda preradivačke industrije unekoliko je kompenziran izvozom primarnih sirovina, kao što su proizvodi rudarstva i šumarstva. Izvoz proizvoda šumarstva, koji u stvari ne predstavlja industrijski izvoz, u 1923 godini je bio trideset puta veći po količini a osamdeset puta veći po vrednosti od izvoza u 1919 godini. Bez obzira što upoređenje s 1919 godinom ne pruža dovoljno jasnu sliku o stvarnom stanju izvoza ove grupe, iz njenog upoređenja s ostalim grupama proizvodnje, vidi se da je taj izvoz bio vrlo značajan, jer je on, bilo da se ceni po količini bilo po vrednosti, na drugom mestu — odmah posle izvoza rudarskih proizvoda.

Izvoz proizvoda rudarstva povećao se u 1923 godini na 19.223,75 po količini odnosno 23.962,76 po vrednosti prema stanju 100 u 1919 godini. Do ove razlike u indeksu, dolazi s jedne strane zbog toga što je izvoz u 1919 godini bio izuzetno nizak, a s druge otuda što se on u ovom četverogodišnjem periodu konstantno i rapidno povećavao. Dok je on u 1919 iznosio svega 4.690 tona a po vrednosti 1,3 mil. din., tako da je po vrednosti bio na poslednjem, a po količini na preposlednjem mestu, u 1923 godini on dostiže 901.594 tone a po vrednosti 312,7 mil. din., usled čega je po količini došao na drugo (posle šumarstva) dok je po vrednosti ostao na poslednjem mestu.

Znatno slabije od izvoza proizvoda rudarstva bilo je povećanje izvoza proizvoda topioništva. Ma da je on i u 1919 god. bio vrlo slab, tako da je po količini bio iza izvoza proizvoda rudarstva a po vrednosti nešto veći od njega, on se do 1923 godine znatno sporije povećavao od izvoza proizvoda rudarstva: povećanje izvoza po količini bilo je 1.271,48 a po vrednosti 4.215,74 prema stanju 100 u 1919 godini.

Gornje izlaganje o izvozu do 1923 godine može da se rezimira na sledeći način: prvo, najveće povećanje izvoza imale su one proizvodne grupe kod kojih je vrednost proizvoda po jedinici najniža. Od ovoga čini izuzetak zemljoradnja kod koje je vrednost po jedinici takode niska ali koja, zbog slabije žetve, nije mogla da se poveća u onoj meri u kojoj bi se, obzirom na visoke cene, povećala da je žetva bila normalna; drugo, od grupa čija je vrednost proizvoda po jedinici viša, bilo je znatno povećanje izvoza naročito proizvoda stočarstva. Za ovo povećanje ima u najvećoj meri da se zahvali visokoj izvoznjoj konjunkturi poljoprivrednih proizvoda uopšte; treće, odnos između povećanja izvoza proizvoda rudarstva na jednoj i proizvoda topioništva i preradivačke industrije na drugoj strani pokazuje da je naglo povećanje investicione aktivnosti u industriji u ovom periodu imalo slabog efekta na povećanje izvoza indu-

strijskih proizvoda. Ta aktivnost je bila rukovodena naglim povećanjem potreba domaćeg tržišta do koga je došlo posle Svetskog rata dok je povećanje izvoza industrijskih proizvoda ometano slabijim skokom cena industrijskih proizvoda no što je bio onaj kod poljoprivrednih proizvoda.

Pored gore iznetog osetnog povećanja izvoza svih proizvodnih grupa, u ovom periodu, kao drugu njegovu tipičnu osobinu, treba istaknuti znatnije povećanje izvoza po vrednosti od povećanja izvoza po količini. Do ove pojave je moglo da dode iz dvojakog razloga: ili zbog toga što je izvoz proizvoda manje vrednosti zamenjen izvozom proizvoda veće vrednosti, ili otuda što je, pri istom kvalitetu izvoza, cena izvoznih proizvoda po jedinici povećana.

Kod izvoza proizvoda zemljoradnje i stočarstva nije moglo da dode do značajnih promena u kvalitetu izvoza. Od zemljoradničkih proizvoda predmet izvoza je svega nekoliko artikala u čijem kvalitetu nema velike razlike. Sličan slučaj je i kod proizvoda stočarstva. Prema tome za ove dve proizvodne grupe može da se smatra da je njihov relativno veći porast izvoza po vrednosti od izvoza po količini bio posledica porasta cena izvoznih artikala.

Ni kod kvaliteta izvoza proizvoda šumarstva, rudarstva i topioništva ne bi se mogao doneti zaključak, koji bi se znatno razlikovao od gornjega, o uzroku povišenja cena poljoprivrednih proizvoda. Izvoz proizvoda šumarstva sastoji se iz nekoliko vrsta drva koje su različite po kvalitetu ali između kojih se ne menja u znatnoj meri odnos u pogledu učešća u izvozu.

U rudarstvu glavne izvozne artikle činila je gvozdена, bakarna, olovna odnosno cinkova ruda i boksit. Od ovih se u najvećoj meri povećao izvoz gvozdene rude, čije cene su otuda bile najuticajnije na formiranje konačne cifre o vrednosti izvoza rudarskih proizvoda. Njen izvoz po vrednosti je bio nešto veći od izvoza po količini, što je znak da je cena toga izvoza u manjoj meri porasla no što je slučaj s izvozom ostalih proizvoda.

Povećanje vrednosti izvoza topioničke industrije bilo je veće od povećanja vrednosti preradivačke industrije i zanatstva, iako postoji još manja verovatnoća da je ovaj izmenjen u kvalitetu, no što je to slučaj kod izvoza rudarskih proizvoda, iz čega izlazi da je cena tih proizvoda takode porasla.

4. Period 1924—1928. Nagli porast izvoza, koji se osećao do kraja 1923 godine, u znatnoj meri se stabilizovao početkom 1924 godine. Ovome stabilizovanju je svakako doprinelo normalizovanje trgovinskih odnosa sa inostranstvom, koje je izvedeno novom carinskom tarifom (1925 god.), kao i stabilizovanje nacionalne monete.

Od gore pobrojanih proizvodnih grupa, povećanje izvoza po količini imalo je stočarstvo, čiji izvozni indeks je porastao

sa 759,21 na 826,78, šumarstvo, s porastom sa 2.893,23 na 4.793,41, rudarstvo sa 19.223,75 na 28.820,68 i preradivačka industrija, sa 346,05 na 465,24. Međutim, indeksi izvoza po vrednosti, za ove četiri proizvodne grupe, pružaju posve drugu sliku: indeks izvoza stoke i stočnih proizvoda opao je sa 1366,73 na 827,40, indeks proizvoda šumarstva je malo porastao (sa 8.309,57 na 8.553,12), dok su indeksi ostalih triju proizvodnih grupa opali: rudarstva sa 23.962,76 na 22.820,08, s topioništva 4.215,74 na 4.180,16 a preradivačke industrije sa 508,77 na 430.

Čime može da se objasni ovo opadanje izvoza po vrednosti u vremenu kad je odgovarajući izvoz po količini za sve ove proizvodne grupe rastao? Za njih sve je rečeno da predstavljaju tipove proizvodnje s dosta ujednačenim kvalitetima proizvoda. Teško bi se otuda, moglo verovati da je izvoz po vrednosti opadao dok je po količini rastao, zbog toga što se menjao njegov kvalitet, tako da su se, umesto skupljih dobara, izvozila dobra jeftinija po jedinici. Ovaj faktor istina mogao je da ima izvesnog uticaja u tom pogledu ali njegovo dejstvo nije moglo da bude takvo da stvori toliku disproporciju između kretanja izvoza po količini i vrednosti. Pored njega u toj disproporciji morale su da dodu do izražaja i promene koje su nastale u cenama izvoznih artikala.

Promene u izvoznim cenama, do kojih je došlo u toku ovoga perioda prouzrokovane su, pored ostalog, sledećim okolnostima: stabilizovanje monete i stabilizovanje trgovinskih odnosa s inostranstvom.

Nesigurne monetarne prilike do 1924 god. bile su jedan od glavnih uzroka visokih cena. Stabilizovanjem nacionalne monete, koje je izvršeno te godine, dotadanje jake fluktuacije cena su ublažene a opšti njihov nivo je u izvesnoj meri spušten. Efekat toga stabilizovanja može jasno da se uoči i u gornjem odnosu izvoza po količini prema izvozu po vrednosti: ovaj poslednji se smanjio, ma da je ovo period privrednog prosperiteta.

Nova carinska tarifa sa svojim uvoznim zaštitnim stavovima izgleda da je bila od uticaja na formiranje odnosa između količine i vrednosti izvezenih proizvoda. Spoljna trgovina je istina, i posle njenog donošenja, ostala na bazi slobodne razmene ali su carinske stope bili takve da je njima u jačoj meri uzeta u zaštitu domaća proizvodnja. Zaštita domaće proizvodne delatnosti morala je da se reperkutuje i na izvoz domaćih proizvoda u inostranstvo. Protekcionističkim merama su pristupale i sve druge zemlje. Da bi se održali konkurentski odnosi na spoljašnjem tržištu i prebrodila povećana zaštita inostranih agrarnih proizvoda, cene svih izvoznih artikala su morale da idu na niže. Što to obaranje još u ovom periodu nije bilo osetno, ima da se pripíše samo povoljnom razvitku privrednih prilika, koji je omogućio intenzivnu međunarodnu

razmenu uprkos protekcionističkih mera. U ovom periodu je, usled toga, došlo samo do povećanja izvoza po količini i do njegovog smanjenja po vrednosti za razliku od sledećeg u kome je on smanjen i po količini i po vrednosti.

Kod preostalih dveju proizvodnih grupa — zemljoradnje i topioništva — smanjio se i izvoz po količini i izvoz po vrednosti. Glavni razlog ovog smanjenja kod proizvoda zemljoradnje leži u tome što je žetva u 1938 godini podbacila. To se jasno vidi, ako se, po godinama, posmatra izvoz zemljoradničkih proizvoda od 1924 do 1928: on je rastao do 1926 a zatim se u 1927 i 1928 naglo smanjio, jedne godine zbog slabe žetve pšenice a druge zbog slabe žetve kukuruza. Već u sledećoj godini taj izvoz se naglo povećava, jer je žetva bila dobra.

Izvoz topioničkih proizvoda posle 1923 je naglo opao i on prelazi nivo izvoza u toj godini tek 1929. Ovaj smanjeni izvoz, kroz čitavih pet godina, koje su obeležene kao godine povoljnog privrednog razvitka, delom je posledica povećane prerađivačke aktivnosti, delom rezultat smanjene produkcije sirovih metala, usled čega su smanjeni i viškovi za izvoz. Tek 1929 godina, u kojoj privredni napredak kulminira, pokazuje da je kapacitet topioničke delatnosti premašio u znatnijoj meri kapacitet prerađivačke industrije, usled čega je i izvoz povećan.

5. Period 1929—1933. U vremenu od 1929 do 1933 godine dešavaju se najjače fluktuacije izvoza, kako po količini tako i po vrednosti u čitavom posleratnom razvitku jugoslovenske spoljne trgovine. Napred iznete dve tabele, u kojima je dat jednogodišnji izvoz po količini i vrednosti posle svakih pet godina, u tom pogledu pružaju vrlo interesantnu sliku. Ako se uporedi izvoz po količini s 1928 s izvozom iz 1933 god., vidi se da se on kod zemljoradnje više no udvostručio, kod stočarstva se malo smanjio, kod šumarstva pao ispod polovine, kod rudarstva skoro na polovinu, kod prerađivačke industrije isto tako dok se kod topioništva, slično zemljoradnji, znatno uvećao. Upoređenje izvoza po vrednosti u ovim dvema godinama pokazuje znatno jaču tendenciju ka opadanju nego upoređenje izvoza po količini: kod svih proizvodnih grupa izvoz je znatno opao a kod nekih od njih, kao što su šumarstvo i industrija, sveo se skoro na jednu trećinu.

Ove značajne promene, koje su nastale u ovom periodu, ne mogu dovoljno da se objasne upoređenjem dveju gornjih godina od kojih je prva godina koja je prethodila kulminaciji konjunktura a druga je godina najdublje privredne depresije. One postaju mnogo jasnije ako se kod pojedinih proizvodnih grupa izvrši upoređenje izvoza po količini i vrednosti za svaku od godina obuhvaćenih ovim periodom.

Znatno povećanje izvoza proizvoda zemljoradnje po količini u 1933 u odnosu na 1928 bilo je posledica izuzetno sla-

bog izvoza u 1928 godini, kako je to već ranije naglašeno. To se vidi i iz sledećeg pregleda u kome je izvršeno upoređenje indeksa izvoza po količini s indeksom po vrednosti.

Upoređenje indeksa izvoza zemljoradničkih proizvoda po količini s indeksom po vrednosti u vremenu 1928—1933 u odnosu na 1919 (1919 = 100):

Godina	Količina (1919=100)	Vrednost (1919=100)
1928	238,63	597,58
1929	642,52	1049,50
1930	667,14	781,74
1931	473,78	525,42
1932	349,85	410,80
1933	538,08	452,87

U godini 1929, koja predstavlja konjunkturu kulminaciju, gotovo je utrostručen izvoz zbog mnogo bolje žetve no što je bila u 1928. Povoljne tržišne prilike kod ove grane još u jačoj meri dolaze do izražaja, ako se posmatra izvoz po vrednosti, jer je on u proporcionalno većoj meri porastao od izvoza po količini.

Prva godina krize (1930) kod izvoza zemljoradničkih proizvoda pruža karakterističnu pojavu: po količini on se čak povećao, u odnosu na prethodnu godinu ali se znatno smanjio po vrednosti. Privredna kriza je u ovoj godini u najvećoj meri došla do izražaja preko mehanizma cena dok na kapacitet izvoza ovih proizvoda nije imala uticaja. Tek u narednoj godini (1931) efekat krize se prenosi s mehanizma cena na razna područja privredne delatnosti između kojih i na spoljnu trgovinu. U ovoj godini, ne dolazi samo do smanjenja izvoza po vrednosti već i do njegovog još osetnijeg smanjenja po količini. Iz ovoga se vidi da su već posle prve godine krize izvozne cene, nakon velikog pada, postale dosta stabilne ali se izvoz po količini i dalje menjao, tako da on dostiže najnižu tačku u 1932 godini a već u 1933 se naglo povećava i ne zaostaje mnogo iza izvoza u 1929; cene međutim i dalje ostaju na osetno niskom nivou.

Slično kretanju izvoza zemljoradničkih, kretao se i izvoz stočarskih proizvoda: u prvoj godini posle nastupa krize izvoz po količini se povećao a po vrednosti smanjio. U sledećim godinama smanjuje se i izvoz po količini i izvoz po vrednosti. Tek u 1933 prvi se naglo povećava dok drugi produžuje s opadanjem sve do 1935 godine.

Do ovako različite reakcije izvoza po količini i vrednosti, ovih dveju proizvodnih grupa, na poremećaje prouzrokovane krizom, došlo je zbog karaktera jugoslovenske spoljne trgovine i karaktera tražnje tih dobara. Glavne predmete njihovog

izvoza čine artikli namenjeni konzumu. Na tržištu konzumnih dobara nije moglo da dode do jake reakcije u tražnji po količini zbog toga što se potrebna količina prehranbenih artikala dosta teško smanjuje; došlo je samo do reakcije u cenama čijem preterano velikom padu je, pored ostalog, doprinela i težnja da se izvoz po količini poveća.

Od ostalih proizvodnih grupa izvesne sličnosti u reakciji na krizu pokazuju šumarstvo i rudarstvo ali se ta reakcija ipak unekoliko razlikuje od gornje koju pokazuje zemljoradnja i stočarstvo. I jedno i drugo od njih proizvode sirovine namenjene industrijskoj preradi i doradi. Tržišni potresi prozurokovanu krizom, doveli su do vrlo oštre reakcije u delatnosti preradivačke industrije koja je naglo smanjila stepen iskorišćenja kapaciteta proizvodnog organizma kod svih zemalja. Ovo je međutim sa svoje strane moralo da dovede do smanjenja izvoza sirovina iz agrarnih zemalja, što se vidi i kod smanjenja jugoslovenskog izvoza šumarskih i rudnih sirovina.

Visoki kvantum izvoza šumarskih proizvoda koji je postignut u 1928 god., nešto malo opada u 1929 ali se izvoz po vrednosti povećava. Kod izvoza proizvoda rudarstva dolazi do njegovog povećanja i po količini i po vrednosti. Međutim u 1930 god. — dakle prvoj godini po nastupu krize — dolazi kod ovih dveju grupa do smanjenja izvoza i po količini i po vrednosti. Ono se produžuje sve do godine 1933 kada počinje ponovo da se povećava i to i po količini i po vrednosti uporedo.

Predmet izvoza topioničke delatnosti su takode sirovine namenjene industrijskoj preradi odnosno doradi. Otuda bi trebalo očekivati da će i u tome izvozu da dode do reakcija slično gore navedenim reakcijama kod šumarstva i rudarstva. One su međutim bile različite od gornjih i do njihovog objašnjenja se u izvesnoj meri dolazi kad se dovedu u vezu s ostalim proizvodnim grupama a naročito s preradivačkom industrijom.

Izvoz topioničkih proizvoda i proizvoda preradivačke industrije i zanatstva u vremenu od 1928 do 1933, u odnosu na 1919 godinu:

Godina	Topioništvo		Preradivačka ind. i zanati	
	Količina (1919=100)	Vrednost (1919=109)	Količina (1919=100)	Vrednost (1919=100)
1928	1221,12	4180,16	465,24	430,—
1929	1403,05	5563,82	496,11	464,07
1930	1468,43	5688,24	428,75	362,43
1931	1370,87	3488,91	301,87	265,16
1932	1403,27	2823,46	227,87	158,52
1933	1686,33	3217,82	274,—	155,21

I kod jedne i kod druge grupe u 1929 izvoz se povećava i po količini i po vrednosti u odnosu na 1928 godinu. Međutim u sledećoj godini dolazi do nepodudarnosti: izvoz topioničke grupe se povećava dok se izvoz preradivačke smanjuje. Naredne dve godine izvoz topioničkih proizvoda se neznatno smanjuje po količini da bi se u 1933 opet naglo povećao. Smanjenje izvoza po vrednosti je međutim bilo osetnije i on počinje da se povećava tek u 1934 god. Izvoz proizvoda preradivačke industrije produžio je s opadanjem sve do 1933 godine, kako po količini tako i po vrednosti.

Do povećanja izvoza po količini topioničkih proizvoda u periodu privredne depresije došlo je iz dva razloga: prvo, i kao glavno, usled toga što je taj izvoz predstavljao uglavnom izvoz bakra koji je skoncentrisan u ruke jednog stranog preduzeća s jakim poslovnim vezama s inostranstvom. Industrije koje taj artikal preraduju poglavito su ratne industrije kod kojih verovatno, ni u periodu najdublje privredne depresije, nije došlo do osetnijeg smanjenja proizvodne delatnosti; drugo, usled smanjenja proizvodne delatnosti preradivačke industrije u zemlji, viškovi za izvoz topioničkih proizvoda su se povećali. Istina, da bi se izdržala konkurentska borba na međunarodnom tržištu, cene topioničkih proizvoda je trebalo prilagoditi cenama međunarodnog tržišta, što je dovelo do opadanja izvoza po vrednosti ali to nije moglo da prouzrokuje i njegovo opadanje po količini; ratna konjunktura je čak taj izvoz i povećala što se naročito vidi iz indeksa izvoza posle 1934 godine.

Protivno topioničkoj delatnosti, u preradivačkoj industriji je produženo naglo opadanje izvoza i po količini i po vrednosti, jer je ona proizvodila artikle civilne potrošnje, čija tražnja je elastičnija. Opadanje kupovne snage, kako u zemlji tako i u inostranstvu, prouzrokovalo je naglo smanjenje potrošnje finalnih proizvoda, što je moralo da dovede do smanjenja izvoza. Ono je potencirano i drugom jednom okolnošću a to je nagli pad cena na spoljašnjem tržištu koji se, kod mnogih proizvodnih grana, verovatno spustio ispod proizvodnih troškova domaćih proizvođača. Prirodno da je izvoz od strane ovih proizvođača iz doba privrednog prosperiteta, morao da otpadne usled niskih cena.

6. Period 1934—1938. U vremenu posle 1933 godine izvoz počinje ponovo da raste. Ovo se naročito vidi kod indeksa izvoza po vrednosti koji je, upoređujući 1933 s 1938 god., porastao kod svih proizvodnih grupa. Protivno ovome, ako se izvoz ovih dveju godina uporedi po količini, vidi se da je on, kod nekih od njih, u 1938 opao u odnosu na 1933. To je slučaj s izvozom proizvoda zemljoradnje i izvozom proizvoda šumarstva.

Smanjenje izvoza po količini kod zemljoradničkih proizvoda ne bi smelo da se tumači kao tendencija toga izvoza ka

opadanju. I u ovoj godini, kao i u ranije iznetim slučajevima, izvoz po količini je relativno slabije porastao od izvoza po vrednosti zbog toga što je žetva bila ispod prosečne. To se vidi i iz upoređenja indeksa izvoza iz 1938 s indeksom iz 1937 godine; dok prvi iznosi 528,22, poslednji je dostigao cifru od 877,70.

Smanjenje izvoza proizvoda šumarstva izgleda da je posledica strukturnih poremećaja u spoljnoj trgovini prouzrokovanih svetskom privrednom krizom. To pokazuje i donji indeks izvoza tih proizvoda od 1933 do 1938.

Godina	Količina (1919=100)	Vrednost (1919=100)
1933	2078,92	3404,23
1934	2318,74	3920,91
1935	2180,32	4023,76
1936	1293,04	2836,85
1937	2411,16	5204,72
1938	2035,50	4078,71

Počev od 1933 indeks izvoza po vrednosti je gotovo stalno u porastu, što dolazi kao rezultat dizanja cena proizvoda šumarstva na svetskom tržištu. Suprotno tome izvoz po količini jedne godine raste druge opada. Ove vibracije mogu da se objasne jedino time što ti proizvodi nemaju osigurano spoljašnje tržište, usled čega je u svakoj godini obim izvoza po količini uslovljen ishodom konkurentne borbe s ostalim ponudacima na tržištu drva.

Izvoz proizvoda preradivačke industrije u 1938 porastao je i po količini i po vrednosti u odnosu na 1933 godinu. S malim zastojeima, taj porast je bio konstantan od 1933 godine. Ipak bi bilo suviše smelo da se, na osnovu ovoga, donese zaključak da je do toga porasta došlo zbog naglog povećavanja proizvodne sposobnosti domaće industrije i jačanja njene konkurentne moći na spoljašnjem tržištu. Koliko je baš ovaj faktor doprineo tome povećanju, moći će da se vidi tek pošto se prikaže uloga domaće industrije u snabdevanju unutrašnjeg potrošačkog tržišta, o čemu će u sledećem izlaganju biti reči.

2. UVOZ INDUSTRIJSKIH SIROVINA, POLUFABRIKATA I FINALNIH PROIZVODA

7. Industrijske grane kojima konkuriše inostranstvo. Da bi se ocenio značaj dosada prikazanog razvitka proizvodnih snaga u industriji, potrebno je zadržati se s nekoliko reči na pitanju: kakvog efekta je taj razvitak imao na podmirenje potreba domaćeg tržišta. Drugim rečima potrebno je da se vidi u kojoj meri je uvoz stranih proizvoda supstituisan doma-

ćima. Potpun pregled o ovome dobiće se, ako se uporedo prati industrijska proizvodnja u zemlji s izvozom i uvozom industrijskih proizvoda.

Kako je to nemoguće zbog oskudice u statističkim podacima, u ovom izlaganju će se pristupiti posrednom metodu utoliko što će se, umesto posmatranja produkcije pojedinih industrijskih grana, posmatrati uvoz industrijskih sirovina i polufabrikata na osnovu koga će se moći da dode do zaključka i o tome kakva je bila produkcija grane koja preraduje te sirovine odnosno polufabrikate. Zaključci doneti na taj način biće upotpunjeni izlaganjem u sledećoj tački gde će se dati prikaz izvoza industrijskih proizvoda po pojedinim proizvodnim granama: opadanje uvoza finalnih proizvoda s porastom uvoza sirovina i polufabrikata i porastom izvoza finalnih proizvoda neosporno da je pouzdan znak o povećanju snage domaće proizvodnje i o supstituisanju stranih industrijskih proizvoda domaćima.

Što se tiče uticaja spoljne trgovine na proizvodnu delatnost, on nije bio jednak na sve industrijske grane: neke od njih u većoj meri participiraju u izvozu, kod drugih je opet konkurencija uvezenih proizvoda znatno veća, treće niti participiraju u izvozu niti im pretila opasnost od konkurencije uvezenih proizvoda. Tako kod električnih centrala ni uvoz ni izvoz struje praktično skoro i ne dolazi u obzir¹⁾; uvoz odnosno izvoz štamparskih proizvoda takode je mali²⁾; industrija mineralnih ulja bazira svoju delatnost isključivo na uvozu sirovina i njen kapacitet je, već nakon prvih nekoliko godina po završetku Svetskog rata, bio u stanju da podmiri potrebe domaćih potrošača; uvoz proizvoda te industrijske grane u kasnijim godinama bio je dakle uslovljen jedino stepenom carinske zaštite i visinom cena na domaćem tržištu. Zbog svega ovoga bilo bi bespredmetno posmatranje odnosa ovih triju grana prema uvoznoj trgovini.

Sličan slučaj je i kod industrije nemetalnih minerala koju čine ciglane i crepare, industrija keramike i industrija cementa. Prva od njih je, zbog prirode artikala koje proizvodi, oslobođena strane konkurencije³⁾, usled velikih podvoznih troškova, druga ima relativno mali broj potrošača dok je poslednja, odmah posle rata, podmirivala celokupno domaće tržište a pored toga je u znatnoj meri bila orijentisana prema izvozu. Stoga će odnos ove proizvodne grane prema spoljnoj trgovini

1) Tvornica hartije Smith i Meinier na Sušaku uvozila je u svoje vreme struju iz Italije a Fala je izvozila manje količine u Austriju.

2) Naše štamparije štampaju 22 nemačka kalendara a mi smo doskora veći deo naših razglednica (Anzichts-karata) štampali u inostranstvu.

3) Posle rata je, pored sve udaljenosti, iz Vojvodine izvožen crep u velikim količinama u Grčku pri zidanju zgrada za izbeglice iz Male Azije.

u dovoljnoj meri doći do izražaja u narednom prikazu izvoza industrijskih proizvoda. Proizvodi industrije stakla, ma da artikli široke potrošnje¹⁾, ne dolaze do izražaja u spoljnoj trgovini, jer je i uvoz i izvoz minimalan. Domaća produkcija prozorskog stakla — fabrika stakla u Pančevu, koju su zajednički podigli najjači inostrani konkurenti, čime je i sama konkurencija eliminisana — podmiruje celokupne domaće potrebe. Uvoz šupljeg stakla je otežan — skoro onemogućen — visokom carinskom zaštitom. S druge strane domaća produkcija nije toliko velika da bi mogla da pomišlja i na izvoz većeg obima²⁾

Prema tome ostaje da se rasmotre, u pogledu odnosa prema uvozu, kao najvažnije vrste proizvodnje: a) industrija životnih namirnica, b) industrija tekstila, kože i kaučuka, c) hemijska industrija, d) industrija drva i hartije i e) industrija proizvodnje i prerade metala.

A) INDUSTRIJA ŽIVOTNIH NAMIRNICA

8. Inostrana ponuda je skoro potpuno eliminisana sa tržišta životnih namirnica. Kod triju proizvodnih grana koje pripadaju ovoj industriji (prehranbena industrija, industrija pića, industrija ulja), uzeti su u obzir kao uvozni artikli: brašno, meso, prerade mesa i razna pića. Uvoz tih artikala od 1919 do 1938 godine, posmatran u petogodišnjim vremenskim razmacima, kretao se prema donjoj tabeli:

Uvoz životnih namirnica od 1919 do 1938, posmatran u razmacima od 5 godina, u tonama odn. hiljadama dinara:

Godina	Brašno		Meso		Ulje		Piće	
	Količina tona	Vrednost u 1000 d.	Količina tona	Vrednost u 1000 d.	Količina tona	Vrednost u 1000 d.	Količina tona	Vrednost u 1000 d.
1919	1.852	3.404	1	11	—	—	2.848	10.640
1923	16.618	69.144	198	4.484	3.321	54.219	292	5.493
1928	6.692	26.364	40	618	2.702	28.564	95	1.463
1933	1	4	0,5	18	214	1.842	160	848
1938	1	7	—	—	106	824	261	1.742

U gornjoj tabeli naročito pada u oči naglo opadanje uvoza životnih namirnica. To opadanje može da bude ili posledica smanjenja potrošnje u zemlji ili posledica zamene stranih proizvoda domaćima. Za prvu pretpostavku ima malo verovatnoće obzirom na nagli porast stanovništva. S druge strane prove-

¹⁾ Vidi »Veličinu potrošnje« u III glavi drugog dela.

²⁾ Pod visokom carinskom zaštitom formirane cene omogućivale su ranije proizvođačima i da izvoze šuplje staklo, ali taj izvoz nije bio velik.

ravanje povećanja domaće produkcije pomoću uvoza sirovina nemoguće je obzirom da se sve sirovine, kod ovih proizvodnih grana, proizvode u zemlji. Međutim iz ranijeg izlaganja se videlo da je, u prvim poratnim godinama, baš u ovim proizvodnim granama, došlo do naglog povećanja broja tvornica, što je znak da se domaća produkcija u tim granama morala naglo da poveća.

Kod svih gornjih artikala, a naročito kod brašna i pića, zapaža se u prvom periodu (do 1923 god.) veliki uvoz i po količini i po vrednosti. To su bile prve poratne godine u kojima je glavna briga u privrednoj politici bila upravljena na obezbeđenje ishrane stanovništva. Uvoz brašna od 1919 povećavao se sve do 1923 godine, kada on dostiže vrlo visoku cifru. U tome vremenu i broj novih preduzeća prehrambene industrije se povećao za 25,95% stanja iz 1918 godine. Njihov kapacitet u velikoj meri je omogućio supstituisanje stranih proizvoda domaćima, što dovodi do postepenog opadanja uvoza brašna. U 1928 godini on opada skoro na jednu trećinu stanja iz 1923. Nastupanjem privredne krize opadanje postaje još rapidnije tako da uvoz već u 1933 gotovo potpuno isčezava.

Uvoz pića je odmah posle 1919 godine počeo naglo da se smanjuje, tako da već u 1923 iznosi svega jednu desetinu uvoza iz 1919. Posle 1923 godine, opadanje se produžuje i to rapidnije po količini nego po vrednosti. Ovo odstupanje ne može ni u kom slučaju da bude zbog promena u cenama, jer do tako osetnih oscilacija nije moglo da dode. Razlog može da bude jedino u promeni kvaliteta uvezenog pića: umesto ranijih velikih količina pića lošijeg kvaliteta sada se uvoze manje količine boljeg kvaliteta. Usled ove razlike po kvalitetu, uvoz pića je, protivno uvozu brašna, produžio i posle privredne krize, iako je kapacitet domaće industrije u stanju da podmiri sve potrebe unutrašnjeg tržišta.

Uvoz proizvoda industrije ulja u prvim poratnim godinama je bio dosta velik. U 1923 on iznosi 54,21 mil. din., dok je uvoz brašna iznosio 69,14 mil. dinara. Zbog nedostatka podataka ne zna se kakav je bio uvoz pre te godine, no ipak se može pretpostavljati da je on bio još veći, obzirom na mali broj tvornica koje su tada u zemlji postojale. U vremenu od 1923 do 1928 uvoz postepeno opada ali on i u 1928 dostiže po vrednosti 28,6 mil. dinara. Domaća industrija nije bila još dovoljno jaka da bi mogla da potisne strane proizvode sa domaćeg tržišta. Iz ranijeg izlaganja se videlo da je povećanje broja tovarnica ove grane u periodu do 1923 bilo dosta slabo (svega 14,28), dok je napredak ostalih industrijskih grana bio mnogo veći.

Tek u periodu od 1923 do 1928 god. dolazi do naglog povećanja broja novih tvornica ulja. Prema stanju u 1918 ono iznosi čitavih 39,29%. Ono nije moglo u punoj meri da dode

do izražaja već u ovom periodu ali se u sledećem, kod cifara uvoza ulja, zapaža porast kapaciteta domaće industrije: uvoz se s 2.702 tone iz 1928 god. smanjio na svega 214 tona u 1933. Ovo opadanje se produžuje u narednim godinama, tako da se uvoz u 1938 svodi na svega 106 tona. Tome je znatno doprinelo i kasnije konstantno povećanje broja novih tvornica: od 1929 do 1933 godine ovaj porast je iznosio 32,14%.

Najslabiji uvoz od svih životnih namirnica bio je uvoz svežeg i preradenog mesa. U 1919 on gotovo nije ni postojao. Jugoslavija, kao agrarno stočarska zemlja, nije oskudevala u mesu i mesnim proizvodima potrebnim za najpotrebniju ishranu. Proizvodnja tih dobara u zemlji bila je toliko razvijena da je ona pokrivala domaće potrebe. Tek docnije, kada su se privredne i tržišne prilike tako izmenile da je međunarodna razmena postala intenzivnija, uvoz se nešto povećao i on je predstavljao artikle boljeg kvaliteta što se vidi i iz uporedenja uvoza po vrednosti s uvozom po količini.

B) INDUSTRIJA TEKSTILA I KOŽE

9. Opšte karakteristike tekstilnog uvoza. Niže označenim statističkim ciframa obuhvaćene su tekstilne sirovine — pamuk, vuna, svila, zatim tekstilni polufabrikati — predivo pamučno, vuneno, svileno, juteno, i najzad tkanine — pamučne, vunene i svilene. Ako se posmatra ukupan uvoz tih artikala od 1923 do 1938 po količini i vrednosti, dobiva se sledeća slika:

Godina	Količina u tonama	Vrednost u 1000 din.
1923	27.687	2,253.758
1928	36.276	2,173.324
1933	33.965	1,079.697
1938	51.453	1,299.879

Iz cifara o uvozu po količini malo može da se vidi u pogledu napretka u industrijalizaciji ove proizvodne grane. Taj uvoz raste od 1923 do 1929 a zatim opada zbog privredne krize da bi, posle 1933, ponovo počeo da raste. Kad se s ovim uvozom uporedi uvoz po vrednosti, vidi se jedna karakteristična pojava: uvoz po vrednosti se stalno smanjuje u odnosu na uvoz po količini. Tako u 1923 godini vrednost uvoza po jedinici je iznosila 81,40 din. a u 1928 ona opada na 59,91 din. dok se uvoz po količini znatno povećao. U godinama krize smanjuje se uvoz po količini ali je smanjenje uvoza po vrednosti još rapidnije, tako da u 1933 godini vrednost po kilogramu iznosi svega 31,79 dinara. Prema tome od 1923 do 1933 godine vrednost tekstilnog uvoza se smanjila s 81,40 din. na 31,79 din. ili za 60,95%.

Do ovoga smanjenja moglo je da dode iz dvojakog razloga: ili zbog toga što su uvozne cene konstantno opadale ili otuda što je kvalitet uvezene robe opao. U vremenskom razmaku od 1923 do 1928 god. neosporno da je bilo jačih oscilacija cena utoliko pre što je ovim periodom obuhvaćeno i vreme privredne krize od 1929 i duboke privredne depresije koja je trajala do 1933 godine. Te oscilacije ipak nisu mogle da budu jedini razlog zbog koga je došlo do opadanja vrednosti uvoza po jedinici. Kad bi one to bile, tada ta vrednost ne bi konstantno opadala već bi sad rasla sad opet opadala, već prema tome da li se radi o privrednom prosperitetu ili o njegovom opadanju. U gornjem slučaju međutim opadanje je stalno, bez obzira na to kakvo je osciliranje tržišnih cena. Prema tome njemu može da bude jedini razlog opadanje vrednosti uvezenih proizvoda po jedinici.

Ovakav zaključak već sam po sebi daje izvesne konture o razvitku jugoslovenske tekstilne industrije u periodu od Svetskog rata do danas. Konstatacija da kvalitet uvoznih proizvoda opala ne bi se smela uzeti tako da se smatra da se u zemlju uvoze artikli čija je namena ista ali koji iz godine u godinu postaju sve lošiji. U ovom slučaju radi se o uvozu triju grupa artikala od kojih prva predstavlja sirovine, druga polufabrikate a tek treća finalne proizvode (tkanine). Ako se ove grupe posmatraju kao celine, u principu može da se zaključi da je vrednost proizvoda prve grupe po jedinici najniža, kod druge je viša a kod treće najviša, zbog toga što je, za proizvodnju jedne jedinice nekog artikla prve grupe, utrošena najmanja količina rada, za proizvodnju jedne jedinice druge, veća, a za proizvodnju jedne jedinice treće grupe, najveća količina. Visoka vrednost uvoza po jedinici u prvim poratnim godinama može da se objašnjava jedino na taj način što su se u tim godinama u većoj meri uvozili finalni proizvodi a u manjoj sirovine i polufabrikati. U docnijim godinama uvoz finalnih proizvoda postepeno opada u korist poluproizvoda i uvoza sirovina što se vidi i iz sledećeg izlaganja.

10. Uvoz tekstilnih sirovina i njihova proizvodnja u zemlji. Tabela na str. 295 prikazuje uvoz tekstilnih sirovina po količini i po vrednosti u vremenu od 1923 do 1938.

Zanemarujući uvoz svile koji je neznatan, zbog nedostatka predionica u zemlji, uvoz pamuka i vune je vrlo velik, bilo da se posmatra obzirom na količinu ili obzirom na vrednost. Druga tipična osobina toga uvoza je u tome što se on stalno povećava od Svetskog rata do danas.

Uvoz pamuka, koji je u 1923 godini iznosio 4554 tone, u 1928 se povećao na 6.998 tona. U sledećem petogodišnjem periodu, u koji pada i vreme privredne krize, uvoz se još više povećao no u prethodnom, tako da on u 1933 godini iznosi

Uvoz tekstilnih sirovina od 1923 do 1938 po količini i vrednosti u petogodišnjim vremenskim razmacima.

Godina	P a m u k		V u n a		S v i l a	
	Količina u tonama	Vrednost u 1000 d.	Količina u tonama	Vrednost u 1000 d.	Količina u tonama	Vrednost u 1000 d.
1923	4 554	99 141	1.795	38.520	6	2.116
1928	6.998	187.608	1.473	53 754	13	1.163
1933	10.555	153.523	2.154	46.492	11	895
1938	21.635	264.072	4.761	133.929	5	632

10.555 tona. Ovaj uvoz se još u većoj meri povećava posle 1933 te u 1938 godini dostiže 21.635 tona.

Uvoz vunениh vlakana kretao se slično uvozu pamuka s izvesnim izuzecima u vremenu posle 1923 godine. Dok je on u 1923 iznosio 1.735 tona, u 1928 se smanjio na 1.473 tone. Posle toga on se povećava i u 1933 dostiže 2.154 tone a u 1938 se penje na 4.761 tonu.

Radi upoznavanja proizvodne aktivnosti domaćih predionica, pored gore iznete količine uvezenih vlakana, bilo bi potrebno upoznati se i sa kretanjem proizvodnje tih vlakana u zemlji. Zbog nedostatka statističkih podataka, o proizvodnji vune ne mogu da se dadu ni približne cifre. Jedino što se može reći to je da je ova proizvodnja dosta velika obzirom na broj ovaca koji u zemlji postoji. Ipak, i u slučaju kad bi bile poznate te cifre, teško bi bilo utvrditi koji njen deo preraduju domaće predionice obzirom da se veliki deo domaće vune preraduje u kućnoj radinosti.

Proizvodnja pamuka spada u jednu od najmladih vrsta poljoprivredne delatnosti. Zahvaljujući merama javnog karaktera ona je u poslednjim godinama porasla, što se vidi iz sledećih cifara:

Proizvodnja pamučnih vlakana od 1929 do 1937 god. u tonama:

1929	140,9
1933	75,9
1937	678,4

Kao što se vidi, količina domaćeg pamuka je još znatno ispod one količine koja se svake godine uvozi iz inostranstva. Ipak, obzirom na nagli porast ove produkcije, koji se zapaža u gornjim ciframa, može se očekivati da će ona, u skorijem vremenu, igrati značajniju ulogu u proizvodnoj delatnosti domaće industrije prerade pamuka.

11. Uvoz prediva. Gore iznete cifre, koje govore o naglom povećanju uvoza sirovog pamuka i vune, pokazuju da se kapacitet jugoslovenskih predionica, u toku ovih dvadeset godina, znatno povećao. Kakvog uticaja je to imalo na povećanje kapaciteta tkačnica, vidi se iz sledeće tabele

Uvoz prediva od 1923 do 1938 god. po količini i vrednosti u petogodišnjim vremenskim razmacima:

Godina	Predivo pamučno		Predivo vuneno		Predivo svilenog		Pred. juteno	
	Količ. u ton.	Vrednost u 1000 d.	Količ. u ton.	Vrednost u 1000 d.	Količ. u ton.	Vrednost u 1000 d.	Količ. u ton.	Vred. u 1000 d.
1923	5.585	337.058	2	158	20	7.775	84	2.363
1928	10.804	489.700	1.176	96.310	404	38.922	1.393	5.372
1933	12.876	337.595	1.121	62.634	1.378	106.462	1.958	14.127
1938	13.965	337.791	1.515	104.677	2.218	83.112	3.590	23.316

Upoređenjem ove tabele s napred iznetom tabelom o uvozu pamuka, vune i svile mogu se izvući sledeći zaključci: prvo, s malim izuzetkom, kod vunenog prediva u fazi privredne depresije, uvoz se kod svih gore označenih vrsta konstantno povećava; drugo, uvoz svilenog prediva je znatno veći od uvoza sirove svile, iz čega izlazi da je proizvodna sposobnost domaćih tkačnica svile znatno veća od proizvodne sposobnosti isto-vrsnih predionica. Od značaja je takode kod ovih cifara način na koji je rastao uvoz svilenog prediva. Od svega 20 tona u 1923 on se penje na 404 tone u 1928. I, dok se, kod uvoza ostalih vrsta prediva, isti u 1933 god. ne razlikuje mnogo od uvoza u 1928, kod svilenog prediva je uvoz u 1933 bio triput veći od uvoza u 1928, iako je ovo vreme u koje pada kriza.

Ovaj uvoz je bio diktiran dvema okolnostima: prvo, velikom upotrebom artikala od veštačke svile i drugo, izuzetno velikim povećanjem tekstilnih tvornica u ovom periodu.

12. Uvoz tkanina i njihova proizvodnja u zemlji. Gore iznete cifre o uvozu sirovih vlakana i uvozu prediva postaju mnogo jasnije, ako se dovedu u vezu s ciframa o uvozu tkanina koje su iznete u sledećoj tabeli.

Uvoz tkanina od 1923 do 1938 po količini i vrednosti u petogodišnjem vremenskim razmacima:

Godina	Tkanine pamučne		Tkanine vunene		Tkanine svilene	
	Količina u tonama	Vrednost u 1000 d.	Količina u tonama	Vrednost u 1000 d.	Količina u tonama	Vrednost u 1000 d.
1923	15.180	1.685.454	390	23.626	71	57.547
1928	11.402	785.123	2.373	388.572	240	126.791
1933	3.008	191.421	797	124.846	112	41.702
1938	2.573	164.833	1.166	175.759	25	11.755

Ako se u navedenim godinama izvrši upoređenje između pojedinih vrsta tkanina, vidi se da su u prvom poratnim godi-

nama uvožene u većoj meri one tkanine čiji kvalitet je lošiji i, u koliko se više ide prema današnjem vremenu, utoliko više raste uvoz tkanina boljeg a opada lošijeg kvaliteta.

U 1923 godini, u najvećoj meri su uvožene pamučne tkanine. One obično predstavljaju artikle lošijeg kvaliteta i niskih cena čiji potrošači su najširi narodni slojevi. Zbog nedovoljne produkcije domaćih tkačnica i nemogućnosti da se ograniči potrošnja tih artikala, zemlja je u tim prvim godinama bila upućena na uvoz ovih tkanina u većim količinama no što je to docnije bio slučaj.

Uspeli domaćih tkačnica pamuka jasno se odražava kroz upoređenje uvoza iz 1928 s uvozom iz 1923: kroz pet godina uvoz pamučnih tkanina se smanjio s 15.180 na 11.402 tone po količini a po vrednosti sa 1,685.454 na 785.123. Ne može se pretpostavljati da je do ovoga smanjenja došlo usled smanjenja potrošnje; 1928 godina predstavlja godinu privrednog prosperiteta u kojoj kupovna snaga potrošača u zemlji, ako nije bila veća nego u 1923 godini, svakako da nije bila ni znatno manja od nje. Prema tome smanjenje uvoza po količini može da se objašnjava jedino tako da je jedan deo dotada uvoženih tekstilnih tkanina supstituisan tkaninama domaćeg porekla.

Iz gornje tabele se vidi da je od 1923 do 1928 god. uvoz po vrednosti u znatno većoj meri opao od uvoza po količini. Do ovoga je moglo da dode, kako zbog opadanja kvaliteta uvezenih artikala, tako i zbog opadanja njihove cene. Ni jedan ni drugi od ovih razloga izgleda da nije bio presudan u gornjem slučaju: u kvalitetu uvoza može da bude promena ali svakako ne u tolikoj meri: u svakom slučaju, logičnije bi bilo da se smanjuje uvoz lošijih kvaliteta budući da za njihovu proizvodnju u zemlji ima više mogućnosti (veći krug potrošača). Smanjenje cena isto tako malo je verovatno, obzirom na to da je ovo bio period prosperiteta. U stvari do smanjenja uvoza po vrednosti došlo je najverovatnije usled stabilizovanja monete izvršenog u 1924 godini, čime je opšti nivo cena osetno spušten u odnosu na dotadanje stanje.

Od 1929 do 1933 godine uvoz pamučnih tkanina je u opadanju tako da je on u 1933 godini iznosio svega 3.008 tona prema 11.402 tone iz 1928 godine. Neosporno da je na ovo imala uticaja privredna kriza ali se taj uticaj ipak ne sme da preceni. Pamučne tkanine obično predstavljaju artikle široke potrošnje i njihova tražnja je dosta neelastična. Kupovna snaga širokih narodnih slojeva je verovatno oslabila u značajnoj meri ali to slabljenje nije moglo da bude jedini razlog za tako osetno smanjenje uvoza. Pored toga razloga svakako da je postojao i jedan drugi, koji je mogao da bude uticajniji od ovoga, a to je opet supstituisanje robe strane proveniencije domaćim proizvodima.

U prilog ovome tvrdenju idu i ranije iznete cifre o uvozu pamučnog prediva i uvozu sirovog pamuka. Uvoz prediva u 1933 je iznosio 12.876 tona prema 10.804 tone iz 1928 godine. Isto tako i uvoz sirovog pamuka povećao se sa 6.998 tona iz 1928 godine na 10.555 tona u 1933 godini. Uvoz ovih dvaju artikala u godini, koju obuhvata duboka privredna depresija, povećao se dakle prema godini, koja pada u fazu privrednog prosperiteta. Protivno ovome, uvoz tkanina se smanjio na svega jednu trećinu stanja pre krize. Iz ovoga se vidi da je privredna kriza u većoj meri pogodila robu stranog od robe domaćeg porekla: potrošnja domaće robe se u fazi privredne depresije povećala, dok je potrošnja strane u značajnoj meri opala. Neosporno da je ovome doprineo i sam carinski sistem, jer se, usled specifičnih stopa, zaštita povećava u vremenu, kad su cene niske, dok ona opada u vremenu kad su one više.

Napredak domaće produkcije pamučnih tkanina još u jačoj meri dolazi do izražaja ako se posmatra uvoz prediva i tkanina u periodu od 1933 do 1938. Kupovna snaga potrošača u ovom periodu je bila u porastu, jer se čitav privredni organizam počeo da oporavlja. Očekivalo bi se otuda da će i uvoz pamučnih tkanina da se poveća. Međutim umesto toga došlo je do njegovog smanjenja sa 3.008 tona na 2.573 tone; potrošnja uvezenih tkanina smanjena je dakle i u ovom periodu.

Protivno ovome uvoz pamučnog prediva u 1938 bio je veći nego u 1933, ma da je i u toj godini on bio u porastu u odnosu na prethodne. Zbog povećanog uvoza prediva porasla je i produkcija tkanina u zemlji.

Da bi se dobila potpuna slika o povećanju produkcije domaćih pamučnih tkanina, potrebno je da se, pored prediva uvezenog iz inostranstva, uzme u obzir i ono koje je proizvedeno u zemlji. Do veličine te produkcije doći će se posmatranjem uvoza pamuka i njegove produkcije u zemlji.

Uvoz sirovog pamuka u 1938 god. udvostručio se po količini u odnosu na 1933 godinu: dok je uvezena količina u 1933 godini iznosila 10.555 tona, u 1938 ona se popela na 21.635 tona. Domaća produkcija, ma da pokriva svega jedan mali deo potreba, takode je porasla. Sve ovo je neosporan dokaz da je porasla i produkcija domaćeg prediva koja je opet doprinela povećanju produkcije pamučnih tkanina.

Za razliku od uvoza pamučnih, uvoz vunениh tkanina u prvim poratnim godinama je bio vrlo mali. Prema vrednosti uvoza prvih u 1923 od 1.685,4 mil. din., vrednost uvoza poslednjih je iznosila svega 23,6 mil. din. Ova razlika je razumljiva kad se ima u vidu da je seosko stanovništvo vrlo slab potrošač vunениh tkanina. U stvari njegova je potrošnja velika ali ne potrošnja finih tkanina uvezenih iz inostranstva, već domaćih proizvedenih iz domaće vune od strane domaćih vunениh tka-

čnica¹⁾ ili još češće u kućanstvu (seljački šajak). Prema tome, neznatan uvoz iz 1923 godine imao je da pokrije samo potrebe varoškog stanovništva.

Ni produkcija vunениh tkanina u zemlji izgleda da nije bila osobito velika u prvim poratnim godinama, naročito ako se pode od cifara o uvozu vune odnosno vunenog prediva: u 1923 godini uvoz vune iznosi 1795 tona a uvoz vunenog prediva svega 2 tone. Do ovako slabog uvoza je došlo zbog toga što ratom opustošene tkačnice vunениh tkanina nisu bile još reparirane i stavljene ponovo u pogon.

Posle 1924 godine uvoz vunениh tkanina se naglo povećava, tako da u 1928 iznosi 2.373 tone a po vrednosti 388,5 mil. dinara. Do ovoga porasta je došlo blagodareći dvema okolnostima: prvo, stabilizovanju posleratnih neredovnih privrednih prilika u zemlji i drugo, pojačanoj kupovnoj snazi domaćih potrošača.

Uporedo s porastom uvoza — odnosno potrošnje — vunениh tkanina u ovom periodu je naglo porasla i njihova produkcija u zemlji: dok je uvoz vunenog prediva u 1923 god. iznosio svega 2 tone, u 1928 god. on iznosi 1.176 tona. Efekat ovoga povećanog uvoza vunenog prediva nešto je oslabljen smanjenim uvozom vunениh vlakana koji je opao s 1.795 tona iz 1923 na 1.473 tone u 1928 godini.

U periodu privredne depresije porast domaće produkcije vunениh tkanina, slično produkciji pamučnih, još u jačoj meri dolazi do izražaja: usled smanjene potrošnje, uvoz se smanjuje na jednu trećinu, kako po količini tako i po vrednosti.

Medutim produkcija tih tkanina u zemlji izgleda da je, u ovom periodu, bila u porastu, sudeći po uvozu vunenog prediva odnosno vunениh vlakana. Uvoz prediva u 1933 iznosi 1.121 tonu dok je u 1928 bio 1.176 tona; prema tome on se smanjio svega za 75 tona. Protivno ovom neznatnom smanjenju uvoza prediva, uvoz vunениh vlakana se povećao sa 1.473 na 2.154 tone. Iz ovoga povećanja može da se zaključi da je povećana proizvodnja domaćih predionica vune a preko ovih i tkačnica vunениh tkanina.

Posle 1933 god. dolazi do povećanja uvoza vunениh tkanina, tako da on u 1938 dostiže 1.166 tona prema 797 tona u 1933. Ovaj uvoz je još uvek ispod 50% uvoza iz 1928, iako je kupovna snaga potrošača znatno porasla. To dolazi otuda što je jedan deo stranih tkanina zamenjen domaćima, što se vidi i iz povećanog uvoza vunenog prediva odnosno vunениh vlakana. Dok je uvoz prediva u 1933 iznosio 1.121 tonu, u 1938 on se popeo na 1515 tona, tako da je znatno premašio i

¹⁾ Srbijanske tkačnice vune — izuzev Teokarevića u Paraćinu i Vučju, koji proizvodi i finije tkanine — proizvode samo šajak, bilo seljački bilo pak šajak za vojsku.

uvoz iz 1928 godine, koji je iznosio 1.176 tona. Povećanje uvoza vunениh vlakana je bilo još veće od povećanja uvoza prediva i on u 1938 iznosi 4.761 tonu dok je u 1933 bio 2.154 tone.

Slično uvozu vunениh, uvoz svilenih tkanina je u prvim poratnim godinama takode bio vrlo mali — opet zbog ograničenog broja njihovih potrošača. On u 1923 godini iznosi svega 71 tonu a u 1928 se penje na 240 tona. Ni uvoz svilenog prediva u ovom periodu nije bio znatno veći; u 1923 on iznosi 20 tona a u 1928 se povećava na 404 tone.

Naglo povećanje produkcije svilenih tkanina zapaža se tek posle 1929 godine. Usled privredne krize uvoz tkanina je ograničen bilo zbog deviznih teškoća bilo zbog smanjene potrošnje. Sa 240 tona u 1928 godini on opada na 112 tona u 1933. Međutim u tome vremenu uvoz svilenog prediva se više no utrostručio, tako da iznosi 1.378 tona u 1933, prema stanju od 404 tone iz 1928 godine.

Posle 1933, ovaj uvoz još rapidnije raste na štetu uvoza svilenih tkanina. Uvoz svih poslednjih opada sa 112 na svega 25 tona u 1938 godini, dok je uvoz prediva porastao sa 1378 tona iz 1933 na 2218 tona u 1938. Karakteristično je da je uvoz po vrednosti u ovoj godini opao u odnosu na 1933. Ovo može da bude samo posledica opadanja cena veštačkoj svili, što je u najvećoj meri i dovelo do naglog povećanja uvoza prediva na štetu uvoza svilenih tkanina.

Proizvodnja jutenih tkanina napredovala je isto tako brzim tempom kao i proizvodnja tkanina od veštačke svile. Sve do 1923 godine uvoz jutenog prediva je bio posve neznan, posle čega se stalno povećava i u 1928 iznosi 1.393 tone. U periodu privredne depresije to povećanje se produžilo i u 1933 uvoz dostiže 1.958 tona. Posle ove godine on je počeo još intenzivnije da raste, dostižući u 1938 godini 3590 tona.

13. I pored velikog razvitka tekstilne industrije, zemlja je delimično upućena na uvoz. Čitavo gornje izlaganje moglo bi da se rezimira na sledeći način. Prvo, iz velikog porasta uvoza vunениh i pamučnih vlakana, vidi se da je proizvodna sposobnost domaćih predionica u znatnoj meri porasla od Svetskog rata do danas. Drugo, njen porast međutim nije bio toliki da bi mogao u potpunosti da eliminiše uvoz prediva: potrebe domaćih tkačnica su tolike da su one, pored povećanja produkcije prediva u zemlji, zahtevale i povećanje njegovog uvoza iz inostranstva. Najzad treće, potrebe domaćih potrošača su tolike da njih nisu u stanju u potpunosti da podmire domaće tkačnice, već se one jednim delom pokrivaju uvozom tkanina iz inostranstva.

U pogledu toga uvoza postoji bitna razlika između pamučnih i svilenih tkanina na jednoj i vunениh na drugoj strani. Kod prvih dveju uvoz se smanjio, što je znak da domaća pro-

dukcija u sve većoj meri potiskuje stranu robu, dok se kod treće ta tendencija ne vidi u tolikoj meri. Do ove razlike je došlo iz dvaju razloga: prvo, zbog prirode potrošača ovih triju vrsta tkanina, i drugo, zbog odnosa kvaliteta domaće robe prema stranoj.

Kod pamučnih tkanina glavni potrošač je siromašniji stalež, usled čega je njihova potrošnja velika a tražnja dosta neelastična. Investicije u tu industriju pružale su izgled na sigurnu zaradu, usled čega je ona u zemlji podignuta za relativno kratko vreme. Pored toga, izjednačenje kvaliteta domaće robe s kvalitetom strane lakše se vršilo nego kod vunениh tkanina.

Potrošači svilenih tkanina su mahom ženski varoški slojevi. Zbog velikog uticaja mode na te slojeve i niskih cena tkanina od veštačke svile, njihova potrošnja je bila veća nego što bi bio slučaj da je u pitanju neki drugi potrošni artikal. Podizanje te industrije favorizovale su relativno male investicije koje ona zahteva. Najčešći su slučajevi da se produkcija počne sa svega nekoliko razboja, čiji broj se postepeno povećava dok se dotična delatnost ne razvije u čitavu industriju.

Osnivanje tkačnica vune nije favorizovano nijednom od ovih okolnosti. Pre svega, podizanje tih preduzeća skopčano je s većim investicijama. Finije vunene tkanine, pored toga, nose obično samo varošani, čiji broj je dosta mali u odnosu na broj potrošača pamučnih i svilenih tkanina. Najzad, izjednačenje domaće kvaliteta ovih tkanina sa kvalitetom stranih teško se izvodi, usled čega je konkurencija inostranstva još uvek vrlo velika i pored carinske zaštite.

14. Uvoz kože i kaučuka i-njihovih izrada. Industrije kože i kaučuka su u dvadesetogodišnjem periodu učinile napredak sličan napretku tekstilne industrije, što se vidi iz sledeće tabele u kojoj je dat prikaz uvoza glavnih artikala tih dveju proizvodnih grana. U industriji kože uzete su dve grupe i to grupa sirove kože i grupa preradene kože i kožnih izrada. Prvom je obuhvaćena glavna sirovina kožne industrije, dok su u drugoj zajedno polufabrikati (preradena koža) i finalni proizvodi. Uvoz polufabrikata je znatno manji od uvoza finalnih proizvoda, usled čega se gornje dve grupe mogu da generališu tako da prva predstavlja uvoz sirovina a druga uvoz finalnih proizvoda.

Izlaganje o industriji kaučuka, strogo uzeto, ne bi trebalo da se vrši uporedo s kožnom industrijom, jer ona, po svom tehnološkom karakteru, ima više veze sa hemijskom industrijom. Međutim, kako je ona, obzirom na strukturu jugoslovenske privrede i specijalan karakter jugoslovenskog tržišta, tesno vezana baš za industriju obuće, to će o njenom uvozu ovde biti reči.

**Uvoz kaučuka, kože i izrada od kože po količini i vrednosti
u petogodišnjim vremenskim razmacima od 1923 do
1938 godine:**

Godina	Sirova koža		Izrade od kože		Kaučuk	
	Količina u tonama	Vrednost u 1.000 din.	Količina u tonama	Vrednost u 1.000 din.	Količina u tonama	Vrednost u 1.000 din.
1923	3.434	81.402	2.580	215.164	964	65.851
1928	6.971	202.709	928	164.004	2.601	114.707
1933	4.162	54.716	269	34.645	2.089	47.274
1938	8.616	113.878	304	65.498	4.536	100.759

U 1923 godini bio je dosta velik i uvoz sirove kože i uvoz kožnih izrada, iz čega se vidi da je kapacitet domaće preradi-vačke kožne industrije bio nedovoljan da podmiri potrebe potrošača u zemlji. O tome jasno govore i napred iznete cifre o povećanju broja tvornica ove vrste u vremenu od 1918 do 1923; taj broj je porastao za 46,94% stanja u 1918 godini.

Naglo povećanje broja tvornica imalo je odraza i na uvoz kožnih artikala u vremenu od 1923 do 1928. Uvoz sirove kože se udvostručava po količini a po vrednosti više no udvostručava. Protivno tome uvoz finalnih proizvoda u 1928 se smanjio više no za polovinu uvoza iz 1923 godine. Do ovog smanjenja svakako nije došlo otuda što je potrošnja u zemlji smanjena, jer protiv toga govore dve činjenice: prvo, osetno povećanje uvoza sirovina, koje su svakako namenjene industrijskoj ili zanat-skoj preradi odnosno doradi; drugo, povećanje kupovne snage potrošača, usled povoljnih privrednih prilika koje su nastale posle 1924 godine.

Napredak kožne industrije u vremenu od 1928 do 1933 još u jačoj meri se odražava na uvoznoj trgovini nego dotada. Uvoz izrada od kože smanjuje se sa 928 tona na 269 tona u 1933 godini. Ovo smanjenje je delimično prouzrokovano privrednom krizom ali je njemu neosporno u znatnoj meri do-prinelo i povećanje domaće produkcije. Broj tvornica se i u ovom periodu povećao za oko 44% stanja iz 1918 godine. Po-red toga iz gornjih cifara se vidi da je uvoz sirove kože opao u znatno slabijoj meri od uvoza kožnih proizvoda; sa 6.971 tonu on pada na 4.162 tone u 1933 godini.

U periodu posle 1933 nastaje nekoliko karakterističnih pro-mena koje su bitne za dalji razvitak kožne industrije. Te pro-mene su se odigrale u odnosima između domaće industrije, do-maćeg zanatstva i strane konkurencije. Uvoz sirove kože od 1933 do 1938 se udvostručio tako i u 1938 iznosi 8.616 tona dok je u 1933 bio svega 4.162 tone, čime je znatno premašen i uvoz iz 1928 godine. Međutim u istom vremenu se zapaža i

povećanje uvoza finalnih proizvoda koji se penje na 304 tone prema 269 tona iz 1933 godine.

Uzroci ovih promena delimično su objašnjeni pri ranijem izlaganju o porastu broja tvornica u ovome periodu. Domaća produkcija kože bila je zasićena još pre ovoga perioda. Sve vrste sirove kože su obrađivane u zemlji od čega je jedan deo upotrebljavan za domaću produkciju kožnih izrada dok je drugi izvožen u inostranstvo.

Protivno ovome, domaća industrija kožnih izrada a specijalno industrija obuće, sve do 1932 godine nije bila u stanju da pokrije sve unutrašnje potrebe. Iz inostranstva je dotada uvoženo samo cipela u vrednosti preko 50—60 miliona. To se vidi i iz gornjih cifara prema kojima je uvoz u 1928 iznosio 164 mil. dinara a u 1933 je pao na svega 34 mil.¹⁾

Godine 1932 počinju rad Batina preduzeća u zemlji. Uvoz kožne obuće skoro potpuno prestaje, što pokazuju navedene cifre o uvozu u 1933 godini. Međutim i pored toga što je kapacitet, kako domaće industrije kože tako i industrije kožnih izrada — specijalno obuće — dostigao kapacitet potreba unutrašnjeg tržišta, ova grana nije mogla da se potpuno emancipuje od inostranstva. Ona je ostala vezana za inostranstvo potrebom uvoza sirove kože.

Na uvoz sirove kože specijalnih kvaliteta domaća kožna industrija je bila stalno upućena, zbog toga što su bolji kvaliteti izvoženi iz zemlje na živoj stoci. Povećanje kapaciteta industrije obuće dovelo je do povećanog iskorišćenja kapaciteta industrije koja preparira sirovu kožu. U ovoj povećanoj produkciji morali su da participiraju i lošiji kvaliteti izradeni iz domaće sirove i bolji kvaliteti iz strane sirove kože. Usled ovoga i dolazi do udvostručavanja uvoza sirove kože, dok se kod uvoza finalnih proizvoda oseća neznatno povećanje — sa 269 na 304 tone za pet godina — ma da je ovo period privrednog oporavljanja u kome svi znaci govore da je došlo do povećanja potrošačke kupovne snage.

Uvoz kaučuka, koji je u 1923 godini iznosio 964 tone, povećavao se naglo tako da u 1928 dostiže cifru od 2.601 tonu. U periodu privredne depresije on se nešto smanjuje i u 1933 opada na 2.089 tona. Posle ove godine on počinje naglo da se povećava i u 1938 iznosi 4.536 tona.

Povećanju uvoza kaučuka do 1932 godine neosporno da je u najvećoj meri doprinelo povećanje saobraćajnih potreba (motorizacija zemlje), povećanje potreba hemijske industrije i sl. Međutim sa podizanjem Batinih preduzeća u zemlji dolazi do naglog povećanja uvoza kaučuka i zbog povećanja produkcije gumene obuće. Pored produkcije kožne obuće, on pri-

¹⁾ U dva maha je sam Bata uvezao cipela u vrednosti od oko 45 miliona dinara.

stupa i izradi svih vrsta gumene obuće, koja je, zbog svoje niske cene, brzo našla široki plasman na jugoslovenskom tržištu. Ta produkcija krajem ovoga perioda dostiže vrednost od preko 80 mil. dinara.

C) HEMIJSKA INDUSTRIJA

15. Karakter uvoza hemijskih proizvoda. Hemijska industrija spada u red retkih proizvodnih grana koje su aktivne u pogledu bilansa svoje spoljne trgovine. Naime, skoro u svim godinama posle 1923 izvoz hemijskih proizvoda je bio veći od njihovog uvoza. Izuzetak čini samo godina 1938 u kojoj izvoz iznosi 95.512 dok je uvoz 101.729 tona. Od 1923 do 1938 godine uvoz se kretao na sledeći način:

Godina	Količine (u tonama)	Vrednost (u 1000 din.)
1923	74.351	314.018
1928	113.037	368.474
1933	69.487	205.252
1938	101.729	305.533

Na osnovu ovih cifara o uvozu hemijskih proizvoda teško je oceniti kakav je napredak imala domaća hemijska industrija u toku proteklih dvadeset godina. Njima je obuhvaćen veliki deo vrlo heterogenih artikala, čija namena je takode neobično heterogena. Što je najvažnije nijedan od tih mnogobrojnih artikala nema dominantnu ulogu: oni se svi uvoze u manjim ili osrednjim količinama i tek zbir tih količina daje relativno visoku cifru uvoza. Inače svi ovi artikli pripadaju ili farmaceutskoj proizvodnoj delatnosti ili su sirovine, pomoćni ili potrošni materijal koji se upotrebljava pri produkciji u nekoj od ostalih proizvodnih grana: boje u tekstilu, ekstrakti i boje u kožnoj industriji i t. sl.

Ako se uporedi uvoz hemijskih proizvoda s njihovim kasnije prikazanim izvozom, doćiće se do jedne bitne osobine po kojoj se izvoz razlikuje od uvoza: dok u uvozu participiraju mnogobrojni artikli u malim količinama, čitav izvoz, za koji je rečeno da prevazilazi uvoz i po količini i po vrednosti, sastoji se iz svega nekoliko glavnih proizvoda kao što su: karbid, cianamid, ekstrakti hrastovog i kestenovog drva, fosfati, aluminijev i natrijev hidrat i t. sl.

Ova razlika između izvoza i uvoza proizvoda hemijske industrije razumljiva je kad se ima u vidu dosta nizak stepen razvitka jugoslovenske industrije uopšte. Domaća proizvodnja je upućena na uvoz najrazličitijih hemikalija, jer bi joj, bez tih hemikalija bilo nemoguće produžiti proizvodnu delatnost. Nji-

hov uvoz po količini je mali, zbog toga što su male potrebe domaće proizvodnje. Protivno ovome za izvoz nije mogao da se osposobi tako velik broj proizvodnih vrsta ove industrijske grane iz prostog razloga što je stepen industrijalizacije zemlje još vrlo nizak. Na spoljašnje tržište su prodrle samo one vrste proizvodnje čija delatnost je, u momentu podizanja preduzeća, bila namenjena tome tržištu ili pak one čiji rad su favorizovale naročito povoljne okolnosti u zemlji. Tako, industrija tanina je podignuta još pre Svetskog rata zahvaljujući bogastvu u hrastovom i kestenovom drvetu; industrije karbida, cianamida i ferossilicijuma su se razvile usled toga što je taj razvitak bio omogućen jeftinom električnom energijom velikih hidrocentrala u Dalmaciji (kod Šibenika) i u Bosni (u Jajcu).

Imajući u vidu sve ovo, izlazi da se iz cifara o uvozu hemijskih proizvoda može da nasluti samo razvitak drugih industrijskih grana kojima ti proizvodi služe kao sirovine, dok će se izvesne konture o razvitku domaće industrije dobiti u kasnijem prikazu izvoza industrijskih proizvoda.

Iz gore iznetih podataka o uvozu od 1923 do 1938 godine vidi se da je on rastao do 1928 godine. U stvari porast je bio i u 1929, posle čega on opada zbog privredne krize, tako da u 1933 iznosi svega 69.487 tona prema 113.037 tona iz 1928. Posle ove godine on počinje ponovo da raste i u 1938 dostiže 101.729 tona.

Ako se uvoz hemijskih proizvoda uporedi s ranije iznetim uvozom tekstila i kože, vidi se da se njegove reakcije na poremećaje prouzrokovane krizom razlikuju od reakcija tih industrijskih grana. U periodu privredne depresije opao je uvoz po količini i vrednosti gotovo u istoj srazmeri. Isto tako, u fazi privrednog oporavljanja, on se, i po količini i po vrednosti, povećao gotovo proporcionalno. Iz ovoga se vidi da je tražnja uvezenih hemijskih proizvoda manje elastična od tražnje proizvoda drugih industrijskih grana. Ovo je i razumljivo kad se ima u vidu ranije izneta konstatacija da se proizvodi te grane uvoze u malim količinama, ali u velikom broju raznih artikala. Kod njenog izvoza, kao što će se kasnije videti, u periodu privredne depresije, je došlo do mnogo većeg pada po vrednosti nego po količini, dok je u fazi privrednog oporavljanja mnogo brže rastao izvoz po količini od izvoza po vrednosti.

D) INDUSTRIJA DRVA

16. Strana industrija prerade drva je skoro potpuno potisnuta s domaćeg tržišta. Za drvnu industriju ranije je već naglašeno da spada u jednu od najrazvijenijih industrijskih grana u zemlji kako obzirom na broj preduzeća, tako i obzirom na veličinu investiranog kapitala, broj radnih mesta, broj pogonskih snaga i sl. Isto tako iz izlaganja o opštem karakteru ju-

goslovenskog izvoza videlo se da izvoz proizvoda šumarstva zauzima vrlo vidno mesto, jer je on na trećem mestu — odmah posle izvoza proizvoda zemljoradnje i stočarstva. Glavni predmeti toga izvoza su: proizvodi šumarstva, u užem smislu, naime oboreno i isečeno ali industrijski neobrađeno drvo, zatim drvena grada, koja je prošla kroz strugare, i najzad razne prerade drva. Prva grupa uopšte ne spada u industrijski izvoz, druga s njim ima izvesne veze, tako da se kao pravi industrijski izvoz mogu da smatraju samo proizvodi treće vrste. O tome izvozu će biti reči u sledećoj tački.

Što se tiče uvoza proizvoda drvne industrije, tu artikli prve i druge vrste gotovo da i ne dolaze u obzir tako da je potrebno s nekoliko reči zadržati se samo na predmetima treće vrste, naime na uvozu izrada od drva.

Iz donje tabele, na kojoj je prikazan uvoz drvnih izrada, vidi se da se taj uvoz postepeno smanjivao ukoliko se više ide prema današnjem vremenu.

Uvoz proizvoda drvne industrije po količini i vrednosti u petogodišnjim vremenskim razmacima od 1919 do 1938 god.:

Godina	Količina u tonama	Vrednost u 1 000 din.
1919	1.466	6.399
1923	6.350	49.513
1928	1.890	43.964
1933	647	7.132
1938	744	10.422

Obzirom na docnije godine, uvoz u 1919 je bio već dosta velik, iako je to prva poratna godina. U narednim godinama on se stalno povećava tako da u 1923 dostiže 6.350 tona. U istom vremenu broj preduzeća drvne industrije povećao se za preko 40%. Ma da su među novopodignutima prvo mesto zauzimale strugare, broj novih preduzeća prerade drva bio je takode znatan, tako da je domaća produkcija postepeno potiskivala robu uvezenu iz inostranstva.

U godini 1928 uvoz po količini sveo se na 1.890 tona, iako je to godina privrednog prosperiteta u kojoj je uvoz proizvoda ostalih industrijskih grana bio veći od uvoza u 1923 godini. Pored toga kod ovog uvoza je došlo i do promena u kvalitetu: dok se on po količini smanjio sa 6.350 tona iz 1923 na 1.890 tona po vrednosti je smanjen svega na 43,9 mil. din. sa 49,5 mil. din. Prema tome uvezeni proizvodi iz 1928 bili su znatno skuplji po jedinici od proizvoda u 1923, ma da se to poskupljenje ne može da pravda običnim skokom cena (stabilizovanjem valute nivo cena je spušten u odnosu na dotadanji).

Posle nastupanja privredne krize, uvoz izrada od drva se

naglo smanjuje. U 1933 on iznosi još svega 647 tona. Uvoz po vrednosti je još u većoj meri opao tako da iznosi 7,13 mil. din. prema 43,9 mil. din. iz 1928 godine.

U fazi privrednog oporavljanja, do koga je došlo posle 1933 godine, ovaj se nije povećavao istim onim tempom kojim je rastao uvoz drugih vrsta proizvoda. Do 1938 godine on se povećao sa 647 tona na svega 744 tone. Porast uvoza po vrednosti je takode bio sličan ovome. Domaća industrija prerade drva ojačala je dakle u toj meri da je skoro potpuno potisla robu strane proveniencije sa domaćeg tržišta izrada od drva.

E) INDUSTRIJA METALA

17. Odnos uvoza finalnih proizvoda prema uvozu sirovina.

Ne samo po svom uticaju na razvitak nacionalnog proizvodnog organizma i uticaja na intenzitet s kojim se provodi industrijalizacija zemlje, već i po svom uticaju na spoljnotrgovinske odnose ovo je neosporno najvažnija grana industrijske proizvodne delatnosti. Na jednoj strani značajno bogastvo u rudama metala¹⁾, koje se izvoze iz zemlje, na drugoj porast potreba za potrošnim dobrima ove vrste kojima domaća produkcija nije u mogućnosti u potpunosti da podmiri domaće potrošače, na trećoj potrebe za povećanjem proizvodnog aparata koje opet mora da se vrši uz saradnju inostranstva, svi ti procesi se ukrštaju sa spoljnom trgovinom i s njom se vezuju u tako tesan funkcionalan odnos da se iz cifara o kretanju izvoza i uvoza metalnih proizvoda, mogu da otkriju dosta jasne konture o razvitku ove proizvodne grane.

I pri slaboj proizvodnoj snazi preradivačke delatnosti rudno bogastvo favorizuje podizanje ekstraktivne proizvodnje od strane inostranih društava i izvoz sirove rude u inostranstvo. Već sam ovaj proces u stanju je na dvojak način da utiče na uvoznju trgovinu: prvo, potrebe za povećanjem eksploatacije ruda prouzrokuju potrebe za uvozom mašina: drugo, povećani izvoz ruda znači istodobno i povećanje kupovne snage domaćih privrednika što predstavlja jedan faktor više koji daje inicijative za nove investicije odnosno nov uvoz mašina i novo povećanje produkcije preradivačke delatnosti. Ovaj uvozni proces reperkutuje se opet na izvoznju trgovinu, jer se, povećanjem preradivačke delatnosti u zemlji, smanjuju viškovi sirove materije za izvoz, i tako stalno.

Teorijski, ovaj proces bi na isti način imao da se ponavlja sve dotle dok se izvoz sirove materije i uvoz proizvodnih mašina ne bi sveo na nulu; predmet uvozne trgovine bi imale da budu sirovine, predmet izvoza finalni proizvodi. Jugoslavija je svakako još vrlo daleko od te faze svoga industrijskog razvitka. Do koga stadijuma je ona došla na ovom dugom i slo-

¹⁾ Vidi str. 277 — učešće rudarstva u izvoznju trgovini.

ženom putu industrijalizacije, u toku poslednjih dvadeset godina videće se iz daljeg izlaganja.

U niže navedenoj tabeli prikazan je uvoz finalnih metalnih proizvoda svrstanih u dve grupe i to: mašine i motori i izrade od gvožda. Taj uvoz se kretao na sledeći način:

Uvoz mašina i motora i izrada od gvožda u petogodišnjim vremenskim razmacima od 1923 do 1938 po količini i vrednosti:

Godina	Mašine i motori		Izrade od gvožda	
	Količina u tonama	Vrednost u 1000 din.	Količina u tonama	Vrednost u 1000 din.
1923	33.306	510.093	108.187	803.036
1928	32.370	835.579	183.934	862.166
1933	9.450	213.157	62.358	259.541
1938	32.038	927.953	89.227	473.218

Od svih gornjih godina uvoz mašina je po količini bio najveći u 1923. Ovo dolazi otuda što su prve poratne godine bile ispunjene radom na repariranju postojećih i podizanju novih postrojenja. U tim godinama je takode znatan broj kompletnih fabrika uselio iz inostranstva. Za ovaj uvoz može se smatrati da je u podjednako meri bio i uvoz delova i uvoz gotovih mašina. Relativno niska vrednost po jedinici ovoga uvoza posledica je toga što je uvoz kompletnih fabrika fakturisan kao uvoz polovne robe.

U vremenu privredne depresije uvoz mašina i mašinskih delova se naročito smanjio. S 32.370 tona iz 1928 on je opao na svega 9.450 tona u 1933 godini. Smanjenje dakle iznosi skoro pune tri četvrtine. Iz ovoga bi morao da se izvede zaključak da je povećanje industrijskog proizvodnog aparata u ovom periodu znatno slabije no u prethodnom. Medutim u ranijem izlaganju o povećanju pogonskih snaga u industriji naglašeno je da je to povećanje u periodu od 1923 do 1928 iznosilo svega 4,74% stanja iz 1918 dok je u ovom periodu bilo 13,13%. Prema tome u ovom periodu je moralo da dode i do većeg uvoza mašina, što se ne vidi iz gornjih cifara. Ova razlika između opadanja uvoza i povećanja broja pogonskih snaga može da se objasni sledećim činjenicama.

Prvo, uvoz se znatno smanjio zbog toga što su u njemu smanjene pozicije delova mašina i delova za repariranje postrojenja; uvozile su se pretežno nove mašine koje su svojim radom pružale izgleda na maksimalni rentabilitet. Prema tome, ako bi se u grubim crtama hteo da obeleži karakter posleratnog uvoza mašina i mašinskih delova, on bi se obeležio na sledeći način: u vremenu do 1923 godine u ovoj uvoznoj poziciji je najvidnije mesto zauzimao ili uvoz gotovih fabrika — one koje

su se selile u Jugoslaviju posle povlačenja carinskih granica — ili uvoz polovnih mašina; pored ovoga vršen je i uvoz delova namenjenih repariranju postojećih postrojenja; u sledećem periodu — tj. od 1923 do 1928 — uvoz delova se smanjuje a uvoz gotovih mašina povećava, najzad u periodu posle 1933, uvoz mašina igra dominantnu ulogu dok je uvoz delova znatno smanjen. Ovome idu u prilog i cifre o uvozu po vrednosti koje naročito u vremenu do 1933 govore o vidnom povećavanju kvaliteta uvoza: uvoz po vrednosti smanjio se u istoj proporciji kao i uvoz po količini, iako bi trebalo očekivati da se on u većoj meri smanji obzirom na spuštanje opšteg nivoa cena.

Drugo, izuzetno velik porast pogonskih snaga u ovom periodu rezultat je podizanja nekih hidrocentrala, čiji kapacitet je dosta velik. Razume se da je i u ovom slučaju broj pogonskih snaga morao rapidnije da raste od porasta uvoza, ma da su mašine i postrojenja tih centrala uvezeni iz inostranstva.

U vremenu posle 1933 godine uvoz mašina počeo je naglo da se povećava. U 1938 godini on iznosi 32.038 tona tako da je svega nešto niži od uvoza u 1928 godini. Po vrednosti pak on je taj uvoz premašio skoro za čitavih 100 mil., jer iznosi 927,95 mil. prema 835,5 mil. dinara iz 1928 godine. Do ovoga povećanja je moglo da dođe ili zbog poboljšanja kvaliteta uvoza ili zbog povišenja cena. Poboljšanje kvaliteta značilo bi isto što i velik uvoz mašina a manji uvoz delova postrojenja. Međutim ranije se videlo da su nove investicije u ovom periodu bile slabije no u ijednom od prethodnih usled čega ni uvoz novih mašina nije mogao da bude naročito velik. Otuda izgleda da su cene uvezenih mašina i motora u ovom periodu u većoj meri porasle od porasta opšteg nivoa cena. Tome je verovatno znatno doprineo i sam uvoz kroz kliring kojim se uveliko služilo kod uvoza ovih artikala.

Slično uvozu mašina, uvoz izrada od gvožđa je takode bio znatan već u prvim poratnim godinama. U 1923 on iznosi 108,1 hilj. tona, posle čega postepeno raste da bi u 1928 dostigao cifru od 183,9 hilj. tona. Do povećanja uvoza u vremenu od 1924 do 1928 došlo je mahom zbog toga što je kupovna snaga domaćih potrošača rasla, usled privrednog prosperiteta koji je vladao u zemlji. Posle ove godine u njemu nastaje prelom prouzrokovan krizom ali je ovaj — sudeći po svima znacima — prešao u jednu promenu strukturnog karaktera. U 1933 god., uvoz gvozdenih izrada pao je na svega 62,3 hilj. tona prema 183,9 hilj. tona iz 1929; on je prema tome u vremenu od pet godina opao na jednu trećinu zahvaljujući slabljenju potrošačke kupovne snage. Međutim uporedo s ovim odigravao se i drugi jedan proces koji je sprečio ponovno povećanje uvoza tih proizvoda u vremenu kad se potrošačka kupovna snaga počela da oporavlja: u periodu pri-

vredne depresije izvršene su znatne investicije u domaću industriju tako da je u tom vremenu pojačana njena proizvodna sposobnost a strana roba je u izvesnoj meri potisnuta s domaćeg tržišta. Rezultat ovoga je da se od 1933 do 1938 godine uvoz izrada od gvožda povećao sa 62.358 tona na svega 89.227 tona dok se uvoz mnogih drugih proizvoda udvostručio pa i utrostručio i učtetverostručio.

U vezi s prikazanim uvozom finalnih proizvoda metalne industrije interesantno je s nekoliko reči zadržati se i na uvozu pojedinih metala koji pripadaju ovoj proizvodnoj grani. Taj uvoz se kretao na sledeći način.

Uvoz metala i njihovih polufabrikata u petogodišnjim razmacima od 1923 do 1938 godine:

Godina	Gvožde		Olovo		Cink		Bakar		Aluminium	
	Količ. u 100 tona	Vrednost u 1000 din.	Količ. u 100 tona	Vrednost u 1000 din.	Količ. u 1000 tona	Vrednost u 1000 din.	Količ. u 100 tona	Vrednost u 1000 din.	Količ. u 100 tona	Vrednost u 1000 din.
1923	11,3	27.955	0,9	13.976	0,05	159.65	3,18	15.725	0,08	4.471
1928	43,2	91.615	0,6	11.534	0,15	185.84	4,29	125.427	0,24	11.894
1933	9,3	18.369	0,09	2.175	0,05	72.67	1,57	35.638	0,11	6.447
1938	48,0	97.897	0,17	3.990	0,09	148.59	2,97	68.871	0,41	27.118

Kroz ove cifre jasno dolazi do izražaja odnos domaće metalne industrije prema inostranstvu. Ona, kao što se gore videlo, nije u stanju potpuno da podmiri potrebe domaćeg tržišta ali ni u pogledu svoje delatnosti nije mnogo ovisna od inostranstva. Gvožde, olovo, cink, bakar i aluminium predstavljaju najvažnije njene sirovine ali se iz gornjih cifara vidi da se ti metali ne uvoze iz inostranstva kao sirovine, obzirom na male količine a proporcionalno velike vrednosti godišnjeg uvoza. Gvožde, kao najvažniji od njih, imalo je najveći uvoz u 1938 godini pa taj uvoz nije dostigao ni 50 hilj. tona. Uvoz ostalih metala bio je još znatno niži od uvoza gvožda. Tako, uvoz bakra je dostigao najvišu cifru u 1928 godini kad on iznosi preko 4 hilj. tona; uvoz cinka u istoj godini, 150 tona, uvoz olova u 1923, 900 tona a uvoz aluminioma u 1938 godini 410 tona. Ako se ove cifre uporede s docnije iznetim ciframa o izvozu tih istih metala, vidi se da je uvoz prema izvozu skoro neznan. S druge strane kad se pode od kapaciteta domaće preradivačke industrije, tada se vidi da je ona u mogućnosti da preradi mnogo veće količine sirovina no što su ukupne gore označene količine koje se uvoze iz inostranstva. Iz ovoga jasno izlazi da su u gornjim ciframa u većoj meri zastupljeni poluproizvodi namenjeni industrijskoj preradi nego metali kao početne sirovine.

3. IZVOZ INDUSTRIJSKIH SIROVINA, POLUFABRIKATA I FINALNIH PROIZVODA

18. Izvoz industrijskih proizvoda po granama. Za razliku od ekstraktivne industrije, preradivačka proizvodnja, kao celina, u mnogo slabijoj meri participira u izveznoj trgovini, što se vidi iz niže navedene tabele.

Učešće pojedinih grana industrije u izvozu po vrednosti u vremenu od 1923 do 1938, u petogodišnjim razmacima¹⁾

Grana industrije	Izvoz u 1000 dinara			
	1923	1928	1933	1938
1. Prehranbena industrija	757.756	242.251	150.383	305.452
2. Ind. alkoh. i bezalk. pića	23.535	42.424	6.350	11.757
3. Industrija duvana	—	—	—	—
4. Industrija ulja	30.803	13.732	2.985	5.186
5. Hemijska industrija	281.878	431.897	130.854	207.200
6. Industrija kaučuka	223	2.338	24	1,01
7. Industrija drva	44.356	91.861	34.903	31.308
8. Industrija hartije	30.386	84.523	10.730	35.059
9. Štamparije	—	—	—	—
10. Industrija kože	98.105	194.199	73.279	121.050
11. Tekstilna industrija	35.595	27.967	27.812	3.077
12. Proizv. konfekcije	—	—	—	—
13. Električne centrale	—	—	—	—
14. Ind. mineralnih ulja	233	1,3	21	3
15. Ind. nemetalnih minerala	164.866	140.355	61.141	52.071
16. Proizvodnja metala	326.675	395.643	317.265	461.333
17. Prerada metala	85.335	43.307	20.591	45.836
18. Proizvodnja mašina i motora	34.898	9.408	10.581	1.451

Od svih industrijskih grana u izvozu u najjačoj meri participiraju jedino: prehranbena i hemijska industrija, industrija kože, prerada nemetalnih minerala i proizvodnja metala. Učešće ostalih proizvodnih grana je znatno slabije.

Ako se pode od apsolutne vrednosti izvoza ovih grana, vidi se da je on dosta značajan obzirom na industrijski razvitak zemlje. Pogrešno bi međutim bilo kad bi se stepen industrijalizacije cenio po apsolutnoj vrednosti izvoza ne vodeći računa o vrsti i prirodi artikala koji se izvoze.

Pažljivijim posmatranjem gornjih cifara o kretanju izvoza od 1923 do 1938 godine, doći će se do jedne važne konstatacije: taj izvoz se smanjuje kod gotovo svih industrijskih grana. Ovo smanjenje moglo bi da se pravda jednom od alternativa: ili industrija u zemlji nazaduje, što dovodi do slabljenja njene konkurentne sposobnosti na stranom tržištu; ili je izvoz, koji

¹⁾ Posmatrani su samo najvažniji predmeti izvoza kroz sve godine.

prestavljaju gornje cifre, takve prirode, da on u stvari ne predstavlja izvoz finalnih proizvoda već samo poluproizvoda ili čak sirovina ovih industrija. Koji od tih slučajeva je kod svake od gornjih grana u većoj meri uticao na ovakvo kretanje izvoza, videće se iz sledećeg izlaganja.

19. Izvoz životnih namirnica. Kod svih triju grana industrije životnih namirnica došlo je do opadanja izvoza tako da se on u prehranbenoj grani i u produkciji pića u 1938 god., sveo na jednu polovinu izvoza iz 1923 a kod industrije ulja na svega jednu šestinu.

Artikli, koje proizvode ove tri grane, predstavljaju konzumna dobra — dakle finalne proizvode. Prema tome, kao razlog za opadanje njihovog izvoza, ne bi mogao da se navodi onaj razlog koji se obično ističe kod opadanja izvoza sirovina: izvoz sirovina je smanjen, jer je povećana njihova prerada u zemlji. Brašno, meso i prerade mesa, alkoholna pića i sl., umesto da se izvoze u velikim količinama u inostranstvo, kao što je to bio slučaj do 1924 godine, u izvoznoj statistici figuriraju sa sve manjim ciframa, ukoliko se više ide prema današnjem vremenu.

S druge strane, ovom opadanju razlog ne može da bude opadanje proizvodne sposobnosti domaće industrije. Iz ranijeg izlaganja se videlo da je, baš u prvim godinama posle Svetskog rata, znatno porastao broj novih preduzeća onih industrijskih grana koje proizvode životne namirnice. Prema tome, da je izvoz zavisio od proizvodne sposobnosti, on bi morao da se poveća umesto da se smanji.

Najverovatnije je stoga da je do njegovog opadanja došlo zbog protekcionističkih mera preduzetih u skoro svim zemljama u cilju zaštite domaćeg rada. Politika agrarnog protekcionizma sistematski sprovedena u industrijskim zemljama koje su najvažnija tržišta naših agrarnih proizvoda, imala je za cilj što veću nezavisnost od inostranstva. Gde se u tom nije u potpunosti uspevalo, pristupalo se zaštiti domaćeg rada: umesto uvoza finalnih proizvoda, težilo se uvozu sirovina koje u zemlji ima da se prerade: uvoz brašna u sve većoj meri je zamenjivan uvozom žitarica, uvoz mesnih proizvoda uvozom žive stoke i sl. Rezultat ovih težnji došao je u jugoslovenskom izvozu životnih namirnica do izražaja na način prikazan u tabeli na str. 313.

Izvoz životnih namirnica od 1923 do 1938, u petogodišnjim razmacima, u 1000 din.:

Godina	Brašno	Mesni proizvodi	Piće	Ulje
1923	233.189	524.524	23.505	30.803
1928	7.744	234.504	42.424	13.732
1933	3.984	146.038	6.350	2.985
1938	29.891	275.520	11.757	5.186

20. Izvoz hemijskih proizvoda. Iz cifara o izvozu — slično ciframa o uvozu — proizvoda hemijske industrije — malo toga može da se vidi u pogledu industrijskog napretka ove proizvodne grane. Po vrednosti izvoza ona spada među grane koje su u njemu u najvećoj meri reprezentovane. Inače ako se izvoz prati iz godine u godinu, vidi se da je njegovo kretanje slično konjunktturnim oscilacijama: od 1923 do 1928 on se udvostručava da bi se već u 1933 godini sveo na jednu trećinu stanja iz 1928. Posle toga on se ponovo oporavlja i u 1938 se bliži stanju iz 1923 godine.

Za izvoz proizvoda ove grane, kao što je već ranije naglašeno može se reći da se sastoji iz svega nekoliko najvažnijih artikala, koji se, bilo u ovoj bilo u drugim proizvodnim granama, upotrebljavaju kao sirovine. Proizvodni kapacitet preduzeća koja proizvode te sirovine toliki je da je on, uz postojeći izvoz, samo delimično iskorišćen. Otuda cifre o izvozu ove grane ne mogu da budu simptomatične za povećanje proizvodne sposobnosti već jedino za proširenje odnosno smanjenje tržišta: ako je svetska proizvodnja u porastu, može se očekivati da će se izvoz ove grane povećati i obrnuto, ako je on u opadanju, izvoz će se verovatno smanjiti.

21. Izvoz proizvoda industrije kože. Slično kretanju izvoza proizvoda hemijske industrije, kretao se i izvoz kože i kožnih proizvoda. Već u 1923 on dostiže 98,1 mil. din. posle čega naglo raste i u 1928 se penje na 194,2 mil. dinara. Privredna kriza je izvoz ovih proizvoda naročito osetno pogodila, tako da se on u 1933 god. svodi na svega 73,3 mil. din. Međutim, čim se privreda počela da oporavlja, i ovaj izvoz se postepeno povećavao dostižući u 1928 god. vrednost od 121,05 mil. din.

Gornjim ciframa je obuhvaćen izvoz svih kožnih artikala od sirovine do finalnog proizvoda. Ako se taj izvoz podeli u dve glavne kategorije, od kojih će jedna da obuhvati sirovu kožu, kao početnu sirovinu kožne industrije, a druga prerađenu kožu i sve izrade od kože, dobiće se slika data u tabeli na str. 314.

Izvoz kože i kožnih proizvoda u petogodišnjim razmacima od 1923 do 1938 po količini i vrednosti:

Godina	Sirova koža		Izrade od kože	
	Količina u tonama	Vrednost u 1000 din.	Količina u tonama	Vrednost u 10 00 din.
1923	4.62	59.526	724	38.583
1928	5.062	160.752	796	33.447
1933	4.548	68.710	114	4.569
1938	4.183	108.589	271	12.461

Upoređenjem izvoza gornjih dveju grupa artikala, mogu da se učine sledeće konstatacije: prvo, izvoz sirove kože, i po količini i po vrednosti, kroz čitav ovaj period, bio je veći od izvoza izrada od kože; drugo, zanemarujući ciklične oscilacije, izvoz sirove kože se povećavao od 1923 do 1938 dok se izvoz kožnih izrada skoro konstantno smanjivao; treće, na privrednu krizu izvoz sirove kože je reagirao samo po vrednosti, zbog pada cena dok su promene kod izvezenih količina bile minimalne; protivno ovome kod izvoza izrada od kože u podjednakoj meri je došlo do reakcije i izvoza po količini i izvoza po vrednosti.

Relativno veći izvoz sirove kože od izvoza kožnih izrada posledica je mnogih okolnosti kao što su: zaštita domaćeg rada u inostranstvu, specifičan karakter izvezene sirove kože, specifičan karakter izrada od kože i t. sl. Kod svih zemalja su, u trgovinskoj politici, u jačoj ili slabijoj meri, došle do izražaja težnje da se pri uvozu u zemlju unese što sirovija materija kako bi se što veći deo prerade odnosno dorade te materije sačuvao za domaću radnu snagu. Od ovoga bi se otstupalo samo u slučaju gde bi prodavac, zahvaljujući monopolističkom položaju, mogao da diktira uslove i na međunarodnom tržištu. Kod izvoza sirove kože međutim nije taj slučaj, naročito ne kod izvoza iz agrarnih zemalja kakva je Jugoslavija.

Na tržištu kože najbolji plasman imaju najveće i najteže kože, jer je njihova ponuda najslabija a da se i ne govori o njihovom znatno boljem kvalitetu. U jugoslovenskom izvozu sirove kože te vrste su u najmanjoj meri zastupljene: glavni predmet izvoza su govede kože srednje veličine, u kategoriji krupne stoke, i razne kože male dimenzije i težine u kategoriji sitne stoke — ovčje, kozje, jareće, jagnjeće i sl. Do ovoga dolazi otuda što se koža najboljih kvaliteta izvozi u inostranstvo na živoj stoci, budući da se najbolja stoka izvozi u živom stanju na spoljašnje tržište.

Zbog te okolnosti od jugoslovenske kožne industrije, kao i od kožne industrije svih agrarnih zemalja uopšte, teško se može očekivati da smanji izvoz sirove a poveća izvoz prerađene kože i kožnih izrada. Upotreba onih kvaliteta sirove kože, koje izvoze agrarne zemlje, omogućena je u zemljama uvoznicama (obično industrijskim) samo pod pretpostavkom da je ispunjen jedan postulat a to je: da su cene toj koži, kad se preradi, osetno niže od cena prerađenih koža boljeg kvaliteta. Nije li taj slučaj, tada će preradivači kože i proizvođači konfekcije u zemljama uvoznicama da pristupe upotrebi boljih kvaliteta koji se izrađuju u zemlji i uvoz će morati da prestane.

Industrijske zemlje uvoze najbolje kvalitete kože na živoj stoci i same je prerađuju. Posve prirodno da je ta prerada znatno jeftinija nego u slučaju da se vrši u agrarnim zemljama zbog većeg rentabiliteta rada njihove industrije. Otuda je i prerada sirove kože lošijeg kvaliteta, koju izvoze agrarne zemlje jeftinija u industrijskim nego u agrarnim zemljama. U slučaju kad bi agrarne zemlje same pristupile toj preradi pre izvoza moglo bi se desiti da izvozne cene budu veće od unutrašnjih cena koža boljih kvaliteta u industrijskim zemljama, što bi verovatno dovelo do obustavljanja uvoza.

Iz ovoga izlazi da bi agrarne zemlje bile u mogućnosti da izvoze prerađenu kožu lošijeg kvaliteta samo u slučaju kad bi mogle da spreče izvoz kože boljih kvaliteta u neprerađenom stanju. Ovo je međutim nemoguće otuda što se taj izvoz vrši na živoj stoci. Sprečiti njega znači sprečiti izvoz stoke koji je neosporno važniji po interese nacionalne privrede agrarne zemlje od unapređenja njene kožne industrije.

Stalno smanjivanje izvoza izrada od kože prouzrokovano je istim onim okolnostima kojima je prouzrokovano gore navedeno stalno povećavanje izvoza sirove kože. Taj izvoz može da obuhvati uglavnom sledeće artikle: kožnu obuću, razne predmete kožne konfekcije i prerađenu kožu. Prve dve grupe su obično u svim nacionalnim privredama sačuvane domaćoj radinosti, utoliko više što u proizvodnji tih artikala participira u velikoj meri i zanatstvo. Izvoz prerađene kože nije mogao da se povećava otuda što je u zemlji bilo sve manje kože, koja bi se, nakon prerade, mogla da plasira na spoljašnjem tržištu, usled toga što se stalno insistiralo na izvozu stoke oče mu dosta jasno govore i cifre date u tabeli na str. 316.

Izvoz stoke i stočnih proizvoda u petogodišnjim razmacima,
od 1919 do 1938, po količini i vrednosti:

Godina	Količina (u tonama)	Vrednost (u 1000 din.)
1919	6.924	224.023
1923	52.568	3.061.783
1928	57.246	1.853.569
1933	54.458	924.071
1938	58.656	1.320.207

Ako se zanemari neznatno smanjenje izvoza u fazi najdublje privredne depresije — godina 1933 — iz ovih cifara se vidi da izvoz po količini pokazuje stalnu tendenciju ka povećanju. Ovome su svakako doprinele mere trgovinske politike kojima se išlo za tim da se što više ojača ova izvozna pozicija kao jedna od najvažnijih u trgovinskom bilansu. Njeno održanje i jačanje zahtevalo je da se naročita pažnja obrati na kvalitet izvoza, kako bi se izdržala konkurencija na spoljašnjem tržištu. Na taj način za klanje u zemlji ostajala je sitnija stoka, čija koža je lošijeg kvaliteta i koja može da nade plasman na spoljašnjem tržištu jedino u sirovom stanju.

Treća karakterna crta izvoza sirove kože je u tome što se on po količini od 1923 pa sve do 1938 godine vrlo malo menjao. Do ove postojanosti došlo je u najvećoj meri zahvaljujući organskom karakteru proizvodnje sirove kože. Zbog neelastične tražnje mesa i mesnih proizvoda u klanju stoke se ne javljaju velike promene iz godine u godinu. Otuda su i viškovi kože za izvoz iz godine u godinu skoro isti. Usled ove okolnosti ni intenzitet ponude na međunarodnom tržištu se ne menja u znatnoj meri. Na taj način oscilacije njenih cena su takoreći funkcija samo jednog faktora — faktora tražnje: u slučaju kad se ta tražnja znatno pojača, kao što je bio slučaj u 1928 god. — izvoz po vrednosti se naglo povećava, iako izvoz po količini ostaje skoro nepromenljiv; obrnuto, pri slaboj tražnji — slučaj u 1933 godini — izvoz po vrednosti naglo opada pri nepromenljivom izvozu po količini.

Na ovome mestu valja pomenuti izvoz svinjske galanterijske kože, koja igra vidnu ulogu u našem izvozu, ne toliko zbog izvezene količine odnosno vrednosti koliko zbog svoga specijalnog kvaliteta. U Sloveniji se obraća naročita pažnja na gajenje svinja u cilju dobijanja što boljeg kvaliteta kože. Gajenje se ne vrši ni u šumi ni u polju već su svinje zatvorene stalno u svinjarnicama gde dobijaju naročitu hranu. Posle klanja sa svinje se svuče čitava koža u jednom komadu poput košulje. Ovu kožu prerade Knaflič u Kamniku i Pirih u Ptujtu te se tako preradena izvozi najvećim delom u Englesku ili

Ameriku gde, zbog svoga specijalnog kvaliteta, postiže naročito povoljne cene.

22. Izvoz proizvoda industrije nemetalnih minerala. Industriju prerade nemetalnih minerala čine sledeće četiri glavne vrste: industrija crepa i cigle, keramička industrija, industrija stakla i industrija cementa. Od njih u izvozu u značajnoj meri participira jedino cementna industrija, što se vidi i iz sledeće tabele.

Izvoz proizvoda industrije nemetalnih minerala u petogodišnjim razmacima od 1923 do 1938 po količini i vrednosti:

Godina	Cement		Staklo		Keramič. proizvodi	
	Količ. u tonama	Vrednost u 1000 d.	Količ. u tonama	Vrednost u 1000 d.	Količ. u tonama	Vrednost u 1000 d.
1923	235.648	143.740	689	6.082	21.073	15.544
1928	374.451	132.591	489	3.136	11.809	4.628
1933	357.785	59.501	418	1.303	1.576	337
1938	197.252	49.405	493	2.482	315	183

Pored toga što je cement najvažniji izvozni artikal ove proizvodne grane, važno je da je taj izvoz već u prvim poratnim godinama bio dosta velik. U 1923 on iznosi 235.648 tona, posle čega konstantno raste dostižući u 1928 godini 374.451 tonu. U periodu privredne depresije on se vrlo malo smanjio tako da u 1933 još uvek iznosi 357.785 tona. Tek posle 1934 godine izvoz se smanjuje i opada na 197.252 tone u 1938 godini.

Veliko učešće cementa u izvozu već u prvim godinama po završetku Svetskog rata ima da se pripíše tome što je industrija ove vrste, na teritoriji novostvorene Države postojala još od pre rata. Ona je i podignuta s ciljem da na jednoj strani podmiruje potrebe unutrašnjeg mnogo šireg austrougarskog tržišta a na drugoj da radi za izvoz. Posle Ujedinjenja unutrašnje tržište se smanjilo. Ekonomske veze s ranijim tržištima ipak nisu mogle tako naglo da se pokidaju kao što su naglo došle političke promene. Tek docnije, kad su novostvorene nacionalne privrede počele da dobijaju svoje prve konture, postojala je mogućnost da cementna industrija počne da gubi svoje spoljašnje tržište. Međutim tada dolazi period prosperiteta koji povećava svetsku potrošnju cementa, usled čega se njegov izvoz takode povećava.

Za razliku od mnogih drugih izvoznih grana, izvoz cementa nije osetno pogoden privrednom krizom obzirom na količinu izvoza. Za to ima u velikoj meri da se zablagodari povolj-

nom konkurentskom položaju na vanjskom a možda još u većoj meri visokim cenama na unutrašnjem tržištu.

Najveći deo izvoza je upravljn prema Africi i Bliskom Istoku (Somalija, Eritreja, Arabija, Mala Azija i dr.). Ceo taj izvoz skoro, pripada dalmatinskim tvornicama, koje su u povoljnom položaju obzirom na niske transportne troškove morem. Glavni konkurenti na spoljašnjem tržištu su Nemci i Francuzi koji su od ovih tržišta mnogo udaljeniji nego jugoslovenski izvoznici. Položaj jugoslovenskih izvoznika u konkurentskoj borbi u periodu depresije može se reći da je postao povoljniji nego u fazi prosperiteta. Usled opšteg pada cena, pale su znatno i izvozne cene cementa, što se vidi iz uporedenja izvoza iz 1928 i 1933 godine: dok je on, i u jednoj i u drugoj godini, po količini gotovo isti, u prvoj on po vrednosti iznosi 132,5 mil. a u drugoj svega 59,5 mil. din. Usled ovako velikog pada cena, transportni troškovi, koji nisu u istoj meri pali, počeli su procentualno više nego dotada da terete izvoz. Njima su u većoj meri bile pogodene zemlje izvoznice koje su bile najudaljenije od tržišta.

Cene na unutrašnjem tržištu formiraju se pod visokom carinskom zaštitom, koja dostiže 100% vrednosti robe. Usled te zaštite sa domaćeg tržišta je potpuno eliminisana inostrana konkurencija. Ovo naročito važi za Sloveniju i Vojvodinu gde bi austrijska (tvornice cementa u Austriji se nalaze pored same jugoslovenske granice) odnosno mađarska industrija mogla uspešno da konkuriše našoj. Time je omogućeno da se i u graničnim krajevima formiraju visoke cene, slične cenama u unutrašnjosti zemlje, koje su visoke i zbog visokih podvoznih troškova. Zahvaljujući ovakvim cenama u zemlji, domaća industrija je mogla na spoljašnjim tržištima uspešno da se bori s konkurencijom industrijskih zemalja.

U fazi privrednog oporavljanja izvoz cementa je produžio s opadanjem. Jedan od razloga toga opadanja bila je sankcionistička politika u italijansko-abisinskom ratu, koja je u najvećoj meri pogodila baš tržišta bliskog Istoka. Cementna industrija je, pri tome, izgubila neka tržišta koja su pripala ili nekoj od konkurentskih zemalja izvoznica ili nacionalnoj proizvodnji zemlje u koju se dotada uvozilo. Rezultati ovih promena ogledaju se u upoređenju izvoza iz 1933 i 1938 godine: dok prvi iznosi 357.785 tona drugi jedva dostiže 197.252 tone.

Pored iznetih okolnosti, ovom smanjenju je u velikoj meri doprineo štrajk radnika koji je vladao nekoliko meseci u dalmatinskoj industriji cementa u 1938 godini.

Protivno naglom smanjenju izvoza po količini, izvoz po vrednosti se u ovom periodu digao: dok je prvi prema 1933 opao za 44,87%, poslednji se smanjio svega za 16,97%. Ovom stabilizovanju cena je verovatno doprinelo i eliminisanje me-

dusobne konkurencije stvaranjem međunarodnog kartela za cement.

Izvoz staklenih i keramičkih proizvoda je skoro beznačajan. I jedni i drugi se sastoje uglavnom iz raznoga posuda koje se mahom izvozi u graničnom prometu. Vrednost toga posuda je relativno mala, što se vidi i iz upoređenja izvoza po količini i izvoza po vrednosti.

23. Izvoz proizvoda metalne industrije. Kao što je već ranije naglašeno, izvoz proizvoda metalne industrije prestavlja jednu od najvažnijih izvoznih pozicija. Pada u oči da je u prvim poratnim godinama bio dosta značajan izvoz mašina i raznih metalnih izrada. Tako u 1923 god., izvoz mašina je iznosio 34,8 mil. din. a izvoz metalnih izrada 85,3 mil. din. Posle te godine, i kod jedne i kod druge proizvodne grane, izvoz se smanjuje tako da on u 1938 godini, u industriji mašina iznosi svega 1,45 mil. din. a u industriji prerade metala 45,83 mil. dinara.

Ovaj izvoz međutim ne prestavlja uopšte izvoz proizvoda industrije mašina odnosno industrije prerade metala¹⁾. U ovim godinama neke fabrike su iselile iz zemlje slično napred pomenutom slučaju useljavanja znatnog broja fabrika u Jugoslaviju. Isto tako usled seobe veleposednika — naročito u Mađarsku — došlo je do izvoza raznih poljoprivrednih mašina, traktora i t. sl. Pored ovih dvaju, izvoz na opravku bio je češći no u docnijim godinama, usled toga što je uvoz mašina bio slobodan od carine. Ovim trima okolnostima jedino i mogu da se pravdaju gore navedene cifre izvoza mašina i metalnih izrada u prvim poratnim godinama.

Mnogo važniji je od izvoza proizvoda preradivačkih grana metalne industrije izvoz samih metala. Taj izvoz se kretao na sledeći način:

**Izvoz metala u petogodišnjim razmacima od 1923 do 1938
u 1000 dinara:**

Godina	Gvožđe	Olovo	Cink	Bakar	Aluminium
1923	20.876	113.940	18.115	173.711	33
1928	7.756	54.255	17.881	315.734	17
1933	2.923	14.427	6.663	293.072	180
1938	1.273	26.824	5.337	407.120	20.779

Kod gornjih metala treba činiti razliku između gvožđa i njegove namene i svih ostalih metala i njihove namene. Ma

¹⁾ Jugoslovenska industrija mašina je svega jednom za proteklih 20 godina izvezla mašine i to izvestan broj sejalica u Rumuniju. Inače ova grana nije nikada izvozila.

da se gvožđe, u industrijski razvijenim zemljama u znatno većim merama troši nego u agrarnim, ipak je njegova potrošnja i u agrarnim zemljama dosta velika. To nije slučaj s ostalim od navedenih metala: i olovo i cink i bakar i aluminium, u jednoj zemlji koja nema razvijenu industriju, trošice se u neznatnim količinama u odnosu na njenu potrošnju gvožđa.

U 1923 godini izvoz gvožđa je bio najveći. Posle toga on postepeno opada tako da u 1938 po vrednosti iznosi svega 1,27 mil. dinara. Do ove pojave nije moglo da dode zbog smanjenja produkcije, jer se industrija gvožđa od rata do danas znatno povećala. Uzrok smanjenju izvoza leži u povećanoj potrošnji gvožđa u zemlji odnosno u njegovoj povećanoj preradi od strane domaće preradivačke metalne industrije. To potvrđuju i ranije iznete cifre o povećanju industrije prerade metala i industrije proizvodnje metala.

Od ostalih metala naročito je značajno povećanje izvoza bakra i aluminiuma; prvi je porastao sa 173,71 mil. iz 1923 na 407,12 mil. din. u 1938 a drugi sa 33 hiljade iz 1923, kada u zemlji nije bilo produkcije, na 20,77 mil. din. u 1938 godini. Do povećanja izvoza bakra došlo je s jedne strane blagoda-reći tome što je on jedan od najvažnijih artikala ratne industrije a s druge otuda što je njegova produkcija znatno porasla. Do naglog povećanja izvoza aluminiuma došlo je usled toga što je njegova potrošnja u zemlji dosta ograničena zbog nerazvijene preradivačke industrije koja bi ga upotrebljavala kao sirovinu.

Uzrok smanjenju izvoza olova može da leži u dvema okolnostima: s jedne strane u pojačanoj potrošnji u zemlji (ratna industrija) a s druge u nedovoljnoj produkciji. Zbog sličnih razloga je došlo i do smanjenja izvoza cinka.

Gornje izlaganje o ulozi industrije u spoljnoj trgovini moglo bi da se rezimira na sledeći način. Prvo, za industriju u užem smislu reči (preradivačku) može se reći da još ni prodrla nije na spoljašnje tržište. Istina izvoz „industrijskih“ proizvoda i po količini i po vrednosti je dosta velik ali u njemu takoreći i ne participiraju finalni proizvodi; to je ili izvoz sirovina ili, u najboljem slučaju, izvoz poluproizvoda. Drugo, sa unutrašnjeg tržišta jugoslovenska industrija je samo delimično uspela da potisne strane proizvođače. Ovo važi naročito za grane koje proizvode potrošna dobra za najšire narodne mase. Svi ostali potrošači, najveći deo svojih potreba za industrijskim dobrima, podmiruju uvozom iz inostranstva. O tome kakvi su izgledi da domaća proizvodnja i taj uvoz u budućnosti potisne i unutrašnje tržište finalnih proizvoda rezerviše isključivo za sebe, biće reči u drugom delu ove knjige u kome su izneti najvažniji činioci od kojih zavisi razvitak jugoslovenske industrije.

DRUGI DEO

ČINIOCI KOJI USLOVLJAVAJU INDUSTRIJALIZACIJU

U prvom delu ovog izlaganja dat je analitički pregled jugoslovenske industrije i podvučeno njeno mesto u sklopu nacionalne privrede; iznete su specijalne okolnosti pod kojima su se javili prvi začeci industrije na današnjem privrednom području Jugoslavije; prikazana je evolucija glavnih proizvodnih faktora (rada i kapitala) od dana stvaranja jugoslovenske Države pa do kraja 1938 godne; podvučeni su glavni momenti, koji su uticali na tu evoluciju čas usporavajući je, čas opet ubrzavajući njen tempo.

Pri tome izlaganju nije se moglo zadržati isključivo na statističkom dokumentovanju fakata. Radi njihovog objašnjenja i rasvetljavanja iznošene su, od slučaja do slučaja, gde je to bilo neophodno, okolnosti koje su uslovljavale razvitak pojedinih proizvodnih fenomena i koje su, u najvećoj meri, doprinele da se on vršio baš u tome pravcu ili baš u toj proizvodnoj oblasti. Ovim ilustrovanjima uveliko su dopunjene statističke cifre i mnogi nejasni momenti u velikoj meri su rasvetljeni. Oni imaju ipak jedan nedostatak koji je potrebno na ovom mestu upotpuniti: njima nisu u celini prikazani uslovi industrijskog razvitka, već samo okolnosti koje su, u jačoj ili slabijoj meri, uticale na razvitak ovog ili onog proizvodnog faktora: okolnosti koje su dovele do jačeg ingeriranja stranog kapitala u industriju u predratnom periodu i prvim poratnim godinama no u docnijem vremenu; okolnosti koje su uticale na to da je u ovom periodu bio relativno veći porast kapitala od porasta tvornica i radnih mesta, u onom relativno veći porast tvornica od porasta drugih faktora posmatranja itd. Iz tih najviše uzgrednih objašnjenja razvitka pojedinih proizvodnih faktora ne vide se, u dovoljnoj meri, okolnosti i uslovi pod kojima ubuduće ima da se razvija industrija kao celina; kroz njih nisu došli do potpunog izražaja ni uslovi od kojih je zavisio dosadanji razvitak pojedinih industrijskih grana.

Bilo o kojoj proizvodnoj grani ili bilo o kojoj privrednoj grani uopšte da se radi, pri njenom razvitku jasno dolaze do izražaja dve vrste činilaca, koji utiču na taj razvitak: prvo,

prirodni privredni uslovi, koji, kao karakterne crte nacionalnog privrednog organizma, pokazuju stalnu tendenciju da njegov razvitak uprave u jednom privredno najpovoljnijem pravcu; drugo, razne faktičke okolnosti privrednog ili neprivrednog karaktera koje svojim sticajem koče evoluciju pojedinih grana odnosno proizvodne delatnosti kao celine ili je skreću u jednom određenom pravcu. Fenomeni prve vrste predstavljaju u stvari opšte uslove industrijalizacije i njihovo upoznavanje je jedan od najvažnijih preduslova za ocenu industrijskog razvitka u budućnosti, bez obzira da li su oni u dosadanjem razvitku industrije došli do izražaja u onoj meri u kojoj je to trebalo da se očekuje. Protivno ovome, fenomeni druge vrste — kao specijalne okolnosti bilo privrednog bilo neprivrednog karaktera — bili su ti koji su industrijski razvitak upravljali baš u onom pravcu u kome se on dosada kretao, iako možda prirodne privredne okolnosti nisu išle u prilog takvom razvitku.

Neosporno da bi bilo u interesu jasnoće i preglednosti da se, u ovom delu izlaganja koji govori o faktorima industrijalizacije, odvojeno prikažu oni faktori koji predstavljaju opšte uslove industrijskog razvitka i da se zatim, u zasebnom poglavlju, dâ prikaz specijalnih okolnosti koje su bile dosad a i ubuduće će da budu presudne za industrijski razvitak zemlje. Međutim, protiv ovakvog načina izlaganja govore specifični uslovi pod kojima se izgrađuje jugoslovenska industrija, što će i iz sledećeg da se uoči.

Iako se, na osnovu dosadašnjeg izlaganja, može da izvede zaključak da je jugoslovenska industrija u posleratnom periodu učinila veliki napredak, ne bi moglo da se tvrdi da su taj napredak favorizovale neke specijalne okolnosti koje bi se bitno razlikovale od uslova industrijalizacije drugih srednje-evropskih i balkanskih zemalja. Iz onoga što je rečeno u prvom delu, jasno se vidi da je prirodno bogastvo bilo glavni pokretač dosadašnjeg industrijskog razvitka. Tamo gde se ovoj komponenti pridružila druga, isto toliko važna komponenta — potrošačko tržište — industrija se podigla bez obzira da li su druge okolnosti bile povoljne ili nepovoljne. To je slučaj s ekstraktivnom industrijom, gde se domaćem rudnom bogastvu priključio strani kapital i strano tržište metala; to je, u isto tolikoj meri, slučaj i sa prehranbenom, tekstilnom i kožnom industrijom, gde se domaćem bogastvu u sirovinama biološkog porekla (proizvodi zemljoradnje i stočarstva), i domaćem potrošačkom tržištu, priključio bilo domaći bilo strani kapital, ili čak gde se domaćem velikom potrošačkom tržištu priključilo strano bogastvo u sirovinama (tekstil) i — bilo strani, bilo pak domaći — kapital.

Prema tome, pri izučavanju opštih uslova industrijskog razvitka, ova dva faktora ni u kom slučaju ne mogu da se zaobidu. Prikaz toga razvitka ipak neće biti potpun ako se izlaganje samo na njima zadrži. Pri podizanju industrije, od ne manje

značaja je pitanje kapitala, pitanje radne snage i pitanje mera privredne politike, bez obzira da li su ti činioci pozitivno ili negativno uticali na njen razvitak. Otuda će izlaganje u ovom delu biti podeljeno u četiri glave tako da će u prvoj biti reči o prirodnom bogastvu a u trećoj o kapacitetu i karakteru tržišta, čime će se prikazati dva najvažnija opšta uslova industrijalizacije. U drugoj glavi biće izložena dva osnovna proizvodna faktora — rad i kapital — a u četvrtoj biće dat kratak prikaz najvažnijih mera privredne i finansijske politike koje su od bitnog značaja za industrijalizaciju zemlje.

I GLAVA

PRIRODNO BOGASTVO

1. INDUSTRIJSKE SIROVINE BIOLOŠKOG POREKLA

1. Sirovine mlinske industrije i industrije prerade mesa.

Iz onoga što je do sada rečeno o poljoprivredi i rudarstvu, vidi se u dovoljnoj meri da u Jugoslaviji postoje dosta povoljni prirodni preduslovi za industrijski razvitak.

U poljoprivredi, kao najvažnijoj proizvodnoj grani, glavni predmeti proizvodnje su žitarice: kukuruz, pšenica, ovas, ječam, raž i sl. Gajenje ovih kultura na dvojak način favorizuje razvitak industrijske proizvodne delatnosti: s jedne strane one doprinose razvitku t. zv. poljoprivrednih grana industrije — naročito mlinova i fabrika špirita — a s druge favorizuju gajenje stoke, koja klanjem ima da posluži kao glavna sirovina industriji mesa, industriji konzervi, salame itd.

Iz napred iznetih statističkih cifri videlo se da su ovi činioci imali jakog uticaja na razvitak industrije: prehranbena industrija, koja se uglavnom sastoji od mlinske industrije i industrije prerade mesa, spada u najveću industrijsku granu obzirom na broj tvornica i veličinu investiranog kapitala. Njena teritorijalna koncentracija se takode tesno poklapa sa stepenom plodnosti zemljišta: najveći broj po proizvodnoj sposobnosti najjačih i najmodernijih preduzeća ove vrste nalazi se u žitom najbogatijim krajevima Dunavske banovine.

Iz ranije iznetih podataka o veličini godišnjeg prinosa najvažnijih poljoprivrednih kultura, kao i iz podataka o bogastvu zemlje stokom, koji su navedeni u docnijem izlaganju ove glave, mogu da se dobiju osnovne konture o bogastvu „sirovinama“ potrebnim mlinskoj industriji i industriji prerade mesa. Postavlja se pitanje da li je ovo bogastvo u stanju da tim dvema vrstama proizvodnje u budućnosti osigura nesmetan razvitak. Osvrćući se samo na ovaj faktor a upoređujući te dve vrste s ostalim granama industrije, na postavljeno pitanje mora da se da potvrdan odgovor: ni jednoj od ovih grana nije, ni po količini ni po vrednosti, obezbeden toliki godišnji kontingenat „sirovina“ koliki je osiguran mlinskoj i prehranbenoj industriji. Sirovine, međutim, kao što je već naglašeno, nisu jedini faktor od koga zavisi podizanje neke industrije. One su, kod ovih dveju, bile osnovni postulat da dode uopšte do izgradnje njihovih proiz-

vodnih preduzeća. Ta izgradnja je, u prvim poratnim godinama, bila vrlo intenzivna, jer je nju favorizovalo, ne samo obilje u „sirovinama“ već i prostrano nacionalno tržište. Posle svega nekoliko godina tržište je bilo već skoro zasićeno. Dok su postojale mogućnosti njegovog proširivanja preko državnih političkih granica, mlinska industrija i industrija prerade mesa su proširivane, iako nešto usporenijim tempom. Međutim inostrano tržište je uskoro bilo skoro potpuno izgubljeno za njihove proizvode. Ma da se, dakle, u pogledu mogućnosti snabdevanja „sirovinama“ kod njih nije ništa izmenilo, njihovom povećanju su poslednjih godina stavljene vrlo uske granice. Ovo se u dovoljnoj meri moglo zapaziti pri izlaganju industrijskog razvitka u periodu od 1934 do 1938 godine, kojom prilikom se videlo da je broj novih preduzeća prehranbene industrije u tome petogodištu bio minimalan. Na taj način, agrarni karakter zemlje, i pored njenog bogastva žitaricama i stokom, neće u budućnosti moći mnogo da doprinese razvitku prehranbene industrije, ukoliko unutrašnja potrošačka sposobnost ne bude povećavana.

2. Sirovine industrije šećera. Čitava domaća idustrija šećera, koja uglavnom podmiruje potrebe unutrašnjeg tržišta, zaposlena je preradom domaće šećerne repe. U njoj su, obzirom na snabdevanje sirovinama, od Svetskog rata do danas, nastale najznačajnije promene. U prvim poratnim godinama ni produkcija šećera ni produkcija šećerne repe nisu bile dovoljne za podmirenje unutrašnjih potreba. Neke fabrike, koje su ratom bile oštećene, trebalo je obnoviti. Pored toga Država je oskudevala u vagonima, tako da se nije moglo da obezbedi blagovremeni prevoz repe. Međutim kad je industrija šećera počela normalno da radi, počela se povećavati i površina zasejana šećernom repom. Produkcija šećera je naglo povećana tako da su, pored podmirjenja domaćih potreba, izvesne količine izvožene u inostranstvo. Iz godine u godinu međutim konkurentski odnosi na stranom tržištu postajali su sve teži a izvozne cene šećeru su se sve više spuštale, što se vidi i iz sledećeg uporedenja izvoza po količini s izvozom po vrednosti.

Izvoz šećera po količini i vrednosti od 1925—1930 godine:

Godina	Količina u tonama	Vrednost u 1000 din.
1925	7.800	101.000
1929	13.293	67.600
1930	8.000	42.000

U 1925 godini izvezeno je 7.800 tona u vrednosti od 101 mil. din. Posle te godine nastaje period prosperiteta u kome se izvoz po količini povećava, tako da je u 1929 godini skoro udvo-

stručen, dok je izvoz po vrednosti pao gotovo na jednu polovinu izvoza iz 1925. U sledećoj godini on naglo opada i po količini i po vrednosti zbog privredne krize. Godine privredne depresije su naročito nepovoljno dejtvovala na razvitak ove industrijske grane. Kvotu, koju je za spoljašnje tržište Jugoslavija dobijala prema medunarodnim konvencijama o šećeru, nije bila u stanju da podmiri zbog niskih cena na spoljašnjem tržištu. U toku poslednjih pet godina, ona je usled toga ne samo potiskivana sa spoljašnjeg tržišta već se takode borila i s teškoćama da podmiri celokupne unutrašnje potrebe. Produkcija u 1938/39 bila je nedovoljna tako da se moralo pristupiti uvozu izvesne količine šećera iz inostranstva.¹⁾

Teškoće na koje je jugoslovenska industrija šećera naišla u konkurentskim odnosima na spoljašnjem tržištu, negativno su se reperkutovale i na produkciju šećerne repe u zemlji. Dok je u 1929 godini zasejana površina iznosila 59.710 hektara, u 1933 ona opada na 30.446 hektara a u 1937 na 21.480 hektara.

Gubitak spoljašnjeg tržišta dejtvoovao je u pravcu smanjenja kapaciteta, čime su proizvodni troškovi industrije šećera povišeni. Ovo je opet dovelo do opadanja cene šećerne repe, usled čega su seljaci u sve većoj meri ograničavali sejanje. U cilju da se spreči nazadovanje ove proizvodne grane, u 1935 god. je doneta Uredba kojom su regulisani uslovi otkupa repe od onih seljaka koji su s producentima šećera zaključili sporazum o otkupu.²⁾ Ove mere ipak nisu znatno doprinele una-

¹⁾ Jedna od najvećih prepreka razvitka ove industrije je nizak rentabilitet rada pri gajenju šećerne repe. Prihod po jednom hektaru zasejanom repom, upoređen s prihodima kod ostalih kultura, pruža prenerazujuću sliku. Prema proračunavanju dipl. agr. Emila Lemana, Osijek, objavljenom od strane Fonda za unapređenje proizvodnje šećera u svešci „Privreda šećera“, Beograd, 1940, između čistog prihoda i proizvodnih troškova po 1 ha najvažnijih kultura bio je sledeći odnos u 1939 god.:

K u l t u r a	Čisti prihodi	Proizvodni troškovi
jesenji lan	3.405	1.545
konoplja	2.810	1.590
pšenica	758	1.452
kukuruz	887,50	1.152,50
šećerna repa	247,93	1.242

²⁾ Uredba o regulisanju uslova proizvodnje, prodaje i otkupne cene šećerne repe od 29-III-1935 predviđa, pored ostalog, i minimalnu cenu od 16,50 din. za 100 kg. čiste repe iz koje se dobija 10 kg. šećera. Uredbom o izmeni i dopuni Uredbe o šećernoj repi i Zakona o državnoj trošarini od 22-VIII-1939 Ministarski savet je ovlašćen da može da propisuje otkupnu cenu repi i bez obzira na propise ovih dveju uredbi. Na osnovu toga ovlašćenja Ministarski savet je doneo rešenje od 11-IV-1940 kojim je, za kampanju 1940/41 utvrđena minimalna otkupna cena od din. 32 za 100 kg. repe iz koje se dobija 11 kg. šećera.

predenju proizvodnje repe. Godišnje proizvedene količine u poslednjim godinama omogućuju prosečnu kampanju od jednog meseca dok je pre 1929 ona trajala i tri meseca.

3. Sirovine industrije ulja. Industrija ulja — čiji je značajan posleratni napredak ranije istaknut — svoju delatnost takođe bazira na preradi domaće sirovine. Ovaj napredak je bio naročito vidan u toku poslednjih deset godina. Naglašeno je da se broj tvornica jestivog ulja od 1929 počeo naglo da povećava, tako da on u 1938 iznosi 53. Pored toga istaknuto je takođe da je uvoz ulja, u periodu privredne depresije, vrlo mnogo opao, a u fazi privrednog oporavljanja nije se povećavao istim onim tempom kojim se povećavao uvoz ostalih artikala, iz čega se vidi da je domaća industrija, u tom međuvremenu, znatno ojačala i supstituisala stranu.

Ovom povoljnom razvitku industrije ulja u velikoj meri je doprinela povećana proizvodnja uljanih plodova, što se vidi i iz sledeće tabele.

**Produkcija uljanih plodova u vremenu
od 1929 do 1937 u tonama:**

Godina	Količina u tonama
1929	8.337
1930	9.532
1931	5.735
1932	2.290
1933	4.182
1934	11.632
1935	14.534
1936	31.487
1937	29.871

Pored ovoga, proizvodnja masline, koja se najvećim delom upotrebljava za produkciju maslinovog ulja, naglo se povećala za poslednjih deset godina, kao što se vidi iz tabele na 329 strani.

Broj maslinovih drveta se od 1930 do 1937 godine stalno povećavao bez obzira što u taj period spada privredna kriza i duga privredna depresija. Zahvaljujući ovome i produkcija maslinovog ulja se stalno povećavala tako da ona, posle 1929 godine, u 1933 dostiže najvišu cifru, nakon čega se nešto smanjuje u sledećim godinama da bi se u 1937 opet naglo povećala.

4. Sirovine industrije duvana. Industrija duvana, koja predstavlja jednu od najvažnijih grana, obzirom na vrednost svojih proizvoda, bavi se isključivo preradom duvana domaćeg porekla. Glavna duvanska polja su u Južnoj Srbiji (Prilep, Skoplje, Strumica, Kumanovo i sl.) gde se gaji odličan „trakijski“ kva-

**Broj maslinovih stabala i produkcija masline
u vremenu od 1929—1937 godine**

Godina	Broj drveta	Proizvodnja maslina u tonama	Proizvodnja ulja u hektolitrima
1929	4,029.875	—	112.507
1930	4,269.711	—	15.005
1931	4,505.530	—	44.105
1932	4,614.545	—	41.684
1933	4,620.951	—	47.258
1934	4,668.214	—	43.229
1935	4,717.690	16.730	32.829
1936	4,475.588	12.977	22.143
1937	4,705.107	48.314	80.052

litet duvana. Pored toga velika je i produkcija u Hercegovini i Dalmaciji, takode odličnog kvaliteta, dok se u Vojvodini gaje lošije vrste i u manjim količinama.

Ova produkcija je tolika da su njom podmirene sve potrebe industrije duvana, pored čega još ostaje izvestan deo i za izvoz. Kod nje je u naročito jasnoj meri došla do izražaja tesna povezanost između proizvodnje sirovina, kapaciteta potrošačkog tržišta i razvitka preradivačke delatnosti koja tu sirovinu preraduje: ona se povećavala sve dotle dok nije potpuno obuhvatila potrebe nacionalnog tržišta. Kad je ta granica dostignuta, dalje povećanje kapaciteta je tako reći obustavljeno, jer se to tržište teško može da proširi i na inostranstvo. Viškovi, koji se jave preko domaće potrošnje, obično se izvezu iz zemlje u listu dok je izvoz cigareta ograničen na najmanje količine.

5. Sirovine industrije pića. Čitava industrija alkoholnih i bezalkoholnih pića svoju delatnost zasniva na iskorišćenju domaćih sirovina. Ovo važi kako za industriju jakih alkoholnih pića tako i za industriju piva, industriju bezalkoholnih pića i sl. Tvornice špiritusa pri produkciji troše sirovine nabavljene u zemlji. Industrija piva uvozi doduše ječam iz inostranstva ali troši isključivo domaći hmelj.

Kultura hmelja u Jugoslaviji je vrlo stara a proizvedeni kvaliteti spadaju u najbolje na svetu. To važi naročito za slovenački hmelj, koji su seljaci još od davnina gajili na vlastelinskim imanjima.¹⁾ Pored Slovenije hmelj se gaji u većim količinama i u Vojvodini (naročito Bački Petrovac). Domaćom produkcijom, ne samo da se podmiruju sve unutrašnje potrebe, već se svake godine izvoze značajnije količine i u inostranstvo.

¹⁾ U Sloveniji postoji nekoliko mesta koja su dobila svoja imena po reči hmelj, budući da se ovaj tu naročito mnogo gaji; to su: Hmeljič, Hmeljno, Hmeljnik i sl.

Produkcija slada je takode napredovala i ona se obavlja većinom uporedo sa produkcijom piva. Tako od 30 pivara industrijskog karaktera, oko polovina njih se bave, pored produkcije piva, još i proizvodnjom slada. Ostale, mahom sitnije pivare, nabavljaju slad od većih preduzeća.

6. Sirovine industrije alkaloida. Jednu od značajnijih poljoprivrednih kultura čini gajenje maka koji najvećim delom uspeva u Južnoj Srbiji, dok se neznatne količine dobijaju i u Vojvodini. Godišnje se zaseje prosečno 8—10 hiljada hektara, što daje prinos 2.500—3.000 tona makovog semena. Ovim je omogućeno Jugoslaviji da se postavi na peto mesto u svetskoj produkciji opiuma. Kvalitet jugoslovenskog opiuma je naročito visok i iz njega se proizvode razne vrste alkaloida kao što su: kodein, papaverin, narkotin, tebein i dr. Obzirom na ograničenu potrošnju opiuma u zemlji, najveći deo produkcije ostaje za izvoz i ovaj se vrši uz saradnju državnih vlasti. Usled malog broja zemalja proizvođača na svetskom tržištu, ponuda opiuma, a naročito ponuda alkaloida, ima monopolistički karakter. Usled ovoga je i prodajna cena alkaloida znatno iznad proizvodnih troškova. Da bi se u zemlji zadržala ova razlika između prodajne cene alkaloida i prodajne cene opiuma, podignute su dve tvornice alkaloida, čiji kapacitet ne samo da podmiruje unutrašnje potrebe, već je u stanju da preradi i sve viškove namenjene izvozu.

7. Tekstilne sirovine biljnog porekla. Od gore iznetih vrsta industrijskog bilja mnogo vidnije mesto u jugoslovenskoj proizvodnji zauzima proizvodnja biljnih vlakana za tekstilnu preradu. Ovde naročito spada konoplja i lan.

Svake godine u zemlji se zaseje oko 40.000 hektara konoplje, što daje prinos od preko 30.000 tona konopljinog vlakna. Zahvaljujući odličnom kvalitetu ovoga vlakna i veličini njegove godišnje produkcije, podignuta je jedna važna grana tekstilne industrije — kudeljare — koja raspolaže s oko 48 tvornica industrijskog karaktera. Kapacitet ovih kudeljara — iako je vezan za sezonski karakter rada — toliki je da je u mogućnosti da izvrši preradu čitave godišnje produkcije sirove kudelje. Međutim, pored svega toga iz zemlje se svake godine izveze preko 1/3 produkcije u sirovom stanju. Ostatak se preradi u domaćim kudeljarama od čega se opet jedan deo izvozi u obliku sirovih ili preradenih vlakana, dok se drugi troši u domaćoj industriji kudelnog prediva. U zemlji postoje dve predionice ove vrste s dosta velikim i dve s osrednjim proizvodnim kapacitetom.

Kultura lana, bilo da se ceni po zasejanoj površini, bilo po količini godišnjeg prinosa, kreće se oko jedne trećine kulture konoplje. Od njegove produkcije se samo jedan neznatan deo izveze u inostranstvo dok se ostatak preraduje u zemlji. Prerada se vrši ili u okviru zanatske, ili, što je još češće, u okviru kućne

radinosti, ali postoje i tri preduzeća koja istu obavljaju na industrijski način.

Kutlura pamuka predstavlja jednu od najnovijih grana poljoprivrede. Celokupna njegova produkcija skoncentrisana je u Vardarskoj banovini u kojoj mu je omogućena vegetacija obzirom na tople klimatske prilike. Dosada izvršenim opitima pokazalo se da je domaći pamuk isto takvog kvaliteta kao i pamuk uvezen iz inostranstva. Domaća produkcija ipak čini svega neznatan deo one količine koju troši domaća preradivačka industrija. U cilju unapredenja te proizvodnje od strane vlasti su preduzete mere da se ona što više podigne: proizvođačima, organizovanim u zadruge, zagarantovana je prodaja njihovog proizvoda domaćim predionicama po minimalnoj ceni koju propisuje svake godine Ministar trgovine i industrije. U cilju da se predionicama pruži naknada zbog viših cena, koje one plaćaju domaćim proizvođačima pamuka, osnovan je Fond za pamuk iz koga se svake godine isplaćuje razlika između domaćih cena i cena na svetskom tržištu.

Ma da se unapređenju produkcije pamuka posvećuje velika pažnja, ona ipak nije toliko napredovala da bi se za nju moglo reći da je imala uticaja na dosadanji razvitak preradivačke pamučne industrije. Na zasejanoj površini od oko 3.000 hektara, koliko ona iznosi prosečno u poslednjim godinama, dobiva se godišnje oko 600 do 700 tona pamučnog vlakna. Produkcija ove kulture ograničena je na oblast u kojoj kasno pada prvi mraz. Kako je ta oblast vrlo mala, to su izgledi na proširenje produkcije minimalni. Potrebe preradivačke industrije su međutim znatno veće. Od 12 predionica pamuka industrijskog karaktera, 5 ih je s vrlo velikim kapacitetom dok je kapacitet ostalih 7 osrednje veličine. S jedne strane velike potrebe ovih predionica a s druge potrebe potrošačkog tržišta — sanitetske i dr. — zahtevaju da se, pored gornje produkcije, svake godine u zemlju uveze još preko 20.000 tona sirovog pamuka iz inostranstva.

8. Tekstilne sirovine životinjskog porekla. Od sirovina biološkog karaktera životinjskog porekla neosporno da na prvo mesto po važnosti dolazi vuna a zatim koža i svila.

U Jugoslaviji, kao agrarnoj zemlji, stočarstvo predstavlja jednu od najvažnijih privrednih grana. Pored gajenja krupne rogate stoke — volova i krava — gajenja konja i svinja, gajenje ovaca takode čini jednu od važnih stočarskih grana, što se vidi i iz pregleda ovaca po godinama na 332 strani.

Broj ovaca se dakle iz godine u godinu stalno povećava, na osnovu čega se može zaključiti da je i domaća produkcija vune u stalnom porastu. Ta produkcija se namenjuje trojakom cilju: preradi u kućanstvu, preradi od strane domaće industrije i izvozu.

Broj ovaca od 1930 do 1937 godine:

Godina	Broj ovaca u 1000
1930	7.953
1931	8.425
1932	8.510
1933	8.610
1934	8.868
1935	9.211
1936	9.568
1937	9.909

Deo koji je namenjen izvozu svakako je najmanji. Kako se taj izvoz kretao u toku proteklih 20 godina, videlo se u najopštijim crtama iz prvog dela ovog izlaganja. Glavna teškoća na koju se pri tom izvozu nailazi, je konkurentna borba s drugim zemljama, zbog lošijeg kvaliteta jugoslovenske vune i njenih relativno visokih cena.

Drugi deo domaće produkcije vune, koji je verovatno znatno veći od izvezenog, preradi domaća tekstilna industrija. Od 32 predionice ove vrste, koliko ih ima u zemlji, 5 njih su vrlo velikog kapaciteta dok su ostalih 27 osrednje veličine. One u toj meri koriste svoj kapacitet da količina preradene vune svake godine prevazilazi onu količinu koja se uveze iz inostranstva. Ovo je znak da te predionice, pored uvoza, jedan deo svojih potreba podmiruju domaćom vunom.

Onaj deo vune koji se preraduje u okviru kućne radinosti znatno je veći od dela koji se izveze a možda i od onoga koji se preradi na industrijski način. Najveći deo seoskog stanovništva — izuzev Sloveniju, Vojvodinu, Hrvatsku i Slavoniju — odeva se vunanim haljinama izradenim u kućanstvu, za čiju izradu je i sama vuna proizvedena i obradena u kućanstvu. Pored toga velika količina vune se utroši za izradu raznih drugih tkanja, prekrivača, čilimova i sl.

Ova poslednja vrsta utroška domaće vune prestavlja svakako jedan od značajnih potencijala budućeg razvitka tekstilne industrije. Seljak sada sam proizvodi vunenu odeću i vunene tkanine iz više razloga: prvo, tradicija u oblačenju je još uvek toliko jaka da u mnogim krajevima preovladuju razne narodne nošnje koje ne mogu da se proizvode masovno; drugo, njegova kupovna snaga, izražena u novcu, je dosta mala da bi on mogao da se veže isključivo za potrošnju industrijskih proizvoda; treće, on svoj rad malo ceni, jer vunena tkanja većim delom izraduju žene u zimskoj sezoni kad su najmanje zaposlene. Otuda, ma da bi ova produkcija izražena u novcu, bila možda skuplja od produkcije tkanina na industrijski način, on to ne oseća, jer bi vreme, koje se za nju utroši, verovatno i inače

bilo izgubljeno. Jednoga dana, kad se on u većoj meri navikne na potrošnju industrijskih proizvoda i kad njegova privreda u većoj meri postane novčana, veliki deo proizvoda kućne radnosti biće zamenjen proizvodima industrije, što će imati naročito povoljnog efekta na razvitak ove proizvodne grane.

9. Sirovine industrije kože. I pored velikog značaja produkcije vune, mnogo značajniju podlogu za razvitak domaće industrije čini produkcija sirove kože. Dok je produkcija vune vezana isključivo za gajenje ovaca, produkcija kože se veže kako za gajenje ovaca tako i za gajenje koza, svinja, konja, goveda i sl. Pored ranije iznetog broja ovaca, u zemlji se gajio u proteklim godinama još i sledeći broj ostale stoke:

Godina	Broj glava (u 1000)		
	Goveda	Svinje	Konji
1929	3.728	2.675	1.140
1930	3.812	2.924	1.161
1931	3.872	3.133	1.169
1932	3.812	2.863	1.157
1933	3.876	2.656	1.187
1934	3.989	2.792	1.206
1935	3.982	2.932	1.201
1936	4.074	3.126	1.216
1937	4.169	3.180	1.249

Zahvaljujući ovako razvijenom stočarstvu, jedino je i moglo da dode do onako naglog razvitka kožne industrije, kakav je prikazan u ranijem izlaganju. Do kraja Svetskog rata ova industrija je bila zastupljena takoreći samo u Sloveniji. (Van ove pokrajine veću industriju kože imali su Zagreb i Kragujevac). Posle rata ta industrija — a naročito industrija izrada od kože — izgradivana je vrlo brzim tempom na čitavoj teritoriji Države. Pored izvesnog broja tvornica sedlarskih i remenarskih izrada, tvornica konfekcije kože, tvornica krzna i krznenih izrada, ova industrija raspolaže sa 69 tvornica činjene kože i 27 tvornica obuće, čiji kapacitet premašuje potrebe domaćeg tržišta.

Pored toga što je razvitak ove grane favorizovan bogatstvom u sirovinama — iako ne u sirovinama svih potrebnih kvaliteta — ne sme ipak da se gubi iz vida da je naglom dizanju tvornica — naročito tvornica kožne obuće („Peko“, „Bata“, „Boston“, „Zagreb“, „Mira“, „Minjon“ itd.) — do koga je došlo posle Svetskog rata, u velikoj meri doprinela visoka carinska zaštita. Ranije je uostalom već istaknuto šta je bio direktan povod da „Bata“ podigne preduzeća u Jugoslaviji.¹⁾

¹⁾ Neuspeh čehoslovačke trgovinske delegacije da obori carinu na obući.

Razlog da se domaća privreda, u pogledu uvoza sirovina potrebnih ovoj proizvodnoj grani, nije potpuno emancipovala od inostranstva ne leži ni u nedovoljnom kapacitetu industrije prerade sirove kože, ni u nedovoljnoj produkciji te kože. On je, kao što je naglašeno, u činjenici da se u zemlji proizvode samo kože manjih dimenzija, dok se veće izvoze u inostranstvo na živoj stoci. Usled toga se svake godine iz inostranstva uveze izvesna količina sirove kože većih dimenzija dok se u zamenu za to, izveze nešto manja količina takode sirove kože koja je lošijeg kvaliteta i čije dimenzije su manje. Na taj način domaća industrija kože je upućena na inostranstvo samo kad je u pitanju sirova koža većih dimenzija a kod preparirane kože samo kad se radi o specijalnim kvalitetima (finije kože).

2. INDUSTRIJSKE SIROVINE MINERALNOG POREKLA

10. Proizvodnja ruda kao osnova za razvitak preradivačke industrije. O rudnom bogastvu zemlje bilo je već reči u prvom delu ovog izlaganja. Naglašeno je, pri tome, da je njegoa glavna karakteristika velika raznolikost u vrstama minerala, koja je svakako jedna od povoljnih okolnosti za razvitak preradivačke industrije. Ostaje na ovom mestu da se vidi u kojoj meri je to bogastvo doprinelo dosadanjem njenom razvitku, kao i to u kojoj meri ono uslovljava ovaj razvitak u budućnosti.

Kao i kod svih zemalja, koje su u početnoj fazi industrijalizacije, u Jugoslaviji se začeci prve industrije javljaju u produkciji ruda onih metala koji su za razvitak preradivačke delatnosti najbitniji. To se vidi i iz niže naznačenog pregleda proizvodnje najvažnijih ruda u prvoj deceniji posle Svetskog rata. (Vidi tabelu na 335 strani).

Već u prvim godinama po završetku rata proizvodnja glavnih ruda metala — gvožđa, bakra, olova i cinka — dostiže dosta visoke cifre.

Po završetku Svetskog rata bio je aktivan svega jedan rudnik gvozdene rude na području rudarskog glavarstva Sarajevo (Vareš) a jedan na području glavarstva Zagreb (Slavsko Polje). Zahvaljujući naglom povećanju produkcije u Varešu, proizvodnja gvozdene rude se iz godine u godinu rapidno povećava. Već 1922 počinje rad i drugi veliki rudnik na području glavarstva Sarajevo (Ljubija), tako da proizvodnja u 1923 dostiže skoro 250 hilj. tona. Naredne godine „Bezimeno društvo bakarnih rudnika u Majdanpeku“, počinje s produkcijom pirit i limonita te je ukupna proizvodnja gvozdene rude još više porasla i, posle zastoja u 1925, ona iz godine u godinu stalno napreduje.

Za vreme svetske privredne krize neki rudnici su obustavili rad. Oni koji su ostali u pogonu smanjili su produkciju. Među-

Produkcija najvažnijih ruda od 1919 do 1938 godine u tonama:

Godina	R u d e					
	Gvožđa	Bakra	Olova i cinka	Boksita	Hroma	Antimona
1919	888	16.016	52.896	—	—	—
1920	19.720	49.081	33.717	19.057	55	—
1921	15.740	75.576	60.412	10.013	11	396
1922	37.389	96.775	61.780	31.940	15	2.301
1923	244.486	123.240	57.812	27.727	57	535
1924	347.416	143.859	64.095	33.999	300	1.726
1925	139.137	176.058	78.342	79.032	12.160	579
1926	368.484	220.005	87.226	133.692	15.993	740
1927	336.099	287.940	99.542	100.347	11.593	1.162
1928	439.480	327.793	115.034	49.264	16.678	1.075
1929	427.945	329.282	112.909	103.366	42.240	925
1930	431.188	493.465	181.029	94.700	51.395	22
1931	131.410	456.987	371.156	64.842	58.384	1.191
1932	26.635	303.245	554.504	67.086	39.142	—
1933	52.463	564.870	685.762	80.855	26.248	—
1934	179.841	662.015	749.183	84.828	48.512	—
1935	233.090	648.550	743.426	216.197	53.027	1.915
1936	414.589	609.490	731.216	300.077	54.916	—
1937	619.172	650.629	812.032	355.551	59.397	—
1938	608.228	759.711	877.927	—	—	—

tim, posle 1934 dolazi ponovo do naglog povećanja produkcije i ona u 1937 dostiže maksimalnu cifru od 619.172 tone.

Od 7 rudnika, koji su u ovoj godini bili aktivni najveći su oni koji rade na području rudarskog glavarstva Sarajevo. Tu je na prvom mestu državni rudnik „Ljubija“, kraj Prijedora koji je sam proizveo u toj godini 430.644 tone limonita čiji je sastav 52% gvožđa i oko 2% mangana. U istoj godini ovaj rudnik je imao prosečno zaposlenih oko 1.100 radnika, a površina rudarske povlastice iznosi takode oko 1.100 hektara. — Drugi po važnosti je opet državni rudnik „Vareš“, čija produkcija se kreće oko jedne trećine produkcije Ljubije a u 1937 je iznela 113.722 tone. Prosečan broj zaposlenih radnika se takode kreće oko jedne trećine broja zaposlenih u Ljubiji dok površina povlastice iznosi 607 hektara. Naslage rude čini delom hematit sa 60% gvožđa a delom siderit s 40—45% gvožđa. Pored ovih dvaju, na području glavarstva Sarajevo nalazi se i jedan mali rudnik — „Tomašica“, čija produkcija je u 1937 godini dostigla svega 7.222 tone gvozdene rude.

Znatno slabiji od pomenutih su rudnici na području rudarskog glavarstva Zagreb. Tu dolazi na prvo mesto „Slavsko Polje“ s površinom povlastice od 329 hektara i godišnjom produkcijom u 1937 god. od 32.907 tona. Mnogo manji od ovoga su „Bešlinac“ (koji je nedavno prešao iz ruku Talionice željeza Zrinjska Gora u Batine ruke — „Majstor“ d. d.) i „Vojnić“, čija produkcija iznosi oko 4.500 tona godišnje.

Na području rudarskog glavarstva Ljubljana nalazi se svega jedan mali rudnik gvožđa — „Pliberk“, čija godišnja produkcija je u 1937 dostigla jedva 243 tone.

Mogućnosti eksploatacije gvozdene rude ne ograničavaju se samo na gore iznetih 7 aktivnih rudnika. Pored ovih postoji još preko 20 neaktivnih povlastica koje obuhvataju površinu od oko 1700 hektara. Među najvažnije od njih spadaju: „Sozina“ u Barskom srezu s površinom od 244 ha; „Grgovac“ i „Napredak“, Prozorski srez, „Drnište“, „Prevalje“ i „Dobra ruda“, s površinom od 150 ha, koji pripadaju Državi a nalaze se u srezu Sanski Most; „Sloga“ i „Zvonimir“, Prozorski srez, „Vujača“, Banjalučki srez, „Mokronog“, Krški srez, „Savske jame in Lapojna“, u Lescima, Dravska banovina i dr.

Slično eksploataciji gvozdene rude, s eksploatacijom bakarne rude se u prvim poratnim godinama počelo takode u vrlo širokim razmerima. Ona se iz godine u godinu stalno povećavala, bez ikakvih zastoja, i u 1929 iznosi 329.282 tone prema 49.081 tonu iz 1920 godine.

Počev od Svetskog rata do danas jedini aktivni rudnik bakarne rude bio je „Sveti Đorđe“ u Boru, koji eksploatiše Compagnie française des Mines de Bor. Povlastica koju ima rudnik proteže se na površini od 2.400 hektara a produkcija je u 1937 godini dostigla 650.399 tona bakarne rude s 2,88—6,86% čistog bakra, 50,60 gr. zlata i 142,77 gr. srebra po 1 toni rude.

Pored borskog rudnika, koji je u eksploataciji, na području Odeljenja za rudarstvo Beograd nalazi se površina od preko 1100 hektara bakarnih rudnih polja koja se ne eksploatišu. Tu dolaze: „Bobija“, Azbukovački srez, nedaleko Valjeva i „Golubovac“ i „Donja Studena“, Niški srez. — Na području glavarstva Sarajevo nalazi se veći broj polja bakarne rude koja su srednje veličine a rasuta su po čitavom glavarstvu. Među njima su najvažnija: „Jablanica“, nedaleko Prozora, „Lukrecija“ i „Ajša“, blizu Fojnice, „Mračaj“, nedaleko Gornjeg Vakufa, „Nevenka“ i „Maria Exuperia“ u srezu Konjičkom i t. d. — Na području glavarstva Ljubljana nalazi se mali broj polja bakarne rude i to u blizini Kamnika i Škofje Loke. — U rudarskom glavarstvu Zagreb nalaze se mala nalazišta bakarne rude u srezovima Samoborskom i Dvorskom.

Nešto manja od produkcije gvozdene i bakarne rude je produkcija rude olova i cinka ali i ona zauzima vrlo značajno mesto u jugoslovenskoj ekstraktivnoj proizvodnji. U prvim godinama posle Svetskog rata, ona je po količini ispred produkcije gvožđa i bakra (52.896 tona) ali u kasnijim godinama napreduje sporijim tempom tako da u 1929 dostiže visinu od 112.909 tona.

Olovno-cinkana ruda proizvodi se u tri rudnika od kojih su dva na području Odeljenja za rudarstvo Beograd a jedan na području rudarskog glavarstva Ljubljana. Najveći od njih je

„Trepča“ čija polja se nalaze u srezovima Vučitrnskom i Kosovsko-Mitrovačkom. Ovaj rudnik eksploatiše englesko društvo Trepča Mines Limited, Selection Trust Building, London, čija filijala je Trepča Mines Ltd. Zvečan Kosovska Mitrovica. Površina polja toga rudnika iznosi oko 3.600 hektara a u njemu je zaposleno prosečno oko 3.000 radnika. Produkcija u 1937 godini je iznela 633.480 tona sirove olovno-cinkane rude, 69.551 tonu olovnog, 68.939 tona cinkovog, 230 tona bakarnog koncentrata i 86.253 tone pirita. Sirova ruda sadrži 9,08% olova, 7,26% cinka i 95 grama srebra po toni. Olovni koncentrat sadrži 79,44% olova, cinkov 49,89% cinka a bakarni 12,10% bakra; u piritu se nalazi 49,92% sumpora.

Drugi rudnik ove vrste po važnosti je „Mežica“ u Sreзу dravogradskom, koji eksploatiše The Central European Mines Limited, Mežica. Površina njegovih polja je znatno manja od površine polja „Trepče“ i ona iznosi 853 hektara. Produkcija olovno-cinkane rude u 1937 godini iznela je 101.827 tona, olovnog koncentrata 14.146 tona, cinkovog koncentrata 2.198 tona a sirovog olova 3.742 tone. Pored ovoga proizvedeno je i 84 tone molidbenove rude. Olovni koncentrat sadrži 77,64% olova a cinkani 51,93% cinka.

Treći važan rudnik olovne rude je „Kopaonik“ u Sreзу kopaoničkom koga eksploatiše društvo Kopaonik Mines Limited, čija filijala je u Beogradu. Površina rudnih polja ovoga rudnika iznosi oko 3.000 hektara a produkcija u 1937 mu je iznela 65.121 tonu rude, 6.247 tona olovnog i 6.555 tona cinkovog koncentrata. Ruda sadrži 8,86% olova i 7,53% cinka.

Iz iznetog rasporeda olovno-cinkovih rudnika vidi se da je centar ove ekstraktivne delatnosti u južnom delu zemlje (novoosnovano glavarstvo Skoplje). Međutim od Svetskog rata pa sve do 1931 godine produkcija te rude je bila skoncentrisana u severozapadnom delu zemlje. Pored postojećeg rudnika „Mežica“, tu su eksploatisani „Litija“ i „Knapovže“ kod Ljubljane. Ma da je njihov proizvodni kapacitet bio relativno mali a uz to je i proizvodnja prekidana (1921—1923), zahvaljujući stalnom porastu produkcije rudnika „Mežica“, proizvodnja olovno-cinkane rude na području ovoga glavarstva rasla je uz izvestan zastoj u periodu privredne depresije — sve do 1933. Od ove godine ona počinje da opada verovatno zbog toga što su rudna polja već znatnim delom iscrpena. Protivno ovome produkcija na području Odeljenja za rudarstvo Beograd bila je neznatna sve do 1931 godine. Od ove godine „Trepča“ naglo povećava produkciju i nekoliko godina kasnije počinje sa radom i „Kopaonik“.

Sadanji značaj područja koje pripada Odeljenju za rudarstvo Beograd u pogledu proizvodnje olovno-cinkane rude i njegova prednost nad ostalim delovima zemlje još u jačoj meri se očitava ako se izvrši upoređenje neeksploatisanih rudnih

polja po pojedinim glavarstvima. Od ovih na glavarstvo Sarajevo dolazi svega 301 ha, glavarstvo Ljubljana 342 ha, Zagreb 191 ha a na Odeljenje za rudarstvo Beograd (odnosno novoformirana glavarstva Beograd i Skoplje) 23.334 ha. Od rudnih ležišta na ovom području najvažnija su: „Takovo“, Orašački srez, „Lipnik“, Azbukovački srez, „Kosmaj“, Kosmajski srez, „Kačerski“, Srez kačerski, „Ripanjska klisura“, „Vračarski srez, „Tisovnik“ srezovi azbukovački i podgorski, „Zletovo“, Kratovski srez, „Janjevo“, Gračanički srez, „Slišane“, Srez jablanički i dr. — Na području glavarstva Ljubljana nalaze se, pored ostalih: „Jablanica“, „Litija I“ i „Litija II“, Litijski srez, „Knapovže“, Škofjo-Ločki srez, „Prevalje“, Srez dravogradski, „Trebelno“, Krški srez i dr. Značajnija ležišta na području glavarstva Zagreb su jedino „Bešlinac I“ i „Bešlinac II“ u Dvorskom srezu. — Rudarsko glavarstvo Sarajevo raspolaže svega sa dva značajnija ležišta, koja su ranije već bila eksploatisana. To su „Srebrenica“, Srebrenički srez i „Dobra Nada“, Srez rogatički.

Razvitak produkcije hromne rude u Jugoslaviji pripada uglavnom posleratnom periodu. Po završetku Svetskog rata postojao je svega jedan aktivni rudnik ove vrste. Godine 1923 otvara se još jedan a 1925 još dva. Medutim još i u 1929 godini proizvodnja je bila vrlo mala obzirom na slab proizvodni kapacitet postojećih rudnika. Od ove pa do 1937 godine otvara se još 6 rudnika tako da njihov ukupan broj krajem ove godine iznosi 10. Ovo doprinosi naglom povećanju proizvodnje hromne rude i Jugoslavija dolazi po proizvodnji na jedno od prvih mesta u svetu.

Slično produkciji olovno-cinkane rude, produkcija hromne rude je takode skoncentrisana na području Odeljenja za rudarstvo Beograd samo još u većoj meri no olovno-cinkana. Od navedenih 10 rudnika jedino je „Duboščica“ na teritoriji glavarstva Sarajevo dok su svi ostali na području Odeljenja za rudarstvo Beograd. Njena je produkcija vrlo mala i u 1937 godini dostiže svega 39 tona.

Od aktivnih rudnika na području Odeljenja za rudarstvo Beograd najvažniji su „Orašje“, „Raduša“ i „Gorance“ u srezovima donjo-pološkom i kačaničkom. Njih eksploatiše društvo Allatini Mines Mimited, London. Ono je u ovim rudnicima u 1937 godini proizvelo 31.059 tona hromne rude i 11.380 tona hromnog koncentrata. Društvo ima svoju praonicu u Raduši.

Posle ovih po veličini dolazi „Ljuboten“, Srez skopski, koji eksploatiše društvo „Ljuboten“ a. d. Beograd. Veličina njegovih rudnih polja iznosi 8.460 hektara, dok je produkcija u 1937 dostigla 9.879 tona hromne rude, koja sadrži 20—48% hroma. Od ne manje važnosti je „Jozefina“, Srez nerodimski, čija polja imaju 4.200 hektara a produkcija u 1937 je dostigla 10.367 tona. Pored dvaju gornjih važno je pomenuti „Hromovik“, Srez

podrimski, čija produkcija je u 1937 iznela 2.116 tona rude sa 30—49% hroma; „Deva“ u Srezu dakovičkom s produkcijom od 3.382 tone i površinom polja od 6.800 hektara; „Lojane“ koji eksploatiše društvo Allatini Mines Limited, London, čija produkcija je u 1937 godini iznela 1.730 tona.

Pored navedenih aktivnih rudnika važno je pomenuti i neka najvažnija rudna polja koja se ne eksploatišu a nalaze se takode na području Odeljenja za rudarstvo Beograd. Tu spadaju: „Vekuće“, Srez trstenički, „Jelica“, Srez trnički, „Arnička“, Srez kavadarski i dr.

Znatno slabija od produkcije hromne rude je proizvodnja rude antimona, koja je tek u poslednjim godinama postala jedna od značajnijih grana ekstraktivne industrije. Ona se vrši isključivo na području Odeljenja za rudarstvo Beograd a njom se bavi pet rudnika. Najvažniji je „Kostajnik“ u Radevskom srezu. Rudna polja mu iznose svega 250 hektara ali se vrlo intenzivno eksploatišu tako da je u 1937 god. njegova produkcija iznela 7.254 tone rude čija sadržina je 18% antimona. Rudnik eksploatiše društvo Podrinje Mines Limited, London čija filijala je u Krupnju. U eksploataciji ovoga društva nalazi se i rudnik „Likodra“ u srezovima radevskom i jadarskom. Pod njegovim rudnim poljima se nalazi 8.660 hektara ali je produkcija još nedovoljno razvijena i ona je u 1937 iznela 185 tona antimonove rude i 579 tona antimona regulusa. Sadržina čistog antimona kod rude je 18%. — Pored ovih dvaju važno je pomenuti „Lisanske rudnike“ koje eksploatiše društvo Lisanski rudnici a. d. Beograd. Produkcija im je u 1937 iznela 905 tona rude i 11 tona antimona regulusa. Sadržina rude je različita i ima 5—45% antimona. Mogućnosti za povećanje produkcije su povoljne, jer se pod rudnim poljima nalazi oko 1.000 hektara. — „Brasinski rudnik“ u Srezu jadarskom eksploatiše društvo „Montania“ a .d. Beograd. Ovom društvu takode pripada i rudnik „Kostajnik Zajača“. Površina njegovih rudnih polja iznosi 2.020 hektara a produkcija u 1937 godini je dostigla 213 tonu antimonove rude.

Pored ovih aktivnih rudnika, postoji u zemlji izvesan broj antimonovih rudnih polja koja još nisu u eksploataciji. Među njima valja pomenuti: „Gliječ“, Srez ivanjički, „Skopska Crna Gora“, Srez skopski. — Na području rudarskog glavarstva Sarajevo nalazi se „Čemernica“ u Fojničkom srezu a na području glavarstva Ljubljana „Trojane“, Kamnički srez.

Mnogo značajnije mesto od gore navedenog bogastva u hromu i antimonu je bogastvo Jugoslavije u boksitu. Već u prvim godinama posle Svetskog rata produkcija ove rude zauzima vidno mesto. Ona se docnije iz godine u godinu povećava, tako da u 1929 prevazilazi 100 hiljada prema 19 hiljada tona iz 1920 godine. Posle ove godine produkcija opada i u 1931 do-

stiže najnižu tačku kad iznosi svega 64 hiljade tona. Ona otada ponovo počinje da raste i u 1937 godini dostiže 355.551 tonu.

Čitava ova produkcija je skoncentrisana na području rudarskih glavarstava Sarajevo i Split. Na prvom se nalaze u radu dva rudnika i to: „Široki Brijeg“, Mostarski srez, koji eksploatiše društvo Dalmatia Bauxit d. s o. j., Split. Površina povlastice iznosi oko 100 hektara a produkcija u 1937 godini je dostigla 60.000 tona. Ruda sadrži 55% aluminijeva trioksida i 1,5% silicijeva dioksida. — Mnogo veći, po svojoj proizvodnoj sposobnosti je rudnik „Knežpolje“, takode u Srezu mostarskom, koji eksploatiše Kontinentalno boksitno rudarsko i industrijsko d. d. Zagreb. Njegova je produkcija u 1937 iznela 100.027 tona boksita, čiji sastav je 50—60% aluminijev trioksid i 1—5% silicijev dioksid. — Na području rudarskog glavarstva Split nalaze se četiri rudnika u eksploataciji i to: „Umci“, Srez kninski, s produkcijom od 94.648 tona, koji eksploatiše Adria Bauxit rudarsko i industrijsko d. d., Drniš; „Kalun“, Srez kninski koji eksploatiše Kontinentalno bauxitno d. d., Drniš a produkcija mu je u 1937 godini dostigla 87.913 tona; „Visoko“, Srez sinjski koji eksploatiše Dalmatia Bauxit d. s o. j., Split i „Jasenice“ u eksploataciji Jadransko - primorskog bauxita d. d., Split.

Ma da je produkcija boksita naglo porasla, ona još uvek predstavlja samo delimično eksploatisanje boksitnih rudnih polja koja se u zemlji nalaze. Pored navedenih 6 rudnika, koji se eksploatišu, postoji još preko 50 izdatih povlastica, čijoj eksploataciji se još nije pristupilo. Na samom području rudarskog glavarstva Split nalazi se 48 povlastica, koje se odnose na veliki broj sitnih boksitnih polja rasutih duž čitave dalmatinske obale. Među najvažnije od njih spadaju: „Dili“, Srez kninski, sopstvenost Jadransko-primorskog boksitnog d. d. Split, „Ervenik Donji“, Srez benkovački, sopstvenost Bukovičkog boksitnog društva s o. j., Split, „Foča“, Srez kninski, sopstvenost „Adria-bauxita, rudarskog i industrijskog d. d., Drniš, „Knežević“, Srez kninski, sopstvenost Adriabauxita rudarskog i industrijskog d. d., Drniš, „Razvode“, Srez kninski, takode sopstvenost Adriabauxita, rudarskog i industrijskog d. d., Drniš i dr. Na području glavarstva Sarajevo nalaze se „Montana“ i „Široki Brijeg“ u Srezu mostarskom; na području glavarstva Ljubljana, „Kamnik“ u Srezu kamničkom, „Rudnica“ u Srezu radovljiškom i „Vranja peč“ u Srezu slovenjgradskom. — Na području rudarskog glavarstva Zagreb najvažnije je „Rudopolje“ u Srezu gračaničkom.

Pored navedenog rudnog bogastva, zemlja raspolaže još i veoma značajnim poljima pirita, mangana i magnezita.

Produkcijom pirita bave se svega dva rudnika i to „Majdanpek“ u Srezu porečkom i „Mrzla Vodica“ u Srezu delničkom. Majdanpečki rudnik eksploatiše „Bezimeno društvo bakarnih rudnika u Majdanpeku“ i godišnja produkcija mu je oko 47.000

tona pirita. „Mrzla Vodica“ je mali rudnik (126 hektara) i u 1937 godini je proizveo svega 179 tona pirita.

Produkcijom manganove rude bavi se svega jedan rudnik „Semizovac“, Srez sarajevski. Njega eksploatiše rudarska zadru- ga „Bosnia“ Sarajevo, a produkcija je u 1937 godini iznosila 3.961 tonu. Ruda sadrži 30—42% čistog mangana.

Osim ovoga postoji izvestan broj rudnih polja manganske rude koja se ne eksploatišu a među koja spadaju: „Konjic“ u Srezu konjičkom, „Begušnica“ u Srezu radovljiškom, „Mirna“ u Srezu novomeštanskom, „Jelica“ u Srezu trnavskom, „Veluče“ u Srezu trsteničkom i dr.

Magnezit se proizvodi isključivo na području Odeljenja za rudarstvo Beograd (glavarstvo Beograd i glavarstvo Skoplje). Proizvodnjom se bavi 6 rudnika i to: „Goleš“, koji je u 1937 god, proizveo 15.980 tona sirovog i 8.467 tona pečenog magnezita. Ruda sadrži 98,3% magnezijeva karbonata; „Emilka“, koji eksploatiše društvo Magnezite Mining Cy Ltd., Anvers i koji je u 1937 proizveo 12.517 tona sirovog i 4.542 tone pečenog magnezita sa sadržinom od 97% magnezijeva karbonata; „Ivan“, u eksploataciji društva Magnezit „Šumadija“, s produkcijom od 7.145 tona sirovog i 3.026 tona pečenog magnezita, sastava 95% magnezijeva karbonata; „Srezojevci“ koji eksploatiše Compagnie Minière Européenne S. A., Paris i čija produkcija je u 1937 bila 5.267 tona sirovog i 824 tone pečenog magnezita. Znatno slabiji po svom proizvodnom kapacitetu su „Drenica“ u Srezu dreničkom i „Vardar“ u Srezu veleškom.

Na području Odeljenja za rudarstvo Beograd, pored navedenih aktivnih rudnika, nalazi se i veliki broj rudnih magnezit- skih polja koja nisu u eksploataciji. Među njima su najveća „Mokra Gora“, Srez zlatiborski, „Danica“, Srez takovski, „Miloševac“, Srez zlatiborski, „Ražana“, Srez crnogorski, „Zlati- bor“, Srez zlatiborski, „Jela“, Srez gračanički, „Pčinja“, Srez skopski i dr.

11. Proizvodnja gvožđa od 1929 do 1938 godine. Bogastvo zemlje u raznim metalnim mineralima bilo je jedan od najjačih faktora za celokupan razvitak metalne industrije. Dok su se u prvim poratnim godinama strana koncesionarska društva — koja su u najviše slučajeva eksploatisala rude pojedinih metala — bavila mahom samo produkcijom sirove rude i njenim izvo- zom u inostranstvo, u docnijim godinama se ta ruda — pored izvoza u inostranstvo — u sve većoj mjeri preraduje u zemlji. U toku poslednjih 10 godina proizvodnja metala u zemlji je napredovala tako naglim tempom da se za jugoslovensku meta- luršku industriju već sada može da kaže da je prebrodila po- četnu fazu svoga razvitka: kako produkcija gvožđa tako i pro- dukcija bakra, olova, cinka i antimona učinile su u ovom dese- togodišnjem periodu neobično velik napredak, što se vidi i iz sledećih nekoliko tabela.

Proizvodnja sirovog gvožđa i gvozdene rude u vremenu od 1929 do 1938 godine, u tonama:

Godina	Sirovo gvožđe	Gvozdena ruda
1929	30.885	427.944
1930	35.011	431.188
1931	37.735	133.410
1932	9.972	26.635
1933	30.756	52.465
1934	32.612	179.841
1935	20.728	233.090
1936	44.453	444.589
1937	47.090	619.172
1938	105.906	608.228

Produkcija sirovog gvožđa, uporedo s produkcijom gvozdene rude, povećavala se sve do kraja 1930 godine. I pored ekonomske krize, ona se nastavlja i u sledećoj godini skoro u istoj meri, dok produkcija gvozdene rude počinje naglo da opada. U periodu depresije naglo se smanjuje kako proizvodnja gvozdene rude, tako i proizvodnja sirovog gvožđa. Male željezare u Bešincu i Vranovini obustavljaju rad da bi ga posle izvesnog vremena ponovo produžile.

Period privrednog oporavljanja predstavlja vreme pravog poleta, kako za metaluršku industriju uopšte, tako i za produkciju sirovog gvožđa. Postojeće tri željezare (Vareš, Vranovina, Bešlinac) povećavaju svoju produkciju. Kranjska industrijska družba takode pristupa proizvodnji sirovog gvožđa. U 1938 dolazi do stvaranja „Jugoslovenskog čelika“ a. d., koji u sve većoj meri postaje nosilac razvitka celokupne gvozdene industrije. To se jasno vidi i iz uporedenja produkcije sirovog gvožđa u 1929 s produkcijom u 1938 godini: ona u ovoj poslednjoj iznosi oko 353% proizvedene količine u prvoj, ma da kulminacija visoke konjunktore pada baš u prvu godinu. Time su potrebe preradivačke industrije gotovo 100%-no pokrivena domaćom sirovinom. Za njen razvoj u budućnosti postoje još veći izgledi obzirom da je u 1939 podignuta još jedna nova topionica (Caprag).

12. Proizvodnja bakra od 1929 do 1938 godine. Slično napretku industrije sirovog gvožđa, produkcija bakra je takode u toku poslednje decenije udvostručena, kao što se to vidi iz tabele na strani 343.

Povoljan razvitak produkcije bakra najjasnije se vidi, ako se ona posmatra u vremenu duboke privredne depresije: sa 20.675 tona iz 1929 godine, ona se povećava iz godine u godinu tako da u 1933 dostiže 40.318 tona. U sledećoj godini dolazi do

Proizvodnja bakra i bakarne rude u vremenu od 1929 do 1938 godine, u tonama:

Godina	Bakar	Bakarna ruda
1929	20.675	329.282
1930	24.163	493.465
1931	24.351	456.987
1932	30.159	303.245
1933	40.318	564.870
1934	44.370	662.015
1935	39.000	648.550
1936	39.410	609.490
1937	39.410	650.629
1938	41.993	759.711

novog povećanja, posle čega se kroz naredne tri godine proizvodnja nešto smanjuje, da bi u 1938 ponovo počela da raste.

Slično produkciji bakra rasla je i produkcija bakarne rude. Sa svega nekoliko manje značajnih zastoja ona se konstantno povećava i u 1938 dostiže 759.711 tona prema stanju od 329.282 tone iz 1929 godine.

Ovakav napredak topioničke industrije bakra u najvećoj meri ima da se pripiše činjenici da je cela ta produkcija skoncentrisana u jedne ruke¹⁾ — Francusko društvo borskih rudnika a. d. Bor. Zahvaljujući velikim finansijskim sredstvima (francuski kapital), ovo društvo je uspelo da dode na prvo mesto u proizvodnji bakra u Evropi. S druge strane ono je svojim proizvodima u tolikoj meri osiguralo spoljašnje tržište da ga privredna kriza nije mnogo pogodila. Vlada mu je takode sa svoje strane išla u susret do krajnje granice, osiguravši mu specijalnom uredbom iz 1937 godine niz naročitih povlastica u cilju da mu omogući podizanje rafinerije bakra.

13. Produkcija olova, cinka, antimona i aluminioma. Produkcija olova, cinka i antimona, iako nije napredovala u onoj meri u kojoj je napredovala produkcija gvožđa i bakra, ipak je, u poslednjim godinama, stavljena na tako široke osnove da su njom svim preradivačkim industrijama u zemlji, koje su zavisne od ovih metala kao sirovina, postavljeni vrlo solidni temelji. Ta produkcija se u poslednjoj deceniji kretala na način prikazan na tabeli na str. 344.

Produkcija olovno-cinkove rude (galenit, sfalerit) od 1929 do 1938 godine uosmostručila se. Protivno tome produkcija olova i cinka naglo se smanjila usled privredne krize. Produk-

¹⁾ Pored glavnog proizvođača bakra i bakarne rude — Borskih rudnika — u zemlji postoji još svega jedna tvornica bakra s dosta malim kapacitetom — Cugmajer i Gruber.

Proizvodnja olova, cinka i antimona i njihovih ruda od 1929 do 1938 godine, u tonama:

Godina	Olovo	Cink	Olovno-cink. ruda	Antimon	Antimon. ruda
1929	9.472	6.291	112.909	122	925
1930	10.018	5.515	181.029	—	22
1931	9.806	4.504	371.156	—	1.191
1932	8.534	2.558	554.504	—	—
1933	6.336	3.461	685.762	—	—
1934	9.803	4.368	749.183	—	—
1935	7.554	3.356	743.426	73	1.915
1936	5.806	3.599	731.216	610	—
1937	4.039	4.259	812.032	590	—
1938	8.647	4.071	877.927	1.081	—

cija cinka se povećava već od 1936 godine, dok se kod produkcije olova osetio porast tek u 1938 godini.

Dosadanja slaba proizvodnja olova i cinka, i pored velike produkcije olovno-cinkove rude, posledica je malog broja topionica ove vrste. Jedina topionica cinka u zemlji pripada Cinkarni d. d. Gaberje pri Celju i uglavnom podmiruje domaće potrebe. Od topionica olova radi jedino The Central European Mines Limited a. d., u Mežici, dok je „Plumbum“ d. d. na Sušaku likvidiralo. U cilju da se unapredi produkcija olova i cinka, vlada je u 1938 god. donela dve uredbe i to: Uredbu o fiskalnim povlasticama za podizanje topionice cinka u Šapcu i Uredbu o fiskalnim povlasticama za podizanje topionica olova u Zvečanu. Po dovršetku ovih dveju topionica, jugoslovenska produkcija olova i cinka moći će po važnosti da se meri sa produkcijom gvožđa i bakra.

Pored gore navedenih topioničkih industrija, u poslednjim godinama su preduzete mere da se u zemlji podigne i industrija aluminijske, za koju postoje izuzetno povoljni uslovi obzirom na kvalitet dalmatinskog boksita. Uredbom o povlasticama fabrici aluminijske od 1935 godine, date su ovoj značajne fiskalne povlastice, čime je omogućeno podizanje prve tvornice ove vrste u zemlji. Uredbom od 1938 godine istom društvu su date slične povlastice i za proizvodnju aluminijeva oksida i aluminijevskih legura. Time su udareni temelji jednoj novoj neobično važnoj jugoslovenskoj metalurškoj grani.

Zahvaljujući prirodnom mineralnom bogastvu i naglom razvitku domaće metalurške proizvodnje, jugoslovenska industrija prerade metala je, u relativno kratkom vremenu, mogla da učini tako značajan napredak kakav je postigla: 239 tvornica, koje pripadaju ovoj grani, rasporedene su skoro na sve vrste njene delatnosti. Tako na mašinske radionice i livnice dolazi 15 tvornica, na čiste livnice 8, na kovnice 2, na produk-

ciju raznih prostih mašina i alata 24, na tvornice limene robe 20 na elektrotehničku industriju 17 tvornica, dok je ostatak od gornjeg broja raspoređen na industriju vozila, brodograđilišta, radionice za opravku vozila, industriju precizne mehanike, tvornice armatura, tvornice nirnberške robe, tvornice namještaja, industriju gvozdene konstrukcije, tvornice raznih klinaca, zakivki, zavrtnja, lanaca, građevinarskih i drugih okova, izrada od žice i t. sl.

3. POGONSKA ENERGIJA I KALORIČNI MATERIJAL

14. Značaj pogonskog i kaloričnog materijala. Raspolaganje dovoljnom količinom pogonske energije i kaloričnog materijala svakako je jedan od bitnih preduslova za sprovođenje industrijalizacije svake zemlje. O tome je već delimično bilo reči u prvom delu ove knjige prilikom prikazivanja rudnog bogastva zemlje i analize strukture ekstraktivne industrije. Tom prilikom je iznet ukupan broj svih rudnika koji su aktivni, njihov međusobni odnos i raspored po upravnim područjima. Iz datog odnosa mogle su da se dobiju osnovne konture o preduslovima koji postoje u pojedinim krajevima obzirom na potrebe njihove industrijalizacije i bogastvo u sirovinama mineralnog porekla.

Kroz navedene cifre dobivena je samo jedna opšta slika o bogastvu zemlje ugljem i njegovoj raspodeli po rudarskim glavarstvima odnosno banovinama. Da bi se ta slika upotpunila i da bi se uvidelo u kojoj meri je on, kao faktor industrijalizacije, doprineo dosadanjem industrijskom razvitku kao i kakve izgleda pruža za njen budući razvitak, potrebno je, na ovome mestu, s nekoliko reči zadržati se na kvalitativnom karakteru ugljenog bogastva: kakvo je to bogastvo obzirom na kaloričnost materijala, na njegov rudni sastav i njegovu funkcionalnu povezanost s industrijskom proizvodnom delatnošću?

Ugalj ne predstavlja jedini izvor pogonske snage potrebne industriji. Pored „crnog uglja“, proizvodna delatnost je upućena na „beli ugalj“, koji po važnosti ne zaostaje iza prvoga. Stoga izlaganje o pogonskoj energiji kao faktoru industrijalizacije bilo bi nepotpuno ako se, pored prikaza ugljenog bogastva, ne bi dao i jedan prikaz bogastva zemlje u vodenim snagama.

A) BOGASTVO ZEMLJE UGLJEM I MINERALNIM ULJEM

15. Kameni ugalj. Kao što se iz ranijeg izlaganja videlo¹⁾ od 162 rudnika, koliko ih je u 1937 godini bilo u pogonu, 111

¹⁾ Vidi ranije str. 55

njih je otpadalo samo na rudnike uglja. Od ovih 9 dolazi na kameni, 64 na mrki ugalj i 38 na lignit.

Najveći broj rudnika kamenog uglja nalazi se na području Odeljenja za rudarstvo Beograd (8 rudnika), dok je svega jedan na području rudarskog glavarstva Ljubljana. Ma da po površini rudnih polja ne spadaju u male, njihova godišnja produkcija jedva dostiže osrednje cifre. Među najveće od njih spada rudnik „Rtanj-Mirovo“ u Srezu boljevačkom, koji eksploatiše društvo Rudnik kamenog uglja Rtanj, Braća Minch a. d. Pod rudnim poljima se nalazi 2590 hektara i prosečan broj zaposlenih prelazi cifru od 1100 radnika. Produkcija je u 1937 iznela 92.400 tona uglja i 13.224 tone briketa. Kaloričnost materijala je 6.200.— Po veličini je gotovo isti „Ibarski rudnik“ u srezu Studeničkom (pod privremenom komesarskom upravom Ministarstva šuma i rudnika), čija površina polja je 2730 hektara a prosečan broj zaposlenih je 736 radnika. Proizvodnja u 1937 god. je iznela 96.513 tona uglja koji ima 7.200 kalorija. — Posle navedenih dvaju po važnosti dolazi „Podvis“ u Srezu zaglavskom, koji drži Društvo za eksploataciju goriva, Beograd. Rudnik je u 1937 proizveo 68.545 tona uglja od 6.000 kalorija. Pored ovih važno je da se pomenu još i sledeći rudnici na području Odeljenja za rudarstvo Beograd: „Dobra Sreća“ u Srezu zaglavskom, „Srpski Balkan“ i „Vrška Čuka“, Srez zaječarski, „Jerma“, Srez lužnički i „Tresibaba“, Srez zaglavski.

Na području rudarskog glavarstva Sarajevo nalazi se svega jedan rudnik kamenog uglja — „Majevica“, Srez tuzlanski, u eksploataciji „Montanike“ d. d. Zagreb. Produkcija u 1937 je iznela 55.547 tona uglja od 6.400 kalorija.

16. Mrki ugalj. Od 64 rudnika mrkog uglja najveći broj se nalazi na području rudarskog glavarstva Ljubljana. Od 29 njih, koji su na području toga glavarstva, po veličini godišnje produkcije, na prvo mesto dolaze oni koje eksploatiše Trboveljska premogokopna družba Ljubljana. Tu spadaju: „Hrastnik-Dol“, s produkcijom u 1937 godini od 175.000 tona uglja kaloričnosti 4.000—4.900; površina njegovih rudnih polja iznosi 567 hektara a prosečan broj zaposlenih radnika oko 430; „Brezno-Huda Jama“, s produkcijom od 62.500 tona uglja kaloričnosti 4.500—5.500; „Kočevje“, s produkcijom od 25.320 tona uglja, čija je kaloričnost 3.600—4.500; „Liboje“, Srez celjski, s produkcijom od 25.792 tone; „Rajhenburg“, Srez brežički, s produkcijom od 77.710 tona; „Trbovlje“, s produkcijom od 650.000 tona uglja koji ima 4.000—4.500 kalorija; „Zagorje“, Srez litijski s produkcijom od 164.800 tona i kaloričnošću 4.000—4.900. Pored navedenih, ovo društvo eksploatiše i rudnik „Krapina“ na području glavarstva Zagreb. Njegova produkcija je u 1937 godini iznela svega 10.000 tona uglja od

5.200 kalorija. Osim ovih rudnika, na području rudarskog glavarstva Ljubljana važno je spomenuti rudnik „Šentjanž“ u Srezu krškom s godišnjom produkcijom od oko 50.000 tona i državni rudnik „Zabukovca“, Srez celjski s produkcijom u 1937 god., od 53.300 tona. Svi ostali rudnici ove vrste na teritoriji ljubljanskog glavarstva su mali, i po površini i po proizvodnji i po kapacitetu.

Po značaju rudnih polja mrkog uglja sledeće je rudarsko glavarstvo Sarajevo gde su po proizvodnom kapacitetu najveći državni rudnici. Tu je na prvom mestu „Zenica“ s produkcijom u 1937 god. od 292.165 tona. Ugalj ima 4.800—5.200 kalorija. Veličina rudnih polja iznosi 1.173 hektara a prosečan broj zaposlenih se kreće oko 1.500 radnika. Posle ovoga je po važnosti „Kakanj“ s produkcijom od 282.288 tona uglja kaloričnosti 5.000—6.000. Veličina rudnih polja je 1.330 hektara a prosečan broj zaposlenih 1.350 radnika. Nešto manji od ovih dvaju je rudnik „Mostar“ čija produkcija je u 1937 iznela 125.560 tona. Državi takode pripada rudnik „Breza“ s produkcijom od 164.543 tone, 1.195 hektara površine i prosečnim brojem zaposlenih od 1.000 radnika, zatim „Banja Luka“ s produkcijom od svega 12.000 tona i „Maslovare“ čija produkcija je u 1937 godini iznosila 25.873 tone. Na području glavarstva Zagreb, Državi pripada rudnik „Vrdnik“ u Srezu iriškome. Njegova proizvodnja je u 1937 bila 53.029 tona a površina rudnih polja iznosi oko 700 hektara. Od privatnih rudnika na području rudarskog glavarstva Sarajevo vredno je pomenuti „Dobrljin“, koji eksploatiše „Dobrljin“, ugljenokopno i rudarsko a. d., Zagreb; proizvodnja mu je u 1937 iznela 53.036 tona uglja kaloričnosti 5.480. Važniji su takode „Kukavica“ u Srezu rogatičkom, s produkcijom od 22.000 tona i „Teslić“ koji eksploatiše Jugoslovenska destilacija drva d. d. Teslić.

Na teritoriji odeljenja za rudarstvo Beograd najveći rudnik mrkog uglja je „Senjski rudnik“ u srezovima ravaničkom i despotovačkom. Pod rudnim poljima se nalazi 2.443 hektara a produkcija je u 1937 iznela 240.918 tona. Prosečan broj zaposlenih je 1.500 radnika, dok se kaloričnost kreće od 4.800 do 5.000. Rudnik eksploatiše Ministarstvo šuma i rudnika. Posle ovoga po važnosti dolazi „Aleksinački“, koji eksploatišu rudnici uglja u Aleksincu, bezimeno društvo, Aleksinac. U 1937 ovaj rudnik je proizveo 168.508 tona uglja kaloričnosti 5.200. Pod njegovim rudnim poljima se nalazi 1.200 hektara a prosečan broj zaposlenih se kreće oko 850 radnika. Nešto manji je „Resava“ u Srezu despotovačkom, čija proizvodnja je u 1937 bila 113.818 tona uglja od 6.000 kalorija s prosečnim brojem zaposlenih oko 880 radnika. Od značaja je takode da se pomene i rudnik „Nova Stubica“ u Srezu paraćinskom, koji eksploatiše Francusko-srpska industrija cementa i uglja a. d.

Beograd. Proizvodnja ovog rudnika je u 1937 iznosila 49.056 tona.

Pored ranije pomenutog rudnika koji pripada Državi, na području glavarstva Zagreb valja pomenuti još i sledeće privatne rudnike mrkog uglja: „Budinščina“, Srez zlatarski, u eksploataciji Udruženih rudnika i talionica a. d., Zagreb, s produkcijom od 70.240 tona uglja kaloričnosti 5.300; „Golubovac Novi“, Srez zlatarski, koji eksploatišu Golubovački ugljenici a. d., Zagreb, s proizvodnjom u 1937 god. od 57.151 tona, najzad „Mirna“, koji eksploatiše društvo „Mirna“ ugljenokopno d. d. Zagreb, a koji proizvodi oko 50.000 tona uglja godišnje. Svi ostali rudnici na području ovoga glavarstva su znatno manji.

Na teritoriji rudarskog glavarstva Split, pored tri manja rudnika uglja nalazi se i jedan veliki — „Siverić“ koji eksploatiše Ugljeničko društvo „Monte Promina“ d. d. Siverić. Rudnik je u 1937 god. proizveo 160.630 tona uglja kaloričnosti 5.000 i 35.936 tona briketa kaloričnosti 6.900.

17. Lignit. Najveća produkcija lignita vrši se na području Odeljenja za rudarstvo Beograd. Tu je od svih na prvom mestu rudnik „Kostolac“ u Srezu požarevačkom koji eksploatiše firma Đorđe Vajfert a. d. Beograd. Produkcija u 1937 god. je iznela 122.552 tone uglja koji ima 2.460—2.869 kalorija. Pored ovoga važniji su „Klenovnik“, Srez zaječarski, „Crljeni“, Srez kolubarski, „Zvezdan“, Srez zaječarski i još neki.

Na teritoriji rudarskog glavarstva Sarajevo nalazi se veliki državni rudnik lignita „Kreka“ u Srezu tuzlanskom. Njegova proizvodnja je u 1937 iznosila 264.695 tona lignita koji ima 3.600—3.800 kalorija.

Rudnik lignita „Velenje“, Srez slovenjgradski je takode državni rudnik i on je istodobno najveći rudnik na području glavarstva Ljubljana. Njegova produkcija je u 1937 iznela 100.994 tone uglja koji ima 2.400—2.800 kalorija.

Na području glavarstva Zagreb nalazi se oko 15 rudnika lignita ali su oni svi ili malog ili osrednjeg kapaciteta.

Pored navedenih aktivnih rudnika uglja, čiji broj premaša cifru 100, u Državi postoji još preko 20.000 hektara rudarskih povlastica koje nisu u eksploataciji ali su od značaja za izučavanje pitanja mogućnosti snabdevanja domaće industrije pogonskom energijom. Od ovih na kameni ugalj otpada 2296 hektara dok je ostatak skoro ravnomerno raspodeljen na mrki ugalj i lignit. Ta rudna polja su rasejana po čitavoj državnoj teritoriji, što je opet jedan od povoljnih preduslova za industrijalizaciju, jer se time pružaju izgledi za snabdevanje industrijskih preduzeća pogonskim materijalom iz najneposrednije okoline. Prednosti ovoga nije teško oceniti kad se ima u vidu da je malo naših ugljeva čiji su prosečni godišnji transportni troškovi niži od njihove proizvodne cene. To je najvećim delom

posledica okolnosti da se mali rudnici koji su rasejani po čitavoj zemlji ne eksploatišu u dovoljnoj meri nego se veći deo potrošača (poglavito industrija) snabdeva kod svega nekoliko velikih rudnika. Ovi na taj način snabdevaju potrošače na čitavoj državnoj teritoriji usled čega im je i prosečna stopa transportnih troškova visoka.

18. Proizvodnja uglja od 1919 do 1938 godine. Izneti pregled aktivnih rudnika i rudnih polja u stanju je da dovede do izražaja značaj ugljenog bogatstva za razvitak industrijske proizvodne delatnosti. On će međutim još više moći da se oceni kroz sumaran pregled proizvodne delatnosti svih rudnika za proteklih dvadeset godina, što se vidi iz niže navedene tabele.

Proizvodnja uglja od 1919 do 1938 godine:

Godina	Kameni uglalj		Mrki uglalj		Lignit		Ukupno	
	Količ. u tonama	Vred. u 1000 din.	Količ. u tonama	Vred. u 1000 din.	Količ. u tonama	Vred. u 1000 din.	Količ. u tonama	Vred. u 1000 din.
1919	20.674	2.670	1,682.876	49.535	536.236	15.984	2,239.786	68.189
1920	65.885	12.414	2,080.737	215.851	748.891	60.764	2,895.513	289.029
1921	77.599	16.788	2,288.123	289.858	717.783	67.634	3,083.505	374.280
1922	101.861	28.056	2,653.173	466.451	934.180	93.735	3,649.214	588.242
1923	135.849	45.246	2,947.680	735.122	1,011.877	142.02	4,095.406	923.370
1924	129.746	46.700	3,093.233	804.862	945.489	131.143	4,168.468	982.710
1925	178.455	54.874	3,001.179	715.087	973.540	140.488	4,153.174	910.449
1926	190.814	53.836	3,082.704	636.683	905.296	118.535	4,178.814	849.054
1927	284.238	71.945	3,495.557	817.906	965.077	114.248	4,744.872	1,004.099
1928	353.857	87.096	3,653.396	788.658	1,043.332	121.176	5,050.585	996.930
1929	408.581	104.189	4,121.426	856.246	1,123.389	129.648	5,653.396	1,090.083
1930	366.314	97.256	3,808.876	676.917	1,096.676	120.950	5,271.866	895.123
1931	406.331	93.665	3,393.006	579.653	1,057.121	102.515	4,856.458	775.833
1932	367.999	81.152	3,080.679	456.392	1,027.417	95.036	4,476.085	632.581
1933	378.595	78.241	2,877.633	406.259	919.183	84.135	4,175.411	568.635
1934	387.214	75.051	2,991.173	396.154	935.160	81.671	4,313.547	552.876
1935	390.170	74.193	3,093.275	398.422	908.918	78.537	4,392.363	551.152
1936	428.602	80.227	3,088.885	392.994	909.878	75.647	4,427.365	548.818
1937	427.375	79.071	3,544.325	456.022	1,038.687	86.378	5,010.387	621.471
1938	450.412	85.911	4,024.117	552.368	1,262.633	112.870	5,737.162	751.149

Ove cifre pokazuju da je proizvodnja svih vrsta uglja znatno porasla za proteklih dvadeset godina. U prvoj deceniji, tj. od 1919 do 1929, ona konstantno raste a u poslednjoj gore navedenoj godini dostiže najvišu cifru i kod kamenog i kod mrkog uglja i kod lignita. Posle te godine nastupa kriza i duga privredna depresija što takode dolazi do izražaja i kod proizvodnje uglja, iako ne u tolikoj meri u koliko kod ostalih grana kako ekstraktivne tako i preradivačke proizvodne delatnosti. Kod kamenog uglja produkcija prestaje da opada već u 1932 godini a već u 1936 ona premaša cifru iz 1929. Kod mrkog, opadanje produžuje i kroz 1933 godinu i u 1934 dolazi do po-

rasta ali je taj porast jedva osetan. U narednim godinama ona se postepeno povećava i u 1938 se bliži proizvedenoj količini iz 1929. Proizvodnja lignita se kretala slično proizvodnji mrkog uglja.

Do velikog porasta proizvodnje uglja za posmatrane dve decenije i relativno slabe reakcije na opštu privrednu krizu došlo je zahvaljujući poglavito dvama razlozima i to: prvo, karakteru njegove tražnje i drugo, razvitku preradivačke industrije. Glavna dva potrošača domaćeg uglja su naime domaće željeznice i domaća — specijalno preradivačka — industrija.

Tražnja od strane željeznica neelastična je, jer se tu potrošnja ne može da prilagodi fluktuacijama u privredi; u godinama prosperiteta ona nije u stanju da poraste u toj meri u kojoj poraste potrošnja u ostalim privrednim oblastima ali zato ni u fazi depresije pad potrošnje nije osetan kao što je osetan kod drugih privrednih grana. Već prvih godina posle rata željeznice su bile najveći potrošač uglja. Kasnije se ova potrošnja povećavala kroz čitavu deceniju ali to povećanje nije bilo veliko, iako je ovo bio period privrednog prosperiteta. Obrnuto ovome, u fazi privredne depresije, došlo je do smanjenja potrošnje ali ono takode nije bilo veliko. Na taj način industrija uglja je u saobraćajnom mehanizmu imala sigurnog potrošača koji nije mnogo reagirao na privredne fluktuacije; u periodu prosperiteta on nije bio u stanju da u znatnoj meri poveća potrošnju, a kroz ovu i njenu produkciju, ali je zato, u fazi depresije, sprečavao da ona padne ispod nivoa na kome proizvodnja ostaje rentabilna.

Dok su, na ovaj način, željeznice industriji uglja osiguravale potreban minimum u proizvodnji, preradivačka industrija je bila potrošač koji je omogućio da se u produkciji postignu maksimalne cifre koje su u proteklom dvadesetogodišnjem periodu uopšte postignute. Ako se gore navedene cifre o ukupnoj proizvodnji dovedu u vezu s napred iznetim podacima o porastu pogonskih snaga,¹⁾ moći će da se konstatuje izvesna podudarnost između porasta pogonskih snaga i porasta proizvodnje uglja. Porast pogonskih snaga u preradivačkoj industriji bio je najveći u prvim poratnim godinama. U docnijim godinama on je konstantno rastao ali usporenim tempom. Novoinstalisane pogonske mašine su, najčešće, bile mašine s parnim pogonom. Potrošnja uglja u industriji je usled toga morala iz godine u godinu da se povećava. Privrednom krizom je preradivačka industrija osetno pogodena ali to nije u istoj meri, moglo da pogodi proizvodnju uglja: ova industrija je smanjila doduše iskorišćenje svoga kapaciteta, što je prouzrokovalo i smanjenje potrošnje uglja, ali je kapacitet njenih pogonskih mašina već u tolikoj meri porastao, pre nastupanja krize, da se potrošnja

¹⁾ Vidi I deo, II poglavlje, III glava.

uglja nije mogla da smanji u onoj srazmeri u kojoj je smanjeno iskorišćenje njenog proizvodnog kapaciteta. S druge strane željeznice, kao drugi važan potrošač, još u manjoj meri su mogle da smanje tu potrošnju.

19. Potrošnja uglja od strane industrije. Da su gore iznete okolnosti naročito favorizovale razvitak industrije uglja, vidi se i iz cifara o njegovom utrošku u industriji za proteklih dvadeset godina. (Vidi tabelu na 352 strani).

Ukupna potrošnja uglja udvostručila se povećavši se sa preko 2 mil. tona iz 1920 na preko 4,5 mil. tona u 1937 godini. U 1919, po veličini potrošnje, željeznice su na prvom mestu, industrija na drugom, posle čega dolaze ogrev i ostala potrošnja, dok je brodarstvo na poslednjem mestu.

Kod potrošnje obuhvaćene kolonom „ostala“ u vremenu od 20 godina nije bilo jačih oscilacija. Ona se kretala uglavnom između 300 i 400 hiljada tona godišnje.

Slično ovoj, kretala se i potrošnja od strane brodarstva: sa 100 hiljada tona u 1920, ona je dostigla najvišu cifru u 1928, premašivši 200 hiljada tona, posle čega je ponovo pala ispod toga nivoa.

Razlika između navedenih dveju i potrošnje od strane željeznica je u tome što je ova poslednja po količini znatno veća od prvih dveju; inače po načinu osciliranja kroz dvadesetogodišnji period one se podudaraju: počev sa oko 1 mil. tona u 1919 ova se povećavala premašivši 2 mil. tona u 1929, posle čega se ponovo spušta i u 1937 dostiže 1,70 mil. tona. Ona, prema tome, u dvadesetogodišnjem periodu, nije mogla da se udvostruči ali se približila toj cifri.

Potrošnja uglja u industriji najrapidnije je napredovala. Prve dve godine po završetku Svetskog rata ona je još relativno mala. Industrija je tada još imala da reparira štete prozrokovane ratom. U 1921 godini ona troši više od 1 mil. tona uglja. Od te godine ova cifra rapidno raste i, već u 1923, industrija dolazi ispred željeznica. Ovaj odnos traje do 1927, kada željeznice dolaze ponovo na prvo mesto koje zadržavaju do 1929 godine. Posle 1930 po veličini potrošnje industrija opet dolazi na prvo mesto i zadržava ga u svima docnijim godinama.

20. Zavisnost industrijskog razvitka od mogućnosti proizvodnje uglja i od njegovog kvaliteta. Iznetim pregledom prikazana je u najopštijim crtama zavisnost razvitka industrije — poglavito preradivačke industrije — od mogućnosti njenog snabdevanja pogonskim materijalom. Istina, tim nije kazano u kojoj meri je taj razvitak uslovljen mogućnostima proizvodnje uglja ali je neosporno da između njih postoji tesna funkcionalna veza. Domaća preradivačka industrija svakako da ne bi bila u stanju da, iz godine u godinu, povećava svoju pogonsku snagu na način kako je to ranije izneto, da to povećanje nije, tako reći, u stopu bilo praćeno povećanjem produkcije uglja. Do-

voljno je samo pogledati milionske cifre u tonama pa da se uvidi kolika bi bila ovisnost razvitka domaće proizvodne delatnosti od inostranstva u slučaju kad bi ono moralo da je snabdeva potrebnim pogonskim materijalom.

Osvrt na kvalitet domaćeg uglja još u većoj meri će da ilustruje značaj pogonskog i kaloričnog materijala za razvitak industrijske proizvodne delatnosti. Svi domaći ugljevi su lošijeg kvaliteta i manje kalorične moći ali su oni u stanju da podmire potrebe industrije za čvrstim pogonskim materijalom. Ova je izložena teškoćama samo onda kad je u pitanju gorivo kao kalorični materijal.

Kameni ugalj, koji se u zemlji proizvodi, po svojoj količini bi bio dovoljan da podmire potrebe domaće metalurške industrije. Međutim njegov kvalitet nije takav da bi ta industrija mogla da ga upotrebi u svojim topionicama. Ona je stoga, za proteklih dvadeset godina, bila prinudena da iz inostranstva uvozi kameni ugalj i koks i time kontinuitet svoje proizvodne delatnosti da vezuje za inostranstvo. Ta njena zavisnost od inostranstva nije samo u problemu da se svake godine osigura potrebna količina kaloričnog materijala odgovarajućeg kvaliteta; ona je, kroz ovu, dovela u zavisnost od inostranstva i svoje konkurentske sposobnosti i mogućnosti proširenja tržišta preko državnih političkih granica.

Produkcija gvožđa, kao osnovne sirovine za razvitak čitave metalne industrije nije, po svome karakteru, tesno vezana za apsorpcionu sposobnost nacionalne privrede. Ako se pak izvrši upoređenje domaće industrije sirovog bakra i industrije sirovog gvožđa, vidi se da je kapacitet prve daleko prevazišao potrebe unutrašnjeg tržišta, dok je on kod druge toliki da je jedva u stanju, u normalnim prilikama, da podmire potrebe domaće potrošnje. Za prvu se moglo da osigura spoljašnje tržište, zbog toga što su u zemlji postojali takvi uslovi za proizvodnju da su oni omogućivali plasman njenog glavnog proizvoda (bakra) na svetsko tržište uz zadovoljavajući rentabilitet. Kod druge nije taj slučaj otuda što su uslovi njene produkcije mnogo nepovoljniji nego kod prve. Jedan od glavnih razloga postojanja tih nepovoljnih uslova je nedostatak ugljeva odgovarajućeg kvaliteta.

Dva osnovna postulata za razvitak metalurške (specijalno-gvozdene) industrije su — postojanje odgovarajuće rude i potrebne količine kaloričnog materijala odgovarajućeg kvaliteta. Za ovaj poslednji može se reći da je čak i važniji od prvoga. Ako zemlja ne raspolaže potrebnim ugljem odnosno koksom a ima dovoljnu količinu gvozdene rude, ona će moći da razvije domaću industriju gvožđa do te mere da će biti u stanju da podmire unutrašnje potrebe. Ugalj spada u vrstu robe čiji transportni troškovi su relativno skupi. Ako njega uvoze domaće topionice, one će moći, uz carinsku zaštitu, da razviju svoju

produkciju do stepena apsorpcione sposobnosti unutrašnjeg tržišta. Kad je ta granica dostignuta, preostaje jedino proširenje na spoljašnje tržište. Ovome je carinska zaštita malo u stanju da doprinese. Proizvodni troškovi su međutim, zbog uvoza uglja, iznad proizvodnih troškova strane industrije, usled čega domaća proizvodna delatnost s minimalnim konkurentskim uslovima izlazi na svetsko tržište. Umesto izvoza topioničkih proizvoda, iz zemlje se izvozi domaća ruda u industrijske zemlje bogate ugljem odgovarajućeg kvaliteta — izvoz gvozdene rude iz Švedske u Nemačku, iz Španije u Englesku, iz Jugoslavije u Madarsku i Nemačku i sl.

Da li postoje izgledi da se domaća industrija oslobodi ove zavisnosti od inostranstva? U mnogim zemljama su, u tome cilju preduzimate dvojake mere; jednim od njih je cilj da se dođe do metalurškog koksa njegovom produkcijom iz lošijih kvaliteta uglja — prvenstveno lignita; drugima se ide za tim da se potreba za ugljem svede na najnužniju meru i da se on, gde je god to moguće, zameni „belim ugljem“, odnosno električnom strujom. Kako u pogledu jednih tako i u pogledu drugih, jugoslovenska industrija je još u početnoj fazi eksperimentisanja. Ipak je, zbog velikog značaja „belog uglja“ i velike mogućnosti proizvodnje električne energije u našoj zemlji, tome problemu potrebno posvetiti naročitu pažnju. O njemu će biti reči nakon toga što se pretrase problem tečnih goriva u pogledu kojih je zemlja takode u velikoj zavisnosti od inostranstva.

21. Tečno gorivo. Slično oskudici u kaloričnom materijalu neophodno potrebnom metalurškoj industriji, veliku prepreku za industrijalizaciju zemlje čini oskudica u tečnom gorivu. Istraživanju mineralnih ulja u poslednjim godinama se posvetila naročita pažnja. Tim istraživanjima moglo se konstatovati da se na mnogim mestima u zemlji nalaze naftena polja, ma da se, u pogledu njihove veličine i dubine, malo toga zna. Pretpostavlja se da se glavna nalazišta protežu duž jugoslovensko-madarske granice, jer su se tu pojavili i manji izvori, dok se na madarskoj strani, nedaleko granice, nalaze veća nalazišta u eksploataciji. Pored toga na čitavoj ostaloj teritoriji Hrvatske nailazi se na izvesne simptome po kojima može da se zaključiti da se na većoj ili manjoj dubini, na tim mestima nalazi nafta. To je slučaj s Dugim Selom, Goricom, Čazmom, Daruvarom, Petrinjom, Đakovicom, Osjekom i t. d. Na području Bosne otkrivena su takode neka nalazišta kao što su ona u Ražnju i Zavidu kod Zvornika, i ona u okolini Visokog. U istočnoj Srbiji javljaju se izvesni znaci o postojanju nafte u okolini Negotina i Soko-Banje.

Od svih naftениh izvora dosada su eksploatisani samo oni u okolini Čakovca i Koprivnice. Ta eksploatacija je još neznatna i iznosi godišnje svega nekoliko stotina tona, usled čega

je domaća industrija mineralnih ulja potpuno ovisna od inostranstva.

Zbog ove skoro 100%-ne zavisnosti od inostranstva industrija mineralnih ulja se dosada razvijala pod naročitim okolnostima koje se znatno razlikuju od okolnosti pod kojima su se razvijale ostale industrijske grane, upućene uglavnom na domaće sirovine. To se vidi i iz sledeće tabele o uvozu nafte i njenih derivata.

Uvoz nafte i njenih derivata u petogodišnjim razmacima od 1923 do 1938 god. u tonama:

Godina	Nafta	Benzin	Petrolej
1923	105	8.169	—
1928	80.708	7.610	24.549
1933	94.896	4.613	14.237
1938	128.321	4.749	9.411

U prvim poratnim godinama uvoz sirove nafte je bio dosta slab dok je uvoz benzina i petroleja bio znatno veći. Međutim, iako u zemlji ne postoji sirovina za ovu industriju, njeno podizanje je favorizovano s jedne strane neelastičnošću tražnje a s druge carinskom zaštitom finalnih proizvoda. Pod takvim okolnostima potrebno je bilo stvoriti samo investicioni kapital pa da se u zemlji podigne industrija kojoj će u potpunosti biti osiguran rentabilitet. Taj kapital su unela strana petrolejska društva. Najveća internacionalna društva osnovala su u Jugoslaviji svoje afilijacije, kao samostalna domaća preduzeća s tom razlikom što većinu akcija u svojim rukama drže društva — matice. Jedno od njih je Jugoslovensko Shell d. d. a drugo Standard Vacuum Oil Company, obadva sa sedištem u Zagrebu. Pored ovih kasnije je podignuta još jedna rafinerija — „Ipoil“ u Osijeku srednjeg proizvodnog kapaciteta.

Kapacitet ovih preduzeća je, odmah po njihovom podizanju, prevazilazio potrebe domaćeg tržišta. To se vidi i iz odnosa uvoza sirovine (nafte) prema uvozu finalnih proizvoda (benzina i petroleja) već u 1928 godini: prvi se naglo povećao, dok je drugi ostao skoro na ranijem nivou. U sledećim godinama uvoz nafte se stalno povećava a uvoz benzina i petroleja smanjuje. Povećanje unutrašnje potrošnje je dakle u najvećoj meri koristila domaća preradivačka industrija na štetu trgovaca uvoznika.

Razvitak ove industrije u budućnosti uslovljen je dvama činiocima: prvo, mogućnostima uvoza sirovine iz inostranstva (ona se pre rata skoro 100%-no uvozila iz Rumunije) i drugo mogućnostima povećanja domaće potrošnje naftenih derivata. Za izvoz postoje vrlo mali izgledi već zbog samog toga što ma-

tična društva imaju skoro monopolistički položaj na svetskom tržištu. Usled toga uvoz sirove nafte u Jugoslaviju i docniji izvoz derivata u druge zemlje pruža malo izgleda za uspešnu konkurentsku borbu na tržištu tih zemalja.

Pored navedenih vrsta pogonskog materijala, na ovome mestu je važno da se pomene još jedno gorivo domaćeg porekla koje se dosada u malim količinama eksploitalo a to je zemni plin. Postoji svega jedan rudnik ove vrste u zemlji — „Bujevica“ — nedaleko Novske a eksploatiše ga „Uljanik“ petrolejsko d. d., Bujevica. U 1937 godini njegova produkcija je iznosila 1,840.890 m³ plina u vrednosti od 2,78 mil. din. Posle toga ona je u porastu a danas je naročito favorizuje oskudica u nafti zbog ratnih ograničenja.

B) BOGASTVO ZEMLJE VODENIM SNAGAMA

22. Broj hidrocentrala i njihov raspored po banovinama. Vodene snage Jugoslavije spadaju u privrednu oblast, koja je dosada najmanje istražena i o kojoj se malo toga sa sigurnošću može da kaže. Na sva nagadanja i procenjivanja u ovom domenu mogao bi da se donese samo jedan zaključak: izvesno je da je zemlja bogata vodenim snagama, zbog toga što su joj skoro svi rečni tokovi brzi i obiluju padovima, ali svako iznošenje cifara o ukupnoj veličini tih snaga prestavlja nagadanje u koje se unosi mnogo proizvoljnosti.

Bogastvo u vodenoj snazi potvrđuje se i relativno velikim brojem hidrocentrala, ma da se zemlja nalazi još u jednoj od početnih faza svoga industrijskog razvitka. Krajem 1938 godine postojala je 781 centrala jačine preko 10 kW. Od ovoga broja na hidrocentrale dolazi 245 a na kalorične 536. Te centrale su, obzirom na svoju jačinu i namenu¹⁾, na sledeći način rasporedene po banovinskim područjima. (Vidi tabelu na 357 strani).

Iz navedene tabele se vidi da su hidrocentrale obzirom na svoju instalisanu snagu, najvećim delom skoncentrisane u Dravskoj i Primorskoj banovini. U prvoj njihova snaga dostiže cifru od 80 hiljada kilovata a u drugoj ona iznosi skoro 100 hiljada kW. Razlika između rasporeda ovih snaga i njihove namene uočiće se kod tih dveju banovina, ako se dovede u vezu odnos broja centrala prema njihovoj ukupnoj pogonskoj snazi. Primorska ima svega 7 centrala čija snaga iznosi 98.427 kW. Dravska međutim raspolaze sa 178 centrala s ukupnom snagom od 80.070 kW. Već iz ovoga odnosa mogu da se uoče motivi zbog kojih su podignute hidrocentrale u jednoj a zbog kojih u drugoj banovini.

¹⁾ Javne centrale namenjene su najčešće osvetljenju a privatne proizvodnoj delatnosti — industrijskom pogonu.

Raspored hidrocentrala po banovinama i po njihovoj nameni
krajem 1938 godine:

Banovina	Javne centrale		Privatne centrale		Ukupno	
	Broj centrala	Instalirana pogonska snaga u kW	Broj centrala	Instalirana pogonska snaga u kW	Broj centrala	Instalirana pogonska snaga u kW
1. U. G. B.	—	—	1	216	1	216
2. Dravska	50	43.882	128	36.188	178	80.070
3. Savska	7	6.480	10	4.242	17	10.722
4. Vrbaska	4	274	3	7.570	7	7.844
5. Primorska	1	22	6	98.405	7	98.427
6. Drinska	7	4.904	1	12	8	4.916
7. Zetska	5	897	1	518	6	1.415
8. Dunavska	—	—	2	180	2	180
9. Moravska	5	1.808	3	781	8	2.589
10. Vardarska	8	2.626	3	1.271	11	3.897
Jugoslavija	87	60.893	158	149.383	245	210.276

23. Hidrocentrale Primorske banovine. Primorska banovina je sa mnogo predostrožnosti morala da iskorišćava svoju vodenu snagu. Produkcija struje za javne potrebe mora da se svede na relativno malu meru zbog malog broja varoških centrala koji su u stanju da utroše veću količinu struje za saobraćaj i osvetljenje. Izgledi za njen plasman u industriji takode su mali, zbog toga što je ova slabo razvijena. Da je ona ipak, po jačini hidrocentrala ispred svih ostalih banovina, ima da se pripiše okolnosti što se u njoj nalazi znatan broj vrlo podesnih vodenih padova, čije rentabilno iskorišćenje u pogonske svrhe je moglo da se vrši i u slučajevima gde podignutim hidrocentralama nije unapred bilo osigurano puno iskorišćenje kapaciteta u proizvodne svrhe.

Od 7 hidrocentrala ove banovine svega jedna — i to vrlo mala — namenjena je javnim potrebama dok su ostalih 6 ili mešovite ili služe privatnim potrebama — najčešće industrijskoj proizvodnji. Od njih je svega jedna s instalisanom snagom ispod 1000 kW, dok sve ostale prelaze tu cifru. Najveća od ovih je „Kraljevac“ čija pogonska snaga iznosi 70.656 kW, usled čega je ona ujedno i najjača električna centrala u zemlji. Centrala pripada Francuskom društvu hidroelektričnih centrala Dalmacije „La Dalmatienne“ a nalazi se na reci Cetini nedaleko njenog ušća. Posle spuštanja od 11 km. na dužini od svega 6,4 km. i udaljenosti od oko 20 km. od ušća, kad je količina vode velika, ova reka pravi pad od 5,45 metara i na taj način daje veliku energiju za pokretanje vodenih turbina. Dalekovodom se stru-

ja provodi za Omiš i Drugi Rat, gde se nalaze hemijske fabrike istog društva (kalcium karbid i kalcium cianamid). Dalekovod produžuje sve do Solina snabdevajući okolna mesta strujom za osvetljenje. — Posle centrale „Kraljevac“ prva po važnosti je „Manojlovac“, takode sopstvenost navedenog francuskog društva. Ona se nalazi na ušću Butišnice u Krku (75,4 km. od ušća Krke u more). Na dužini od svega 800 metara ova reka pravi pad od 12,50 metara, što je omogućilo instalisanje pogonske snage od 17.600 kW. Centrala je dalekovodom spojena sa Šibenikom i obalom.

Znatno slabija od navedenih dveju, ali ipak jedna od najjačih u zemlji, je centrala Ante Šupuka i sina, nedaleko Šibenika. Ona se nalazi na Skradinskom slapu (na Skradinskom jezeru) a instalisana pogonska snaga joj iznosi 5.100 kW. Struja jednim delom služi za osvetljenje Šibenika s kojim je vezana dalekovodom dok drugi deo troši Fabrika aluminioma a. d. Beograd (tvornica u Lozovcu kod Šibenika). — Treća po važnosti od hidrocentrala na području ove banovine je ona koju koristi „Split“ anonimno društvo za portland cement. Smeštena na srednjem toku Cetine, ova centrala raspolaže s instalisanom snagom od 3.395 kW a najveći deo struje troši gornje društvo za pogon postrojenja cementne industrije. — Pored pomenuatih dveju centrala na srednjem toku reke Krke nalazi se još jedna velika hidrocentrala s pogonskom snagom od 1000 kW. Ona je smeštena na Roškom Slapu, gde, na dužini od svega 5 km., voda pada oko 20 metara, posle mnogih prethodnih brzaka na dužini od oko 20 km.

24. Hidrocentrale Dravske banovine. Za razliku od Primorske, Dravska banovina raspolaže sa 178 hidrocentrala od kojih su dve trećine namenjene industrijskom pogonu a oko jedna trećina osvetljenju. Najveći broj tih centrala su ili posve male (do 50 kW) ili su osrednjeg kapaciteta. Iz ovoga se vidi da je Slovenija u mnogo većoj meri koristila svoju vodenu snagu no što je to slučaj bilo s Primorskom, bilo s makojom od ostalih banovina. U tome korišćenju nju su favorizovale dve okolnosti i to: prvo, mnogo veći stepen industrijskog razvitka no što je slučaj s ostalim krajevima zemlje, i drugo, veliki broj malih vodenih tokova koji obiluju brzacima i čestim padovima.

Slovenačka industrija favorizovala je podizanje hidrocentrala s jedne strane time što je ona brojno dosta velika a s druge na taj način što su industrijska preduzeća, u najviše slučajeva, malog i srednjeg kapaciteta (veliki broj ovakvih je naročito u industriji tekstilne konfekcije), rasuta po čitavoj zemlji — najčešće po selima (na „deželi“). Sitna struktura industrije podudarala se, na taj način, s hidrografskom strukturom ove pokrajine. Mala industrijska preduzeća mogla su rentabilno da koriste svaku hidrocentralu malog kapaciteta. Za

podizanje baš ovakvih hidrocentrala postojale su naročite pogodnosti, budući da su se na svakom koraku nalazili brzaci i vodeni padovi. Ovako izgrađene centrale morale su da budu rentabilne, jer su one najčešće u najneposrednijoj blizini industrijskog preduzeća kome služe za pogon. Time su izbegnuti izdaci na izgradnju dalekovoda a ujedno je sprečen i gubitak energije pri sprovođenju. Pored ovoga izdaci oko njihovog održanja i rukovanja su relativno mali.

Hydrografska struktura Slovenije je drugi povoljni faktor koji je favorizovao obilato iskorišćenje njenih vodenih snaga u pogonske svrhe. Najveći broj naših reka izvire u njenim brdovitim predelima i spušta se u nizije ostalih krajeva zemlje. Njoj na taj način pripadaju gornji tokovi naših najvažnijih reka a ovi su redovno i brzaci i obiluju padovima. Pored toga i sve pritoke tih reka su brze i raspolažu padovima koji su podesni za iskorišćenje u pogonske svrhe i u slučajevima kad se radi i o većim potocima. Koliko su ovi brzaci i padovi u gornjim tokovima podesni za proizvodnju električne energije, najbolje može da se uoči ako se pogleda na kakvim tokovima su izgrađene najveće hidrocentrale ove banovine.

Druga po veličini od hidrocentrala u zemlji a prva u ovoj banovini je Elektrarna „Fala“ d. d., čija instalisana pogonska snaga iznosi 35.500 kW. Centrala se nalazi na gornjem toku Drave a koristi energiju mnogih brzaka koji se nižu od izvora pa do okuke nedaleko Maribora, na 382 km. udaljenosti od ušća u Dunav. Nakon svih tih brzaka i manjih padova, reka se na ovome mestu naglo spušta skoro 6 metara na dužini od svega 4,2 km. Proizvedena električna struja služi većim delom za javno i privatno osvetljenje a manjim za industrijski pogon. Njenom strujom se snabdeva ceo severni deo Slovenije. Jedan dalekovod se proteže preko Maribora, zatim skreće u pravcu Juga preko Slovenske Bistrice, Konjice, Celja i ide sve do Laškog. Drugi jači ali kraći dalekovod ide do Konjice, granajući se istočno i zapadno po okolnim mestima. Jedan krak istog dalekovoda odvaja se jugoistočno od Maribora i ide u istočnom pravcu duž reke Drave preko Ptuja i Ormoža. Ovde se on grana u četiri kraka od kojih jedan ide na Sever do Murske Sobote, drugi na Severoistok preko Murskog Središča do Čakovca, treći na Jugoistok, prelazi ponovo Dravu, dolazi do Varaždina a zatim produžuje vodom manjega napona do Varaždinskih Toplica a četvrti ide od Ormoža na Jug do Ivaneca.

Druga po veličini u ovoj banovini je hidrocentrala Kranjske industrijske družbe u Jesenicama, koja ima pogonsku snagu od 8.107 kW. Ona se nalazi na Dolinjskoj Savi, desetinu km. od izvora, gde, na dužini od oko 3 km., pravi pad od skoro 11 metara, posle prethodnog spuštanja od 12,81 metara na dužini od 5,5 km. — Na istoj ovoj reci, samo nekoliko dese-

tina km. niže, nalazi se druga jedna velika hidrocentrala — „Žirovnica“, koja pripada Kranjskim deželnim elektrarnama. Njena instalisana pogonska snaga iznosi 3.200 kW. Centrala koristi vodenu energiju dobivenu padovima Save od 12,5 metara na svega 2 km., koji dolaze posle njenog strmog spuštanja od 40 metara na dužini od 30 km. Električna energija joj je namenjena najvećim delom osvetljenju. U tome cilju izgrađeni su dalekovodi od kojih jedan ide na Severozapad preko Mojstrana i Kranjske Gore na nemačko-italijansku granicu; drugi se spušta na jug i jednim krakom se spaja sa mrežom kranjske hidrocentrale a drugim obuhvata Radovljicu i okolinu.

Istočno od Ljubljane nalaze se na Ljubljanci jedna do druge tri velike hidrocentrale koje pripadaju Združenim tvornicama Vevče, Goričane in Medvode. Dve od njih raspolažu pogonskom snagom od 4.348 kW i, pored toga, s rezervnim parnim pogonom, dok su kod treće instalisana samo postrojenja sa vodenim pogonom u jačini od 1840 kW. Iako na maloj reci, one obilato koriste njenu vodenu energiju, koja se stvara usled naglog spuštanja reke od izvora prema ušću: na dužini od 44,7 km., koliko svega ima, ona se spušta s kote 730 na kotu 259,9, što znači da visinska razlika između izvora i ušća iznosi skoro 500 metara. Na ovako kratkoj dužini vodenog toka reka mora da obiluje brzacima i padovima.

Nedaleko jugoslovensko-nemačke granice, na jednoj maloj rečici, desnoj pritoci Drave, nalazi se takode jedna veća hidrocentrala — „Mežica“, koja pripada društvu The Central European Mines Ltd. Njena instalisana pogonska snaga iznosi 1710 kW a dobiva se korišćenjem vodene energije koja se, svojom ukupnom dužinom od svega 35 km., može se reći, stropoštava s visine od 1390 metara, na izvoru, na 342 metra na ušću. Centrala služi imenovanom društvu za eksploataciju olovno-cinkove rude u Mežici.

U Tržiču se, na Tržičkoj Bistrici, nalazi hidrocentrala koja pripada društvu Glansman i Gessner a ima 4269 kW. Centrala koristi padove i brzake ove reke spuštajući se sa kote 975 na 346 metara na svojoj ukupnoj dužini od svega 33 km.

25. Hidrocentrale ostalih banovina. Od ostalih banovina po broju hidrocentrala i njihovoj ukupnoj jačini važnije mesto zauzima jedino još Savska. Ona raspolaže sa 17 hidrocentrala od kojih je 10 njih namenjeno podmirenju privatnih (industrijski pogon) a 7 podmirenju javnih potreba (osvetljenje). Od onih koje su namenjene privatnim potrebama svega jedna je preko 1000 kW a jedna nešto slabija od ove dok su sve druge ili male ili osrednje. Od javnih, dve raspolažu s preko 2000 kW, jedna s nešto manje od 1000 kW a sve ostale su male.

Jedna od najjačih centrala ove vrste na području ove ba-

novine je ona u Dugoj Resi koja pripada Tvornici pređenja i tkanja pamuka. Ukupna njena pogonska snaga iznosi 2.500 kW a centrala je smeštena na donjem toku reke Korane, gde ova, na dužini od 600 metara, pravi pad od 6,67 metara. Na istoj ovoj reci nalazi se i Elektrarna mesta Karlovca s instalisanom pogonskom snagom od 2520 kW.

Pored Korane u ovoj banovini su obilatije iskorišćene jedino još vodene snage Kupe u koju se prva uliva kod Karlovca. Na njenom srednjem toku nalazi se Munjara grada Karlovca, koja je smeštena u Ozlju a raspolaže pogonskom energijom od 2.940 kW. Ona je vezana jednim dalekovodom sa mestima na Severozapadu, gde dosiže do Metlike. Drugi ide na Jugoistok do Karlovca a ovde se spaja s dalekovodom grada Zagreba. — Na istoj ovoj reci, samo u njenom gornjem toku, nalazi se hidrocentrala „Zeleni vir“, koja pripada društvu za iskorišćavanje vodenih snaga Gorskog Kotara. Ona raspolaže pogonskom snagom od 880 kW a smeštena je na gornjem toku reke Kupe, gde ova posle spuštanja od 384 metra, pravi padove od 16 metara na dužini od svega 6 km.

U Vardarskoj banovini od 11 hidrocentrala dve su s većim kapacitetom. Jedna se nalazi nedaleko Leskovca u Vučju gde koristi snagu Vučanjske reke, leve pritoke Južne Morave. Instalirana pogonska snaga joj iznosi 1200 kW. Jedan deo struje namenjen je industrijskom pogonu a drugi javnom osvetljenju. — Na Tetovskoj reci, levoj pritoci Vardara, nalazi se hidrocentrala Tetovskog industrijskog a. d., Tetovo. Jačina njene instalirane pogonske snage iznosi 1760 kW a služi delom za osvetljenje, delom za industrijski pogon. Dalekovodom je spojena sa Skopljem. Za proizvodnju električne energije, ona koristi vodene snage ove male ali brze rečice koja, na ukupnoj dužini od svega 35 km., vrši spuštanje s kote 1700 kod izvora na kotu 421 pri ušću.

Jedina veća hidrocentrala u Drinskoj banovini je ona na Miljacki koja snabdeva Sarajevo električnom strujom a pripada Gratskoj štedionici u Sarajevu. Instalirana pogonska snaga joj je 4175 kW. Centrala koristi snagu Miljacke koja se, na dužini od 35 km., spušta s kote 995 kod izvora na 487 kod ušća.

Na području Vrbaske banovine nalazi se sedam hidrocentrala od kojih je svega jedna velikog kapaciteta. Ova pripada Bosanskom društvu za elektrinu d. d. Jajce a nalazi se na ušću Plive u Vrbas. Jačina centrale je 7000 kW a električna struja je većim delom namenjena pogonu industrijskih postrojenja ovoga društva (proizvodnja ferosilicijuma) a manjim osvetljenju.

*

* *

Gornji prikaz dvadesetine najvećih hidrocentrala u zemlji nije pružio jasnu sliku o odnosu veličine reke, njenog pada i

veliĉine iskorišćenja vodene snage, odnosno veliĉine instalisane pogonske energije. Videlo se da su na malim reĉicama smeštene velike hidrocentrale, kao što su one u Vevĉama, Goriĉanima, Fužinama, Mežici i sl. Obrnuto tome na većim rekama, a naroĉito na srednjim i donjim tokovima tih reka, rede se uopšte susreću hidrocentrale.

Od ovoga u nekoliko — ali ne mnogo — odstupaju oblasti karsta, gde su sve reke male ili srednje veliĉine ali bogate vodom i mnogobrojnim brzacima i padovima, raspoređenim duž ĉitavog korita a ne samo u gornjim tokovima. Videlo se da su u Primorskoj banovini baš najveće hidrocentrale podignute na donjem toku, ponekad na samom ušću reke u more, što pokazuje da su se u ovoj oblasti mogli da koriste za proizvodnju elektriĉne energije svi vodeni tokovi samo ako je snaga hidrocentrala mogla da se iskoristi u javne ili privatne svrhe. Na reci Cetini podignuta je hemijska industrija za ĉiji pogon je produktivno mogla da se iskoristi njena pogonska energija. Isti sluĉaj je i sa rekom Krkom: jedna centrala je namenjena proizvodnim svrhama, druga osvetljenju, treća uporedo i osvetljenju i industrijskom pogonu. Medutim ovi predeli karsta raspolažu još i drugim mnogobrojnim vodenim padovima koji bi mogli da se iskoriste za proizvodnju elektriĉne energije ali je to iskorišćenje vezano za podizanje ekstraktivne i preradivaĉke industrije koje bi proizvedenu struju upotrebile u produktivne svrhe.

Sliĉan sluĉaj je i sa svima drugim banovinama. One raspolažu mnogobrojnim brzim reĉicama i rekama koje sve, ili bar njihovi gornji i srednji tokovi, obiluju brzacima i vodopadima podesnim za iskorišćenje u proizvodne ciljeve. Medutim u izgradnji hidrocentrala jedne su učinile veći druge opet manji progres. Taj progres je išao paralelno sa stepenom industrijalizacije svake pojedine oblasti, što jasno pokazuje sledeća tabela. (Vidi tabelu na str. 363).

Dravska banovina, za koju se videlo iz dosadanjeg izlaganja da je odmakla ispred ostalih u procesu industrijalizacije i u procesu iskorišćenja vodenih snaga, je učinila najveći napredak: dok je njoj, za puno iskorišćenje svih industrijskih postrojenja, potrebno oko 103 hiljade K. S., ona raspolaže pogonskom snagom hidrocentrala od 108.895, što znaĉi da je ona svojom elektriĉnom energijom, proizvedenom iskorišćenjem vodenih snaga, u mogućnosti da pokrije celokupne potrebe svoje industrije i da joj preko toga ostane još jedan višak za neindustrijske svrhe. Medutim veći deo (u odnosu 43:36) raspoložive elektriĉne energije ona troši na osvetljenje tako da je industrija znatnim delom svoga kapaciteta upućena na druge vrste pogona — parni i eksplozivni.

Po odnosu potrebnih pogonskih snaga za iskorišćenje ka-

Raspored instalisane snage hidrocentrala i pogonskih snaga potrebnih za puno iskorišćenje kapaciteta svih industrijskih postrojenja, po banovinama, krajem 1938 godine:¹⁾

Banovina	Instalirana snaga hidrocentrala K. S.	Potrebna pogonska snaga za puno iskorišćenje svih industrijskih postrojenja (bez hidrocentr.) K.S.	Snaga hidrocentrala izražena u % prema potrebnoj pogonskoj snazi
1. U. G. B.	293	75.718	0,38
2. Dravska	108.895	102.960	105,76
3. Savska	14.582	147.683	9,87
4. Vrbaska	11.268	30.424	37,04
5. Primorska	117.460	100.007	117,45
6. Drinska	6.666	77.491	8,61
7. Zetska	1.924	6.054	31,78
8. Dunavska	245	140.488	0,17
9. Moravska	3.521	31.664	11,12
10. Vardarska	5.500	15.672	33,81
Jugoslavija	285.975	728.158	39,27

paciteta industrije prema raspoloživoj snazi hidrocentrala Primorska banovina stoji ispred Dravske. To je ipak samo cifarski odnos. Kao što se videlo, celokupna njena hidroelektrična energija potiče iz svega nekoliko velikih centrala smeštenih na rekama Cetini i Krki. Protivno tome njena industrija, pored toga što je slabo razvijena, rasuta je na području čitave banovine. Na taj način na jednoj strani dobar deo kapaciteta njenih hidrocentrala ostaje neiskorišćen a sva industrija, koja je od njih udaljenija, upućena je na lokalni, najčešće sopstveni, pogonski izvor.

Kod svih ostalih banovina jačina hidrocentrala je znatno manja od ukupne energije potrebne za pogon svih industrijskih postrojenja. Usled ovoga se i u ukupnoj industriji, posmatranoj kao celina, gube cifre Dravske i Primorske banovine tako da ukupna snaga hidrocentrala čini svega 39,27% pogonske snage potrebne za puno iskorišćenje svih postrojenja jugoslovenske industrije²⁾. Kakvi su izgledi za povećanje

¹⁾ Ciframa o potrebnoj pogonskoj snazi nije obuhvaćena snaga koja je potrebna za iskorišćenje postrojenja samih hidrocentrala, što znači da zbir cifara u navedenim dvema kolonama prestavlja ukupnu pogonsku snagu potrebnu za iskorišćenje kapaciteta svih postrojenja u celokupnoj industriji.

²⁾ Navedenim ciframa o potrebnoj pogonskoj snazi obuhvaćena je samo potrebna snaga za pogon postrojenja preradivačke industrije zbog toga što ne postoje podaci o pogonskoj snazi koja je potrebna za puno iskorišćenje postrojenja ekstraktivne industrije. Ako se navedenoj cifri

iskorišćenja vodenih snaga u industrijske pogonske svrhe u budućnosti? Onim što je dosada rečeno o vodenim tokovima Jugoslavije dat je delimično odgovor na postavljeno pitanje. Njegovom povećanju u znatnoj meri će doprineti i sledeće izlaganje.

26. Karakter i snaga jugoslovenskih vodenih tokova. Ma da je, kao što je to već naglašeno, proračunavanje snage pojedinih vodenih tokova i njeno izražavanje u konjskim snagama skopčano s mnogo proizvoljnosti i nagadanja, bliži opis tih tokova u stanju je mnogo da doprinese izlaganju njihovog ekonomskog značaja a specijalno značaja za razvitak industrije. Ovi tokovi mogu da se podele u pet slivova i to: sliv reke Dunava, sliv Jadranskog mora, sliv Egejskog mora, oblast karsta i zatvoreni slivovi. Ta mnogostrukost slivova pokazuje koliko je hidrografska struktura zemlje ispresecana raznorodnom vertikalnom razgranatošću zemlje.

Glavna arterija dunavskog sliva je sam Dunav, koji, na čitavoj svojoj dužini kroz Jugoslaviju od 591 km. prolazi nizijama, tako da ne pravi rečne padove. Ipak ako se uporedi visinska razlika između tačke na kojoj on ulazi i one na kojoj izlazi iz zemlje, vidi se da je ta razlika osetna: s visine 81 m., na dužini od 591 km., on se spušta na visinu od 29,1 metara. Spuštanje od oko 50 metara doprinelo je da je njegov tok dosta brz naročito na mestima gde korito pravi tesnace. Otuda, ma da ova reka ne pravi padove, njena vodena snaga bi mogla da bude od ogroimnog značaja za proizvodnju električne energije. Dva osnovna elementa te snage su velika količina vode i mestimični brzaci, tamo gde je korito tesno. Tako na dužini između 86 km. i 110 km., računajući od ušća Timoka, reka se probija kroz Đerdapsku klisuru, usled čega je njen tok vrlo brz. Pored toga i rečno korito se na ovoj dužini spušta za 0.40 metara. O pogonskoj energiji koja nastaje na ovaj način, vršena su razna nagadanja i procenjivanja na osnovu kojih se došlo do zaključka da bi hidrocentrale, koje bi koristile tu energiju, spadale u red najvećih u Evropi. Bez obzira na tačnost ovih procena, neosporno je da je snaga ovako velikog vodenog toka u delu korita gde je on vrlo brz a pored toga nekoliko se i spušta, ogromna, ali se, pri svemu tome, kao bitno postavlja pitanje mogućnosti njegovog tehničkog iskorišćenja u pogonske svrhe.

Znatno slabija od Dunava po količini vode je njegova desna pritoka Drava koja se u njega uliva na 537,8 km., računato

od 728.158 K. S. doda 97.638 K. S., što prestavlja ukupnu pogonsku snagu kojom su aktivni rudnici raspolagali u 1937 god., dobiva se 825.796 K. S. Uporedi li se ova cifra s ukupnom snagom svih hidrocentrala u zemlji, izlazi da su te centrale u stanju da stave u pogon svega 34,63% kapaciteta postrojenja celokupne industrije.

od istočne granice. Međutim, po brzini toka i veličini padova, ona je ispred Dunava. Na svom putu kroz našu zemlju od 406 km., njen tok može da se podeli u dva dela: donji, od ušća u Dunav pa oko 230 km. uzvodno i gornji od ovoga mesta uzvodno do ulaska reke u našu zemlju. U donjem toku uopšte nema padova a ni brzina proticanja vode nije velika, budući da je na dužini od 230 km. spuštanje svega oko 50 metara, usled čega malo izgleda ima za njegovo iskorišćenje u pogonske svrhe. Protivno ovome gornji tok se, na dužini od 76 km., spušta oko 200 metara, što stvara česte padove i brzake, čiji značaj nije mali obzirom na to da ona spada u red najvećih i vodom najbogatijih naših reka. Od mnogih padova među najznačajnije spadaju: pad koji nastaje posle 24 km. od ulaska reke u našu zemlju a koji na dužini od 4,2 km. iznosi 6,90 metara (iskorišćen od strane „Fale“). Posle ovoga reka pravi brzake i nakon spuštanja na dužini od 10 km. pravi pad od 1,79 m., zatim na 13,5 km. dolazi spuštanje od preko 1 metar, posle ovoga na 6,2 km. spuštanje od 2,26 metara i t. d. Svi ovi padovi su od velikog značaja za iskorišćenje u pogonske svrhe, što pokazuje i činjenica da je na samo jednom od njih izgrađena hidrocentrala, koja je druga po jačini u zemlji.

Od ne manjeg značaja za iskorišćenje njihovih vodenih snaga su pritoke Drave, koje sve protiču kroz planinske krajeve gde prave česte padove i brzake. Neke od njih su već iskorišćene u pogonske svrhe, iako i po dužini vodenog toka i po količini vode spadaju u red malih reka. Od ostalih zaslužuju da se pomenu: Mura koja se na dužini od 129 km. spušta gotovo ravnomerno za oko 110 metara; njene pritoke Lendava i Ščavnica su takode bogate brzacima; prva se na dužini od 71 km spušta oko 128 metara a druga na dužini od 56,3 km oko 130 metara; Karašica, desna pritoka Mure, pored spuštanja od oko 100 metara na ukupnoj dužini od 92 km., ima i dva važnija pada i to prvi na dužini od 4,6 km od izvora, 23,89 metara a drugi nešto niže od ovoga gde se voda, na dužini od 11 km., spušta oko 2,40 metara.

Slično Dravi i tok Save, obzirom na brzinu oticanja vode, može da se podeli u dva dela: gornji, koji ide kroz planinske predele Slovenije a dug je svega oko 100 km i donji koji je dug oko 840 km. a prolazi kroz ravne predele Hrvatske i Slavonije. Na čitavom ovome toku spuštanje vode je jedva osetno¹⁾ i njen ekonomski značaj u većoj meri dolazi do izražaja u saobraćajnom pogledu no u pogledu mogućnosti iskorišćenja u pogonske ciljeve.

Protivno ovome, gornji tok je pun brzaka i padova; od 940-og km. pre ušća pa do 855 km. — dakle na dužini od svega

¹⁾ Od 855-og km. pre ušća pa do ušća vodeni tok se spušta s kote 302 na kotu 69.

85 km. — rečno korito se spušta s kote 833 na kotu 302, što znači da je srednje spuštanje na svakih 1000 metara veće od 6 metara. Prvi veći pad počinje već nekoliko kilometara posle izvora Dolinjske Save i, na dužini od 3 km., iznosi skoro 11 metara. On je iskorišćen za pogon hidrocentrale u Jesenicama. Voda se posle ovog naglo spušta i pravi uzastopni niz padova, sad na većoj sad na manjoj razdaljini: posle 5,5 km. — 12,81 metara, posle 11,83 km. — 9,83 metara, posle 2 km. — 12,5 metara (Žirovnica), posle 10 km. 6,3 metara i t. d.

Od ostalih reka u ovome području važno je pomenuti Ljubljanicu, o čijoj pogonskoj snazi je bilo reči prilikom prikaza najvećih hidrocentrala ove banovine.

Dok je donji tok Save od većeg značaja za saobraćajne veze nego za iskorišćenje u pogonske svrhe, njen sliv u ovome delu toka zaslužuje osobitu pažnju u vezi s pitanjem proizvodnje električne energije. Sve njene desne pritoke, počev s Kupom i Koranom a završavajući s Kolubarom, protiču kroz centralni planinski deo Države, gde voda, probijajući se kroz masive stena, pravi mnogobrojne padove i brzake.

Kupa, slično Savi i Dravi, gornjim svojim tokom prolazi kroz planinske predele koji okružuju Gorski Kotar dok donjim tokom prolazi nizijama sve do ušća u Savu. Na ukupnoj dužini od 296,1 km. ona se spušta s kote 900 m. kod izvora na kotu 93,7 m. kod ušća. Od samog izvora ona, na dužini od 1,4 km. pravi pad od 71,49 m. Posle ovoga se redaju padovi: 52,63 m. na dužini od 1,9 km., 125 m. na dužini od 0,8 km., 32,25 m. na dužini od 3,1 km., 16,67 m. na dužini od 6 km. (Zeleni Vir) i još neki. — Desna pritoka Kupe — Korana ne zaslužuje toliku pažnju zbog svojih padova koliko zbog brzine kojom otiče voda. O iskorišćenju njene vodene snage bilo je reči u vezi s hidrocentralama u Karlovcu i Dugoj Resi.

Reka Una, i po veličini padova i po brzini oticanja vode, stoji ispred Kupe. To se vidi i po visinskoj razlici između izvora i ušća. Visinska kota na izvoru, koji je, po rečnoj dolini, udaljen 255,7 km. od ušća, iznosi 1400 m. dok je ona na ušću svega 90 m. Usled ovoga velikog spuštanja, počev već od samog izvora pa do 194 km. pre ušća reka pravi čitav niz padova. Neposredno posle izvora ona, na dužini od 0,6 km. pada 166 m., posle toga na 0,2 km. — 500 m., a dalje se redaju jedan za drugim padovi: na dužini 0,8 km. — 125 m., na 0,6 km. — 166,67 m., na 1,2 km. — 83,33 m., na 4,9 km. — 20,41 m., na 2,9 km. — 34,48 m., na 2,9 km. opet 34,48 m. i t. d. Istina, svi ovi padovi su blizu izvora, gde reka još ne raspolaže velikom količinom vode, ali im je pogonska snaga ipak velika, kako zbog njihove visine, tako i zbog nagiba ugla pod kojim voda do njih dotiče. U srednjem toku reka takode protiče brzo i raspolaže padovima, čije iskorišćenje u pogonske svrhe je isto tako moguće, ma da su oni niži.

Padovi vode i visina spuštanja kod Vrbasa su viši nego i kod Kupe i kod Une. Sa kote 1700 m., posle toka od 240,8 km., on se uliva u Savu na koti od 88 metara. Nekoliko kilometara posle izvora reka pravi pad od 500 m. na dužini od svega 0,2 km., zatim dolazi pad od 76,92 m. na svega 1,3 km. a posle padovi: od 250 m. — na 0,4 km., 166,67 m. — na 0,8 km., 58,82 m. — na 1,7 km., 21,60 m. — na 2,5 km., 115 m. — na 0,4 km. i još mnogi drugi u čitavom srednjem toku reke. Nijedan od ovih mnogobrojnih padova nije iskorišćen u pogonske svrhe.

Sličan toku navedenih triju je i tok reke Bosne. Ova se, na ukupnoj dužini od 307,8 km., spušta s kote 1388, kod izvora, na kotu 83,3 na ušću. Pri tome gradi mnoge padove od kojih su najveći oni kod izvora a postepeno opadaju, ukoliko su od njega udaljeniji: neposredno posle izvora 146,67 m. — na 0,6 km., 58,81 m. — na 1,7 km., 466,67 m. — na 0,6 km., 500 m. — na 0,2 km., 15,15 m. — na 6,5 km., 19,23 m. — na 5,2 km., 32,8 m. — na 2,5 km., 90 m. — na 0,2 km. i dr.

Obzirom na svoju pogonsku snagu reka Drina zaslužuje naročitu pažnju u sklopu jugoslovenskog vodenog sistema. S jedne strane po količini vode ona spada u red naših najbogatijih reka; s druge pak strane, gotovo na čitavom svome toku (izuzev nekoliko desetina kilometara pre ušća) ona protiče kroz planinske predele gde gotovo stalno teče u brzacima i pravi česte padove. Kad se te osobine ove reke dovedu u vezu s ranije iznetom strukturom rudnog bogastva zemlje, koje je svojim velikim delom skoncentrisano baš u ovim krajevima, neće biti teško da se oceni od kolikog je značaja iskorišćenje njene vodene snage za budući razvitak industrije.

Na dužini od 460,8 km. ona se spušta s nadmorske visine od 1600 metara na visinu od svega 78 metara, pri svom ušću. Već od samog izvora počinju padovi i to: 64,17 m. na dužini od 1,2 km., 62,65 m. — na 1,6 km., 14,29 m. — na 7 km., 4,35 m. — na 2,3 km. i 5,56 m. na 9 km. Na 22 km. od svoga izvora — dakle kad je već ojačala — reka pada 400 metara na dužini od svega 100 metara. Posle ovoga reda se čitavi niz sad većih sad manjih padova na različitim dužinama. Značaj tih padova ne leži u tolikoj meri u njihovoj visini koliko u brzini oticanja vode sve do ušća.

Reka Kolubara je više no za polovinu kraća od navedenih pritoka reke Save ali je, po visini padova i brzini oticanja vode, slična njima. Izvor joj se nalazi na koti od 750 metara i, posle toka od 106 kilometara, ona se uliva u Savu na koti od 71 m. Pri tome pravi česte padove kao što su: pad od 250 m. na 0,2 km. posle izvora, 125 m. — na 0,2 km. posle prvoga, a zatim redom: 43,48 m. — na 2,3 km., 30,30 m. — na 3,3 km., 27,03 m. — na 3,7 km., 17,86 m. — na 5,61 km. i dr.

Pored navedenih dveju reka, neposredno slivu Dunava pripada i Velika i Južna Morava. Ona, sa svima svojim pritokama,

protiče kroz gromadne planinske predele praveći na taj način padove, probijajući se kroz klisure i otičući mnogobrojnim brazicama. Na svojoj dužini od 494,1 km. ona se spušta s kote 1030, pri izvoru, na kotu 65,5 pri ušću. U svome gornjem toku (gornji tok Južne Morave) ona pravi mnoge padove od kojih su najvažniji: pad koji nastaje nekoliko kilometara posle izvora a koji na dužini od 0,2 km. iznosi 15 m.; padovi koji se redaju posle ovoga i to: na 3,9 km. — 25,64 m., na 1,8 km. — 55,56 m., na 2,1 km. — 47,67 m. i na 3,7 km. — 27,03 metara. Posle ovoga vodeni tok se spušta pod dosta strmim nagibom i, nekih 40 km. kasnije, pravi pad od 10,20 m. na dužini od 4,9 km. Slično Velikoj i Južnoj Moravi, Zapadna Morava se takode probija kroz istovetne planinske masive, usled čega i sličnost njenog toka s tokom prvih dveju. Njeno ušće u Veliku Moravu nalazi se na koti 137, što predstavlja jedno od najviših ušća, obzirom na dužinu reke (242,8 km.). Izvor joj se međutim nalazi 1313 metara više od ušća. Odmah posle izvora voda, na dužini od 0,2 km., pada 500 m.; posle ovoga se redaju padovi: na 0,8 km. — 125 m., na 1,2 km. — 83,33 m., na 2,1 km. — 47,67 m., na 2,3 km. 43,48 m., na 3,1 km. — 32,26 m., na 3,1 km. — 24,52 m., na 1,3 km. — 18,46 m., na 6 km. — 16,67 m., na 3,1 km. — 8,71 m. i na 7,3 km. — 10 metara.

Ibar, desna pritoka Zapadne Morave, je takode brz i pun padova. Svojim tokom od 240,7 km., on se spušta s kote 1400 na izvoru na kotu 197 na ušću. Njegov gornji tok na dužini od oko 80 km. toliko je ispresecan padovima da daje pravu sliku kaskada razvučenog uzdužnog profila. Od samog izvora on se, na dužini od svega 400 metara, stropoštava u dubinu od 250 metara. Posle ovoga sledi isto toliki pad na skoro istoj dužini a zatim se nižu: 100 m. na dužini od 1 km., 43,48 m. — na 2,3 km., 3,87 m. — na 13,17 km., 22,38 m. — na 2,1 km., 21,43 m. — na 2,1 km. Na 200 km., pre ušća reka pravi pad od 22 m. na dužini od 2,1 km., na 170 km. — 11,78 m. a na svega 38 km. pad od 14,71 metar na dužini od svega 1,7 km. Svi ti padovi, naročito ovi u srednjem i donjem toku stvaraju ogromnu pogonsku snagu, koja dosada uopšte nije iskorišćavana u privredne ciljeve. Sličan uzdužnom profilu Ibra je i profil njegove leve pritoke Raške, koja se, svojim tokom od svega 56,7 km., spušta s kote 1800 na kotu 409. Pri tome svom spuštanju ona gradi nagle i otsečne padove od izvora pa do samog ušća. U srednjem toku, na dužini od 2,7 km., pad joj iznosi 37,04 m., zatim na 9,4 km. — 5,43 m.; posle čega se reda još nekoliko nižih padova razvučenih na veću dužinu.

Najznačajnije reke jadranskog sliva su pomenute prilikom izlaganja postojećih hidrocentrala. Sve su one dosta kratke ali zbog planinskog terena kroz koji protiču i zbog obilja vodom, njihovi tokovi predstavljaju veliku pogonsku snagu. Na jednoj od njih — Cetina — sagradena je najveća hidrocentrala u zem-

lji. Ova reka je duga svega 100 km. i na toj dužini se spušta s kote 380 na kotu 0 pri svom ušću u more. Počev od izvora ona se spušta strmo tekući tako čitavim svojim gornjim i srednjim tokom. Tek na 28-om kilometru pre ušća pravi pad od 16,39 metara na dužini od 6,1 km. Ubrzavajući na ovaj način svoj tok, ona se na 18 km. pre ušća, stropoštava 5,45 m., stvarajući na taj način veliku snagu za pokretanje turbina hidrocentrale „Kraljevac“.

Reka Krka, na svojoj dužini od 75,4 km. spušta se sa kote 310 do morske površine. Već u njenom početku nalazi se pad koji koristi hidrocentrala „Manojlovac“. Na 25 km. je Roški Slap, visok 20 metara s istoimenom centralom i nedaleko ušća u more treći pad s trećom hidrocentralom na njenom toku — Ante Šupuk i sin.

Reka Neretva je najduža reka ovoga sliva. Na svojoj dužini od 218,2 km. ona se spušta s kote 1095 do morske površine. Padovi vode susreću se u čitavom gornjem i srednjem toku i samo se donji tok postepeno spušta ali je i tu oticanje vode vrlo brzo. Posle samog izvora voda pada 50 m. na dužini od 1,9 km., 27,62 m. — na 2,1 km., 14,05 m. — na 3,7 km., 19,20 m. — na 2,5 km. Na 148 km. pre ušća ona pada 6 metara na dužini od 8,5 km. a na 112 km. pre ušća počinje naglo spuštanje vodenog toka koje iznosi 5,26 metara na 18 kilometara.

Sličan toku reke Neretve je i tok reke Zrmanje samo s tom razlikom, što je on mnogo kraći. Na dužini od 69,3 km., ova se spušta s kote 395 do morske površine. Već kod samog izvora, kao i kod svih ostalih reka ovoga sliva, dolazi do pada vodenog toka s visine od 118 metara na dužini od svega 800 metara. Posle ovoga reka se naglo spušta praveći veće ili manje padove od kojih su najvažniji: pad na 45 km. pre ušća koji, na dužini od 5,4 km. iznosi 11,11 m. i pad na 34 km. pre ušća koji u stvari predstavlja strmo spuštanje vodenog toka za 5,67 m. na dužini od 12,7 km.

Slivu Jegejskog mora pripada reka Vardar sa svojim pritokama. Od izvora pa do grčke granice on ima 264,3 km. i na toj dužini se spušta s nadmorske visine od 1170 metara na visinu od 51 metar na grčkoj granici. Počev od izvora pa kroz čitav gornji tok on obiluje padovima: neposredno posle izvora pad od 350 m. na dužini od 0,2 km., 166,67 m. — na 0,6 km., 47,62 m. — na 2,1 km., zatim isto toliki pad na istoj dužini toka. Posle ovoga dolazi pad od 28,07 m. — na 3,5 km. a zatim niz manjih padova koji, duž čitavog srednjeg toka reke, stvaraju brzake čija pogonska energija ne sme da se potceni. — Pored Vardara brzacima i padovima obiluju i njegove pritoke i to: Treska koja se, na dužini od 117,3 km., spušta s kote 900 na kotu 263; Pčinja, čije spuštanje, na dužini od 122 km., iznosi 1254 m.; najzad Babuna, koja se razlikuje od svih dosada pome-

nutih reka s jedne strane po dužini svoga toka a s druge po veličini spuštanja rečnog korita: na svojoj celokupnoj dužini od 52,2 km. ova reka se spušta s kote 2090 na kotu 172 pri ušću u Vardar. Ma da ona ne raspolaže velikom količinom vode, njen značaj za iskorišćenje u pogonske svrhe ne sme da se potceni.

II GLAVA

PROIZVODNI FAKTORI

Iz prvog dela izlaganja, naročito onoga u kome je bilo reči o ingeriranju stranog kapitala u jugoslovensku privredu, moglo se doći do zaključka da rešenje problema finansiranja industrije predstavlja rešenje jednog od njenih glavnih pitanja u procesu industrijalizacije. Međutim i pitanje radne snage, kao pitanje drugog proizvodnog faktora, nameće se agrarnim zemljama u isto tolikoj meri kao i industrijskim. Samo dok se pitanje finansijskog kapitala nameće sa gledišta mogućnosti njegove nabavke, pitanje radnika je skopčano s problemom stvaranja radne snage odgovarajućeg kvaliteta. Usled toga će u ovoj glavi ukratko da se iznesu osnovni problemi koji se tiču ovih dvaju najvažnijih proizvodnih činioca.

1. RADNA SNAGA KAO PROIZVODNI FAKTOR

1. Privredne posledice navale seoske omladine na škole. Usled velikog priraštaja stanovništva na selu, iz godine u godinu se javljaju viškovi koji ne mogu da nadu zaposlenje u poljoprivredi i koji su prisiljeni da emigriraju u varoš tražeći zaposlenje u drugim privrednim granama ili u javnim službanama. Ta migriranja prema varoši različito se reperkutuju na razvitak industrije već prema tome pod kojim oblikom se ona vrše.

Imućnije seoske porodice zadržavaju na svojim imanjima jedno ili dvoje muške dece u cilju produženja poljoprivrednog gazdovanja dok se ostala, u najviše slučajeva, upućuju u škole. Ovo školovanje je takođe specifično agrarnoj privrednoj strukturi: zbog opšte nerazvijenosti privrednog organizma, broj stručnih škola je relativno mali. Mladi seoski naraštaj upućuje se stoga u škole koje daju opšte obrazovanje i koje će ih osposobiti za što raznovrsnije mogućnosti zaposlenja. Ovakva orijentacija u obrazovanju mladih naraštaja u dvojakom pravcu se odražava na privatnu privredu a preko ove ima negativnog efekta i na javno gazdovanje.

Na prvom mestu, kupovna snaga seoskog gazdinstva se u sve većoj meri iscrpljuje. Mogućnosti obnavljanja i stvaranja novih proizvodnih sredstava (nabavka mašina, alata i stoke, me-

lioracija zemljišta i t. d.) sve su manje. Usled toga i proizvodni efekat poljoprivrednog gazdinstva — iako je on u velikoj meri zavisao od meteoroloških prilika — mora postepeno da slabi. Ovo slabljenje se oseća i na industrijskom razvitku kroz ograničavanje proširenja potrošnje industrijskih proizvoda. Istina iz dosadanjeg izlaganja o dvadesetogodišnjem razvitku jugoslovenske industrije moglo se doći do zaključka da je ona, u toku tih dveju decenija, učinila dosta značajan napredak. Međutim ovaj napredak je potrebno ilustrovati sledećim objašnjenjima: prvo, nagli razvitak industrije u prvim poratnim godinama, pored ostalog, u znatnoj meri je posledica činjenice da su ovo bile godine privrednog repariranja i obnavljanja proizvodnog organizma; drugo, povećanje industrije odnosno povećanje potrošnje industrijskih proizvoda svakako je u znatnoj meri i posledica velikog priraštaja stanovništva u toku ovih dveju decenija; treće, povećana potrošnja industrijskih proizvoda pre može da bude posledica povećane kupovne snage varoši nego povećane kupovne snage sela; četvrto, povećanje potrošnje je moglo takođe da bude i posledica pojeftinjavanja industrijskih proizvoda a ne povećanja kupovne snage sela: zanatsku i industrijsku obuću boljeg kvaliteta zamenjivao je jeftiniji kvalitet industrijske obuće: seoske opanke sa skupim kajišima, jeftini opanak od gume; čizmu od kože, čizma od gume i t. d.

Razume se da je sva ova zapažanja nemoguće dokumentovati statističkim ciframa. Njih je takođe teško u jasnoj meri uočiti u jednom periodu razvitka od dve decenije. Tek na osnovu dugoročnih promena, koje će se javiti u privrednom organizmu, moći će se utvrditi koji je od gore pobrojanih činilaca u najvećoj meri doprineo povećanju industrijskog proizvodnog organizma.

Na drugom mestu treba istaknuti da školovane nove generacije, koje su došle sa sela, počinju život u varoši bez ikakvih materijalnih sretstava, raspoložuci jedino onim obrazovanjem koje im je dala srednja ili viša škola. To obrazovanje je najčešće opšteg karaktera, kako bi se pomoću njega stekle što raznovrsnije mogućnosti zaposlenja. Uspešan rad u varoškoj privredi traži međutim, u najviše slučajeva, specijalizovano obrazovanje, usled čega je ovim generacijama skoro nemoguće da svoju radnu snagu plasiraju na privrednom tržištu. Oni se najčešće grabe za javne službe koje, usled velike ponude intelektualne radne snage, ranije ili docnije, moraju da se pretvore u tržište javne službe, gde se konkurentska borba skoro na isti način odražava na cenu intelektualnog rada, stavljenog na raspoloženje javnoj službi na koji se odražava i na cenu rada stavljenog u službu neke privredne delatnosti.

Protivno gore iznetom, siromašniji seoski podmladak migrira u varoš najčešće u cilju da se uposli ili u trgovini ili u nekoj vrsti zanata.

2. Zanatstvo kao vaspitač industrijskog radnog kadra. Uposlenje u zanatstvu od naročitog je značaja, kako za razvitak industrije uopšte, tako i za formiranje i osposobljenje radne snage potrebne industriji.

Razvitak onih zanata koji nisu u jakom konkurentskom odnosu prema industriji, ima blagotvoran uticaj na njen napredak, slično povoljnom razvitku poljoprivrede, trgovine i ostalih privrednih grana: ukoliko je veći njihov napredak, utoliko veća je njihova potrošačka sposobnost, utoliko veći su izgledi za proširenje tržišta industrijskih proizvoda.

Mnogi zanati se međutim prema industriji nalaze u jačem ili slabijem konkurentskom odnosu. Konkurentska borba između njih i industrije razvija se najčešće na njihovu štetu zbog većih mogućnosti racionalizacije u industriji. Ovo slabljenje zanatske konkurentске sposobnosti, pored toga što ide u prilog industriji, obzirom na to da ona proširuje svoje tržište, na posredan način ima i negativno dejstvo na njen razvitak, kao što je: prvo, kupovna snaga postojećih zanatlija slabi, usled čega se smanjuje i njihova potrošačka sposobnost; drugo, zbog sve slabijeg priraštaja novih zanata u njima ima sve manje mogućnosti za zaposlenje viškova stanovništva koji dolaze sa sela, usled čega su oni prisiljeni da traže zaposlenje u industriji i na taj način obaraju životni standard industrijskog radnika, čime smanjuju njegovu potrošačku sposobnost; treće, smanjenjem broja zanata ove vrste, odnosno smanjenjem mogućnosti da se u njima uposle nove radne snage, u sve većoj meri se smanjuje mogućnost stvaranja nove kvalifikovane radne snage koja je neophodna industriji.

Poslednja od gore navedenih činjenica od naročitog je značaja za razvitak jugoslovenske industrije. Ona je istodobno jednaka od bitnih razlika između načina formiranja kvalifikovane industrijske radne snage u industrijski razvijenoj zemlji i načina formiranja te radne snage u jednoj agrarnoj zemlji.

3. Stvaranje industrijskog radnog kadra u industrijskim zemljama. Novi naraštaji industrijskih radnika u jednoj industrijskoj zemlji obično su potomstvo starije generacije takode industrijskih radnika, koje ovi postepeno odmenjuju u poslu da bi jednoga dana potpuno zauzeli njihova mesta a zatim pristupili postepenom uvodenju u isti ili sličan posao svoga potomstva. Mnogobrojne stručne škole, kursevi, predavanja, stručne knjige, časopisi, propaganda i još mnogo drugih najrazličitijih sretstava osposobljavaju ove mlade generacije od najranijih dana za obavljanje poslova za koje se traže izuzetne kvalifikacije a kojima oni nameravaju isključivo da se posvete. Na ovaj način, u industriji industrijski razvijenih zemalja, stvara se kvalifikovana radna snaga nekom vrstom nasleđa od same sredine kojoj pripadaju novi naraštaji, bez obzira da li je pozitivno pravnim propisima zavedeno obavezno učenje odgovara-

jućih poslova ili nije. Pored ovoga, neposredni dodir sa fabricom s njenim odmerenim i strogo preciziranim radom, propisima i uzusima kojima je taj rad normiran, ne samo da ove generacije, od najmladih dana, prilagodava životu u fabrici i disciplinuje ih, već kod njih formira specijalan mentalitet blizak fabričkom životu, koji im omogućuje da se brzo priviknu i osposobe za efikasno obavljanje najtežih i najpedantnijih poslova u fabrici.

4. Stvaranje industrijskog radnog kadra u agrarnim zemljama. Malo što od ovoga može da se susretne u jednoj pretežno agrarnoj zemlji. Za razliku od industrijskih zemalja ovde se radna mesta u industriji popunjavaju najčešće novim generacijama koje dolaze sa sela. Redi su slučajevi da fabrički radnik u agrarnoj zemlji osposobljava svoje potomstvo za iste poslove koje on obavlja: kvalifikovani i nekvalifikovani rad u fabrici. On svoju decu obično upućuje u druge vrste zanimanja, dok svoje mesto ustupa radnim snagama koje dolaze iz neindustrijskog — obično poljoprivrednog — sektora privrednog života. Uzrok ovome je specijalna struktura agrarnog privrednog organizma.

Standard industrijskog radnika u agrarnoj zemlji je, kao što je to već naglašeno, najčešće znatno niži od standarda varoške sredine u kojoj on živi i kreće se. Ta sredina je sredina boljih zanatlija, trgovaca, industrijalaca i raznih intelektualnih radnika. Ona fabričkog radnika privlači a ovaj se trudi da se njoj što više približi. Svoj život on ne može njoj neposredno da prilagodi, zbog toga što je njegovo vreme za učenje i osposobljavanje za život i rad davno prošlo, i on je prisiljen samo da privređuje. Otuda se on trudi da svoje potomstvo osposobi i omogući mu život u toj sredini sa znatno višim standardom no što je njegov: umesto da ga priprema za rad u fabrici, on ga upućuje na razne zanate, trgovinu, školu, razne javne službe, vojsku i t. d.

Pri ovim nastojanjima industrijskih radnika da svojim mladim generacijama osiguraju bolji i udobniji život no što je njihov, oni su ipak u povoljnijem položaju od seljaka, koji su im glavni konkurenti na tome putu. Ma da je standard tih radnika znatno niži od standarda njihove okoline, on je ipak viši od prosečnog standarda seljaka. Pored toga, ovaj ima drugo jedno preimućstvo, koje ga stavlja u znatno povoljniji položaj i od položaja imućnijih seljaka: varoški život se nalazi u njegovoj najneposrednijoj blizini: njegova deca mogu da uče i osposobljavaju se za bolji način života s mnogo manjim izdacima no što su izdaci koje mora da učini seljak za osposobljavanje svoje dece; on ne mora za njih da plaća novi stan, ne mora da povećava izdatke na hranu; izdaci na odevanje su takođe isti kao i u slučaju da dete ne posećuje školu, trgovinu, zanat i sl. Sve to njemu omogućuje da, uz znatno manje žrtava,

osposobi mlade generacije za bolji život a svoje mesto u fabrici da ustupi novim radnim snagama koje napuštaju selo i traže zaposlenje u industriji.

Radna snaga, koja iz poljoprivrede pritiče u industriju po pravilu ulazi u fabriku bez ikakvih kvalifikacija i osposobljenja za industrijski rad. Prvi radovi u varoši su obično radovi na visokim i niskim građevinama, posle čega se pristupa najprostijim radovima u industriji (istovar, utovar i transport robe, rad u kamenolomima, na bagerima, rad u ciglanama i t. d.). Posle ovoga dolaze jednostavniji radovi u fabrici za koje nije potrebno specijalno učenje ali je za osposobljenje za taj rad neophodna praksa koja se stiče pripremnim radom kroz izvesno vreme. Međutim, za obavljanje specijalnih radova, pri pojedinim proizvodnim fazama, ova vrsta radne snage se teško osposobljava: kaljač u fabrici čelika, duvač u fabrici stakla, tekstilni farbar u tekstilnoj bojadisaoni, tkač u fabrici vunjenih tkanina i t. sl.

5. Teškoće u stvaranju kadra kvalifikovanih radnika. Popunjavanje ovih radnih mesta predstavlja jednu od najvećih teškoća koje ima da savlada jedna agrarna zemlja u svome procesu industrijalizacije. Samo retke proizvodne delatnosti, koje su već uhvatile dubljega korena u zemlji (pojedine vrste industrije gvožđa, koje su podignute na teritoriji bivše Austro-Ugarske, tekstilna industrija u istočnom delu zemlje, koja vodi poreklo od kućne radinosti i sl.), raspolažu domaćim specijalistima osposobljenim za svoj posao dugogodišnjom praksom, koja se najčešće u samoj radničkoj porodici prenosi sa generacije na generaciju. Razume se da se društveni položaj ovih radnika i njihov životni standard bitno razlikuju od društvenog položaja i životnog standarda ostalih radnika u industriji.

Ostala radna mesta, koja zahtevaju kvalifikovanu radnu snagu, mogu da se popunjavaju samo na jedan od načina: ili kvalifikovanom radnom snagom iz zanatstva ili pak kvalifikovanom radnom snagom pribavljenom iz inostranstva.

Za razliku od industrijskog poslovanja za koje Zakon o radnjama — izuzev retke slučajeve — ne zahteva nikakvu stručnu spremu, poslovanje u zanatstvu je obično vezano za višegodišnje učeničko odnosno pomoćničko spremanje posle koga dolaze stručni ispiti iz odgovarajuće vrste zanata. Napred izneta sve jača konkurencija industrije zanatstvu, i pored toga što najugroženije zanate dovodi u sve teži položaj i daje im sve manje mogućnosti da nove generacije osposobljavaju u zanatskom poslu, ima jedno pozitivno dejstvo na industriju, jer znatan broj ugroženih zanatlija napušta svoju zanatsku proizvodnju i popunjava u industriji odgovarajuća mesta kvalifikovanih radnika (obučari u industriji obuće, krojači u industriji tekstilne konfekcije, bravari u metalnoj industriji i sl.).

Popunjavanje mesta za kvalifikovano osoblje u industriji sa zanatlijama odgovarajuće vrste, ma da prestavlja popunjavanje licima koja su višegodišnjim učenjem stekla punu stručnu spremu dovodi do izvesnih teškoća koje se, u najviše slučajeva, otklanjaju jedino novim učenjem odnosno novim praktičnim radom. U te teškoće, pored ostaloga, spadaju nezgode koje nastaju usled bržeg tempa industrijskog proizvodnog procesa, teškoće usled veće podele rada u industriji no što je podela u zanatstvu i t. sl.

Tempo rada u industriji ne zavisi u tolikoj meri od lica koja obavljaju rad u kojoj od tempa pogonskih mašina odnosno mašina radilica. Radnik, bez obzira da li obavlja kvalifikovani ili nekvalifikovani posao, svoj rad mora da podesi prema radu tih mašina. Zanatlija, koji je pri učenju svoga zanata u prvom redu obraćao pažnju na kvalitet rada, dok je vreme za njega bilo sekundaran faktor, teško se u svom radu u fabrici prilagodava onome tempu koji mu nameće mašina.

Velika podela rada u industriji takode prestavlja znatnu smetnju da se radnik iz zanatstva prilagodi zahtevima fabričkog rada. U agrarnim zemljama, gde zanatska proizvodnja prestavlja značajan proizvodni faktor, broj zanatskih radnji je vrlo velik ali je njihova specifikacija mala: jedan zanatlija metalac obavlja redovno sve vrste poslova iz područja metalne proizvodnje, neke s više neke s manje veštine; jedan obučarski zanatlija izrađuje sve vrste obuće i t. sl. Međutim u industriji je svaki od ovih poslova podeljen u serije specijalnih radnji i za svaku od njih je potrebno odvojeno specijalizovanje. Zanatlija, koji pristupi nekom od ovih poslova u industriji, i pored zanatskih kvalifikacija, moraće izvesno vreme da provede specijalizujući se baš za onu radnju, koja mu je u seriji radnji industrijskog proizvodnog procesa namenjena.

6. Kadar vodećih ličnosti u industriji. Pitanje više kvalifikovane radne snage — tehničkog osoblja — koje je pozvano da vodi industrijsko poslovanje, prestavlja još veću prepreku procesu industrijalizacije nego što je izneto pitanje niže kvalifikovane radne snage. Jugoslavija je zemlja koja je dosada kroz škole propustila tako reći svega jednu generaciju ljudi koji su mogli da se obogate znanjima potrebnim za uspešno vodenje jednog preduzeća u današnjim složenim privrednim odnosima. U toj generaciji je, od svih društvenih staleža, profesionalnih privrednika najmanje. Ovo dolazi otuda što su sve druge profesije školovanim ljudima pružale znatno više mogućnosti za zaposlenje nego nerazvijeni privredni organizam, koji se nalazi u početnoj fazi industrijalizacije. U najviše slučajeva vodeće ličnosti u industriji, naročito ako je ona isključivo domaćeg karaktera, su ljudi koji su u proizvodnoj delatnosti samouci. Ne računajući manji broj najznačajnijih industrijskih

preduzeća, koja su obično i finansijski vezana za inostranstvo, kod sitnih i osrednjih preduzeća, kvalitet vodećih ličnosti je bio gotovo redovno faktor koji je nedostajao pri podizanju industrije. Tu su najčešće odlučujuću ulogu igrali činioci vezani za kapital, za tržište i t. sl. U mlinskoj industriji najveći broj preduzeća podigli su ljudi koji su bliski selu i seljaku i koji se od prosečnog seljaka razlikuju samo po tome što su raspolagali izvesnom uštedevinom podesnom za investiranje. U industriji drva — je bio sličan slučaj. U tekstilnoj industriji, kod mnogih vrsta glavni pokretač za podizanje novih preduzeća bilo je postojanje sirovine u neposrednoj okolini mesta gde se preduzeće podiže: kudeljare podignute u Dunavskoj banovini, preduzeća za čišćenje a kasnije i za pređenje pamuka u krajevima Južne Srbije u kojima pamuk uspeva. Čak i kod onih industrija koje ne mogu da se obavljaju bez stručnog vodstva, pri podizanju preduzeća, stručne kvalifikacije toga vodstva su često puta igrale tek sekundarnu ulogu: pojedine vrste hemijske industrije podignute su samo zahvaljujući povoljnim tržišnim uslovima; neka preduzeća farmaceutske industrije takođe su podignuta iz istovetnih razloga.

Zbog ove oskudice u tehničkom osoblju i osoblju sa specijalnim privrednim obrazovanjem Jugoslavija je još u znatnoj meri prisiljena da se, u industrijskom domenu, osloni na strance, kojima mora da poveri, ne samo obavljanje pojedinih kvalifikovanih poslova (kvalifikovani radnici) u preduzeću, već i vodenje čitavih preduzeća. Česti su slučajevi, naročito u prvim poratnim godinama, da su u preduzećima u kojima participira strani kapital, funkcije tehničkih poslovođa obavljali stranci, i onda kad je strani kapital u tim preduzećima bio u manjini. Ovakvi slučajevi iz godine u godinu postaju sve ređi ali zemlja još uvek ne raspolaze tolikim brojem stručnih lica da bi ona mogla da preuzmu u svoje ruke vodstvo čitave industrije.

Učešće stranih stručnih lica u vodećim poslovima industrijskih preduzeća prestavlja, pored uticaja stranog kapitala, drugi značajan sektor stranog uticaja na razvitak domaće industrije. Tek njegovo upoznavanje uporedo s upoznavanjem domena stranog kapitala, u stanju je da pruži punu sliku ovisnosti celokupne domaće privrede, a specijalno njenog proizvodnog dela, od inostranstva. Medutim, to upoznavanje bi predstavljalo jednu zasebnu studiju čiji obim bi prešao granice ovoga rada.

7. Visina nadnica u industriji. U vezi s razvitkom industrije, kao faktor koji taj razvitak favorizuje najčešće se ističe niska cena domaće radne snage. Zbog relativno niskog životnog standarda najširih narodnih slojeva, nadnica industrijskog radnika teško može da se digne na onaj nivo na kome je nadnica industrijskog radnika u industrijskim zemljama. To se vidi i iz

niže navedenog kretanja prosečne obezbedene nadnice od 1923 do 1938.

Prosečna obezbedena nadnica Središnjeg ureda za osiguranje radnika od 1923 do 1938 godine:

Godina	Prosečna nadnica (u din.)	Godina	Prosečna nadnica (u din.)
1923	20,24	1931	26,19
1924	22,21	1932	24,58
1925	23,37	1933	23,22
1926	24,11	1934	22,24
1927	25,04	1935	21,65
1928	25,82	1936	21,68
1929	26,32	1937	22,71
1930	26,56	1938	23,64

Jedino što kod gornjih cifara naročito pada u oči to je da je prosečna nadnica bila relativno niska kako u početku ovog perioda, (1923), tako i na kraju (1938). Pored toga vidi se da se ona u čitavom tome vremenu vrlo slabo menjala: od 1923 godine ona počinje polako da raste i u 1930 kulminira s 26,56 din. Od toga vremena ona se polako spušta dostižući u 1935 najnižu tačku posle krize (21,65 din.), posle čega ponovo počinje da raste. Prema tome ako se posmatra njeno kretanje kroz svih 16 navedenih godina, vidi se da ona pokazuje jednu vrlo slabu tendenciju ka porastu: za čitavo to vreme porast iznosi svega 3,40 dinara.

Do ovako nejasnih kontura o kretanju nadnice dolazi otuda što su gornjim ciframa obuhvaćene nadnice svih osiguranih koji podležu obaveznom osiguranju kod okružnih ureda. Pored radnika u industriji tu dolaze i radnici u saobraćaju, poljoprivredi, trgovini, zanatstvu, hotelijerstvu, pomoćnim službama javnog karaktera i t. d. Kad bi se iz ovoga ukupnog broja izdvojio samo sektor industrijskih nadnica, verovatno bi njihov prosečni nivo bio viši od gornjega. Kako je to nemoguće, to se u tabeli na str. 379, upoređenja radi, daje upoređenje prosečne osigurane nadnice u svima privrednim granama van ekstraktivne industrije s prosečnom nadnicom u toj industriji.

U godinama privrednog prosperiteta prosečna nadnica u ekstraktivnoj industriji je bila veća za preko 50% od prosečne nadnice u ostalim privrednim granama. Docnije u vremenu krize i privredne depresije ova razlika se nešto smanjila ali je ona još uvek osetna.

Pogrešno bi ipak bilo ako bi se nadnica u ekstraktivnoj industriji generalisala i proširila na čitavu industrijsku delatnost. Zbog same prirode posla rad u rudnicima je skopčan s

Upoređenje nadnice u ekstraktivnoj industriji s nadnicom u ostalim privrednim granama od 1929 do 1938 god.:

Godina	Ekstraktivna industrija (din.)	Ostale privredne grane (din.)
1929	41,54	26,32
1930	40,05	26,56
1931	39,6	26,19
1932	36,61	24,58
1933	34,55	23,22
1934	33,34	22,24
1935	32,69	21,65
1936	32,29	21,68
1937	33,76	22,71
1938	35,72	23,64

mnogo većim naporima nego što je rad u pojedinim granama prerađivačke delatnosti, usled čega je i nadnica tih radnika svakako viša od prosečne nadnice u ostalim granama industrije. Pored toga, položaj ovih radnika se i u konkurentskom pogledu razlikuje od položaja radnika u prerađivačkoj delatnosti: oni žive obično daleko od varoši okupljeni u radničke kolonije ili poluseljačka stalna naselja oko rudnika. Najveći broj njih sprema svoje potomstvo za isti rudarski posao koji oni sami obavljaju. Konkurencija ženske radne snage u rudnicima je skoro isključena, što takode doprinosi višoj nadnici no što je nadnica u ostalim granama.

U prerađivačkoj delatnosti je, prema tome, prosečna nadnica niža od prosečne nadnice u rudarstvu ali je verovatno viša od napred iznete prosečne nadnice za sve privredne grane. Kod nje je karakteristično da između najviše i najniže nadnice postoji znatno veća razlika nego između najviše i najniže nadnice u ekstraktivnoj delatnosti. To dolazi otuda što je rad u ovoj industriji mnogo heterogeniji nego u ekstraktivnoj. U pojedinim proizvodnim vrstama, čija delatnost je bazirana najvećim delom na kvalifikovanoj radnoj snazi (pojedine vrste metalne industrije, industrija obuće i sl.), nadnica je znatno viša od prosečne nadnice ali je broj takvih industrija, u odnosu na čitavu industriju, relativno mali. S druge strane najbrojnije industrijske grane — kao što je mlinska industrija, industrija crepa i cigle, drvna industrija i sl. — uposljavaju mahom nekvalifikovanu radnu snagu čije nadnice su niže od nadnica kvalifikovanih radnika. Ovo svakako sa svoje strane doprinosi da je nivo prosečne industrijske nadnice dosta nizak. Pored ovoga tome doprinose još i sledeće okolnosti.

Prvo, konstantan priliv novih radnika sa sela ne dozvoljava da se prosečna nadnica dignu, s jedne strane zbog toga što ti

novi radnici u znatnoj meri konkurišu onima koji su dotada bili uposleni u industriji, a s druge otuda što su novi radnici slabog kvaliteta, usled čega su u stanju da obavljaju samo najjednostavnije poslove koji se jeftino plaćaju. To može da se uoči i iz sledeće tabele:

Upoređenje broja osiguranih s prosečnom obezbedenom nadnicom u vremenu od 1929 do 1938:

Godina	Broj osiguranih	Prosečna nadnica
1929	605.065	26,32
1930	631.181	26,55
1931	609.190	26,19
1932	535.917	24,58
1933	520.980	23,22
1934	543.559	22,24
1935	564.287	21,65
1936	616.209	21,68
1937	681.011	22,71
1938	715.186	23,64

Broj osiguranih je kulminirao u 1930 god. i u 1931 počinje da opada. Ovo opadanje se završava već u 1933 posle čega se broj osiguranih članova stalno povećava i u 1938 prevazilazi maksimalno stanje iz 1930 skoro za čitavih 100 hiljada. Protivno ovome prosečna nadnica, koja je takode kulminirala u 1930, produžuje s opadanjem i posle 1933 god. i tek u 1936 počinje da se diže. Medutim, to dizanje je bilo vrlo slabo, tako da je ona u 1938 još uvek znatno ispod maksimalnog stanja iz 1930, čemu je, kao što je naglašeno, najviše doprineo veliki prirast novih radnih snaga i njihov dosta slab kvalitet.

Drugo, ženska radna snaga, koja je jeftinija od muške, u sve većoj meri konkuriše muškoj i obara prosečan nivo nadnice kao što to pokazuje i tabela na str. 381.

Iz te tabele se vidi da je, u periodu privredne depresije, broj muških radnih snaga znatno opao ispod stanja u 1929 godini i tek u 1937 to stanje se ponovo prekoračuje. Medutim broj ženskh osiguranih se povećava do kraja 1931 god. Sledeće dve godine on se smanjuje ali još uvek ostaje iznad stanja u 1929 god. Posle toga broj ženskih radnih snaga se iz godine u godinu povećava tako da indeks ženskih osiguranih u 1938 dostiže 136,67 prema indeksu muških osiguranih od 112,74 računatom na bazi 1929 godine.

Čitavo ovo izlaganje o radnoj snazi u jugoslovenskoj industriji moglo bi da se rezimira na sledeći način:

Kretanje indeksa osiguranih muških i ženskih radnika od 1929 do 1938 god. (1929 = 100):

Godina	Muški	Ženski
1929	100,00	100,00
1930	103,05	108,61
1931	97,66	110,89
1932	84,85	101,16
1933	81,58	101,38
1934	84,40	108,23
1935	87,00	114,42
1936	95,97	121,71
1937	107,21	129,90
1938	112,74	136,67

Usled jakog priliva radne snage sa sela, niske nadnice su jedan od povoljnih faktora za industrijalizaciju zemlje ali samo ukoliko je reč o prostijim vrstama proizvodne delatnosti. Tima niskim nadnicama u velikoj meri doprinosi i veći priliv ženske radne snage koja je jeftinija od muške. Obzirom na tu obilatu i jeftinu žensku radnu snagu, može se očekivati da će i u novim industrijama, koje će se u buduće podizati, ženska radna snaga da popunjava sva ona radna mesta na kojima s uspehom bude mogla da obavlja posao. Ovo donosi sobom jedan nov problem — problem uposlenja muške radne snage — koji iz godine u godinu postaje sve akutniji. Za njegovo rešenje putem podizanja zanata ima malo izgleda, obzirom na sve jaču konkurenciju industrije. Ostaje kao jedini put da se ta obilata muška radna snaga na industrijskim osnovama obučava u kvalifikovanim poslovima za koje još uvek u zemlji postoji velika oskudica.

2. KAPITAL KAO PROIZVODNI FAKTOR

8. Udeo sitnog kapitaliste u industrijskim investicijama. Iz onoga što je rečeno o kapitalu, pri analizi strukture jugoslovenske industrije, moglo se zaključiti da on u industriju dolazi kroz tri glavne arterije i to: od strane sitnog kapitaliste, od strane Države i njenih finansijskih ustanova javnopravnog karaktera i od strane finansijera iz inostranstva. Koji od ovih izvora prestavlja najmoćniji faktor industrijalizacije, teško je utvrditi obzirom na oskudicu u statističkim podacima kojima se raspolaže. Pri tome svakako najveću teškoću pričinjavaju inokosne firme kod kojih se raspolaže najoskudnijim podacima o kapitalu. Medutim analizom najvažnijih bilančnih pozicija akcionarskih društava, na posredan način će moći da se

odrede i najosnovnije karakterne crte kapitala investiranog u inokosna preduzeća.

Za naklonost sitnih kapitalista prema industriji ne bi se moglo reći da je slaba, što se uostalom moglo dovoljno da zapazi iz čitavog dosadanjeg izlaganja. Jedan od najvidnijih simptoma za to je odnos koncentracije investicija u 1938 godini prema koncentraciji u 1918. Dok je u 1918 na jednu tvornicu dolazio kapital od 4,55 mil. din. u 1938 se on smanjio na 3,39 mil. dinara. Ovo je jasan dokaz da su preduzeća koja su posle Svetskog rata podignuta bila znatno manja po veličini investiranog kapitala a i po svojoj proizvodnoj sposobnosti od preduzeća koja su u zemlji postojala do Ujedinjenja (1918). Inače ako se izvrši podela tvornica po veličini njihovih investicija, dobiva se slika data u tabeli na str. 383, koja takode dosta jasno ilustruje činjenicu da je sitni kapitalista u znatnoj meri participirao u izgradnji industrije posle Svetskog rata.

Od 3.470 tvornica, za koje se raspolaze veličinom investicija u postrojenja, 1.953 imaju investicije do 1 mil. dinara a 693 čak do 300 hilj. dinara. Prema tome više od jedna polovina industrije predstavlja sitan tip proizvodnog poslovanja. Obzirom da se strani kapital dosta retko angažuje u sitnu industriju i da Država i finansijske ustanove javnopravnog karaktera participiraju mahom u krupnim industrijskim preduzećima, može se pretpostavljati da je najveći deo sitne posleratne industrije podigao mali kapital u vidu inokosnih preduzeća. U prilog ovoj konstataciji idu još i sledeće okolnosti:

Prvo, krupna preduzeća, u kojima participira inostrani kapital ili Država odnosno javnopravne ustanove, rede se osniva u vidu inokosnih firmi a mnogo češće u vidu akcionarskih društava. Medutim, broj akcionarskih preduzeća u industriji jedva da iznosi jednu petinu od ukupnog njihovog broja.

Drugo, najveći broj preduzeća sa sitnim kapitalom nalazi se baš u onim upravnim područjima koja su posle rata učinila najznačajniji napredak, kao što su: Vardarska i Dunavska banovina a takode i Uprava grada Beograda. Za Vardarsku banovinu je već naglašeno da je učinila značajan napredak u procesu industrijalizacije, blagodareći specijalnoj naklonosti svoga stanovništva ka štednji i nepoljoprivrednoj proizvodnoj delatnosti. Napredak Dunavske je posledica razvitka mlinske industrije. Uprava grada Beograda napredovala je u procesu industrijalizacije zahvaljujući većim mogućnostima formiranja kapitala zbog veće kupovne snage svoga stanovništva. Taj kapital je opet, kao što se vidi iz tabele na str. 383 bio investiran u industrijska preduzeća sitnijeg karaktera.

Pored sve naklonosti malog kapitaliste ka industrijskoj proizvodnoj delatnosti, granice, do kojih je on mogao da za-

Podela tvornica po veličini investiranog kapitala i po banovinskim područjima u 1938 godini:

Banovinsko područje	Broj tvornica na iznos kapitala od do din.											Svega
	do 300 hilj. din.	300—500 hilj. din.	500 hilj. — 1 mil. din.	1—3 mil. din.	3—5 mil. din.	5—10 mil. din.	10—25 mil. din.	25—50 mil. din.	50—100 mil. din.	preko 100 mil. din.	bez podataka	
U. G. B.	51	31	43	80	24	18	15	6	1	1	39	309
Dravska	138	100	129	177	59	42	33	9	4	2	117	810
Savska	130	123	170	193	53	58	44	15	3	3	148	940
Vrbaska	7	11	17	22	7	9	3	1	2	2	7	88
Primorska	30	22	21	27	3	10	5	4	4	2	19	147
Drinska	42	36	48	44	11	16	19	7	2	—	35	216
Zetska	8	9	12	25	5	5	1	—	1	—	7	73
Dunavska	246	183	210	198	37	32	18	7	5	3	77	1.016
Moravska	17	22	30	32	14	13	8	—	3	1	19	159
Vardarska	24	16	27	41	11	9	9	—	—	—	16	152
Jugoslavija	693	553	707	838	224	212	155	49	24	14	485	3.954

korači, vrlo su uske. Jedan od glavnih razloga za to je nedostatak stručnih kvalifikacija i industrijskog poslovnog iskustva o kome je već ranije bilo reči. Otuda i dolazi do pojave da kapital, koji se formira u zemlji štednjom ili trgovačkim poslovanjem u većoj meri gravitira prema građevinskoj delatnosti no prema industriji i pored sve istaknute naklonosti malog privrednika prema proizvodnji.¹⁾

Ovaj privrednik je mogao intenzivno da izgrađuje mlinsku i drvenu industriju sve dotle dok je za proizvode tih grana postojalo povoljno tržište. Njegove poslovne sposobnosti su bile dovoljne da on s uspehom obavlja poslove te vrste: nabavka sirovina vrši se direktno od seljaka, ukoliko preduzeće ne služi samo za najamni rad, kao što je najčešće slučaj kod mlinova (mlinovi na ušur); prodaja finalnih proizvoda isto tako ide gotovo sva preko veletrgovaca uz saradnju javnih i polujavnih ustanova.

U poslednjoj deceniji su se međutim prilike u ovim granama znatno izmenile: spoljašnje tržište je u većini slučajeva izgubljeno, unutrašnje je postalo zasićeno. Ovo se oseća i po smanjenju investiranja u te proizvodne grane.

Sitni kapitalista ovim sve više gubi mogućnosti da direktno saraduje na izgradnji industrije. Investiranje u grane, koje su najpristupačnije, postaje sve nerentabilnije, dok je investiranje u ostale vrste industrije (metalnu, tekstilnu, kožnu) njemu nedostupačno bilo zbog toga što ne raspolaže potrebnim stručnim znanjima, bilo otuda što raspolaže suviše skromnim investicionim sretstvima. Građevinska delatnost otuda postaje mnogo povoljniji teren za plasman njegovog kapitala. Ipak na ovom mestu je važno istaknuti da on i dalje učestvuje u izgradnji industrije samo to učešće nije više neposredno već posredno, putem uloga u banku i štedionice.

9. Udeo Države u industrijskim investicijama. Za razliku od većeg dela industrijskih preduzeća s malim investicijama, na izgradnji onog manjeg dela industrije, koji sačinjavaju krupna preduzeća, saraduje Država, javnopravne ustanove i

¹⁾ Ovo gravitiranje sitnih kapitalista prema građevinskoj delatnosti zapaža se kao tendencija u svim krajevima izuzev Sloveniju koja je privredno uopšte a u industrijskom pogledu specijalno najnaprednija. Štednja, smisao za privređivanje i razvijen preduzimački duh, omogućili su privrednicima ove banovine, da izgrade čitavu jednu proizvodnu radinost koja se ne bi lako mogla da svrsta ni u industriju ni u zanate, ni u kućevnu delatnost. Skoro čitavu trikotažnu i konfekcionu delatnost podigao je sitni kapitalista najčešće trgovac s istovetnim artiklima. Veliki broj trgovaca u Ljubljani ima svoje trikotaže i radionice konfekcije koje su van varoši (negde »na deželi«) gde im je omogućen rentabilan rad s jedne strane zbog jeftine pogonske snage (struja Deželnih elektrarni) a s druge zbog jeftine radne snage — seljačka radna snaga koja obavlja i seoski i ovaj posao.

strani kapitalista na neposredan način a sitni kapitalista i domaći štediša tek posredno, putem uloga u banke.

Finansijsko učešće Države u industriji sve do poslednjih nekoliko godina, bilo je relativno malo. Prema nedavno objavljenoj knjizi Rozenberga i Kostića¹⁾, nominalna vrednost akcija svih akcionarskih društava koje su deponovane na zborovima u 1938 godini iznosila je 4,6 milijardi dinara (nominalna vrednost svih akcija iznosila je 7,44 milijardi dinara). Ove akcije su na sledeći način bile podeljene po grupama:

državni kapital	448.315.350 din.	9,67%
novčani zavodi	452.502.752 „	9,76%
inostrani kapital	2.387.029.369 „	51,52%
akcionarska društva	116.761.682 „	2,51%
ostali akcionari	1.229.027.744 „	26,54%
Svega	4.633.636.897 din.	100,00%

Gornji kapital ne predstavlja samo kapital industrijskih akcionarskih društava već i svih ostalih društava (osiguranje, kreditne ustanove, trgovina, transport i dr.). Ako se iz tih cifara izdvoji samo industrijski sektor, vidi se da od ukupnog državnog kapitala unetog u akcionarska društva, na industriju dolazi samo 16,01% od kapitala novčanih zavoda 63,00%; od inostranog kapitala 80,50% a od kapitala akcionarskih društava (učešće jednog društva kao akcionara u drugom društvu) 71,55%.

Iz ovoga se jasno vidi da Država s neznatnim iznosom učestvuje u industriji kao akcionar. Međutim dosta veliko je njeno učešće u pojedinim granama industrije, gde se ona pojavljuje kao javnopravno telo. Tako u industriji duvana ona je monopolisala čitavu proizvodnju. Isti slučaj je i s industrijom šibica i eksploziva. Dosta značajne su njene investicije u industriji šećera.

Pored ovog neposrednog učešća — u prvom slučaju kao akcionar, u drugom kao isključivi monopolista — u poslednje vreme dolazi do sve češćeg finansijskog učešća Države u industriji preko svojih novčanih zavoda (učešće u izgradnji „Jugoslovenskog čelika“ i fabrike teretnih automobila u Rakovici preko Državne hipotekarne banke, kao i učešće u industriji prirodne svile, gde je Država jedini proizvođač i sl.).

Slično slabom neposrednom učešću Države u izgradnji industrije, ni njeno učešće putem kredita nije bilo mnogo veće. Prema podacima istih pisaca¹⁾ u 1937 godini pojedine industrijske grane su od strane javnih kreditnih ustanova bile kreditovane u iznosu, kako je to prikazano na tabeli na str. 386.

¹⁾ Vladimir Rosenberg i Jovan Kostić, op. cit. str. 227.

Kredit industrije kod javnih kreditnih ustanova u 1937 godini:¹⁾

Industrijska grana	Kredit kod javnih kreditnih ustanova u 1000 din.	% prema ukupnom iznosu kredita odgov. grane
1. Rudarska i topionička indust.	27.791	20,33
2. Prehrambena industrija	120.474	21,18
3. Hemijska industrija	17.242	6,05
4. Industrija drva	80.889	6,70
5. Tekstilna industrija	57.011	7,41
6. Električne centrale	10.460	2,16
7. Industrija prerade nemetalnih minerala	15.749	3,09
8. Proizvodnja i prerada metala i proizvodnja mašina	161.929	17,64
9. Ostale industrije	26.315	2,79

Kao što se iz gornjih cifara vidi, Država se u svim industrijskim granama relativno slabo angažovala u kreditovanju proizvodne delatnosti. Međutim u javnosti su se vrlo često čuli zahtevi proizvođača da ona pristupi tešnjoj saradnji u izgradnji domaće industrijske proizvodne delatnosti, stvaranjem jedne široke kreditne ustanove polujavnog karaktera, koja bi bila namenjena isključivo kreditovanju industrije. S druge strane, nisu bili redi ni zahtevi potrošača, koji su tražili takode saradnju sa Državom u proizvodnji, ma da u nešto izmenjenom obliku: umesto postavljanja sigurnih osnova industrijskom kreditu, čime bi se omogućio homogen razvitak čitave proizvodne delatnosti, potrošačke mase često su isticale zahteve o etatizaciji ove ili one proizvodne grane u cilju da se spreči „eksploataisanje“ njihove kupovne snage od strane industrijalaca koji su u dotičnim granama imali monopolistički ili bar polumonopolistički položaj.

Ni zahtevima proizvođača ni zahtevima potrošača Država nije mogla u potpunosti da udovolji. Razlog tome nije bio u nedostatku njene dobre volje već u nemogućnosti da se stvore finansijska sredstva, koja su bila neophodna za ovakvu saradnju. Taj problem se posle Svetskog rata postavio ne samo jugoslovenskoj privredi već i privredama svih drugih zemalja jugoistočne Evrope, koje su pretežno agrarnog karaktera. Potrebe jedne moderne države, pred kojima se zemlja našla još u početku svoga postojanja, iz godine u godinu stvarale su sve veće teškoće u uspostavljanju ravnoteže u državnim finansijskama: na jednoj strani sve veći izdaci na vojsku, na sve složeniju državnu administraciju, na sve veće zahteve ustanova so-

¹⁾ V. Rosenberg i J. Kostić, op. cit. str. 41.

cijalnog karaktera i t. d., na drugoj opet nemogućnost povećanja državnih prihoda proporcionalno povećanju rashoda, zbog teškoća s kojima se borio privredni organizam u svojoj evoluciji: agrarna struktura, hiperpopulacija sela, teško akumuliranje kapitala, oskudica u privrednicima koji bi bili u mogućnosti da s uspehom vode jednu industrijalizovanu privredu i t. d.

U nemogućnosti da u potpunosti udovolji bilo zahtevima proizvođača bilo zahtevima potrošačkih krugova, Država je morala da svede svoje učešće u finansiranju privrede na najnužnije mere, koje su često predstavljale samo paliјative bez ikakvog unapred određenog plana i smišljenog vodenja privredne politike u tom domenu. Mere, koje su se, od slučaja do slučaja, primenjivale, primenjivane su najčešće iz jednog od razloga: ili da se reši neki od problema koji je postao akutan (učešće Privilegovane agrarne banke u razduženju zemljoradnika) ili da se udovolji nekom zahtevu neprivrednog karaktera, pri čemu su politički momenti često igrali vrlo značajnu ulogu. Od ovakvih mera nisu mogli da se očekuju naročiti rezultati u proizvodnoj delatnosti. Neposredno angažovanje državnog kapitala u pojedine vrste proizvodnje, bilo u cilju da se zadovolje interesi potrošača (državne fabrike šećera) bilo pak u cilju zadovoljenja interesa proizvođača (državna fabrika svile u Novom Sadu) predstavljalo je obično eksperimente koji su završavali negativnim rezultatima. S druge strane posredno učešće Države u finansiranju industrije putem davanja kredita, bazirano je obično na kapitalističkim osnovima; kredit je pružan onim proizvodnim preduzećima koja su ispunjavala najpovoljnije uslove za kreditovanje i koja su se najlakše mogla obezbediti kreditom kod privatnih kreditnih ustanova.

10. Finansijsko učešće novčanih zavoda u industriji. U oskudici dovoljne finansijske podrške od strane Države i drugih javnopravnih ustanova industrija se, za svoje finansiranje, u najvećoj meri morala da osloni na privatne kreditne ustanove i na inostranstvo. Saradnja novčanih zavoda u njenom finansiranju vrši se na jedan od načina: ili indirektnim učešćem banke kao kreditora industrijskog preduzeća, ili njenim direktnim učešćem, kao udeonika u kapitalu.

Prema napred citiranim piscima Rozenbergu i Kostiću¹⁾, u onom delu industrije čija preduzeća imaju oblik akcionarskih društava, odnos kredita kod novčanih zavoda prema ukupnom iznosu kredita, odnosno prema ukupnom iznosu glavnice, bio je sledeći:

¹⁾ Vladimir Rosenberg i Jovan Kostić, op. cit. str. 41.

Odnos kredita kod novčanih zavoda prema ukupnom kreditu odnosno glavnici industrijskih akcionarskih društava, po industrijskim granama u 1937 godini:

Industrijska grana	Br. pred.	Iznos glavnice u 1000 din.	Ukup. iznos kredita u 1000 din.	Iznos kr. kod novč. zavoda u 1000 din.	% kredita kod novč. zavoda prema ukup.	% kr. kod novč. zavoda prema glav.
1. Rudarska i topionička indust.	62	872.460	736.708	217.189	29,18	24,89
2. Prehranbena industrija	89	461.969	568.877	166.667	29,30	36,08
3. Hemijska industrija	49	265.025	284.405	55.942	19,67	21,11
4. Industrija drva	82	326.981	1.207.376	335.101	27,75	102,48
5. Tekstilna industrija	49	296.887	769.500	238.195	30,95	80,23
6. Električne centrale	36	669.620	485.236	24.268	5,00	3,62
7. Indust. nemetal. minerala	50	249.697	510.479	132.618	25,98	53,11
8. Proizv. i prerada metala	53	413.020	918.081	131.647	14,34	31,87
9. Ostale industrije	129	599.112	941.647	190.526	20,23	31,80
S v e g a	599	4.154.771	6.422.309	1.492.153	23,23	35,91

Pada naročito u oči znatno veći iznos ukupnog kredita od iznosa osnovne glavnice. Jedino kod rudarske i topioničke industrije i kod električnih centrala iznos glavnice premašuje ukupan iznos kredita. Inače u drvnoj industriji kredit iznosi 344,78% ukupnog iznosa glavnice, u tekstilnoj 259,19%, u proizvodnji i preradi metala 222,28% u industriji prerade nemetalnih minerala 204,44% i t. d.

Druga karakteristična crta, koja se zapaža kod gornjih cifara, jeste pojava dosta velikog kreditovanja akcionarskih industrijskih preduzeća od strane novčanih zavoda. Tako, kod industrije drva taj kredit iznosi 102,48% glavnice svih kreditovanih preduzeća, kod tekstilne industrije 80,23%, kod prerade nemetalnih minerala 53,11%, dok je kod ostalih industrija on nešto manji.

Ove dve konstatacije su od značaja za upoznavanje osnova finansiranja jugoslovenske industrije. Mnoge od proizvodnih grana, u oskudici sopstvenih finansijskih sretstava, morale su pribeci znatnom finansiranju putem kredita. Kod velikog broja preduzeća učešće kredita je tako visoko da ono često puta u bilansu čini kontrapoziciju vrednosti nepokretnosti, mašina i ostalih postrojenja, na strani aktive. Nezgode ovakvog finansiranja leže u tome što su dugovanja industrije, pa s tim i njena solventnost, stavljeni u jaku zavisnost od kreditnih rokova i fluktuacija koje se javljaju na kreditnom tržištu. Ovo naročito važi za onaj deo industrijskog kredita, koji preduzeća imaju kod novčanih zavoda. Iz gore iznete tabele se vidi da je taj kredit dosta velik kod svih proizvodnih grana. Međutim, kre-

diti koje novčani zavodi daju industriji, vrlo kratkog su roka — najčešće krediti po tekućem računu ili kratkoročni menični krediti odnosno menični krediti po videnju.

11. Veličina obaveza novčanih zavoda kao smetnja za uspešno finansiranje industrije. Teškoće na koje se nailazi u finansiranju industrije od strane banaka, leže u nepodudarnosti obaveza banaka i obaveza industrijskih preduzeća. Ovo je posledica strukturne razlike između privrednog poslovanja banaka i privrednog poslovanja industrije.

Kreditni koje daje banka uslovljeni su s jedne strane karakterom njenih dugovanja a s druge konjunktornom situacijom na novčanom tržištu. Ako su prilike na tom tržištu stabilne, banke će verovatno uz manji procenat likvidnosti moći blagovremeno da odgovaraju svojim obavezama. Medutim, pri neredovnim finansijskim tržišnim prilikama, one s kratkoročnim obavezama teže odgovaraju tim obavezama, naročito ako su veći deo svojih aktivnih poslova vezale za poslovanje proizvodnog karaktera.

Prema napred citiranoj knjizi Rozenberga i Kostića¹⁾ 584 akcionarska novčana zavoda u 1937 godini raspolagala su akcijskim kapitalom od 970,09 mil. din. Na ova sopstvena sredstva, tuda sredstva su dolazila u sledećem iznosu:

Obaveze novčanih zavoda po 1 sopstvenom dinaru (stanje bilansa u 1937 godini):

Novčani zavodi	Ulozi na 1 din.	Domaći kredit na 1 din.	Inostrani kredit na 1 din.
1. Filijale inostranih banaka	5,04 din.	8,79 din.	3,09 din.
2. Sektor u kome učestvuje strani kapital	3,09 din.	3,38 din.	0,56 din.
3. Ostali novčani zavodi	2,39 din.	1,11 din.	0,04 din.

Kod filijala inostranih banaka, na svaki sopstveni dinar dolazi 16,92 din. tuđih sretstava, kod zavoda u kojima strani kapital samo delimično participira — 7,03 din. a kod ostalih novčanih zavoda na svaki sopstveni dinar dolazi 3,54 din. tuđih sretstava.

Iz ovoga se vidi da veličina obaveza novčanih zavoda ovima određuje vrlo uske granice za izvođenje aktivnih operacija u sektoru proizvodne delatnosti. Kod domaćih novčanih zavoda odnos između sopstvenih i tuđih sretstava ide znatno više u korist sopstvenih nego kod zavoda u kojima isključivo ili pretežno učestvuje strani kapital. Medutim ti zavodi su mnogo manji i raspoložu vrlo skromnim finansijskim sredstvima usled

¹⁾ V. Rosenberg i J. Kostić, op. cit., str. 33 i dalje.

čega su skromne i mogućnosti njihove saradnje sa ostalim privrednim granama. Protivno ovome odnos tudih prema sopstvenim sredstvima u isključivoj odnosno uticajnoj sferi stranog kapitala znatno je veći u korist tudih. Ovi zavodi su međutim, i pored svega toga, mnogo više angažovani u finansiranju industrije no što je to slučaj s domaćim zavodima. Otuda i proističe za industriju glavna teškoća u nabavci podesnih finansijskih sretstava: sopstvena sredstva tih zavoda su nedovoljna da im pruže potreban kredit; pribegavanje tudim sredstvima — što je redovno slučaj — s jedne strane dovodi u pitanje likvidnost bančnih obaveza a s druge industriji ne daje mogućnosti da se, uz potrebne rokove, obezbedi kreditom koji bi joj omogućio nesmetan i rentabilan rad.

12. Karakter obaveza novčanih zavoda kao smetnja za uspešno finansiranje industrije. Kao što zbog veličine, isto tako i zbog karaktera svojih obaveza, novčani zavodi su u nemogućnosti da efikasno finansiraju proizvodnu delatnost. Prema napred citiranim piscima, obaveze gornjih novčanih zavoda su, u istom vremenskom periodu, pokazivale sledeći karakter.

Karakter obaveza novčanih zavoda (prema bilansu iz 1937 g.):

Novčani zavodi	Po vi- denju	Sa ot- kazom	Do 9 meseci	Preko 9 meseci	Svega
	Ulozi na štednju				
1. Filijale inostranih zavoda	69,04	17,21	13,77	—	100,00
2. Uticajni sektor stranog ka- pitala	73,78	14,83	6,70	4,69	100,00
3. Ostali zavodi	42,20	38,85	8,50	10,45	100,00
	K r e d i t i				
1. Filijale inostranih zavoda	72,17	7,18	4,67	15,98	100,00
2. Uticajni sektor stranog ka- pitala	47,38	18,40	0,46	33,76	100,00
3. Ostali zavodi	15,71	34,00	2,84	47,45	100,00

Ove cifre neobično jasno ispoljavaju karakter obaveza novčanih zavoda. Bilo da se radi o ulozima na štednju bilo o kreditima koje uživaju zavodi, oni su skoro svi ili po videnju ili sa otkazom ili su kratkoročnog karaktera. Ovo naročito važi za uticajnu sferu stranog kapitala. Tako, filijale inostranih zavoda uopšte nemaju uloga na štednju s rokom preko 9 meseci, dok kod ostalih zavoda, u kojima participira strani kapital ti uloz iznose svega 4,69% svih uloga. Nije mnogo bolji odnos ni kod kredita: krediti s rokom preko 9 meseci kod prve vrste zavoda iznose 15,98%, dok su kod druge 33,76%. Za razliku od uticajne sfere stranog kapitala, obaveze domaćih zavoda su vezane za duže rokove. Oni naime raspolažu sa 10,45% uloga i 47,45% kredita s rokom preko 9 meseci.

Kad se gornje cifre, koje govore o kvalitetu obaveza novčanih zavoda, dovedu u vezu s ranije iznetim odnosom sopstvenih sredstava prema tuđim, nije teško izvesti zaključak o mogućnostima finansiranja industrije od strane novčanih zavoda. Najveći deo tih obaveza je s rokom do 9 meseci a mnoge industrije su u tome vremenu u stanju da učine možda svega nekoliko proizvodnih obrta. Ovo naročito važi za industrije sezonskog karaktera (šećerane, lanare, kudeljare i sl.), kod kojih jedan proizvodni obrt po pravilu obuhvata jednu proizvodnu kampanju. Otuda kod takvih grana proizvodnje finansijska sredstva gornje vrste jedva mogu da dodu u obzir i kao obrtni kapital; njihova upotreba u vidu stalnog kapitala, pored toga što u normalnim vremenima dovodi proizvođača u teškoće da blagovremeno odgovori svojim obavezama, redovno se skoro, bilo zbog jačih konjunkturnih potresa bilo zbog jačih poremećaja na unutrašnjem odnosno spoljašnjem tržištu, — završava sa insolventnošću preduzeća, obustavom njegovog rada, njegovim prelazom u ruke novčanog zavoda i t. sl.

13. Razlozi zbog kojih banke učestvuju u proizvodnoj delatnosti. Transfer kratkoročnih kredita u akcije industrijskog preduzeća, koje je došlo u nemogućnost da odgovori svojim obavezama, samo je jedan od načina na koje dolazi do direktnog participiranja banaka u proizvodnoj delatnosti. On je naročito česta pojava u periodu od početka privredne krize pa do početka ponovnog privrednog oporavljanja. Međutim u vremenu do 1929 razlozi kojima su se banke rukovodile da uzmu učešća u industriji bili su najrazličitiji. U prvim poratnim godinama su u tom pogledu svakako bila najuticajnija sledeća dva razloga: prvo, potrebe civilnog stanovništva su se, posle demobilizacije, naglo povećale a njih je teško bilo podmiriti uvozom iz inostranstva obzirom na neredovne međunarodne tržišne i valutarne odnose; investiranje u industriju pružalo je izgleda na velike dobiti i brzu amortizaciju investiranog kapitala; drugo, investiciona aktivnost, kako od strane privrednika pojedinaca, tako i od strane banaka, bila je potencirana opštim bekstvom od novca usled inflacije.

Navodeći ove razloge V. Košak¹⁾ iste potkrepljuje jednim vrlo lepim primerom, iznoseći statistiku o investicionoj aktivnosti Jugoslovenske banke. Prema toj statistici ova banka je, od 1919 do 1932 godine:

	osnovala industrijskih preduzeća	povećala investicioni kapital kod:
1919	13	8
1920	8	17
1921	3	5

¹⁾ Vladimir Košak: Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie, Frankfurt/Main 1938. str. 79.

1922	—	8
1923	2	7
1924	1	2
1925	—	—
1926	—	—
1927	—	1
1928	—	3
1929	—	1
1930	—	1
1931	—	—
1932	—	2

Iz gornjeg pregleda se vidi da je investiciona aktivnost ove banke takoreći presečena krajem 1924 godine (stabilizovanje valute). Činjenica da je, i u docnijim godinama, produženno povećavanje kapitala, prestavlja investiranje po nuždi a ne dobrovoljno, kako to umesno primećuje Košak, zbog toga što je rentabilitet već postojećih industrijskih preduzeća neminovno nalagao tu vrstu investiranja. Šteta što pisac nije raspolagao sličnim podacima i za kasnije godine iz čega bi se verovatno videlo da je banka, u periodu privredne depresije, izvršila nova osnivanja industrijskih preduzeća. Samo što ta osnivanja takode ne bi bila dobrovoljna već po nuždi — transferisanje kratkoročnih kredita u akcije.

Finansijsko učešće novčanih zavoda u industrijskoj delatnosti Rozenberg i Kostić¹⁾ prikazuju na sledeći način:

Neposredno učešće banaka u industrijskim preduzećima akcionarskog karaktera (prema bilansu iz 1937 godine):

Industrijska grana	Br. pred. učešćem banaka	Njihov % prema ukup. broju ind. akc. društava	Isnos glavnice u 1000 din.	Njen % prema ukupn. glav. ind. akc. društava	Ukupan iznos kred. u 1000 d.	Iznos kred. kod novčan. zav. u 1000 din.	% kredita kod novč. zavoda prema glavnici
1. Rudarska i topionička indust.	9	14,52	40.450	4,63	115.812	71.910	62,09
2. Prehranbena industrija	17	19,10	184.130	39,86	121.716	74.505	52,57
3. Hemijska industrija	6	12,24	63.700	24,04	61.105	25.976	42,51
4. Industrija drva	19	21,35	139.910	42,79	453.041	219.950	48,54
5. Tekstilna industrija	7	14,28	83.800	28,22	174.282	22.771	13,06
6. Električne centrale	6	16,67	46.500	6,94	176.399	21.677	12,28
7. Prerada nemetal. minerala	9	18,00	68.568	27,46	141.515	28.708	20,28
8. Proizvodnja i prerada met.	13	24,53	229.875	55,66	449.679	110.450	24,56
9. Ostale industrije	13	10,08	126.500	22,63	166.149	86.354	51,97
S v e g a	99	16,34	983.433	23,90	1,859.698	662.301	67,35

¹⁾ Vladimir Rosenberg i Jovan Kostić, op. cit., str. 41.

Ako se u gornjoj tabeli uporedi procenat preduzeća, u kojima novčani zavodi direktno učestvuju prema ukupnom broju industrijskih akcionarskih društava s odgovarajućim procentom glavnice, vidi se da su preduzeća u kojima banke učestvuju, relativno veća od ostalih industrijskih preduzeća akcionarskog karaktera. Ova konstatacija je od osobitog značaja, jer se iz nje u dovoljnoj meri vidi da se uticaj banaka na proizvodnu delatnost vrši baš u onom sektoru koji predstavlja njen najkrupniji deo. Ovo je utoliko značajnije što se domašaj toga uticaja ne bi mogao da oceni po odnosu ukupnog iznosa glavnice tih preduzeća prema ukupnom iznosu investicija u celokupnoj industriji: dok investicije u čitavoj industriji iznose 13,055,9 mil. din., glavnica preduzeća u kojima banke direktno učestvuju iznosi 983,4 mil. din., što čini svega 7,53%.

Ovaj naoko mali iznos glavnice kod industrijskih preduzeća u kojima učestvuju banke u znatno jačoj meri dolazi do izražaja kad se posmatra kroz prizmu kredita koji ta preduzeća uživaju. Uz glavicu od 983,4 mil. din. ona raspoložu kreditom od 1,859,7 mil. din.

Po poreklu toga kredita ova preduzeća se takode znatno razlikuju od ostalog dela industrije akcionarskog karaktera; dok se kod ostale industrije kredit, koji joj se pruža od strane novčanih zavoda kreće od 4%—30% ukupnog kredita (izuzetak čini samo tekstilna industrija gde taj kredit iznosi 36,19%) kod industrija u kojima participiraju novčani zavodi taj kredit je znatno veći tako da on iznosi: u rudarsko-topioničkoj industriji 62,09% društvene glavnice, u prehranbenoj industriji 52,57%, u industriji drva 48,54%, u hemijskoj industriji 42,51% i t. d.

Značaj velikog učešća banaka u industriji, bilo u vidu akcionarskog učešća, bilo u obliku kredita, u punoj meri se očitava kad se ono dovede u vezu s ranije iznetim karakterom obaveza novčanih zavoda. Postoje česti slučajevi da u industrijskim preduzećima banka učestvuje kao akcionar, ma da to učešće nije u stanju da pokrije sopstvenim sredstvima. V. Košak navodi slučajeve u kojima su velike banke podigle takvu sopstvenu industriju da je stalan kapital kod preduzeća (zgrade i postrojenja) na strani pasive pokriven kratkoročnim obavezama kao kontrapozicijom. Prirodno da ovakav način finansiranja ne može da zagaranjuje punu bezbednost protiv finansijskih potresa i da industriji osigura kontinuitet rada u težim privrednim prilikama, čak i kad bi taj rad bio obezbeden obzirom na ostale faktore nefinansijskog karaktera (potrošačko tržište, mogućnost nabavke sirovina i sl.).

14. Učešće stranog kapitala u industriji u obliku kredita. Pored finansiranja industrije od strane sitnog kapitaliste i štendiše, kao i relativno slabo finansiranje od strane Države i dru-

gih javnopravnih ustanova, kao trećeg njenog kreditora valja pomenuti strani kapital.

O stranom kapitalu u industriji bilo je dosta reči u prvom delu ovog izlaganja gde je izvršena analiza finansijske strukture industrije. On je tu posmatran u svojstvu neposrednog angažovanja u proizvodnu delatnost, izvršena je raspodela stalnih investicija obzirom na državljanstvo akcionara, članova uprave (kod neakcionarskih društava) odnosno vlasnika preduzeća (kod inokosnih firmi). Iz cifara, koje su se pri tome dobile, moglo se dosta jasno uočiti u kojoj meri strani kapital participira u stalnim industrijskim investicijama. U vezi s tim, istaknuti su i razlozi zbog kojih je taj kapital za duže vreme vezan za jugoslovensku nacionalnu privredu, kao i specijalne okolnosti pod kojima je on u nju ingerirao.

Pored ovoga direktnog učešća od značaja je i uticaj koji strani kapital vrši posredno na domaću proizvodnu delatnost a to je uticaj putem kredita. Nažalost veličinu toga kredita za čitavu industriju teško je utvrditi usled oskudice u statističkim podacima. U svojoj studiji Rozenberg i Kostić¹⁾ o tome kreditu, u sektoru industrijskih akcionarskih društava, daju sledeće podatke.

**Inostrani kredit kod industrijskih akcionarskih društava
(prema bilansu iz 1937 godine):**

Industrijska grana	Iznos inostr. kred. kod preduzeća u kojima ne učestv. novčani zavodi u 1000 din.	Procenat toga kredita u odnosu na ukupan iznos kredita	Iznos inostranog kredita kod pred. u kojima učestvuju novčani zavodi u 1000 din.	Procenat toga kredita prema ukupnom iznosu kredita
1. Rudarska i topionička indust.	341.627	55,02	29.444	19,37
2. Prehranbena industrija	105.172	23,51	15.302	12,57
3. Hemijska industrija	47.720	21,37	14.651	23,97
4. Industrija drva	411.069	54,49	117.500	25,93
5. Tekstilna industrija	184.560	31,00	72.478	41,58
6. Električne centrale	261.234	84,58	147.222	83,45
7. Industrija prerade nemetalnih minerala	137.119	37,16	76.856	54,30
8. Proizvodnja i prerada metala	85.961	18,35	170.052	37,81
9. Ostale industrije	150.167	19,36	43.766	26,34
S v e g a	1.724.629	36,88	680.271	35,95

Ako se odnos kredita u inostranstvu prema kreditu u zemlji dovede u vezu s ranije prikazanim odnosom investiranog stranog prema investiranom domaćem kapitalu, vidi se da je uticaj

¹⁾ V. Rosenberg i J. Kostić, op. cit., str. 41.

inostranstva u domenu kredita isto tako moćan, ako ne još i moćniji, nego što je u domenu stalnih investicija.

Kod onih industrijskih akcionarskih društava kod kojih banke ne participiraju direktno u industriji, iznos inostranog kredita se kreće od jedne četvrtine do jedne polovine celokupnog kredita. Kod električnih centrala on čak dostiže 84,58%, kod rudarske i topioničke industrije 55,02% a kod industrije drva 54,49%.

Kod preduzeća u kojima novčani zavodi neposredno participiraju, procenat inostranog kredita je skoro isto tako velik; kod centrala on dostiže 83,45%, kod industrije prerade nemetalnih minerala 54,30%, dok je kod svih ostalih industrijskih grana taj procenat manji.

Ma da je u sektoru trajnih investicija uticajna sfera stranog kapitala vrlo velika (prosečno 50,35% od ukupnih investicija), uticaj istog kapitala unetog u industriju u obliku kredita, može biti znatno veći od uticaja investiranog kapitala i u onim slučajevima kad je procenat stranog kredita niži od procenta stranih investicija. Investicije, kad su jednom unete u proizvodnu delatnost, teško mogu da se oslobode te delatnosti, oez obzira da li će privredne prilike povoljno ili nepovoljno da se razvijaju. Kod kapitala, koji je u tome cilju unet iz inostranstva, njegovo strano poreklo moći će da se zapazi jedino još po tome što će se prihodi od njega eventualno da odlivaju u inostranstvo.

Protivno ovome veza stranog kredita za domaću privredu je mnogo slabija i mnogo delikatnija. Pri povoljnom razvitku domaćih privrednih prilika taj kredit će ostati u zemlji, jer će takve prilike za njega da predstavljaju podesan teren za ukamaćenje. Međutim, čim se prilike toliko pogoršaju da realiziranje potraživanja od domaćih privrednika dođe u pitanje, strani kredit koristi prve rokove dospeća u cilju da se povuče preko granice.

Iz gornjih cifara o veličini kredita iz inostranstva malo toga može da se vidi u pogledu njegovog bližeg karaktera. Pada jedino u oči da ona preduzeća u kojima banke na neposredan način participiraju, imaju nešto manji kredit u inostranstvu od preduzeća u kojima nema toga neposrednog učesća. Ovo bi moglo samo sa formalnog gledišta tako da se uzme, jer preduzeća, u kojima banke neposredno učestvuju, te iste banke istodobno i kreditiraju snabdevajući ih obrtnim kapitalom¹⁾. Te banke se međutim često javljaju kao dužnici inostranstva, iz čega izlazi da se za preduzeća u kojima one učestvuju ne bi moglo tvrditi da su, u pogledu kredita, manje

¹⁾ V. Košak navodi da su česti slučajevi da banka uzme neznatan paket industrijskih akcija samo zbog toga da bi dotična preduzeća imala za svoje stalne mušterije.

zavisna od inostranstva no što je slučaj s preduzećima u kojima banke ne učestvuju. Za razliku od ovih poslednjih, kod njih se, umesto direktnog odnosa prema inostranim poveriocima, javlja samo jedno komplikovanje toga odnosa putem banke, jer je u takvim slučajevima sigurnost inostranog kredita zagarantovana, ne samo solventnošću kreditovanoga već i solidarnošću svih onih ulagača odnosno poverioca prema kojima se novčani zavod pojavljuje kao dužnik.

Dosada je već istaknut karakter obaveza najvećih domaćih novčanih zavoda. Te obaveze su ili po videnju ili kratkoročne, usled čega se njihovi krediti efikasno mogu da iskoriste u industriji jedino kao obrtni kapital, dok u mnogim slučajevima ni to nije moguće. Međutim baš ovi zavodi se u najvećoj meri pojavljuju kao kreditori u industriji.

O direktnom kreditu inostranstva onim industrijskim preduzećima u kojima ne učestvuju banke, takode ne može mnogo da se kaže. Česti su slučajevi da taj kredit figurira samo po obliku, kako bi afilijacije stranih društava mogle da iznesu u inostranstvo dobit pod imenom anuiteta odnosno interesa.¹⁾ Inače, što se tiče njegove elastičnosti, iskustvo iz poslednje krize nije pokazalo najpovoljnije rezultate po domaću privredu: u najkritičnijim danima taj kredit se naglo povlačio ostavljajući privredu da se sama bori s unutrašnjim teškoćama.

15. Oskudica u kapitalu kao jedna od smetnji industrijskom razvitku. Dosadanje izlaganje o kapitalu kao proizvodnom faktoru moglo bi da se rezimira na sledeći način:

Prvo, zbog agrarnog karaktera svoje privredne strukture, oskudica zemlje u kapitalu morala se osetiti i na polju snabdevanja industrije potrebnim finansijskim sredstvima. To se najbolje vidi otuda što veliki deo, ne samo stalnog već i veliki deo obrtnog kapitala u industriji, potiče iz inostranstva.

Drugo, i pored znatne oskudice u kapitalu, naklonost sitnog kapitaliste i štediša prema industrijskoj delatnosti u poslednjih dvadeset godina pokazala se kao relativno velika. Rezultat te naklonosti je činjenica da je od Svetskog rata do danas broj tvornica više no udvostručen a njihova karakteristika je da su, i po veličini investicija i po proizvodnom kapacitetu, proporcionalno manje od onih koje su se, po završetku rata, u zemlji zatekle.

Treće, usled slabog iskustva u industrijskoj delatnosti i

¹⁾ Neosporno da je u ovakvim slučajevima vrlo teško da se utvrdi gospodarski identitet između kapitala u domaćem i kapitala u stranom preduzeću. Ti slučajevi međutim mogu da se još više komplikuju raznim kupoprodajnim transakcijama: domaće preduzeće „kupuje“ od svoga matičnog preduzeća u inostranstvu sirovinu ili polufabrikat po visokoj ceni. Umesto protivrednosti kupljene robe, ono, na taj način, iznosi u inostranstvo i protivrednost i dobit.

nedovoljnog broja kvalifikovanih lica za odgovarajuće vrste proizvodnje, granice ingeriranja tih sitnih kapitalista u industriju su vrlo uske. Najveće mogućnosti njihove investicione aktivnosti bile su iscrpene onoga dana kada su mlinska i drvena industrija, koje su najpristupačnije ovim privrednicima, postale zasićene. U tekstilnoj industriji (trikotaže i sitna konfekcija) svakako da još ostaju otvorene mogućnosti investiranja za sitnog kapitalistu ali je za to potreban u prvom redu razvijen preduzetnički duh a zatim treba da su ispunjeni i ostali preduslovi slični onima koji postoje u Sloveniji ali nedostaju drugim krajevima (jeftina pogonska snaga, jača kupovna snaga potrošača i sl.).

Četvrto, povećanje internog — a u čestim slučajevima i spoljašnjeg — tržišta i oskudica u preduzimačima pojedincima osposobljenim za industrijsku delatnost, bili su, pored ostalog, jedan od razloga izuzetnog angažovanja banaka u industriju. Ova angažovanja, u najviše slučajeva, nisu se povoljno odražavala na opšti razvitak nacionalne privrede. Pored osnovne razlike, koja postoji između bankarskog poslovanja i industrijske proizvodnje, preduzeća, osnovana od strane banaka, najčešće su oskudevala u svim onim neophodnim faktorima za proizvodnju u kojima su oskudevala i nova preduzeća inokosnih preduzimača; nedostatak iskustva u proizvodnji, nedostatak kvalifikovanog osoblja, a naročito nedostatak stručnog vodstva, slabo poznavanje privrednih prilika uopšte, i t.d. Jedina razlika između njih i ovih poslednjih je u tome što su ova oskudevala obično u novčanim sredstvima, dok su preduzeća s učešćem banaka raspolagala dovoljnom količinom tuđih novčanih sredstava s posve drugom namenom.

Peto, ne samo da direktno angažovanje banaka — koje jedine raspoložu obilnijim finansijskim sredstvima — u proizvodnu delatnost već i finansiranje industrije od strane banaka, u cilju njenog snabdevanja obrtnim kapitalom, ne pruža dovoljno garancije za pravilno funkcionisanje njenog poslovanja, zbog velike nepodudarnosti između rokova dospeća obaveza novčanih zavoda i kreditnih potreba industrijskih preduzeća. Glavni finansijski izvori banaka su depoziti sitnih ulagača ili krediti kratkoročnog karaktera. U nemogućnosti da sami direktno participiraju u proizvodnoj delatnosti, ovi sitni ulagači se služe posreštvom banaka. Međutim ni posrednička uloga u ovom slučaju nije u stanju da industriju stavi na sigurne osnove.

III GLAVA

TRŽIŠTE KAO FAKTOR INDUSTRIJALIZACIJE

1. VELIČINA DOMAĆEG TRŽIŠTA

1. Tržište potrošnih dobara kao pokretač industrijskog razvitka. Pored iznetog rudnog bogastva i bogastva u sirovinama biološkog porekla, pored akumuliranja kapitala, kao neophodnog elementa za industrijalizaciju zemlje, veličina tržišta i jačina kupovne snage domaćih potrošača predstavljaju jedan od osnovnih uslova industrijskog razvitka zemlje.

O veličini domaćeg potrošačkog tržišta industrijskih proizvoda i o njegovim kvalitativnim osobinama dosta toga je već rečeno na posredan način, prilikom dosadanje analize kvalitativne strukture industrije; prilikom izlaganja dvadesetogodišnjeg razvitka industrije po proizvodnim granama; prilikom izlaganja odnosa industrije prema uveznoj i izveznoj trgovini; izlaganja o raspodeli stranih investicija po proizvodnim granama i t. d.

Svi ovi faktori su u stanju, posrednim putem, da pruže indikacije o tome kako se razvijao kapacitet industrijskog tržišta i u kom pravcu je taj razvitak u pojedinim momentima pokazivao najjače tendencije. Tako, u prvim poratnim godinama, najjači porast novih preduzeća osetio se baš u onim proizvodnim granama koje su izradivale potrošne artikle za najšire narodne mase: ishrana, tekstil i sl. U tim godinama može se reći da je glavni pokretač industrijskog razvitka bilo baš samo tržište potrošnih dobara. Međutim, ukoliko se više odmiče od tog vremena, navala kapitalista na ove grane proizvodnje gubi sve više u svome intenzitetu. Investiciona aktivnost u industriji postepeno prestaje da bude isključiva funkcija potreba potrošačkog tržišta i u sve većoj meri se pretvara u rezultatnu raznih činioca koji uslovljavaju industrijalizaciju kao što su: monetarna politika (inflacija), carinska politika (zaštitne carine), tržište, prirodno bogastvo i t. sl. Ma da je to ranije istaknuto, u vezi s ovim potrebno je takode naglasiti da je intenzitet investicione aktivnosti opadao uporedo s opadanjem značaja tržišta kao faktora industrijalizacije, u odnosu na druge faktore. Ta depresija u industrijskom razvitku produžuje se iz godine u godinu sve do poslednje godine velike privredne depresije. Ma da se potrošnja industrijskih proizvo-

da polako povećavala, za prosečnu kupovnu snagu potrošača se ne bi moglo reći da se povećavala. Jedna od okolnosti koje idu ovome u prilog, je i samo naglo povećanje stanovništva: znatno povećani broj stanovnika s istom ili smanjenom kupovnom snagom, mogao je da održava ukupnu količinu potrošnje na istom nivou ili čak da je poveća, jer se, kod većine industrijskih proizvoda, radilo o dobrima neelastične tražnje.

Opadanje kupovne snage potrošača nije se odražavalo samo u usporenom povećanju kapaciteta potrošačkog tržišta. Ono je na drugoj strani stvaralo sve manje mogućnosti za kumuliranje kapitala putem realisanja proizvođačke dobiti. Na taj način, zavisnost industrijskog razvitka od mogućnosti povećanja kapaciteta tržišta u sve većoj meri se ukršta sa zavisnošću od mogućnosti akumuliranja kapitala.

2. Tržište proizvodnih sretstava kao pokretač industrijskog razvitka. Faza iznetog regresivnog razvitka industrije, može se reći, završava se poslednjom godinom privredne depresije. Posle te godine nastaje značajan obrt u industrijskom razvitku zemlje. Istina iz ranije analize se videlo da je povećanje tvornica i u docnijim godinama nastavljeno usporenim tempom ali je toj konstataciji potrebno dodati jedno objašnjenje: kroz slab priraštaj tvornica u godinama posle 1933 nije mogao da dode do izražaja pravi značaj nove industrije, prvo zbog toga što je ona počela kvalitativno da se menja u odnosu na dotadanju, i drugo, otuda što ranije iznetim statističkim ciframa nije obuhvaćena i ekstraktivna proizvodnja. Dok je, u čitavom dotadanjem industrijskom razvitku, njegoova glavna orijentacija bila upravljena prema potrošačkom tržištu, on sada sve više dobija obojenost težnje ka proizvodnji proizvodnih sretstava — sirovina i pogonskog materijala.

Jedan od glavnih razloga ove izmenjene orijentacije u industrijskom razvitku zemlje, su promene koje su nastale u vezi sa tržištem: kapacitet unutrašnjeg tržišta nije mogao znatno da se povećava, zbog slabe kupovne snage potrošača. Međutim tržište je povećano svojim proširenjem preko državnih političkih granica naglim povećanjem izvoza ruda metala odnosno sirovih metala kao poluproizvoda. Povoljan plasman tih artikala na svetskom tržištu usled konjunktura naoružanja, pružao je dobre izgleda za koristan plasman kapitala u ekstraktivnu proizvodnju. Za vreme od 1934 do 1938 godine, može se reći da predstavlja period najvećeg prosperiteta jugoslovenske industrije bakra, gvožđa, aluminioma, olovno-cinkane rude, boksita i drugih. Unošenje kapitala u ove proizvodne grane u znatno većoj meri je doprinelo opštem razvitku industrije no što bi se to moglo da zaključi na osnovu cifara o broju novopodignutih preduzeća. Povećana proizvodna aktivnost i produkcija artikala, u najvećoj meri namenjenih izvozu, ne

samo da je doprinela održanju ravnoteže u platnom bilansu, već su tim povećane i mogućnosti akumuliranja kapitala u zemlji a preko ovoga i mogućnosti novog investiranja.

Proširenje tržišta preko državnih političkih granica povećanjem izvoza industrijskih polufabrikata, ne predstavlja ipak rešenje tržišnog problema za čitavu industriju. Izvozom metalnih minerala stvorene su samo povoljne prilike za razvitak ekstraktivne industrije s topioništvom, kao prvom fazom preradivačke delatnosti. Za ostale faze prerade uslovi za izvoz su znatno nepovoljniji, ako ne i isključeni. Čak i kod ovih dveju faza oseća se velika nesrazmera između izvoza sirove rude i izvoza sirovog metala u korist prvoga. Ukoliko se više proizvodni procesi udaljuju od primarne sirove materije, utoliko je u inostranstvu veće favorizovanje domaćih proizvoda, utoliko veća teškoća za izvoz industrijskih preradevina. Pod ovakvim okolnostima strani kapital se teško angažuje u preradivačku radinost, dok je angažovanje domaćeg kapitala još više otežano, zbog njegove oskudice i visoke interesne stope. Razvitak ovih proizvodnih grana tesno je vezan za nacionalno potrošno tržište, čije granice samo u izuzetnim slučajevima može da prede: izvoz drva do krize, usled povoljnih prilika na međunarodnom tržištu drva, koje je posle krize u najvećoj meri izgubljeno za Jugoslaviju, zbog pojačane konkurencije severnih zemalja; tržište cementa na Bliskom Istoku, i njegov gubitak zbog podizanja domaće cementne industrije u tim zemljama i t. sl.

3. Kapacitet unutrašnjeg potrošačkog tržišta. Pored toga što je razvitak domaće preradivačke industrije vezan za kapacitet unutrašnjeg tržišta, ipak je teško utvrditi stepen te zavisnosti tim pre što se i utvrđivanje kapaciteta ovoga tržišta teško može da izvrši. Glavne dve njegove snabdevačke arterije su industrijska proizvodnja u zemlji i uvoz iz inostranstva. Međutim cifre o veličini industrijske proizvodnje, veličini industrijske proizvodnje, veličini uvoza industrijskih proizvoda i veličini njihovog izvoza, još ne daju potpun pregled domaćeg tržišta, budući da se značajan deo potreba podmiruje zanatskim proizvodima i proizvodima kućne radinosti. Ipak su one u stanju da pruže dosta uočljive konture o njegovom kapacitetu, iz kojih može da se uoči koje proizvodne grane imaju najviše izgleda za dalji napredak u procesu industrijalizacije.

Prema stanju u 1938 godini vrednost celokupne industrijske proizvodnje bila je, po pojedinim granama, na sledeći način raspoređena. (Vidi tabelu na strani 402).

Svi industrijski proizvodi koji su reprezentovani kroz ovu vrednost nisu namenjeni isključivo unutrašnjoj potrošnji. Dobar njihov deo upućuje se i u inostranstvo. O veličini toga

Vrednost proizvodnje po industrijskim granama u 1938 godini:

Industrijska grana	Vrednost	
	u 1000 din.	u %
1. Ekstraktivna industrija	1,499 010 ¹⁾	8,39
2. Prehranbena industrija	3,308.740	18,52
3. Ind. alkohol. i bezalkoholnih pića	311.386	1,74
4. Industrija duvana	929.470	5,20
5. Industrija ulja	210.534	1,18
6. Hemijska industrija	706.274	3,95
7. Industrija kaučuka	148.402	0,83
8. Industrija drva	802.335	4,49
9. Industrija hartije	287.989	1,61
10. Štamparije	177.956	1,00
11. Industrija kože	603.739	3,38
12. Tekstilna industrija	2,816.963	15,77
13. Proizvodnja konfekcije	69.031	0,39
14. Električne centrale	2,437.732	13,65
15. Industrija mineralnih ulja	206 785	1,16
16. Industrija nemetalnih minerala	558.242	3,13
17. Proizvodnja metala	1,942.932	10,88
18. Industr. prerade metala	707.135	3,96
19. Proizvodnja mašina	122.355	0,68
20. Ostale industrije	12.770	0,07
Svega	17,859.780	100,00

izvoza bilo je već reči u prvom delu izlaganja²⁾). Tamo izneti izvoz proizvoda preradivačke industrije od 1.280,7 mil. dinara, zajedno s izvozom proizvoda ekstraktivne proizvodnje, daje ukupnu cifru izvoza industrijskih proizvoda u vrednosti od 1,830,9 mil. dinara. Od sviju proizvodnih delatnosti najveći izvoz imaju: industrija proizvodnje metala, hemijska industrija i industrija kože. U mnogo manjoj meri u njemu učestvuju: industrija životnih namirnica, industrija cementa i industrija prerade metala. Učešće ostalih grana je gotovo beznačajno. Da bi se došlo do vrednosti proizvoda koje industrija upućuje na domaće tržište, potrebno je da se, od gore iznete ukupne vrednosti industrijske proizvodnje, odbije deo koji je namenjen izvozu. Na taj način dobijaju se sledeće cifre, kojima se izražava vrednost domaćih industrijskih proizvoda namenjenih domaćem tržištu. (Vidi prvu tabelu na strani 405).

Ovim je rasčlanjena samo jedna komponenta tržišta industrijskih proizvoda. Pored potrošnje dobara koja se u zemlji proizvode, znatan deo unutrašnjih potreba se podmiruje i dobrima uvezenim iz inostranstva. Koliki je taj uvoz i kakav je, obzirom na pojedine grane industrije, vidi se iz pregleda datog na drugoj tabeli na str. 403.

¹⁾ Uzeta vrednost iz 1937 godine.

²⁾ Vidi glavu VI *Uloga industrije u spoljnoj trgovini*.

Vrednost industrijske proizvodnje po odbitku dela namenjenog izvozu, posmatrana u 1938 godini, po industrijskim granama:

Industrijska grana	Vrednost u 1000 din.
1. Ekstraktivna industrija	948.891
2. Prehranbena industrija	3,003.288
3. Ind. alkohol. i bezalkoholnih pića	299.629
4. Industrija duvana	929.470
5. Industrija ulja	205.348
6. Hemijska industrija	499.074
7. Industrija kaučuka	148.401
8. Industrija drva	771.027
9. Industrija hartije	252.930
10. Štamparije	177.956
11. Industrija kože	482.689
12. Tekstilna industrija	2,813.886
13. Proizvodnja konfekcije	69.031
14. Elektr. centrale	2,437.732
15. Ind. mineralnih ulja	206.782
16. Industrija nemetal. minerala	506.171
17. Proizvodnja metala	1,481.599
18. Prerada metala	661.299
19. Proizvodnja mašina i motora	120.904
20. Ostale industrije	12.770
S v e g a	16,028.877

Godišnja vrednost uvoza industrijskih proizvoda računata na bazi prosečnog uvoza u 1937 i 1938 godini a posmatrana po vrsti delatnosti kojoj svaki proizvod pripada:¹⁾

Industrijska grana	Vrednost	
	u 1000 din.	u %
1. Ekstraktivna industrija	250.823	5,17
2. Industrija životnih namirnica	36.301	0,75
3. Hemijska industrija	550.261	11,34
4. Industrija drva	24.222	0,50
5. Industrija hartije	200.734	4,13
6. Industrija kože	172.846	3,56
7. Industrija tekstila i tekstilne konfekcije	1,965.390	40,50
8. Električne centrale	—	—
9. Industrija keramike, cigle i stakla	116.681	2,40
10. Industrija cementa	—	—
11. Proizvodnja metala	445.020	9,17
12. Prerada metala i proizvodnja mašina	1,120.250	23,09
S v e g a	4,852.528	100,00

¹⁾ Uzeta valorizovana vrednost uvoza tj. vrednost robe zajedno s carinskim opterećenjem. Zbirovima vrednosti po pojedinim granama nisu obuhvaćeni oni artikli kod kojih je vrednost godišnjeg uvoza manja od 100.000 dinara, čime je unekoliko smanjena ukupna vrednost uvoza.

Upoređujući ovu tabelu s gornjom tabelom na kojoj je, po proizvodnim granama, data vrednost industrijske proizvodnje namenjene unutrašnjem tržištu, dolazi se do zaključka da su domaći potrošači industrijskih proizvoda još u dosta velikoj meri upućeni na inostranstvo: na vrednost od 16,028,8 mil. domaćih proizvoda dolazi 4,852,5 mil. dinara proizvoda iz inostranstva. Pogrešno bi međutim bilo ako bi se, u vezi s ovim, doneo zaključak da je domaćoj industriji potrebno da poveća proizvodni kapacitet još za punih 25% da bi ona bila u stanju da podmiri potrebe unutrašnjeg tržišta.

U pogledu veličine uvoza tekstilna grana je na prvom mestu. Posle nje dolaze industrija prerade metala, hemijska industrija i industrija proizvodnje metala a zatim se redaju sve ostale grane. Izneta vrednost godišnjeg uvoza ni kod jedne od posmatranih grana ne predstavlja isključivo uvoz finalnih proizvoda. To je ili uvoz finalnih potrošnih dobara ili uvoz mašina ili pak uvoz sirovina i pogonskog i kaloričnog materijala. Odnos između ove četiri komponente varira od jedne grane do druge.

Uvoz proizvoda tekstilne grane u grubim crtama može da se svrsta u dve grupe: uvoz sirovina i uvoz finalnih potrošnih dobara. U grupu sirovina dolaze sva tekstilna vlakna i sva tekstilna prediva, dok su u grupi potrošnih dobara svi ostali uvozni artikli ove grane. Između ovih dveju grupa bio je sledeći odnos po vrednosti prosečnog uvoza u 1937 i 1938 godini:

	Vrednost u 1000 din.
sirovine	1,179.405
potrošna dobra	785.985
	<hr/>
Svega	1,965.390

Proizvodi industrije prerade metala, koji su po vrednosti uvoza odmah posle proizvoda tekstilne industrije, predstavljaju ili finalna potrošna dobra ili mašine. Između prosečnog uvoza ovih dveju grupa bio je sledeći odnos u 1937 i 1938 godini:

	Vrednost u 1000 din.
mašine	435.171
potrošna dobra	685.079
	<hr/>
Svega	1,120.250

Kod proizvoda ove grane uvoz potrošnih dobara je dakle proporcionalno veći nego kod proizvoda tekstilne industrije ali je i uvoz proizvodnih sretstava dosta velik. Sličan je odnos i kod proizvoda ostalih industrijskih grana, što se vidi iz pregleda datog u tabeli na str. 405.

**Podela uvoza po industrijskim granama i po nameni
uvezenih dobara prema prosečnom uvozu
u 1937 i 1938 godini:**

Industrijska grana	Gorivo u 1000 din.	Sirovine u 1000 din.	Potrošna do- bra u 1000 d.
1. Ekstraktivna industrija	250.823	—	—
2. Industrija namirnica	—	—	36.301
3. Hemijska industrija	—	303.322	246.939
4. Industrija drva	—	—	24.222
5. Industrija hartije	—	—	200.734
6. Industrija kože	—	133.661	39.185
8. Industrija proizvodnje metala	—	—	116.681
8. Industrija nemetalnih minerala	—	112.094	332.926

Ako se ukupni uvoz industrijskih proizvoda grupiše na gornji način, dobija se sledeći odnos između uvoza goriva, mašina, sirovina i potrošnih dobara:

	Vrednost u 1000 din.	u %
gorivo	250.823	5,15%
mašine i delovi	435.171	8,97%
sirovine	1,728.482	35,62%
potrošna dobra	2,438.591	50,25%
Ukupno	4,853.067	100,00%

Iz ovoga pregleda se vidi da od ukupnog uvoza industrijskih proizvoda, na potrošna dobra dolazi oko 50%, dok druga polovina otpada na sirovine, pogonski materijal i mašine sa postrojenjima i njihovim delovima.

Kad je reč o kapacitetu unutrašnjeg potrošačkog tržišta, tada od uvoznih artikala može da bude reči samo o artiklima koji su gore uvršteni u grupu potrošnih dobara. Jedino je uvoz ovih proizvoda u neposrednoj ovisnosti od kupovne snage domaćih potrošača. Kad ta kupovna snaga raste, on će takode da raste i obrnuto, ako kupovna snaga domaćih potrošača počne da opada, on će isto tako opadati. S druge strane, pri nesmanjenoj kupovnoj snazi potrošača, on takode može da opada i to će onda biti slučaj kad se poboljšava konkurentska sposobnost domaće industrije: pri istoj ili čak i povećanoj kupovnoj snazi, smanjeni uvoz vidan je simptom o postepenom supstituisanju stranih potrošnih dobara domaćima. Ovo supstituisanje može da ide do tih granica da se struktura uvoza industrijskih proizvoda u tolikoj meri izmeni da njime budu obuhvaćene samo sirovine, pogonski materijal i mašine a da se sve potrošačke potrebe podmiruju isključivo domaćim potrošnim artiklima.

Ako se želi da utvrdi apsorpciona sposobnost unutrašnjeg potrošačkog tržišta, potrebno je izvršiti sabiranje potrošnih do-

bara uvezenih iz inostranstva i ovima dodati potrošna dobra proizvedena u zemlji namenjena istodobno potrošnji u zemlji. Gornjom analizom je utvrđeno da od prosečnog valorizovanog uvoza industrijskih dobara, koji je u 1937 i 1938 godini izneo približno oko 4.853,06 mil. dinara, na uvoz potrošnih artikala dolazi oko 2.438,06 dinara. Ovoj cifri trebalo bi dodati vrednost domaćih potrošnih dobara namenjenih unutrašnjoj potrošnji ali je tu izdvajanje sirovina, pogonskog materijala i mašina teško izvodivo. Ciframa o vrednosti proizvodnje obuhvaćeni su i polufabrikati koji se docnije preraduju na industrijski ili zanatski način u potrošna dobra a tom preradom se znatno povećava i njihova kako proizvodna tako i tržišna vrednost. S druge strane proizvodnja mašina, pored toga što je relativno mala, većim delom predstavlja proizvodnju dopunskih delova, alatki i materijala dugotrajne potrošnje, nego proizvodnju mašina u pravom smislu reči. Usled ovoga, u cilju ocene kapaciteta domaćeg tržišta industrijskih proizvoda, neće biti pogrešno ako se vrednosti uvezenih potrošnih dobara (zajedno s gorivom) doda ukupna vrednost industrijskih proizvoda koja se dobije po odbitku izvoza, što je učinjeno u sledećoj tabeli. (Vidi tabelu na strani 407).

Od oko 18,5 milijardi dinara, koliko približno iznosi bruto vrednost industrijskih proizvoda, koji se u toku jedne godine iznesu na jugoslovensko tržište, preko dve i po milijarde su dobra uvezena iz inostranstva dok su ostalo domaći proizvodi. Istina ovi domaći proizvodi ne predstavljaju artikule isključivo domaćeg porekla; kod nekih od njih sirova materija je uvezena i u zemlji je samo doradivana, pri čemu je uvoznoj vrednosti dodata vrednost domaćega rada. Tako u tekstilnoj industriji vrednost uvezene sirovine iznosi oko 1.728,4 miliona dinara dok vrednost domaćih tekstilnih proizvoda iznosi oko 2.882,9 miliona dinara, i ova razlika između uvozne vrednosti sirovine i vrednosti finalnih tekstilnih proizvoda predstavlja uglavnom vrednost dodatku domaćem radu. Sličan slučaj je i kod ostalih od gore nabrojanih grana.

4. Kupovna snaga domaćih potrošača. Iz odnosa uvezenih potrošnih dobara prema domaćima, vidi se da domaći potrošači nisu baš u velikoj meri upućeni na inostranstvo. Nacionalna industrija je u stanju da od ukupnih domaćih potreba podmiri 85,59% dok ostatak od 14,41% podmiruje strana. Istina njena zavisnost od inostranstva je znatno veća, jer je ona prisiljena da uveze sirovina, mašina i pomoćnog materijala u isto tolikoj vrednosti kolika je vrednost uvezenih finalnih proizvoda. Postavlja se ipak pitanje da li je relativno mali uvoz potrošnih dobara, u odnosu na uvoz sirovina, pomoćnog materijala i postrojenja, posledica dovoljno razvijene domaće proizvodne delatnosti ili rezultat slabe kupovne snage domaćih potrošača.

Veliki uvoz sirovina neosporno da je jedan od simptoma

**Godišnji kapacitet tržišta industrijskih dobara,
 računat na bazi produkcije u 1938 i
 prosečnog uvoza u 1937 i 1938 godini:**

Industrijska grana	Snabdevanje unutrašnjeg tržišta					
	domaćim proizvod. u 1000 d.	uvezenim proizvod. u 1000 d.	Svega u 1000 d.	domaćim proizvod. u %	uvezenim proizvod. u %	Svega u %
1. Ekstraktivna industrija	948.891	250.823	1,199.714	79,09	20,91	100,00
2. Ind. životnih namirnica	3,508.265	36.301	3,544.566	98,98	1,02	100,00
3. Industrija duvana	929.470	—	929.470	100,00	—	100,00
4. Hemijska industrija	804.257	246.539	1,050.796	76,54	23,46	100,00
5. Industrija drva	771.027	24.222	795.249	96,95	3,05	100,00
6. Ind. hartije za štamp.	430.886	200.734	631.620	68,22	31,78	100,00
7. Industrija kože	482.689	39.185	521.874	92,49	7,51	100,00
8. Tekstilna industrija	2,882.917	775.985	3,658.902	78,79	21,21	100,00
9. Električne centrale	2,437.732	—	2,437.732	100,00	—	100,00
10. Indust. nemetal. min.	506.171	116.620	622.791	81,27	18,73	100,00
11. Proizvodnja metala	1,481.599	323.926	1,805.525	82,06	17,94	100,00
12. Ind. prerade metala	661.299	675.079	1,336.378	49,48	50,52	100,00
13. Proizvodnja mašina	120.904	—	120.904	100,00	—	100,00
14. Ostale industrije	12.770	—	12.770	100,00	—	100,00
Svega	15.978.877	2,689.414	18,668.291	85,59	14,41	100,00

jakog industrijskog razvitka zemlje uvoznice. Taj uvoz ipak treba da je popraćen sa izvozom finalnih dobara. Kod Jugoslavije ovo međutim nije slučaj. Ona uvozi najviše sirovina tekstilne industrije, jer se veliki njihov deo u zemlji ne može da proizvodi, zbog nepovoljnih klimatskih prilika (pamuk). Sličan slučaj je i sa sirovinama industrije proizvodnje metala a takode i sa drugim industrijskim granama, gde se više radi o uvozu poluproizvoda namenjenih doradi nego o uvozu sirovina u pravom smislu reči. Kad se ovaj uvoz dovede u vezu s izvozom industrijskih proizvoda, tada se u dovoljnoj meri očitava nedovoljna razvijenost jugoslovenske industrije u sklopu nacionalne privrede. U izvozu naime ne učestvuje gotovo nijedan od finalnih proizvoda izrađenih od uvezene sirovine. Ona je preradena u dobra namenjena unutrašnjoj potrošnji. S druge strane dobra koja se izvoze predstavljaju najčešće poluproizvode izrađene iz sirove materije za čiju preradu, u prvim proizvodnim fazama, u zemlji postoje izuzetno povoljni uslovi — proizvodnja drvne grade, proizvodnja karbida, cianamida i sl.

Ako se pode sa stanovišta količine kako dobara proizvedenih i utrošenih u zemlji tako i onih koja se, u cilju potrošnje,

uvezu iz inostranstva, tada opet mora da se dode do zaključka da je relativno mali uvoz industrijskih potrošnih dobara u većoj meri posledica slabe kupovne snage potrošača nego dovoljno razvijene domaće proizvodne delatnosti. Cifrom od 18,17 milijardi dinara obuhvaćena je bruto vrednost godišnje potrošnje industrijskih dobara ali ne samo finalnih proizvoda već i poluproizvoda, usled čega se u ukupnoj vrednosti ponavlja vrednost velikog dela artikala. Tako u industriji proizvodnje metala došla je do izražaja bruto vrednost valjane žice. U industriji prerade metala, tj. u industriji vučene žice i žičanih eksera ova ista vrednost je ponovo obuhvaćena, jer se gornjim ciframa mogla da obuhvati samo bruto vrednost industrijske proizvodnje. Pored svega ovoga ponavljanja, potrošnja proizvoda bilo koje grane po stanovniku još je vrlo mala, što se vidi iz donje tabele:

Vrednost potrošnje industrijskih proizvoda po stanovniku, računata na bazi prometa u 1938 godini:

Grana industrije	Vrednost in- dust. proizv. po 1 stanovn. din.
1. Ekstraktivna industrija	77,40
2. Industrija životnih namirnica	228,68
3. Industrija duvana	59,97
4. Hemijska industrija	67,79
5. Industrija drva	51,31
6. Industrija hartije sa štamparijama	40,75
7. Industrija kože	33,67
8. Tekstilna industrija	236,06
9. Električne centrale	157,27
10. Industrija nemetalnih minerala	40,18
11. Proizvodnja metala	116,48
12. Industrija prerade metala	86,22
13. Proizvodnja mašina	7,80
14. Ostale industrije	0,82
Svega	1.204,40

Ma da je gornjim ciframa obuhvaćena vrednost potrošnje po stanovniku svih artikala jedne grane, tj. kako vrednost finalnih dobara, tako i vrednost poluproizvoda, koja se ponavlja u vrednosti finalnih proizvoda, ipak se iz njih u dovoljnoj meri može da uoči slaba kupovna snaga domaćih potrošača. Tekstilna industrija proizvodi artikle najšire narodne potrošnje pa ipak vrednost svih njenih proizvoda po stanovniku iznosi svega

236,06 dinara. Sličan slučaj je i sa kožnom, papirnom, metalnom i ostalim industrijama.

5. Učešće zanata na unutrašnjem tržištu. Kod gornje vrednosti industrijskih proizvoda, koja otpada na jednog stanovnika, nije uzeta u obzir celokupna zanatska proizvodnja koja je, u odnosu na industrijsku, dosta velika. Od pobrojanih grana jedino se ekstraktivna proizvodnja i proizvodnja metala ne obavljaju na zanatskoj osnovi dok je učešće zanata u svima drugim granama znatno. Tako vrednost proizvoda prehranbene industrije, koja dolazi na jednog stanovnika, je mnogo veća od gore iskazane, budući da se, pored velikog broja industrijskih mlinova u zemlji, nalazi i znatno veći broj sitnih mlinova podešenih za prostu seljačku meljavu. Isto tako industrija mesa je obuhvatila samo najkrupnija preduzeća dok su sve sitnije mesarske radnje svrstane u zanate.

Za industriju drva može se uglavnom reći da obuhvata najveći deo proizvodnje drva u prvim fazama prerade — strugare. Prema tome gornjim ciframa nije obuhvaćena samo ona vrednost koja je dodata poluproizvodima u okviru zanatske delatnosti.

U industriji hartije čitava proizvodnja hartije je reprezentovana u navedenim ciframa a takode je njima obuhvaćen i znatan deo konfekcije.

Utvrđivanje odnosa vrednosti industrijske prema zanatskoj proizvodnji je svakako najteže u kožnoj industriji. Prvih nekoliko faza ove delatnosti počivaju na industrijskoj osnovi. U docnijoj preradi i doradi učestvuju i zanati i industrija ali zanati svakako u znatno slabijoj meri obzirom na nagli razvitak industrije obuće posle 1929 godine.

S tekstilnom industrijom već nije isti slučaj. Tu se znatan deo prediva i tkanina proizvodi bilo u okviru zanata bilo u okviru kućne radinosti (pređenje lanenog i konopljinog prediva i tkanje tkanina od istog). S druge strane veliki deo tkanina, proizvedenih na industrijski način, konfekcionira se od strane zanatlija. Prema tome cifra o vrednosti potrošnje tekstilnih artikala, koji dolaze na 1 stanovnika, verovatno je znatno veća od gore navedene.

U industriji keramike, cigle i stakla, kamenolomima i industriji prerade metala takode je vrlo teško utvrditi koji deo domaće potrošnje je obuhvaćen navedenim ciframa, budući da se izvestan deo proizvodi i na zanatskoj osnovi.

Čak i u slučaju kad bi se gornje cifre o vrednosti industrijske proizvodnje dopunile ciframa vrednosti zanatskih proizvoda, videlo bi se da je potrošnja ovih proizvoda zajedno ipak relativno mala. Ona verovatno ne dostiže potrošnju poljoprivrednih proizvoda. Ovo utoliko pre što su u gornjoj vred-

nosti industrijske proizvodnje u znatnoj meri obuhvaćeni i poljoprivredni proizvodi, proizvodi šumarstva, ribarstva i sl., koji su samo prerađeni ili doradjeni. To naročito važi za industriju životnih namirnica, industriju drva i jedan deo tekstilne industrije.

Slaba kupovna snaga domaćeg potrošača još u većoj meri će da dode do izražaja, ako se, po pojedinim granama industrije, posmatra odnos između najvažnijih proizvedenih artikala.

2. KVALITATIVNI KARAKTER TRŽIŠTA INDUSTRIJSKIH DOBARA

6. Proizvodi ekstraktivne industrije. Iz gore iznetih podataka o ukupnoj vrednosti produkcije ekstraktivne industrije videlo se da ona spada u jednu od najvažnijih naših proizvodnih grana. Niže navedene cifre pokazuju kako su u njoj po vrednosti reprezentovani pojedini artikli.

**Ukupna vrednost produkcije ekstraktivne industrije,
po artiklima, prema stanju u 1937 godini:**

Naziv artikla	Vrednost u 1000 d.
1. Mrki ugalj	456.022
2. Olovni koncentrat	290.788
3. Olovno cinkana ruda	222.345
4. Bakarna ruda	115.930
5. Bakarni koncentrat	79
6. Lignit	86.378
7. Kameni ugalj	79.071
8. Cinkov koncentrat	57.669
9. Gvozdena ruda	54.810
10. Boksit	44.678
11. So	21.081
12. Pirit	17.477
13. Hromna ruda	14.879
14. Antimonova ruda	4.309
15. Antimon regulus	8.004
16. Molibdenova ruda	1.046
17. Magnezit	6.033
18. Mramor	1.784
19. Slana voda	3.120
20. Asfaltni kamen	98
21. Zemno ulje	622
22. Zemni plin	2.780
23. Manganska ruda	2.155
24. Hromni koncentrat	6.741
25. Zlatonosne rude	1.110
Svega	1,499.010

Navedeni artikli bi mogli da se podele u dve kategorije: one čija godišnja produkcija je vrlo velika i one kod kojih je ona osrednja ili mala. U prvu kategoriju spadaju ugalj i rude bakra, olova i gvožđa dok su u drugoj kategoriji svi ostali proizvodi. Kad se uzme u rasmatranje tržišna upućenost tih proizvoda, dolazi se do značajnih konstatacija: i u jednoj i u drugoj grupi nalaze se artikli koji su upućeni i na unutrašnje i na spoljašnje tržište, pa ipak u prvom slučaju produkcija je postala širokih razmera dok je u drugom ostala osrednja ili mala. Tako, ugalj je upućen mahom na unutrašnje tržište a i po količini i po vrednosti predstavlja najvažniji proizvod ove grane. Na drugom mestu je olovno-cinkana a zatim bakarna ruda, koje su i jedna i druga upućene na spoljašnje tržište. Protivno ovome gvozdena ruda je najvećim delom upućena na unutrašnje tržište i njena produkcija je dostigla osrednje razmere; manganova i antimonova, na spoljašnje tržište a produkcija im je proporcionalno još manja.

Iz ovoga se vidi da tržišna orijentacija nije bila od presudnog značaja za razvitak pojedinih vrsta proizvodnje kod ove grane. Od mnogo većeg značaja je za taj razvitak bila mogućnost stvaranja finansijskih sretstava i finansiranje preduzeća u toku njegovog rada. Pored ovoga značajan faktor je neosporno bio i kvalitet i veličina rudnih polja svake pojedine rude. Olovo i bakar su najranije privukli pažnju inostranog kapitala i on se u ove vrste proizvodnje u punoj meri mogao da angažuje. Kod mangana, antimona, magnezita i dr., to nije bio slučaj, usled čega su ove vrste ekstraktivne industrije još u početnoj fazi svoga razvitka.

7. Proizvodi industrije životnih namirnica.¹⁾ Industrija životnih namirnica, koja je od svih proizvodnih grana, najbliža sitnom potrošaču, pokazuje već u dovoljnoj meri da su njeni proizvodi više namenjeni varoškim potrošačima s jačom kupovnom snagom, nego seljačkim masama, čija kupovna snaga je dosta slaba. To se vidi i iz sledeće tabele. (Vidi tabelu na st. 412).

Od ukupne vrednosti proizvodnje ove grane, koja prelazi 3,8 milijarde din., više od jedne trećine otpada na samo tipizirano brašno dok na 19 ostalih najvažnijih proizvoda dolazi manje od dve trećine produkcije. Ovo brašno je većim delom namenjeno varškoj potrošnji obzirom na njegov kvalitet. Seljačkoj potrošnji pripada uglavnom vrednost navedena pod brojem 2) i 4) koja iznosi nešto preko pola milijarde, jer se seljaci u najvećoj meri služe malim mlinovima neindustrijskog karaktera.

Ni kod jednog od ostalih artikala se ne zapaža da se on po vrednosti godišnje produkcije odvajaju od drugih. Ovo naročito važi za šećer, vrednost čije produkcije je vrlo mala, iako je to

¹⁾ Uzete zajedno prehranbena industrija, industrija pića i industrija ulja.

**Vrednost proizvodnje i potrošnje po 1 stanovniku
glavnih proizvoda industrije životnih namirnica
u 1938 godini:**

Naziv artikla	Vrednost u 1000 din.	Potrošnja po 1 stanovniku u dinarima
1. Tipizirano brašno	1,320.070	85,21
2. Ostalo brašno	387.122	24,98
3. Šećer	291.721	18,82
4. Mekinje	200.191	13,03
5. Biljna ulja	149.026	9,61
6. Mesni proizvodi	126.802	8,18
7. Pivo	115.659	7,46
8. Mast	104.992	6,77
9. Sveže meso	101.105	6,52
10. Alkohol	86.491	5,58
11. Oljuštene pirinač	79.861	5,15
12. Živina	70.780	4,57
13. Testenine	57.090	3,68
14. Surogati kafe	53.406	3,44
15. Kakao i čokolada	50.767	3,28
16. Bomboni i slatkiši	40.820	2,63
17. Ulja za industrijsku upotrebu	34.619	2,23
18. Kvasac	32.617	2,10
19. Paprika mlevena	20.381	1,31
20. Melasa	19.181	1,24
Svega	3,342.701	215,79
Ukupna proizvodnja ove grane	3,830.660	
Vrednost gornjih proizvoda prema ukupnoj proizvodnji		87,26%

jedna od važnih namirnica: godišnja vrednost njegove potrošnje jedva da iznosi 18 din. po jednom stanovniku, računata na bazi vrednosti u tvornici.

Do ovako slabe potrošnje proizvoda industrije životnih namirnica dolazi zbog toga što najveći deo stanovništva sačinjava seoski stalež a seljak svoje namirnice mahom sam sprema u okviru domaćinstva, bilo zbog patrijarhalnog načina života, bilo zbog njegove slabe kupovne snage. Ta kupovna snaga je naročito pogodena visokim cenama onih artikala na koje su udarene posredne dažbine — šećer, kvasac, pivo, alkohol i sl. — o čemu će kasnije biti reči.

8. Proizvodi hemijske industrije i industrije kaučuka. Glavni proizvodi hemijske industrije mogli bi da se podele u dve osnovne grupe i to: proizvode koji se izvoze, i proizvode namenjene potrošnji najširih potrošačkih slojeva u zemlji. U kom odnosu su te dve grupe među sobom i kakav je njihov odnos prema ukupnoj vrednosti proizvodnje ove industrijske grane vidi se iz sledeće tabele.

**Vrednost proizvodnje i udeo po 1 stanovniku
glavnih proizvoda hemijske industrije i
industrije kaučuka, u 1938 godini:¹⁾**

Naziv artikla	Vrednost u 1000 din.	Udeo po 1 stanov- niku u din. ²⁾
1. Gumena obuća	88.255	5,69
2. Ekstrakti	68.056	4,39
3. Sapun	95.862	6,18
4. Natrijev hlorid	54.532	3,52
5. Plavi kamen	49.233	3,18
6. Benzin	72.409	4,67
7. Žižice	47.325	3,05
8. Kalcijev karbid	42.598	2,75
9. Kalcijev cijanamid	38.498	2,48
10. Maziva svih vrsta	33.471	2,16
11. Natrium hidroksid	32.972	2,13
12. Plinsko ulje	46.625	3,01
13. Firnis	27.494	1,77
14. Petroleum	58.164	3,75
15. Serumi	16.645	1,07
16. Tučkalo	14.724	0,95
17. Aluminijev oksid	14.673	0,94
18. Veštačko đubrivo	14.050	0,91
Svega	815.586	52,61
Ukupna proizvodnja ove grane	1,061.461	
Vrednost gornjih proizvoda prema ukupnoj proizvodnji		76,84%

Gore pobrojanih 18 proizvoda čine 76,84% vrednosti proizvodnje ove industrijske grane koja ukupno iznosi oko 1 milijardu dinara.

Od ovih artikala potrošačima na unutrašnjem tržištu namenjeni su uglavnom: gumena obuća, sapun, plavi kamen, benzin, žižice, petroleum i veštačko đubrivo. Kod gotovo svih njih važno je da se istaknu ove činjenice: prvo, broj njihovih potrošača je vrlo velik a količina koja dolazi na jednog potrošača relativno mala; kao posledica ove okolnosti došla je druga činjenica, naime da je tražnja tih dobara vrlo neelastična.

Gornje osobine navedenih proizvoda predstavljaju jedan od povoljnih uslova za industrijsko investiranje: čim potrošnja u zemlji dostigne onaj stepen koji proizvođaču omogućuje amortizovanje kapitala uz izvesnu zaradu, pristupa se investiranju, jer se kod tih industrija ne mora u velikoj meri da računa s

¹⁾ Uzete zajedno hemijska industrija, industrija kaučuka i industrija mineralnog ulja.

²⁾ Kao osnova uzeta domaća proizvodnja bez obzira na to koji deo se u zemlji utroši a koji izveze u inostranstvo.

konjunktornim gubicima. S druge strane ove vrste proizvodnje ne mogu da se razviju bržim tempom no što se razvija celokupni nacionalni privredni organizam; njihovo povećanje i jačanje tesno je vezano za jačanje kupovne snage domaćih potrošača.

Drugu grupu proizvoda ove grane predstavljaju artikli koji se u industriji imaju da upotrebe kao sirovine odnosno polufabrikati. Tu spadaju: razni ekstrakti, karbidi, cianamidi, tutkalo, aluminijev oksid i sl. Od svih tih proizvoda u zemlji se jedino preraduje aluminijev oksid, dok su svi ostali najvećim delom upućeni na spoljašnje tržište.

Iz iznetih karakteristika hemijske industrije jasno može da se izvuče sledeći zaključak: one njene vrste, čiji proizvodi su upućeni na unutrašnje potrošačko tržište, imali su izgleda za dalji razvitak ali je ovaj dosad bio tesno vezan za razvitak nacionalnog privrednog organizma kao celine; protivno ovome one delatnosti te industrije koje proizvode sirovine odnosno poluproizvode, još nisu u zemlji stekle tržište za svoje artikle; njihova produkcija je upućena na spoljašnje tržište i, od promena i fluktuacija cena koje se na njemu javljaju, zavisi njihov opstanak.

9. Proizvodi industrije drvna. Među najvažnije proizvode grane spadaju niže navedeni artikli, čija vrednost u 1938 godini je bila sledeća:

Vrednost proizvodnje i udeo po stanovniku glavnih proizvoda industrije drvna u 1938 g.

Naziv artikla	Vrednost u 100) dinara	Udeo po 1 stanovniku u dinarima
1. Meka grada	345.810	22,31
2. Tvrda grada	160.724	10,37
3. Sanduci	33.550	2,16
4. Parket	21.573	1,39
5. Šper ploče	20.463	1,32
6. Furnir	13.815	0,89
7. Impregnirano drvo	28.325	1,83
Svega	624.260	40,27
Ukupna proizvodnja ove grane	802.335	
Vrednost gornjih proizvoda prema ukupnoj proizvodnji		77,80%

Gornjim ciframa jasno se odvaja produkcija grade (tvrdo i meko drvo) od produkcije raznih izrada od drvna; prva obuhvata oko $\frac{1}{3}$ dok na drugu otpada svega $\frac{1}{3}$ vrednosti či-

tave produkcije. Do ovoga dolazi uglavnom iz sledećeg razloga: obzirom na bogastvo zemlje drvom, industrija proizvodnje obradene grade razvijala se na štetu izvoza neobrađenog drva: sve dotle dok drvena grade na spoljašnjem tržištu može da izdrži konkurenciju drugih zemalja, njen izvoz se pretpostavlja izvozu neobrađenog drva (ma da je i ovaj poslednji uvek bio vrlo velik). Onoga dana kad spoljašnje tržište bude izgubljeno za domaću drvenu industriju, uslovi rada industrije drvene grade iz osnova će se izmeniti. Protivno ovome industrija prerade drva nije mogla u istoj srazmeri da se razvija i to prvo, usled toga što joj u velikoj meri konkuriše zanatska radinost ove vrste a zatim otuda što je kupovna snaga domaćih potrošača dosta slaba.

10. Proizvodi industrije hartije sa štamparijama. Broj artikala ove grane dosta je mali. Ako se zanemari vrednost produkcije štamparija, čiji proizvodi su razne knjige, novine, časopisi i sl., dobijaju se sledeće cifre o vrednosti njene proizvodnje.

Vrednost proizvodnje i potrošnja po 1 stanovniku glavnih proizvoda industrije hartije u 1938 godini:

Naziv artikla	Vrednost u 1000 dln.	Potrošnja po 1 stanovniku u din.
1. Hartija za pisanje	81.098	5,23
2. Hartija za cigarete	54.914	3,54
3. Hartija za pakovanje	64.611	4,17
4. Karton	34.842	2,25
5. Štamcarska hartija	8.588	0,54
6. Novinarska hartija	17.755	1,14
Svega	261.808	16,88
Ukupna vrednost	287.989	
Vrednost gornjih proizvoda prema ukupnoj proizvodnji		91,29%

Gotovo celokupna produkcija industrije hartije upućena je na domaće tržište.¹⁾ Iz vrednosti proizvodnje glavnih vrsta hartije vidi se da je njena potrošnja u zemlji još vrlo mala. Ranije je već izneto da ukupna godišnja potrošnja proizvoda ove grane po 1 stanovniku vredi svega 40,75 dinara. Iz gornjih cifara se vidi kolika je vrednost domaće godišnje produkcije pojedinih vrsta hartije koja otpada na jednog stanovnika. Takođe je naglašeno da su i uvoz hartije i izrada od hartije dosta mali. S druge strane domaća industrija ove vrste ne može da računa s

¹⁾ Značajniji izvoz ove proizvodne grane prestavlja izvoz hartije za cigarete.

izvozom zbog jake konkurencije inostranstva. Na taj način njena proizvodna delatnost i njen razvitak uslovljeni su isključivo prilikama na domaćem tržištu. Od razvitka potrošačke sposobnosti domaćih potrošača zavisice i razvitak ove grane.

Na ovome mestu valja pomenuti još jedan faktor koji je od važnosti za razvitak domaće papirne industrije. To je pitanje unutrašnjeg tržišta rotacione hartije. Zbog niske carinske zaštite (ugovorni stav od 2 dinara) koja je zavedena u interesu novinskih preduzeća, najveći deo listova u zemlji se štampa na stranoj hartiji. Mlada domaća industrija, pod ovakvom zaštitom, nije u stanju da konkuriše stranim već amortizovanim preduzećima. U slučaju kad bi se ugovorni carinski stav zamenio autonomnim, domaćoj industriji bi se obezbedilo jedno novo i relativno veliko tržište, čime bi se znatno digao rentabilitet njenoga rada.

11. Proizvodi industrije kože. Tri glavna proizvoda ove grane su: gornja i donja koža za obuću, kao polufabrikati, i sama obuća, kao finalan proizvod, koja se izrađuje iz tih polufabrikata. Vrednost njihove godišnje produkcije kreće se oko sledećih cifara.

Vrednost proizvodnje i potrošnja po 1 stanovniku glavnih proizvoda industrije kože u 1938 godini:

Naziv artikla	Vrednost u 1000 din.	Potrošnja po 1 stanovniku u din.
1. Razne vrste obuće	230.399	14,86
2. Koža za don	133.838	8,63
3. Gornja koža	113.783	7,34
Svega	478.020	30,84
Ukupna proizvodnja ove grane	603.739	
Vrednost gornjih proizvoda prema ukupnoj proizvodnji		79,18%

Iz ovoga se vidi da je vrednost kožnih proizvoda, u odnosu na broj potrošača, vrlo mala. Po jednom stanovniku u 1938 godini vrednost potrošnje obuće je iznosila 14,86 dinara, kože za don 8,63, gornje kože 7,34 dinara. Istina ovoj vrednosti treba dodati i vrednost zanatske proizvodnje kojoj pripada znatan deo unutrašnjeg tržišta. Ta proizvodnja međutim verovatno neće da premaši industrijsku. Industrija proizvede godišnje kože u vrednosti od oko 230 mil. a isto toliko otprilike vredi i njena produkcija cipela. Prema tome ona samo jedan deo kože preradi u obuću dok se drugi deo upotrebi ili

za proizvodnju drugih kožnih artikala ili pak za proizvodnju obuće od strane zanatlija. Pored toga u zemlju se iz inostranstva uveze kože u vrednosti od oko 160 mil. din. Ta koža je namenjena mahom zanatskoj preradi. Prema tome potrošnja proizvoda ove grane je znatno ispod nivoa na kome bi morala da bude obzirom na broj potrošača.

12. **Proizvodi tekstilne industrije.** Kako po veličini svoga tržišta, tako i po vrednosti godišnje proizvodnje, ova grana spada u red najrazvijenijih proizvodnih delatnosti. Među njene najvažnije artikle spadaju niže navedeni proizvodi.

Vrednost proizvodnje i udeo po 1 stanovniku glavnih proizvoda tekstilne industrije u 1938 godini:

Naziv artikla	Vrednost u 1000 din.	Udeo po 1 stanovniku u dinarima
1. Pamučne tkanine	919.132	59,30
2. Vunene tkanine	372.558	24,04
3. Pamučno predivo	307.508	19,84
4. Vuneno predivo	176.041	11,36
5. Kudelja u vlaknima	128.724	8,30
6. Tkanine od veštačke svile	159.719	10,30
7. Čarape muške	71.738	4,63
8. Čarape ženske	64.960	4,19
9. Jutene tkanine	92.254	5,95
10. Juteno predivo	29.921	1,93
11. Kudeljne tkanine	35.230	2,27
12. Šeširi i tuljci	31.655	2,04
Svega	2,389,440	154,16
Ukup. vred. proiz. ove grane	2.816.953	
Vrednost gornjih proizvoda prema ukupnoj proizvodnji		84,82%

Po vrednosti proizvodnje prvo mesto zauzimaju finalni pamučni i vuneni proizvodi — pamučne i vunene tkanine. Posle toga dolaze pamučno i vuneno predivo kao poluproizvodi. Na trećem mestu je proizvodnja vlakana namenjenih daljoj preradi — kudelja u vlaknima. Iz ovoga se vidi da je glavni pokretač razvitka ove industrijske grane bila velika potrošnja tekstilnih proizvoda u zemlji. U većini slučajeva, kapitalista, koji je bio rešen na investiranje, nije raspolagao tolikim finansijskim sredstvima kojima bi mogao da podigne i predionicu i tkačnicu. Uz to, po mišljenju stručnjaka za ovu granu, za podizanje predionice pamučnih tkanina, potrebne su deset puta veće investicije no što su potrebne za podizanje tkačnice. Sitni i srednji kapitalista je imao da bira jedno od dvoga: ili da podigne predionicu pa da svoj rad vezuje za rad tkačnica, ili da podigne tkačnicu i tako da se vezuje za poslednjeg potrošača. Njegov izbor je

obično padao na drugu alternativu — kao što je to uvek slučaj u zemljama koje su u početnoj fazi industrijskog razvitka: kapital je najsigurnije investiran, ako je unet u industriju koja proizvodi dobra neelastične tražnje, namenjena poslednjem potrošaču. Tek kasnije se pristupa podizanju industrije polufabrikata a s ovom i industrije sirovina.

Pored ovoga postoji još jedan razlog da su u zemlji pre podignute tkačnice no predionice pamuka. Velika preduzeća, u koja je obično investiran strani kapital a koja su imala dovoljno finansijskih sretstava i za predionicu i za tkačnicu, podizala su tkačnicu, jer su tkanine mnogo više opterećene carinom od prediva. Ona su, na taj način, po niskom carinskom stavu, uvozila predivo od svojih matičnih preduzeća iz inostranstva i u zemlji proizvodila tkanine. Time je postignut dvojak efekat: prvo, zaobišla se carinska zaštita i osvojilo domaće tržište podizanjem „domaće“ industrije; drugo, omogućeno je tim „domaćim“ preduzećima da dobit iznesu iz zemlje zajedno s protivrednošću uvezenog prediva, zaobilazeći na taj način sve propise o ograničenju prometa valute pa čak i poreske propise.

Proces, koji se razvijao od finalnog proizvoda prema polufabrikatu odnosno sirovini, mogao se zapaziti i u ranije prikazanom odnosu ove grane prema spoljnoj trgovini. Domaća produkcija nije u stanju da pokrije sve unutrašnje potrebe. Medutim uvoz finalnih proizvoda je relativno mali u odnosu na uvoz sirovina i polufabrikata. Ma da postoje intencije da se ova dva poslednja postepeno smanje, oni su se poslednjih godina još i povećali. Do toga povećanja nije ipak došlo usled toga što je produkcija ovih artikala u zemlji opala, već otuda što se njihova potrošnja povećavala brže od povećanja proizvodnje.

Kao glavni razlog da proizvodnja tekstilnih sirovina i polufabrikata ne može da se razvija istim tempom kojim se razvija proizvodnja finalnih proizvoda — tkanina — leži u tome što u zemlji ne postoje za ovu granu primarne sirovine odgovarajućeg kvaliteta: ne postoji odgovarajući kvalitet vune niti pak dovoljna količina sirovog pamuka.

13. Proizvodi industrije nemetalnih minerala. Proizvodi ove grane namenjeni su većim delom unutrašnjem a manjim spoljašnjem tržištu. Ukupna vrednost njene proizvodnje bila je u 1938 raspoređena na pojedine artikale na način prikazan u tabeli na str. 419.

Od svih gornjih artikala u izvozu participira u značajnoj meri jedino cement. Domaća potrošnja prema izvozu stoji u odnosu 2 : 1. Cementna industrija na području Dalmacije orijentisana je uglavnom prema izvozu,¹⁾ dok su kontinentalne fabrike upućene na unutrašnje tržište.

¹⁾ Dalmatinske fabrike cementa, u vremenu do ovoga rata, bile su sa 80% upućene na eksport ali su zato kontinentalne upućene isključivo na domaće tržište.

Vrednost glavnih proizvoda industrije nemetalnih minerala
i udeo po 1 stanovniku u 1938 god.:

Naziv artikla	Vrednost u 1000 din.	Udeo po 1 stanov- niku u dinarima
1. Portland cement	160.898	10,38
2. Opeka	80.597	5,20
3. Crep	59.413	3,83
4. Stakleno posude	50.521	3,26
5. Staklo za prozore	42.738	2,76
6. Kreč	16.851	1,09
7. Cementne ploče	12.656	0,78
8. Gips	2.339	0,15
Svega	425.413	27,45

Ova industrija je podignuta blagodareći povoljnim prilikama kako na unutrašnjem tako i na spoljašnjem tržištu. Ona je naime skoro sva (izuzev „Lepenac“ u Đeneral Jankoviću kod Skoplja) podignuta pre Svetskog rata. Preduzeća na teritoriji Austro-Ugarske, koja su inače po kapacitetu najveća, imala su prostrano unutrašnje tržište u okviru same austrougarske nacionalne privrede. Posle Svetskog rata kontinentalnim fabrikama je sačuvano unutrašnje tržište zahvaljujući visokoj carinskoj zaštiti. Na spoljašnjem tržištu primorske fabrike su bile u povoljnijem položaju od industrije zapadnih i srednjeevropskih zemalja, jer je to tržište bilo mahom na Istoku. U toku poslednjih godina one su počele da gube to tržište a mogućnosti njegove naknade povećanjem potrošnje u zemlji su minimalne. Ta okolnost će svakako imati značajnih posledica za budući razvitak ove industrijske grane.

Drugo mesto po godišnjoj vrednosti proizvodnje ove grane zauzima opeka, koja je sva — sem retkih izuzetaka — namenjena unutrašnjem tržištu. Navedenom cifrom od 80,5 mil. din. nije obuhvaćen ceo kapacitet unutrašnjeg tržišta, jer je tu izostala vrednost produkcije ciglana koje rade na zanatski način. Isto ovo važi i za unutrašnju vrednost produkcije crepa. — Proizvodi industrije stakla namenjeni su najvećim delom unutrašnjem tržištu. U izvozu, s vremena na vreme, participira samo šuplje staklo¹⁾ ali je taj izvoz i po količini i po vrednosti dosta mali. Kapacitet unutrašnjeg tržišta nešto je veći od gore navedenih cifara obzirom na vrednost onoga stakla i njegovih izrada koji se iz inostranstva uvezu.

Od ostalih proizvoda, koji pripadaju ovoj grani, mogu da se pomenu proizvodi keramike, koji nisu obuhvaćeni gornjim

¹⁾ U 1939 godini izvoz staklenog posuda je iznosio nešto preko 2 miliona dinara.

ciframa, zatim kreč, cementne ploče i gips. Nijedan od ovih artikala nije po vrednosti u velikoj meri reprezentovan u ukupnoj produkciji grane. Proizvodnja na zanatskoj osnovi kao i na seljačkom gazdinstvu (kreč) dosta je znatna ali ona ne može da bude mnogo veća od industrijske.

14. Proizvodi industrije proizvodnje metala. Po značaju u okviru jugoslovenske privrede ova industrijska grana može potpuno da se meri s industrijom životnih namirnica i tekstilnom industrijom, što se vidi i iz sledeće tabele.

Vrednost godišnje produkcije najvažnijih proizvoda industrije proizvodnje metala i udeo po 1 stanovniku u 1938 godini:

Naziv artikla	Vrednost u 1000 din.	Udeo po 1 stanovniku u dinarima
1. Bakar	515.515	33,26
2. Čelik	361.634	23,33
3. Profilisano gvožđe	253.765	16,37
4. Sirovo gvožđe	132.280	8,53
5. Lim	120.385	7,99
6. Olovo	29.932	1,41
7. Aluminium	22.745	1,47
8. Antimon	12.976	0,84
9. Cink	21.793	1,93
Svega	1.471.025	94,90
Ukupna proizvodnja	1.942.932	
Vrednost gornjih proizvoda prema ukupnoj proizvodnji		75,71%

Za razliku od tekstilne industrije i industrije životnih namirnica, razvitku ove grane nije doprinelo samo unutrašnje već i spoljašnje tržište. To se uostalom može u dovoljnoj meri da nasluti i iz gornjih cifara: potrošnja bakra je u svima zemljama znatno manja od potrošnje gvožđa; međutim iz gornjega se vidi da je vrednost produkcije sirovog bakra skoro četiri puta veća od vrednosti produkcije sirovog gvožđa, ma da u njihovim cenama ne postoji tolika razlika. Domaće tržište bakra apsorbuje samo jedan manji deo godišnje produkcije, dok se sve ostalo izvozi u inostranstvo. Slično je i s produkcijom alumini-uma, olova i antimona. Prema tome od kupovne snage domaćih potrošača zavisio je jedino razvitak produkcije gvožđa, čija namena je mnogostrana a potrošnja se proteže i do najsiromašnijih narodnih slojeva.

15. Proizvodi industrije prerade metala. Iz ranijeg izlaganja o vrednosti produkcije po industrijskim granama videlo se da vrednost produkcije industrije prerade metala iznosi oko

700 mil. din. godišnje. Ta produkcija je raspodeljena na stotine i stotine najraznovrsnijih metalnih predmeta — većinom gvozdениh — od kojih svaki sa vrlo malim procentom participira u ukupnoj produkciji grane. Otuda je kod njih nemoguće individualno izdvojiti proizvode koji bi bili reprezentativni za čitavu granu, usled čega su oni u donjoj tabeli podeljeni u grupe obzirom na srodnost koja postoji u procesima njihove proizvodnje.

Vrednost proizvodnje i udeo po 1 stanovniku glavnih proizvoda industrije prerade metala po grupama obzirom na tehničku srodnost pojedinih artikala, u 1938 godini:

Naziv grupe proizvoda	Vrednost u 1000 d.	Potrošnja po 1 stanovniku u din.
1. Liveni, kovani, štancovani i vučeni predmeti	313.207	20,21
2. Kotlovi, kazani i limena roba	104.500	6,74
3. Vozila	85.470	5,51
4. Mašine radilice	66.836	4,31
5. Električne mašine i aparati	60.724	3,92
6. Gvozdene konstrukcije i metalni nameštaj	50.529	3,26
7. Peći i štednjaci	22.901	1,48
8. Pogonske mašine	2.968	0,19
Svega	707.135	45,62

U gornjoj tabeli se naročito odvajaju vrednost produkcije prvih triju grupa; ona znatno prevazilazi vrednost pet poslednjih. Iz ovoga odnosa u dovoljnoj meri može da se oceni karakter proizvodnje ove grane.

Grupom artikala navedenih pod 1) obuhvaćeni su razni liveni predmeti namenjeni seoskoj potrošnji; zatim dolaze osovine, ekseri, zavrtnji, žica i slično, koje seljak takode u velikoj meri troši; najzad tu su okovi, cevi, lanci, opruge i sl., koji se troše ili na selu ili pak u građevinarstvu i zanatstvu.

Drugom grupom su takode obuhvaćeni predmeti namenjeni potrošnji širokih narodnih slojeva: razna limena roba, emaljirano posude, kazani, kotlovi i dr. Protivno ovome u treću grupu spadaju proizvodi namenjeni javnom saobraćaju: vagoni, tramvaji, delovi prevoznih sretstava i sl.

Produkcija ostalih pet grupa namenjena je užem krugu potrošača. Tako gvozdene konstrukcije služe delimično građevinarstvu a delimično varoškim potrošačima (metalni nameštaj). Isti je slučaj i sa pećima i štednjacima. Pogonske mašine, mašine radilice, razne električne mašine i aparati namenjeni su

proizvodnoj delatnosti bilo u industrijskom bilo u zanatskom sektoru. Na taj način je razvitak ovih proizvodnih vrsta tesno vezan za razvitak čitavog proizvodnog mehanizma.

*

* * *

Celokupno izlaganje o strukturnom karakteru jugoslovenskog industrijskog tržišta moglo bi da se rezimira na sledeći način:

Unutrašnje tržište, kao proizvodni faktor, potpomoglo je samo razvitak onih industrijskih grana, kod čijih proizvoda je tražnja neelastična, a troše ih najširi narodni slojevi; kod svih ostalih, drugi faktori, kao što su: prirodno bogastvo, spoljnotrgovački odnosi, strani kapital i sl. — u većoj meri su uticali na njihov razvitak no što je bio uticaj unutrašnjeg tržišta. Čak i kod prvih vrsta industrije ovaj uticaj je imao vrlo uske granice: ma da su u pitanju dobra neelastične tražnje, njihova potrošnja nije znatno premašila najpotrebniji minimum. To je slučaj kako s metalnim, kožnim i tekstilnim proizvodima tako i s životnim namirnicama i artiklima najpotrebnije svakidanje potrošnje: šećer, sapun, mesni proizvodi i dr. Da li ovome leži razlog u rdavo vodenoj privrednoj politici ili u stvarnom siromaštvu domaćih potrošača, videće se unekoliko iz sledeće i poslednje glave ovog izlaganja u kojoj će se u opštim crtama da dodirne pitanje privredne politike kao faktora industrijalizacije. Na ovome mestu je međutim potrebno, s nekoliko reči, zadržati se na pitanju režima na domaćem tržištu industrijskih proizvoda.

3. REŽIM NA TRŽIŠTU INDUSTRIJSKIH DOBARA

16. Privredna struktura i slobodna utakmica. Jugoslovenska privreda, pa prema tome i njena industrijska politika bila je kroz čitave dve decenije po Svetskom ratu bazirana na liberalističkim koncepcijama, kako u pogledu unutrašnje cirkulacije dobara tako i u pogledu razmene s inostranstvom. Čak i u godinama posle nastupa svetske privredne krize od 1929, kad su sve zemlje pribegavale najrazličitijim zaštitnim merama koje su uveliko pogadale razmenu dobara, Jugoslavija je bila jedna od retkih — ako ne i jedina — zemalja koje su ostale verne liberalističkim koncepcijama. Tek u poslednjim godinama slobodnoj razmeni su nametnuta izvesna ograničenja deviznom politikom Narodne banke. Ta ograničenja nisu bila rezultat privredne politike već posledica devizne politike emisionog zavoda koji je imao za cilj da provede što racionalniju raspodelu platnih sretstava pri međunarodnoj razmeni.

Vernost leberalističkoj koncepciji nije ipak mogla da očuva režim slobodne utakmice na unutrašnjem tržištu. Pojava monopola je iz godine u godinu postajala sve češća. Moglo bi se čak

reći da su liberalističke privredne mere bile jedan od glavnih faktora koji su ubrzali proces monopolisanja. Evolucija privrednog organizma i njegova specijalna struktura bili su uticajni od privredno-političkih koncepcija. Odnosi između privrednih individualiteta, koji su stvoreni tom evolucijom, uokvireni u nacionalni carinski sistem, povukli su oštru granicu između unutrašnjeg i spoljašnjeg tržišta i istodobno su na unutrašnjem tržištu mnogih industrijskih proizvoda pojačali pozicije ponude u odnosu na tražnju.

Novom carinskom tarifom od 1925 godine, kao što će da se vidi iz izlaganja u narednoj glavi, pojačana je zaštita domaće proizvodne delatnosti pred inostranom konkurencijom. Ovo je bio jedan od povoljnih preduslova za podizanje domaće industrije. Uskladen s ostalim faktorima industrijalizacije, on je mogao da dovede do naglog podizanja industrijskih preduzeća između kojih bi se razvijao režim intenzivne utakmice. Ovakva pojava se zaista i zapaža kod tekstilne industrije, gde je izgradnja preduzeća favorizovana s jedne strane relativno visokom carinskom zaštitom a s druge prostranim unutrašnjim potrošačkim tržištem. Povoljan sticaj faktora industrijalizacije s carinskom zaštitom, do koga je došlo u tekstilnoj industriji, nije se javljao i u svim drugim industrijskim granama. Jednoj, ma da je bila zaštićena od spoljašnje konkurencije, nedostajala su investiciona sredstva, drugoj dovoljno prostrano unutrašnje tržište, trećoj odgovarajuća radna snaga, četvrtoj stručno obrazovanje vodećih ličnosti u preduzeću i sl.

17. Oskudica u kapitalu kao faktor monopolisanja. Oskudica u investicionom kapitalu, pod režimom slobodne utakmice, spontano je dovodila do monopolisanja tržišta u svima onim granama gde su se tražila velika investiciona sredstva a za razvitak dotične industrije postojali su povoljni ostali preduslovi. Tipičnu sliku ove pojave pružaju ekstraktivna i topionička delatnost: industrija bakarne rude odnosno elektrolitičkog bakra razvila se zahvaljujući povoljnim prilikama na spoljašnjem tržištu ovih proizvoda koje su privukle strani kapital. Nakon toga što su podignuta prva preduzeća, drugi strani kapitalisti nisu više bili voljni da podižu istovetna konkurentna preduzeća. Domaći kapital takode nije mogao da podigne konkurentsku industriju bakra, jer je za njim i inače postojala velika oskudica. Na taj način postojeće preduzeće ekstraktivne i topioničke industrije bakra sačuvalo je apsolutni monopol na unutrašnjem tržištu i pored režima slobodne utakmice koji je favorizovan opštom privrednom politikom. Do slične pojave je došlo i u industriji olova odnosno olovno-cinkane rude. Zbog veličine investicija strani kapital je i ovde imao prednost nad domaćim. The Central European Mines Limited podigli su sopstvenu ekstrakciju olovno-cinkane rude a na ovu nadovezali topionicu olova, valjaonicu olovnog lima, tvornicu olovne sačme i sl. Kon-

kurentska preduzeće Trepča Mines Limited, koje je kasnije podignuto, nije imalo interesa da svoju investicionu aktivnost upravi u ovome pravcu. Ono se godinama zadržalo isključivo na vadenju olovno-cinkane rude koja je takva izvožena u inostranstvo ili je, pre izvoza, preradivana u olovni odnosno cinkani koncentrat i potom izvožena. Tek u poslednjim godinama su preduzete mere za podizanje moderne topionice olova ali te mere nisu još provedene u delo.¹⁾ Na taj način postojeća industrija je sačuvala apsolutni monopol na unutrašnjem tržištu. — Domaće tržište cinka je takode monopolisano ali ne pod uticajem stranog kapitala već pod uticajem Države. U zemlji naime postoji svega jedna topionica cinka u kojoj je Država glavni akcionar — „Cinkarna“ d. d. Celje.

18. Nedovoljno prostrano tržište kao faktor monopolisanja. Nedovoljno prostrano unutrašnje tržište bilo je jedan od glavnih razloga da se režim slobodne utakmice u industriji, kao što je hemijska, nije mogao da razvije u punoj meri. Najveći broj proizvodnih vrsta ove grane prestavlja kapitalom intenzivan tip proizvodne delatnosti. Zbog opšte oskudice u kapitalu u zemlji su izgrađivana prvenstveno preduzeća one vrste koja proizvode konzumna dobra neelastične tražnje a unutrašnje tržište je dovoljno veliko da im osigura rentabilan rađ — destilacija nafte, proizvodnja superfosfata, plavog kamena i sl. Pored ovih mogle su da se razviju još samo one vrste proizvodnje, čiji artikli su, kao polufabrikati, prvenstveno bili namenjeni izvozu: tanin, karbid, cianamid, feromangan, ferosilicium i sl. Ni kod jedne ni kod druge od ovih vrsta proizvodnje nisu postojale široke mogućnosti za izgradnju većeg broja istovetnih preduzeća. Podizanjem svega jednog ili dva preduzeća, unutrašnje tržište odgovarajuće vrste postajalo bi zasićeno. Isto tako i kod izvoznih industrija, s povećanjem broja preduzeća, pogoršavali su se izvozni uslovi. Broj istovetnih preduzeća, na taj način, nije mogao u toj meri da poraste da osigura režim slobodne utakmice. Tržišne prilike su u mnogim slučajevima omogućivale podizanje svega jednog preduzeća, čime je na unutrašnjem tržištu dolazilo do tzv. „privatnog monopola“.²⁾ U drugim pak slučajevima podignuto je više istovetnih preduzeća ali je njihov broj ipak bio toliko mali da stvaranju monopolističkih režima na tržištu ugovornim putem nije bilo nikakvih zapreka.

19. Nedostatak stručne sprema kao faktor monopolisanja. Stručna sprema, bilo kod radnika, bilo kod vodećih ličnosti u preduzeću, bila je takode jedan od faktora koji su u znatnoj meri doprineli da se režim slobodne utakmice, u mnogim indu-

¹⁾ Povlastica za podizanje topionice olova u Zvečanu data je gore pomenutom društvu 1938 godine ali ono još nije podiglo postrojenja za topionicu.

²⁾ Vidi § 12 Uredbe o kartelima od 1934 godine sa docnijim izmenama i dopunama.

strijskim granama, ne razvije u onoj meri u kojoj bi se to moglo da očekuje, obzirom na opšte direktive privredne politike. Iz dosadanjeg izlaganja se videlo da su od svih vrsta proizvodnje, najveći progres učinile mlinska industrija i industrija drva (strugare). Neosporno da je veličina njihovog tržišta znatno doprinela njihovom prosperitetu ali je i sam uprošćen način poslovanja uveliko favorizovao njihov razvitak, što je dosada već više puta naglašeno. Usled velikog broja istovetnih preduzeća, kod ovih vrsta proizvodnog poslovanja nije moglo da dode do monopolističkog režima na tržištu niti je pak takav režim bilo moguće stvoriti voljom zainteresovanih proizvođača. Otuda i dolazi do pojave da u drvnoj i prehranbenoj industriji postoji proporcionalno najmanji broj kartela, ma da su to proizvodne grane koje imaju najveći broj industrijskih preduzeća. Protivno ovome, one grane koje nisu bile pristupačne osrednjem privredniku ili su zahtevale radnu snagu specijalnog kvaliteta, reprezentovane su obično sa svega nekoliko preduzeća, jer je tu broj zainteresovanih i sposobnih privrednika redovno bio vrlo mali. Nije potrebno mnogo napora pa da ovi privrednici sporazumno utvrde način zajedničkog istupanja na tržištu i tako da na istome steku monopolistički položaj.

20. Struktura tržišta i stvaranje kartelnih režima. Gorujim izlaganjem izneti su najopštiji činoci koji su bili od jačeg ili slabijeg uticaja na stvaranje tržišnog režima — slobodnog ili monopolističkog — a koji nisu tesno vezani za volju zainteresovanih privrednika. Oni su međutim bili od presudnog značaja i u onom sektoru u kome je monopolističko stanje na tržištu — kartelni režim — stvoreno inicijativom samih privrednika. Volja privrednika došla je samo da sankcioniše stanje koje je stvoreno sticajem objektivnih okolnosti. Karteli su nicali baš u onim granama proizvodnje gde je broj proizvođača bio toliko mali da su oni već imali polumonopolistički položaj na tržištu, obzirom na neelastičnost i veličinu tražnje kao i kapacitet njihovih proizvodnih postrojenja; kartelni ugovori su utvrđivali samo način saradnje i modalitete iskorišćenja monopolističkog položaja.

21. Veličina kartelisanog tržišta. Udruživanje proizvođača u cilju zajedničkog istupanja na tržištu, u jugoslovensku privredu je jednim malim delom preneto iz austrougarske privrede dok je drugi veći deo utanačenja ove vrste posleratnog datuma — mahom iz poslednjih desetinu godina. Usled svoga skorajšnjeg datuma veličina i značaj kartelnog režima po razvitak unutrašnjih tržišnih prilika ne mogu da se ocene na osnovu broja kartela. Taj broj je relativno mali a ni broj preduzeća, koja su učlanjena u kartelne organizacije, nije velik. Krajem 1938 i početkom 1939 godine bio je sledeći odnos između kartelisanog i nekartelisanog sektora industrije posmatran kroz broj tvornica.

Odnos kartelisane prema nekartelisanomj industriji obzirom na broj tvornica:¹⁾

Industrijska grana	Br. kartelisanih tvornica	Ukup. br. tvorn. u industriji	Kartel. tvornice pr. ukup. br. u %
1. Industrija namirnica ²⁾	48	1.315	3,65
2. Hemijska industrija ³⁾	48	224	21,43
3. Industrija drva	14	570	2,46
4. Industrija hartije sa štamparijama	12	117	10,26
5. Industrija kože	—	116	—
6. Tekstilna industrija ⁴⁾	19	453	4,19
7. Električne centrale	—	593	—
8. Industrija nemetalnih min.	31	299	10,37
9. Industrija proizvodnje met.	14	28	50,10
10. Industrija prerade metala	42	239	17,57
Svega	228	3.954	5,76

Ako se pode od gornjeg odnosa kartelisanih prema nekartelisanim preduzećima, mora da se dode do zaključka da je kartelisan sektor vrlo mali. U procentima on jedva iznosi 5,76. Pogrešno bi međutim bilo ako bi se i njegov uticaj na razvitak privrednih odnosa a specijalno njegov uticaj na razvitak odnosa između ponude i tražnje na tržištu, cenio prema gornjim ciframa. Za tu ocenu potrebno je znati, ne samo odnos između broja kartelisanih i broja nekartelisanih tvornica, već je potrebno da se vidi i kvalitativna razlika između jednih i drugih. Tako, kad bi se kartelisan i nekartelisan sektor industrije posmatrali kroz bilo koji drugi faktor a ne broj tvornica — kapital, pogonsku snagu, radna mesta i sl. — došlo bi se do zaključka da je značaj kartelisanog sektora znatno veći, jer njemu pripadaju najelitnija preduzeća. To se jasno vidi iz tabele na str. 427 u kojoj je prikazan odnos između kartelisanog i nekartelisanog dela industrije u 1938 i početkom 1939 godine posmatran kroz kapital investiran u nepokretnosti i postrojenja.

Dok kartelisan deo industrije prema ukupnoj, posmatran kroz broj tvornica, stoji u odnosu 5,76 : 100,00, kad se on posmatra kroz iznos investiranog kapitala, tada se taj odnos menja na 22,36 : 100,00. Do ovoga pomeranja u korist kapitala kar-

¹⁾ Vidi Stevan Kukoleča: Karteli i njihov značaj za jugoslovensku privredu, Beograd, 1939.

²⁾ Uzete zajedno prehranbena industrija, industrija ulja i industrija pića.

³⁾ Zajedno s industrijom kaučuka i industrijom mineralnih ulja.

⁴⁾ Proizvodnja tekstila i proizvodnja konfekcije.

Odnos kartelisane prema nekartelisanjoj industriji posmatran kroz veličinu investiranog kapitala:¹⁾

Industrijska grana	Kapital u kartelisanjoj industriji u 1000 din.	Ukupan iznos kapitala u industriji u 1000 din.	Kapital u kartelisanjoj industriji prema ukup. u %
1. Industrija namirnica ²⁾	714.325	2.907.263	24,57
2. Hemijska industrija ³⁾	640.237	1.229.870	52,06
3. Industrija drva	11.184	1.160.562	0,96
4. Industrija hartije sa štamparijama	164.331	547.469	30,02
5. Industrija kože	—	362.608	—
6. Tekstilna industrija ⁴⁾	133.966	1.581.010	8,47
7. Električne centrale	—	2.515.687	—
8. Industrija nemetalnih minerala	644.674	1.337.942	48,18
9. Industrija proizvodnje metala	361.244	759.326	47,50
10. Industrija prerade metala	249.628	653.837	38,16
S v e g a	2.919.589	13.055.594	22,36

telisane industrije dolazi otuda što su u kartelne organizacije prvenstveno učlanjena najelitnija preduzeća. Akcioni radius ovih preduzeća je znatno veći no kod ostale industrije. Njihove tržišne veze protežu se po čitavoj državnoj teritoriji a vrlo često izbijaju i na međunarodno tržište. Usled ovoga je i veća verovatnoća da će doći do ukrštanja poslovnih interesa konkurentskih preduzeća jedne iste proizvodne vrste. To je jedan od razloga da je kartelisanje kod elitnog dela industrije mnogo češća pojava no kod sitnijih i slabijih preduzeća. Ovome treba dodati još i njihovu organizacionu sposobnost, svest o prednostima kartelnog režima nad slobodnom utakmicom, jača finansijska sredstva za održanje kartelne organizacije, manja elastičnost velikog preduzeća u pogledu prilagodavanja naglim promenama u tržišnim odnosima i sl.

Suprematija kartelisane nad ostalom industrijom ne oseća se samo kad je u pitanju odnos kapitala kartelisanih i nekartelisanih preduzeća. Suprematija ove vrste uostalom i nije od značaja za ovo izlaganje kome je cilj da se utvrde tržišni odnosi i karakter tržišnog režima. Ono što nepobitno proističe iz gornjih cifara, to je činjenica da su kartelisana preduzeća, po svo-

1) Stevan Kukoleča, op. cit. str. 63.

2) Uzete zajedno prehrambena industrija, industrija ulja i industrija pića.

3) Zajedno s industrijom kaučuka i industrijom mineralnih ulja.

4) Proizvodnja tekstila i proizvodnja konfekcije.

jim kvalitativnim osobinama, u svakom pogledu ispred preduzeća iz sektora slobodne utakmice. Prirodno je onda da je i efekat njihovih tržišnih akcija proporcionalno veći od efekta ostale industrije. Neosporno da na tržištu njihovih proizvoda dominantnu ulogu igra ponuda nad tražnjom. Kakav je kvantitativni odnos toga tržišta prema tržištu ostale industrije, vidi se iz sledeće tabele:

Odnos kartelisane prema nekartelisanjoj industriji posmatran kroz vrednost proizvodnje u 1938 godini:

Industrijska grana	Vrednost kartel. proizv. u 1000 din.	Vrednost ukupne proizv. u 1000 din.	% kartel. pr. ukup. proizv.
1. Industrija namirnica ¹⁾	314.100	3.831.660	8,20
2. Hemijska industrija ²⁾	462.900	1.061.461	43,61
3. Industrija drva	1.900	802.335	0,24
4. Industrija hartije	200.100	287.989	69,48
5. Štamparije	—	177.956	—
6. Industrija kože	—	603.739	—
7. Tekstilna industrija ³⁾	151.000	2.885.991	5,26
8. Električne centrale	—	2.437.732	—
9. Industrija nemetalnih minerala	246.200	558.242	44,10
10. Proizvodnja metala	449.500	1.942.932	23,14
11. Prerada metala	119.500	707.135	16,90
12. Proizvodnja mašina	—	122.355	—
S v e g a	1.946.100	15.418.530	12,62

Kad se uporedi gornja tabela s dvema napred iznetima, vidi se da je procenat vrednosti proizvodnje kartelisane industrije u odnosu na ukupnu vrednost industrijske proizvodnje veći od odgovarajućeg procenta tvornica ali je manji od odgovarajućeg procenta investiranog kapitala: dok je od svih tvornica svega 5,76% njih kartelisan, ovim kartelisanim tvornicama pripada 22,36% ukupnih investicija u industriji i one proizvedu 12,62% vrednosti celokupne industrijske proizvodnje.

Kroz ove cifre je došao do izražaja samo kvantitativni odnos između kartelisanog i nekartelisanog dela industrije. One međutim ne pokazuju u punoj meri koliki je uticaj kartelnog režima na unutrašnjem tržištu industrijskih proizvoda. Odnos kartelisane prema nekartelisanjoj proizvodnji dao bi sliku od-

¹⁾ Uzete zajedno prehranbena industrija, industrija pića i industrija ulja.

²⁾ Zajedno s industrijom kaučuka i industrijom mineralnih ulja.

³⁾ Proizvodnja tekstila i proizvodnja tekstilne konfekcije.

nosa kartelisanog prema slobodnom tržištu samo u slučaju kad bi taj brojni izraz predstavljao vrednost istovetnih ekonomskih dobara, jednakog kvaliteta kod kojih bi svi prestavnici ponude kao i svi prestavnici tražnje bili jednake kupovne snage. Uticaj monopoliste na tržište ne zavisi medutim samo od količine dobara koju on nudi. Od ne manjeg značaja je i njihov fizički kvalitet,¹⁾ njihova namena, njihov vertikalni odnos u proizvodnom procesu.²⁾ Otuda, da bi se ocenio pravi značaj kartelnog režima i njegov uticaj na domaće tržište industrijskih proizvoda, potrebno se s nekoliko reči pozabaviti kartelnim organizacijama u okviru svake industrijske grane.

A) KARTELI U INDUSTRIJI ŽIVOTNIH NAMIRNICA

22. **Nepovoljne prilike za kartelisanje.** Najveći deo industrije životnih namirnica predstavlja proizvodnu delatnost u kojoj je svaki pokušaj monopolisanja tržišta znatno otežan ako ne i isključen. Tu u prvom redu spadaju mlinovi koji inače predstavljaju najveću i najvažniju proizvodnu vrstu ove grane. Zbog svoga velikog broja, zbog neposrednog kontakta s tržištem sirovina i neposrednog kontakta s mušterijama, oni predstavljaju nepodesan tip poslovanja za stvaranje kartelnog režima. S druge strane sprečavanje pojave novih outsider-a ovde je isključeno. Iz ranijeg izlaganja se naime videlo kako su rapidno nicali novi mlinovi u prvim godinama po Svetskom ratu dok tržište nije postalo zasićeno. Najveći njihov broj bio je namenjen podmirenju lokalnih potreba. Način i uslovi podmirjenja tih potreba razlikuju se od jednog lokalnog tržišta do drugoga. Otuda i nastaju teškoće pri pokušaju da se stvori jednoobrazan prodajni sistem i izvrši racionalno reoniranje tržišta.

Slično mlinskoj industriji i u industriji jakih alkoholnih pića je teško moglo da dođe do kartelnog organizovanja. Broj tvornica alkohola je dosta velik što otežava svako organizovanje. S druge strane to je jedan od artikala koji su trošarinski najviše opterećeni (240%), tako da sporazumevanje o cenama gubi svoj smisao, jer veći deo prodajne cene predstavlja trošarina koja je jednaka za čitavo tržište i koja, samom svojom veličinom, dovodi do nivelisanja cena.

Pored svih ovih nezgoda, kod izvesnih vrsta ove grane je ipak došlo do kartelisanja. U godini 1938 bilo je registrovano 6 kartela iz njenog domena i to: šećera, kvasca, piva, čokolade, sirćetne i ugljične kiseline. Iako relativno mali broj,

¹⁾ Na tržištu dobara podložnih kvaru uticaj monopola neće da se oseti u onoj meri u kojoj se oseća na tržištu dobara koja ne podležu mnogo uticaju vremena.

²⁾ Monopol na tržištu sirovina drukčije se odražava nego monopoli na tržištu polufabrikata ili monopoli na tržištu finalnih proizvoda.

zbog veličine preduzeća koja su u njih organizovana, oni su dobar deo tržišta ove grane potčinili monopolističkom režimu.

23. Kartel šećera.¹⁾ Ovaj kartel je zaključen između sledećih firmi: „Crvenka“, fabrika šećera a. d., Crvenka, Fabrika šećera a. d., „Bačka“, Novi Vrbas, Prvo hrvatsko-slavonsko d. d. za industriju šećera, Osijek, Bosanska industrija šećera i žeste, Usora, Srpsko-češka fabrika šećera i rafinerija a. d., Čuprija, Velikobečkerečka fabrika šećera a. d., Petrovgrad. Izvan kartela su ostale samo dve državne fabrike šećera (Državna fabrika šećera „Čukarica“ i Državna fabrika šećera „Belje“). Sporazumom o kartelu stvorena je središnja prodajna zajednica — Prodajni i obračunski biro — koji vrši raspodelu porudžbina u visini dodeljenih kontingenata.

Kartelnim ugovorom je stvoren potpun monopol na tržištu šećera. Državna preduzeća, koja su ostala van kartela, bila su konkurentski slabija i nisu mogla na tržištu da utiču u pravcu obaranja cena. U kartelnoj zajednici ona su imala samo podrške, jer su se sačuvala od konkurentске borbe s moćnijim proizvođačima. Istodobno ingerencija Države u poslovanje ove industrije putem fiskalne politike toliko je jaka da kartel nije mogao mnogo da ugrozi opstanak državnih fabrika.

24. Kartel kvasca.²⁾ Kartelni sporazum o kvascu su zaključili 1934 godine sledeći proizvođači: Tvornica žeste i pjenice Makso Mayer d. d., Zagreb, Vladimir Arko, Zagreb, Delniška družba pivovarne „Union“, Ljubljana, M. Fišla sinovi, Kreka, Petar Teslić, Sisak, Prva pivara, fabrika slada i kvasca Mih. J. Kosovljanin a. d., Jagodina, K. M. Šonda, Beograd, Ilija Milišić, Beograd, Rudolf Zaloker, prva jugoslovenska tovarna za diaslada, slad in kvas, Ljubljana. Izvan kartela su ostale firme: Veljković i Lukić, fabrika kvasca Ostružnica, Lojze Kanc, tvornica kvasca, Mengeš, Vojnović & Co., zavod za tehničke na-

¹⁾ Uredbom o izmeni i dopuni Uredbe o šećernoj repi i Zakona o državnoj trošarini od 19-VIII-1940 godine, osnovana je »Prodajna centrala za šećer«. Stupanjem na snagu ove Uredbe, prestao je da važi kartel šećera i centrala je postala prinudna zajednica za čitavu šećernu industriju. Pored ostalog njene kompetencije su: da određuje reone i površinu za setvu šećerne repe, da obavlja celokupan promet i prodaju šećerne repe u zemlji i inostranstvu, da osniva i vodi stovarišta šećera, da utvrđuje proizvodne troškove i sl. Na ovaj način na centralu su preneti svi komercijalni i kalkulatorski poslovi njenih članova.

²⁾ U cilju da se dobije što veći uticaj na proizvodnju i promet ovoga artikla, Ministarski savet je Uredbom o izmenama i dopunama Zakona o državnoj trošarini od 17-X-1939 godine stvorio prinudnu zajednicu za kvasac pod nazivom »Prodajna centrala«. Preko ove centrale se obavlja celokupni promet kvasca u zemlji i u inostranstvu a u nju su, pored gore navedenih članova kartela, učlanjena još i sledeća preduzeća: Građevinsko-tehničko preduzeće »Sloga«, Božić i Komp., Zemun, Josip Kirbiš, Celje, Dioničko društvo za preradu i promet poljoprivrednih produkata, Hrvatski Leskovac, Dr. Franja Benešić, Ilok i Bohu i Komp., Ljubljana. Stvaranjem ove prinudne zajednice prestao je da važi kartel kvasca.

prave, Vič pri Ljubljani i još neki sitniji proizvođači. U 1938 godini pristupila su kartelu i ova tri outsider-a.

Kartelnim sporazumom je obuhvaćen kvasac za pekarske svrhe. Kako je on bio okupio najveće proizvođače oko kartelne zajednice, može se reći da je ovoj bio osiguran potpuni monopol na unutrašnjem tržištu. Pored svega Ministarstvo finansija je svojom fiskalnom politikom (trošarinski artikal) uveliko moglo da utiče na formiranje tržišnih odnosa.

25. Kartel piva.¹⁾ Ugovor o kartelu obuhvata svega 5 preduzeća i to: Prvu srpsku pivaru Đorda Vajferta a. d., Beograd, Parnu pivaru a. d., Skoplje, Parnu pivaru, fabriku slada i kvasca Mih. J. Kosovljanin a. d. Jagodina, Deoničku pivaru, Sarajevo i Parnu pivaru I. Bajloni i sinovi a. d. Beograd. Kako iz broja učlanjenih preduzeća, tako i iz njihove teritorijalne raspodele, vidi se da je kartelisanje u ovoj vrsti proizvodnje vrlo otežano. Veliki broj preduzeća i specijalna priroda artikla (razlika u kvalitetu, skup dovoz, podložnost kvaru) stvorili su u zemlji mnogo lokalnih tržišta koja uglavnom pripadaju najbližim proizvođačima. Kako ovima mogu da konkurišu samo velike pivare s dobrim glasom, između njih i tih sitnih pivara nije moglo da dode do sporazumevanja ni u pogledu zajedničkog utvrđivanja cena, ni u pogledu raspodele tržišta. Do organizovanja u obliku kartela moglo je da dode samo tamo gde su se na velikom potrošačkom tržištu (kao napr. Beograd) ukrštali interesi nekolicine jakih proizvođača.

Eliminisanje međusobne konkurentске borbe međutim ni ovde nije od tolikog značaja obzirom na potrebu za dirigovanjem cena od kolikog je obzirom na potrebu za zajedničkim istupanjem prema mušterijama. Pivo je artikal kod koga postoji najneposrednija veza između proizvođača i potrošača a uz to gotovo celokupni promet mora da se obavlja na kredit. Pored toga tržište ovih velikih pivara sve više je smanjivano usled podizanja novih malih pivara. S druge strane veliko fiskalno opterećenje dejstvovalo je u pravcu smanjenja potrošnje. Delimično korišćenje proizvodnog kapaciteta slabilo je njihovu konkurentsku sposobnost i čak dovodilo u pitanje opstanak pojedinih preduzeća. Zaključenjem kartelnog ugovora od 1933 godine napred pomenuta preduzeća su eliminisala međusobnu konkurenciju i izradila sistem saradnje, specijalno saradnje u pogledu kreditovanja mušterija i međusobnog obaveštavanja o njihovoj platežnoj sposobnosti.

26. Kartel čokolade. Kartel je zaključen u 1938 godini između 7 domaćih proizvođača ovoga artikla i to: „Uniona“ tvornice kandita i čokolade, Zagreb, „Šonde“, Beograd, „Ne-

¹⁾ U 1939 godini zaključen je još jedan kartel u ovom području između Parne pivare, fabrike slada i kvasca, Mih. J. Kosovljanin a. d., Jagodina i Zaječarskog industrijskog udruženja a. d. Zaječar.

stle“, Zagreb, „Braće Ruf“, Subotica, „Kajzera i Štarka“, Osijek, „Mirima“, Maribor i Komanditnog društva na akcije „Etablissement“ D. Pechmajou et Cie, Zemun. Kao i kod piva i ugljene kiseline, do stvaranja ovoga kartela je došlo u cilju da se eliminiše konkurentska borba između najkrupnijih preduzeća koja samo delimično koriste svoj kapacitet. Do potpunog monopolisanja tržišta i ovde je gotovo nemoguće da dode, zbog toga što se poslovanje može da obavlja u svakom obimu, usled čega je vrlo česta pojava podizanje novih konkurentskih preduzeća zanatskog karaktera.

27. Kartel sirćetne kiseline. Ovaj kartel je osnovan ugovorom od 1935 godine a zaključile su ga firme: Jugoslovenska destilacija drva d. d., Zagreb, S. H. Gutman d. d., Belišće i Ilija Milišić, Beograd. Ugovor je prema tome obuhvatio najveća preduzeća ove vrste čime je, na tržištu ovoga artikla, u osetnoj meri mogao da se formira monopolistički režim. Medusobno ugovorno vezivanje pruža potpisnicima ugovora naročite prednosti u pogledu savladivanja teškoća koji proističu usled kombinatornog načina proizvodnje kakvim se bave ova preduzeća. Pri proizvodnji sirćetne kiseline, proizvodi se čitava serija raznih derivata drva, koje, bilo kao finalne proizvode, bilo kao poluproizvode treba plasirati na tržištu. Zajedničkim istupanjem na tržištu sirćetne kiseline i eliminisanjem konkurentске borbe oko cene, proizvođači su stvorili reda na tržištu jednog od glavnih destilata. To tržište im stoga služi kao osnova, na kojoj se baziraju kalkulacije i tržišna orijentacija za sve njihove proizvode.

28. Kartel ugljene kiseline, u koji su učlanjene firme: Adam Filipović, Zemun, M. Fišla Sinovi, Kreka i Petar Teslić, Sisak, zaključen je ugovorom od 1935 godine a do njegovog stvaranja dovele su slične okolnosti koje su dovele i do stvaranja kartela piva: česta pojava novih outsider-a i veliki broj lokalnih tržišta. Ovo je artikal kod koga se proizvodnja na zanatskoj osnovi vrši isto tako rentabilno kao i proizvodnja u industrijskom obimu. Za pristupanje ovakvoj delatnosti nisu potrebne ni velike investicije ni naročita stručna sprema proizvođača. Usled ovoga na svakom malo većem lokalnom tržištu iskrsavaju lokalni proizvođači koji pokrivaju njegove potrebe na štetu velikih industrijskih preduzeća. Oni, u odnosu na ova poslednja, imaju i izvesne prednosti, jer su u stanju da svoju prodajnu cenu obore za čitav iznos podvoznih troškova velikih preduzeća i time da im konkurišu. Ovo preimućstvo lokalne proizvodnje daje inicijative i velikim proizvođačima da svoj rad decentrališu i prebace ga s jednog velikog preduzeća na veći broj malih radionica zanatskog obima, rasutih po raznim potrošačkim centrima. Takve mogućnosti podmirivanja lokalnih tržišta ne zaoštravaju samo borbu između raznih sitnih za-

natskih radionica i krupnije industrije, već dovode do konkurentske borbe oko lokalnih tržišta i u okviru same te krupnije industrije. Stvaranjem kartelnog režima na mnogima od lokalnih tržišta stvoren je izvestan red i preglednost i istodobno sprečena pojava novih proizvođača tamo gde je njihov broj i inače suviše velik.

B) KARTELI U HEMIJSKOJ INDUSTRIJI

29. **Intenzivno kartelisanje.** Ovo je jedna od industrija u kojima je došlo do formiranja najvećeg broja kartela. Do kraja 1938 godine bilo je registrovano 15 domaćih kartela ove grane sa oko 35 tvornica. Tu spadaju karteli: karbida, cijanamida, tanina, nafte I, suve destilacije drva, nafte II, kiseonika, cinkova belila, tutkala domaćeg I, tutkala domaćeg II, trihloretilena, superfosfata, vodenog stakla, sretstava za suzbijanje biljnih štetočina i firnajza.¹⁾

30. **Karteli karbida i cianamida.** *Kartel karbida* predstavlja samo deo sporazuma koji je na međunarodnom tržištu zaključen još 1923 godine između 40 preduzeća raznih evropskih država. Sporazum su potpisali i jugoslovenski proizvođači — francusko društvo za iskorišćavanje hidroelektričnih snaga Dalmacije „La Dalmatienne“, Tvornica za dušik d. d., Ruše i Bosansko dioničko društvo za elektrinu, Jajce²⁾). Na taj način domaći proizvođači su rešili problem konkurentskih odnosa na spoljašnjem tržištu i ostalo je još da se reši to pitanje u pogledu unutrašnjeg tržišta. Po ovome je postignuta saglasnost između „La Dalmatienne“-a i „Ruše“, tako da je na unutrašnjem tržištu karbida stvoren apsolutni monopol. Kartelni sporazum između njih nije ipak od tolikog značaja u pogledu regulisanja odnosa na tome tržištu od kolikog je učešće domaćih proizvođača u međunarodnoj organizaciji za karbid. Potrošnja ovoga artikla u zemlji je relativno mala; ona iznosi jedva 30—40% ukupnog godišnjeg prometa pomenutih dvaju preduzeća. Sve ostalo se izvozi na spoljašnje tržište na kome su sporazumom regulisani odnosi između članova međunarodnog kartela, kako u pogledu cena tako i u pogledu podele reona, podele kvota i sl. Sporazum o međunarodnom tržištu se međutim automatski reperkutuje i na odnose na unutrašnjem tržištu.

Zbog ove tesne povezanosti domaćeg s međunarodnim tržištem karbida, teško je dati sud o tome kako bi se razvijale tržišne prilike u slučaju kad između proizvođača ne bi postojao kartelni sporazum odnosno kad oni ne bi bili u međunarodnoj kartelnoj organizaciji. Jedna je činjenica neosporna a

1) Kasnije su u ovoj grani osnovani: kartel hlór-cinka, kartel alkaloida opiuma, kartel vodonikova superoksida i kartel nafte IV.

2) Ovo poslednje samo formalno, jer ne proizvodi karbid.

to je da bi se izvoz ovoga artikla u tome slučaju smanjio. S druge strane da nije međunarodnog kartela, proizvođači izvana bi konkurisali domaćoj industriji. Kakav bi bio stvarni efekat te konkurencije, zavisilo bi uglavnom od veličine carinske zaštite: pri niskoj zaštiti došlo bi do jačeg uvoza a ovaj bi verovatno prouzrokovao pad cena. Da li bi taj pad imao za posledicu povećanje interne potrošnje, to je teško reći.

Kartel kalcijevog cianamida je takode zaključen između Tvornice za dušik d. d., Ruše i „La Dalmatienne“-a. Od kartela karbida se razlikuje samo po tome što je ovo samostalan sporazum, dok je prvi sastavni deo međunarodnog kartela karbida. Inače kartel je, obzirom na prirodu proizvodnog procesa, dopuna sporazumu o karbidu. Karbid se naime ili iznosi na tržište kao polufabrikat ili se preraduju u cianamid. I jedan i drugi gornji proizvođač delom ga prodaju delom preraduju, već prema prilikama na tržištu: pri povoljnim prilikama na tržištu karbida, manji deo se preraduje u cianamid a veći prodaje kao poluproizvod, i obrnuto: kad su na tržištu cianamida povoljnije prilike, veći deo karbida se preraduje u cianamid a manji iznosi na tržište kao poluproizvod. Stvaranjem kartela karbida postignut je monopol na njegovom tržištu. Ovaj je trebalo dopuniti regulisanjem konkurentskih odnosa na tržištu cianamida, usled čega je zaključen kartelni sporazum između proizvođača, tako da je i na ovom tržištu zaveden monopolistički režim.

31. Kartel tanina. Domaći kartel tanina je, slično kartelu karbida, samo dopuna Međunarodne antante za tanin. Ovu su, još 1922 godine, zaključila 42 proizvođača od kojih su 6 iz Jugoslavije dok ostali pripadaju Italiji, Švajcarskoj i Francuskoj. S jugoslovenske strane u antanti učestvuju: Tvornica strojil d. d., Majšperk, Dioničko društvo za proizvodnju hrastovog ekstrakta, Županja, Jugo-Tanin d. d., Sevnice, Tvornica tanina d. d., Sisak, Našička tvornica tanina i paropila d. d., Zagreb, S. H. Gutman, Belišće. Učešće „Županje“ je samo formalno, jer je ona svoj kontingent prodala trojici od ostalih kontrahe-nata. Kartelnim sporazumom je obuhvaćen hrastov i kestenov ekstrakt. Kako su sporazum potpisali svi glavni proizvođači ovoga artikla može se reći da organizovani članovi kartela imaju apsolutan monopol na unutrašnjem tržištu. Do ovoga međutim nije došlo samo zbog te okolnosti. Monopol je pojačan s jedne strane time što je, pristupanjem Međunarodnoj antanti za tanin, eliminisana spoljašnja konkurencija, a s druge strane što je, u okviru kartela, celokupna prodaja skoncentrisana u jedne ruke — „Tanin“ d. d., Zagreb. Središnja kartelna organizacija nacionalne grupe tesno je povezana s centralnom službom Međunarodne antante, što omogućuje potpunu preglednost prilika kako na nacionalnom tako i na međunarodnom tržištu.

Značaj ovoga kartela ne leži samo u tome što su njegovi članovi stekli apsolutni monopol na domaćem tržištu. Od mnogo veće važnosti je okolnost da je to monopol baš na tržištu tanina, dakle jednog poluproizvoda od koga je zavisna čitava jedna grana industrije, kožna industrija. Na taj način monopolistički položaj proizvođača tanina se ne oseća samo na tržištu toga artikla; on dolazi do izražaja na tržištu kože pa čak i na tržištu finalnih izrada od kože a naročito na tržištu kožne obuće.

32. Karteli nafte i njenih derivata. Ma da su domaći potrošači nafte i derivata gotovo 100% upućeni na inostranstvo, oni se na tržištu ipak nalaze pred ponudom koja ima gotovo apsolutni monopol. Ovo je moglo da se postigne usled specijalnog načina snabdevanja tim artiklima.

Najveći deo uvoza nafte odnosno njenih derivata ne obavljaju trgovci već sami proizvođači. Velika američka i engleska petrolejska društva, organizujući eksploataciju petrolejskih izvora, organizovali su istodobno i tržište svojih proizvoda. U zemljama koje obiluju naftom monopolistički položaj se mogao da zadobije kupovanjem naftениh izvora. Mnogo teže je sa zemljama koje nemaju naftu. Umesto organizovanja trgovine, matična društva su u njima podigla svoje afilijacije, koje su, kao proizvođači, iako samostalno rade, svoj način poslovanja prilagodile načinu poslovanja matičnih društava. Uporedo s ovim i mehanizam cena je prilagođen cenama na svetskom tržištu, odnosno cenama matičnih društava. Na taj način su u Jugoslaviji stvorena dva preduzeća i to: Jugoslovensko Standard Vacuum Oil Company d. d. i Anglo-jugoslovensko petrolejsko Shell d. d. Zagreb. Glavni konkurent ovih preduzeća je bila „Astra“ d. d., kao uvozničko preduzeće, ali su proizvođači s njom zaključili kartelni sporazum. Time su oni, zajedno s ovom trgovačkom firmom, stekli skoro apsolutni monopol na unutrašnjem tržištu. Van kartela je ostalo samo nekoliko trgovačkih firmi a od proizvođača „Ipoil“, Dr. Ivanović i drug, Osijek i Dravogradska rafinerija mineralnih ulja „Gol“, Dravograd. S ovim dvema firmama su Shell i Standard Vacuum Oil zaključili separatne sporazume tako da su te afilijacije stranih društava kroz tri separatna kartela, skoro potpuno monopolisale domaće tržište nafte i njenih derivata.

33. Kartel suve destilacije drva. Stvaranjem kartela suve destilacije drva, njegovi članovi — Jugoslovenska destilacija drva d.d., Zagreb i S. H. Gutman, Belišće — izvršili su samo dopunu ranije pomenutog kartela sircetne kiseline. Ovim ugovorom je obuhvaćeno 26 artikala, među kojima: aceton, aceton purum, denaturisana žesta, metil-alkohol, razni acetati, aldehidi i sl. Proizvodni proces tih artikala je, po samoj svojoj prirodi, tesno vezan za proizvodni proces sircetne kaseline: ako

se ona smatra kao glavni proizvod, tada su gornji artikli nužni sporedni proizvodi, i obrnuto: ako se neki od ovih proizvoda tretira kao glavni, sirćetna kiselina s ostalima, predstavlja nužne sporedne proizvode.

Kartelisanjem sirćetne kiseline, regulisani su tržišni odnosi samo za jedan od destilata. Da bi se i za ostale rešilo pitanje tržišnog režima, pomenuti proizvođači su zaključili kartelni sporazum, kojim su regulisani njihovi međusobni odnosi a istodobno je na tržištu postignut monopolistički položaj. Ovim ugovorom je u znatnoj meri dopunjen ugovor o kartelu sirćetne kiseline. Naime, iako je on obuhvatio sva preduzeća koja proizvode sirćetnu kiselinu destilacijom drva, na tržištu ovoga artikla nije postignut monopol, zbog toga što je van kartela ostala sva ona sirćetna kiselina koja se proizvodi vrenjem alkohola. Usled jake konkurencije s ove strane, potrošnja sirćeta dobivenog iz drva smanjivala se iz godine u godinu i pored postojanja kartelnog sporazuma. Pri ovakvim tržišnim odnosima nije ni moglo da se misli na diktiranje cena od strane kartelisanih proizvođača. Ostala je samo jedna solucija, a to je da se nepovoljno stanje na tržištu sirćetne kiseline popravi na tržištu ostalih destilata.

Potrošnja ostalih destilata drva dosta je neelastična. To i nije potrošnja u cilju konačnog konzuma već potrošnja od strane industrije u cilju prerade, odnosno upotrebe kao pomoćne sirovine, pri proizvodnji raznih finalnih artikala. Na taj način njihovi potrošači su razni drugi proizvođači (često ratna industrija) koji raspolažu jakom kupovnom snagom. S druge strane kod tih artikala je isključena konkurencija surogata, slično konkurenciji vinskog sirćeta destilisanoj sirćetnoj kiselini. Efekat kartelnog sporazuma i monopolistički položaj članova kartela je ovde znatno povoljniji nego kod sirćetne kiseline. Eventualni gubitak na cenama kiseline moguće je stoga pokriti dobitkom na višim cenama ostalih destilata drva.

Pozicije članova ovoga kartela na unutrašnjem tržištu bile su pojačane još i time što je, o istim artiklima, zaključen međunarodni kartelni sporazum između Jugoslovenske destilacije drva d. d. Teslić i mađarskih, rumunskih i čehoslovačkih proizvođača. Rok ovome sporazumu je istekao krajem 1938 godine i on docnije nije obnovljen.

34. Karteli tutkala. O tutkalu postoje dva kartelna sporazuma i to jedan zaključen između Akcijske družbe za kemijsku industriju, Ljubljana, „Munka“ a. d. za hemijsku preradu kostiju i životinjskih otpadaka, Beograd i Kemijske tvornice Bernard Moster, Zagreb, a drugi između „Munka“ a. d. i Radnje za proizvodnju tutkala Dimča Vučidolca, Skoplje. Prvi sporazum ima karakter potpunog kartelnog sporazuma, dok drugi pre-

stavlja utanačenje o obustavi rada postrojenja Dimča Vučidolca, čime druga ugovorna strana pojačava svoje monopolističke pozicije.

Prvi kartelni sporazum predstavlja jedan od retkih kartela kod koga je kartelnim ugovorom obuhvaćeno, ne samo tutkalo kao finalni proizvod, već i nabavka glavne sirovine za njegovu proizvodnju — kostiju. Ovim je između proizvođača tutkala eliminisana, kako konkurencija na prodajnom tržištu finalnih proizvoda, tako i konkurencija na nabavnom tržištu sirovina. Inače sama priroda ove proizvodne delatnosti predstavlja vrlo podesno područje za kartelisanje. Potrošači tutkala su ili druga industrijska preduzeća ili zanatske radionice. I u jednom i u drugom slučaju potrošači s jačom kupovnom snagom. S druge strane ovaj artikal se i u industriji i u zanatstvu upotrebljava kao potrošni materijal u relativno malim količinama ali od strane velikog broja potrošača. Ovi, usled toga, neće mnogo da reagiraju na visoke cene, jer ih te cene pojedinačno ne pogadaju mnogo obzirom na veličinu prometa¹⁾.

Stabilne prilike na tržištu tutkala daju proizvođačima prednosti u pogledu ostalih proizvoda koji se, pri proizvodnji, dobijaju kao sporedni. Iz kostiju se, pored tutkala, dobija koštana mast i koštano brašno. Prva se upotrebljava u industriji sapuna kao sirovina, dok se drugo troši u poljoprivredi kao đubrivo. Kako kod jednog tako i kod drugog od ovih artikala cene osciliraju paralelno cenama svih drugih proizvoda iste namene: cena koštane masti uporedo s cenama svih drugih masnoća a cena koštanog brašna uporedo s cenama svih drugih veštačkih đubriva. Od osnivanja kartela te cene su se mnogo menjale ali su proizvođači gubitak na niskim cenama mogli da pokriju dobitkom na svom glavnom proizvodu — tutkalu.

35. Kartel superfosfata. Ovaj kartel je novijeg datuma a zaključen je između „Zorke“, prvog jugoslovenskog društva na akcije, Beograd, Tvornice hemijskih proizvoda, Hrasnik i „Danice“ d. d. za hemijske proizvode, Zagreb. Zaključenjem ugovora proizvođači su monopolisali unutrašnje tržište, jer je njime obuhvaćena cela domaća produkcija. Sporazumom su utvrđeni međusobni odnosi između triju saugovorača na unutrašnjem tržištu. Zasebnim utanačenjem između „Zorke“ i „Danice“ ova poslednja se obavezala da obustavi rad za vreme trajanja ugovora. Na taj način tržište superfosfata je stvarno podeljeno između „Zorke“ i Tvornice hemijskih proizvoda u Hrasniku.

¹⁾ Karakteristično je da su kod ovoga artikla bile najslabije promene cena kako u periodu krize i privredne depresije, tako i u vremenu naglog rizanja cena od početka ovoga rata.

36. Karteli kiseonika, trihloretilena, vodenog stakla i firnajza. Ni kod jednog od ovih kartela nije došlo do potpunog monopolisanja tržišta. Između članova kartela su utanačeni samo modaliteti saradnje, koji neosporno pojačavaju pozicije ponude u odnosu na tražnju ali do potpunog monopola nigde nije moglo da dode, bilo zbog vrste potrošača, bilo prirode proizvoda, bilo pak zbog načina njihove proizvodnje.

Kartel kiseonika je zaključen između sledećih firmi: „Aga-Ruše“, udružene tvornice acetilena i oksigena d. d., Ruše, Societé oriental d'acetylene dissous, Paris, „Lim“, tvornica željeznih bačvi, metalnih proizvoda i kisika, Zagreb, „Danica“ d. d. za kemičke proizvode, Zagreb, Elektrostrojna industrija Vojnović i Ko., tvornica željeznih vijakova i kisika, Ljubljana-Vič. Kartelnim sporazumom saugovorači nisu primili nikakve obaveze ni u pogledu cena ni u pogledu načina prodaje kiseonika. Jedino je izvršena podela unutrašnjeg tržišta na prodajne zone koje su podeljene između saugovorača.

Kartel trihloretilena je zaključen između firmi Verein für chemische und metallurgische Produktion, Aussig i Carbidwerk Deutsch-Matrei A. G., Wien u ime Bosanskog dioničkog društva za elektrinu. Ugovor se odnosi na jugoslovensku teritoriju utoliko, što se prva firma obavezala da, za vreme njegovog trajanja, neće da isporučuje trihloretilen u Jugoslaviju.

Ugovor o kartelu vodenog stakla²⁾ je zaključen između firmi Aleksandar Gvozdarević i drug, Derventa i „Montana“, beogradska livnica metala, Beograd. Sporazumom nije postignuto monopolisanje tržišta s jedne strane otuda što on nije obuhvatio sve domaće proizvođače a s druge zbog toga što se ovaj artikal najčešće upotrebljava kao surogat u drugim industrijama, te stoga njegove cene ne zavise samo od organizacije sopstvene ponude već i od cena surogiranih proizvoda.

Kartel firnajza je zaključen 1930 godine između firmi: Medić-Zankl, tvornica ulja, laka i boja d. s o. j., Ljubljana, „Moster“, tvornica laka i boja d. d., Zagreb i Zabret et Co. d. z o. z., tvornica lanenog ulja i firnajza, Britof pri Kranju. Suština sporazuma ne leži toliko u obavezama u pogledu zajedničkog istupanja na tržištu finalnih proizvoda koliko u utvrđenim modalitetima u pogledu zajedničkog istupanja na tržištu sirovine — lanenog semena. Zbog nedovoljne domaće proizvodnje ovoga artikla kao i zbog teškoća oko njegovog prikupljanja, potrebno bi bilo da svaki njegov preradivač stvori čitavi sopstveni aparat za prikupljanje od seoskih preradivača. Umesto toga članovi kartela su stvorili zajedničku organizaciju, kao samostalnu firmu (Združene tvornice firnajza d. z o. z.) koja se stara

1) Ovaj kartel se rasturio u oktobru 1940.

2) Ovaj kartel se razišao u 1939 godini.

o snabdevanju sirovinom svih proizvođača. Ovo je, pored toga, jedna od mera da se spreči pojava novih outsider-a kupovinom celokupnog domaćeg semena ali ona ipak nije u stanju da osigura potpun monopol na unutrašnjem tržištu firnaja, zbog toga što se proizvodnja ovoga artikla može da obavlja u vrlo malom obimu.

C) KARTELI U INDUSTRIJI DRVA I HARTIJE

37. Slabe mogućnosti kartelisanja u drvnoj industriji. Industrija drva, slično velikom delu industrije životnih namirnica (mlinovi), predstavlja proizvodnu granu u kojoj je kartelisanje gotovo isključeno. Ovo je delatnost koja, posle prehranbene industrije, ima najveći broj preduzeća. Između njih je tako velika razlika da uopšte ne postoji mogućnost zajedničkog istupanja prema mušterijama na nekoj široj osnovi: jedna su vrlo velikog kapaciteta i za njih postoji mogućnost rentabilnog rada samo u slučaju ako osiguraju plasman svoje robe na spoljašnjem tržištu, druga su posve mala i upućena isključivo na lokalno tržište na kome su i specifične cene i specifični uslovi prodaje; na trećoj strani kartelisanim proizvođačima bi bilo teško sprečiti pojavu novih outsider-a, jer su ovu industriju, kao i mlinsku, u stanju da podižu i najsitniji kapitalisti, koji, ne znajući kakve su tržišne prilike, investiraju i tamo gde je investiranje nerentabilno. Industriju, koja je podignuta pod takvim okolnostima, teško je privoleti da odustane od konkurentske borbe, jer je ona ovde u stvari borba za opstanak. Do kartelnog sporazumevanja je moglo da dode jedino kod onih vrsta proizvodnje koje izrađuju specijalne artikle, kao što je slučaj s kartelom drvenih potpetica, koji je istodobno i jedini kartel u čitavoj ovoj industrijskoj grani.

Kartel potpetica su zaključile sledeće firme: „Mara“, tvornica peta, Borovica, „Peta“, Radeče, Tovarna za potpetnike, Rimske Toplice, Jovan Strajin, Novi Sad i „Zenit“, tvornica kalupa, Vršac. Kartelnim ugovorom vezan je najveći deo proizvođača ovoga artikla. Njihov monopolistički položaj na tržištu teško se međutim oseća zbog toga što je vrednost potpetice dosta mala u odnosu na vrednost čitave cipele. Pored toga preterano visoke cene u stanju su brzo da dovedu do pojave novih outsider-a, jer je produkcija ovoga artikla dosta uprošćena.

38. Karteli papira. Industrija hartije je jedna od grana u kojoj je došlo do najjačeg monopolisanja tržišta putem kartelisanja. Do početka 1937 godine u njoj su bila tri kartela i to: kartel pisaćeg papira, kartel omotnog papira i kartel kuverata. Januara meseca te godine razilazi se kartel pisaćeg papira. Ostala dva produžuju do početka 1938, kada se i oni rasturaju ali odmah dolazi do novog kartelisanja. Proizvođači hartije

zaključuju tada novi kartelni sporazum kojim obuhvataju kako pisaci tako i omotni papir. Istodobno dolazi i do sporazuma između proizvođača papirne konfekcije¹⁾.

U kartelu papira su učlanjene sledeće firme: Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d. d. Ljubljana, Zagrebačka dionička tvornica papira d. d., Zagreb, Industrija papira i ljepenke d.s.o.j., Sladki Vrh, Braća Pjatnik, tovarna za dokumentni in kartni papir, Radeče pri Zidanom Mostu i fabrika hartije a. d., Čačak. Van kartela je ostao svega jedan veći proizvođač papira a to je Fabrika hartije Milana Vape, Beograd. Kartelnim ugovorom obuhvaćeni su papiri: bolji od bezdrvnog, bezdrvni, srednje fini, tiskovni i omotni. Iz napred iznetih statističkih cifara se videlo da je od ukupne vrednosti godišnje proizvodnje koja iznosi 287,9 mil. dinara kartelnim režimom obuhvaćeno 200,1 mil. dinara što čini 69,5% ukupne vrednosti produkcije ove grane.

Obzirom na veličinu produkcije koja je obuhvaćena ugovorom, za ovaj kartel bi se zaista moglo reći da je postigao monopolistički položaj i da određuje prodajne uslove na tržištu papira. Međutim, on ipak nije dovoljno zaštićen od spoljašnje konkurencije. To se najbolje vidi iz okolnosti da je bio prisiljen da, za fine papire, s nemačkom konkurencijom zaključi kartelni sporazum. Kapacitet domaće industrije je veći no što je domaća potrošnja. Usled rada sa smanjenim kapacitetom, rentabilitet rada domaćih preduzeća je znatno ispod rentabiliteta rada inostrane konkurentne industrije. Uz izvozne premije ona je u stanju da savlada našu carinsku zaštitu i da našu industriju uspešno potiskuje na domaćem tržištu.

Kartel papirnih proizvoda zaključen je između sledećih firmi: „Lipa Mill“ d. d. Zagreb, „Kuverta“ d. z o. z., Ljubljana, Dragutin Petrović, Čuprija, „Mursa Mill“, Osijek i Ilić i Čuturilo, Beograd. Sporazumom su obuhvaćene koverte svih vrsta, listovne mape, papirne vrećice i listovne kutije. Kako iz broja saugovorača, tako i iz broja artikala koji su obuhvaćeni ugovorom, vidi se da kartel nema monopolistički položaj na tržištu papirnih izrada. Sporazum ima u većoj meri da služi kao dopuna sporazumu između proizvođača hartije, no što ima za cilj zajedničko istupanje prema potrošačima. Zbog raznih vrsta i kvaliteta papira, čija potrošnja podleži jakim fluktuacijama, proizvođaču je vrlo teško dobiti preglednu sliku o stvarnim potrebama tržišta. S druge strane držanje velikih zaliha smanjuje kod njega rentabilitet rada, usled povećanja obrtnog kapitala. Otuda su na tržištu njegov jedini oslonac i jedini pomagači njegove neposredne mušterije. Proizvođači papirnih pro-

¹⁾ U 1939 godini je zaključen kartelni sporazum s nemačkim savezom papirne industrije, prema kome je izvršena podela jugoslovenskog tržišta između domaće i strane industrije papira.

izvoda su u mnogo tešnjem kontaktu sa potrošačima i oni su u mogućnosti unapred da ocene potrebe ovoga. Kartel proizvođača papira je usled toga i okupio ove konfeksionare u samostalan kartel i stavio mu na raspoloženje svoj centralni organ „Centropapir“ d.s.o.j. Preko ove ustanove on je došao u neposredniji dodir s potrošačima a pored toga omogućeno mu je da organizuje prodajni sistem i pojača kreditne sposobnosti svojih mušterija.

Celokupni promet proizvođača papira ne ide medutim preko konfeksionara. Veliki deo, kako omotnog tako i pisaćeg papira, ide direktno potrošačima. Ipak ni ovde proizvođač ne može da dode s potrošačem u direktni dodir. Problem preglednosti tržišta i ovde se postavlja kao i kod papirne konfekcije. Organizovanje veletrgovaca u stanju je da proizvođačima pruži značajne usluge. Kartel papira je preduzimao znatne napore da dode do toga organizovanja, u čemu je uspeo tek polovinom 1940 godine, kad je zaključen kartelni sporazum između najvažnijih beogratskih i zagrebačkih veletrgovaca papirom.

D) KARTELI U TEKSTILNOJ INDUSTRIJI

39. Značaj slobodne utakmice za razvitak tekstilne industrije. Specijalne okolnosti pod kojima se razvijala tekstilna industrija u toku prve dve decenije po završetku Svetskog rata, nisu nimalo favorizovale stvaranje kartelnog režima na tržištu tekstilnih proizvoda. Prosperitet koji se u ovoj industriji osećao kroz punih 20 godina bio je zasnovan na eliminisanju potrošnji tekstilnih proizvoda, usled velikog broja potrošača. Medusobna konkurencija proizvođača i njihova borba za mušterije bili su glavni pokretač pri razvitku ove industrijske grane. Taj razvitak je s jedne strane favorizovan konstantnim povećanjem tržišnog kapaciteta (porast stanovništva i potiskivanje zanatskih proizvoda i proizvoda kućne radinosti proizvodima industrije) a s druge supstituisanjem stranih proizvoda domaćima. I u jednom i u drugom slučaju proizvođač je imao da računa s novim mušterijama. Njih je medutim trebalo predobiti i osvojiti u konkurentskoj borbi. Najveće uspehe su postizali oni koji su i kvalitetom svojih proizvoda i svojim niskim cenama uspeli da se postave ispred ostalih konkurentskih proizvođača. Sve to ne može da se postigne u okviru kartelnog režima. Njegova suština je u izjednačenju saugovorača i eliminisanju medusobne utakmice. Pored toga tehnika ugovaranja je, u najviše slučajeva, takva da ona pretpostavlja statičko stanje na tržištu, identično s onim koje je postojalo u momentu u kome je zaključen sporazum. Retko koji kartelni sporazum predviđa podelu budućih mušterija (sem sporazuma o reoniranju tržišta). Mnogo češća je pojava da saugovarači

prime obavezu da neće da povećavaju kapacitet svojih postrojenja, što je znak da oni pretpostavljaju da im je tržište zasićeno i da se kapacitet potrošnje neće da povećava.

Postoji još jedan važan razlog zbog koga u tekstilnoj industriji nije došlo do intenzivnijeg kartelisanja a to je — velika razlika u kvalitetu tekstilnih proizvoda. Ako se u grubim crtama želi da izvrši njihova klasifikacija, oni će moći da se svrstaju u dve velike grupe: na jednoj strani glatke, pamučne tkanine, vunena čoja i nekoliko kategorija najprostijih hlačovina koje su dobro uvedene u tržište a na drugoj veliki broj najrazličitijih svilenih i polusvilenih tkanina i razne tekstilne konfekcije i pozamenterije.

Prva grupa je i po vrednosti i po broju potrošača svakako veća od druge. Kod nje se u kvalitetu ne javljaju česte promene. Ona, usled toga, predstavlja sektor proizvodne delatnosti koji je vrlo podesan za kartelisanje. Do kartelisanja je ipak došlo u vrlo uskim srazmerama, zbog toga što u većini slučajeva ono nije bilo potrebno: sve tvornice čoje veliki deo svoje produkcije isporučuju vojsci. Za te isporuke im nije potrebno kartelisanje, jer se one i inače obično vrše uz specijalne uslove; kod platna se takode ne bi kartelisanjem mnogo postiglo, budući da ono i inače ima dobar plasman na tržištu, usled toga što se ne proizvodi u dovoljnim količinama. Jedino u industriji hlačovina postoje jači razlozi za kartelisanje.

Protivno ovome, u drugoj grupi se nalaze takvi artikli za čiju prodaju je nemoguće utvrditi jednoobrazan sistem a još manje je moguće propisati zajedničke cene. To su proizvodi koji naročito mnogo podležu modi. Ona je istodobno i glavni pokretač prosperiteta ovih proizvodnih vrsta. Kartelisanje bi ukočilo njihov napredak a možda bi čak i ugrozilo opstanak mnogih preduzeća. Ono bi zaustavilo proširivanje tržišta, dok se ovde ceo prosperitet zasniva na tome proširivanju. Za granice tržišta ovih proizvoda se može reći da nisu toliko uslovljene kupovnom snagom potrošača koliko maštom i inventivnom sposobnošću proizvođača da stvori nešto novije i „modernije“. Kartelisanjem bi se toj inventivnosti postavile vrlo uske granice.

Usled svega ovoga i dolazi do pojave da u čitavoj tekstilnoj industriji postoje svega 4 kartela, ma da je ovo jednà od najvećih industrijskih grana; to su: kartel hlačovina, kartel čarapa, kartel lepljene vate i kartel tepiha.

40. Kartel hlačovina. Ovaj kartel su zaključili tri domaće fabrike i to: „Preslica“, tekstilna industrija d. d., Zagreb, August Erlih, tekstilne tvornice u Mariboru i Beogradska tekstilna industrija a. d., Beograd. Kartelnim sporazumom su obuhvaćene sledeće vrste hlačvine: „Saglia“, „Saglia-Vigogne“, „Peru“, „Struks“, „Salon-atlas“ i „Angin-Amerika“. Kartelni

ugovor je zaključen 1936 godine i njime je unekoliko stvorena ravnoteža na tržištu ovih proizvoda. Proizvođači međutim na tržištu ipak nisu postigli monopolistički položaj. Ma da su gornji artikli dovoljno standardizovani, njih je moguće lako zameniti drugim sličnim proizvodima na čijem tržištu postoji slobodna utakmica. Usled toga ni proizvođači ovih artikala nisu potpuni gospodari tržišta, ma da su eliminisali međusobnu konkurenciju.

41. Kartel čarapa. Ovo je jedan od retkih slučajeva kartelisanja u kome je predmet kartelnog sporazuma artikal podložen jakom uticaju mode. Ugovor su zaključile sledeće firme: „Silk“ tvornica čarapa d. d., Zagreb, „Polzela“, tvornica navadnih in tkanih pletenin d. z o. z., Polzela, „Moravija“, fabrika pletenih proizvoda a. d., Beograd, Braća Graner, tvornica čarapa, vrpca i trakova, Čakovec, „Fako“, jugoslovenska tvornica čarapa i trikotaže d. d., Subotica. Predmet sporazuma su svilene, vunene i flor čarape — uglavnom ženske. Ugovorom su precizirane samo šire kategorije čarapa, jer se njihove vrste vrlo često menjaju: gotovo svakog meseca pristupa se izradi ponekog novog artikla a obustavlja izrada nekoga od onih čiji promet se smanjuje. Kartelnim sporazumom proizvođači nisu postigli monopol na tržištu. Opasnost od spoljne konkurencije, i pored carinske zaštite, dosta je velika. Pored toga domaći proizvođači su upućeni na uvoz svilenog prediva, tako da inostrani snabdevači uveliko utiču na visinu proizvodnih troškova domaćih čarapa. Sporazum je ipak pružio potpisnicima znatna preimućstva, jer je stvoren red i preglednost na tržištu koncentrisanjem celokupne prodaje u ruke jednog zajedničkog organa.

41. Kartel lepljene vate. Ovaj kartel su zaključili: „Obnova“ d. d., Sarajevo, August Erlih, tekstilne tvornice, Maribor, Fabrika vate i tekstilne robe ing. Eskenazy & Co., Beograd i „Vitek“ vinkovačka tekstilna industrija, Vinkovci. Sporazumom je obuhvaćeno nekoliko kvaliteta lepljene vate.

Proizvođači potpisnici sporazuma uspeli su uveliko da monopoliju tržište ovoga artikla. Pri tome im naročito ide u prilog to da se lepljena vata gotovo redovno upotrebljava kao pomoćni materijal, usled čega kupac prima i cene koje su više od umerenih, jer mu je taj izdatak ipak relativno mali u odnosu na ostale koji ulaze u sastav proizvodnih troškova proizvoda za koji se i lepljena vata upotrebljava.

E) KARTELI U INDUSTRIJI NEMETALNIH MINERALA

42. Mogućnosti kartelisanja u industriji nemetalnih minerala. Ova industrijska grana, slično industriji životnih namirnica, predstavlja proizvodnu delatnost u kojoj su neke vrste

proizvodnje vrlo podesne za kartelisanje, dok je u drugima kartelisanje jedva moguće. Njom su naime obuhvaćene četiri proizvodne grupe između kojih nema mnogo sličnosti: industrija cementa i kamenolomi, industrija cigle i crepa, industrija keramike i industrija stakla. U prvoj od njih kartelnim ugovaranjem je na tržištu stvoren apsolutni monopol, u drugoj je došlo do jedva primetnog kartelisanja, u trećoj su učinjeni neki pokušaji ali bezuspešno¹⁾, dok u četvrtoj industrija prozorskog stakla ima privatni monopol, budući da postoji svega jedan proizvođač, u industriji šupljeg stakla sačuvan je režim slobodne utakmice, ukoliko on uopšte može da dode do izražaja obzirom na mali broj proizvođača. Kad se čitava ova grana posmatra kao celina, može se reći da je u njoj ipak došlo do intenzivnog kartelisanja budući da kartelnom režimu pripada oko jedna polovina vrednosti ukupne godišnje proizvodnje, ma da su taj režim formirala svega tri kartela i to: kartel cementa, kartel cigle u Zagrebu i kartel cigle u Sarajevu.

43. Kartel cementa. Ugovor, kojim je formiran ovaj kartel, okupio je u kartelnu zajednicu skoro čitavu domaću industriju cementa. Tu dolaze: „Split“, anonimno društvo za portland-cement, Split, „Dalmacija“, dioničko društvo za tvorenje cementa, Kaštel-Sućurac, Jadransko anonimno društvo za cement-portland, Split, Lavocat & Cie, Omiš, „Croatia“, tvornica portland-cementa, Potsused, Raljska fabrika cementa, Ralja, „Trboveljska premogokopna družba“, Trbovlje, Francusko-srpska industrija cementa, Popovac i Beočinska fabrika cementa a. d., Beočin. Van kartela su ostale samo Tvornica portland-cementa d. d., Livno i „Lepenac“ tvornica cementa d. d., Đeneral Janković. Međutim u 1938 godini je i „Lepenac“ zaključio specijalan sporazum s kartelom, ma da nije ovome potpuno pristupio.

Kartelnim sporazumom je obuhvaćen celokupni unutrašnji promet cementa. Ovim su proizvođači stvorili reda na unutrašnjem tržištu i istodobno eliminisali međusobnu utakmicu koja bi mogla mnogo da im škodi, obzirom na specijalne okolnosti pod kojima radi ova industrija. Sva gore navedena preduzeća, izuzev „Lepenac“, zatekla su se na dan Ujedinjenja na jugoslovenskoj teritoriji. Njihov proizvodni kapacitet je bio znatno veći od apsorpcione sposobnosti jugoslovenskog tržišta. Rentabilan rad bio je moguć jedino uz cene koje pokrivaju proizvodne troškove i pri radu sa delimičnim korišćenjem kapaciteta. Kartelisanjem su saugovarači na tržištu postigli skoro apsolutni monopol, koji im je omogućio jednostrano dirigovanje cena. U slučaju da se ostalo pri režimu slobodne utakmice, verovatno da bi proizvođači imali znatne teškoće oko

¹⁾ Kartel keramike zaključen je 1936 godine između 4 beogradske keramičke radnje, koje su zanatskog karaktera, ali se iste godine rasturio.

uspostavljanja ravnoteže između proizvodnih troškova i prodajne cene.

Sa stanovišta podvoza kartelni režim pruža proizvođačima takode znatna preimućstva. Cement prestavlja kabastu robu velike težine a male vrednosti po jedinici, usled čega su njegovi transportni troškovi vrlo skupi: ukupni transportni troškovi cementa, koji se u toku jedne godine stavi u promet, iznose skoro toliko kolika je fabrička vrednost toga cementa, što znači da je prosečan transport jednak vrednosti transportovane količine robe. Da između potrošača postoji slobodna utakmica, prodaja bi morala da se vrši franco tvornica, jer nijedno preduzeće ne bi moglo da sastavi relacione cene kojima bi bio pokriven podvoz za svako mesto u zemlji. Svaki proizvođač bi tada podmirivao potrebe mušterija koje su mu koncentrično najbliže. Raspored tvornica je međutim takav da bi se, ovakvim podmirenjem interesi jednih proizvođača ukrštali, što bi dovelo do njihove međusobne borbe, dok drugi ne bi uopšte bili u stanju da pokriju potrebe potrošača. S druge strane potrošači bi bili nejednako tretirani i oni koji su najudaljeni od tvornica, imali bi cement više no dvostruko skuplji od potrošača koji su u njihovoj neposrednoj blizini.

Uticaj monopolističkog položaja kartela cementa neće moći da se dovoljno uoči ni iz cifara o vrednosti godišnje proizvodnje ni iz cifara o veličini kapitala investiranog u postrojenja ove grane, ma da su te cifre relativno velike. Celokupno privatno i javno građevinarstvo je u dosta jakoj zavisnosti od cementne industrije. Pored toga ona iz godine u godinu dobije sve više značaja za izgradnju saobraćajne mreže. Najzad cement je, usled razvitka tehnike, postao jedan od artikala neophodnih za odbranu zemlje. Ciframa izraziti tu povezanost i značaj ovoga artikla za razvitak nacionalne privrede gotovo je nemoguće. Do njega je moguće doći jedino ispitivanjem konkretnih odnosa u jednom određenom vremenskom razdoblju a za takvo ispitivanje ovde nema dovoljno prostora.

44. Karteli cigle. Zbog lokalnog značaja ciglarske industrije karteli cigle, koje su obrazovali zagrebački i sarajevski ciglari, imaju takode lokalni karakter.

Kartel cigle u Sarajevu zaključen je između sledećih proizvođača: I. S. Merhemić,¹⁾ trgovina ciglarskim proizvodima, Sarajevo, August Braun d. d., poduzetništvo za gradnje i građevinski materijal, Mordehaj Atijas, Sarajevo, Hadži Muhamed-aga Ahmetašević i sinovi t. t., Sarajevo, Ciglana Jeftanović proizvodnja i trgovina građevnog materijala, Sarajevo, Majer Leon Levi, Sarajevo. Već iz samog broja članova kartela se vidi da glavni razlog za kartelisanje ovih proizvođača leži u preteranoj međusobnoj konkurenciji. Sve ove ciglane su dosta stare i u prilično

¹⁾ Ova firma je u 1939 godini istupila iz kartela.

zapuštenom stanju. Njihovo glavno tržište je grad Sarajevo ali njegove potrebe nisu toliko velike da bi bile u stanju da potpuno uposle sve ciglane. Između proizvođača je moralo da dode do konkurentne borbe koja je išla tako daleko da je cena cigle obarana na račun otpisa i drugih režijskih troškova. Rezultat ove borbe je taj da su cene sarajevske cigle, i posle formiranja kartela, i posle njihovog povišenja u dva maha za oko 30%, još uvek za oko 30% ispod cena u Zagrebu ili Beogradu, ma da u Beogradu tržište uopšte nije kartelisan¹⁾

Kartel cigle u Zagrebu zaključen je između 16 zagrebačkih ciglara i to: A. Müller, Proizvodnja opeke i crijepa, Zagreb, Bedekovčina, L. Trepo, ujedinjene ciglane d. d., Karlovac, „Ilovac“, tvornica glinskog crepa i opeke, Karlovac, Dajč Slavko, ciglarska radnja, Dugo Selo, Tehničko prometno preduzeće, Vel. Gorica, Tvornica opeke i glinene robe inž. Marijan Urli, Samobor, Ciglane A. Müller, Metalno industrijsko i trgovačko d. d., Zagreb, Zagrebačka industrija glinenih proizvoda d. d., Zagreb, Ciglana Mavro Slenger, Turčin, Tvornica opeka Svorić, Urli i Trepo, Tvornica opeka M. Popović, Sisak, Tvornica opeke i crijepa, Sisak, Ciglana i električna centrala Ivo Novaković, Sv. Ivan Zelina, Antun i Dragutin Peška, trg. glin. i građ. materijala, Soblinec i „Dubravka“ električna ciglana grada Varaždina, Varaždin. Slično slučaju sarajevskih ciglara i ovde je došlo do kartelisanja usled preterane međusobne konkurencije proizvođača.

Povoljan kvalitet zemljišta i relativno velike potrebe Zagreba, kao jednog od najvećih varoških centara, doveli su do intenzivne izgradnje ove industrije. Pod uticajem zagrebačkog tržišta izgrađivana je ciglarska industrija na Jugoistok preko Vel. Gorice sve do Siska, na Jugozapad do Karlovca a na Sever sve do Varaždina. Ovo tržište je međutim postajalo sve zasićenije, jer građevinska delatnost nije išla u korak s izgradnjom ciglarske industrije. Da bi se izbegla opasnost od preterane međusobne konkurencije, ciglari su blagovremeno zaključili kartelni sporazum i time monopolisali zagrebačko tržište. Praksa je pokazala da su sporazumom pojačane njihove tržišne pozicije, jer su uspeli ne samo da održe cene već i da ih povise.

F) KARTELI U METALNOJ INDUSTRIJI

45. Intenzivno kartelisanje u metalnoj industriji. Industrije proizvodnje i prerade metala predstavljaju proizvodne grane u kojima je tržišna slobodna utakmica u najvećoj meri eliminisana. Industrije bakra, olova i cinka, sticajem prilika, imaju

¹⁾ Beogratski ciglari nisu nikada podneli na registrovanje neki kartelni sporazum, ma da se čuju česte pritužbe potrošača da oni održavaju »divljiji« kartel.

privatni monopol. U industriji sirovog gvožđa postoji režim slobodne utakmice ali on kroz konkurentsku borbu uopšte ne može da dode do izražaja, jer je tražnja redovno veća od ponude. U najvećem delu industrije prerade metala tržište je ugovornim putem negde jače negde slabije monopolisano, već prema prirodi proizvodne delatnosti. Tu dolaze sledeći karteli: gvožđa, osovina, šarafa, limene robe, bravarske robe, pletene žice, lanaca, žice i žičanih eksera, jedaćeg pribora, livnica, kablova, kotlova, teških gvozdениh konstrukcija i češagija.¹⁾

46. Kartel gvožđa. Ovaj kartel je dopuna međunarodnog kartela koji je zaključen između domaćih željezara i Srednjeevropske grupe (Z. E. G.) tj. austrijskih, čehoslovačkih i mađarskih proizvođača gvožđa. U njemu su začlanjene četiri domaće željezare i to: Kranjska industrijska družba, Jesenice, Jugoslovenski čelik a. d., Sarajevo (sporazum je zaključila ranija državna željezara „Zenica“), Fabrika čelika Đorda grofa Turnskog, Guštanj—Ravne i Rudnik in željezarna „Štore“ u Štorama. Ugovorom su obuhvaćene sve vrste gvozdениh profila, t. j. betonsko gvožđe, sve vrste šipkastog gvožđa, sve vrste fasovanog gvožđa i valjana žica. Na iste artikle se odnosi i međunarodni sporazum zaključen sa Srednjeevropskom grupom.

Zaključenje međunarodnog kartela neminovno su nalagali interesi razvitka a možda i opstanka domaće industrije. Njen kapacitet nije bio dovoljan za pokriće potreba unutrašnjeg tržišta. Jedan deo tih potreba podmirivale su inostrane industrije. Međutim domaća industrija je imala sve potrebne predušlove za povećavanje kapaciteta i bilo je potrebno samo da osigura povoljne tržišne uslove. Te uslove ona nije mogla da obezbedi upuštajući se u konkurentsku borbu s inostranstvom, iako je carinski bila zaštićena. Strana industrija, kad je jednom ušla na jugoslovensko tržište, želela je da na njemu očuva svoje pozicije, ma i uz obaranje prodajnih cena na nivo proizvodnih troškova ili čak i ispod ovih. Ona je osim toga imala i tu prednost da su njeni proizvodni troškovi bili znatno niži od proizvodnih troškova domaće industrije.²⁾ Pri ovakvim konkurentskim odnosima, domaći proizvođači su smatrali da je celishodnije, umesto upuštanja u konkurentsku borbu, da sa stranom konkurencijom izvrše raspodelu domaćeg tržišta.

O unutrašnjem tržištu postojao je sporazum između domaćih proizvođača još pre zaključenja sporazuma sa Srednjeevropskom grupom. Njime ipak nije mogao da se stvori monopolistički režim na tržištu, zbog spoljašnje konkurencije. Kad

¹⁾ Posle 1938 godine zaključeni su u ovoj grani još i sledeći karteli: čavala, jedaćeg pribora II, potkovica za obuću i plemenitog čelika.

²⁾ U vremenu kad je strano gvožđe na domaćem tržištu nudeno po 165 dinara za 100 kg., proizvodni troškovi domaćih željezara nisu mogli da se spuste ispod 300 dinara.

je, u avgustu 1934 godine zaključen međunarodni kartel, pitanje spoljašnje konkurencije bilo je definitivno rešeno. Istodobno je između domaćih proizvođača zaključen novi sporazum koji je prilagođen propisima tada donete Uredbe o kartelima. Time je domaći kartel gvožđa, uz dopunu međunarodnog kartela, postigao skoro potpuni monopol na unutrašnjem tržištu ugovorom obuhvaćenih proizvoda. Van kartela je ostala svega jedna firma — Srpsko akcionarsko rudarsko i topioničko društvo („Sartid“), Smederevo.

Sporazumom o kartelu su obuhvaćena najveća jugoslovenska preduzeća i to ne samo u metalnoj struci već u čitavoj industriji uopšte. Ugovor nije doduše obuhvatio čitavu njihovu proizvodnju,¹⁾ ali su njime obuhvaćeni najglavniji proizvodi saugovorača. Njegov značaj i uticaj na tržište neće stoga moći da se oceni ako se posmatra kroz količinu odnosno vrednost artikala koji su njime obuhvaćeni. To su jednim delom potrošna dobra namenjena upotrebi u građevinarstvu (betonsko gvožđe). Preko njih kartel u znatnoj meri utiče na razvitak čitave ove privredne grane. Drugim delom ona su namenjena daljoj industrijskoj preradi (valjana žica koja se upotrebljava za proizvodnju vučene žice i žičanih eksera). Kroz ovaj sektor kartel uveliko utiče na čitavu ovu preradivačku industriju. Na trećoj strani on je najjači potrošač sirovog i starog gvožđa. Utičući na cenu ovih proizvoda, on posredno utiče i na sve one industrijske grane koje upotrebljavaju ova dva artikla kao sirovine (naročito livnice). Na taj način za ovaj kartel se može reći da je postao ne samo regulator cena i tržišnih odnosa na tržištu gvođenih profila već i regulator tržišnih odnosa na celokupnom tržištu metala, negde u jačoj negde u slabijoj meri.

47. Kartel osovina. Ugovor o kartelu su zaključila dva domaća proizvođača osovina i to: Fabrika čelika Đorda grofa Turnskog, Guštanj—Ravne i Srpsko akcionarsko rudarsko i topioničko društvo („Sartid“), Smederevo. Njime su obuhvaćene sve vrste osovina za drumska vozila, kao i delovi osovina. Jedan od bitnih zadataka kartela je normalizovanje raznih tipova osovina, čiji broj ide na stotine.

Kartelnim sporazumom nije postignut monopol na domaćem tržištu. Zbog mnogobrojnih tipova osovina, koji su posledica ukusa i navika potrošača, kao i zbog težnje proizvođača da se oni normalizuju, pojava outsider-a je vrlo česta. S druge strane carinska zaštita domaćim proizvođačima nije dovoljna da im obezbedi unutrašnje tržište. Veliki deo domaćih potreba se pokriva uvozom iz inostranstva. Taj uvoz se smanjuje samo

¹⁾ Kod ovih preduzeća je, kao što se videlo iz izlaganja u prvom delu — vidi glavu „Koncentracija i integracija u industriji“ — došlo do neobično složenog vertikalnog organizovanja proizvodnje od prirodne materije pa do finalnih potrošnih dobara.

u vremenu kad u inostranstvu dode do jačih poremećaja na tržištu metala (današnje ratno stanje).

48. Kartel šarafa. Kartel šarafa zaključila su 1934 godine sledeća preduzeća: Novosadska fabrika žičane i gvozdene robe d. d., Novi Sad, Osiječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva d. d., Osijek, Prva jugoslovenska tvornica vagona, strojeva i mostova d. d., Sl. Brod, Prva žebljarska železno-obrtna zajednica, Kropa, Splošna stavbena družba, Maribor, Željezno-prometno d. d., Bistrica Vojvodić & Co., Ljubljana, Srpsko akcionarsko rudarsko, topioničko industrijsko društvo, Smederevo.

Sporazumu je u 1936 godini pristupila firma Lapp Finze A. G., Karlsdorf. U 1937 on se takode proširuje, jer kartelu pristupaju: „Jasenica“ a. d. za opravku vagona, Smederevska Palanka, „Zefir“ d. d., tvornica gvozdene i metalne robe Beograd¹⁾—Subotica, „Archimedes-schlesisch sächslische Schraubenfabriken A. G., Braslau i Ungarische Waggen- und Maschinenfabrik A. G., Budapest. U 1938 ugovoru pristupaju još dve firme i to: Prevarek Vilim, Zagreb i Ivan Lazar, žebljarska industrija, Kamnik Gorica.

Ovaj kartel predstavlja u stvari tri specijalna sporazuma i to: 1) sporazum o prodaji opšte šarafske robe, 2) sporazum o prodaji šarafa za drvo i 3) sporazum o prodaji pribora za vozna sredstva. Prvim utanačenjem je prodaja opšte šarafske robe rezervisana saugovoračima: „Novosadskoj“, „Kropi“, „Mariboru“ i „Bistrici“. Po drugom utanačenju prodaju šarafa za drvo mogu da vrše firme: „Braća Kramer“, „Novosadska“, „Splošna“, „Vojnović i Komp.“ i „Željezno-prometno“, dok u prodaji pribora za vozna sredstva učestvuju firme i to: „Novosadska“, „Osiječka“, „Brodsko“, „Kropa“, „Splošna“ i „Sartid“.

Pristupanjem novih članova i kasnijim specijalnim ugovorima, odnos između saugovorača je znatno modifikovan ali samo u pogledu visine kvota dok je prvobitna podela na sekcije ostala neizmenjena.

Ma da je ovaj kartel okupio najveći broj proizvođača, koji uz to predstavljaju i najveća preduzeća ove vrste, saugovorači ipak nisu osigurali potpun monopol na unutrašnjem tržištu. Šarafi predstavljaju artikal koji mogu da proizvode preduzeći svakog obima. Zanatske radionice u većem broju u stanju su da ugroze i najmodernijim industrijskim preduzećima. Ukoliko su manja sitna outsider-ska preduzeća, utoliko više mogućnosti ona imaju da reduciraju najveći deo svojih fiksnih troškova, što je u stanju znatno da smanji proizvodnu a preko ove i prodajnu cenu.

Ovaj kartel se stalno osećao ugrožen tima sitnim konkurentima. Tek kad je nastala oskudica na tržištu gvožđa kao

¹⁾ Ova firma je istupila iz kartela u 1940 godini.

glavne sirovine za izradu šarafske robe, konkurencija malih je oslabila i kartel šarafa je u jačoj meri postao gospodar situacije na tržištu.¹⁾

49. Kartel limene i bravarske robe. Ovi karteli su zaključeni s ciljem da se na jednoj strani stvori više reda na tržištu a na drugoj da se spreči ili uspori povećanje kapaciteta ove industrije, jer se kod nje osećaju znaci zasićenosti. I jedan i drugi kartel obuhvataju artikle kod kojih je nemoguće monopolisanje tržišta za duže vreme. Kako limena tako i bravarska roba predstavljaju proizvode koje može da izrađuje i najmanja zanatska radionica i veliko industrijsko preduzeće.

Kartel limene robe zaključen je između sledećih proizvođača: Željezno-prometno d. d., Zagreb, „Mustad“, jugoslovenska tvornica čavala te željezne i čelične robe d. d. tvornica Jelinc u Karlovcu, „Titan“ d. d., kranjska tvornica željezne i bravarske robe i ljevaonica, Zagreb—Kamnik i „Ferolim“ Ignjat Gros i sin, Vinkovci. Kartelni ugovor je potpisalo i jedno strano preduzeće — Eisenwaren-Fabriken, Lapp Finze A. G., Karlsdorf.²⁾

Ugovorom je obuhvaćena sva limena roba koju proizvođači izrađuju izuzev nekoliko specijalnih artikala izričito pobrojanih.

Kartel bravarske robe je zaključen između sledećih firmi: Željezno-prometno d. d., Zagreb, „Mustad“, Karlovac, „Titan“ d. d., Kamnik a od stranih preduzeća Lapp Finze iz Karlsdorfa kod Graza. Sporazumom o kartelu je obuhvaćena bravarska roba svake vrste koju izrađuju proizvođači.

50. Karteli žice i eksera. U ovoj vrsti proizvodne delatnosti došlo je do kartelisanja najvećim delom pod uticajem kartela u industriji gvožđa. *Kartel žice i žičanih eksera* zaključen je između Kranjske industrijske družbe (K. I. D.), Jesenice, Jugoslovenskog čelika a. d., Sarajevo (ugovor je zaključila Industrija gvožđa, Zenica), „Mustada“ d. d., Karlovac, Johana Globočnika, Ljubljana, Braće Kramer, Novi Sad i Juliusa Kramer, Novi Sad. Od ovih proizvođača u kartelu gvožđa su Kranjska industrijska družba i Jugoslovenski čelik a. d. Kranjska je istodobno jedini proizvođač valjane žice za tržište iz koje se proizvodi vučena žica a iz ove opet žičani ekseri. Na taj način apsolutni monopol na tržištu sirovine morao je da dovede do kartelnog režima u industriji prerade i obrade sirovine. Kranjskoj, zaključujući kartelne sporazume o glavnim svojim pro-

¹⁾ Oskudica za gvoždem se naročito oseća od početka ovoga rata. S jedne strane skok njegovih cena a s druge isčezavanje sitnih konkurenata, dali su potstreka ovome kartelu da u znatnoj meri podigne svoje cene u cilju da pokrije gubitke prouzrokovane konkurentskom borbom pre rata.

²⁾ Ova firma je napustila kartel krajem 1936 godine.

izvodima (gvozdeni profili), bilo je u interesu da stvori reda na tržištu izrada od gvožđa, koje je ona takođe proizvodila. Zaključenjem sporazuma o žici i ekserima s ostalim proizvođačima, ona je dobila preglednost tržišta, što joj je omogućilo racionalnu raspodelu poslovanja pri proizvodnji gvozdenih profila.

Kartel žice pletene zaključen je između dveju firmi i to: Braća Kramer, Novi Sad i Gliša Josipović, Beograd. Sporazumom je obuhvaćeno „Mercur“ pletivo, platno od žice, platno od žice protiv muva i „univerzul“ četverouglasto pletivo. O monopolističkom položaju na tržištu kod ovoga kartela ne može uopšte da bude govora, jer je kartelisane artikle u stanju da izrađuje svaka veća radionica.

51. *Kartel kablova*. Ovaj kartel je zaključen između tri domaća proizvođača i to: „Elke“, društva za elektrotehniku i fabrike kabela a. d., Zagreb, „Kovine“, prvog jugoslovenskog metalurgijskog industrijskog d. d., Maribor i Novosadske fabrike kabela d. d., Novi Sad. Van kartela je ostalo još svega jedno malo preduzeće, koje nije u stanju da kartelisanim preduzećima ugrozi položaj na tržištu. Kartelnim ugovorom se „Kovina“ obavezala da obustavi rad u preduzeću za vreme trajanja sporazuma. Na taj način „Elka“ i Novosadska imaju skoro apsolutni monopol na tržištu.

Saugovorači su sporazumom obuhvatili sav sprovodni materijal za jaku i slabu struju, armiranje golih olovnih kablova¹⁾, trake za izolovanje i čelična i gvozdena užeta.

52. *Kartel livnica*. Ovaj kartel u stvari predstavlja jedan složeni odnos saugovorača baziran na četiri separata sporazuma koji obuhvataju: gvozdeni liv, trgovački liv, peći i štednjake i balans i kuhinjske vage.

Sporazum o *gvozdenom livu* zaključen je između Osiječke ljevaonice željeza i tvornice strojeva d. d., Osijek, Livnice Braća Bohn, Velika Kikinda i Vojvodanske livnice, Novi Sad. Ugovorom je obuhvaćeno oko 130 raznih artikala gvozdenog liva kao što su: gladila, kladivci, kuke za kišobrane, odela i šešire, razni mlinci, runilice za kukuruz, paralelni škripovi i t. d. Ovim sporazumom, ma da kartelu nije osiguran apsolutni monopol na tržištu, ipak su mu znatno pojačane tržišne pozicije, jer je njime obuhvaćen najveći deo domaće proizvodnje gornjih artikala.

Ugovor o *trgovačkom livu* zaključile su: Vojvodanska livnica d. d., Novi Sad, Braća Bohn, livnica gvožđa i tempera, Velika Kikinda, „Ferolim“, Ignjat Gros i sin, Vinkovci, Jugoslovenski čelik a. d., Sarajevo, Belokranjska železolivarna d. z. o. z., Črnomelj, „Ekonom“, fabrika mašina i livnica gvožđa,

¹⁾ U prvoj polovini 1940 god. ispod odredbi ugovora su izuzeti O. G. i G. O. G. sprovodnici.

Smederevo, Livarna Muta, Muta ob Dravi, Livnica Braća Fleissig i Del Fabro, Slav. Požega, Livnica A. Kraus, Pančevo, Livnica Kraus Đula, Petrovgrad, Livnica „Merkur“ Save Lozanića, Beograd, Livnica „Napredak“ Popovića i Mrvića, Beograd, Livnica Pejić, Stefanović i Komp., Niš, Livnica „Sava“ Radula Dedića, Leskovac, Novosadska livnica Kostić i Dajč, Novi Sad, Osiječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva d. d., Osijek i „Titan“ d. d., Kamnik.

Sporazumom su obuhvaćeni sledeći artikli trgovačkog liva: cevi za kovače i cevi za osovine, jezici za gladila, kapice za osovine, koluti za štednjake, kotlovi, kugle za dimnjake, noge za štednjake, okviri za štednjake, okviri za cevi, ploče za štednjake, poklopci željezni, rešetke, strugala za blato, točkovi, utezi za satove, vratašca za peći, zaporne trupice i zakloni od vatre za kovače.

Proizvođačima nije ugovorom osiguran apsolutni monopol na unutrašnjem tržištu ovih artikala. U zemlji postoji dosta velik broj livnica malog kapaciteta a apsorpciona sposobnost domaćeg tržišta nije tolika da je u stanju u potpunosti sve njih da zaposli. Outsider-i su, usled toga, konstantna pojava na tržištu ovih artikala. To u velikoj meri otežava rad kartelne zajednice i onemogućuje joj jednostrano dirigovanje prodajnih uslova. Ovo takode dovodi i do čestih promena u članstvu kartela, što najbolje pokazuje da prednosti koje kartel pruža članovima, nisu tako velike, jer ih se ovi često, i zbog sitnijih razloga, odriču napuštajući kartelnu zajednicu.

Sporazum o *balans i kuhinjskim vagama* zaključile su firme: Livnica Braća Bohn, Velika Kikinda, Osiječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva d.d., Osijek, R. Seidler, Subotica, Tvornica vaga, Zagreb, Vojvodanska livnica d. d., Novi Sad i „Titan“ d. d., Kamnik.

Ni za ovaj kartelni sporazum se ne bi moglo reći da je njime monopolisano tržište. Promene u članstvu kartela su takode češće nego što je to slučaj kod ostalih kartela. Do sporazuma je došlo verovatno usled toga što su navedene livnice već međusobno ugovorom povezane u pogledu drugih artikala.

Sporazum o *pećima i štednjacima* zaključile su: Osiječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva d. d., Osijek, Vojvodanska livnica d. d., Novi Sad, „Zefir“, tvornica peći d. d., Subotica i „Ferolim“ Ignjat Gros i sin, Vinkovci,

Kod ovih artikala monopolisanje tržišta se još teže izvodi nego kod ostalih proizvoda koji su obuhvaćeni ugovorima kartela livnica. Njih ne proizvode samo industrije koje su ostale van kartela već i skoro sve bolje zanatske radionice. Pored toga kod njih su novi patentni vrlo česta pojava, usled čega dolazi do čestih promena tipova, što uveliko otežava stabilizovanje kartelnog režima.

СРПСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДНИК И РАДНИЦА"
БЕОГРАД
453

53. Karteli — lanaca, jedaćeg pribora, kotlova, teških gvozdених konstrukcija i češagija. Nijedan od ovih kartela nema velikog uticaja na razvitak odnosa na jugoslovenskom tržištu metala. Svi oni obuhvataju proizvodne delatnosti koje su još slabo razvijene i gde se još oseća jak uticaj inostranstva. Pored toga artikli u pitanju predstavljaju proizvode slabe potrošnje s relativno malim tržištem.

U kartelu lanaca su učlanjene svega dve firme i to: Braća Kramer, tvornica žice, žičane i gvozdene robe, Novi Sad i Tovarna verig d. d., v. Lescah pri Bledu. Ugovor je zaključen 1 januara a prestao da važi već 31 decembra 1936 godine. Obnovljen je međutim opet u septembru 1939 s rokom važenja do kraja 1944 godine. Sporazumom su obuhvaćeni sledeći artikli: nevareni patent Viktor lanci debljine 1—7 mm., električno zavareni lanci 1—11 mm., obični i pocinkovani, rukom u vatri kovani lanci, lančani pribor i auto-snežni lanci protiv klizanja.

Kartel jedaćeg pribora predstavlja u stvari ugovor o obustavi rada jednoga od saugovorača. Po tome ugovoru „Metal“ k. d., tvornica kovinskiх proizvoda, Karlovac prodala je „Mustadu“ jugoslovenskoj tvornici čavala te željezne i čelične robe d. d. fabrika Jelinec, Karlovac svoja postrojenja i obavezala se da, za vreme trajanja ugovora, neće proizvoditi viljuške, noževe, kašike, potkovice za obuću i ostale artikle u ugovoru pobrojane.

Kartel kotlova je zaključen između Prve jugoslovenske fabrike kotlova i radiatora, Petrovgrad i Prve jugoslovenske tvornice vagona, strojeva i mostova d. d. Brod. Ugovorom o kartelu su obuhvaćeni člankasti kotlovi tipa „Kotež“ i „Jupiter“.

Kartel teških gvozdених konstrukcija je formiran između sledećih preduzeća: „Jasenica“ a. d., Smederevska Palanka, „Sartid“, Beograd, Prva jugoslovenska tvornica vagona i strojeva, Slavonski Brod i „Maribor“ splošna stavbena družba iz Maribora. Kartelni sporazum se odnosi na sve teške gvozdene konstrukcije namenjene bilo javnom bilo privatnom gradevinarstvu.

Kartel češagija je zaključen između „Alpe“, produkcija jedilnega orodja in kovinske robe, Emila Čavleka, Jesenice—Gorenjsko, Braće Fišer, Bačka Topola, Vladimira Merčepa, Sarajevo, Đorda Müllera, Prigrevica Sv. Ivan, „Titana“ d. d., Kamnik i Tvornice žičane robe d. d., Velika Kikinda. Ugovorom o kartelu obuhvaćene su sve postojeće vrste češagija a takode i one koje se eventualno ubuduće budu proizvodile.

*

Dosadanje izlaganje o režimu na tržištu industrijskih proizvoda, a naročito o kartelnom režimu, moglo bi da se rezimira na sledeći način:

Za razliku od industrijski razvijenih zemalja, na jugoslovenskom tržištu industrijskih proizvoda oseća se velika nejed-

nakost u tržišnoj ritmici: kod jedne grupe dobara slobodna utakmica dolazi do izražaja u punoj meri i njen rezultat je da cene tih dobara gravitiraju oko njihovih proizvodnih troškova; kod drugih su tržišni odnosi takode zasnovani na slobodnoj utakmici ali se kod njih ne oseća ona povezanost između proizvodnih troškova i cene koja se oseća kod prve grupe; kod treće je konkurentska borba zamenjena monopolističkim režimom — kartelnim ili privatnim monopolom — gde se mehanizam cena odvija skoro nezavisno od oscilacija proizvodnih troškova.

Industrije koje su imale izuzetno povoljne uslove za razvitak — kao što je mlinska i drvna industrija u prvim poratnim godinama — brzo su postale zasićene, tako da je mnogima od novopodignutih preduzeća došla u pitanje mogućnost rentabilnog rada uopšte. Zbog velikog broja proizvođača ove vrste, između njih nije moglo da dode do sporazuma o zajedničkom istupanju na tržištu. Umesto toga kod njih je moralo da dode do konkurentске borbe samo da bi se održao kontinuitet rada. Na tržištu ovih dobara, proizvođači kao ponuda jedva su mogli da dođu do izražaja kroz mehanizam cena.

Industrije sa velikim potrošačkim tržištem, koje još nisu postale zasićene — kao što je tekstilna industrija — rapidno su se razvijale i na njihovom tržištu je sačuvan režim slobodne utakmice, jer je kod njih borba za osvajanje novih mušterija bila glavni pokretač razvitka. I pored slobodne utakmice proizvođači ove vrste su imali značajnog uticaja na formiranje cena, zbog toga što je tražnja tih dobara bila veća od ponude. U ovim industrijama nije moglo da dode do monopolisanja tržišta putem kartelisanja samo zbog toga što je u mehanizmu cena ponuda zadržala dominantni položaj prema tražnji. Tek onda kad u njima dode do tržišne zasićenosti, između proizvođača će ili da dode do sporazuma o regulisanju međusobnih odnosa na tržištu ili će oni da stupe u međusobnu borbu oko mušterija, pri čemu će cene morati da gravitiraju oko proizvodnih troškova.

Industrije s malim brojem potrošača brzo su postale zasićene i pored toga što je tržište podmirivano od strane svega nekoliko proizvođača. Između ovih proizvođača je vrlo lako moglo da dode do sporazuma o tržištu, tako da je ponuda određivala uslove razmene dobara: na jednoj strani slabi izgledi za povećanje potrošnje, na drugoj svega nekoliko proizvođača iste vrste doveli su do stvaranja mnogih od gore opisanih kartela koji su, u najviše slučajeva, postali potpuni gospodari tržišta. Kod većine proizvoda obuhvaćenih kartelnim režimima, teško je utvrditi funkcionalnu povezanost između proizvodnih troškova i cena. Cena je kod njih ili funkcija nekog od akata vlasti ili pak funkcija kupovne snage potrošača.

IV GLAVA

PRIVREDNA I FISKALNA POLITIKA KAO FAKTORI INDUSTRIJALIZACIJE

1. Složenost mera privredne i fiskalne politike i njeni uzroci. Iscrpnim prikazivanjem mera opšte privredne, a posebno industrijske, politike kao i fiskalne politike, koje su preduzimate u proteklom dvadesetogodišnjem periodu a koje su neposredno ili posredno imale uticaja na izgradnju industrije i njen razvitak, uveliko bi se prešle granice ovoga rada. Njemu je naime prvenstveno cilj analiza industrije kao jedinstvenog privrednog organizma a tada tek prikaz činioaca koji su imali jačeg ili slabijeg uticaja na taj razvitak, među koje spadaju i mere privredne, odnosno industrijske, kao i mere fiskalne politike zemlje. Njihovo izlaganje i utvrđivanje funkcionalnih odnosa između njihovog ekonomskog efekta i izgradnje industrije, predstavlja pored toga jedan od najsloženijih problema pri izučavanju razvitka nacionalnog privrednog organizma. Složenost toga problema je s jedne strane ukrštena strukturom privrednog organizma, s druge potrebama tržišta i vrstom i kvalitetom mušterija, s treće specijalnim okolnostima koje su diktirale donošenje izvesnih privredno-političkih a naročito finansijskih mera i t. d.

Jugoslovenski privredni organizam je, kao što je to već u više mahova naglašeno, formiran poput konglomerata, iz delova različitih nacionalnih privrednih organizama koji su ušli u sastav Jugoslavije kao političke celine. Iz toga konglomerata stvoriti jedinstven nacionalni privredni organizam nije bio ni lak ni jednostavan posao. Mere, koje su, s tim ciljem, imale da se preduzimaju nisu mogle da budu ni sistematski pripremane ni sistematski provedene. Jedne je trebalo preduzimati da bi se očuvala ona preduzeća koja su već postojala a čiji uslovi rada i opstanka su se iz osnova izmenili, usled političkih promena. Drugima je trebalo izgrađivati i podizati nova preduzeća kako bi se u privrednom organizmu stvorilo što više ravnoteže i omogućilo njegovo što normalnije i što samostalnije funkcionisanje. Mnoge od njih, to nije ni potrebno naglašavati, nisu bile ni najsrećnije odabrane, niti su bile s uspehom provedene. Kakvog je to odraza imalo na razvitak industrije

kao celine, to se već unekoliko moglo da zapazi iz dosadanjeg izlaganja.

Karakter industrije koja se zatekla na jugoslovenskoj teritoriji kao i one koja je otada podizana uticao je takode na mere privredne odnosno industrijske politike. Mnoga od tada postojećih preduzeća su bila sastavni deo proizvodnih kombinata koji su svojim manjim ili većim delom ostajali van državnih političkih granica a drugim ulazili u te granice. Interesi ovih preduzeća, koja su ranije ili docnije morala da se prilagode privrednim prilikama u zemlji, nisu se, u svakoj prilici, podudarali s opštim privrednim interesima. Uskladjivanje tih interesa iziskivalo je donošenje specijalnih mera koje je trebalo preduzimati i sa mnogo predostrožnosti i mnogo razumevanja. Sličan slučaj je bio i s preduzećima podizanim posle stvaranja nacionalnog privrednog organizma. Ovaj je obuhvatao privredno područje čiji broj potrošača, iako sa relativno slabom kupovnom snagom, nije smeo da se zanemari. Ona preduzeća čije tržište se pre završetka rata protezalo na to područje, nisu u mnogo slučajeva želela da izgube to tržište. Političke promene, koje su se u to vreme odigrale u podunavskom bazenu, bile su samo direktan povod za naglu metamorfozu privrednih organizama novostvorenih država. Prve godine posle rata, zbog toga, mogu da se okarakterišu ne samo kao godine relativno velikog uvoza robe, čiji uvoz je uskoro posle toga skoro potpuno izostao, već i kao godine intenzivnog „uvoza tvornica“. Pojave ove vrste imale su dubokih reperkusija na docniji razvitak jugoslovenske industrije a preko ove i na razvitak celokupne privrede. Njihovo dovodenje u sklad s opštim privrednim interesima zahtevalo je nove izuzetne mere, što je još više komplikovalo opštu privrednu i fiskalnu politiku.

Struktura domaćeg tržišta je bila drugi važan činilac koji je dovodio do komplikovanja problema na ovome području. Izgradnju industrije nalagali su opštenarodni interesi. Tu industriju su međutim velikim delom i podržavali i izgrađivali privrednici čija nacionalnost se nije podudarala s jugoslovenskom nacionalnošću. Na drugoj strani njen glavni oslonac je bilo jugoslovensko potrošačko tržište zastupljeno od strane velikog broja potrošača slabe kupovne snage. Uspostaviti ravnotežu između „nenacionalnih“ proizvođača i „nacionalnih“ potrošača ne predstavlja uvek lak posao. Na jednoj strani se radi o izgradnji industrije i jačanju nacionalnog privrednog organizma, bez obzira na nacionalnost onih koji tu industriju podižu, na drugoj o zaštiti kupovne snage potrošača i opet o jačanju nacionalnog privrednog organizma kao celine; na jednoj strani je reč o tome da se za domaći rad sačuva prerada i dorada najpotrebnijih poljoprivrednih proizvoda i mineralnih mate-

rija; na drugoj, da se spreči eksploatacija potrošačke kupovne snage i migriranje tih plodova prerade i dorade u inostranstvo.

Treći važan činilac koji je doveo do složenosti mera privredne i fiskalne politike jesu same fiskalne potrebe Države. Novostvorena nacionalna politička zajednica naturala je javnoj vlasti iz dana u dan sve nove i nove dužnosti: organizovanje odbrane zemlje, organizovanje administracije, dizanje prosvetne, socijalne i zdravstvene službe, sve je to stalno povećavalo izdatke fiskusa, za čije pokriće je trebalo stalno pronalaziti nove izvore. Velika razlika između platežne sposobnosti poreskih obveznika kod najvećeg njihovog dela postavila je vrlo uske granice u pogledu mogućnosti njihovog fiskalnog opterećenja. Kad su te granice jednom dostignute, a za to nije trebalo da prode mnogo vremena, povećanje fiskalnih prihoda na toj strani bilo je nemoguće. Ostao je tada na drugoj strani mali broj poreski solventnih privrednika, čiji fiskalni tereti su stalno povećavani. Pod ovim pritiskom fiskalnog opterećenja oni su na sve moguće načine preduzimali mere s ciljem bilo da se poreski teret prevale na potrošača, bilo da se izbegne poresko opterećenje. Sve je ovo dovodilo do čestih promena, kako opštih privrednih propisa i mera, tako i do promena propisa i mera fiskalne politike koja se trudila da se fiskalno opterete baš oni privrednici čija platežna sposobnost je bila najjača.

Sve ove okolnosti dovodile su do vrlo čestih i vrlo radikalnih promena u merama opšte privredne i fiskalne politike. Među najvažnije od njih spadaju svakako one koje su se desile u okviru carinske i poreske politike. Njihov efekat na razvitak domaće industrije kroz protekle dve decenije biće predmet izlaganja ove poslednje glave.

1. CARINSKA ZAŠTITA KAO MERA ZA UNAPREĐENJE INDUSTRIJE

2. Značaj carine i visina carinske zaštite. Za jugoslovensku industriju, naročito onu koja je izgrađena posle Svetskog rata, vrlo često se čuju primedbe da je podignuta i da egzistira zahvaljujući isključivo visokoj carinskoj zaštiti svojih proizvoda. Neosporno da u ovom ima mnogo istine, ali je istodobno potrebno istražiti i opravdanost odnosno neopravdanost postojanja te zaštite. Industrija koja se u zemlji zatekla posle Ujedinjenja morala je da produži rad pod nepovoljnijim okolnostima od dotadanih, obzirom na smanjenje tržišta svojih proizvoda. S druge strane preduzeća koja su docnije izgrađivana, pored toga što su u najviše slučajeva imala da računaju jedino s unutrašnjim tržištem, imala su da se bore i sa drugim problemima kao što su: pitanje investicionog kapitala, pitanje kredita, pitanja podesne kvalifikovane radne snage i t. d. Sve je

ovo uticalo na proizvodne troškove i dizalo njihov nivo iznad nivoa proizvodnih troškova u inostranstvu. I jednoj i drugoj grupi ovih industrijskih preduzeća je trebalo carinskim putem pružiti zaštitu i izjednačiti prodajne cene stranih proizvoda na domaćem tržištu s njihovim prodajnim cenama.

Posao zakonodavca, pri ovakvim zadacima je bio vrlo složen i tegoban. Zaštitom je imala da se pruži podrška svima onima preduzećima na čije proizvode je udarana zaštitna carina. Tom istom zaštitom su međutim pogodena druga bilo zanatska bilo opet industrijska preduzeća koja su preradivala ili doradivala proizvode zaštićenih preduzeća kao polufabrikate. Njom su takođe pogadani potrošači, bilo da direktno troše zaštićene proizvode bilo da troše proizvode koji su iz ovih, kao poluproizvoda, izradeni. Visinom carinske stope imala je, u svakom konkretnom slučaju, da se izvrši raspodela plodova domaćeg rada između proizvođača kao kapitaliste i kao radnika, s jedne strane, i potrošača, s druge strane, bilo da je reč o potrošaču seljaku, trgovcu, javnom službeniku, privatnom službeniku i sl. Ako je carinskom stopom cena strane robe na domaćem tržištu dizana znatno iznad mogućih proizvodnih troškova domaćih proizvođača zaštićene robe, to je moglo da dovede do iscrpljivanja kupovne snage domaćih potrošača bez produktivnog unošenja realisane dobiti od strane kapitaliste u proizvodnu delatnost; s druge strane zaštitom, kojom se cena strane robe diže na nivo koji je niži od nivoa proizvodnih troškova istovetne domaće robe, dovodi se u opasnost opstanak domaćih preduzeća koja tu robu izraduju, što može da ima za posledicu gubitak za nacionalnu privredu onoga kapitala koji je u njih investiran.

Kolika je visina zaštite domaće industrije? Na ovo pitanje je vrlo teško ako ne i nemoguće odgovoriti. Ona je uslovljena mnogim činionicima od kojih su najvažniji: cena uvozne robe, kvalitet te robe, njeno poreklo, vrednost nacionalne papirne monete i njen odnos prema zlatu i najzad sama visina carinske stope. Svi ti elementi tako naglo se menjaju da je njihovo uporedno posmatranje kroz dvadesetogodišnji period skoro isključeno. Čak i utvrđivanje zaštite u jednom određenom momentu i ocena njenog efekta na delatnost industrije skopčani su sa znatnim teškoćama koje su često nepremostive. Carinsko opterećenje proračunavano na bazi uvozne vrednosti robe računatog na bazi druge proveniencije; isti slučaj je i s robom iste proveniencije različitih kvaliteta, koja se carini po istom carinskom stavu. Opterećenje može da varira i u slučaju carinjenja robe iste proveniencije i istog kvaliteta, ako se menja odnos vrednosti papirnog novca prema zlatu. Ono se isto tako menja pri svakoj promeni carinske stope, bilo da se promena vrši autonomno, bilo ugovornim putem.

3. Cene uvezene robe i carinska zaštita. Bez obzira na pitanje visine carinske zaštite domaćih industrijskih proizvoda, koje je gore postavljeno a na koje se želi da odgovori u toku daljeg izlaganja, već na ovome mestu je važno da se istakne da je nju inostrana ponuda bilo u međusobnoj borbi bilo u borbi sa domaćom ponudom, u stanju znatno da modifikuje ako ne i potpuno da parališe. Izraz „dumping-cene“ sve češće se čuje u privrednim krugovima i te cene su postale jedan od važnih elemenata s kojima ima da se računa pri utvrđivanju zaštite domaće proizvodne delatnosti. Poslednjih godina je jugoslovensko tržište bilo naročito mnogo izloženo konkurentskoj borbi između zapadnoevropskih industrija. Nije ni potrebno isticati da je ta borba imala značajnih reperkusija na razvitak domaće privrede a naročito na razvitak domaće industrije.

Statističko dokumentovanje ove borbe oko jugoslovenskog tržišta, kao i tržišta ostalih balkanskih zemalja, teško je izvodivo. Upoređenje između uvoznih cena artikala iste vrste ali različite proveniencije, teško se vrši zbog toga što uvozna statistika nije toliko detaljisana da bi se u njoj mogli da odvoje istovrsni artikli različitog kvaliteta u zasebne grupe. Ipak je, primera radi, u sledećim tabelama dato upoređenje vrednosti uvoza po jedinici istovrsnih (ili bar sličnih) artikala iz najvažnijih zemalja za dve najznačajnije uvozne grane t. j. za uvoz tekstilnih i metalnih (mahom gvozdenih) proizvoda.

Od tekstilnih proizvoda uzete su njihove tri najvažnije grupe i to: tekstilna vlakna, predivo i tkanine. Obzirom da su pojedini od ovih artikala u uvoznjoj statistici klasifikovani prema njihovoj numeraciji, može se pretpostavljati da između artikala različite proveniencije a istovrsne numeracije nema velike kvalitativne razlike. (Vidi tabele na stranama 460 i 461).

Vrednost uvoza 100 kg. glavnih proizvoda tekstila, posmatrana po pojedinim artiklima i zemljama proveniencije (stanje 1937 god.) u dinarima:

Naziv proizvoda	Vred. 100 kgr. robe uvezene iz:			
	Nemačke	Engleske	Čehoslovačke	Italije
1. pamučna prediva No. 12 i manje — sirova	2.315	2.748	1.788	1.891*
2. pamučna prediva No. 12 i manje — beljena	—	3.396	1.975	2.073*
3. pamučna prediva No. 12 i manje — štampana	2.480	3.185	2.156*	2.400
4. pamučna prediva No. 12—29 — sirova	3.112	2.840	2.112	2.260*
5. pamučna prediva No. 12—29 — beljena	—	3.747*	2.859	2.715
6. pamučna prediva No. 12—29 — štampana	3.423	—	3.379*	2.960
7. pamučna prediva No. 29—50 — sirova	—	3.742	2.591	2.642*
8. pamučna prediva No. 29—50 beljena	5.123	4.698*	3.269	3.200
9. pamučna prediva No. 29—50 štampana	3.983	—	4.022*	3.191
10. predivo od češljane vune do No. 16 jednožično — sirovo	6.594	5.389*	5.718	—
11. predivo od češljane vune do No. 16, jednožično — prerađeno	7.838*	—	6.069	—
12. predivo od češljane vune do No. 16, dvožično i višežično — sirovo	6.307	13.938*	5.368	—
13. predivo od češljane vune do No. 16, dvožično i višežično — prerađeno	7.620*	10.398	6.099	5.890
14. predivo od češljane vune preko No. 16, jednožično i višežično — sirovo	7.442*	7.218	7.790	6.699
15. predivo od češljane vune preko No. 16, jednožično i višežično — prerađeno	8.591*	13.787	6.955	8.084
16. glatke pamučne tkanine preko 120 gr. u m ² i do 50 žica u cm ² — sirove	—	—	3.556	4.596
17. glatke pamučne tkanine preko 120 gr. u m ² i do 50 žica u cm ² — beljene	5.016*	5.534	5.925	3.536
18. glatke pamučne tkanine preko 120 gr. u m ² i do 50 žica u cm ² — bojene	5.137	6.772	5.780	4.129*
19. glatke pamučne tkanine preko 120 gr., u m ² i do 50 žica u cm ² — štampane	4.588*	5.037	5.274	4.711

Naziv proizvoda	Vred. 100 kgr. robe uvezene iz:			
	Ne- mačke	En- gleske	Čehoslo- vačke	Italije
20. glatke pamučne tkanine preko 120 gr. u m ² i 50 do 80 žica u cm ² — sirove	—	—	4.515	—
21. glatke pamučne tkanine preko 120 gr. u m ² i 50—80 žica u cm ² — beljene	5.752	7.485	6.406*	4.421
22. glatke pamučne tkanine preko 120 gr. u m ² i 50—80 žica u cm ² — bojene	6.245	6.712	7.197	4.458*
23. glatke pamučne tkanine preko 120 gr. u m ² i 50—80 žica u cm ² — štampane	6.002*	8.075	7.546	5.593
24. glatke pamučne tkanine 60—120 gr. u m ² i 50—80 žica u cm ² — beljene	6.751	8.547*	8.097	5.514
25. glatke pamučne tkanine 60—120 gr. u m ² i 50—80 žica u cm ² — bojene	6.330	8.023	8.068	5.566
26. glatke pamučne tkanine 60—120 gr. u m ² i 50—80 žica u cm ² — štampana	6.516	9.396	8.099*	5.964
27. vunene tkanine preko 700 gr. u m ²	12.016*	18.744	10.732	8.364
28. vunene tkanine 500—700 gr. u m ²	11.950*	17.856	12.896	10.124
29. vunene tkanine 300—500 gr. u m ²	13.752*	20.598	15.851	12.950
30. vunene tkanine do 300 gr. u m ²	13.409*	21.217	15.306	11.667

*) označava zemlju koja je na prvom mestu u pogledu veličine uvoza dotičnog artikla.

Iz gornjih cifara se vidi da je Italija, u pogledu uvoza pamučnog prediva, glavni snabdevač jugoslovenske tekstilne industrije. Ovo mesto njoj je osigurano, ne samo povoljnim geografskim položajem, već i drugim činiocima od kojih su najvažniji: mogućnost razmene kroz kliring i niske cene prediva. Naročito u pogledu ovoga poslednjeg faktora, navedena tabela pruža vrlo interesantnu sliku konkurentskih odnosa između četiri najglavnija snabdevača jugoslovenskog tržišta pamučnim predivom.

4. Konkurentski odnosi između glavnih snabdevača jugoslovenskog tekstilnog tržišta. Ako se, obzirom na cenu prediva, najjeftinija zemlja stavi na prvo mesto a ostale tri se poređaju na drugo, treće i četvrto mesto, već prema visini cene prediva istog kvaliteta, tada će se dobiti sledeći odnos između konkurenata: Čehoslovačka je od 9 vrsta prediva za 5 njih na prvom, za 3 na drugom a svega za jednu vrstu na trećem mestu; Italija je za 4 vrste na prvom a za 5 vrsta na drugom

mestu; Nemačka za 1 vrstu na drugom, za 3 na trećem a za 3 na četvrtom mestu, dok je Engleska za 5 na trećem a za 1 vrstu na četvrtom mestu.

Iz ovoga se vidi da su Italija i Čehoslovačka najjači konkurenti, kako međusobno tako i za naše domaće predionice. Za Čehoslovačku se može reći da je bila relativno jeftinija od Italije. Činjenica da se iz Italije ipak više uvezilo nego iz Čehoslovačke ima da se pripíše samo tome što se razmena dobara i sa jednom i sa drugom vrši kroz kliring: zbog toga što je Italija u većoj mogućnosti da kupuje jugoslovenske agrarne proizvode no što je to slučaj s Čehoslovačkom, ona je pri uvozu, i pri jednakim konkurentskim uslovima, više favorizovana od ove poslednje.

Konkurentski odnosi između Nemačke i Engleske, može se reći, podjednaki su: ma da Nemačka nije opasan konkurent u predivu, budući da ona najveći deo svoga prediva sama preraduje u tkanine, ipak je ona favorizovana u odnosu na englesku konkurenciju, bilo zbog povoljnijeg geografskog položaja, bilo zbog razmene koja se vrši kroz kliring.

Ono što je važno na ovom mestu da se istakne u vezi s carinskom zaštitom jugoslovenske tekstilne industrije, to je velika razlika između uvoznih cena istovrsnih artikala koji su iz zemalja različite proveniencije. Svih devet pobrojanih vrsta prediva su dosta ujednačenog kvaliteta i između cena jedne iste vrste, bez obzira na zemlju iz koje se uvozi, ne bi smelo da bude velike razlike. Međutim iz gornje tabele se vidi da je između najviše i najniže cene razlika često puta veća od 50%. Prema tome, ako je privrednom političaru cilj da carinskom stopom (koja iznosi prosečno oko 14% vrednosti uvezene robe) zaštiti domaću produkciju, on u pogledu te zaštite, ima znatnih teškoća. Domaće predionice naime nisu u stanju da pokriju sve unutrašnje potrebe. U interesu je otuda da se dobije jeftino predivo iz inostranstva, kako bi proizvodni troškovi tkačnica bili što niži. To se postiže niskom carinskom stopom na predivo. Ova dovodi do jake konkurentске borbe između pojedinih zemalja snabdevača domaćeg tržišta, što stvara znatne teškoće u podizanju domaće predioničke industrije.

Gornje konstatacije su navedene, ne zbog toga da se vidi kako je domaća predionička industrija ugrožena jakom konkurencijom inostranstva, već se htelo da ukaže samo na to, da su, pod postojećim okolnostima, uslovi za razvitak ove proizvodne vrste dosta nepovoljni obzirom na carinsku zaštitu. To pokazuje izneta slika konkurentskih odnosa, koja predstavlja stanje iz 1937 godine. Otuda su se prilike bitno izmenile i konkurentski odnosi su još više pooštreni: Čehoslovačka je ušla u sastav nemačkog privrednog organizma, koji je mnogo veći

i sposobniji za konkurentsku borbu, tako da su sada glavni konkurenti Italija i Nemačka.¹⁾

U pogledu vunenog prediva opet je uvoz iz Italije i Čehoslovačke najjeftiniji. Ako se pođe od istog kriterijuma od koga se pošlo kod pamučnog prediva, videće se da je od njegovih 6 vrsta Italija kod dveju na prvom a kod jedne na drugom mestu; Čehoslovačka je kod triju na prvom, kod dveju na drugom a kod jedne na četvrtom mestu; Engleska, kod dveju na prvom, kod jedne na trećem i kod jedne na četvrtom mestu; Nemačka, kod dveju na drugom a kod četiriju na trećem mestu.

Pored sve razlike u ceni, uvoz po količini iz pojedinih zemalja ipak nije vršen proporcionalno odnosu između uvoznih cena. Nemačka, ma da zauzima drugo i treće mesto po visini cene, po količini uvoza za četiri artikla, i to najvažnija, je na prvom mestu. Ovo je opet u najvećoj meri posledica razmene kroz kliring. Njene konkurentске pozicije su još više pojačane posle aneksije Čehoslovačke.

Velika razlika između uvoznih cena pojedinih konkurentskih zemalja ne ugrožava opstanak domaćih predionica vune, jer su one još malobrojne i proizvode mahom za sopstvenu preradu odnosno doradu. Ipak je ona, slično cenama pamuku, značajna prepreka za stvaranje carinske zaštite u cilju podizanja domaće industrije ove vrste.

Obzirom na uvozne cene pamučnih tkanina, u konkurentskoj sposobnosti jasno se odvajaju Italija i Nemačka na jednoj od Čehoslovačke i Engleske na drugoj strani: od 10 artikala, kod 8 njih je, prema napred iznetom kriterijumu, Italija na prvom a kod 1 na drugom mestu; Nemačka je kod 8 na drugom a kod 1 na prvom mestu; Čehoslovačka kod 1 na prvom, kod 5 na trećem a kod 4 na četvrtom mestu; Engleska kod 1 na drugom, kod 4 na trećem a kod 5 na četvrtom mestu.

Po količini uvoza, za najglavnije je Nemačka na prvom ili drugom mestu; to naročito važi za artikle navedene gore pod 17), 19), 23) i 24). Kad se ovo dovede u vezu s onim što je gore rečeno za uvoz prediva iz Nemačke, vidi se da je njena tendencija maksimalan izvoz finalnih proizvoda, dok se izvoz polufabrikata vrši samo utoliko, ukoliko je to potrebno radi održanja konkurencije na stranim tržištima. Kod Italije se to međutim ne može da zapazi iz gornjih cifara: ona je, u pogledu uvoza pamučnog prediva, ispred Nemačke, dok je, u pogledu uvoza pamučnih tkanina iza nje, ma da su joj cene niže od nemačkih. Ovo nije posledica težnje da se forsira iz-

¹⁾ U doba pisanja ovih redova pisac je zanemario postojeće ratno stanje, kada, ne samo da ne postoji konkurentska borba, već su velike teškoće i u pogledu same nabavke prediva, i posmatrao tržišne odnose pod uglom mirnodopske privredne politike.

voz prediva na štetu izvoza tkanina već rezultat slabije konkurentske sposobnosti na tržištu tkanina nego na tržištu prediva: pred jakom nemačkom konkurencijom ona je ovoj dala prvenstvo u izvozu tkanina ali se trudi da za sebe zadrži tržište pamučnog prediva.

Iz ovoga konkurentskog odnosa dvaju najvažnijih snabdevača jugoslovenskog tekstilnog tržišta i iz njihovog odnosa prema drugim dvama pomenutim snabdevačima — Engleskoj i Čehoslovačkoj — vidi se koliko je problematična carinska zaštita domaćih tkačnica pamuka. Ta zaštita, kao što se napred videlo, iznosi oko 32,16% vrednosti uvezene robe. Tamo gde je ona dovoljna da zaštiti domaće proizvođače od engleske konkurencije, ona je znatno ispod dovoljnog da je zaštiti od italijanske konkurencije, čije su cene, kod nekih artikala znatno niže no što iznosi čitava gornja stopa. Međutim nemačka konkurencija je još jača od italijanske. Prema ovoj je domaća industrija još nemoćnija.

Kod vunelih tkanina nemačka konkurencija je jača čak i od gore navedene konkurencije kod pamučnih tkanina. Ma da su italijanske cene najniže, u uvozu najvažnijih tkanina ove vrste, Nemačka je na prvom (gore pod 26, 27, 28) a Čehoslovačka na drugom mestu. Otkako je Čehoslovačka uklopljena u njen privredni organizam, njena konkurentska sposobnost u uvozu ovih tkanina je još više porasla. Niske cene italijanskih proizvoda paralisane su nemačkim kreditima i favorizovanjem uvoza iz ove zemlje u cilju uspostavljanja klirinške ravnoteže.

5. Konkurencija inostranstva domaćim proizvodima metalne industrije. Drugu važnu granu uvoza predstavlja uvoz proizvoda metalne industrije. Kakve su bile uvozne cene tih proizvoda u 1937 godini, vidi se iz sledeće tabele u kojoj je prikazan uvoz iz nekoliko najvažnijih zemalja na koje je Jugoslavija u najvećoj meri upućena u pogledu uvoza ove vrste. (Vidi tabelu na strani 465).

Zbog znatno veće razlike u kvalitetu gornjih proizvoda, no što je razlika kod proizvoda tekstilne industrije, upoređenjem ovih cifara, ne mogu s mnogo sigurnosti da se izvode zaključci o konkurentskim odnosima između najvažnijih snabdevača jugoslovenskog metalnog tržišta. Tako npr. jasno je da je velika razlika između uvozne cene cilindra do 5 kg. engleske i nemačke proveniencije u većoj meri posledica razlike u kvalitetu no što je posledica znatno nižeg nivoa nemačkih cena. Međutim za ovo izlaganje nije od tolikog značaja konkurentski odnos između raznih inostranih snabdevača od kolikog je mogućnost zaštite domaćeg tržišta od te konkurencije. Bez obzira na kvalitet robe koja se uvozi iz pojedinih zemalja, iz sledeće tabele se jasno vidi da su pod istu carinsku stopu podvedeni artikli između čije cene postoji razlika veća čak i od 100%.

Vrednost uvoza 100 kg. glavnih proizvoda metalne industrije, posmatrana po pojedinim artiklima i zemljama proveniencije (stanje 1937 god.), u dinarima:

Naziv proizvoda	Vred. 100 kgr. robe uvezene iz:				
	Nemačke	Engleske	Austrije	Čehoslovačke	Mađarske
1. Uobličeno gvožđe L i +	343	—	299	270*	248
2. Uobličeno gvožđe T i Z	405	—	32	277*	243
3. Lim debljine preko 3 mm.	336	—	320	334*	248
4. Lim debljine do 3½ mm.	325*	—	968	313	304
5. Lim debljine ispod 1 mm.	372	—	448	321*	303
6. Gvozdeni cilindri 25—100 kg.	2.415*	3.628	3.106	1.971	1.877
7. Gvozdeni cilindri 5—25 kg.	2.991*	4.251	3.195	2.892	3.147
8. Gvozdeni cilindri do 5 kg.	3.840*	16.337	4.154	4.528	3.410
9. Cevi neobradene	430*	—	2.584	466	410
10. Cevi obradene	975*	1.242	2.995	559	486
11. Žica neobrađena valjana preko 2 mm.	—*	—	269*	199	211
12. Žica neobrađena vučena preko 2 mm.	478*	—	1.209	1.252	715
13. Užeta od žice preko 1 mm.	612*	967	1.039	—	—
14. Okovi neobrađeni	1.695*	—	1.804	—	1.639
15. Okovi obradeni	1.931	—	2.064*	4.536	2.853
16. Parni kotlovi	1.317*	—	1.870	1.109	1.317
17. Parni kotlovi za centralno grejanje	585*	—	—	665	—
18. Mašine i aparati	1.809*	3.031	2.580	1.951	2.124
19. Burgije	2.053	3.564	—	—	—
20. Testere	2.705*	2.275	2.284	1.606	—
21. Pumpe	1.232*	4.270	3.523	1.711	—
22. Vazdušni kompresori	3.156	3.469	3.236	3.024	—
23. Dizalice	1.524*	2.050	1.881	4.085	—
24. Razboji	1.024	—	874	738	1.427
25. Motori s unutrašnjim sagorevanjem	1.806	2.211	2.139	2.281	1.813
26. Električne mašine	1.761*	5.122	1.962	1.147	2.192
27. Telefonsko-telegrafski aparati	18.255	10.363	23.324	—	—
28. Izolirani sprovodnici	862	—	1.420	1.132	—
29. Tovarni automobili (po komadu)	16.064*	—	54.451	48.104	—
30. Putnički automobili (po komadu)	22.134*	25.911	30.686	19.680	—
31. Motocikli (po komadu)	3.774	11.368	5.714	—	—

* Označava zemlju koja je u pogledu veličine uvoza dotičnog artikla na prvom mestu.

Otuda je skoro nemoguće da se istodobno u dovoljnoj meri zaštite i domaći proizvođači i da se potrošačka kupovna snaga ne preoptereti: u slučaju kad su domaći proizvođači dovoljno zaštićeni od najskupljeg uvoznog artikla koji potpada pod dotičnu carinsku stopu, oni nisu u dovoljnoj meri zaštićeni od konkurencije najjeftinijih artikala koji se uvoze pod tom sto-

pom; obrnuto, u slučaju ako je carinska stopa toliko visoka da pruži zaštitu domaćim proizvođačima i od artikala poslednje vrste, tada će domaći potrošači biti preopterećeni.

Na osnovu uporedenja gornjih cifara o vrednosti uvoza iz pojedinih zemalja i o njihovim konkurentskim odnosima, može da se učini sledećih nekoliko značajnih konstatacija:

Prvo, kod najvećeg broja ovih proizvoda, po količini uvoza Nemačka je na prvom mestu, ma da njene uvozne cene u svim slučajevima nisu najniže. Ako se te cene, za gornjih 5 zemalja, uporede u svojim najgrubljim crtama, vidi se da su cene Austrije, Čehoslovačke i Madarske najniže, Nemačke nešto više a Engleske najviše. To što je Nemačka, po količini uvoza, na prvom mestu, ima da se pripíše znatno povoljnijim opštepri-vrednim uslovima za razmenu: razmena kroz kliring favorizovana velikom nemačkom tražnjom jugoslovenskih agrarnih proizvoda.

Drugo, aneksijom Austrije i Čehoslovačke, Nemačka je sa tržišta jugoslovenskih metalnih proizvoda eliminisala svoje najjače konkurente. Konkurencija zapadnoevropskih zemalja otpala je već zbog znatne razlike u cenama. Madarska kao konkurent, je malo opasna. Prema tome, kao najozbiljniji konkurent dolazi samo domaća metalna industrija. Imajući skoro posve slobodne ruke u pogledu spoljašne konkurencije nemačkoj industriji nije teško da u konkurentskoj borbi s jugoslovenskom industrijom, istupi čak i s dumping-škim cenama, jer ova poslednja te cene neće moći dugo da izdrži.

Treće, upoređujući uvoz pojedinih artikala zapaža se da u uvozu po količini uprošćenijih proizvoda na prvom mestu većinom stoji Čehoslovačka a ne Nemačka. Obrnuto tome, ukoliko je produkcija pojedinih proizvoda složenija, utoliko više uvoz iz Nemačke stoji ispred uvoza iz ostalih zemalja. Ovo je posledica strukturnog karaktera nemačke industrije, obzirom na koji je ona u znatnom preimućstvu nad industrijama ostalih konkurentskih zemalja. Njeno, kako unutrašnje tako i spoljašnje tržište, toliko je prostrano da je ona u stanju da razvije masovnu proizvodnju i onih artikala čija produkcija je najsloženija i zahteva najprecizniju obradu i doradu. Prirodno da joj takva proizvodnja pruža velika konkurentna preimućstva prema drugim zemljama, jer su joj proizvodni troškovi znatno niži od proizvodnih troškova onih zemalja koje inače imaju razvijenu industriju ali raspolazu znatno užim unutrašnjim i spoljašnjim tržištem. Može se tek pretpostavljati u kakvom preimućstvu je ta moćna industrija prema industriji Jugoslavije, koja je još u početnoj fazi svoga razvitka.

6. Carinska ažija i visina zaštite. Pitanje odnosa papirnog dinara prema zlatnom prestavlja takode jedan od činilaca koji su u znatnoj meri u stanju da utiču na visinu carinske zaštite.

Dovoljno je da se baci samo letimičan pogled na kretanje ažije od Svetskog rata do danas, pa da se uvidi od kolikog je uticaja bio ovaj faktor na konkurentne odnose između inostrane i domaće industrije.

Kretanje ažije od 1918 do 1940 godine u % na iznos carine u zlatu:

od 1 januara 1919 do 30 aprila 1920	40%
„ 1 maja 1920 do 15 jula 1921	100%
„ 16 jula 1921 do 9 novembra 1921	300%
„ 10 novembra 1921 do 9 decembra 1921	400%
„ 10 decembra 1921 do 14 jula 1922	500%
„ 15 jula 1922 do 14 januara 1923	600%
„ 15 januara 1923 do 31 avgusta 1924	800%
„ 1 septembra 1924 do 30 septembra 1924	900%
„ 1 oktobra 1924 do 30 aprila 1925	1000%
„ 1 maja 1925 do 15 jula 1925	1100%
„ 16 jula 1925 do 13 decembra 1936	1000%
„ 14 decembra 1936 do 21 novembra 1937	1100%
„ 22 novembra 1937 do 4 marta 1940	1300%

Iz ovoga pregleda se vidi da se o visini zaštite pod režimom stare carinske tarife, koja je važila do 20 juna 1925 godine, jedva može nešto da kaže. Carinska ažija, koja je počela sa svega 40 papirnih na svakih 100 zlatnih dinara, iz meseca u mesec skače i u julu 1926 godine dostiže 1000%. Počev od polovine jula, dakle neposredno po donošenju nove carinske tarife, odnos papirnog prema zlatnom dinaru se stabilizuje i to uz ažiju od 1000%. Ovo stanje traje sve do kraja 1936 godine, kada dolazi do njenog povećanja na 1100% a u novembru 1937 godine na 1200% papirnih na svakih 100 zlatnih dinara.

Ovako nagli porast ažije bio je prouzrokovan naglim opadanjem vrednosti papirnog dinara. Dizanjem ažije na jednoj strani su zaštićavani interesi fiskusa a na drugoj interesi domaće proizvodne delatnosti. Međutim teško je bilo utvrditi da li je to dizanje bilo proporcionalno opadanju vrednosti papirnoga novca. Čak i u tome slučaju pitanje zaštite domaće proizvodnje ostalo bi nerasvetljeno, jer ta zaštita ne zavisi samo od opadanja vrednosti novca već i od opadanja, odnosno porasta, cene robe. U ovome petogodišnjem periodu je došlo do porasta cena koji je svakako znatnim delom bio posledica opadanja vrednosti novca, ali je on delimično i rezultat opšteg porasta cena, kako na domaćem tako i na međunarodnom tržištu. Pri porastu cena robe na unutrašnjem tržištu iznad procenta za koji je izvršeno povišenje ažije dolazi do smanjenja zaštite za iznos razlike između porasta cena i porasta ažije i obrnuto: pri proporcionalno manjem porastu cena na doma-

ćem tržištu no što je bio porast ažije, carinska zaštita se povećava za razliku između porasta ažije i porasta cene. U vremenu od 1919 do 1925 godine, pored svega toga što je došlo do brzog i naglog porasta cena, izgleda ipak da on nije bio proporcionalan porastu ažije, iz čega izlazi da je carinska zaštita domaće proizvodne delatnosti, opšte uzeta, povećana krajem ovoga petogodišnjeg perioda. — Počev od polovine 1925, odnos vrednosti papirnog prema zlatnom dinaru ostaje nepromenjen, usled čega ovaj elemenat nije imao uticaja na promene u visini carinske zaštite domaćih proizvoda.

7. Autonomna izmena carinske tarife i visina zaštite. Pored iznetih promena vrednosti uvezene robe i promena carinske ažije, visina zaštite domaće proizvodne delatnosti, kroz posmatrane dve decenije, se znatno menjala i zbog autonomnih promena pojedinih stopa u carinskoj tarifi. Te promene su vršene u dvojakom obliku: ili je izvesna stopa povećavana odnosno smanjena, ili je ona modifikovana na taj način što su pojedini brojevi cepani na stavove, stavovi na tačke i ove podvodene pod različite stope.

Najvažnija promena u jugoslovenskom carinskom sistemu je ona koja je izvršena 1925 godine, kad je stari srbijanski Zakon o opštoj carinskoj tarifi od 31-III-1904 godine, koji je važio za čitavu zemlju, zamenjen novim Predlogom zakona o opštoj carinskoj tarifi. Pre ove zamene, u vremenu od pet i po godina ovaj zakon je pretrpeo četiri značajnije promene i to 4 juna 1921, 23 septembra 1921, 30 marta 1922 i 31 jula 1922 godine. Kroz sve te promene pokazivala se tendencija ka povećanju carinskog opterećenja uvozne robe.

Donošenjem nove tarife od 1925 godine, nivo carinske zaštite je dignut gotovo kod svih industrijskih proizvoda. Kakav je on bio, u odnosu na dotadanji, kod najvažnijih artikala, videće se iz daljeg izlaganja u kome je prikazana visina zaštite pojedinih industrijskih grana. Na ovome mestu potrebno je međutim ukratko se zadržati na promenama carinskih stopa, izvršenim autonomnim putem od 1925 do 1938 godine.

Stope tarife koje su utvrđene 1925, ostale su, u pogledu industrijskih artikala nepromenjene kroz čitavu 1926 i 1927 godinu. U 1928 godini izmenjen je br. 5 tarife, tako da je carina na oljušteni pirinač smanjena sa 7 na 2 a na neoljušteni sa 4 na 2 dinara, u slučaju kad uvoz vrši industrija neposredno. Izmenom rešenja Ministarskog saveta od 13-VIII-1925 na brašno iz br. 103/1 uvedena je carina od 8 dinara. Iste godine rešenjem Ministarskog saveta plugovi i njihovi delovi su oslobođeni carine do kraja oktobra. U interesu poljoprivrede, za sumpor i sumporni cvet iz br. 197/2 smanjena je minimalna stopa sa 1,50 na 0,75 dinara. Rešenjem Ministarskog saveta izmenjena je stopa tarife iz br. 537 i to tako da je za crni dekapirani i

dresirani lim debljine preko 3,5 mm snižena carina sa 10 na 5 dinara; za isti lim debljine 1—3,5 mm² sa 12 na 6, a za onaj ispod 1 mm sa 10 na 7 dinara.

Godine 1929 produženo je 50%-no smanjenje carine na sumpor i sumporni cvet iz br. 197/2 do 30-VI-1929; izvršeno je smanjenje carine na bakarnu galicu sa 12 na 6 dinara s važnošću do 30-VI-1929; smanjenje carine na crni lim ispod 1 mm. sa 7 na 3 dinara; na hartiju iz br. 454/2 sa 90 na 35 dinara. Carina na etre iz br. 253 smanjena je sa 800 na 20 dinara, u slučaju kad je u pitanju uvoz od strane industrije za potrebe njene delatnosti. Hromna jedinjenja iz br. 222 oslobođena su carine dok se ne počnu izradivati u zemlji. Zakonom od 10-XII-1929 izvršeno je cepanje broja 554, te je ujedno smanjena carina zakivkama, zavrtnjima i navrtnjima od 7 do 14 mm sa 35 na 30 din. a za one do 7 mm, povećana na 70 dinara.

Godine 1930 se produžuje smanjenje stope na sumpor i sumporni cvet sa 1,50 na 0,75 iz br. 197/2 za dalju godinu dana; ukida se carina na plugove i njihove delove iz br. 552, za šest meseci; smanjuje se carina na bakarni sulfat iz br. 215/2 sa 12 na 9 dinara za vreme do 30-VI-1930 godine. Zakonom od 27-III ove godine oslobadaju se carine kalcium arsenat, bakarni oksidul, saponificirano ulje ugljenog katrana iz br. 186, ako ih uvoze preduzeća koja se bave proizvodnjom sretstava za uništavanje biljnih štetočina.

Rešenjem od 1931 produžava se za prvo polugodište oslobodenje plugova i njihovih delova od carine, a carina na sumpor i sumporni cvet se i dalje naplaćuje u smanjenom iznosu od 0,75, umesto 1,50, dinara. Zakonom od 20 juna ove godine smanjena je carina na sirovu crnu i neprečišćenu naftu i ostatke nafte sa 4 na 3 dinara, u slučaju ako je uvoze rafinerije za preradu u derivate. — Zakonom od 2 avgusta iste godine uvedena je carina na uljane plodove i uljano semenje i to na plodove iz broja 30 u iznosu od 0,40 a na semenje iz br. 31 takode 0,40 i to za suncokretovo, sezamovo, makovo i tikveno, dok je pamukovo, laneno, konoplino i ricinusovo ostalo slobodno. Već u septembru iste godine ova carina se menja i povećava tako da maksimalna stopa iz br. 30 iznosi 4 dinara a iz br. 31 4 dinara za prva dva stava, dok su druga dva slobodna. — Rešenjem od 26 oktobra ove godine butil alkohol je oslobođen carine u slučaju kad se uvozi u cilju prerade u druga jedinjenja. Rešenjem od istog meseca propisano je da se neće naplaćivati carina na crni lim, sirovi pa i dekapirani i dresirani, iz br. 537/lv) uvozne tarife, ispod 1 mm debljine, kad ga uvoze neposredno preduzeća koja sama proizvode cink iz rude u cilju izrade pocinkovanog lima, sve dotle dok se isti ne bude proizvodio u zemlji. Zakonom od 3 novembra izmenjeni su brojevi 546, 554 i 584 uvozne tarife na sledeći način: u broju

546 zavedene su u oba stava dve tačke tako da se na grabulje i vile iz stava 1a) naplaćuje carina od 35, umesto dotadanih 30 dinara, dok je na ašove, lopate, motike, budake, pijuke i ostalo zadržana dotadanja stopa od 30 dinara; zavrtnji i navrtnji svake vrste, zakivke i delovi za utvrđivanje preko 14 mm iz br. 554/1 podležu carini od 30, umesto dotadanih 35, dinara; od 7 do 14 mm iz st. 2) 40, umesto dotadanih 35, dinara a iz st. 3, — do 7 mm — 70, umesto dotadanih 35, dinara; izrade od kovanog gvožđa iz br. 584/2g) do 5 kg težine podvrgnute su carini od 70, umesto dotadanih 65, dinara. Pored gornjih izmena ovim Zakonom je promenjen i br. 6 na taj način da je na slad svih vrsta zavedena carinska stopa od 14, umesto dotadanih 10, dinara. Zakonom od 18 novembra iste godine stav 3 br. 226 je podeljen u dve tačke i na lepak za obučare zavedena minimalna carina od 110, umesto dotadanih 40 dinara, a na lepkove — st. 2 — 60, umesto dotadanih 40, dinara. Zakonom od 5-XII-1931 oslobođeni su carine plodovi iz br. 24 uvozne tarife koji se upotrebljavaju za spravljanje tehničkih ulja. Slično ovome tehnička salicilna kiselina iz br. 223/4 je oslobođena carine, kada se uvozi za izradu metil salicilata, sve dotle dok se ne bude izradivala u zemlji.

Godine 1932, slično 1931, izvršeno je takode dosta izmena u uvoznoj tarifi. Od tih izmena na industriju se odnose promene brojeva 537, 442, 30, 31, 477, 664, 235, 197, 209, 204 i 217. Rešenjem od 11 januara ukinuto je ranije oslobođenje od carine, lima iz br. 537/1v) ispod 1 mm, kad ga uvoze preduzeća koja sama proizvode cink, u cilju proizvodnje pocinkovanog lima i, umesto toga oslobođenja, zavedena minimalna carina od 16 dinara. Rešenjem od 13 januara iste godine izmenjen je br. 442 na sledeći način: na karton iz tačke 1a) zavedena je minimalna carina od 15, umesto dotadanih 10 dinara, na karton iz tačke 1b) carina od 17, umesto dotadanih 30, na premazani i natopljeni karton iz st. 2, carina od 20, umesto 15, na karton u masi bojen prevučen papirnim slojem iz st. 3, carina do 30, umesto dotadanih 20 dinara, dok je carina na karton iz st. 4 i 5 ostala nepromenjena. Rešenjem od 13 februara ove godine ponovo su izmenjeni brojevi 30 i 31 uvozne tarife na taj način što su uljani plodovi iz br. 30 zajedno sa svim uljanim semenjem iz br. 31 oslobođeni uvozne carine. — Rešenjem od 15 juna izmenjen je br. 664/3a) na taj način što je tačka 3a) podeljena u dve stavke tako da je na olovne elektrode zavedena minimalna stopa od 150, a za ostalo je zadržana dotadanja stopa od 20 dinara. Istim ovim rešenjem učinjena je povlastica rudarskim preduzećima utoliko što su kalijeva i natrijeva jedinjenja iz br. 212 oslobođena carine ako ih ova preduzeća uvoze u cilju koncentracije rude. Rešenjem od 25 juna ukinuta je carina na sumpor i sumporni cvet iz

br. 197/2 sve do početka njegove proizvodnje u zemlji. U avgustu mesecu iste godine učinjena je izmena br. 209, tako da je na hloride zavedena carina od 12 dinara dok su dotada bili slobodni; ostala jedinjenja iz ovoga broja su i dalje ostala slobodna. Istim rešenjem je na sonu kiselinu (214/3v) zavedena carina od 7 dinara, čime je zamenjena dotadanja stopa od 4 dinara. Iste godine 31 oktobra doneto je rešenje o izmeni br. 217 tarife, te je na soli sirćetne kiseline zavedena carina od 50, umesto dotadanje od 10, dinara, a na olovni šećer je zadržana ranija stopa od 10 dinara.

U 1933 godini bilo je svega nekoliko promena uvozne tarife koje dodiruju interese industrije. Februara meseca je povišena carina sa 80 na 150 dinara na pozlaćenu i posrebrenu hartiju i karton iz br. 450. Isto tako u aprilu je povišena carina na prirodni pesak i šljunak iz broja 148/1 tarife sa 0,10 na 1 dinar. U mesecu avgustu izvršena je izmena broja 233 na taj način što su, umesto dotadanih dvaju, zavedena tri stava a od ovih svaki podeljen na dve tačke, te su za stavove 1) i 2) zadržane dotadanje stope, dok je u stavu 3), na vode bez mirisa za industrijsku upotrebu, bez etra i alkohola, zavedena stopa od 30, a na one s etrom i alhokolom od 250 dinara.

Najznačajnije promene, u toku prve decenije od donošenja tarife su one koje su izvršene 1934 godine sa svega dva rešenja. Rešenjem od jula meseca dato je novo oslobođenje od carine za natrijev sulfit i natrijev silikat kad ih uvoze rudnici s ciljem da ih upotrebe za koncentraciju rude. Rešenjem od novembra meseca izvršena je dosta opsežna izmena tarife kojom su obuhvaćeni brojevi: 5, 69, 171, 206, 209, 235, 253, 256, 272, 287, 288, 307, 325, 340, 351, 353, 369, 470, 542, 588 i 669. Pored ovih izmena carinskih stopa, izvršena je promena znatnog dela primedbi uz pojedine brojeve a takode su neke brisane dok su druge dodavane. Istodobno je u XV delu opštih napomena izvršena izmena utoliko što su brisane dotadanje tačke 4, 5 i 6 i, umesto njih, unete nove prema kojima nove mašine iz brojeva 648, 654, 657, 658, 662, 665, 664/1 i industrijski aparati iz br. 662, kao i prese iz br. 659, uz uverenje Ministarstva trgovine i industrije da se ne izrađuju u zemlji, plaćaju carinu od 5 dinara. Iste ove mašine i aparati oslobođeni su carine ako ih uvoze industrijska preduzeća čije je osnivanje odobreno a ne izrađuju se u zemlji. Istom izmenom je oslobođeno carine i gvožđe iz br. 536/3a, u onim svojim sortama za koje se dokazuje da se ne izrađuju u zemlji u dovoljnim količinama a ove služe za izradu i opravku mašina, parnih kotlova, industrijskih aparata, industrijskih presa, vatrenog oružja, motocikla, velosipeda, kosa, srpova i testera.

Izmenom st. 5/2 tarife učinjena je povlastica ljuštionicama pirinča, jer je na neoljušteni pirinač zavedena carina od 2 ume-

sto dotadanje od 4 dinara. Na sirovu naftu iz br. 171/1 ukinuta je dotadanja primedba, po kojoj su samo rafinerije mogle da vrše uvoz uz sniženu carinu od 3 dinara, i za sve uvoznike zavedena ova carinska stopa. Ovim rešenjem je takode ponovo izvršena izmena br. 197 utoliko što je ministar finansija dobio ovlašćenje da sumpor i sumporni cvet, koji su dotada rešenjem Ministarskog saveta povremeno oslobođeni carine, sada može sam da oslobodi carine na predlog ministra trgovine i industrije. Izmenom br. 212 produžena je povlastica rudnicima i nekim vrstama preradivačke industrije na taj način što su natrijev sulfat i natrijev silikat opterećeni carinom od 0,50 umesto redovne od 10 dinara ako ih uvoze rudnici za flotaciju rude a ako ih uvozi preradivačka industrija za svoju upotrebu, podvrgavaju se carini od 5 dinara. Hemijski proizvodi iz br. 222, s istom namenom, potpuno su oslobođeni carine, umesto redovne stope od 30 dinara. Organska hemijska jedinjenja iz br. 235/2 podvrgnuta su carini od svega 0,50 umesto 100 dinara ako ih uvoze rudnici za koncentraciju izdrobljene rude a dokažu da se ta jedinjenja ne izrađuju u zemlji. Izmenom br. 253 povišena je carina na etre za industrijsku upotrebu sa 20 (ostali plaćaju 800 dinara) na 50 dinara.

Najznačajnije promene koje su učinjene ovim rešenjem jesu one koje se odnose na carinsko opterećenje tekstilne industrije. Izmenom broja 272 zavedena je na uradeni pamuk minimalna stopa od 5 umesto dotadanje od 8 dinara. Izmenom broja 287 (predmeti od pamuka za tehničku upotrebu) klobučaste tkanine su izdvojene u zaseban stav (stav 3) i za njih uvedena stopa od 20 dinara, dok je za ostale artikle pod ovim brojem zadržana ranija stopa od 100 dinara. Kudeljni otpaci iz br. 288/2 oslobođeni su carine, dok je dotada na njih naplaćivano 8 dinara. Slično smanjenju carine na pamučnu klobučinu za tehničku upotrebu, kod proizvoda ove vrste izradenih iz kudelje, jute i lana takode je smanjeno carinsko opterećenje sa 100 na 20 dinara, izmenom br. 307 tarife. Ovo je isto učinjeno i kod klobučastih tkanina iste namene izradenih iz vune, na koje je takode zavedena carinska stopa u gornjoj visini. Kod svilenih tkanja ove vrste došlo je takode do promene u carinskom opterećenju tako da je na kajiše zavedena carina od 100, na tkanine, cedila i sve ostale artikle koji potpadaju pod ovaj broj 200 dinara, dok je ranija carina za sve iznosila 80 dinara. Izmenom broja 351 navlake od klobučine za mašinske valjke su opterećene sa 20 prema ranijem opterećenju od 180 dinara; razne nepomenute izrade za tehničku upotrebu 150, prema ranijem od 180 dinara, dok je za sve ostale artikle ispod ovoga broja zadržana ranija carina od 180 dinara. Broj 353 je podeljen u dva stava tako da su stavom 1) obuhvaćene tkanine i cedila za uljarsku industriju i na njih je zavedena carina od 20 dinara, dok je za ostale vlasuljarske izrade i dalje

zadržana stopa od 3.000 dinara. Izmenom broja 369 pamučnjak za čišćenje mašina je podvrgnut stopi od 6 dinara, dok je ranije bio slobodan a svi ostali otpaci iz ovoga broja su i dalje slobodni. Carina na cevi i kaleme za predionice izradene od hartije (470/1a) smanjena je sa 50 na 2 dinara. — Carina na staro gvožđe i opiljke je izmenjena ovim rešenjem i minimalan stav utvrđen na 1,50 prema dotadanjem od 0,50 dinara. Izmenom broja 669/1a tarife zavedena je carina od 15, prema dotadanjoj od 100, dinara na izolovane olovne kablove u neobavijenim olovnim cevima, dok su svi ostali i dalje podvrgnuti carini od 100 dinara.

Carinska tarifa u godini 1935 nije pretrpela nikakvu značajniju promenu. Doneto je svega nekoliko rešenja koja se, pored ostalog, tiču i interesa industrije. Tako je rešenjem od maja meseca zabranjen uvoz uljanih plodova iz br. 30 i uljanog semena iz br. 31 izuzev laneno seme. — Rešenjem od avgusta meseca smanjena je ponovo carina na staro gvožđe i otpatke i opiljke gvožđa iz broja 588 sa 1,50 na 0,50 dinara. Istim ovim rešenjem smanjena je carina na tračnice iz br. 540 1b) sa 10 na 1 dinar. — Na neobradene kovane cevi iz br. 539/1a povišena je međutim carina sa 12 na 28 dinara a obradene sa 15 na 35 dinara; kod livehkih neobrađenih cevi izvršeno je povišenje sa 6 na 10 a kod obradenih sa 8 na 12 dinara.

U godini 1936 izvršeno je jedno smanjenje carine na vagonne iz br. 670/1 sa 30% na 5% s trajanjem od jedne godine. — Rešenjem od aprila ove godine izvršena je takode izmena br. 30 tarife utoliko što je, umesto dotadanje zabrane uvoza uljanih plodova, zavedena carina od 4 dinara. Isto tako na uljano semenje je zavedena nova carina i to: na laneno i konopljino — 1, na suncokretovo, tikvino i pamukovo — 3, na makovo — 4,50, sezamovo — 6 a ostalo 4 dinara. — Rešenjem od oktobra meseca ove godine date su rudarskim preduzećima nove carinske povlastice na taj način što su svi proizvodi iz brojeva 196—235 tarife slobodni od carine ako ih uvoze ta preduzeća za potrebe flotacije rude.

Godine 1937 doneto je takode svega nekoliko rešenja koja se odnose na carinsku tarifu a tiču se industrije. Izmenom br. 31/5 podeljen je ovaj stav u dve tačke tako da su prvom obuhvaćene palmove koščice s carinom od 0,75 dinara a drugom ostali nepomenuti plodovi uz carinu od 4 dinara. Od naročito značaja su po industriju mineralnih ulja izmene brojeva 675 i 171 carinske tarife. Prvom je smanjena carina na automobile (rešenje od 11-X-1937) sa 30% na 15% a drugom (rešenje od 6-VII-1937) uz broj 171 dodata napomena prema kojoj se „na sirovu, crnu i neprečišćenu naftu, koju uvoze rafinerije, odnosno njihove zajednice, za preradu, plaća carina od 1,50 dinara u zlatu pod uslovom da prodaju mešavinu ben-

zina s alkoholom kao motorno pogonsko sredstvo po jednakim cenama u svima sedištima banskih uprava“.

Godine 1938 izvršen je veći broj izmena carinske tarife ali se samo neke od njih tiču industrije. Pored ostalih, izmenom broja 342 zavedena je carina od 120 dinara na tkanine premazane celuloidom i sličnim materijama, umesto dotadanje carine od 100 dinara. Izmenom br. 369/2 zavedena je na otpatke od prediva i tkanina carina od 1 dinar, dok su dotada bili slobodni. Istim rešenjem prečišćeni kaučuk i gutaperka, koji se carine po broju 386, oslobođeni su carine dok je za kaučuk i gutaperku koji su preradeni ili i obojeni a koji se carine po br. 387 zavedena nova carina i to: pomešane s drugim materijama radi punjenja — carina od 5 dinara; u pločama, patent-pločicama, komadima ili prahu — 20 dinara, a na otpatke 5 dinara. Izmenom br. 430 tarife izvršeno je izvesno opterećenje tekstilne industrije zavodenjem carine od 2 dinara na sirova i neglačana vretena i vratila, preslice, kaleme, brda i sl. a 5 dinara na iste ove artikule samo glačane, polirane, bojene i lakovane, dok je dotada i jedna i druga grupa bila slobodna. Ovim rešenjem je takode izmenjen i br. 470/1a tarife, čime je zavedena carina od 40, umesto dotadanje od 50, dinara na ranije nepomenute predmete od hartije, kartona i drvene mase koji su bez veze ili u vezi s prostim i finim metalima. Industrija stakla je ovim rešenjem unekoliko pogodena, jer je na otpatke stakla i delove polupanog stakla iz broja 506 zavedena carina od 0,50, a na one iz broja 526 — 1 dinar, dok su dotada i jedni i drugi bili slobodni. Izmenom br. 579 povećana je zaštita industrije pera¹⁾ zavodenjem carinske stope od 400, umesto dotadanje od 200 dinara. — Na elektrode za akumulatore iz broja 664/3a zavedena je nova carina od 40 dinara, umesto dotadanje od 150, a na elektrode za električne peći carina od 2, umesto dotadanje od 20, dinara. — Slično smanjenju carine na automobile u 1937, u ovoj godini je izmenjena carina na motocikle i njihove prikolice, pošto je smanjena sa 40% na 15% vrednosti.

Iz gornjeg izlaganja se vidi da su izmene carinske tarife, izvršene autonomnim putem, od njenog donošenja do 1938 godine, bile dosta brojne. Ne bi se ipak moglo tvrditi da su one u osetnijoj meri prouzrokovale dizanje ili spuštanje opšteg nivoa carinske zaštite. Značajno je da se kroz te promene ne može da zapazi jedno sistematsko provodenje carinskih zaštitnih mera, čiji efekat bi neposredno došao do izražaja u napredovanju odnosno nazadovanju industrije. Ni kod jedne od proizvodnih delatnosti se ne vidi vaspitna uloga carinske zaštite koja bi u dvadesetogodišnjem periodu morala da dođe do

¹⁾ Svega jedna tvornica proizvodi ovaj artikal a ona pripada firmi Ing. Victor Schoen i brat, Zagreb.

izražaja kroz oscilacije carinskih stopa. Pravilno primenjene stope, kojima bi bio cilj podizanje jedne određene proizvodne delatnosti, trebalo je da, u dvadesetogodišnjem periodu, pokažu tendenciju ka opadanju, jer su industrijska preduzeća u tome vremenskom razdoblju u stanju znatno da ojačaju svoje konkurentske sposobnosti. Umesto te tendencije ka opadanju opšteg nivoa zaštite, došlo je do promena mnogih brojeva carinske tarife od kojih je veći deo imao tendenciju ka povećanju a manji ka smanjenju zaštite. Tendencija ka povećanju se međutim ne zapaža samo kod finalnih proizvoda već je ona česta pojava i kod artikala koje industrija upotrebljava kao sirovine. Iz ovoga se vidi da se carinska politika zemlje nije toliko zadržavala na sistematskom provođenju zaštite industrije kao celine koliko je pažnje poklonila rešavanju pojedinih individualnih slučajeva. To će uostalom da se uoči i iz iznetih promena ponekih brojeva carinske tarife koje su vrlo simptomatične za celokupnu carinsku politiku: sumpor i sumporni cvet iz br. 197 su bili čas oslobodavani, čas opet opterećivani novom carinskom stopom; carina na plugove i delove je takode znatno oscilirala. I jedan i drugi od ovih slučajeva dokazuju da se, pri provođenju carinskih mera, nije znalo čije interese treba uzeti u zaštitu — interese proizvođača ili seljaka-potrošača. Otuda su ova principijelna pitanja rešavana prema raznim okolnostima neprivrednog karaktera, u svakom konkretnom slučaju. Na sličan način su rešavani i slučajevi carinjenja hemikalija koje uvoze rudnici za koncentraciju rude: jednom je oslobođenje od carine obuhvatilo samo neke individualno pobrojane hemikalije; drugi put izvestan neodređeni njihov broj pod pretpostavkom samo da se carine po preciziranim brojevima carinske tarife i da služe za flotaciju rude. Kod carine na otpatke gvožđa i staro gvožđe bilo je takode lutanja: u jednom momentu ona se povećava sa 0,50 na 1,50 dinara, da bi uskoro posle toga opet bila odobrena na 0,50 dinara. Slučaj sa carinom na uljane plodove i semenje još je karakterističniji od gore navedenih. Na te artikale, koje industrija ulja upotrebljava kao sirovine, jedne godine je udarana skromna carina; druge godine je ona potpuno brisana, dok treće godine, ne da je ponovo zavedena, već je uopšte zabranjivan uvoz uljanih plodova i uljanog semenja, da bi se opet, posle izvesnog vremena, taj uvoz dozvolio ali uz carinsko opterećenje.

Usled svega ovoga vrlo teško bi bilo dati sud o tome kakav je bio stvarni efekat svih tih promena carinskog opterećenja na razvitak domaće industrije. One predstavljaju samo zbir akcija učinjenih u različitim momentima s ciljem da se reše pojedini konkretni slučajevi, usled čega je teško uspostaviti funkcionalni odnos između donošenja ovih mera i povećanja odnosno smanjenja proizvodne sposobnosti onih vrsta proiz-

vodnje na koje bi ove promene morale da imaju najneposredniji uticaj.

Drugu teškoću oko utvrđivanja ovoga funkcionalnog odnosa priča njava okolnost da promene tarife izvršene autonomnim putem nisu jedine promene u carinskom opterećenju industrijskih proizvoda koje su nastale od vremena donošenja Predloga zakona o opštoj carinskoj tarifi pa do kraja 1938 godine. Baš u prvu deceniju posle donošenja tarife pada zaključenje trgovinskih ugovora gotovo sa svima današnjim ugovornim zemljama: Italijom, Engleskom, Francuskom, Poljskom, Čehoslovačkom, Nemačkom i t. d. Tim ugovorima je znatno izmenjen postojeći carinski sistem, što će uostalom da se vidi i iz sledećeg njihovog prikaza.

8. Ugovorno vezivanje s Italijom i visina zaštite. Italija, koja za našu privredu predstavlja jednu od najvažnijih ugovornih zemalja, zaključila je trgovinski ugovor još 1924 — bio je dakle jedan od prvih — ali je on ratifikovan i stupio na snagu tek 1928 godine¹⁾. Ovaj osnovni ugovor je docnije nekoliko modifikovan raznim izmenama i dopunskim sporazumima ali njima nije niukoliko izmenjena suština osnovnog sporazuma. Među te izmene spadaju: Dopunski sporazum od 1932 godine, Sporazum o kliringu takode iz iste godine, Dopunski sporazum od 1934 godine, Sporazum o plaćanju od 1936 godine, Zakon o dopunskom sporazumu od 1937 godine i Dopunski protokol od 1938 godine.²⁾

Osnovnim ugovorom, kao i njegovim docnijim izmenama, znatno su izmenjeni mnogi brojevi tarife. Kod nekih od njih autonomni stavovi su vezani ugovorom a drugi su, pored toga što su vezani, još i oboreni ispod autonomnih. Sve je to moralo da ima značajnog uticaja na razvitak i opstanak industrijske proizvodne delatnosti. Pre no što se prede na ocenu toga uticaja, potrebno je s nekoliko reči zadržati se na najvažnijim promenama carinskih stopa koje su izvršene ovim ugovorima.

Svojim osnovnim i svima dopunskim ugovorima Italija je vezala preko 50 brojeva carinske tarife, koji se odnose na industrijske proizvode, a najveći njihov deo baš na proizvode tekstilne industrije. Gotovo svaki broj u V delu tarife je vezan ugovorom. Carinu na jednožično pamučno predivo iz broja 274 ona je vezala ugovorom od 1924 za nivo autonomne minimalne stope i ovako vezanu zadržala sve do danas; dvožično i višežično predivo iz broja 275 vezano je u isto vreme i na isti način kao i jednožično. Pamučni konac (br. 276) je u

¹⁾ Zaključenje ugovora je izvršeno 14/VII-1924 a stupio je na snagu 14-XI-1928 godine. — Sl. nov. XXXVII za 1938 godinu.

²⁾ U 1939 godini je zaključen sporazum po kome je doneta Uredba o primeni agrarne reforme a takode je zaključen i Sporazum radi proširenja jugoslovensko-italijanskog ugovora i sporazuma na Kraljevinu Albaniju.

isto vreme vezan ali na nižu stopu od minimalne autonomne: sirovi na 70 dinara, beljeni na 90 a štampani na 110 dinara pored odgovarajućih autonomnih stavova od 100, 120 i 140 dinara. Kod glatkih pamučnih tkanina iz broja 277 vezane su istim ugovorom carinske stope koje su 20 do 30 dinara ispod minimalnih autonomnih. Od pletene robe iz br. 280 Italija je ugovorom vezala carinu na ribarske mreže i to na visini od 70 dinara, dok minimalna autonomna stopa iznosi 200 dinara. Kod jednožičnih kudeljnih beljenih, bojenih i štampanih prediva iz br. 291 ugovorom je vezana carina na 40 dok je autonomna 50 dinara. Na sličan način su vezana i dvožična prediva iz br. 291 i to sirovo na 25, prema autonomnoj od 30, dinara a beljeno, bojeno i štampano na 50, prema autonomnoj od 70 dinara. Kod jutjenih tkanina do 18 žica iz br. 296 prvobitnim ugovorom je vezana stopa na 25 dinara i ona je ugovorom od 1932 godine povišena na 28 dinara. Kod ostalih tkanina iz ovoga broja carina je prvobitnim ugovorom vezana 20 do 50 dinara ispod autonomne minimalne stope. Kod jutjenih džakova ona je vezana najpre na 32 dinara ali je dopunskim sporazumom od 1932 dignuta na 35 dinara, dok je autonomni stav ostao celo vreme nepromenjen (70 dinara). Kod vunenih tkanina carinska stopa je vezana za punih 70 dinara ispod minimalne autonomne stope. Osnovnim ugovorom Italija je obezbedila slobodan uvoz svile iz br. 326 i sirovog veštačkog prediva iz broja 327, pored autonomne stope od 20 dinara. Kod svilene vate (br. 328) vezana je Zakonom o dopunskom sporazumu od 1937 godine veštačka svila (fioko) carinskom stopom na 5 dinara, ma da autonomni stav iznosi 50 dinara. Sva svilena prediva i gotovo sve svilene tkanine, ona je takode vezala ugovorom: sirova prediva iz broja 329 vezana su na 50, prema autonomnoj minimalnoj stopi od 100, dinara; ista ova prediva samo beljena, bojena i štampana, na 150 dinara, što istodobno predstavlja i autonomni stav. Kod sirovog svilenog konca iz broja 330 vezana je carina na 260, prema autonomnom stavu od 600, dinara; kod istog konca, samo beljenog, bojenog i štampanog na 320, prema autonomnom od 800, dinara. Osnovnim ugovorom je vezana carina i na česte svilene tkanine (331/1) na 1800, prema autonomnom stavu od 2500, dinara a na polusvilene na 800, prema autonomnom od 1200, dinara. Kod tkanina, premazanih i natopljenih, izvršeno je takode vezivanje carinskih stopa: kod onih u masi obojenih, jednobojnih, štampanih ili neštampanih (344/1a) na 25, umesto autonomne od 30 dinara; kod onih koje su u masi obojene u više boja, na 35, umesto autonomne stope od 40, dinara (344/1b); kod tkanina ove vrste s određenom dužinom na 60, umesto autonomne od 70, dinara (344/2). Za muške opremljene šešire iz klobučine (360/1) Italija je vezala carinu na 2,20 dinara po komadu, prema autonomnoj stopi od 3 dinara; kod isto-

vrskih ali neopremljenih šešira, osnovnim ugovorom carina je vezana na 1,10, pa je docnijim izmenama povišena na 1,20, dinara, dok autonomna stopa iznosi 2 dinara po komadu. Kod slannih šešira, i to muških opremljenih, carina je vezana na 1,60, kod neopremljenih na 1, kod ženskih prve vrste na 3,50, kod onih druge vrste na 2,50 dinara, prema odgovarajućim autonomnim stavovima od 2, 1,50 i 3,50 dinara. Kod tuljaka od klobučine izvršeno je vezivanje stope na 0,35 prema autonomnoj stopi od 0,60 dinara.

Pored ovoga najznačajnijeg vezivanja carinskih stopa kod proizvoda tekstilne industrije, Italija je izvršila i vezivanje izvesnog broja stopa kod proizvoda industrije životnih namirnica i poljoprivredne industrije. Za oljušteni pirinač carina je vezana na 7, prema autonomnom stavu od 16, dinara. Kod brašna (103) je osnovnim ugovorom izvršeno vezivanje carine na 8, prema autonomnoj stopi od 1,6 dinara ali je ovo ukinuto ugovorom od 1932 godine. Kod ulja iz repice (104/1) bila je takode vezana carina na 30, prema autonomnoj od 50, dinara ali je ukinuta 1932 godine. Kod ulja od bukovog žira izvršeno je vezivanje na 30 dinara, što je 1932 povišeno na 40, prema autonomnoj stopi od 50, dinara; kod maslinovog ulja na 30, prema autonomnoj stopi od 50 dinara kod ulja od pamukovog¹⁾ semenja, na 30 prema autonomnoj od 50, kod ricinusovog na 20 prema autonomnoj od 30, a kod lanenog i konopljinog na 20, prema autonomnoj stopi od 30, dinara. Vezane stope za ulje od pamukovog semena, za ricinusovo i laneno ulje ukinute su ugovorom od 1937 godine¹⁾. Pored vezivanja carinske stope na brašno, Italija je osnovnim ugovorom vezala i stopu na rezance i makarone na 40, prema autonomnoj od 80, dinara.

U hemijskoj industriji ugovorom je vezana carina za svega nekoliko brojeva i to: za sveće iz br. 184/3, na 80, umesto autonomne od 90, dinara; za borne preparate iz br. 200 na 5, umesto autonomne od 7, dinara; za bakarnu galicu na 12, pored autonomne carine takode od 12, dinara; za limunsku i vinsku kiselinu na 75, pored autonomne od 100, dinara i za superfosfate na 1,50, pored autonomne stope od 2 dinara.

Kod proizvoda industrije kože učinjeno je takode vezivanje nekoliko carinskih brojeva i to: za donove i činjene kože iz br. 370/1a) u kruponima, na visini autonomne stope od 130 dinara; za ostale kože ove vrste, na 90, prema autonomnoj stopi od 115, dinara; za nepostavljene kožne rukavice osnovnim ugovorom je bila vezana carina na 1500, pored autonomne od 2000, dinara ali je ona ukinuta ugovorom od 1932 godine; kod postavljenih je važio vezani stav od 900, prema autonomnom od 2000, dinara koji je takode ukinut iste godine.

¹⁾ Za maslinovo ulje dobiveno pomoću sumpor-ugljenika izvršeno je vezivanje stope na 12 dinara.

Italija je kod proizvoda metalne industrije takode izvršila ugovorno vezivanje nekoliko brojeva carinske tarife: za šipke za kišobrane i suncobrane na 16, umesto 25, dinara; za električne ventilatore na 140, umesto 250 dinara, za motocikle na 20%, umesto dotadanih 50% a sadanih 15%, za tovarne automobile na 20%, umesto dotadanih 30% a kasnijih 15%¹⁾ i za motore i njihove delove za motocikle, automobile i aeroplane na 20% prema autonomnom stavu iste veličine.

9. **Ugovorno vezivanje s Nemačkom i visina zaštite.** Ugovor s Nemačkom predstavlja drugi važan ugovor kojim su znatno izmenjeni brojevi carinske tarife. Kako je osnovni ugovor i njegove docnije izmene dosta kasno zaključen, oni nisu mogli do 1938 godine u toj meri da utiču na razvitak jugoslovenske industrije da bi kod nje doveli i do strukturnih promena ali takav uticaj ubuduće nije isključen, obzirom na obim ugovornih odredbi. Osnovni ugovor je zaključen 1934 godine²⁾ a njegov tekst je unekoliko modifikovan docnijim utanačenjima koja su u Jugoslaviji uvedna u život sledećim aktima: Zakonom o razmeni nota od 21 oktobra 1937 i Uredbom o razmeni nota od 21 oktobra 1937 i Uredbom o razmeni nota od 1938 godine.³⁾

Osnovni ugovor, ma da dosta obiman, nije ipak obuhvatio tako veliki broj carinskih stavova kakav može da se primeti u poslednjim godinama. Docnijim dopunama njegov tekst je stalno proširavan, tako da su ugovorom obuhvaćene stope artikala iz područja gotovo svih vrsta proizvodnje. Među njima na prvom mestu su proizvodi metalne, zatim tekstilne industrije a posle se redaju proizvodi industrije namirnica i hemijske industrije, proizvodi industrije hartije i t. d.

Od proizvoda metalne a naročito gvozdene industrije ugovorom su vezani gotovo svi artikli od početne sirovine pa do najstroženijih mašina i aparata. Jedan deo tarifnih brojeva je vezan osnovnim ugovorom ili njegovim dopunama do 1938 godine ali je glavno vezivanje usledilo ugovorom od 1939, kada su ugovorne stope s Austrijom i Čehoslovačkom prenete na Nemački Rajh. U prvoj grupi ugovorom su vezani sledeći artikli: izrade od žice iz br. 559, vezane ugovorom od 1937 godine i to: postolja od žice za zidne lampe na 50, umesto autonomne carine od 70, dinara; pletiva za baštenske ograde na 55, umesto 70, dinara; neobradena užeta od žice do 1 mm na 3,5, umesto 60, a ostale neobradene izrade na 60 dinara, kao što je

¹⁾ Odnosno 1% kad su u pitanju automobili čiji motori se pokreću sagorevanjem drva ili drvenog uglja.

²⁾ Ugovor je zaključen 1-V-1934 godine a stupio je na snagu 1-VI iste godine. — Sl. nov. XXXII od 1934.

³⁾ Posle 1938 godine donete su: Odluka o uvođenju u život V dopunskog sporazuma od 1939 godine, Odluka o uvođenju u život VI dopunskog sporazuma od 1939 i Odluka o regulisanju carinskih pitanja s Protektoratom Češke i Moravske.

i autonomni stav kod obradenih užeta od žice ove vrste izvršeno je vezivanje na 50, prema autonomnom stavu od 90 dinara a kod ostalih obradenih izrada na 90 dinara. Izrade od kovanog gvožđa iz br. 584, koje su neobrađene, vezane su na 22, 27, 32 i 44, prema težini komada, umesto 25, 30, 35 i 45, dinara; iste izrade ali obrađene, na 32, 37, 42 i 60, umesto 35, 40, 50 i 70 dinara. Posude iz br. 595 vezano je na 250 (neobrađeno), umesto 270 i 280 (obrađeno), umesto 300, dinara.

Pored ovih, ranijim ugovorom su bile vezane još samo carine na neke vrste mašina i aparata kao što su: dinamo mašine u komadu preko 3000 kg (663/1), na 45, umesto 60, dinara; iste mašine samo u težini od 500 do 3000 kg (663/2), na 70 umesto 80, dinara, i one koje su do 500 kg (663/3) na 100, umesto 120, dinara, koliko iznosi autonomni stav. Kod električnih aparata za merenje i brojenje struje osnovnim ugovorom je vezana carina na 200, prema autonomnoj od 250, dinara; kod električnih ventilatora na 140, umesto 250; kod električnog kuhinjskog posuda na 200, umesto 300, kod radio aparata i njihovih delova, kao i aparata na drugom mestu nepomenutih na 230, umesto autonomne od 250, dinara. Tasteri i aparati za vezivanje i prekidanje struje, do 20 kg težine, vezani su takode osnovnim ugovorom na 200, oni od 20 do 100 kg, na 150, preko 100 pa do 500 kg, na 120 a oni preko 500 kg na 90 dinara, umesto autonomne carine od 300 dinara. Svi ostali predmeti iz ovoga broja, izuzev gore pomenute vezani su na 200, umesto 300, dinara. Izolovani sprovodnici u olovnim cevima golim ili obavijenim, vezani su na 50 dinara, dok je autonomna stopa kod prvih 15¹⁾ a kod drugih 100 dinara. Kod opletenih kablova iz br. 669/2b vezana je carina prvobitnim ugovorom na 200, umesto autonomne od 350 dinara; kod onih koji su obavijeni drugim nekim materijalom, vezivanje je izvršeno na 12, dok je autonomna stopa 180 dinara. Tovarni tehnički vagoni iz broja 670 vezani su prvobitnim ugovorom na 20%, dok je autonomna stopa 30%. Ugovorom od 1934 vezani su i carinski stavovi iz brojeva 679 i 680 i to tako da je carina na kola i saone za terete, neokovane, nebojene i nelakovane vezana na 45, dok je autonomna stopa 60 dinara. Za neokovana, nebojena i nelakovana kola i saone za vožnju bez opruga, vezana je carina na 70, prema autonomnoj od 100, dinara; za one s federima, na 90 prema autonomnoj od 120, dinara a za okovana, obojena i lakovana kola i saone na 300, umesto autonomne od 400 dinara.²⁾

1) Godine 1934 izvršeno je smanjenje ove stope sa 100 na 15 dinara.

2) Pored gore iznetih ugovornih vezivanja pojedinih stavova carinske tarife, koja su učinjena do 1938, Nemačka je ugovorom od 1939 godine dobila skoro sve one povlastice koje su dotada bile date Austriji i Čehoslovačkoj, što je prouzrokovalo vrlo značajne promene, kako u tr-

Tekstilna industrija predstavlja drugu važnu grupu proizvoda čiji carinski stavovi su vezani ugovorom s Nemačkom. Ovo vezivanje je, kod izvesnih brojeva tarife, izvršeno osnovnim ugovorom od 1934 godine ali je ono najvećim delom izvršeno ugovorom od 1939 godine, kada je na Nemački Rajh prenet znatan broj ugovornih stavova iz ugovora s Austrijom i Čehoslovačkom. Osnovnim ugovorom je vezana carina za čarape iz br. 380/2 na 400 i 560, umesto 450 i 650 dinara; carina za gipsirane pamučne trake iz br. 283, na 80, umesto 360 dinara; za kajiše iz br. 287, na 80, umesto 120, dinara; za rukavice od veštačke svile iz br. 355/2, na 2200, umesto 2500, dinara; za svilene trake iz br. 337/1, na 1800, umesto 2500, dinara; za polusvilene trake iz br. 337/2, na 900, umesto 1000, dinara; za natopljene tkanine iz br. 344, na 25, 35 i 60, umesto 30, 40 i 70, dinara i za tkanine iz br. 346, na 120, umesto 150, dinara.¹⁾

Na treće mesto u pogledu ugovornog vezivanja s ovom zemljom, dolaze proizvodi hemijske industrije. Osnovnim ugovorom od 1934 i njegovim dopunama vezane su carinske stope za sledeće artikle: za amonijum bikarbonat na 10 dinara, kao što je i autonomna stopa; za natrijum nitrat na 5, umesto autonomne od 10, dinara; za mlečnu kiselinu na 25, umesto autonomne od 100, dinara, za lepak za gusenice (225/3) na 40, umesto 60, dinara; za lepkove iz stava 234/1, na 230, umesto autonomne od 400, dinara; za boje iz tačke 236/2v, na 8, umesto 12, dinara; za pisačice iz tačke 247/4a na 108, a one iz tačke 247/4v na 135, umesto 240, odnosno 300 dinara. Kod svih ostalih proizvoda ugovorno vezivanje carina je izvršeno u godini 1939.²⁾

U industriji hartije Nemačka je takode vezala izvestan broj carinskih stavova od kojih je kod nekih izvršeno vezivanje osnovnim ugovorom i njegovim dopunama do 1938 a kod dru-

govinskim odnosima koji postoje između Nemačke i Jugoslavije, tako i u odnosima između Jugoslavije i drugih ugovornih zemalja. Te promene su došle do izražaja kroz izmene sledećih brojeva carinske tarife: 536, 537, 538, 543, 544, 550, 552, 555, 559, 562, 569, 572, 573, 576, 584, 585, 595, 626, 629, 630, 631, 632 i 635.

¹⁾ Pored ovih, ugovorom od 1939 godine, su vezani još i sledeći brojevi carinske tarife: 274, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 284, 293, 294, 304, 316, 318, 319, 328, 331, 348, 351, 354 i 356.

²⁾ Dvama uzastopnim ugovorima u ovoj godini vezane su carine za sledeće stavove: 184/2, 192, 200 (hromove stipse su slobodne pri uvozu iz Nemačke), 212/6 (natrijev i kalijev silikat), 214/4 (ugljena kiselina), 222 (pasta od bakarnog hlorida), 223/1 (mlečna kiselina), 225/2 (krvni albumin), 240/1 olovno belilo, crvenilo i žutilo), 240/2 (bronzane boje), 243 (crna štamparska boja), 244/2a (obično tečno mastilo za pisanje), 250 (lak-firniši), 252/1 i 2).

gih sporazumima iz 1939 godine.¹⁾ Osnovnim ugovorom vezana je carina za sledeće artikule ove grane: za kožasti karton (442/4), na 30 dinara, kao što je i autonomna stopa; za hartiju za zavijanje preko 30 gr (444), na 15 dinara kao i autonomna; za pergament hartiju (454/2), na 60 prema autonomnom stavu od 100, dinara i za geografske karte i atlase na 40, dok je autonomna stopa 80, dinara.

Kod kože i kožnih izrada takode je vezan izvestan broj carinskih stavova, među kojima su ugovorom od 1934 godine obuhvaćeni: lakovana koža (370/3v), na visini autonomne stope; kožni kajiši (376/1), na 160, umesto autonomne od 200 dinara; sedlarske izrade (378/2), na 250, umesto 300, dinara; iste izrade u vezi s finim materijalom, na 450, umesto 500, dinara; torbarske izrade (379/1), na 300 i 450, umesto 400 odnosno 550, dinara i novčanici (379/2), na 300 i 450, umesto 600, dinara.

Pored iznetih pet grupa proizvoda, ugovorom od 1939 godine vezano je nekoliko brojeva tarife koji se odnose na proizvode ishrane i poljoprivredne industrije. Tu spadaju: skrob od pirinča (108/1) koji je vezan na 40, umesto 50, dinara; kandis (110/1b), vezan na 30 umesto 35, dinara i lepkovi želatina (225), vezani na 40, umesto 60, dinara.²⁾

10. Ugovorno vezivanje s Francuskom i visina zaštite. Posle Nemačke i Italije, najveći broj carinskih stopa je vezan trgovinskim ugovorom s Francuskom. Osnovni ugovor s ovom zemljom je zaključen 30-I-1929 a stupio je na snagu 15-V-iste godine.³⁾ On je dopunjen naknadnim sporazumima u koje spadaju: Sporazum o preferencijalnom postupanju s jugoslovenskom pšenicom od 1931 godine, Dopunski aranžman od 1933 godine, Sporazum o razmenama i plaćanju od 1936 godine, Sporazum o preferencijalnom postupanju s jugoslovenskim kukuruzom od iste godine, Dopuna uz konvenciju o trgovini i plovidbi od iste godine, Dodatak konvenciji o trgovini i plovidbi od 1937 godine, Sporazum o plaćanju od 1937 godine i Dopunska konvencija od 1938 godine.⁴⁾

¹⁾ U ovoj godini vezani su sledeći novi stavovi mahom preneti iz ugovora s Austrijom: 445/1a (rotaciona hartija), 445/1v, 445/3 (hartija za pisanje), 454 (havana i pergamin hartija i hartija za čuvanje krzna), 455/1v (modni žurnali), 459 (karte za igranje), 460/2 (fotografske hartije), 462 (hartije za pisma), 463, 466/1v (kese od ostale hartije izuzev hartiju za zavijanje), 466 (džepni beležnici), 467/1 i 2, 468 (albumi i čipke iz hartije), 470/1 a), b) i v), 471, 472 i 473 (knjige na stranim jezicima).

²⁾ Pored ovih artikala, 1939 su vezani: proste i fine bombone iz br. 132 i 133, maltin kakao iz br. 134, biljno maslo iz br. 137, ekstrakt za supu iz br. 139 i ovomaltin iz br. 140.

³⁾ Konvencija o trgovini i plovidbi i t. d. zaključena između Kraljevine Jugoslavije i Republike Francuske. — Sl. nov. XLVII/1929.

⁴⁾ U godini 1939 zaključeni su sa Francuskom još i ovi sporazumi: Sporazum o trgovinskim plaćanjima, Dodatak konvenciji o trgovini i plovidbi i Trgovinski sporazum od 1939.

Osnovnim trgovinskim ugovorom vezan je izvestan broj carinskih stavova, slično ugovorima s napred pomenutim dvema zemljama, samo u manjem obimu. Neki od ovih vezanih stavova su kasnije ukinuti, dok su drugi, dotada slobodni, takođe vezani. Od svih tih ugovornih vezivanja najveći broj se odnosi na proizvode tekstilne industrije a zatim dolaze — hemijska, metalna, industrija namirnica i kožna industrija.

Od proizvoda tekstilne industrije ugovorom od 1929 godine je izvršeno vezivanje kod sledećih: somot (378), na 200, umesto 250, dinara; pamučni tkani fitilji (286), na 160, umesto 200, dinara; bojena vuna (308²), na 20, umesto 30, dinara; sirovo jednožično vuneno predivo iz br. 311/a) na 40, umesto 50, dinara; beljeno, bojeno i štampano jednožično vuneno predivo iz br. 311/1b), na 55, umesto 70, dinara; sirovo dvožično i višežično vuneno predivo iz br. 311/2a), na 50, umesto 60, dinara; beljeno, bojeno i štampano dvožično vuneno predivo iz br. 311/2b), na 65, umesto 85, dinara¹); sirovo predivo od češljane vune iz br. 312/1, na 50, umesto 60, dinara; beljeno, bojeno i štampano predivo iz br. 312/2, na 65, umesto 85, dinara¹); sirovo jednožično predivo od grebenane vune iz br. 313/1a), na 35, umesto 50, dinara; beljeno, bojeno i štampano predivo iz br. 313/1b), na 50, umesto 70, dinara; sirovo dvožično i višežično predivo iz br. 313/2a), na 65, umesto 80, dinara; beljeno, bojeno i štampano dvožično i višežično vuneno predivo iz br. 313/2b), na 80, umesto 100, dinara¹); sirovo vuneno predivo za prodaju na sitno iz br. 314/1, na 150, a bojeno, beljeno i štampano na 200, dinara, kao što je i autonomna stopa¹); prostirači za pod (315) na 150, 600 i 350, umesto 200, 600 i 500, dinara; vunene tkanine preko 700 grama (317/1), na 180, umesto 250, dinara; vunene tkanine 500—700 grama (317/2), na 230, umesto 300, dinara; iste tkanine od 300 do 500 grama (317/3), na 280, umesto 350, dinara; iste tkanine do 300 grama (317/4), na 300, umesto 450, dinara. Somot iz br. 318 vezan je na 450, umesto 500, dinara; pletena roba iz br. 319/1, na 400 dinara, koliko iznosi i autonomna stopa; sirova i beljena, bojena i štampana svilena prediva (330/1) i 2), na 260 i 320, umesto 600 i 800, dinara; svilene tkanine (331), na 1800 i 800, umesto 2500 i 1200, dinara; svileni somot i pliš (332), na 2000 i 800, umesto 2500 i 1200, dinara; til, bobine i slične tkanine (333), na 2000, umesto 3000, dinara tkiva za sita (334)), na 1200, umesto 2500, dinara; svilene čipke i marame (336), na 1800—3000, umesto 4000, dinara; trake od prirodne svile (337/1), na 2000, umesto 2500, dinara; vezovi (338), na 3000, umesto 4000, dinara i odela iz br. 356 na 160%, umesto 200%.

¹) Svi ovi vezani stavovi ukinuti su ugovorom od 1939 godine.

Od proizvoda hemijske industrije ugovorom sa Francuskom su vezani: prečišćena kalofonija (100/4b), na 6, umesto 15, dinara; sveće od voska (184/2), na 100, umesto 200, dinara; prosti sapuni (186), na 50, umesto 60, dinara; toaletni sapun (187), na 85, umesto 100, dinara; mazivo za obuću za prodaju na sitno (192/2), na 90, umesto 200, dinara; kalijev sulfat (212), koji je slobodan, umesto dotadanje carine od 10 dinara; ekstrakti za bojenje (237), na 2,50, umesto 5, dinara; pigment i lak boje (243) na 25, umesto 60, dinara; pisaljke u prostom drvu crne i u boji (247/3) na 54 i 72, umesto 120 i 160, dinara¹⁾; pisaljke u finom drvu, crne i u boji (247/4), na 108 i 135, umesto 240 i 300, dinara¹⁾; tuševi (247/5), na 135, umesto 300, dinara; mirisave masti i ulja (258), na 200, umesto 600, dinara i esencije, ekstrakti i mirisave vode (259), na 450, umesto 1000 dinara.

Izvestan broj stavova, koji se odnose na proizvode metalne industrije, takode su vezani ovim ugovorom. Ugovorno vezivanje je izvršeno kod sledećih artikala ove grane: neobrađene cevi od livenog gvožđa (539/2a) na 5,50 umesto 10, dinara²⁾; mengele preko 15 kg (544/2), na 15, umesto 25, dinara; burgije (548/1), na 30, umesto 60, dinara³⁾ i plugovi i kolečke (552/1), na 20, umesto 10, dinara.⁴⁾

Od proizvoda industrije hartije ugovorom sa Francuskom su obuhvaćeni oni koji se carine po brojevima 455, 458, 460 i 461 uvozne carinske tarife. Tu spadaju: modni žurnali, vezani ugovorom na 10, umesto 150, dinara; višebojne hartije vezane na 270, umesto 300, dinara; fotografske hartije, koje su osetljive na dnevnoj svetlosti, vezane na 180, umesto 250, dinara i štampani spisi za reklamu industrije, vezani na 150, umesto 300, dinara.

Kod proizvoda poljoprivredne industrije i industrije namirnica vezani su sledeći brojevi: 112, 115, 116, 130 i 134. Po njima se, pri uvozu, carine sledeći artikli: arak, rum, konjak i likeri koji su ugovorom vezani na 175 i 250, umesto 350 i 500, dinara; prevrelo vino u buradima, vezano na 445, umesto 130 a u bocama na 55, umesto 250, dinara; šampanjac, vezan do 1938 na 150 a posle te godine na 70, umesto 600, dinara; ostala penušava pića izuzev šampanjac na 150, umesto 600, dinara; pecivo od brašna, na 130, umesto 150, dinara i pecivo od brašna sa šećerom, medom, jajima i mašću, koje je vezano na 155, umesto 250, dinara.

U industriji kože Francuska je ugovorom vezala: boks

1) Ove dve carinske stope ukinute su ugovorom od 1939 godine.

2) Ova stopa je ukinuta sporazumom od 1938 godine.

3) Ova stopa je takode kasnije ukinuta.

4) U momentu ugovaranja carina je iznosila 40 dinara; ma da su baš u ovo vreme u izvesnim godišnjim periodima rešenjima Ministarskog saveta plugovi i njihovi delovi oslobođani carine.

sviju vrsta i svinjsku kožu (370/3a), na 250 dinara, kao što iznosi i autonomna stopa; ševro, maroken i antilop (370/3b), na 300, umesto 320, i lakovanu kožu na 300 dinara, koliko iznosi i autonomna minimalna stopa.

11. Ugovorno vezivanje s Engleskom i visina zaštite. Ugovor s Engleskom je zaključen 1928 godine¹⁾ a dopunjen je 1937 godine Uredbom o trgovinskom sporazumu. Pored ostalih odredbi, koje se odnose na međusobnu razmenu dobara, njime su vezani i izvesni brojevi uvozne carinske tarife, koji se odnose na proizvode tekstilne, metalne, hemijske i kožne industrije.

Od proizvoda tekstilne industrije ugovorom su vezani sledeći artikli: jednožična pamučna prediva iz br. 274, na istom nivou na kome i u ugovoru s Italijom, o čemu je ranije već bilo reči; na dvožično i višežično pamučno predivo (275), opet kao i u ugovoru s Italijom; pamučno predivo za prodaju na sitno (276), takode kao i u ugovoru s Italijom; glatke pamučne tkanine iz br. 277/1 i 2, kao u ugovoru s Italijom; pamučne tkanine od 60 do 120 gr u m² i do 50 žica u cm² osnove i potke, na 180, umesto 200, dinara; iste tkanine samo od 50 do 80 žica u 1 sm², na 180, umesto 230, dinara; iste tkanine preko 80 žica, na 200, umesto 270, dinara; pamučne tkanine težine do 60 grama u 1 m² i do 50 žica u 1 sm² potke i osnove, na 200, umesto 270, dinara; iste tkanine samo od 50 do 80 žica, na 250, umesto 300, dinara; iste tkanine preko 80 žica, na 300, umesto 350, dinara; glatki til i bobine (279/1) na 250, umesto 500, dinara; bobine s čipkastim šarama (279/2), na 300 i 500, umesto 400, dinara; pamučne čipke (281), na 1200 dinara, kao što iznosi automna stopa; vunene tkanine iz broja 377, kao i u ugovoru s Francuskom, što je napred prikazano.

Od proizvoda metalne industrije ovim ugovorom su vezani: lim iz broja 537, izuzev onaj koji je prevučen olovom i kalajem, i to na istu carinu ao što je i autonomna; lim prevučen olovom na 15, umesto 20, dinara; lim prevučen kalajem (beli lim), na 7,50, umesto 20, dinara; parni kotlovi (646) na 16, umesto 32, dinara; lokomobile (649), na 14, umesto 20, dinara; parne pumpe i parne turbine (650), vazdušni kompresori (652) i vršalice preko 1000 kg (653), na 15 dinara, kao što iznosi i autonomni stav; mašine za šivenje i njihovi delovi, na 15, umesto 45, dinara, i mašine za tekstilnu industriju (657) koje su ugovorom oslobodene carine.

Ugovorom su od proizvoda hemijske industrije obuhvaćeni oni koji se carine po brojevima 186, 241 i 250 uvozne tarife. Tu spadaju: prost sapun, koji je vezan na carinu od 60

¹⁾ Ugovor o trgovini i plovidbi i t. t. d., zaključen između Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Engleske od 12-V-1927, stupio na snagu 28-II-1928 — Sl. nov. XII/28.

dinara kao što je i automna stopa; antimon oksid i boje sa osnovom od antimon oksida, i lakfirnisi, vezani na 80, umesto 100, dinara.

Koža, koja se carini po broju 370 uvozne tarife, takođe je vezana i to: don u kruponima, na 130 dinara, kao što je i ugovorna stopa, a ostale kože za don, na 90, umesto 115, dinara.

12. Ugovorno vezivanje s ostalim zemljama i visina zaštite. Od ostalih ugovornih zemalja tekstom ugovora su vezani carinski stavovi sa Čehoslovačkom, Švajcarskom, Poljskom, Grčkom i Belgijom.

Ugovor s Čehoslovačkom je zaključen 1928 godine¹⁾ a dopunjen sledećim sporazumima i zakonskim tekstovima: Dopunskim sporazumom od 30-III-1931, Zakonom o razmeni nota od 1936, Uredbom o razmeni nota od 1936 i Sporazumom o kliringu od 1937 godine. Od carinskih stavova koji su vezani ugovorom važno je pomenuti one koji se odnose na tekstil, metale, kožu, keramiku i staklo. Od tekstilnih proizvoda dopunskim sporazumom od 1931 je vezana carina na glatke pamučne tkanine iz br. 277, na istom nivou na kome je to učinjeno ranije u ugovorima s Italijom i Engleskom. Na tkanine od lana, ramijske i kudjelje, na 120, umesto 200, dinara — kod onih od 18 do 36 žica (br. 296/2); na 270, umesto 300, dinara, kod onih koje imaju 36 do 60 žica; na 260 i 340, umesto 300 i 400, dinara, kod tkanina od lana za duške; na 350, umesto 400, dinara, kod onih tkanina koje u potki i osnovi imaju preko 60 žica u 1 sm². Kod prostirača za pod ovim ugovorom je vezana carina na onom nivou na kome je vezana u ugovoru s Francuskom. Pokrivači od otpadaka iz br. 316 vezani su na 120, a čebad na 200, umesto 250, dinara. Tkanine iz br. 317 vezane su na istom nivou kao i u ugovoru s Francuskom. Sporazumom od 1936 godine za čarape od prirodne svile (335/2) vezana je carina na 3500, umesto 400 dinara. Za pozamensteriju od veštačke svile iz br. 339/2, ugovorom od 1931 je vezana carina na 800, umesto 1000, dinara a za pokrivače od natopljenih tkanina, na 160, umesto 200, dinara.

Od proizvoda metalne industrije gore pomenutim ugovorima s Čehoslovačkom su vezani oni koji se uvoze pod brojevima 536, 539, 552, 560 i 584. Tu spadaju: gvožđe u pločama, šipkama, četvrtasto, okruglo, poluokruglo i koritasto, vezano 1936 godine na 12 dinara, kao što je i autonomni stav; neobrađene cevi, vezane 1936 na 12, umesto 28, dinara; obrađene, na 15, umesto 35, dinara; plugovi za vinograde na 20, umesto autonomnog stava od 10, dinara; delovi plugova na 20, ume-

¹⁾ Ugovor o trgovini, plovidbi i t. d., između Kraljevine Jugoslavije i Republike Čehoslovačke zaključen 14-XI-1928 a stupio na snagu 26-XI-1929 godine — Sl. nov. CVIII/1929.

sto autonomnog od 5, dinara. Obradeno posude od livenog gvožđa je ugovorom od 1931 vezano na 25, umesto 40, dinara a izrade od kovanog gvožđa iz br. 384, ugovorom od 1936, na iste carine koje su utvrđene ugovorom s Austrijom 1933 godine, i to: neobradene — 22, 27, 32 i 44 dinara, već prema težini komada, umesto — 25, 30, 35 i 45 dinara; obradene na — 32, 37, 42 i 60 dinara, umesto — 35, 40, 50 i 70 dinara.

Naročito je važno napomenuti ugovorne stavove s Čehoslovačkom zaključene 1931 godine, koji se odnose na proizvode keramike i stakla. Tu spadaju: izrade od porculana i ostalog keramičkog materijala, nepomenute na drugom mestu, koje su vezane na — 25, 40, 20 i 35, umesto autonomnih stopa od — 40, 60, 40 i 60 dinara; nešlifovano staklo sa žicom, iz br. 512, koje je ugovorom od 1931 vezano na 10 a docnije je ta stopa povišena na 15 dinara, kao što iznosi i autonomna stopa; zeleno i mrko šuplje staklo vezano na 20, umesto 22, dinara; belo i polubelo staklo vezano na 30 dinara, kao što iznosi i autonomna stopa; belo neprovidno u masi obojeno (521/1b) vezano na 31, umesto 35, dinara; staklo s reljefnim ukrasima (521/1g), na 47, umesto 50, dinara; brušeno (521/2), na 63, umesto 70, dinara, malano, pozlaćeno i posrebrano (521/3), na 70, umesto 100, dinara. Posude od rezanog kristalnog stakla (521/4), vezano je na 80, umesto 120, dinara a veštačko cveće iz br. 523 na 400, 90, 60, umesto autonomne carine od 450, 120 i 90 dinara. Čehoslovačka je ugovorom od 1931 vezala takode i carinu na kožu za đon (370/1) na 130 i 90, umesto autonomne stope od 130 i 115, dinara. Ona se time i ugovorno izjednačila s Engleskom i Italijom u pogledu ovoga artikla.

Osnovni trgovinski ugovor sa Švajcarskom zaključen je još 1907 s Kraljevinom Srbijom a docnije je dopunjen: Uredbom o trgovinskom sporazumu od 1937, Uredbom o uzajamnom prometu robe i regulisanju plaćanja od 1938 i Uredbom o dopunskom protokolu uz protokol od 1938 godine. Ugovorom je vezano nekoliko stopa koje se odnose na proizvodne tekstilne i nekoliko njih na proizvode prehranbene industrije. Od tekstilnih, vezana je carina na tkanine iz br. 277 na istom nivou na kome je vezana ugovorima sa Engleskom i Čehoslovačkom a na vunene tkanine iz br. 317, na istom nivou na kome i u ugovoru s Čehoslovačkom. — Od industrije namirnica i poljoprivrednih grana industrije vezana je carina za sledeće proizvode: maslinovo ulje, na 30, umesto 50, dinara; prevrelo vino u buradima na 45, umesto 130; razna druga vina sa sadržinom alkohola do 14%, na 65, umesto 250, dinara i konzerve iz br. 143, na 50 (voćne), 80 (riblje) i 80 (ostale), umesto 100 i 200, dinara.

Ugovor s Belgijom je zaključen 1926 godine a stupio je na snagu 25 februara 1928 godine. Njegovim tekstom je vezano

svega nekoliko carinskih brojeva od kojih su najvažniji: 510, 511 i 512. Prema tim ugovornim stavovima carinska stopa na brušeno, polirano i obojeno staklo za prozore preko 5 mm je vezana na: 25, 30, 38, umesto 30, 35 i 40, dinara a za ostalo prozorsko staklo iz br. 510 vezana je za važeći autonomni stav; na brušeno, polirano i obojeno staklo do 5 mm., stopa je vezana na 35, 40 i 45, umesto 40, 45 i 50, dinara.

13. Razlika između dejstva ugovornog i autonomnog utvrđivanja carine na visinu zaštite. Gornjim pregledom najvažnijih trgovinskih ugovora i kratkim istorijatom evolucije carinskih stopa u vezi s tim ugovorima, mogle su da se dobiju osnovne konture o modifikacijama jugoslovenskog carinskog sistema prouzrokovanim ovim činocima. Te konture ipak nisu toliko jasne da bi iz njih moglo da se uoči u kolikoj meri je svaka od izvršenih promena uticala na razvitak i rad nacionalnog privrednog organizma a specijalno njegovog industrijskog dela. Za ocenu toga uticaja bilo bi potrebno da se, uporedo s promenom carinske stope, posmatraju po količini i vrednosti, promene u uvozu dobara na koje se stopa odnosi, promene u njihovoj proizvodnji u zemlji, promene u pogledu broja preduzeća koja proizvode ta dobra i t. d. Posmatranje ove vrste je isključeno s jedne strane, što se ne raspolaže podacima o industrijskoj proizvodnji kroz proteklih 13 godina, tj. od donošenja carinske tarife pa do 1938, a s druge, otuda što su jednim istim brojem tarife često obuhvaćeni toliko heterogeni artikli da između njih, ne samo da nema tehnološke srodnosti, već se uopšte i ne zna koji su sve artikli obuhvaćeni jednom određenom uvoznom količinom odnosno vrednošću.

Slično promenama koje su nastale kod autonomnih carinskih stavova, ni ovde ne može da se zapazi da se, pri ugovornom vezivanju, imao izgrađen plan carinske politike. Jedna činjenica je neosporna a to je da je, i pored mnogobrojnih koncesija koje su, u vremenu od 13 godina, učinjene raznim ugovornim zemljama, mahom u pogledu industrijskih proizvoda, industrija u većini slučajeva, ostala još dovoljno zaštićena zahvaljujući okolnosti da su carinske stope utvrđene tarifom od 1925 godine bile relativno visoke. Zemljama, na koje su bili upućeni naši agrarni proizvodi, mogle su se, usled toga, da dadu izvesne koncesije, gde je to bilo neophodno, bez velike opasnosti po domaću industriju.

Velikim brojem ugovornih stavova stvoren je ipak na unutrašnjem tržištu takav odnos između domaćih i inostranih konkurenata, kakav se ne bi stvorio da je, umesto ugovornoga, zaštita spuštana na isti nivo autonomnim putem. Kad se s jednom zemljom, u pogledu izvesnoga artikla, vezuje stopa ispod autonomne, samim tim se spušta na isti nivo carina za sve ugovorne zemlje s najvećim povlašćenjem. U pogledu njihovih

medusobnih konkurentskih odnosa ugovorno spuštanje carine ima, prema tome, isti efekat kao da je ono izvršeno autonomno. U pogledu konkurentskih odnosa domaće i inostrane industrije međutim nije isti slučaj. Ako je, usled preteranog obaranja autonomne stope, pritisak strane konkurencije toliko jak da on ugrozi opstanak domaće industrije, ta stopa se u svako doba može da poveća i domaća industrija da se zaštiti. Kod ugovorne carine nije taj slučaj: saugovorač se trudi obično da dobije povoljnu carinu za one svoje izvozne proizvode kod kojih je, u pogledu konkurentskih odnosa u inostranstvu, najjači. Pri jednakim carinskim uslovima, on kod takvih artikala ima izvesnu prednost ispred ostalih inostranih konkurenata. Kad je jednom autonomna stopa vezana na niže, tada su se konkurentski uslovi domaće proizvodne delatnosti pogoršali i, ako je domaći saugovorač potcenio snagu inostranog konkurenta, to može da dovede u pitanje opstanak i rad domaćih preduzeća, jer se ugovorni stavovi mogu samo ugovorom da izmene.

14. Visina zaštite industrije kao celine. Da li su promena u domaćem carinskom sistemu, koje su učinjene bilo autonomno, bilo ugovornim putem, pojačani ili oslabljeni konkurentski uslovi domaće industrije kao celine? Na to pitanje bi se teško mogao da dá odgovor na osnovu onoga što je dosada rečeno o carinskoj zaštiti. Neke od stopa, koje su se menjale, odnose se na finalne proizvode iz čega se bez dvojbe može zaključiti da je zaštita grane koja ih proizvodi povećavana ili smanjivana već prema tome da li se stopa menjala na više ili na niže; druge se odnose na sirovine, što znači da su konkurentski uslovi industrije koja prerađuje te sirovine, poboljšavani u slučaju kad je carina na njih smanjivana i obrnuto. Pored ovih slučajeva, gde se jasno vidi da li je reč o industrijskim finalnim proizvodima ili sirovinama, postoji međutim veliki broj slučajeva gde su u pitanju poluproizvodi koje jedna domaća industrija izrađuje a druga prerađuje ili doraduje. Povećanje carine na proizvode prve, predstavlja istodobno i povećanje njene zaštite ali ono znači i istodobno smanjenje zaštite ove druge, i obrnuto. U jugoslovenskoj privredi, koja je tek počela da se industrijalizuje, ovo je gotovo redovna pojava koja stvara mnogo teškoća u pogledu provođenja carinske zaštite. To se uostalom moglo da uoči i iz napred iznetih čestih promena carinske stope kod pojedinih poluproizvoda, gde se uvek u rešenjima naznačavalo da nova stopa vredi samo do početka proizvodnje u zemlji.

Usled svega ovoga, umesto da se daje odgovor da li je izvršenim autonomnim i ugovornim promenama u carinskom sistemu povećana ili smanjena carinska zaštita domaće industrije kao celine, u sledećem izlaganju će da se učini pokušaj prikaza zaštite pojedinih najvažnijih industrijskih proizvoda,

i to zaštite kakva je bila neposredno pre donošenja nove carinske tarife, zatim zaštite koja je zavedena novom tarifom, kao i njenih kasnijih promena prouzrokovanih autonomnim ili ugovornim promenama carinske stope. Na ovome mestu potrebno je još jednom da se naglasi da se s mnogo predostrožnosti moraju da donose zaključci pri ovakvom posmatranju i to iz mnogo razloga među kojima su najvažniji: Prvo, visina zaštite može da se meri samo u procentima vrednosti robe a ova znatno varira, ne samo od jednog perioda do drugoga, već i od jednog slučaja do drugoga u istom vremenskom periodu. Ako se zaštita meri prema vrednosti uvezene robe, ona može da raste i pada a da ne dođe ni do promene cene, ni do promene vrednosti novca, ni do promene carinske stope, zbog toga što se pod istim brojem najčešće uvoze artikli vrlo razno-likih cena a kod uvezenih količina njihov međusobni odnos se menja iz meseca u mesec. Merenje visine zaštite prema domaćoj robi je pouzdanije ali zato s jedne strane nedostaju potrebni statistički podaci a s druge se nailazi na teškoće oko preračunavanja količine izvesnih vrsta robe na težinsku jedinicu (tkanine, staklo za prozore i sl.). Usled svega ovoga promena, koja nastane kod carinske stope, može da i ne dođe do izražaja u procentu zaštite, ma da je stvarno i kod visine zaštite nastala promena. Drugo, promena u vrednosti novca u stanju je potpuno da prikrije visinu zaštite, tako da ona uopšte ne dođe do izražaja u odnosu između iznosa carine i vrednosti robe. Treće, zaštita, izražena kroz odnos visine carine i vrednosti ocarinjene robe, ne daje, u svim slučajevima, potpunu sliku zaštite jedne proizvodne delatnosti. Kod robe koja se u zemlji proizvodi iz sirovine ili poluproizvoda koji se, uz izvesnu carinu, uvozi iz inostranstva, carinu na tu robu treba smanjiti za iznos carine na uvezenu sirovinu, da bi se dobila slika stvarne zaštite finalnog proizvoda (tkanine izrađene od pamučnog i vunenog prediva uvezenog iz inostranstva).

Da bi se prebrodile sve ove teškoće i omogućilo posmatranje kretanja same carinske stope kao i prikaz carinskog sistema u najgrubljim konturama, u sledećemu se pošlo od nekoliko utvrđenih principa i to: prvo, zanemareno je kretanje cena robe kroz čitav period posmatranja na taj način što je carinsko opterećenje uvek proračunavato kod uvozne robe na prosečnoj uvoznoj ceni u 1937 i 1938 godini a kod robe koja se u zemlji proizvodi na njenoj prosečnoj vrednosti kod proizvođača u 1938 godini; drugo, carinsko opterećenje po staroj tarifi proračunavato je po tarifi koja je važila neposredno pre donošenja nove tarife; treće, opterećenje neposredno posle donošenja nove tarife proračunavano je na bazi ažije koja je tada važila samo za one slučajeve gde je stopa menjana od 1925 do 1938 godine; u ostalim slučajevima razlika u ažiji je zanemarena i zaštita proračunavana samo za 1938 godinu;

četvrto, opterećenje na bazi ugovorne stope proračunavato je na bazi ažije 1000, jer su svi trgovinski ugovori zaključeni u vremenu zaračunavanja te ažije; peto, opterećenje krajem 1938 godine proračunavato je prema carinskim stopama koje su tada važile a na bazi ažije 1200, koja je takode tada bila u važnosti; šesto, uporedo s istorijatom kretanja carinskih stopa u okviru svake industrijske grane, hronološki je prikazano i osnivanje tvornica koje proizvode artikle o čijoj carinskoj stopi je reč; na ovaj način biće omogućeno praćenje uporednih kretanja carinskih stopa i osnivanja novih tvornica koje proizvode artikle na koje se dotična stopa odnosi. Ovakvo posmatranje ima jedan nedostatak koji je nemoguće otkloniti, zbog oskudice u statističkom materijalu: umesto da se vrši upoređenje momenta promene carinske stope s momentom počinjanja proizvodnje ocarinjenog artikla u zemlji, ovde je upoređivana promena stope s momentom osnivanja tvornice (često puta firme, kad je nedostajala godina osnivanja tvornice), koja proizvodi artikal koji je u pitanju; na taj način nije mogla da se uspostavi funkcionalna veza između promene carinske stope i početka proizvodnje svih onih artikala koje su počele da proizvode tvornice osnovane mnogo ranije (radi proizvodnje nekih drugih artikala) no što su počele da proizvode artikal koji se posmatra.

A) CARINSKA ZAŠTITA INDUSTRIJE ŽIVOTNIH NAMIRNICA

15. Visina carinske zaštite industrije namirnica. Ovo je proizvodna grana za koju se može reći da je najmanje izložena spoljašnjoj konkurenciji. Kod mnogih njenih vrsta proizvodnje ta konkurencija je isključena, zbog povoljnijih prirodnih preduslova za rad (mlinovi). Kod drugih je ona eliminisana dosta visokom carinom. Kakav je odnos te carine prema vrednosti najvažnijih njenih proizvoda, vidi se iz sledeće tabele. (Vidi tabelu na strani 492).

Od ukupne proizvodnje ove grane, koja iznosi 3.830,66 mil. dinara na napred navedene proizvode otpada 2.456,76 mil. dinara, što znači da je njima obuhvaćeno 64,13% ukupne produkcije ove grane. Otuda njihova carinska zaštita može da posluži kao merilo visine carinske zaštite čitave ove grane.

Iz gornjih cifara pada naročito u oči da je zaštita, računata prema stanju u 1938, viša od zaštite računata na bazi tarife koja je važila do 1925 godine. Iz ovoga se jasno vidi u kojoj meri je novom tarifom povišena carina u odnosu na dotadanju. Ta razlika ipak nije samo posledica povišenja carinske stope već i rezultat povišenja ažije, o čemu je već bilo reči.

Zaštita glavnih proizvoda industrije namirnica, računata u % vrednosti domaće i uvezene robe, gde je uvoz stvarno postojao:

Naziv proizvoda	Zaštita u % prema vred. domaće robe (stanje u 1938 god.)			Zaštita u % prema vred. uvezene robe (osnova: uvoz u 1937 i 1938 godini)		
	do 1925 god.	1925 do 1938 god.	Ugovorna	do 1925 god.	1925 do 1938 god.	Ugovorna
1. Pšenično tipizirano brašno	33,18	97,21	41,12	—	—	—
2. Kukuruzno brašno	57,72	169,11	71,54	—	—	—
3. Oljušteni pirinač	25,94	49,06	18,16	—	—	—
4. Mlevena paprika	36,72	58,75	46,61	—	—	—
5. Suve testenine	141,17	229,08	96,92	—	—	—
6. Pečene testenine	139,24	246,83	—	—	—	—
7. Šećer	79,90	110,17	79,90	—	—	—
8. Melasa	32,35	152,94	—	—	—	—
9. Čokolada	100,21	97,45	72,21	77,20	36,50	55,59
10. Slatkiši	67,57	9,77	94,59	—	—	—
11. Bombone	75,09	113,11	105,12	—	—	—
12. Pivo	—	208,—	58,66	—	493,67	139,29
13. Slad	—	(35,71 ¹)	—	—	(38,87 ¹)	—
		(59,09)			(64,31)	
14. Kvasac	23,93	94,27	—	—	—	—
15. Alkohol	—	—	—	—	—	—
16. Maslinovo ulje	45,78	67,64	34,33	—	—	—
17. Suncokretovo ulje	28,61	84,52	42,91	—	—	—
18. Bundeveno ulje	32,62	72,87	(37,— ²)	—	—	—
			149,32			
19. Laneno ulje	36,91	43,62	24,61	—	—	—
20. Konzerve mesa	70,83	167,42	56,67 ²)	—	—	—
21. Konzerve povrća	68,39	134,71	(56,99	—	—	—
			(79,79			

16. Uticaj zaštite na porast tvornica industrije namirnica.

Ako se kroz gornje proizvode posmatra ova grana kao celina, vidi se, da je ona relativno visoko zaštićena; to se, s jedne strane, može da uoči po visini procenata, s druge po tome što za mnoge proizvode nije mogla da se proračuna visina zaštite na bazi uvozne vrednosti, a s treće, po samom kretanju carinskih stopa pojedinih artikala od 1919 do 1938 godine. Do donošenja nove tarife, stope stare tarife su se menjale kod svega tri artikla od kojih kod dvaju na više — kod mlevene paprike sa 20 na 50 dinara i kod suvih testenina sa 30 na 50 dinara — a kod jednoga na niže — suncokretovo ulje sa 40 na 20 dinara. Donošenjem nove tarife opšti nivo zaštite je dignut tako da se nije povećala potreba za pojedinačnim promenama carinskih stopa. Jedino je kod slada 1931 godine carina povišena sa 10 na 14 dinara.

1) Carinska stopa od 1925 do 1931 godine.

2) Po ugovoru sa Italijom do 1932 godine.

Iz iznetog pregleda pada naročito u oči da za mnoge od navedenih proizvoda postoje ugovorni stavovi, ma da se ovde radi o poljoprivrednim proizvodima industrijski preradenim i i doradenim. Iako su kod njih carine niže od autonomnih, one su ipak tako visoke da ne dozvoljavaju stranoj konkurenciji da ugrozi opstanak domaćoj industriji. Kod tih stavova menjana je ugovorna carina na ulje iz br. 104/1, 2 i 4 tarife i carina na konzerve povrća koje su zaključene s Italijom: prva je od zaključenja ugovora pa do 1932 godine iznosila 30 a posle te godine 40 dinara (104/2) ili je sasvim ukinuta; druga je, od zaključenja ugovora pa do 1932 iznosila 70, a od te godine 50 dinara.

Već na osnovu same ove nepromenljivosti carinskih stopa, kroz dvadesetogodišnji period može da se zaključi da između carinske zaštite industrije namirnica i izgradnje preduzeća koja proizvode ove proizvode nije postojala tesna funkcionalna veza. To će jasno da se uoči ako se, s iznetim pregledom carinskog opterećenja uporedi posleratno osnivanje tvornica kod pojedinih proizvodnih vrsta ove grane.

Zaštita šećera kreće se od 80% do 110% vrednosti robe u tvornici. Međutim od Svetskog rata do danas podignuta je svega jedna tvornica ove vrste — Proizvođačka šećerana a. d., Stari Sivac i to 1935 godine, ma da se u toj godini nije ništa izmenilo u pogledu zaštite ovoga artikla.

Za razliku od šećera, kod ulja bi se s mnogo verovatnoće moglo da tvrdi da je carinska zaštita uveliko doprinela podizanju njenih novih tvornica. Od 1919 do 1938 godine sagrađeno je 20 novih tvornica ove vrste. Od ovih je 1920 podignuta samo Uljarska zadruga, Tučepi, dok kroz naredne četiri godine nije sagrađena nijedna nova tvornica. Novom carinskom tarifom zaštita se povišava sa 30% na 80% prosečno. Iste godine se podižu dve tvornice — Oljarna Hochmüller, Maribor i Uljarska zadruga, Zagreb; u 1926, takode dve — Središka zadruga, Središće i fabrika Stojilković, Leskovac; u 1927 — tri — u Medvodama, Maslinoj Poljani i Novom Vrbasu; u 1929 — tri — Uljarska zadruga, Ugljan, Uljarska radnja, Franov Jurin, Kali, i Kostić i Nastić, Veles; u 1930 — dve — Marčina i drug, mlin maslina, Luka i Mlin maslina, Korda; u 1931, dve i to u Ljubljani i Tijesnu; u 1933, dve — u Podravskoj Slatini, Lukoraču i Sali; u 1934, jedna u Sali; u 1937, jedna u Ljubljani a u 1938 jedna u Beogradu.

Iz ovoga se vidi da je najveći broj tvornica ove vrste podignut prvih nekoliko godina posle donošenja nove carinske tarife; poslednjih godina, ma da su to godine privrednog oporavljanja, nije došlo do jačeg podizanja ove industrije, verovatno zbog njene zasićenosti, kako obzirom na mogućnosti snabdevanja sirovinama, tako i obzirom na veličinu domaćeg potrošačkog tržišta.

U industriji suvih testenina carinska stopa je po staroj tarifi iznosila 30, a zatim se povećala na 50 dinara. Donošenjem nove tarife ona je dignuta na 80 dinara i otada se uopšte nije menjala autonomnim putem. Značajna promena kod nje je međutim izvršena ugovornim putem, i to zaključenjem trgovinskog ugovora s Italijom koji je stupio na snagu 1928 godine. Ovim je stopa vezana na 40 dinara, tako da je ona u stvari oborena i ispod stope koja je postojala po staroj tarifi.

Kod pečenih testenina bilo je manje promena u carinskoj zaštiti: stopa od 40 dinara po staroj tarifi nije se menjala sve do donošenja nove tarife kojom je izvršeno povišenje zaštite za 50%, tako da je ugovorna carina vezana na 60 dinara.

Visoka zaštita ovoga artikla već po staroj tarifi (suve — 143,17%, pečene 139,24%) neosporno da je u značajnoj meri doprinela izgradnji ove industrije. To može da se zapazi ako se podizanje novih tvornica dovede u vezu s gore iznetim promenama carinske zaštite: 1919 godine se podiže „Bizjak“, tvornica kekisa, agreb; 1920, Köstlin D. Volera sinovi, Bjelovar; 1921, „Triglav“, tovarna hranila, Šmarca pri Kamniku; 1922, tri tvornice i to: „Karolina“, Osijek, „Cetina“, Omiš i Pivovarna i tvornica testa, Delibašino Selo; 1923, „Neretva“, Metković i „Aster“, Split; 1924, „Pekatele“, tovarna testenina, Ljubljana; 1925, opet tri tvornice i to: Kolumbić, tvornica testenina, Dubrovnik, M. Ilić, fabrika makarona, Skoplje i „Jadro“, tvornica testenina, Split; 1927, B. Bauer d. z. o. z., Ljubljana. Posle ove pa sve do 1932 godine nije podignuta nijedna nova tvornica ove vrste u zemlji. Upoređujući taj petogodišnji prekid s iznetim ugovornim vezivanjem carine na 40, umesto 80, dinara, teško je da se ne donese zaključak o funkcionalnoj povezanosti između ovih dvaju fenomena. — Godine 1932 firma Mlin Braće Mudrić iz Senja podiže jednu tvornicu testenina, posle čega opet dolazi do prekida sve do 1935 godine, kad je podignuta Primorska proizvodnja testenina, Split, kao najnovija tvornica ove vrste.

Slično industriji testenina, u industriji čokolade i slatkiša se takođe oseća izvesna hronološka podudarnost između promena u carinskoj zaštiti i vremena podizanja tvornica, ma da ne u tolikoj meri kao što je slučaj s prvom. Kod čokolade po staroj tarifi carina se povećava sa 70 na 120 dinara a kod slatkiša sa 60 na 100 dinara. Po novoj tarifi dolazi do povećanja stope kod prve na 250 koja je docnije spuštana na 100 a kod ovih poslednjih na 150 dinara. Trgovinskim ugovorom s Italijom vezana je carina za čokoladu na 130 dinara a ugovorom s Čehoslovačkom od 1928, stopa za slatkiše na 140 dinara. Ova poslednja je prenetu u ugovor s Austrijom od 1933, a iz ovoga u ugovor s Nemačkom 1939 godine.

Od 18 tvornica čokolade koliko ih ima u zemlji, 11 njih je podignuto posle Svetskog rata, dok sve četiri tvornice slatkiša

potiču još od pre rata. Vrednost produkcije novopodignutih tvornica čokolade iznosila je u 1938 godini oko 24 mil. dinara, dok je ukupna produkcija ove vrste proizvodnje iznela po vrednosti oko 50 mil. dinara, što znači da na nove tvornice dolazi oko 50% domaće proizvodnje. Ove nove tvornice su podignute: 1921, Tvornica kandita Hajnrih Makso, Čakovec; 1922, Fabrika bombona i čokolade, Mojsilović i dr., Novi Sad; 1923, „Mirim“, Košaka pri Mariboru; 1924, Pechmajou & Cie, Zemun; 1928, Popadić, Beograd i R. Ifko, tvornica čokolade, Vršac; 1930, „Zora“, tvornica šećerema, Sarajevo; 1933, A. Zavrtil, Lesce; 1934, „Sana“ d. z o. z., Hoče pri Mariboru, 1935, Nestle & Anglo Swiss Condensed Comp., Sl. Brod a 1938, „Grič“, tvornica čokolade, Zagreb.

Iz ovoga se vidi da su glavne tvornice ove vrste podignute do kraja 1928 godine. Ova godina je istodobno i početak važenja trgovinskih ugovora s pojedinim zemljama. Niži ugovorni stavovi s Italijom, Čehoslovačkom i Austrijom svakako da su uticali na ovu vrstu delatnosti ali bi taj uticaj bilo teško oceniti na osnovu gornjih cifara.

Najveći broj posleratnih tvornica konzervi je podignut pod režimom stare carinske tarife i u vremenu do zaključenja prvih trgovinskih ugovora. Od preko trideset i nekoliko tvornica koje proizvode bilo konzerve mesa (16), bilo konzerve riba (3), bilo pak konzerve povrća (13), njih 14 je podignuto posle Svetskog rata i to: 1919, Tvornica za konzerviranje mesa, Zajdl Čakovec i „Jagoda“, Jagodina; 1920, Braća Nedela, Slavonska Požega; 1921, Novosel i drug, Osijek, „Sardina“, Split i Stock Brandi Medicinal (konz. voća), Slavonska Požega; 1923, Tvornica sardina, Postira; 1925, „Diva“, tvornica konzervi; 1926, „Nimfa“, tvornica sardina, Postira; 1937, „Vlahović“, tvornica sardina, kod Splita; 1929, fabrika konzervi Stefanović, Kijevo; 1934, „Neptun“, tvornica konzervi u Komiži, Sali i Rogoznici; 1937, „Fakir“, tvornica konzervi, Skoplje i 1938, Tvornica sardina d. s o. j., Trogir.

Prema staroj tarifi na konzerve mesa i riblje konzerve naplaćivana je carina od 100 dinara i ona je novom tarifom dignuta na 200 dinara. Na konzerve povrća je prema staroj naplaćivana carina od 60 a novom je zavedena carina od 100 dinara. Ove autonomne stope nisu uopšte menjane. Ugovorom s Italijom od 1928 carina na konzerve mesa i riblje konzerve je vezana na 80 dinara, što znači da je zaštita kod mesnih konzervi smanjena sa 167,42% na 56,67%. Istim ugovorom vezana je carina za konzerve povrća na 70 dinara a za konzerve od patlidžana na 30 dinara (ova poslednja je ukinuta ugovorom od 1932 godine), što prestavlja smanjenje zaštite sa 134,71% na 79,79%, odnosno 56,99%. Ma da je, kao što se iz ovih cifara vidi, zaštita i dalje ostala na dosta visokom nivou ipak je

karakteristična ova podudarnost njenog smanjenja s opadanjem broja novopodignutih tvornica.

Industrija kvasca je po staroj tarifi bila zaštićena sa 23,93% (30 dinara) a po novoj sa 94,27% (100 dinara). Obzirom na zaštitu ostalih proizvoda ove grane, za ovaj artikal bi se moglo reći da nije u dovoljnoj meri zaštićen od inostrane konkurencije. Međutim njegova podložnost kvaru znatno otežava tu konkurenciju, ma da je bilo slučajeva da je inostrana industrija dosta ozbiljno konkurisala domaćim preduzećima.¹⁾

Od 19 tvornica, koja proizvode kvasac, posle rata je osnovano 7 i vrednost njihove godišnje proizvodnje se kreće oko 10 mil. dinara, što znači da one podmiruju oko jednu trećinu potreba domaćeg tržišta. Posleratna preduzeća su osnovana: 1920 godine, „Sloga“, tvornica kvasca, Beograd; 1925, Tovarna za slad, R. Zaloker, Ljubljana; 1932, Ilija Milišić, Beograd; 1933, Lojze Kanc, Mengeš; 1934, Tovarna kvasca in slada Kirbiš, Celje i 1936 godine, D. d. za preradu i promet poljoprivrednih proizvoda, Hrvatski Leskovac i Fabrika kvasca, Veljković i Lukić, Ostružnica.

Kod ovoga artikla je teško uspostaviti vezu između carinske zaštite i podizanja novih tvornica. Činjenica da je veći broj tih tvornica podignut u vremenu privredne depresije ne bi mogla da se tumači da je do toga podizanja došlo zakvaljujući zaštiti, ma da je ona u tima godinama porasla obzirom na opšti pad cena. Pre bi se moglo reći da je ono favorizovano visokim unutrašnjim cenama podržanim kartelnim režimom kao i teškoćama oko povoljnog plasmana kapitala u druge vrste proizvodne delatnosti, zbog tadanje privredne depresije.

Kod carine na pivo i alkohol nije bilo značajnijih promena ni u staroj ni u novoj tarifi. Po staroj, na pivo je carina podignuta sa 12 na 40, da bi se novom tarifom povećala na 60 dinara; kod alkohola je izvršeno povišenje sa 600 na 800 dinara zamenom stare tarife novom. Ugovorom s Čehoslovačkom od 1931 godine carina na pivo je vezana na 20 dinara, čime je zaštita domaćeg piva snižena sa 208.— na 58,66, dinara.

Zbog visine zaštite ovih proizvoda i zbog malobrojnih promena carinskih stopa, carinska zaštita nije imala mnogo uticaja na intenzitet investiranja u ove dve proizvodne delatnosti. Od 25 tvornica piva posle Svetskog rata je osnovano 5 i vrednost njihove godišnje proizvodnje iznosi oko jednu desetinu vrednosti proizvodnje ove grane. Od 47 tvornica alkohola posle rata je podignuto 18, tako da one svojom proizvodnjom podmiruju jednu trećinu tržišnih potreba. Podizanje ovih dveju

¹⁾ Pre podizanja tvornice kvasca u Ostružnici, severni delovi Države bili su dosta udaljeni od postojećih tvornica kvasca. Mađarska konkurent-ska preduzeća iz Pečuja i Arada bila su tada bliža ovome tržištu i ona su na njemu s uspehom potiskivala domaću industriju.

vrsta tvornica je izvršeno sledećim redom: 1919 godine, Pecara žeste biskupije Đakovo; 1920, P. Teslić, Sisak; 1921, Fabrika žeste, „Kolodvar“, Kolodvar-Pustara, „Krndija“ d. d., Našice, Stock Brandi medicinal, Slavonska Požega; 1922, Pivovara i tvornica tjesta d. d., Delibašino selo, Parna pivara a. d., Skoplje, „Vital“ d. d., Zagreb, Tvornica žeste, Višnica, „Kreka“ a. d., Kreka; 1923 „Crvenka“, tvornica šećera; 1925, Deonička pivara, Slavonski Brod, Pivara Grozdanovića i komp., Prilep, Leskovačka privredna banka (2 tvornice), Pecara žeste Speiser i Ko., Orlovnjak, Pustara i Gospodarska uprava, Donji Miholjac; 1929, Rafinerija i pecara žeste, Slavonski Brod, Fabrika špirita Mičić a. d., Obrenovac, Bosanska poljoprivredna industrija a. d., Brčko, Gostilniška pivovarna d. d., Laško i Poljoprivredna zadruga za proizvodnju žeste, Vukovar. U 1934 godini je podignuta još svega jedna tvornica špirita i to od strane Tvornice kvasa in slada, Kirbiš, Celje.

Iz gornjega pada u oči da je najviše tvornica alkohola podignuto u toku prvih nekoliko godina po završetku rata, kao i za vreme privredne depresije posle 1930 godine a najveći broj pivara u 1925 godini. Kod pivara bi se, usled ovoga, mogao da donese zaključak da je povećanje carine novom tarifom bilo od uticaja na podizanje novih tvornica. To međutim nije bio slučaj i sa tvornicama alkohola. One koje su podignute u prvim poratnim godinama, dizane su usled opšte dezorijentacije u proizvodnom investiranju i zbog bežanja od novca čija vrednost je opadala. Do podizanja tvornica ove vrste posle 1930 došlo je verovatno usled toga što je privredna depresija, u ostalim proizvodnim delatnostima, stvarala teškoće rentabilnom investiranju, dok je tražnja ovoga artikla bila neelastična a cene vrlo stabilne.

B) ZAŠTITA HEMIJSKE INDUSTRIJE I INDUSTRIJE KAUKUKA

17. Visina zaštite hemijske industrije. Ova delatnost predstavlja jednu od najmladih jugoslovenskih industrijskih grana. Mnogi od njenih proizvoda su počeli u zemlji da se izrađuju tek posle Svetskog rata. Kod drugih je produkcija bila neznatna i posleratnom izgradnjom novih tvornica ona je znatno povećana. Pri toj čitavoj izgradnji carinska zaštita je morala da odigra vrlo značajnu ulogu. Ta uloga u pogledu najvažnijih proizvoda ove grane, može delimično da se uoči iz sledeće tabele na strani 498.

Navedenih 39 proizvoda obuhvataju preko 95% vrednosti cele ove grane koja iznosi nešto preko 1 milijardu dinara godišnje. Po visini njihove zaštite može prema tome u potpunosti da se ceni i visina zaštite grane kao celine. Glavne karakteristike te zaštite, do kojih može da se dode prema gornjim ciframa, bile

Carinska zaštita najvažnijih proizvoda hemijske industrije, računata u % vrednosti domaće i uvozne robe, gde je uvoz stvarno postojao:

Naziv proizvoda	Zašt. u % prema vred. domaće robe			Zašt. u % prema vred. uvezene robe		
	do 1925 god.	1925 do 1938 g.	Ugovorna	do 1925 g.	1925 do 1938 g.	Ugovorna
1. Sona kiselina	9,28	54,82	—	—	—	—
2. Nitrati	—	24,84	—	—	—	—
3. Amonijak	—	16,13	—	—	—	—
4. Kalcium karbid	510,—	591,—	—	—	—	—
5. Kalcium cianamid	430,4)	508,65	—	—	—	—
6. Ugljena kiselina	22,34	47,07	47,07	23,66	46,59	46,59
7. Sumporna kiselina	67,20	119,12	—	—	—	—
8. Bakarni sulfat (plava galica)	5,42	{43,01 ¹⁾ 52,51 ²⁾ 51,22	51,22	2,90	22,24 ¹⁾ 16,81	26,49
9. Gvožđa sulfat (zelena galica)	8,67	2,05	—	—	—	—
10. Aluminijev sulfat	—	104,93	—	—	—	—
11. Superfosfat	—	47,40	—	—	—	—
12. Kali-amoni superfosfat	—	33,38	—	—	—	—
13. Natrium-hidrat (kaust. soda)	28,62	93,06	—	—	—	—
14. Natrium karbonat (soda bikarbona)	64,95	95,95	—	—	—	—
15. Natrium-hlorid (kuhinj. so)	—	28,12	—	—	—	—
16. Aluminium oksid	—	71,05	—	—	—	—
17. Kristalna soda	63,43	93,70	—	—	—	—
18. Sirćetna kiselina	117,—	117,—	—	—	—	—
19. Aceton	26,59	157,13	—	—	—	—
20. Metil alkohol	39,93	118,—	—	—	—	—
21. Katran	—	8,62	—	—	—	—
22. Benzin	13,55	{70,44 ¹⁾ 57,64	—	—	—	—
23. Petroleum	—	103,53	—	—	—	—
24. Plinsko ulje	—	107,55	—	—	—	—
25. Sveće	100,13	152,15	100,13	—	—	—
26. Mast za cipele	208,77	431,77	—	—	—	—
27. Kolomast	37,71	74,28	—	—	—	—
28. Toaletni sapun	49,54	103,02	—	—	—	—
29. Sapun za pranje	54,83	{113,65 ¹⁾ 134,32	—	29,51	{59,03 69,77	—
30. Boje	4,17	{58,34 ¹⁾ 11,83	—	16,12	{32,25 ¹⁾ 45,75	—
31. Lakovi	83,07	163,62	—	—	—	—
32. Uljani firnis	51,16	90,70	—	—	—	—
33. Gumena obuća	62,84	111,62	62,84	—	—	—
34. Unutr. gume za automobile	—	—	—	70,46	195,93	—
35. Gumene ploče	—	14,80	—	—	—	—
36. Cevi od kaučuka	50,53	99,53	—	22,13	43,59	—
37. Donovi od kaučuka	102,84	214,50	—	18,28	38,12	—
38. Gumeni opanci	89,22	121,67	—	32,06	43,72	—
39. Ekstrakti	—	11,75	—	—	5,26	—

¹⁾ Carinska stopa od 1925 godine.

²⁾ Carinska stopa od 1930 godine.

bi sledeće: prvo, kod svih artikala nivo zaštite je dosta visok ali samo u redim slučajevima prelazi vrednost robe za 100%; drugo, kod mnogih proizvoda nije mogla da se proračuna visina zaštite na bazi njegove uvozne vrednosti zbog toga što se dotični artikal uopšte i ne uvozi; treće, za svega mali broj proizvoda ove grane carina je ugovorima vezana, što nije bio slučaj s proizvodima industrije namirnica.

18. Uticaj zaštite na porast tvornica u hemijskoj industriji. Izneti zaštita pojedinih industrija ove grane neosporno da je doprinela njenom posleratnom razvitku, ma da bi teško bilo precizirati u kojoj meri je to bilo. Jedna je činjenica neosporno tačna a to je da je kod ove industrije mnogo teže nego kod industrije namirnica utvrditi vremensku podudarnost između osnivanja novih tvornica i promena carinskih stopa. Broj tvornica jedne proizvodne vrste ovde je vrlo mali — često puta se svodi na svega jednu ili dve. S druge strane jednom carinskom stopom su obuhvaćeni vrlo raznoliki proizvodi, tako da se i oni međusobno znatno razlikuju u pogledu visine zaštite. Otuda će u sledećemu teško biti uspostaviti funkcionalnu vezu između ovih retkih promena tako uopštene stope i podizanja onoga maloga broja preduzeća ove vrste. Kakav je bio odnos tih promena kod pojedinih vrsta proizvodnje, vidi se iz sledećega.

Jedina tvornica sone kiseline je fabrika kemijskih proizvoda d. d. Hrasnik, koja je podignuta 1927 godine. Razlozi za njeno podizanje niukom slučaju ne mogu da leže u visini zaštite već u potrebama organizacije i racionalizacije rada u preduzeću¹⁾. Od 7 tvornica sumporne kiseline, koliko ih ima, pet ih je podignuto posle Svetskog rata i to: 1920 godine „Zorka“ d. d. za kemijsku industriju podiže tvornice u Subotici a 1938 istu takvu tvornicu u Šapcu; 1927, Fabrika kemijskih proizvoda podiže takode tvornicu sumporne kiseline a 1936 i „Župa“ a. d., Kruševac—Dedina. Od pet tvornica ugljene kiseline svega jedna je podignuta posle Svetskog rata — Petar Teslić, Sisak, dok ostale potiču iz vremena pre rata. Kod sirćetne kiseline posle rata nije podignuto nijedno novo preduzeće.

Carinska stopa na sonu kiselinu po staroj tarifi je iznosila 1 pa je zatim podignuta na 4 dinara. Ova stopa je preneti i u novu tarifu a u 1932 godini se povećava na 7 dinara. Jedino domaće preduzeće ove vrste je podignuto 1927 godine, iz čega se vidi da njegovoj izgradnji carina nije niukoliko doprinela.

Sumporna kiselina je po staroj tarifi bila opterećena svega sa 1 dinar i ova stopa je kasnije povećana na 4, a novom

¹⁾ Vidi glavu V prvog dela: Koncentracija i integracija u proizvodnji.

tarifom je uvedena carina od 6 dinara. Na ovaj način carinska zaštita, koja u početku nije iznosila ni 20% vrednosti robe, popela se na preko 100% te vrednosti uvođenjem nove tarife. Ipak je, pored svega toga, teško utvrditi u kojoj meri je zaštita doprinela izgradnji preduzeća ove vrste — ukoliko je uopšte imala uticaja na tu izgradnju. Posle Svetskog rata su podignuta najvažnija od njih ali je, pri tome podizanju, tržište bilo drugorazredni činilac: preduzeća, koja su podizala tvornice sumporne kiseline, vršila su to s ciljem da sebi obezbede sumpornu kiselinu za druge vrste proizvodnje — plavi kamen, zelena galica, superfosfat i dr. Njihovoj sumpornoj kiselini nije moglo inostranstvo da konkuriše, jer su oni sami bili njeni najveći konzumenti.

Od tri tvornice bakar-sulfata dve su podignute posle Svetskog rata — „Zorka“, Subotica i Župa d. d., Kruševac-Dedina, koja je podignuta 1934 godine, dok Metalno a. d., Celje potiče iz vremena od pre rata. Od pet tvornica gvožđa sulfata posleratna je jedino ona koju ima fabrika kemijskih proizvoda d. d. Hrasnik. — Ove dve tvornice amonijeva sulfata jedna je podignuta posle Svetskog rata — „Femos“, industrijsko preduzeće, Zemun, dok je druga iz vremena pre rata. — Tvornice superfosfata su sve podignute posle rata i to: 1920 godine „Zorka“, Subotica; 1927, Tvornica kemijskih proizvoda Hrasnik a 1938 godine „Zorka“ u Šapcu. Jedina tvornica kalium-amonium superfosfata — „Zorka“ je podignuta posle rata.

Carina na sulfat bakra je iznosila po staroj tarifi 3 dinara, posle čega je oborena na 1,50 dinar. Novom tarifom od 1925 ona je povišena na 12 dinara, čime je domaćoj industriji pružena zaštita od 43% vrednosti robe. Italija je ugovorom od 1928 vezala stopu na 12 dinara i ovaj vezani stav još i danas važi. U početku 1930 godine dolazi do obaranja autonomne stope sa 12 na 9 dinara s važnošću do 30 juna iste godine, posle čega je ponovo uvedena autonomna stopa od 12 dinara.¹⁾ Ma da između promena u carinskoj zaštiti i podizanja domaćih tvornica nema velike podudarnosti, za ovu vrstu proizvodne delatnosti može da se tvrdi da je uspela da se izgradi i razvije zahvaljujući najvećim delom visini carinske zaštite. Kod sulfata gvožđa carinska zaštita nije odigrala takvu ulogu kakvu je odigrala kod sulfata bakra. Carina je ovde oborena sa 2 na 0,50 dinara po staroj tarifi a novom je uvedena stopa od 1 dinar. Ovoj industriji je zaštita bila nepotrebna, zbog toga što proizvođači zelene galice najvećim delom istu sami upotrebljavaju za proizvodnju boja i raznih drugih hemikalija. Amonium sulfat je po staroj tarifi bio slobodan a novom je uvedena

¹⁾ Ugovorom od 5-IV-1930 god. „Zorki“ je osigurana zaštita od 12 dinara a ona se obavezala da će galicu prodavati po cenama koje su ugovorom precizirane.

carina od 10 dinara, koja nema zaštitni karakter, jer jedini proizvođač ovoga artikla isti upotrebljava za proizvodnju kalium-amonium superfosfata. Superfosfat je po ranijoj tarifi bio slobodan a novom je uvedena zaštitna carina od 2 dinara. Ugovorom s Italijom od 1928 godine ista je vezana na 1,50 dinar. Na ovaj način zaštita ovoga artikla se kreće od 30% do 47% vrednosti robe u tvornici. Sudeći po ovoj visini procentualnog opterećenja carinom, ne bi se moglo reći da je ova industrija dovoljno zaštićena. Međutim obzirom na malu vrednost robe u odnosu na težinu i na relativno velike podvozne troškove, inostrana konkurencija je potpuno eliminisana s domaćeg tržišta.

Jedina dva proizvođača kaustične sode (natrium hidrok-sida) — Jugoslovensko „Solvay“ d. d. Lukavac i Bosansko dioničko društvo za elektrinu — postoje još od pre Svetskog rata. Od 3 proizvođača sode bikarbone, 1932 godine je osnovano jedino preduzeće „Femos“ iz Zemuna, dok ostala potiču još od pre rata. Proizvodnjom kristalne sode bavi se 9 preduzeća a posle rata su osnovana sledeća: 1922 godine, „Hercegovina“, tvornica sapuna, Mostar, „Iskra“, tvornica svijeća d. d. Zagreb; 1927, Fabrika kemijskih proizvoda, Hrasnik; 1928, Petar Teslić, Sisak i Kemijska industrija Petrović, Beograd a 1932 godine, fabrika sapuna „Vardar“, Skoplje.

U carinskom opterećenju gornjih natrijevih jedinjenja, nije bilo velikih promena ni pod režimom stare, ni pod režimom nove tarife. Na kaustičnu sodu naplaćivana je po staroj tarifi carina od 8 dinara a novom tarifom je povećana na 22 dinara. Soda bikarbona je po staroj tarifi takode bila opterećena sa 3 i ovo je novom povećano na 10 dinara. Iste ove stope su primenjivane i na kristalnu sodu. Na taj način carinsko opterećenje tih artikala se kretalo uglavnom od 50% do 100% vrednosti robe.

Kalcijev karbid i kalcijev cianamid spadaju među artikle koji su, u ovoj grani najviše zaštićeni. I kod jednoga i kod drugoga prvobitna carina po staroj tarifi je iznosila 20 a posle je povećana na 40 dinara. Ova stopa je preneti i u novu tarifu, čime je domaćim proizvođačima potpuno osigurano unutrašnje tržište. Pored svega toga, od Svetskog rata do danas, u zemlji nije podignuto nijedno novo preduzeće ove vrste, tako da se proizvodnjom istih bave samo „La Dalmatienne“ i „Ruše“. Izgradnji novih preduzeća carinska zaštita niukoliko nije mogla da doprinese, zbog toga što je kapacitet domaćeg tržišta manji od kapaciteta postojeće industrije ali je toj industriji očuvano unutrašnje tržište.

Industrija derivata nafte prestavlja jednu od proizvodnih delatnosti ove grane kod čije izgradnje je carina odigrala vrlo značajnu ulogu. S jedne strane njoj je doprinelo smanjenje carine na sirovinu — sirovu naftu — a s druge povišenje carine

na naftene derivate. Kapacitet domaće industrije na taj način je porastao u toj meri da vrednost godišnje proizvodnje posleratnih preduzeća kod benzina iznosi 52,01%, kod petroleuma 41,43%, kod plinskog ulja 46,18% a kod ulja za loženje 20,68% vrednosti ukupne godišnje proizvodnje odgovarajućeg artikla.

Carina za naftu po staroj tarifi je iznosila 0,75 dinara, dok je novom uvedena stopa od 5 dinara. Od zavodenja ove stope pa do 1938 ona je menjana u tri maha i to na taj način što je prvi put u carinsku tarifu uneta primedba prema kojoj rafinerije mogu da uvoze naftu po sniženoj carini od 3 dinara ako se ova u sopstvenom preduzeću preraduje u derivate; 1934 godine ova primedba je ukinuta i zavedena carina od 3 dinara za svaki uvoz a 1938, rafinerijama je dozvoljen povlašćeni uvoz po stopi od 1,50 dinar, pod uslovom da prodaju benzin mešan s alkoholom uz cene koje odredi jedan stručni odbor. Po staroj tarifi benzin je bio podvrgnut carini od 2,50 a zatim 10 dinara i ova je novom tarifom dignuta na 13 dinara, čime je domaća industrija dobila zaštitu koja dostiže do 70% vrednosti robe. Godine 1937, carina je oborena na 9 dinara, usled čega je zaštita domaće produkcije smanjena za oko 20% vrednosti. Kod petroleuma je carina po staroj tarifi iznosila 2,50 a zatim je povećana na 10 dinara, dok je novom tarifom zavedena stopa od 5 dinara. — Kod plinskog ulja i ulja za loženje je takode primenjivana najpre stopa od 2,50, zatim 10 dinara, dok je novom tarifom zavedena carina od 8, a koja je 1937 smanjena na 7, dinara.

Dovodenjem u vezu gornjih promena u carinskom opterećenju naftениh derivata s vremenom podizanja domaćih rafinerija, vidi se da je carina bila, pored potrošačke sposobnosti domaćih potrošača, jedan od glavnih faktora koji su omogućili dizanje i razvitak ove industrije. Zaštita po staroj tarifi je iznosila oko 50% vrednosti robe, što je pružalo dovoljno garancije Anglo-Jugoslovenskom petrolejskom Shell d. d. da već 1921 godine podigne rafinerije u zemlji. Iste ove godine podignuta su i postrojenja „Astre“ d. d. u Petrogradu i Vrapči. Godine 1930 podiže rafineriju i „Ipoil“, Ivanović i drug, Osijek.

Od 6 tvornica sveća, 4 su podignute posle Svetskog rata a ostale dve potiču od ranije. Godine 1921 je podignuta „Adler“, tvornica sveća, Bačko Petrovo selo; 1922, „Iskra“ d. d., tvornica svijeća, Zagreb i Petrović i Komp. voskari, Beograd; 1922 godine podiže tvornicu ove vrste i „Aero“, tvornica sapuna, Skoplje.

Sudeći po visini carinske zaštite ovoga artikla, može se reći da je carina odigrala značajnu ulogu pri podizanju domaćih preduzeća koja ga proizvode. Ona je po staroj tarifi iznosila 70 dinara, što predstavlja 100%-nu zaštitu a novom tarifom je povećana na 90 dinara, odnosno 152% vrednosti robe. Ugo-

vorom s Italijom od 1928 i Engleskom od 1929 godine carina je vezana na 70 dinara ali time domaća industrija nije niukoliko ugrožena.

U industriji sapuna prema staroj tarifi toaletni sapun je bio opterećen sa 40 pa sa 50 dinara, dok je novom tarifom zavedena carina od 120 dinara, koja je kasnije spuštena na 100 dinara. Ugovorom s Austrijom od 1933 carinska stopa je vezana na 100 dinara i ona je uneta i u ugovor s Nemačkom 1938 godine. Na prost sapun po staroj tarifi plaćana je carina od 18, koja je zatim povišena na 30, dinara a novom tarifom je zavedena stopa od 60 dinara. Godine 1928 ugovorom s Engleskom vezana je stopa na 60, a s Grčkom na 50 dinara. Ova poslednja je naredne godine vezana ugovorom s Francuskom.

Od 15 tvornica toaletnog sapuna, 9 njih potiče iz vremena pre rata a ostalih 6 su podignute posle rata. Vrednost proizvodnje svih dostiže 31,57% ukupne vrednosti godišnje proizvodnje ovoga artikla a podizane su sledećim redom: 1921 godine, Jugoslovensko d. d. Schicht Lever, Osijek; 1922, „Hercegovina“, tvornica sapuna, Mostar; 1928, Kemijska industrija Petrović, Beograd; 1931, Fabrika sapuna Vlajčića, Leskovac, s tvornicama u Leskovcu i u Beogradu i 1932 godine, fabrika sapuna „Aero“, Skoplje.

Od 31 tvornice sapuna za pranje, 12 njih je podignuto od Svetskog rata na ovamo a proizvodnja im iznosi 32,72% ukupne godišnje proizvodnje ovoga artikla. Posleratne tvornice su podignute sledećim redom: 1921 godine, Jugoslovensko Schicht d. d., Zagreb; 1922 „Hercegovina“, tvornica sapuna, Mostar; 1925 fabrika sapuna „Vardar“, Skoplje, Faradi Pardo i Komp., Bitolj i Braća Rizević, fabrika sapuna, Bitolj; 1927, Tvornica sapuna Blühweiss k. d., Zagreb; 1928, Kemijska industrija Petrović, Beograd; 1931, Farbika sapuna Vlajčića, Leskovac s tvornicama u Leskovcu i Beogradu; 1932, Fabrika sapuna „Aero“, Skoplje a 1933, Vuksan, tvornica sapuna Zagreb.

Ni kod toaletnog, ni kod sapuna za pranje ne vidi se tesna veza između podizanja novih tvornica i promena u carinskoj zaštiti. Ipak se može reći da je ta zaštita bila jedan od najznačajnijih faktora pri izgradnji novih tvornica. Ona je već po staroj tarifi iznosila oko 50% vrednosti robe a novom je povećana na iznos od preko 100% vrednosti robe. Pod ovakvim okolnostima u zemlji je mogla nesmetano da se izgradije ova industrija svugde gde su za tu izgradnju bili ispunjeni i ostali uslovi koji su neophodni.

Utvrđivanje visine zaštite u industriji boja predstavlja vrlo složen problem zbog velike razlike u kvalitetu i u vrednosti raznih vrsta boja. Kod olovnog belila, crvenila i žutila po staroj tarifi je naplaćivana carina od 30, zatim od 40, dinara a u novu je takode uneta stopa od 40 dinara. Ugovorom s Austri-

jom od 1933 vezana je stopa na 30 dinara i ona je prenetu 1939 u ugovor s Nemačkom. Na cinkovo belilo je naplaćivana carina od 14, zatim od 20, dinara po staroj tarifi a po novoj je zavedena stopa od 30 dinara. Ugovorom s Belgijom ova stopa je vezana na 20 dinara. Sličan slučaj je i sa carinom na ostale vrste boja.

Od 21 tvornice raznih vrsta boja, 16 ih je podignuto posle Svetskog rata a njihova produkcija po vrednosti predstavlja 94,38% ukupne vrednosti godišnje proizvodnje ovoga artikla. Njihovo podizanje je izvršeno sledećim redom: 1921 godine, V. Brauns, tovarna barv, Celje i „Duga“, tvornica boja d. s o. j., Split; 1924, „Chromos“ d. d., Sombor, „Dubravka“ d. s o. j., Dubrovnik i Marks, tovarna lakov d. d., Domžale kod Ljubljane; 1927, Jugoslovenska fabrika boja d. s o. j., Dol pri Ljubljani, Kemijska tvornica „Moster“, Zagreb i Fabrika kemijskih proizvoda Krstić i Milovanović, Niš; 1928, Livnica metala „Montana“, Beograd i „Vrbica“, tvornica boja, Vrbica, kod Arandelovca; 1930, Fabrika boja Nedeljka Savića, Beograd, „Jerka“ d. z o. z. Ihan pri Domžalah, Rajnholt, Fliger i Bening, Kneževac i Turm Beške, M. Matejić d. d., Novi Sad; 1931, „Star“ a. d., Beograd a 1934 godine, „Višegrad“ tvornica terpentinskih ulja.

Iz gornjega se vidi da je porast novih tvornica bio naročito intenzivan u vremenu od donošenja nove carinske tarife pa do početka opšte privredne krize. Relativno visoka zaštita i tendencija privrednog razvitka ka prosperitetu, doprineli su da je za svega tri godine sagrađeno 8 tvornica ove vrste u zemlji. Docnije opadanje kupovne snage, kroz period depresije, uveliko je omelo investicionu aktivnost u ovu proizvodnu delatnost, ma da u visini carinske zaštite, pa prema tome i u odnosu prema stranoj konkurenciji nije došlo nigde ni do kakvih bitnih promena.

Industrija lakova je, slično industriji boja, takode izgrađena uglavnom posle Svetskog rata. Od 7 tvornica ove vrste iz predratnog vremena su samo dve dok su ostalih 5 sagrađene od rata na ovamo i to ovim redom: 1924 godine, „Chromos“ d. d., Zagreb; 1927, Fabrika hemijskih proizvoda Krstića i Milovanovića, Niš i Moster, tvornica boja i lakova sa dve svoje tvornice a 1930 godine, Fabrika boja N. Savića, Beograd.

Carina na lakove po staroj tarifi je iznosila 50, zatim 60 dinara, dok je novom tarifom uvedena stopa od 100 dinara. Pod režimom ove stope, koja pruža zaštitu od preko 170% vrednosti robe, izvršeno je podizanje najvećih tvornica ove vrste. Autonomna stopa od 100 dinara, vezana je ugovorom s Engleskom 1928 godine na 80 dinara i ova stopa je 1933 uneta u ugovor s Austrijom a 1939 u ugovor s Nemačkom. Zaštita domaće industrije time je smanjena ali ona još uvek prelazi 100% vrednosti robe.

U izgradnji industrije gumenih proizvoda carinska zaštita je odigrala vrlo značajnu ulogu. Na gumenu obuću ona je po staroj tarifi iznosila 140, zatim 200 dinara a novom tarifom je uvedena stopa 300 dinara. Ugovorom s Austrijom od juna meseca 1933, ova stopa je vezana na 200 dinara a već u septembru iste godine je izmenjena i vezana na 160 dinara. Ista stopa je uneta i u ugovor sa Bugarskom od 1934 a docnije u ugovor s Nemačkom od 1939 godine. Kod unutrašnjih guma za automobile po staroj tarifi je bila najpre carina od 150 a zatim od 170 dinara i ona je novom tarifom povećana na 400 dinara. Ugovorom s Nemačkom vezana je ova stopa na 160 dinara. Kod spoljašnjih guma na automobile, carina po staroj tarifi od 120 dinara povišena je novom na 200 dinara. Na gumene ploče naplaćivana je po staroj tarifi carina od 30 dinara a kasnije je uvoz bio slobodan. Novom tarifom zavedena je na ovaj artikal carina od 25 dinara i ona je još i danas u snazi. Na cevi od tvrdog kaučuka naplaćivana je po staroj tarifi carina od 130 dinara i ona je novom tarifom povišena na 150 dinara. Na donove je po staroj tarifi naplaćivano 150, pa 170 a po novoj 300 dinara. Ista carina je važila i za gumene potpetice.

Zahvaljujući najvećim delom baš ovoj visini carinske zaštite gotovo sva jugoslovenska preduzeća koja izrađuju gumene proizvode su podignuta posle Svetskog rata. Od ukupne vrednosti godišnje proizvodnje razne gumene obuće, 92,71% dolazi na posleratna preduzeća (kod opanaka i čizama 100%); od vrednosti gumenih ploča 63,29% dok gumene potpetice i unutrašnje i spoljašnje gume na automobile proizvode jedino preduzeća koja su podignuta posle Svetskog rata.

Proizvodnjom gumene obuće bavi se 6 preduzeća od kojih je samo jedno predratno, dok su ostala podignuta posle rata sledećim redom: 1921 godine, Jugoslovenske tvornice gume, đ. z o. z., Kranj; 1925, „Rekord“, J. Čuljković a. d., Leskovac; 1931 „Bata“ tvornica obuće, Borovo podiže dve tvornice gumene obuće; 1934 godine podiže se „Ris“, tvornica gumene robe d. d., Vrapče; 1935, fabrika gume „Tigar“, Pirot a 1937, fabrika guma „Balkan“, Niš. Zahvaljujući podizanju tvornica u toku poslednjih nekoliko godina, industrija gumene obuće je postala jedna od značajnih naših proizvodnih delatnosti. Njena produkcija se iz godine u godinu povećavala i u 1938 godini, ona, po vrednosti, dostiže oko 100 mil. dinara.

Ovoj izgradnji je carinska zaštita neosporno mnogo doprinela, budući da se ona kreće oko 100% vrednosti robe ali se, pri ispitivanju uzroka brzog razvitka ove proizvodne delatnosti, ne smeju da gube iz vida ni drugi činioci među kojima valja naročito istaknuti: prvo, kupovna snaga širokih narodnih potrošača je, posle 1929 godine, znatno opala i on se, silom pri-

lika, vrlo brzo preorijentisao sa skupe kožne obuće na jeftini gumeni opanak: „gumeni opanak je“, kako se to duhovito izrazio jedan industrijalac gumene obuće, „vrlo plitak ali je on pravljen i za plitak džep“; drugo, ova vrsta proizvodnje je u poslednjim godinama učinila takav napredak u usavršavanju proizvodnog procesa da joj kožna obuća uopšte ne može da konkuriše. Pored toga, pronalaskom metoda za regenerisanje stare gume i iskorišćenje gumenih otpadaka, problem njenih sirovina je postao mnogo uprošćeniji nego kod ostalih industrija koje su potpuno ili čak i samo delimično upućene na inostranstvo.

Proizvodnjom guma za automobile bave se samo „Bata“, Borovo i „Rekord“, Leskovac, dok se izradom raznih sitnih proizvoda bave i ostala gore pobrojena preduzeća. Svi ti artikli su kod njih samo sporedni proizvodi, dok je gumena obuća osnova delatnosti ove čitave grane, budući da je njeno tržište najprostranije.

C) CARINSKA ZAŠTITA INDUSTRIJE KOŽE

19. Visina carinske zaštite kožne industrije. Problem zaštite kožne industrije postavljao se oduvek u mnogo složeni-
jem obliku no što je to slučaj s dvema napred prikazanim industrijskim granama. Kod zaštite industrije namirnica visina stope će da se podesi prema tome kako želi da se izvrši raspodela plodova rada ove grane između njenih proizvođača, na jednoj, i potrošača njenih proizvoda na drugoj strani. Kod hemijske industrije se problem postavlja u sličnom obliku, dok se kod nekih njenih vrsta proizvodnje radi samo o tome da se inostrana konkurencija eliminiše s domaćeg tržišta i domaćem proizvođaču pruži podrška za uspešnu konkurentsku borbu na spoljašnjem tržištu.

U industriji kože oprečnost interesa se ne javlja samo u odnosima između proizvođača i potrošača već i kad su u pitanju odnosi između samih proizvođača. Industrija kožne obuće i raznih kožnih izrada predstavlja jednu od najznačajnijih domaćih vrsta proizvodnje; njena zaštita i stvaranje što povoljnijih uslova za njen rad, svakako da predstavlja jedan od važnih zadataka privredne politike. S druge pak strane je od ne manjeg značaja za nacionalnu privredu i podizanje domaće industrije kože. U pogledu mnogih vrsta kože, domaća privreda je uspela da se učini nezavisnom od inostranstva. Ta zavisnost nije potpuna zbog toga što je industrija obuće i kožnih izrada upućena na spoljašnje tržište u pogledu kvalitetnih koža. Da bi se i tu postigla nezavisnost, neosporno da bi se, pored drugih potrebnih mera, domaćoj industriji kože imala da pruži visoka zaštita od spoljašnje konkurencije, kako bi ona, uz vi-

sok rentabilitet rada, mogla u potpunosti da se oda tehničkom usavršavanju. Takvim merama se međutim dira u interese industrije prerade kože i smanjuje rentabilitet njenoga rada. Kako je za poslednjih 20 godina, carinskim putem, regulisan odnos između ovih dveju grupa proizvođača, čiji interesi su međusobno oprečni, vidi se iz sledećeg opterećenja carinom najvažnijih proizvoda kožne industrije.

Zaštita glavnih proizvoda industrije kože, računata u % vrednosti domaće i uvezene robe, gde je uvoz stvarno postojao:

Naziv artikla	Zaštita u % prema vrednosti domaće robe (stanje u 1938 god.)			Zaštita u % prema vredn. uvezene robe (osnova: proseč uvoz u 1937 i 1938 god.)		
	do 1925 god.	1925 do 1938 g.	Ugovorna	do 1925 god.	1925 do 1938 g.	Ugovorna
1. Štavljena koža (kruponi i okrajci)	34,58	58,74	38,90	—	—	—
2. Semiš — meko činjena koža	—	17,33	—	—	—	—
3. Koža za don	39,60	60,84	51,47	22,09	33,93	28,71
4. Koža za poludon	36,64	81,18	41,22	—	—	—
5. Blank-koža	28,66	44,03	37,26	—	—	—
6. Teleća koža	20,63	60,94	61,88	—	—	—
7. Gornja koža	34,12	100,18	85,71	—	—	—
8. Lak koža	22,22	78,79	—	5,43	21,22	—
9. Juht-koža	29,19	44,85	37,95	—	—	—
10. Hromna koža za don	23,50	39,42	26,43	—	—	—
11. Kips koža	—	83,62	—	—	—	—
12. Ševro	—	—	—	2,78	18,55	10,75
13. Muške cipele	49,77	69,20	—	—	—	—
14. Ženske cipele	—	84,55	—	—	—	—
15. Dečije cipele	—	119,27	—	—	—	—

Gornjih 15 grupa proizvoda predstavljaju oko 87,38% ukupne vrednosti proizvodnje ove grane. Obzirom na tu okolnost njihovo carinsko opterećenje bi moglo da se uzme kao merilo pri oceni carinske zaštite ove grane. Ipak se donošenje zaključaka, na osnovu iznetih cifara, mora da vrši s mnogo predostrožnosti. Kod kože i njenih izrada je, za razliku od mnogih drugih artikala, veliki broj proizvoda, različitih i po kvalitetu i po ceni, podveden pod istu carinsku stopu, usled čega je vrlo teško, na osnovu podataka o uvozu, utvrditi uvoznu vrednost pojedinih artikala, preračunatu na 100 kg. S druge strane podaci o domaćoj koži i izradama su retko kada dati u težinskim jedinicama a mnogo češće u komadima, fusima, parima (obuće) i sl. Sve te raznolike jedinice svodene su na težinsku jedinicu u svima slučajevima gde je to bilo moguće ali

je posve razumljivo da se kod tih preračunavanja ne može da računa na matematičku tačnost.

Carina na običnu štavljenu kožu iznosila je po staroj tarifi 80 dinara a novom je povećana na 115 dinara. Ugovorima sa Italijom, Engleskom i Čehoslovačkom ona je vezana na 90 dinara, čime je zaštita domaće industrije smanjena za oko 20% vrednosti robe. Kod semiša je carina po staroj tarifi iznosila 100, a novom je dignuta na 320 dinara; kod lak kože 100 po staroj a 300 dinara po novoj tarifi. Ova poslednja je ugovorima s Francuskom, Belgijom i Nemačkom vezana na 300 dinara. Ševro je, poput semiša, po staroj tarifi bio opterećen sa 100 a po novoj sa 320 dinara, dok je ugovorna stopa s Francuskom i Belgijom vezana na 300 dinara.

20. Uticaj carinske zaštite na porast tvornica kožne industrije. Od 6 tvornica obično štavljenje kože svega 2 su podignute posle Svetskog rata i to: 1921 godine, Usnjarna Jeglič Ivan, Grosuplje, a 1930, Kožara Alkalaj i Majer, Zagreb. — Semiš, u dosta malim količinama, proizvodi 10 tvornica, od kojih su posleratne: Usnjarska zadruga „Runo“, Tržič, osnovana 1924; „Delfin“, fabrika kože, Zemun; „Valčić“, izrada kože, Karlovac i Radionica kože Sv. Protića, Knjaževac, sve tri podignute 1927 godine. Lak kožu — takode u relativno malim količinama — proizvodi 8 tvornica od kojih je posle Svetskog rata podignuta samo tvornica „Valčić“ u Karlovcu. — Proizvodnjom ševroa bavi se takode 8 tvornica a najvažnije od njih su podignute posle rata, tako da vrednost njihove proizvodnje prestavlja oko 94% vrednosti godišnje proizvodnje ovoga artikla. Ove tvornice su podizane sledećim redom: 1926 godine, Čabaravdić, kožara, Visoko; 1927, „Delfin“, Zemun; 1929, Tvornica kože, Stojanovića, Zaječar a 1932 „Corium“, prerada kože Atijas, Zagreb.

Kožu za don i poludon proizvode 32 tvornice od kojih je veći broj iz vremena od pre rata, dok je manji broj podignut posle rata. Vrednost godišnje proizvodnje poratnih tvornica kod kože za don iznosi oko 28% ukupne vrednosti godišnje proizvodnje ovoga artikla a kod kože za poludon, oko 22%. Posleratna preduzeća su podizana ovim redom: 1919, Kožarija Janko Rukljač. Poznanovec; 1920, Karlovačka tvornica kože, Karlovac i Strojarna in usnjarna, Žiri; 1924, Kohnstein, strojarna usnja, Pobrežje pri Mariboru; 1927, Radionica kože, Sv. Protića, Knjaževac; 1930, Kožarska radnja Zdjelara, Bosanska Dubica; 1931, „Standard“ industrija usnja, Kranj; 1932, Vebrič, tovarna usnja a 1933, „Indus“, tovarna usnja, Ljubljana.

Razne vrste gornje kože, ne računajući lak i ševro, proizvodi oko 48 tvornica od kojih je najveći deo podignut pre rata, tako da vrednost proizvodnje posleratnih preduzeća iznosi svega oko 11% vrednosti ukupne godišnje proizvodnje ovoga

artikla. Posle rata su podignuta sledeća preduzeća i to ovim redom: 1920, Karlovačka tvornica koža Karlovac i Strojarna in usnjarna, Žiri; 1926, Čabaravdić, kožara, Visoko; 1927, „Delfin“, Zemun, Valčić, izrada koža, Karlovac, Radionica koža, Sv. Protića, Knjaževac; 1928, „Suzana“ d. d., tvornica koža, Zagreb; 1929, Tvornica koža Stojanovića, Zaječar i Zagar in drug, d. z o. z., Tržič; 1930, Kožarska radnja, Zdjelara, Bos. Dubica; 1932 „Corium“, prerada koža, Atijas, Zagreb; 1933 „Indus“, tovarne usnja, Ljubljana i 1934 godine, Kožarska radnja, Vedriš, Novigrad Podravski.

Dovodeći u vezu gore prikazano podizanje tvornica sa visinom carinske zaštite raznih vrsta kože, može da se učini nekoliko konstatacija koje su od značaja za ovu granu. Carinska zaštita industrije kože po staroj tarifi je bila dosta umerena. Novom tarifom carinsko opterećenje je linearno povišeno ali je ono još uvek ostalo dosta umereno, obzirom da se kreće od 30% do 50% vrednosti robe. To povećanje zaštite nije međutim imalo jačeg uticaja na podizanje tvornica. Gore navedena posleratna preduzeća su uglavnom podizana ili neposredno posle rata ili u vremenu od 1926 do 1929 godine. S ovim periodima se ne podudara nikakva bitna promena u carinskoj tarifi, iz čega izlazi da su drugi činioci bili od jačeg uticaja na podizanje tvornica kože. Prve poratne godine su predstavljale vreme u kome su mnogi privrednici, dotada mobilisani, imali da pristupe nekoj privrednoj delatnosti. Kožna industrija je za to bila naročito povoljna. Potrošnja ovoga artikla u zemlji je bila relativno velika. Proizvodnja sirove kože je takode bila dosta velika. Najzad i nesigurne monetarne prilike su davale mnogo potstreka svima onima koji su raspolagali izvesnim investicionim sredstvima. Ova pojačana investiciona aktivnost je uskoro postojala sve blaža, jer je tržište postojalo sve zasićenije. Usled toga i dolazi do jednog kraćeg prekida u podizanju novih tvornica baš u vremenu oko 1925 godine kad je doneta nova tarifa, odnosno kad je povišena zaštita na kožu. Tek u 1927 i u narednim godinama dolazi do podizanja nekoliko tvornica ove vrste, što je svakako bilo rezultat opšteg privrednog prosperiteta koji je morao da se oseti i u investicionoj aktivnosti kod ove grane. Nastupanjem privredne depresije investiciona aktivnost u industriji koža potpuno zastaje. Do nje ne dolazi ni u vremenu privrednog oporavljanja, što je jedan od simptoma zasićenosti na tržištu proizvoda ove grane.

U industriji kožne obuće carina je izgleda odigrala značajniju ulogu nego u industriji kože. Carinska stopa po staroj tarifi iznosi najpre 380 a zatim 425 dinara. Novom tarifom ona se penje na 500 dinara za najtežu a 1200 dinara za najlakšu vrstu obuće. Posledica ovoga je bila da je od 30 tvornica cipela, koliko ih svega ima, svega 6 njih predratnog datuma, dok su sve ostale podignute posle Svetskog rata. To podizanje je

vršeno sledećim redom: 1920, Roglič, industrija čevljev, Maribor; 1921, Zagrebačka tvornica cipela, Zagreb; 1922, fabrika obuće „Boston“, Beograd i „Ideal“, tvornica cipela, Kraljevićevo; 1924, „Globus“, k. d., radionica obuće, Subotica, Splošno čevljarstvo, Kranj; 1927, „Mira“, fabrika obuće, Beograd; 1929, Blatnik, trgovina z čevlji, Maribor; 1930, Cipelarska zadruga, Apatin; 1931, „Bata“ tvornica obuće, Borovo a 1932, „Alpha“, industrija čevljev, Konjice.

Ovoj izgradnji tvornica obuće carina je svakako bila glavni osnov. Ona je već i po staroj tarifi bila dovoljna a novom je znatno još i povećana. To je omogućilo ravnomerno raspoređeno podizanje industrije obuće, sve do 1930 godine. Zbog opšteg pada cena, koji nastaje u ovoj godini, carina na obuću se automatski povećava i uvoznici imaju sve manje mogućnosti za uspešno konkurisanje domaćoj industriji. Bata, usled toga, izgrađuje sopstvenu industriju u zemlji. Ovim je istodobno zasićeno domaće tržište kožne obuće, što ima za posledicu skoro potpunu obustavu investiranja u tu vrstu proizvodnje. Zasićenosti tržišta obuće uveliko je doprineo nagli porast proizvodnje gumene obuće o čemu je već bilo reči.

Proizvodnjom torbarskih izrada bavi se oko 7 domaćih tvornica i sve one su podignute posle Svetskog rata i to sledećim redom: 1922, „Uzor“, tašnarska radnja, Beograd; 1923 „Feniks“, usnjarna d. z o. z., Celje i Tovarna F. Zorn, d. z o. z., Domžale; 1927, „Merkur“, industrija tašni, Nova Palanka; 1933, „Indus“, tovarna usnja, Ljubljana; 1934 „Vetra“, industrija kožne galanterije, Bačka Palanka a 1938 godine, Industrija kožnate robe „Lu-lu“, Beograd.

Carinska zaštita na sve ove artikle povišena je još po staroj tarifi sa 200 na 250 a novom je dignuta na 400 dinara. Njom međutim nije zaštićena samo domaća industrija već i domaći zanati. Ovi su pak kod torbarskih i tašnarskih izrada od kože u stanju uveliko da konkurišu industrijskim preduzećima, usled čega i nije podignut veliki broj tvornica ove vrste, ma da je potrošnja toga artikla dosta velika.

D) CARINSKA ZAŠTITA INDUSTRIJE TEKSTILA

21. Visina carinske zaštite tekstilne industrije. Problem zaštite ove industrije se postavlja u istom onom obliku kao i kod industrije kože, samo na mnogo složeniji način: zaštita predionica predstavlja opterećenje za tkaonice, zaštita tkaonica, opterećenje za industriju konfekcije i t. sl. Kako se ta zaštita reperkutovala na pojedine vrste delatnosti ove grane, videće se iz daljeg izlaganja, dok je na ovome mestu potrebno da se iznese pregled carinskog opterećenja najvažnijih proizvoda tekstilne industrije.

Zaštita glavnih proizvoda tekstilne industrije, računata u % vrednosti domaće i uvezene robe:

Naziv proizvoda	Zaštita u % prema vrednosti domaće robe (stanje u 1938 godini)			Zaštita % prema vredn. uvezene robe (osnova: proseč. uvoz u 1937 i 1938 god.)		
	do 1925 god.	1925 do 1938 g.	Ugovorna	do 1925 god.	1925 do 1938 g.	Ugovorna
1. Pamučno predivo do № 12	20,13	23,81	20,13	13,41	13,41	13,41
2. Pamuč. predivo № 12—29	13,24	18,27	13,45	10,85	14,96	12,66
3. Pamuč. predivo № 29—50	19,59	23,15	19,59	10,99	12,99	10,99
4. Glatke pamučne tkanine do 50 žica	—	—	—	19,92	26,25	23,90
5. Glatke pamuč. tkanine 50—80 žica	—	—	—	23,22	38,92	27,12
6. Glatke pamuč. tkanine preko 80 žica	—	—	—	19,88	31,32	23,11
7. Laneno predivo	22,88	48,08	—	7,78	16,45	—
8. Lanene tkanine do 18 žica	—	—	—	5,81	17,11	8,70
9. Lanene tkanine od 18—36 žica	—	—	—	11,60	34,19	17,40
10. Lanene tkanine od 36—60 žica	—	—	—	14,96	40,79	—
11. Lanene tkan. preko 60 žica	—	—	—	22,13	52,32	38,74
12. Kudeljno predivo	22,90	23,20	16,36	9,61	9,73	6,87
13. Juteno predivo	2,87	16,97	7,18	3,17	18,73	7,92
14. Jutene tkanine	17,92	49,40	—	7,60	20,96	—
15. Hesijan	15,71	86,67	36,67	22,05	121,66	51,47
16. Vuneno češljano predivo do № 16	27,17	28,10	18,67	11,77	12,17	8,09
17. Vuneno češljano predivo preko № 16	12,53	22,78	13,58	7,—	12,74	7,59
18. Vuneno grebenano predivo	23,51	24,31	14,69	21,73	22,47	13,58
19. Tkanine od čiste svile	—	—	—	14,58	25,85	16,77
20. Predivo od prirodne svile	15,34	22,65	19,17	3,87	5,72	4,84
21. Svilene tkanine	—	—	—	63,20	103,77	63,20
22. Šeširi	183,84	155,10	96,30	32,96	31,20	19,36
23. Tuljci	81,60	192,87	97,92	13,10	30,85	15,71
24. Dugačke i kratke čarape	61,60	117,—	88,—	14,32	27,21	20,46
25. Ženske svilene čarape	—	—	—	27,78	36,47	—

Vrednost godišnje proizvodnje gornjih artikala prelazi preko 2 milijarde dinara, što znači da je kroz njih zastupljeno oko 74,62% vrednosti celokupne proizvodnje ove grane. Važno je naglasiti da su oni dosta detaljno specificirani baš obzirom na njihov kvalitet, usled čega je omogućeno mnogo lakše upoređenje carinskog opterećenja računatog na bazi domaće i opterećenja računatog na bazi uvozne vrednosti, što nije slučaj s proizvodima ostalih industrija. Kad se izvrši takvo upoređenje, vidi se da je kod ovih proizvoda zaštita računata na bazi uvozne vrednosti robe niža od zaštite računate na bazi domaće vrednosti. Iz ovoga može da se izvedu sledeći zaključci:

prvo, kod nekih domaćih proizvoda vrednost je niža od vrednosti uvezenih i oni se u uvozu pojavljuju obično u malim količinama; drugo, kod nekih artikala cifrom „vrednost po jedinici“ obuhvaćena je njihova proizvodna cena, jer se oni u sopstvenom preduzeću dalje doraduju (vuneno predivo), usled čega ta vrednost mora da je niža od uvozne cene dotičnog artikla, budući da je u ovome poslednjem sadržana proizvođačka i trgovačka dobit, podvozni troškovi i t. d.; treće, carinska zaštita je kod nekih artikala na takvoj visini da je njome izvršena neka vrsta podele rada između domaćih i stranih proizvođača: domaći su, u pogledu lošijih kvaliteta toliko zaštićeni, da je svaka strana konkurencija potpuno isključena (prosti šeširi i tuljci); kod boljih i najboljih kvaliteta dotičnih artikala carina ne tereti preterano vrednost proizvoda tako da je još uvek moguć uvoz dotičnog artikla i potiskivanje domaće robe odgovarajućeg kvaliteta (fini šeširi).

Kad je u pitanju carinska zaštita ove grane, kao celine, može se reći da je ona proporcionalno niža no kod ostalih industrijskih grana. Neosporno da je i njenom razvitku kao i razvitku uopšte čitave industrije, carina znatno doprinela ali je neopravdano tvrđenje da je ona bila glavni faktor toga razvitka. Veliko potrošačko tržište i neelastičnost kupovne snage potrošača su u tome odigrali mnogo presudniju ulogu od same carine. Ona je samo došla da stvori jednu maržu između uvoznike i unutrašnje cene koja je davala inicijative domaćim privrednicima i potstrekavala ih na investiranje. Kako se to investiranje kretalo kod pojedinih glavnih vrsta proizvodnje i u kakvom je odnosu ono bilo prema promenama carinskih stopa, videće se iz sledećeg izlaganja.

22. Uticaj carinske zaštite na porast tvornica tekstilne industrije. Kod pamučnog prediva između stare i nove tarife nema velike razlike. Po staroj je carina, može se reći, imala isključivo fiskalni karakter a ni novom se nije mnogo otstupilo od toga karaktera. Zaštitna uloga njoj se teško mogla da pruži, budući da je, pored interesa predionica koje je trebalo izgradivati, postojao i interes tkačnica koje su već postojale u zemlji. Uz ovakvu zaštitu podignute su od Svetskog rata do 1938 godine sledeće tvornice pamučnog prediva: 1922, Mariborska tekstilna tovarna d. z o. z., Maribor i Predionica i tkaonica a. d., Maribor; 1924 „Preslica“, tekstilna industrija d. d. Orosavlje; 1925, Tkalnica Zelenka i Ko., Maribor; 1926, Avgust Erlih, Maribor, Predionica d. z o. z., Škofja Loka, „Inteks“ d. z o. z., Huje pri Kranju i Zagorska tvornica tkanina, Orosavlje; 1927, Fabrika tkanina Petrović i Ko, Leskovac; 1928, „Jugobruna“ d. z o. z., Kranj i Fabrika Stanković, Leskovac; 1933, J. Huter in drug, Maribor; 1936, Tekstilna industrija M. Protić d. d., Zabok i Tekstilna industrija Nova Pazova; 1937,

„Stela“ a. d., Zemun a 1938 godine „Penca“, prediona i tkaona Novo Mesto.

Iz ovoga se vidi da je podizanje predionica pamuka bilo skoro ravnomerno raspoređeno kroz čitave dve decenije. U tome podizanju nije bilo značajnijih intervala kao što ih nije bilo ni kod carinske zaštite. Što je najvažnije gotovo ni kod jedne od ovih predionica pamučno predivo nije glavno poslovanje; neke od njih ga poslednjih godina čak nisu ni proizvođile. Njihov pravi značaj za proizvodnju ovoga artikla neće da se preceni ako se ima u vidu da njihova proizvodnja predstavlja svega oko 20% vrednosti godišnje proizvodnje pamučnog prediva.

Predionice lana, kudjelje i jute predstavljaju vrste tekstilne delatnosti, koje su dosada najmanje napredovale i pored dosta visoke carinske zaštite. To je najbolji dokaz da je ovoj industriji nedostajalo unutrašnje tržište. U zemlji postoje svega dve predionice lana i to: Motvoz in platno d. d., Grosuplje pri Ljubljani, podignuta 1919 godine, i Industrija platnenih izdelkov, Domžale. Od predionica kudjelje postoji svega Tvornica kudjelje ing. Maksimovića i dr., Pančevo, osnovana 1937 godine, a od predionica jute: Ilija Milišić, Beograd i A. d. za preradu biljnog vlakna, Mladenovac, i jedna i druga podignute 1935 godine.

Od predionica vune gotovo sve su podignute posle rata, ma da ni ovde carina nije mogla da odigra značajnu ulogu, budući da su za zemlju bili podjednako važni i interesi predionica i interesi tkačnica. Ova industrija stoga i nije mogla da se izgradi kao samostalna vrsta proizvodnje već je ona podignuta u sastavu tkačnica vunениh tkanina. One su dakle osnivane uporedo s tkačnicama ili posle ovih a to osnivanje je vršeno sledećim hronološkim redom: 1920 godine, „Vuna“, fabrika vunениh tkanina, Karlovac, Trikotaža Hranisavljević, Ruma i V. Teokarević, Paraćin; 1921, Tovarna sukna d. d., Kočevje; 1922, Jakovac A., predionica vune, Apatin; 1926, Tekstilna industrija Vukojičić i sin, Zemun i Krapinska tekstilna industrija d. d. Krapina; 1927, Tekstilne fabrike vunениh tkanina, Zemun i Petar Majdić d. z o. z., Škofja Vas; 1933, Tekstilna tvorna „Lava“, Laško, Futo Andreja, predionica vune, Kula, Tekstilna industrija d. z o. z., Laško i „Zora“, mehanička tkaonica, Zagreb; 1936, Lazar Teokarević, Vučje a 1938 godine Domaća vunena industrija, Pančevo.

Uticao carinske zaštite na podizanje tkačnica pamuka bio je veći no i kod jedne od gore navedenih vrsta tekstilne proizvodne delatnosti. Od oko 100 preduzeća ove vrste, svega nekoliko ih je postojalo pre 1919, dok su sva ostala podignuta posle toga vremena.

Carinska zaštita po staroj tarifi se kretala od 15—20% vrednosti uvezene robe. To je bilo dovoljno da se već 1922

godine podigne 6 tkačnica ove vrste a u narednim godinama je njihov broj stalno povećavan i to: 1923, sa 6 novih, 1924, sa jednom novom a 1925 sa 3 nove.

Donošenjem nove carinske tarife, povećana je zaštita pamučnih tkanina na nivo 30—50% vrednosti robe pri uvozu. To je povećalo rentabilitet poslovanja u ovoj vrsti proizvodnje i u narednim godinama dolazi do stalnog povećavanja investicione aktivnosti. Godine 1926, podižu se 4 nove tkačnice; 1927 — 5 novih, 1928 — 8 novih, 1929 — 9 novih, 1930 — 7 novih, 1931 — 4 nove, 1932 — 5 novih, 1933 — 6 novih, 1934 — 7 novih, 1935 — 4 nove, 1936 — 7 novih, 1937 — 5 novih a 1938 godine — 5 novih tkačnica, što sa onima koje su podignute pre 1922 godine, čini 93 tkačnice pamuka, koje su podignute u vremenu od 1918 do 1938 godine. Investiciona aktivnost u ovoj delatnosti do 1939 godine, pored carinske zaštite, potencirana je još opštim privrednim prosperitetom toga vremena. U periodu krize i privredne depresije, investiranje jedva da je smanjeno, zbog toga što je tražnja ovog artikla vrlo neelastična i malo verovatnoće je bilo da će se njegova potrošnja smanjiti.

Kod vunениh tkanina je, slično pamučnim, nivo zaštite novom tarifom takode dignut za oko 10—15% uvozne vrednosti robe. Efekat toga povišenja se odražava i na investicionoj aktivnosti, što pokazuje i hronološki pregled osnivanja vunениh tkačnica: godine 1920 podignuta je „Vuna“, fabrika vunениh tkanina, Karlovac i V. Teokarević i Komp., Paraćin; 1921, Tvornica sukna d. d., Kočevje i „Kristan“, izdelovanje sukna, Zapuže; 1926, Tekstilna industrija Vukojičić i sin, Zemun i Krapinska tekstilna industrija d. d., Krapina; 1927, Tekstilna fabrika vunениh tkanina, Zemun i Petar Majdić, d. z o. z., Škofja Vas pri Celju; 1930, Grivičić, tvornica tekstilne robe, Zagreb; 1933, Tekstilna tovarna „Lava“, Laško, Tekstilna industrija d. z o. z., Laško i „Zora“, mehanička tkaonica, Zagreb; 1935, Jakob, tvornica vunениh tkanina, Pustošija; 1936, „Vunateks“ d. z o. z., Majšperk i Lazar Teokarević, Vučje, a 1938 godine Domaća vunena industrija, Pančevo.

Prema ovome, do 1925 godine podignute su svega 4 tkačnice a posle te godine, 12. Iz toga odnosa može da se zaključi da su carinske izmene, koje su izvršene u toj godini, bile od uticaja na pojačanu investicionu aktivnost kod ove vrste proizvodnje. Vezivanje carinskih stopa ugovorima zaključenim s Italijom, Engleskom, Francuskom i Nemačkom, dovelo je do izvesnog spuštanja carine ali to nije izgleda bilo od uticaja na investicionu aktivnost.

Tkačnice lana, kudelje i jute predstavljaju još vrlo mladu proizvodnu delatnost i kod njih ne može da se uoči uticaj carine na podizanje novih preduzeća. Godine 1919 je podignuta prva tkačnica lana — Motvoz in platno, Grosuplje a tek 1937

godine druga — Platnara Drag. A. Štula, Novi Sad. Od tkačnica kudelje prva je podignuta Srpska fabrika konfekcije a. d., Beograd a u 1937 godini fabrika ing. Maksimovića i dr., Pančevo. Od 4 tvornice jutenih tkanina, godine 1924 je podignuta Fabrika džakova a. d., Medulužje kod Mladenovca, 1932, Ivan Širc, tkalnica jute, Kranj a godine 1935, fabrika sapuna „Aero“ u Skoplju podiže tkačnicu jute, a u Beogradu firma Ilija Milišić.

U industriji tkanina od veštačke svile carinska zaštita je odigrala vrlo značajnu ulogu. Svih 26 tvornica ove vrste podignuto je posle 1918 godine. Ovo podizanje je u početku bilo dosta sporog tempa tako da se 1922 godine osniva svega 1 tvornica, 1923 takode 1, 1925 godine, 2 tvornice, 1928, opet 2, 1929 i 1930 godine po jedna, 1931, ponovo 2, a 1932 i 1933 opet po jedna tvornica. Od 1933 godine nastaje jak obrt u investicionoj aktivnosti ove grane: godine 1934 podižu se 4 nove tvornice, godine 1935, 5 novih, 1936, 3 nove, 1937, 2 i 1938 jedna nova tvornica.

Gornje cifre pokazuju da povećanje carinske zaštite od 1925 godine nije odmah dovelo do pojačanog investiranja u ovu granu. Tek kad se toj zaštiti pridružio tehnički napredak, blagodareći kome je cena tkanina od veštačke svile mogla znatno da se snizi, došlo je do naglog podizanja novih tvornica, jer je njihovim proizvodima bilo osigurano prostrano tržište. Tačnost ove konstatacije potvrđuje i činjenica da je podizanje novih tvornica usledilo neposredno posle 1933 godine, ma da se privredni organizam nije bio još oslobodio posledica stvorenih svetskom privrednom krizom.

Slično industriji veštačke svile industrija trikotažne robe je takode učinila vrlo značajan napredak posle 1918 godine. Samo dok je tamo, pored carine, glavni pokretač razvitka bilo usavršavanje proizvodnih metoda i pojeftinjavanje tkanina od veštačke svile, ovde je mnogo značajniju ulogu igrala činjenica da se trikotažno poslovanje može da počne sa vrlo skromnim investicijama. Zahvaljujući ovoj okolnosti kao i visini carinske zaštite, u zemlji su, za protekle dve decenije, podignute 54 tvornice trikotažne robe. To podizanje je bilo skoro ravnomerno kroz čitavi dvadesetogodišnji period i ono je izvršeno sledećim redom: 1919, 4 tvornice, 1920 — 3 tvornice, 1921 — 5 tvornica, 1922 — 2 tvornice, 1923 — 4 tvornice, 1924 — 2 tvornice, 1925 — 2 tvornice, 1926 — 3 tvornice, 1927 — 5 tvornica, 1928 — 5 tvornica, 1929 — 6 tvornica, 1930 — 2 tvornice, 1931 — 4 tvornice, 1932 — 2 tvornice, 1934 — takode 2 a 1938 godine — 3 tvornice.

Pada u oči da se broj novih tvornica posle 1925 godine povećavao do 1930 godine, kada je investiciona aktivnost postala malo slabija. Do ovoga povećanja novih tvornica došlo

je s jedne strane zbog povećane carinske zaštite a s druge strane zbog toga što su navedene godine bile godine privrednog prosperiteta. U kojoj meri je izgradnji ove industrije doprineo jedan, u kojoj pak drugi od gornjih činilaca, to bi bilo teško oceniti.

*

Na kraju ovoga izlaganja o uticaju carinske zaštite na razvitak tekstilne industrije mogao bi da se donese sledeći zaključak. Prvo, tekstilna industrija se bez carinske zaštite ne bi verovatno uopšte mogla u zemlji da digne, kao što se, uostalom, ne bi podigla nijedna druga grana preradivačke delatnosti; drugo, zahvaljujući toj zaštiti ona je učinila veći napredak no ijedna druga grana industrije, ma da je zaštita njenih proizvoda niža od zaštite mnogih proizvoda drugih industrijskih grana; treće, ni u okviru ove industrije nisu sve njene proizvodne vrste učinile napredak, koji bi bio proporcionalan visini carinske zaštite njihovih proizvoda: najveći napredak su učinile one proizvodne vrste koje su imale najprostranije i najelastičnije tržište (tkačnice pamuka); posle njih dolaze industrije s relativno prostranim tržištem ali i s dosta elastičnom tražnjom dobara koja proizvode (industrija svilenih tkanina); posle ovih, industrije sa osrednjom veličinom tržišta ali takvog karaktera da ne zahtevaju velika investiciona sredstva; najzad najslabiji napredak su učinile one industrije kod kojih postoje povoljni uslovi razvitka, obzirom na sirovine i ostale činioce ali koje u zemlji nemaju osigurano tržište. Za ovo poslednje je naročito karakterističan slučaj industrije kudelje: obzirom na velike količine sirove kudelje, koja se svake godine proizvede, od 1918 do 1938 godine je podignuta 61 kudeljara a svega jedna predionica i dve tkačnice kudelje, jer za proizvode ovih dveju poslednjih u zemlji nije postojalo dovoljno prostrano tržište.

E) CARINSKA ZAŠTITA METALNE INDUSTRIJE

23. Visina carinske zaštite metalne industrije. Ni kod jedne od ostalih industrijskih grana razvitak i napredak nije vezan za toliko raznolikih faktora i skopčan s toliko problema, kao što je to slučaj s industrijom proizvodnje i prerade metala. S jedne strane pitanje sirovina, s druge pitanje kapitala, s treće vertikalni odnos između sukcesivnih preradivačkih ili doradivačkih delatnosti, s četvrte pitanje konkurencije inostranstva i t. d., sve su to činioci koji bitno uslovljavaju razvitak ove grane i koji se toliko ukrštaju da je teško oceniti u kojoj meri je svaki od njih doprineo tome razvitku. Problem carinske zaštite i utvrđivanje njene visine se usled toga, ovde postavio u mnogo specifičnijem obliku nego što je to slučaj kod ostalih industrija, što uostalom pokazuje i sledeća tabela.

Zaštita glavnih proizvoda metalne industrije, računata u 1/2 vrednosti domaće i uvezene robe, ukoliko je uvoz stvarno postojao:

Naziv proizvoda	Zaštita u % prema vrednosti domaće robe (stanje u 1938 godini)			Zaštita u % prema vredn. uvezene robe (osnova: uvoz u 1937 i 1938 god.)		
	do 1925 god.	1925 do 1938 g.	Ugovorna	do 1925 god.	1925 do 1938 g.	Ugovorna
1. Sirovo gvožđe	9,—	36,40	—	—	—	—
2. Sirovo olovo	15,42	54,66	—	—	—	—
3. Sirovi cink	9,98	13,60	—	—	—	—
4. Sirovi bakar	—	sl. 4,05	—	—	—	—
5. Čelik	51,11	90,61	49,66	44,78	79,39	43,51
6. Valjani proizvodi	40,70	72,15	39,55	26,44	46,87	25,69
7. Razni blokovi i platine	37,62	66,68	36,55	26,44	46,87	25,69
8. Fasonovano gvožđe	19,41	34,40	19,41	29,93	53,06	29,93
9. Trakasto gvožđe	23,34	41,37	—	—	—	—
10. Gvozdjeni liv	101,14	145,55	—	—	—	—
11. Mašinski liv	53,45	76,91	—	—	—	—
12. Trgovački liv	67,65	97,36	—	—	—	—
13. Čelični liv	109,84	158,07	—	—	—	—
14. Armirani olovni kablovi	12,20	72,07	30,49	—	—	—
15. Građevinski materijal	—	79,15	54,41	—	60,75	41,76
16. Lanci	44,66	60,32	—	—	—	—
17. Cevi i delovi za spajanje	8,87	8,87 ¹⁾ 30,83	8,87	—	—	—
18. Radiatori	70,27	95,82	—	19,37	—	—
19. Osovine	—	61,13	51,72	—	81,59	69,04
20. Opruge	65,03	175,68	111,49	—	52,34	33,22
21. Zavrtnji	28,40	45,77 ¹⁾ 61,03	—	35,96	157,95 ¹⁾ 77,27	—
22. Zakivci	43,84	70,65 ¹⁾ 94,20	—	54,50	87,84 ¹⁾ 117,12	—
23. Ekseri	—	75,73	57,67	—	55,40	42,19
24. Vučena žica	34,16	64,60	170,81	21,65	40,04	108,27
25. Valjana žica	45,45	80,58	56,82	48,67	86,28	60,84
26. Žičana užad	16,68	31,53	180,11	33,17	62,73	35,83
27. Bodljikava žica	31,34	62,20	52,63	—	—	—
28. Izrade od žice	32,91	68,06	—	21,60	44,67	—
29. Brave	19,58	61,72	33,95	16,24	51,18	28,50
30. Gvozdene konstrukcije	20,18	33,90 ¹⁾ 50,08	—	16,56	127,81 ¹⁾ 41,09	—
31. Metalni nameštaj	54,46	128,71	—	—	—	—
32. Rezervoari i burad	16,68	59,15	—	—	—	—
33. Limarska roba	22,20	47,22	—	16,12	34,29	—
34. Limena ambalaža	21,15	45,—	—	—	—	—
35. Jedaći pribor	—	100,12	—	—	—	—
36. Emaljirano posude	76,61	116,42	—	18,24	27,71	—
37. Limene peći	34,42	73,22	—	—	—	—
38. Pocinkovano posude	58,85	115,93	58,85	20,29	39,96	20,29
39. Posude kalaisano	27,62	54,41	27,62	31,45	61,94	31,45
40. Štednjaci	33,54	71,34	—	—	—	—
41. Ašovi, lopate, motike i	24,19	57,18	—	—	—	—
42. Plugovi	—	50,28	25,14	—	74,58	37,29
43. Delovi plugova	—	48,55 ¹⁾ 6,94	27,74	—	69,12 ¹⁾ 9,87	39,50

1) Prema tarifi od 1925 god.

Gornjih 40 i nekoliko artikala predstavljaju oko 80% vrednosti ukupne godišnje proizvodnje metalne industrije. Oni sami ne predstavljaju proizvode individualno strogo određene, već su to veće ili manje grupe proizvoda koji se međusobno znatno razlikuju i po kvalitetu i po težini i po ceni. U preostalih 20% produkcije ove grane zastupljene su stotine proizvoda, koji se međusobno toliko razlikuju da ih je nemoguće svrstati u grupe i za te grupe naći zajedničke prestavnike.

Ovih nekoliko napomena je dovoljno da se uvidi koliko je teško govoriti o veličini zaštite ove grane kao celine. Carinsko opterećenje gore iznetih proizvoda varira od svega nekoliko procenata kod jednih do nekoliko stotina procenata kod drugih. Pored toga u samoj grupi koja je reprezentovana s odgovarajućim gore navedenim artiklima javljaju se velika odstupanja u procentu zaštite. Usled toga navedene cifre mogu da se uzmu samo kao najgrublje indikacije o visini carinskog opterećenja. Pri raspravljanju o carinskoj zaštiti ove grane, one mogu da posluže za orijentaciju ali se ne sme gubiti iz vida da će proračunate stope zaštite znatno da variraju od jednog konkretnog slučaja do drugoga.

24. Uticaj carinske zaštite na porast tvornica metalne industrije. Ne samo da se nailazi na mnogo teškoća pri pokušaju da se utvrdi veličina carinske zaštite industrije kao celine, već je s isto toliko, ako ne i više, teškoća vezan svaki pokušaj da se utvrdi u kojoj meri je baš sama zaštita — eliminišući druge činioce — doprinela njenom razvitku za posmatrane dve decenije. Neka se prati carinsko opterećenje bilo koga, pa i najvažnijeg, od pomenutih artikala, iz upoznavanja promena carinske tope neće mnogo da se vidi. Nijedan od njih nije presudan za opstanak i rad jednog preduzeća. Gotovo svako preduzeće ove industrije, bez obzira na veličinu, proizvodi desetine pa i stotine raznih proizvoda, čije opterećenje se međusobno znatno razlikuje, bilo zbog toga što im se razlikuje odnos težine prema vrednosti, bilo zbog toga što se podvode pod različite carinske stavove. Otuda nijedna promena carinske tarife u ovom području ne može u bitnosti da izmeni tržišni položaj nekog preduzeća ove grane. Povećanjem carine mogu da se učine izvesne beneficije preduzećima koja proizvode one artikle na koje je carina povećana; njenim smanjenjem ona mogu da se stave u nepovoljniji položaj no što im je bio dotadanji ali malo verovatnoće ima da će te promene biti po njega sudbonosne. Čak i u slučaju kad bi ono bilo toliko pritisnuto od inostrane konkurencije, usled niske zaštite, ono bi se brzo preorijentisalo na proizvodnju artikala koji su više zaštićeni. U obrnutom slučaju, nemoguće je odabrati izvesne proizvodne vrste ove industrije i njima dati visoku zaštitu s ciljem da se kod njih poveća investiciona aktivnost, jer bi to išlo najčešće

na štetu ostalim vrstama proizvodnje iste industrije, budući da su one skoro redovno međusobno vertikalno povezane.

Slaba veza između carinskog opterećenja pojedinih proizvoda ove grane i investicione aktivnosti moći će da se uoči i iz samog hronološkog pregleda podizanja pojedinih vrsta njenih tvornica za protekle dve decenije.

U industriji proizvodnje metala broj novih tvornica, podignutih posle 1918, vrlo je mali. Od mnogo većeg značaja je ovde proširivanje postojećih preduzeća (Jugoslovenski čelik, Kranjska industrijska družba, Trepča Mines Limited), o čemu je ranije bilo reči. U nove tvornice ove grane spadaju jedino: Ulrich d. d., Zagreb, čija valjaonica cevi je podignuta 1922 godine; valjaonica Prometne banke d. d., Zemun, od 1923; rafinerija metala Metro-topine d. z o. z., Maribor, od 1926; Mariborska rafinerija zlata, od 1931; rafinerija dragih kovin, Ljubljana; topionica Akcionarskog društva „Rudar“, Sirča i valjaonica firme „Sartid“, Smederevo, obadve od 1933; Fabrika aluminijuma, Lozovac, od 1935 i martinarna firme „Sartid“, od 1937 godine.

Podizanje tvornica industrije prerade metala bilo je skoro ravnomerno raspoređeno kroz dvadesetogodišnji period, bez obzira na promene u carinskom opterećenju, izvršene bilo autonomno bilo ugovornim putem. Ono je vršeno sledećim hronološkim redom. Od mašinskih radionica 1919 je podignuta 1, 1921 — 2, 1924 — 1, 1933 — 1, 1935 — 1 i jedino 1938 godine — 4 tvornice. Livnice gvožđa i metala su podizane sledećim redom: 1919 — 1, 1922 — 6, 1923 — 1, 1928 — 3, 1931 — 2 a 1932 — 2 tvornice. Kovnice su podignute svega dve i to „Sartidova“ od 1927 i Preduzeća Henri Plaioust, Smederevska Palanka, od 1934 godine. Tvornice izrada od žice, tvornice klinaca i tvornice lanaca su podizane sledećim redom: 1919 — 2, 1920 — 3, 1921 — 2, 1922 — 3, 1923 — 1, 1925, 1926 i 1927 opet po 1, 1929 — 3, 1930 opet 3, 1931 — 2, 1932 do 1935, svake godine po jedna, a 1938 godine tri. Slično ovome bilo je i sa izgradnjom tvornica okova, alata i mašinskih delova: 1920 godine podignute su 4 tvornice, 1921 — 1, 1922 — 2, 1923 — 3, 1924 — 1, 1925 — 1, 1927 — 1, 1930 — 2, 1934 — 2, 1937 — 2 a 1938 godine 1 tvornica. Broj novopodignutih tvornica mašina i motora iznosi svega 9. Od ovih su 1919 podignute tri, 1922, jedna, 1927 — 2, a 1930, 1936 i 1938 po jedna tvornica. U industriji gvođenih konstrukcija podignuto je 14 tvornica i to: 1919 — 1, 1920 — 1, 1921 — 3, 1922 — 1, 1923 — 3, 1924 — 1, 1925 — 4 a 1929 — 1 tvornica. Posle ove godine nije podignuta nijedna nova tvornica ove vrste. Podizanje tvornica industrije limene robe vršeno je sledećim redom: 1921 godine — 2, 1922 — 2, 1926 — 5, 1927 — 2, 1928 — opet 2, 1929 — 3, 1930 i 1931 po jedna, 1934, opet jedna, 1935 — 3 a 1936 i 1937 po

jedna. Broj novopodignutih tvornica elektrotehničke industrije iznosi 14 i one su podizane tako da su svega u dvema godinama podignute dve tvornice, dok je ostalih 10 dizano tako da ni u jednoj godini nije sagrađena više od jedna tvornica.

Pored iznetih, postoji još izvestan broj tvornica koje su osnovane posle 1918 a koje pripadaju ovoj grani. Hronološko iznošenje njihovog osnivanja ne bi dovelo ni do kakvih rezultata, jer je kod njih, zbog malog broja, još teže utvrđivanje veze između momenata njihovog podizanja i promena u carinskom opterećenju.

F) CARINSKA ZAŠTITA OSTALIH INDUSTRIJA

25. Carinska zaštita industrije hartije. Od ostalih, sem gore pobrojanih grana, značajniju ulogu u podizanju novih tvornica, odigrala je carinska zaštita u industriji hartije. Carinsko opterećenje pojedinih proizvoda ove grane pruža sledeću sliku.

Zaštita glavnih proizvoda industrije hartije, računata u % vrednosti domaće i uvezene robe, gde je uvoz stvarno postojao:

Naziv proizvoda	Zaštita u % prema vrednosti domaće robe (stanje u 1938 godini)			Zaštita u % prema vredn. uvezene robe (osnova: uvoz u 1937 i 1938 god.)		
	do 1925 god.	1925 do 1938 g.	Ugovorna	do 1925 god.	1925 do 1938 g.	Ugovorna
1. Hartija za pakovanje	31,55	86,04	—	34,52	94,14	—
2. Štamparska hartija	21,15	34,12	24,54	—	—	—
3. Novinska hartija	27,82	26,31	2,19	67,90	64,20	5,35
4. Pisaća hartija	63,32	171,05	59,87	60,34	163,01	57,05
5. Krep hartija	36,64	86,60	—	—	—	—
6. Karton	—	81,08 ¹⁾ 154,30	—	—	—	—
7. Papirne vreće	55,11	130,26	—	—	—	—
8. Cevi od hartije	—	43,27 ¹⁾ 140,90	20,45	—	24,43 ¹⁾ 23,10	11,55

Gornjih nekoliko navedenih proizvoda predstavljaju oko 96% vrednosti celokupne proizvodnje ove grane. Njihova carinska zaštita je tarifom od 1925 godine povećana slično zaštiti proizvoda ostalih industrijskih grana. Docnije su smanjeni autonomni stavovi na karton i cevi od hartije, dok su ugovorima s Austrijom i Nemačkom vezane niže stope za štamparsku, novinsku i pisaću hartiju, kao i za cevi od hartije.

Relativno visoko carinsko opterećenje proizvoda ove grane znatno je doprinelo njenom izgrađivanju posle 1918 godine.

¹⁾ Stopa od 1925 godine.

Od 6 tvornica hartije za pakovanje, posle te godine su podignute 3 i to: 1920 godine, Zdužene papirnice, Vevče, Goričane in Medvode i Samet i Gottlieb, Bačko Petrovo Selo a 1921 godine Fabrika hartije Milana Vape, Beograd. — Novinsku i štamparsku hartiju proizvodi takode prvo i treće od gornjih preduzeća i ona su istodobno jedini posleratni proizvođači ovoga artikla. Pisaću hartiju proizvodi 5 tvornica od kojih su tri posleratne i to: „Vapa“, Papirna industrija Bonač i sin, osnovana 1921 godine, i Fabrika hartije a. d., Čačak. Karton proizvodi 18 tvornica, od kojih su samo 3 podignute posle 1918, ali one same proizvode 50% vrednosti ukupne godišnje proizvodnje ovoga artikla, dok ostalih 50% otpada na drugih 15 tvornica. U posleratna preduzeća spadaju: Bonač i sin, „Paks“, Bek Aleksandar, Novi Sad, osnovano 1923 godine, i Bata, tvornica obuće, Borovo, osnovano 1931 godine. Papirne vreće proizvode svega dve tvornice od kojih je jedna podignuta pre 1918, dok je Jugoslovensko Bates d. d., Zagreb podignuto 1935 godine.

Iz ovoga kratkog pregleda postanka najvažnijih preduzeća papirne industrije se vidi da su ona osnovana uglavnom u prvim godinama po završetku Svetskog rata. Na osnovu ovoga može se zaključiti da je i po staroj tarifi carinska zaštita ove industrije bila dovoljna, jer je ona omogućila podizanje novih tvornica. Donošenjem nove tarife zaštita je povećana ali su nove tvornice bile sve rede. Prema tome ni ovoj grani, kao ni svima ostalim industrijama, zaštita nije bila dovoljna za izgradnju novih tvornica; pored nje trebalo je da budu ispunjeni i svi drugi činioci koji uslovljavaju industrijalizaciju, među koje u ovom slučaju na prvo mesto treba staviti tržište: dok jugoslovensko tržište hartije nije bilo zasićeno, izgradivane su nove tvornice, a kad je ono jednom postalo zasićeno, dalju izgradnju nije mogla da pospeši ni znatno viša zaštita.

26. Carinska zaštita industrije nemetalnih minerala i industrije drva. U razvitku ovih industrijskih grana carinska zaštita je odigrala sekundarnu ulogu. Domaćoj industriji cigle i crepa inostrana industrija će retko moći da konkuriše zbog visokih podvoznih troškova. Kod keramičke industrije konkurencija inostranstva dolazi u obzir samo u slučajevima gde se radi o robi specijalnog kvaliteta. Industrijama cementa bi, u pojedinim sektorima zemlje, mogla da konkurišu strana preduzeća (pogranične austrijske tvornice, u Sloveniji, i mađarske tvornice u Vojvodini) ali je ona zaštićena sa oko 200% vrednosti robe u tvornici. Na taj način carinska zaštita nije doprinela razvitku ove proizvodne vrste ali je ona sprečila njeno propadanje.

Jedino je u industrijama stakla carinska zaštita u jačoj meri doprinela njenom razvitku. Carinsko opterećenje prozorskog

stakla iznosi oko 52% vrednosti robe a opterećenje šupljeg stakla oko 34% te vrednosti. Kod ovog poslednjega je konkurencija inostranstva otežana i visinom podvoznih troškova, budući da se radi o robi velike zapremine. Zahvaljujući ovim dvema okolnostima, od 4 tvornice šupljeg stakla, posle 1918 godine, su podignute 3 (sve tri 1921 godine) i to: Tvornica stakla u Svetom Križu, tvornica stakla u Hrasniku i tvornica stakla u Straži a sve tri pripadaju Sjedinjenim tvornicama stakla, Zagreb.

Slično industriji nemetalnih minerala i u izgradnji industrije drva carinska zaštita je odigrala sekundarnu ulogu, što se vidi i iz umerenog carinskog opterećenja njenih proizvoda. Ovo iznosi 24,21% kod panel-ploča, 6,63% kod šper-ploča, 29,14% kod friza za parket, 43,33% kod parketa, 3,50% kod furnira i t. d. Zahvaljujući povoljnim prirodnim preduslovima (bogastvo u drvu) ova grana se mogla i bez zaštite ili uz umerenu zaštitu brzo da razvija sve dotle dok tržište njenih proizvoda nije postalo zasićeno.

2. PORESKA POLITIKA KAO FAKTOR INDUSTRIJALIZACIJE

27. **Teškoće javnog finansiranja.** Unutrašnja jugoslovenska fiskalna politika je, moglo bi se reći, samo naličje beneficija pruženih industriji zaštitom od spoljašnje konkurencije. Zbog specijalne strukture agrarne privrede s malim brojem potrošača, koji raspolažu jakom kupovnom snagom, i velikim brojem potrošača sa slabom kupovnom snagom, jugoslovenska fiskalna politika se postavlja pred takve probleme s kakvima se fiskalni političar jedne industrijski razvijene zemlje verovatno retko susreće. Oporezivanje ovako neujednačenih poreskih izvora na neposredan način teško se izvodi: za poreske obveznike s jakom kupovnom snagom, i najviša poreska stopa postaje nerasazmerno niska u odnosu na obveznike sa slabom kupovnom snagom; s druge strane hvatanje poreskog izvora kod obveznika slabe kupovne snage direktnim oporezivanjem dovodi do teškoća, zbog toga što se njegovo privređivanje samo u neznatnoj meri vrši na bazi novčane privrede. Broj takvih obveznika je međutim najveći. Oni povlače proporcionalno iste javne izdatke kao i obveznici s jakom kupovnom snagom, iako njihovo privredno poslovanje ne prestavlja nimalo podesan izvor fiskalnih prihoda.

Navedeni karakter privredne strukture ne stvara samo teškoće finansijskom političaru pri iznalaženju podesnih izvora fiskalnih prihoda. On takode stvara teškoće i pri svakom pokušaju da se pruži jasan pregled fiskalnog opterećenja ovakve jedne privrede. S jedne strane, zbog velikih razlika u platež-

noj sposobnosti poreskih obveznika, sam poreski sistem je vrlo složen, kako bi se stvorila mogućnost da se oporezuje što veći broj članova zajednice. S druge pak strane, teškoće na koje nailazi finansijski političar pri uspostavljanju ravnoteže između državnih prihoda i rashoda, prisiljavaju ga na česta noveliranja poreskog zakonodavstva, što dovodi do isto tako čestih promena u poreskom opterećenju privrede a naročito u opterećenju njenog proizvodnog sektora. Otuda bi, za njegovo upoznavanje i upoznavanje fiskalne politike kao faktora industrijalizacije, bilo potrebno da se iznese razvitak poreske politike kroz čitav dvadesetogodišnji period kroz koji je u dosadanjem izlaganju praćen razvitak industrije, kako bi se promene koje nastaju u merama privredne politike mogle da dovedu u vezu i uporeduju s promenama u evoluciji proizvodnog organizma. Ovim uporednim izlaganjem bi, u najvećem stepenu, došli do izražaja svi pozitivni i svi negativni efekti, koji su na privredu proizvele razne mere finansijskog karaktera.

Jedno ovakvo posmatranje međutim ne može da se izvrši u okviru ovoga prikaza jugoslovenske industrije. Ono je vezano za čitav splet problema čije upoznavanje prestavlja samo za sebe jednu obimnu studiju. Usled toga u ovom izlaganju neće biti reči o razvitku poreskog zakonodavstva i uticaju, koji je tim razvitkom vršen na proizvodnu delatnost. U njemu će se u najkraćim crtama da dadu najosnovnije konture poreskog sistema, kako bi se na osnovu ovoga, mogla da dobije izvesna prestava o tome kako ovaj sistem dejstvuje na funkcionisanje proizvodnog aparata, i kakve mogućnosti ovome pruža za njegov budući razvitak.

28. Sistem neposrednih poreza. Oporezivanje industrijske delatnosti vrši se na dva načina: neposrednim i posrednim putem. Za neposredni način oporezivanja je karakteristično da se on ne vrši prema vrsti privrednog poslovanja već prema obliku individualiteta koji to poslovanje obavlja. Zbog toga je čitava industrijska delatnost podložna jednom od dvaju poreskih oblika: ili tečevini ili društvenom porezu, već prema tome da li se radi o inokosnoj firmi ili o društvu obaveznom na javno polaganje računa.

Iz ovoga se vidi da za gornje poreske oblike nije uopšte karakteristično to da su oni namenjeni proizvodnoj vrsti privredivanja već jedino da jedan od njih obuhvata poreske izvore svih onih privrednika koji svoje poslovanje vrše „obrtimice“ a nisu društva obavezna na javno polaganje računa, a drugi ista takva poslovanja samo koja se vrše od strane privrednika koji imaju oblik društva. S druge strane pod ove poreske oblike spadaju i druge vrste poslovanja neproizvodnog karaktera, kao što su: trgovina, bankarstvo, osiguranje, hotelijerstvo, lične usluge i sl. Valja istodobno naglasiti da je jedna vrsta samog proizvodnog poslovanja izdvojena ispod ovog poreskog oblika

i podređena naročito obliku poreza; to je poljoprivredno poslovanje, koje ne podleži ni tečevini ni društvenom porezu već zemljarini. Razlog za ovo izdvajanje verovatno leži u specijalnom karakteru poljoprivredne delatnosti i platežnoj sposobnosti poljoprivrednika. Za razliku od tečevine i društvenog poreza, ovde poresku osnovicu ne čini ostvaren već „proračunati“ čisti prihod, što je uzeto zbog nemogućnosti utvrđivanja prihoda prve vrste u svakom konkretnom slučaju.

Jedan od važnih nedostataka tečevine i društvenog poreza, kojima je podložno industrijsko poslovanje, leži u tome što ovi poreski oblici nisu specificirani za proizvodnu delatnost već oni obuhvataju i sve druge vrste delatnosti neproizvodnog karaktera, ako se vrše „obrtne“ i ako ih obavljaju privredni individualiteti odgovarajućeg pravnog oblika. Dok se kod svih neproizvodnih poslovanja „obrtno“ privređivanje sastoji u prometu dobara odnosno vrednosti bez promene supstance tih dobara, kod proizvodnog obrtnog poslovanja se vrši istodobno i promet dobara i promena njihove supstance. Način na koji se, u prvom slučaju, stvara poreski izvor — čisti prihod, dosta je uprošćen i utvrđivanje toga prihoda je relativno prosto: on je jednak bruto prihodu umanjenom onim izdacima koje poreski zakon taksativno nabraja. Protivno ovome čisti prihod proizvodnog poslovanja je znatno složeniji. Kad se ovde, od ukupnog bruto prihoda, odbiju, u zakonu pobrojani izdaci, prihod koji se na taj način dobije ne predstavlja zapravo čisti prihod već razliku koja je nastala između primitaka i izdataka samo u prometu usluga stavljenih proizvođaču na raspoloženje od strane drugih lica. Promet dobara je ovde vezan za promenu supstance dobara jedne vrste (sirovine), delimičan gubitak supstance dobara druge vrste (mašina i postrojenja) i najzad definitivan konzum supstance dobara treće vrste (pogonskog i potrošnog materijala). Sve ove promene znatno komplikuju način formiranja čistog prihoda i zakonodavac se, usled toga, nije upuštao u preciziranje metoda njegovog utvrđivanja. I kod društvenog poreza i kod tečevine on je doneo samo opšte propise koji važe kako za proizvodno tako i za neproizvodno poslovanje.

Kod društvenog poreza bilans i račun dobitka i gubitka su baza od koje se polazi pri utvrđivanju poreske osnovice: od čistog prihoda koji proističe iz društvenog bilansa, mogu se da odbiju samo oni izdaci koje zakonski tekst predviđa; to su izdaci nastali usled prometa usluga ili pak gubici na supstanci materije. Svi ostali gubici su ostavljeni, delom knjigovodstvenoj praksi, delom pak poreskoj tehnici da ih utvrdi od slučaja do slučaja.

Utvrdivanje poreske osnovice kod tečevine je zakonski još manje precizirano. Kod društvenog poreza, kao polazna tačka, mogao je da posluži bilans poslovanja. Ovde toga bi-

lansa nema. Zakonodavac radi toga, kao bazu uzima „verovatno dokazani bruto prihod“ od koga ima da se odbiju troškovi koji se u zakonu nabrajaju ekzemplikativno. Usled ovako nepreciznih propisa, poreska praksa je kod ovoga poreskog oblika, još u većoj meri prepuštena proizvoljnosti no što je to slučaj s društvenim porezom.

Zbog ovako nepreciznog načina utvrđivanja poreske osnovice, rezultati poreske tehnike nisu uvek bili zadovoljavajući. To je prisiljavalo zakonodavca da vrši česte promene, ne samo visine poreske stope ili pak odredbi koje imaju za cilj provođenje u život osnovnih poreskopравnih propisa, već i promene samih osnovnih principa, u cilju da bi sprečio poreske utaje i zloupotrebe. Na taj način su stvorena razna odstupanja od tih osnovnih principa, čime je uveliko izobličien ceo poreski sistem. Od svih ovih odstupanja svakako su najinteresantnija — ustanova minimalnog poreza i ustanova posebnog poreskog dodatka kod specijalne vrste poreskih obveznika društvenog poreza i tečevine.

29. Ustanova minimalnog poreza i posebnog poreskog dodatka. Minimalni porez, koji je ranije naplaćivan samo od poreskih obveznika društvenog poreza, a koji je poslednjom poreskom novelacijom zaveden i za obveznike tečevine, posledica je okonosti da se, pri utvrđivanju poreske osnovice, kod društvenog poreza, kao baza uzima bilans jednogodišnjeg poslovanja a kod tečevine posledica slabih rezultata oporezivanja zbog već istaknute nepreciznosti propisa o poreskoj osnovici.

Uzimanje bilansa za polaznu tačku kod društvenog poreza može vrlo često da dovede do značajnih poreskih utaja. Ovaj bilans može da bude uravnotežen i poslovnim gubitkom, bilo stvarnim bilo fiktivnim, usled veštačkog prikrivanja dobiti u poslovnim knjigama. Da bi se sprečile zloupotrebe ove poslednje vrste, zakonodavac je zanemario slučajeve stvarnog gubitka kod preduzeća koja podležu ovom poreskom obliku i prezumirao dobit u svima onim slučajevima gde ona nije iskazana u knjigama ili je iskazana u suviše malom iznosu. Ovakva industrijska preduzeća, umesto da plaćaju porez na čisti prihod, plaćaju ga na godišnji bruto promet. Proporcionalna stopa, koja je ranije kod minimalnog društvenog poreza iznosila 1,5‰ toga bruto prometa, povećana je docnije na 2‰ a zatim je zamenjena progresivnom stopom od 2‰—8‰, da bi se najzad povećala na 2‰—10‰ godišnjeg bruto prometa.

Pored toga što je u gornjem slučaju, umesto čistog prihoda, za poresku osnovicu uzet godišnji bruto promet, zakonodavac je predvideo još jednu meru u cilju da spreči zloupotrebe koje bi mogle da nastanu usled prikrivanja prometa: minimalni porez na godišnji bruto promet naplaćivaće se samo u slučaju ako on ne iznosi manje od 2‰—10‰ društvene

glavnice. Na taj način on se znatno udaljio od čistog prihoda kao poreskog izvora i nametnuo plaćanje poreza na stalan kapital kao proizvodno sredstvo. Nije potrebno isticati da ovakve poreske metode proizvodnu delatnost u velikoj meri pogadaju kako zbog velikog značaja stalnih investicija za održanje kontinuiteta proizvodnje, tako i zbog dosta dugog trajanja jednog proizvodnog obrta kod velikog broja industrija.

Minimalnom tečevinskom porezu bio je isti cilj kao i minimalnom društvenom porezu: sprečavanje poreskih utaja ma u kome vidu se one pojavile. Ukoliko je uopšte opravdan ovaj poreski oblik, on se kod tečevine svakako u većoj meri može da pravda nego kod društvenog poreza, zbog toga što su propisi o tečevini znatno neprecizniji od propisa o društvenom porezu. Ona se, kao i minimalni društveni porez, naplaćuje po progresivnoj stopi od 2‰—10‰ od ukupnog godišnjeg bruto prometa.¹⁾

Drugi slučaj u kome je zakonodavac otstupio od čistog prihoda kao poreske osnovice jeste ustanova posebnog poreskog dodatka, kako kod tečevine tako i kod društvenog poreza. Ovom poreskom obliku su podložna samo izvesna poslovanja a od industrijskih preduzeća samo ona čiji godišnji bruto promet u zemlji prelazi 1 mil. din. a pored toga vrše prodaju svojih proizvoda direktno potrošačima. Njegova osnovica je — ne čisti prihod — već godišnji bruto promet a stopa mu je progresivna.

30. Poreska stopa tečevine i društvenog poreza. Utvrđivanje poreske stope kod tečevine i društvenog poreza nije ništa manje složeno od iznetog određivanja poreske osnovice. I kod jednog i kod drugog poreskog oblika zakonodavac razlikuje osnovnu i dopunsku stopu. Stopa prvog, kod tečevine kreće se od 6—10%, već prema vrsti poreskih obveznika (za industrijska preduzeća 10%) a kod drugog od 10% do 12%, takođe prema vrsti poreskih obveznika (industrija 11%).

Dok je kod osnovnog poreza stopa proporcionalna, za dopunski porez je, i kod tečevine i kod društvenog poreza, zavedena progresivna stopa. Ta stopa se kod tečevine ranije kretala od 2—12‰, ali je poslednjom novelacijom povišena na 2—20‰. Kao osnovica dopunske tečevine uzima se „ukupan čisti prihod svih poreskih predmeta“ jednog poreskog obveznika — dakle čisti prihod jednog proizvođača kako od njegovog proizvodnog tako i neproizvodnog (bankarstvo, trgovina i sl.) poslovanja ako ovo poslednje postoji. Protivno ovome kod dopuskog društvenog poreza poreska osnovica je, ne čisti prihod već stepen rentabiliteta rada preduzeća. Način izračunavanja ovog rentabiliteta utvrđen je zakonskim tekstom a njegova skala se kreće od 6% do 100% dok se pro-

¹⁾ Poslednja novelacija poreskog zakonodavstva od 23-XII-1939 god.

gresija stope dopunskog poreza kreće od 2% do 20% uložnog kapitala.

31. Odnos neposrednih prema posrednim porezima. Gornje izlaganje nema za cilj prikaz jugoslovenskog poreskog sistema, jer bi za taj prikaz trebalo mnogo više prostora no što se to može dopustiti na ovome mestu. S njim su se htele da pruže samo osnovne konture pozitivnopravnih poreskih propisa, koji se odnose na industriju, kako bi se isti mogli da dovedu u vezu s ostalim činiocima koji uslovljavaju industrijski razvitak. Umesto dugog opisivanja i analize zakonskih tekstova, na ovom mestu bi svakako mnogo interesantnije bilo ako bi se efekat oporezivanja proizvodne delatnosti statističkim ciframa mogao da potkrepi. Poreska statistika za tu svrhu je neprimenljiva, jer ona ne obuhvata grane privrednih delatnosti odvojeno već samo odvaja vrste poreskih oblika. Jedino što u tom pogledu ostaje jesu cifre do kojih se došlo anketiranjem kod izvesnog broja mahom najboljih industrijskih preduzeća. Rezultat takvog jednog anketiranja prikazan je na donjoj tabeli u kojoj su pojedine pozicije javnih tereta date u procentima prema godišnjem ukupnom bruto prihodu.

Opterećenje industrije javnim teretima u % prema bruto utršku u 1938 godini kod 228 industrijskih preduzeća.

Industrijska grana	Neposr. porez	Posredni porez	Soc. doprinos	Ukupno
1. Industrija namirnica	1,46	57,10	0,40	58,96
2. Hemijska industrija	4,54	31,62	0,90	37,06
3. Industrija drva	2,43	1,85	2,85	7,13
4. Industrija hartije	1,11	8,57	1,32	11,05
5. Tekstilna industrija	1,93	7,43	2,79	12,15
6. Industrija keramike i stakla	1,56	3,40	4,61	9,57
7. Industrija cementa i kamelolomi	3,73	34,05	1,69	39,47
8. Proizvodnja metala	0,66	1,51	0,96	4,13
9. Prerada metala	3,30	5,17	2,65	10,89

Ma da gornje cifre pružaju vrlo grube konture o fiskalnom opterećenju industrije, iz njih se ipak može da dode do nekoliko konstatacija koje su od neobične važnosti za ocenu uticaja fiskalne politike na razvitak industrije. Tu se pre svega vidi da je procenat neposrednog poreza veći kod industrija kapitalom intenzivnih nego kod onih koje su radom intenzivne. Pored ovoga pada uoči nesrazmerno mnogo veći procenat posrednog od procenta neposrednog poreza; ovo naročito važi za industriju namirnica, hemijsku industriju i industriju cementa.

Relativno veće opterećenje godišnjeg bruto prometa onih industrija koje su kapitalom intenzivne od opterećenja radom intenzivnih proizvodnih delatnosti, ne mora da bude u srazmeri s visinom dobiti koja ima da služi kao osnov oporezivanja. One grane proizvodnje, čiji proizvodni procesi duže traju, učine manji broj proizvodnih obrta u toku godine, usled čega one reališu relativno manju dobit od grana koje u toku godine učine veći broj obrta; dosledno tome one bi morale da budu poreski proporcionalno manje opterećene od prvih. Iz gornje tabele se međutim vidi da je promet recimo hemijske i cementne industrije relativno više opterećen neposrednim porezom od prometa tekstilne industrije, ma da su kod prvih dveju, ne samo proizvodni procesi dugotrajniji, već i kapital igra dominantniju ulogu od rada, što se vidi i iz uporedenja njihovog opterećenja socijalnim doprinosom; kod prve taj doprinos iznosi 0,90%, kod druge 1,59% a kod treće 2,79% bruto prometa.

Ovo neproporcionalno opterećenje neposrednim porezima dolazi zbog istaknutih odstupanja poreskog zakonodavstva od principa da, kao osnovica za razrez poreza, ima da posluži dobit proizvođača. Naglašeno je naime da je zakonodavac, u cilju sprečavanja poreskih utaja, kod društvenog poreza (poslednjom novelacijom i kod tečevine) zaveo i tzv. minimalan porez u slučaju ako je dobit, koja se iskazuje u knjigama suviše niska ili uopšte ne postoji. Ovaj porez se razrezuje ili prema bruto prometu ili prema akcijskom kapitalu (slučaj kod društvenog poreza), već prema tome šta ide više u prilog interesima fiskusa. Preduzeća, za koja je izvršeno gornje anketiranje, najvećim delom su akcionarska društva i ona su obveznici društvenog poreza. Mnoga od njih — a naročito ona iz hemijske industrije i industrije cementa — samo delimično koriste svoj kapacitet dok investicije unete u postrojenja predstavljaju vrlo velike kapitale, zbog čega je i akcijski kapital tih preduzeća morao da bude relativno velik. Mala dobit iskazana u knjigama dovodi do toga da se ona podvrgavaju uglavnom minimalnom porezu. On se pak, zbog relativno malog prometa, u većini slučajeva, ne naplaćuje prema visini postignutog prometa već prema visini akcijske glavnice.

Velika nesrazmera između opterećenja industrije neposrednim i njenog opterećenja posrednim porezima prestavlja takode jednu od smetnji za harmoničan razvitak proizvodne delatnosti. Teškoće s kojima se fiskus bori u cilju održavanja ravnoteže u javnim finansijama prisilile su Državu da traži poreske izvore u svima onim privrednim područjima gde je izvesno da ti izvori neće da izmaknu poreskim vlastima. Gotovo sva dobra neelastične tražnje i široke potrošnje podvrgnuta su potrošnom porezu (trošarini). Samo državnoj trošarini, podložni su sledeći artikli, od kojih najveći deo prestavlja in-

dustrijske proizvode pa čak i industrijske sirovine: šećer, kafa, pivo, špirit, benzinska mešavina, električna struja za osvetljenje, kvasac, sirćetna kiselina, plinsko ulje, ulje za podmazivanje, cement i hidraulični kreč a poslednjom poreskom reformom je ponovo zavedena trošarina na vino i rakiju.

Pored ovoga opterećenja industrijskih proizvoda državnim trošarinama, mnogi proizvodi su takode opterećeni samoupravnim trošarinama i to: zajedničkim banovinskim trošarinama, banovinskim i opštinskim trošarinama. Tako, zajedničkim banovinskim trošarinama su, pored ostalih artikala, opterećeni i sledeći industrijski proizvodi odnosno poluproizvodi: oljušteni pirinač, kalcijev karbid, kakao, čokolada, surogati kafe, sirćetna kiselina i sirće od alkohola, kaustična soda, amonijačna soda, kristalna soda, bikarbona soda, hartija (izuzev rotacione), fabrička obuća i odeća, riblja mast, riblje ulje, spermacet, kalofonija, sijalice i dr.

Gotovo sve banovine, pored ovih zajedničkih banovinskih trošarina, ubiraju i zasebne trošarine svaka za svoj račun a ove se, i kod istovrsnih artikala, razlikuju od jedne banovine do druge.

Opštine takode najveći deo potrošnih industrijskih proizvoda opterećuju svojim trošarinama radi pokrića potreba opštinskog budžeta. Visina ovih trošarina znatno varira od jedne opštine do druge

Prometni porez (opšti i skupni) je drugo važno opterećenje industrije i on se plaća na skoro sve vrste industrijskih proizvoda. Razvitak ovoga poreza u poslednjoj deceniji predstavljao je jedno konstantno povećanje industrijskog fiskalnog opterećenja, što doprinosi poskupljenju proizvodnog procesa a s ovim i rentabiliteta rada industrijskih preduzeća. Stopa opšteg prometnog poreza je, u vreme njegovog zavodenja (1922 god.) iznosila svega 1%. Godine 1932 ona je povećana na 2% a 1936 na 2,5%. Medutim ova stopa se primenjuje na mali broj industrijskih proizvoda, zbog toga što su zakonom o skupnom porezu od 1930 godine, sa izmenama od 1931 god. i docnijim, gotovo svi ti proizvodi podvedni pod tarifu skupnog poreza u kojoj su stope specificirane za svaki artikal.

Već pri samom zavodenju skupnog poreza, industrija je njime bila prosečno više opterećena nego dotadanjom stopom opšteg prometnog poreza. Medutim prvobitne njegove stope su dvama sukcesivnim linearnim povišenjima udvostručene a posle ovoga je došlo još jedno linearno povišenje (1936 god.) od 25%. Pored ovoga mnoge stope su pojedinačno takode povišavane tako da se, posle poreske novelacije od 1-I-1940 god., može da uzme da je industrija samo s ovom vrstom poreza opterećena prosečno za 6—8% vrednosti bruto prometa.

32. Opterećenje najvažnijih industrijskih proizvoda posrednim porezima. U kakvom odnosu su opterećenja ovim

dvema vrstama posrednih poreza, zajedno s opterećenjem luksuznim porezom, koji iznosi 12%, 15% ili 20% od prodajne cene robe, prema vrednosti industrijskih proizvoda po izlasku iz tvornice, može da se zapazi iz sledeće tabele:

Opterećenje glavnih industrijskih proizvoda posrednim fiskalnim dažbinama izraženo u % vrednosti robe u tvornici (stanje 1/I 1940 god.:¹⁾)

Naziv proizvoda	Vrednost produkcije u 1938 g. u 1000 d.	Optereć. u % prema vrednosti produkcije	Posredni fisk. prih. po odgov. artiklu	Vrednost produkcije na tržištu (u 1000 d.)
1. Šećer	291.721	201,10	586.648	878.368
2. Kvasac	32.617	89,68	29.250	61.867
3. Ulje za jelo	149.026	21,72	32.368	181.394
4. Čokolada	50.767	17,15	8.706	59.473
5. Bomboni	40.820	12,00	4.898	45.718
6. Pirinač oljušten	79.861	17,10	13.656	93.517
7. Sirćetna kiselina	32.617	89,68	29.250	61.867
8. Pivo	115.659	76,40	88.363	204.082
9. Alkohol	86.491	240,0)	207.578	294.069
10. Benzinska mešavina	60.548	110,05	66.622	127.160
11. Petroleum	24.099	162,50	39.161	63.260
12. Sapun	95.862	25,00	23.965	119.827
13. Soda	32.972	33,00	10.880	43.852
14. Hartija	254.220	11,10	28.218	282.438
15. Obuća	230.399	18,00	41.471	271.870
16. Cement	160.898	69,68	112.113	273.011
17. Električna energija za osvetljenje	1.215.116	25,00	303.779	1.518.895
18. Električna energija za pogon	1.104.763	8—9	88.381	1.193.144
Svega	4.058.446	42,27	1.715.307	5.773.806

Gornjih 18 proizvoda predstavljaju oko jednu petinu vrednosti celokupne domaće industrijske proizvodnje. Oni su međutim posrednim fiskalnim dažbinama opterećeni sa 42,27% svoje sopstvene vrednosti u tvornici. Država preko njih izvrši naplatu poreza u iznosu od preko 1,7 milijarde dinara godišnje. kakvoga to efekta ima na proizvodnu delatnost nije teško uvideti ako se izvrši upoređenje vrednosti ovih proizvoda u tvornici s iznosom dažbina koje se kumuliraju od tvornice do tržišta: proizvođači tih artikala su prisiljeni da, pored stalnih investicija i pored obrtnog kapitala potrebnog za obavljanje

¹⁾ Ovde se izuzetno prekoračilo razdoblje 1918—1938 godina i, kao osnova za proračunavanje opterećenja, uzet 1 januar 1940 godine, kako bi se obuhvatila opsežna poreska novelacija provedena s ovim datumom — izmena skupnog i luksuznog poreza.

proizvodne delatnosti, angažuju još 1.715,3 mil. din. za račun fiskusa, kao neku vrstu specijalnog poreskog fonda, ako žele da održe kontinuitet rada. Ove industrije su zbog toga u znatno nepovoljnijem položaju u odnosu na druge proizvodne grane, jer traže da se za proizvodnu delatnost vezuju veći iznosi kapitala no što to zahteva sama priroda odgovarajućeg proizvodnog procesa.

S druge strane gornji artikli predstavljaju proizvode široke potrošnje i jedino njihova proizvodnja može da bude privlačna za kapitaliste. Ovima je međutim otežano investiranje u te industrije, zbog slabih izgleda za proširenje potrošačkog tržišta. Do tog proširenja može da dođe ili pojačanjem kupovne snage potrošača ili pojeftinjavanjem proizvodnog procesa usavršavanjem proizvodnih metoda. Pojačanje kupovne snage kod potrošača teško može da se oseti obzirom da on, pri svakoj nabavci gornjih proizvoda, kao ekvivalenat dobiva samo 57,73% stvarne ekonomske vrednosti dok ostalih 42,27% predstavljaju fiskalni teret, koji pogada njegovu kupovnu snagu bez ikakve protivnake. Isto tako ni usavršavanje proizvodnih metoda i pojeftinjavanje proizvodnog procesa nije u stanju mnogo da doprinese stvarnom obaranju cena i povećavanju potrošnje; usavršavanjem produkcije cene se smanjuju samo u onom svom sektoru od 57,73%, koji predstavlja proizvodne troškove, dok sektor fiskalnih tereta od 42,27% ostaje nepromenljiv a u odnosu na vrednost proizvoda u tvornici se povećava.

NEKOLIKO ZAVRŠNIH REČI

Izlaganje u ovoj knjizi obuhvata period koji počinje sa završetkom jedne svetske kataklizme koja je, kroz pune četiri godine, obasipala čovečanstvo užasima i strahotama, a završava se sa početkom nove jedne kataklizme, čije strahovite posledice ne mogu još ni iz daleka da se sagledaju. Ta dva ponora, koji su odvojeni svega jednim dvadesetogodišnjim periodom, stvorili su revolucionarne preobražaje na svima poljima društvenoga života. Oni su prouzrokovali takve poremećaje u svetskoj privredi da su ovi doveli do dubokih strukturnih promena kod svih nacionalnih privrednih organizama. Oni su kod ovih istodobno izazvali takve reakcije, kroz koje su se ekonomske zakonitosti odražavale u novim aspektima kakve je bilo nemoguće sagledati u periodu pre nastupanja prve svetske katastrofe.

Nacionalni privredni organizmi zaraćenih zemalja u prvom Svetskom ratu bili su, kod svake od njih, samo jedna od komponenti — i to jedna od najjačih komponenti — njihovog ratnog potencijala. Značaj krilatice „rat je dobiven na petroleumu“, odmah po završetku Svetskog rata, uvidali su, ne samo vojnici i političari, već i privredni političari. Oni su videli još i više od ovoga a to je da je rat dobiven, ne samo na petroleumu, već u mnogo većoj meri na tvorničkim odžacima — na njihovim mašinama i postrojenjima.

Saznanje o ovome moralo je da dovede do ubrzanja procesa povlačenja oštre demarkacione linije između svetske privrede kao čeline i nacionalnih privrednih organizama s kojom su ovi, kao njeni organi, najtešnje bili povezani. Vodeće ličnosti su u ovim zemljama sve više uvidale da ti nacionalni organizmi nisu više samo sastavni deo svetske privrede. Uloga organa u tome svetskom privrednom organizmu postajala je za nacionalne privrede u sve većoj meri sekundarna. Na prvo mesto se stavljala njena funkcija u nacionalnom ratnom potencijalu, čiji je ona postala glavni nosilac. Da se dode do saznanja o ulozi privrede u ratnom potencijalu trebalo je da se prode kroz četvorogodišnji period klanja i katastrofa. Medutim, trenutak u kome je to saznanje u punoj meri stečeno bio je početak pripreme za novu katastrofu, na koju je trebalo da se čeka svega dvadeset godina. Taj trenutak je istodobno početak teških iskušenja agrarnih zemalja, početak njihovih lutanja i eksperimentisanja vršenih najčešće po sticaju trenut-

nih okolnosti ali istodobno i uz neku vrstu potsvesnog saznanja o potrebi što hitnije metamorfoze nacionalnog privrednog organizma.

U tim nastojanjima sve su one postigle izvesne uspehe, prevalivši jedna duži, druga kraći put u procesu svoje industrijalizacije. Malo je njih međutim — ako je uopšte ijedna — koje su dostigle željeni cilj i, izgradnjom industrije, svoj ratni potencijal digle na nivo ratnog potencijala industrijskih zemalja. Taj neuspeh, odnosno samo delimični uspeh, ima da se pripíše s jedne strane revolucionarnom razvitku ratnog, a kroz ovaj i industrijskog, potencijala industrijskih zemalja, a sa druge nemarnosti i nehatu agrarnih zemalja.

Neprečišćeni računi, po završetku prvog Svetskog rata, stvarali su nepoverenje i nesigurnost, kako u odnosima između dotadanih protivnika, tako i u odnosima između dotadanih saveznika. Nije trebalo mnogo da se čeka pa da se zapazi utakmica u pripremanju za novi rat odnosno utakmica u jača, nju ratnog potencijala.

Ovde se ocrtavaju prve oštre razlike između industrijskih i agrarnih zemalja. Pri utakmici u jačanju ratnog potencijala odnosi pobjedu ona zemlja koja uspe da udarnu snagu svoje ratne mašine digne iznad udarne snage ratne mašine ostalih zemalja ili privredu u toj meri prilagodi ratnim potrebama da je ova u stanju u najkraćem vremenu da se uključi u ratni potencijal kao njegova najvažnija komponenta. Jačanje udarne snage ratne mašine vrši se razvitkom moralnih, znanstvenih i materijalnih snaga borbenih jedinica i njihovom pripremom za rat. Zahvaljujući ratnoj tehnici, ovaj poslednji činilac je u modernim ratovima dobio dominantnu ulogu i potpuno natkrilio prva dva. Količina ratnog materijala postala je gotovo jedini kriterijum za merenje odnosa snaga između zaraćenih zemalja. Ona je, pored toga, postala jedan od važnih kriterijuma za regulisanje mirnodopskih odnosa između država i za iznalaženje modaliteta „saradnje“. Jednom postignuta prednost u naoružanju odnosno prednost u snazi ratnog potencijala, u stanju je da zemlji, koja učestvuje u utakmici u naoružanju, pruži i sva druga preimućstva nevojnog karaktera. Ovo je bio najvažniji od razloga zbog kojih su industrijske zemlje, u međusobnoj utakmici u naoružanju, u ratni potencijal angažovale snage svoga privrednog potencijala do krajnjih mogućih granica.

Do kojih granica industrijske zemlje svoj privredni potencijal mogu da angažuju kao komponentu svoga ratnog potencijala? To angažovanje, ni u kom slučaju ne može da bude totalno u onome smislu u kome to ističu prestavnici moderne koncepcije o totalnom ratu. Privredni organizam industrijskih zemalja, zahvaljujući velikoj upotrebi mašina i industrijskom načinu rada, daje ogromne količine ekonomskih dobara, koje znatno premašaju one količine dobara koje su utrošene pri

njihovoj produkciji. Ti viškovi mogu da se upotrebe za bilo koji cilj bez opasnosti da se nanese šteta privrednom organizmu i da se on oslabi. Drugim rečima industrijska zemlja svoja proizvedena dobra mora da podeli u dve grupe od kojih manju ima da upotrebi za regenerisanje proizvodnih snaga (ishrana radnika, amortizacija mašina, nabavka sirovina i potrošnog materijala i t. d.) koje su utrošene pri produkciji svih tih dobara, a s drugim većim delom može da raspolaže slobodno prema svome nahodenju; on se, prema tome, može u potpunosti da upotrebi i za proizvodnju ratnog materijala, bez opasnosti da se umanje proizvodne snage privrednog organizma.

Pretvaranjem celog ovoga viška dobara u ratni materijal industrijska zemlja neće doduše da umanja proizvodne sposobnosti ovoga privrednog organizma ali se ona izlaže opasnosti da umanja snage svoga ratnog potencijala. Ratni materijal je naime podložan brzom zastarevanju. Pretvaranje ekonomskih dobara u ratni materijal koji će kroz nekoliko godina da zastari, isto je što i uništavanje tih ekonomskih dobara. Umesto gomilanja toga materijala u cilju jačanja svoga ratnog potencijala, industrijske zemlje unose u taj potencijal i sam svoj privredni organizam i time sprečavaju uništavanje ekonomskih dobara za račun jednog rata koji je u punoj neizvesnosti. To unošenje privrednog organizma u ratni potencijal vrši se na dvojak način.

Prvo, industrijski razvijenim zemljama nije u interesu da proizvode ratni materijal i da ga gomilaju u magacine, ali im je u interesu da ga proizvode i prodaju agrarnim i poluindustrijskim zemljama. U zamenu za isporučeni materijal, koji prestavlja uništena ekonomska dobra, one primaju industrijske sirovine i sredstva za ishranu, koje mogu da upotrebe za jačanje proizvodnih snaga svoga privrednog organizma. Ovom razmenom je postignut dvojak efekat. S jedne strane industrijska zemlja je mašinama, kojima se proizvodi municija, topovi i drugi ratni materijal, „proizvela“ pšenicu, stoku, sirovine i sl., budući da je, u zamenu za izvezeni ratni materijal, uvezla korisna ekonomska dobra; ona je time pojačala svoj ratni potencijal, jer ove mašine može u jednom trenutku da upotrebi za „proizvodnju“ pšenice a već u drugom trenutku za proizvodnju ratnog materijala za sopstvene potrebe. S druge strane ona je oslabila ratni potencijal agrarne zemlje, s kojom je vršila razmenu, jer joj je, za predmete ishrane i sirovine, isporučila ratni materijal koji će jednoga dana da zastari. Agrarne zemlje na taj način postaju idealno tržište industrijskih zemalja. Kad bi one bile u stanju da, za korisna ekonomska dobra, otkupe ceo ratni materijal koji su industrijske zemlje u stanju da proizvedu, one bi ovim poslednjim omogućile da u svoj ratni potencijal, 100%-no angažuju ceo svoj privredni organizam.

Drugo, u nemogućnosti da agrarnim zemljama isporučuju isključivo ratni materijal, industrijske zemlje im u zamenu za njihove agrarne proizvode, isporučuju ili razna industrijska potrošna dobra ili razne proste mašine i alate. Pored ekonomskih koristi koje industrijske zemlje imaju pri svakoj razmeni svojih za agrarne proizvode, one ovom razmenom opet postižu dvojak odbranbeni efekat: one njom jačaju svoj ratni a slabe ratni potencijal druge strane u razmeni — dakle agrarne zemlje.

Jačanje sopstvenog ratnog potencijala proizvodnjom industrijskih dobara je činjenica koju ne treba mnogo dokazivati. Proizvodnju industrijskih artikala, kao ekonomskih dobara, i proizvodnju ratnog materijala može, istodobno ili naizmenično, da proizvodi jedna ista tvornica a da ne izgubi ni mnogo vremena ni da učini velike materijalne izdatke pri preorijentaciji. Ukoliko savršenije proizvodne procese obavlja jedna industrija, utoliko više će da se smanji razlika između proizvodnih procesa pri proizvodnji ratnog materijala i proizvodnji korisnih industrijskih proizvoda. Takvoj industriji treba vrlo malo vremena da se preorijentiše s proizvodnje korisnih ekonomskih dobara na proizvodnju ratnog materijala.

Slabljenje ratnog potencijala agrarnih zemalja pri gornjem načinu razmere, je neminovna posledica karaktera poljoprivrednog načina proizvodnje. Agrarni proizvođač, kad proizvodi korisna ekonomska dobra, može da proizvodi samo njih i ni u kom slučaju ne može da se preorijentiše na proizvodnju ratnog materijala. Njegova proizvodnja može da ide ili u jednom ili u drugom pravcu. Što je njegov način poslovanja dalje od industrijskog, to dalje je i njegov ratni potencijal od ratnog potencijala industrijskih zemalja.

Za industrijske zemlje nije od značaja samo to da agrarne zemlje što duže očuvaju svoju postojeću privrednu strukturu već i da što više agrarnih zemalja uvedu u svoj krug razmene dobara. Tim uvođenjem one proširuju svoje tržište, što im omogućuje povećanje kvantuma razmene koja ide u njihovu korist a na štetu agrarnih zemalja. Ovo je prva dodirna tačka između više konkurentskih industrijskih zemalja; ona je istodobno i prvi i poslednji od razloga koji dovode do međusobnih sukoba između tih zemalja. Svako od njih je od interesa da u svoj „životni prostor“ uključi što veći broj tih agrarnih zemalja, bez obzira na to da li će to uključivanje da se izvrši u obliku kolonije, dominiona, protektorata ili pak na bazi dobrovoljne razmene i uzajamne saradnje. Između njih dakle, dolazi do utakmice i jagne oko agrarnih zemalja, što sve može da dovede i do njihovih razračunavanja na bojnopolju. Da bi se pobedonosno izašlo iz toga razračunavanja, svaka od njih ima da jača snagu svoga ratnog potencijala a da time ne oslabi proizvodne sposobnosti svoga privrednog organizma. Za ovo

postoji samo jedna mogućnost a to je „saradnja“ s agrarnim zemljama u cilju što intenzivnije razmene ratnog materijala i industrijskih proizvoda za poljoprivredne proizvode. Agrarne zemlje su ratni sukobi naučili da uoče sve nezgode koje za njih proističu iz ove „saradnje“ sa industrijskim zemljama. Njihovo industrijalizovanje je izraz spontane težnje da se izjednače s tim zemljama i da s njima saraduju u svetskoj privrednoj zajednici na bazi potpune jednakosti i ravnopravnosti.

Izlaganje u ovoj knjizi je pokušaj da se pokaže koju etapu je, na tome putu izjednačenja, prevalila naša zemlja kroz protekle dve decenije koje vezuju dva svetska rata. Industrija pri tome nije posmatrana samo kao jedna od privrednih grana; isticanjem njenih interesa ni u jednom slučaju nije se mislilo na interese onih koji uživaju plodove te industrije, bez obzira da li su u pitanju radnici ili poslodavci. Ona je uvek posmatrana kao sastavni deo nacionalnog privrednog organizma i to njegov najvažniji i najsavršeniji deo od čijeg razvitka i usavršavanja zavisi ceo materijalni i duhovni razvitak nacionalne zajednice. Još i više od toga! U njoj je, kroz čitavo izlaganje, gledana najjača komponenta nacionalnog odbranbenog potencijala; komponenta od čije snage i od čijih mogućnosti razvitka zavisi nacionalna sloboda i samostalnost; komponenta koja je, sticajem prilika XX veka, postala u prvom redu odbranbeni pa onda tek privredni faktor; komponenta čije snaženje i jačanje prestavlja jedan od najvažnijih zadataka celokupne nacionalne zajednice, bez obzira na oblik u kome će da se vrši to snaženje i jačanje, i na način na koji će da se izvrši raspodela njenih ekonomskih plodova između članova nacionalne zajednice.

ŠTAMPARSKÉ GREŠKE

Str.	4,	8	red	odozdo:	mesto „ljuštunoše“	treba „ljuštionice“
„	17,	23	„	odozgo:	između „od“ i „ekstraktivne“	umetnuti „one kod“
„	25,	22	„	odozdo:	mesto „ouhvatili“	treba „obuhvatili“
„	34,	1	„	primedbe:	mesto „novom“	treba „ovom“
„	36,	4	„	odozgo:	mesto „likvidirali“	treba „likvidirale“
„	43,	4	„	odozgo:	„ „agvustu“	treba „avgustu“
„	46,	18	„	odozgo:	ne treba „:“	
„	78,	7	„	odozdo:	mesto 15	treba 14
„	111,	2	„	odozdo:	„ „industrijama“	treba „banovinama“
„	127,	20	„	„	„išlo“	treba „išao“
„	133,	17	„	odozgo:	„ „ni“	treba „i“
„	143,	2	„	„	„jedna“	treba „jedna“
„	144,	20	„	odozdo:	„ „16,47“	treba „35,09“
„	144,	20	„	„	„20,14“	„ „37,71“
„	144,	20	„	„	„12,76“	„ „19,43“
„	148,	5	„	odozgo:	„ „“	treba „-“
„	149,	11	„	„	„manje“	treba „veće“
„	154,	23	„	odozdo:	između „između“ i „mesta“	treba „radnih“
„	156,	—	tabela u zaglavlju za tvornice:	mesto „19 8“	treba „1918“	
„	207,	18	red	odozgo:	mesto „koje“	treba „koja“
„	239,	6	„	„	„upoređenje“	treba „upoređenjem“
„	257,	5	„	„	„kominatorne“	treba „kombinatorne“
„	260,	7	„	odozdo:	„ „rezimiramo“	treba „rezimirano“
„	292,	6	„	„	„tovarnica“	treba „tvornica“
„	294,	19	„	odozgo:	„ „opala“	treba „opada“
„	300,	18	„	„	„svih“	treba „ovih“
„	302,	3	„	odozdo:	„ „i“	treba „da“
„	315,	1	„	„	„oče mu“	treba „o čemu“
„	322,	1	„	„	ceo red okrenuti	
„	331,	3	„	odozgo:	mesto „kutlura“	treba „kultura“
„	378,	22	„	odozdo:	„ „svrih“	treba „svih“
„	401,	14	„	„	izbaciti „veličini industrijske proizvodnje“	
„	402,	7	„	„	mesto „405“	treba „403“
„	406,	19	„	„	„1728,4“	treba „1179,4“
„	406,	15	„	„	„domaćem radu“	treba „domaćim radom“
„	414,	22	„	odozgo:	posle „proizvode“	staviti „ove“
„	422,	17	„	odozdo:	mesto „privreda“	treba „privredna“
„	432,	18	„	odozgo:	„ „koji“	treba „koje“
„	438,	8	„	„	iza reči „kiseonika“	treba znak ¹⁾

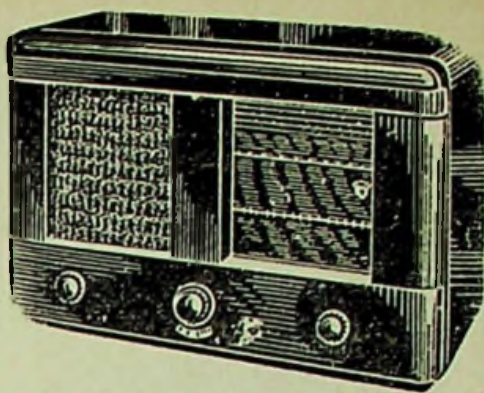
Str. 441 između 20 i 21 reda odozdo umetnuti „spoljašnje konkurencije
carinskom zatitom kao i na velikoj“

- „ 445, 19 red odozdo: mesto „dobije“ treba „dobija“
- „ 447, 23 „ „ „ „fasovanog“ treba „fasonovanog“
- „ 449, 15 „ odozgo: „ „Arhimedes-schlesisch sachslische“ treba
„Arhimedes“, schlesisch-saclische“.
- „ 467, 19 „ odozgo: mesto „1300“ treba „1200“
- „ 467, 22 „ odozdo: „ „1926“ treba „1925“
- „ 475, 15 „ „ „ „odobrena“ treba „oborena“
- „ 480, 1 „ odozgo: posle stav treba „:“
- „ 486, 12 „ odozdo: mesto „400“ treba „4.000“
- „ 496, 10 „ odozgo: „ „koja“ treba „koje“
- „ 496, 9 „ odozdo: „ „dinara“ treba „%“
- „ 500, 19 „ odozgo: „ „ove“ treba „od“
- „ 503, 16 „ „ „ „svih“ treba „ovih“
- „ 506, 6 „ odozdo: „ „zavisnost“ treba „nezavisnost“
- „ 508, 10 „ „ posle „Rukljač“ mesto „:“ treba „:“
- „ 512, 11 „ odozgo: mesto „lošijih“ treba „lošijih“
- „ 514, 12 „ „ „ „1922“ treba „1925“
- „ 517, 1 „ „ „ „1/2“ treba „%“
- „ 517, 3 „ odozdo: posle „i“ treba „sl.“
- „ 527, 1 „ odozgo: mesto „2% do 20%“ treba „2⁰/₁₀₀ do 20⁰/₁₀₀“

ORION

JEFTIN SUPER
ODLIČNOG KVALITETA

PREPRODAVCI
U SVIM VEĆIM
MESTIMA

DOBRO, JEFTINO I SAVREMENO OSVETLJEŃE DAJE SIJALICA

TUNGSRAM

Krypton

TVORNICA SALAMA i
SUHOMESNATE ROBE

P. J. KLEFIŠ

JAGODINA

CEREAL EKSPORT A. D.

BEOGRAD

Maršala Pilsudskog 32

Adresa za telegrame: V I G O R

Izvoz žita, stočne hrane, kudelje, koža, svežeg
i suvog voća

U L J I E
S H E L L

za sve strojeve u industriji, poljoprivredi i zanatu

Danas je više nego ikada potrebno čuvati svaki stroj u besprekornom stanju, a to ćete postići ispravnim podmazivanjem.

Shellova tehnička služba

daće Vam besplatno uputstva za pravilan izbor maziva.

JUGOSLOVENSKO SHELL A. D.

TRNAVA, ŽUPANIJSKA
PABE
PROJEKTA

Dimitrije S. Marković

EKSPORT

IMPORT

BEOGRAD, Kolarčeva ulica broj 1

Telefon: Kancelarija 21-341 i
30-604. Telegram: D E M A R -
K O V I Ć, Beograd. Čekovni
račun: Poštanska štedionica
Beograd 54923

IZVOZI:

živu i zaklanu stoku, mast i
sve zemaljske proizvode.

JUGOSLOVENSKI KREDITNI ZAVOD

===== A. D. =====

B E O G R A D

KNEZ MIHAILOVA 20

Telegrafska adresa: JUGOKREDIT

Telefoni: 23-256, 26-614, 29-221.

Obavlja sve bankarske
poslove najkulantnije.

RUDNIK „*Kostolac*“
ĐORĐE VAJFERT A. D.

BEOGRAD, Kraljev trg br. 5 Tel.: 29-454

Najbolji ugali lignit za industrijski
pogon i za loženje privatnih stanova.

BRODARSTVO RUDNIKA

„KOSTOLAC“

ĐORĐE VAJFERT A. D.

B E O G R A D

Vrši remorkažu punoteret-
nih šlepova i drugih obje-
kata svojim remorkerima.
Vrši prevoz uglja, drva, ka-
mena i drugo sopstvenim
šlepovima na Dunavu i pri-
tokama po specijalnim
uslovima i tarifama.

INDUSTRIJA MESNIH PROIZVODA

D. D. ZAPREŠIĆ (Zadružna klanica)

*preporuča svoje prvoklasne proizvode suho-
mesnate robe: prašku šunku, kare, hambur-
šku slaninu i t. d.*

(proizvodi jorkširskih svinja);

*prima standarizovanu svinjsku mast, za-
družnu salamu, šunkaricu, mortadelu i t. d*

*Isporučuje porudžbine od 5 kgr. na više.
Tražite cenovnike izravno od Industrije mes-
nih proizvoda d. d. Zaprešić (kraj Zagreba)*

TELEFON br. 3 i 4 ZAPREŠIĆ.

Telegram adresa: PROMESA ZAPREŠIĆ.

Trgovačko d. d. Petrovgrad

Parna pilana i indu-
strija drva.

Specijalitet:

šperovano drvo, fabrič-

ke marke „Petro-Pila“

Beočinska fabrika cementa a. d.

BEOČIN - Banov. Hrvatska

Brzjavna adresa: Cementfabrika Beočin

Fabrika osnovana 1869 godine

Telefon: NOVI SAD Broj 24-05

KAPACITET: 30.000 VAGONA

PROIZVODI SVUDA PRIZNAT I ČUVEN

Beočinski I-a portlandcement marke »SLON« i special
portlandcement visoke otpornosti

koji daleko nadmašuju čvrstoće, propisane jugoslovenskim
normama. — Najveći deo javnih građevina u Jugoslaviji,
železnički mostovi i pruge, betonski putevi, postrojenja za
suzbijanje bujica, brane vodnih zadruga itd. I z v e d e n i s u

BEOČINSKIM CEMENTOM.

ADRIJA

MEĐUNARODNO TRANSPORTNO CARINSKO POSREDNIŠTVŮ

Ilije M. Jovanovića

Filijale: Novi Sad, Kralja Petra II, br. 10 Telefon: 27-62
Bosanski Brod Telefon: 21
B E O G R A D, Bogojavljenka 9. Telefon: 22-967 i 21-629

Zastupstva u zemlji i inostranstvu. Vrší kulantno transporte u svim relacijama, carinjenje, osiguranje i uskladištenje.

Hrvatska sveopća kreditna banka dioničarsko društvo u Zagrebu

Filijala B E O G R A D

Uplaćeni akcijski kapital Din. 40,000.000.—

Vrší sve bankarske poslove u zemlji i inostranstvu najkulantnije

Centrala: Z A G R E B

Filijale: Beograd, Karlovac, Subotica, Sušak i Varaždin

*Jugoslovenska = nemačka
trgovinska komora*

*Jugoslawisch = Deutsche
Handelskammer*

B E O G R A D

Kralja Milana 11/II

Telefon: 27-056

T e l e g r a m :

J U G O N E M K O

DEUTSCHE HANDELSKAM-
MER FÜR JUGOSLAWIEN

B E R L I N W 15,

Schlüterstrasse 44 part.

Telefon: 91-07-77

SRPSKO AKCIONARSKO RUDARSKO I
TOPIONIČKO INDUSTRIJSKO DRUŠTVO

„SARTID“

KAPITAL DINARA 45,000.000

Generalna direkcija u Beogradu, Terazije broj 28
Poštanski fah 404 — Telefon broj 30-386 (serija)
Fabrika u Smederevu, telefon broj 6

Proizvodi: lim crni i pocinkovani; gvožđe okruglo, šipkasto i trakasto-betonsko; poljoprivredni alat, kao sekire, motike, ašove, lopate, osovine za kola, raonike i t. d.; železničke skretnice i ukrštavanja i kolosečni pribor; gvozdene konstrukcije. Brodogradilište na Dunavu.

TVORNICA GVOŽĐA U MAJDANPEKU

Zajednica preradjivača uljarica u Beogradu, Topličin venac 13/III

kao izvršni organ Privilegovanog akcionarskog društva za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije, po nalogu i za račun pomenutog društva, vrši otkup svih vrsta domaćih uljarica neposredno od proizvođača ili putem svojih ovlašćenih komisionara. Za suhu, zdravu i rešetanu robu, franko otkupna stanica, odnosno vagon ili šlep najbliža ufovarna stanica na području proizvodnje, Zajednica plaća proizvođačima punu zakonsku cenu i to:

za banašku sitnu repicu	Din. 500.— za 100 kgr.
„ kupusarsku — krupnu repicu	„ 520.— „ „ „
„ suncokretovo seme	„ 350.— „ „ „
„ beli mak	„ 640.— „ „ „
„ sezamovo seme	„ 750.— „ „ „
„ bundevske koštice	„ 400.— „ „ „
„ pamučno seme	„ 210.— „ „ „
„ laneno seme	„ 650.— „ „ „
„ ricinusovo seme	„ 715.— „ „ „

Ove cene važe za gore pomenute uljarice žetve 1941 godine kao i za ovogodišnju žetvu (1940) belog maka, sezamovog semena, bundevskih koštica, pamučnog i lanenog semena.

Putem svojih članova Zajednica ujedno vrši kontrahiranje suncokretovog i ricinusovog semena, daje odgovarajuće seme za setvu uz najpovoljnije uslove, besplatna uputstva za gajenje suncokreta i sva druga obaveštenja u vezi sa proizvodnjom i otkupom uljarica.

Adresa: Zajednica preradjivača uljarica, Beograd, Topličin Venac 13/III, tel. br. 27-573, brzogov: ZAPREULJ.

„ROTEKS“

TEKSTILNA INDUSTRIJA

B E O G R A D

TVORNICA U MARIBORU

„Jugotekstil“

DRUŽBA Z. O. Z.

M A R I B O R

„Jugosvila“

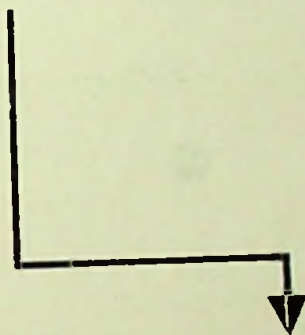
DRUŽBA Z. O. Z.

M A R I B O R

Fabrika čelika

Dorda
grofa Thurnskog

U RAVNAMA
AKCIONARSKO DRUŠTVO
OSNOVANO 1774 GOD.

Fabrika

u

Guštanj-Ravnama
Dravska Banovina

BEOGRAD

Kraljev trg br 8

ZAGREB

Vlaška ulica 77

PREDOVIĆ

A. D.

**Fabrika salame, masti, suhomesnatih
proizvoda i mesnih konzervi**

B E O G R A D

Centrala: Braće Jugovića 17 Tel. 24-100 i 28-784

Prodavnica: Brankova ul. 18 Tel. 26-710

Telegr. adresa: PREDOVIĆ-BEOGRAD

Z E M U N

Fabrika: Batajnički drum Tel. 37-128

Preporučuje svoje prvoklasne proizvode: zimsku salamu, šunke a la Praha, šunke u kutijama, suhu i soljenu slaninu, prvoklasnu čistu svinjsku mast i t. d.

Snabdeva promptno i po najpovoljnijim cenama sve hotele, delikatesne radnje, bife-e, gostionice, menze, nabavljачke zadruge i zajednice.

TRAŽITE CENOVNIK

Domaći proizvodi

»ISTEG«-ČELIK

Primenjujte u armiranom
betonu

»ISTEG«-ČELIK

Prištednja na ceni 15%

SPECIALNE ELEKTRODE

za električno svarivanje
oznake »Kid s avica«
i »Kid Triglav« i žica
za autogeno svarivanje.

Sve potrebne informacije daju Vam veletržci železom, gde
kupujete betonsko železo i elektrode.

✱

Kleinstek i drug

NOVI SAD

Poštanska ulica br. 3

✱

Deleon i Comp

BEOGRAD

Gračanička ulica br. 16

✱

Zastupnici

Kranjske industrijske družbe

Jesenice

BRODARSKO TRG. PREDUZEĆE „GALEB“

Beograd, tel. 23-576 i 24-494

Održava redovan denčani saobraćaj na sledećim relacijama po ovom redu vožnje:

- iz Pančeva za Beograd—Zemun—Novi Sad
utornikom i petkom
- iz Beograda za Zemun—Novi Sad
utornikom i petkom
- „ Beograda za Zabrežje—Šabac
sredom i subotom
- „ Beograda za Zemun—Petrovgrad
sredom i subotom
- „ Beograda za Pančevo—Smederevo—Dubravica—B. Palanka—V.
Gradište — utornikom i petkom
- „ Pančeva za Beograd—Zemun—Novi Sad
utornikom i petkom
- „ Novog Sada za Zemun—Beograd
utornikom, sredom, petkom i subotom
- „ Šapca za Zabrežje—Beograd
utornikom i petkom
- „ Petrovgrada za Novi Sad—Beograd
ponedeljnikom i četvrtkom
- „ Vel. Gradišta za B. Palanku—Dubavicu—Smederevo—Beograd
ponedeljnikom i četvrtkom.

Preduzeće raspolaže objektima za prevoz zrnaste hrane tovar rimfuzi u količinama od 10—30 vagona
Poverene poslove obavlja brzo i tačno.

LANENA INDUSTRIJA D.D.

O S I J E K

Telefon 3-51

Pošt. pret. 98

Brzjavni naslov: Lanena

TKAONICA I PREDIONICA, OSIJEK.

PROIZVADJA:

Krojački pribor: postavka platna t. j. segl, kanafas i vuneni elastik.

Gradlove za zastore, madrace, sunčane ponjave, suncobrane, zaštitu čilima i naslonjače.

Platna za stolno i posteljno rublje te gotove stolnjake, ubruse, ručnike i brisače.

Platna za dekoracije, ljetna i vatrogasna odijela, ručne radove, slamnjače, vreće i kosačice.

Specijalitet: nepromoćiva platna za cerade, šatore, te gotove cerade za kola, vagone, vršaće i druge gospodarske strojeve u svim veličinama.

TVORNICA ZA PRERADU LANA I KUDELJE

VLADISLAVCI kraj Čepina

Telefon: Čepin br. 1.

KUPUJE LANENU I KUDELJNU STABLJIKU.

M O S T E R

TVORNICA LAKA I BOJA D.D.

Z A G R E B

Radnička cesta 43 — Telefon 24548 i 24549

Filijale: BEOGRAD, SPLIT, SUŠAK

Prodavaonice: SKOPLJE, NIŠ

Proizvadjia sve vrste LAKOVA, uljenih i suvih BOJA

Specijaliteti:

»Faktor« — specijalne boje otporne protiv nevremena i alkalija, te za zaštitu protiv rdje.

Murofix — Boje za fasade i unutarnje zidove. Suše brzo. Mogu se prati vodom i sapunom. Trajne su i nepromjenljive. Otporne protiv sunca i svih vremenskih utjecaja.

Glutolin — Novo tutkalo za soboslikarske boje i kit. Otopina Glutolina ne kviri se ni u najvećoj vrućini, niti kod dugog stajanja. Bez boje i mirisa.

TELEOPTIK A.D.

BEOGRAD

Svi aeroplanski instrumenti i uređjaji
Geodetski i optički instrumenti
Železnički signali i uređjaji
Radio aparati
Automatski i induktorski telefonski aparati, centrale i uređjaji.

Fabrika: Zemun, Cara Dušana 101

Tel. 37-530, 37-984.

Jugosl. Standard Electric Co. A.D.

Beograd, Kralja Ferdinanda 21

Tel. 25-867

Telefonski aparati
Telefonske automatske i induktorske centrale
Radio aparati
Svi uređjaji slabe struje.

KONCERN

FRIED KRUPP A. G.

GENERALNO ZASTUPNIŠTVO ZA JUGOSLAVIJU:

„IMPORT“ A. D.

BEOGRAD, Kolarčeva ul. 1/II.

I. **Tvornica čelika u Essenu:** proizvđa liveni i kovani čelik svih vrsta i sve čelične lagere. Gradi lokomotive, automobile i sav ostali železnički pribor.

II. **Germaniawerft u Klelu:** gradi luksuzne brodove, tovarne brodove i tenkove, ratne brodove i podmornice. Izrađuje Diesel-motore do 50.000 konjskih snaga.

III. **Grusonwerk u Magdeburgu:** izrađuje drobilice i mlinove, te sav mašinski uređaj i postrojenja za razne industrije, naročito za metalurgiju, kao i valjao-nice do najkрупnije pruge, nameštava kompletne fabrike ulja, cementa, linoleuma i druge.

IV. **Friedrich Alfred Hutte u Rheinhausenu:** gradi mostove i sve gvozdene konstrukcije, rezervoare od čelika, proizvđa zagato gvožđe za kebove i ostali materijal za podzemna skloništa od vazdušnih napada.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДНЕ ДИЈАЛОГ
БЕОГРАД

Savez industrijalaca za klanje stoke i preradu mesa u Kraljevini Jugoslaviji

Beograd, Žorža Klemansoa 12 — Tel. 24-243

Članovi

Firma	SEDIŠTE
Benko Josip Centralno udruženje proizvođača i tovljača stoke	Murska Sobota Beograd
M. Gavrilovića Sinovi D. D. Glavni savez S. Z. Z. Ginović Krsta Gregorić Ivan i Drug Harfman & Co. D. D. Herz i Sin S. P. Jovanović P. J. Klefiš Korhec Julije K. D.	Petrinja Beograd Beograd Križevci Subotica Banatski Karlovac Vršac Jagodina Čoka
Klanično Društvo Klanica Trgovačke kreditne banke Mitrović A. i Sinovi Matejić Mateja Predović A. D. K. Rabus i Sin Savez zagruha Gospodarske sloge Svobode Josipa Sinovi D. D. Stefanović-Duča Živojin Suhomesnata i mlinska industrija A. D.	Beograd Beograd Split Vršac Beograd Sesvele—Zagreb Zagreb—Vrbovec Bjelovar Kruševac
Švarc Stevan Woegerer Herman Zadruga S. O. J. za proizvod i iz- voz stočnih preradjevina Živković & Paunović	Šid Zemun Maribor Subotica Beograd

✱

PROIZVODI: MAST, SLANINA, SALAMA, ŠUNKE, KONZERVE I SVI
OSTALI MESNI PROIZVODI, ZA UNUTRAŠNJOST I IZVOZ.

MEĐUNARODNI TRANSPORTI

Simeon P. Andrejević

Beograd, Knez Mihailova 2/II (palata Albanije)

Centrala u Nišu, Dušanova 23 Tel. 20-858. Brzjav: Andrejević

Interesna zajednica sa firmom Johann Nemeth, Budapest

Specijaliteti:

Masovni transporti, živojne namirnice i žive životinje

OMNI - PROMET A.D.

B E O G R A D

Knez Mihailova 4/IV

Telefon: 30-624, 29-753. Adresa za telegrame: OMNIPROMET

MAŠINE I SIROVINE

ZA TEKSTILNU INDUSTRIJU

IZVOZ ZEMALJSKIH PROIZVODA

INDUSTRIJA VUNENIH TKANINA
VLADA TEOKAROVIĆ
I KOMP
PARAĆIN

snabdela je svoje prodavnice prvoklasnim modnim štofovima
u najlepšim desenima i najboljem kvalitetu.

Pregledajte i uverite se u prodavnicama:

Beograd — Knez Mihailova 35

Zagreb — Jurišićeva 4

Niš — Obrenovićeva 11

Novi Sad — Trg Oslobođenja 3

Subotica — Karadjordjev Trg 9

Osljek — Kapucinska 14

Sarajevo — Aleksandrova 71

Ljubljana — Volfova 10

Skoplje — Kralja Petra 4

Jagodina — Glavna ulica

Paraćin — Kralja Petra

PRVA SRPSKA
PARNA PIVARA

*Đorđe
Vajfert*

a. d.

BEOGRAD

Preporučuje svoja prvoklasna
piva „Eksport“,
„Gambrinus“
i crno.

Telefoni Pivare :

*50-350, 50-351, 50-352,
50-353*

Stovarište piva : Dečanska ulica 16.
Telefon 20-620 i 27-032

LEO A. MILLER

UREDİ: Zagreb, Frankopanova ul. broj 16
Telef.: 22-041; 22-042; 22-043
Telegrafski naslov: Zagrebcigla
Utemeljeno: 1885

PODUZEĆA: Ciglane „Zagreb“ „Jugomagnezit“, jedina tvornica sintermagnezita u Jugoslaviji. Rudnik željeza „Vojišnica“ Ind. voćarstvo „Milerov Brijeg“. Kem. laboratorij „Analiza“

ULJARICA A.D.

BEOGRAD

Prestolonaslednikov trg 35

Telefoni 22-996
24-987

Gajenje uljanih biljaka
Prodaja i izvoz svih agrarnih proizvoda

FIAT

OSOBNI TERETNI I SPECIJALNI AUTOMOBILI

GENERALNO ZASTUPSTVO:

Jugoslovensko FIAT-Automobilno Prometno d. d.
Beograd, Kralja Aleksandra 20 Tel. 29-371.

Zastupnici u Jugoslaviji:

Beograd	Braća Nascimbeni
Zagreb	Ing. Reichsman & Cvitaš
Ljubljana	Garage »Lojze«
Osijek	Otto Müller
Maribor	Maks Kimeswenger
Subotica	»Automobilia« V. Borošić
Novi Sad	Kutalek August
Petrovgrad	Raubinger Jovan
Sombor	Szabo Stevan
Sarajevo	Todeschini Theodor
Split	Flesch Franjo
Dubrovnik	Raše & Co.
Sušak	Garaža »Jadran«
Banja Luka	Braća Divjak

ORGANIZACIJA FIAT stoji na raspoloženju cenj. mušterijama. Za svaku pritužbu obratite se našim Direkcijama, koje će odmah posredovati.

A. D. pređe ŠKODINI ZAVODI IZ PLZŇJA-PRAG

GENERALNA I KOMERCIJALNA DIREKCIJA: PRAHA II
— JUNGMANNOVA 29

IZRADJUJU:
Poljoprivredne mašine i traktore, centrifuge; mašinerije za izradu puteva; drobilice i meljare; dizalice i bagere; automobile; kompletne mehaničke uređaje za industrijska postrojenja svih vrsta; kablove za

slabu i jaku struju.

automobili

ŠKODA

i servisi

specijalna prodaja

ŠKODA

elektromotora

Proizvode ŠKODINE i drugih čeških fabrika prodaje:

JUGOŠKODA A. D.

CENTRALA — Beograd, Pariska 13
Tel. 20-618, 29-085 i 30-973

FILIJALA — Zagreb, Boškovičeva 32,
tel. 63-06.

Beograd — Ing. D. Suvajdžić, Nemanjina 35, tel. 28-181

Zagreb — Radić i Kramar, Tomašićeva 6 tel. 43-88.

Ljubljana — E. Rosa, Po'janska 69

Ljubljana — Leopold Pavlič, Aleksandrova cesta 4, tel. 35-66.

KOŽARSKA FIRMA

Spira T. Krstić

Telefon: 27-727

Pariska ul. br. 19

B E O G R A D

Adresa za telegrame: **B A N E**, Beograd

Kupuje i prodaje:

Suve i slane kože: goveđe, juneće, teleće, konjske, svinjske i kozije.

Sve uz najpovoljnije dnevne cene

POŠTANSKA ŠTEDIONICA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Centrala u Beogradu. Filijale u Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu,
Skoplju, Podgorici i Sušaku.

GLAVNI POSLOVI POŠTANSKE ŠTEDIONICE

Prima uloge na štednju i na njih plaća 4% kamate. Na uloge do Din. 2.000.— ne može se staviti zabrana ni steći založno pravo.

Vrši preko čekovnih računa najbrže i najjeftinije naplate i isplate kako u zemlji tako i u inostranstvu.

Daje zajmove na podlogu državnih i državom garantovanih hartija od vrednosti.

Vrši isplatu kupona sa državnih hartija od vrednosti.

Održava poslovne veze sa Poštanskim štedioniocama i velikim novčanim zavodima u celome svetu.

ZA SVE ULOGE KOD POŠTANSKE ŠTEDIONICE JAMČI
DRŽAVA.

FABRIKA ULJA
„DOMAĆA” D.D.
NOVI VRBAS

Kancelarija u Beogradu

Vasina ulica br. 5-I.

Telefon 25-691

Bezojavi: Verbaška Beograd

MEĐUNARODNO OTPREMNIŠTVO
Internationale Transport A.G.
D. KOVAČEVIĆ D.D.

Vrši sve špeditorske i carinske poslove

Centrala: ZAGREB – Varšavska II
Telefon 23-771, 23-772

Filijala: BEOGRAD – Prestolonaslednikov trg 45-II
Telefon 29-712, 29-713

EKSPozITURE: Sušak, Split, Dubrovnik, Apatin,
Jesenice, Maribor, Subotica, Rakek, Novi Sad

INTERKONTINENTALE & CARO I JELINEK

JUGOSLAVENSKO TRANSPORTNO D. D.

Centrala: Z A G R E B, Ilica 31, Telefon: 22-751 serija

Filijale: BEOGRAD, LJUBLJANA, MARIBOR, NOVI SAD,
SUBOTICA, SUŠAK

★

Podržava redovite zbirne promete iz svih važnijih
središta Evrope.

✧

Uvoz automobila, vagonskih pošiljaka i franzit.

✧

Dobro uvedeno izvozno, carinsko i reklamaciono odjelenje.

★

Park pokućstvenih i patentiranih platonskih kola.

✧

Tarifno odjelenje.

„DOMOVINA“

MEDJUNARODNO TRANSPORTNO A. D.

BEOGRAD, Brankova ul. 23

Poštanski fah 542

Telefon 21-623 i 30-206

Zastupništva:

Brčko

Telefon 17

Vukovar

„ 32

Maribor, Meljska cesta 1

„ 2347

Telegrami: DOMOVINA.

Poslovne veze i korespondenti:

Süd-Ost-Spedition G. m. b. H.

Tel. R 23-071

WIEN I, Schwarzenbergstr. 1-3

„ R 25-056

Süd-Ost-Braislava, Sienkiewiczova 2

Tel. 5447

Naše specijalno poslovanje: Transportovanje gromadne robe
i ruda železnicom, rečnim i morskim putem za sve zemlje.

G A N C

JUGOSLOVENSKO AKCIONARSKO DRUŠTVO

B E O G R A D

Karađorđeva ul. 65. Poštanski fah 318. Telefon: 22-330, 24-324

Telegrafska adresa: GANC — BEOGRAD

Fabrikati: Vagoni, gornji stroj za željeznice, uređaji za osiguranje željeznica, minski valjci, motori, turbine, centrifugalne i turbinske pumpe, mašine za lomljenje i ciglane, brodovi, mašine za brodove, kotlovi, gvozdene konstrukcije i mostovi, postrojenja za dizanje, dizalice, mašine za rudnike, uređaji za klanice, valjci za nabijanje puteva, liveni delovi čelični, gvozdni i metalni, opšta izrada mašina.

Električni generatori za sve vrste struje, turbo-generatori, elektro-motori, transformatori, strujomeri, aparati za razvodna postrojenja, električne lokomotive, tramvaji i t. d. i t. d.

Zastupstva: Zagreb, Boškovićeve 20. Ljubljana, Miklošičeva cesta 17-III.
Novi Sad IV, Jelačićeva 11

Osnovana 1882 godine
Beogradska zadruga a. d.

Karadjordjeva ul. 48 — Tel. 20021, 20022 i 20023

BANKARSKO ODELJENJE

Otvara poslovne kredite po tekućim računima i po eskontu — Lombarduje robu i hartije od vrednosti — Prima uloge na štednju i otvara žiro račune i izvršuje naloge po istima — Vršiti sve devizne poslove — Izvršuje sve vrste naplata i isplata u zemlji i inostranstvu.

Sve poslove vrši kućantno i pod povoljnim uslovima

ODELJENJE OSIGURANJA

Otsek života: Obezbedjuje kapital muškoj i miraz ženskoj deci — Obezbedjuje kapital i rentu osiguraniku, a za slučaj smrti porodici njegovoj — Obezbedjuje novčanu naknadu u nesrećnim slučajevima telesne povrede ili smrti osiguranika.

Otsek elementara: Osigurava protiv požara, groma i eksplozije — Osigurava protiv provalne kradje — Osigurava stetu od loma stakla — Osigurava motorna vozila — Osigurava naknadu štete usled nerada nastalog požarom.

Obaveštenja daju:

CENTRALA U BEOGRADU I ZASTUPNICI U SVIMA VEĆIM MESTIMA KRALJEVINE.

Jugoslovenska udružena banka

A. D.

GLAVNI ZAVODI:

ZAGREB; adresa: Ilica 3, Telefon 54-50 do 54-54

BEOGRAD; adresa: Kralja Petra 21, Telefon 22-801
do 22-805

✱

Podružnice: MARIBOR, PETRINJA, SUŠAK

Telegrami: **UNIONBANKA**

✱

**NAJKULANTNIJE OBAVLJA SVE VRSTE BANKARSKIH
POSLOVA**

Mašička

tvornica tanina i paropila D. D.

ZAGREB

Marulićev trg 18

✱

Sve vrste tvrdog i mekog drva

PILANE:

Đurđenovac, Ljeskovića, Andrijevići, Novoselec—Križ, Dolnja Lendava, Karlovac, Klenak, Podgradci, Zavidovići, Begovhan.

Tvornica tanina, parketa, bačava: **Đurđenovac**

Impregnacija pragova i stupova: **Karlovac**

Tvornica sanduka i ljuštene robe: **Podgradci**

Kamenolomi: Blacko Jakšić—Vetovo i Gornji Podgradci

ОПШТЕ ЈУГОСЛОВЕНСКО ОСИГУРАВАЈУЋЕ ДРУШТВО

„БАЛКАН“ А. Д.

БЕОГРАД, ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКОВ ТРГ 5
ТЕЛЕФОН 21-980 — Поштански фах 1001
(ВЛАСТИТА ПАЛАТА, Београд, Делијска бр. 3)
(До магацина ВЛАДЕ МИТИЋА)

ОСИГУРАВА ПОД ПОВОЉНИМ УСЛОВИМА:

1. живота, ренте и посмртнине,
2. од пожара и његових последица,
3. провалне крађе,
4. стакла од лома,
5. јамства и законске одговорности за нанете озледе и материјалне штете,
6. аутомобила,
7. авиона,
8. транспорта на суву, води и у ваздуху,
9. против незгоде,
10. шомаж.

MONTANA

Beogradska livnica metala
K. RAJIĆ I DRUG

Fabrike:

Beograd, Franše Depere 90, telefon 27-623

Kneza Pavla ulica 6, telefon 24-591

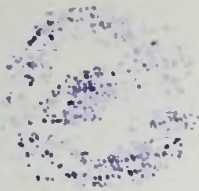
Brzjavci: Metalohemika — Telefoni: 30-535, 22-348

Купујемо

Sve vrste starih kovina kao: stari bakar, olovo, staro akumulatorsko olovo, mesing, cink, rotgus aluminium i ostale metalne otpatke, šlake i pepela

БРАЦКА БИБЛИОТЕКА
САВЕЗ АУДИТОРА
БЕОГРАД

185

300

~~3840~~

4/4

7/53

